

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СКРИПНИК АНАТОЛІЙ ЮРІЙОВИЧ

УДК 94(477.4):355(470+571),,14/18"

ДИСЕРТАЦІЯ
ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ
У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ІНКОРПОРАЦІЮ РЕГІОНУ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – СЕРЕДИНИ 60-Х РР. ХІХ СТ.

07.00.01 – історія України
історія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

А. Ю. Скрипник

Науковий консультант: Реєнт Олександр Петрович, доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту
історії України НАН України.

Кам'янець-Подільський – 2017

АНОТАЦІЯ

Скрипник А. Ю. Вплив російської військової присутності у Правобережній Україні на інкорпорацію регіону наприкінці XVIII – середини 60-х рр. XIX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 „Історія України”. – Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам’янець-Подільський, 2017.

У дисертації розкрито природу російської присутності як силового фактора колонізації самодержавством Правобережної України після її включення до складу Російської імперії у 1793 р. до початку реформування армії на засадах військової повинності.

Дослідження структурно складається з вступу, 5 розділів, кожен із яких поділений на 3 підрозділи, прикінцевих висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків, що забезпечує комплексний підхід до висвітлення теми; відповідає вимогам, які ставляться до докторських дисертацій; дозволяє об’єктивно, на сучасній методологічній основі та комплексу джерел досягти поставлених мети і дослідницьких завдань; забезпечити наукову реконструкцію впливу військового чинника на суспільне життя Правобережжя в одному з найскладніших періодів його минувшини.

Джерельна та фактографічна платформа роботи ґрунтується переважно на архівних документах і матеріалах Центрального державного історичного архіву України в Києві, семи державних обласних архівів, Держархіву м. Києва, трьох державних архівів Російської Федерації (РГВИА, РГАДА, РГИА) та Національного архіву Республіки Молдова. До реалізації дослідження залучено низку документальних збірників і спогадів, що дало можливість проаналізувати ступінь наукового вивчення проблеми, розкрити її теоретичні засади. Акцентування релевантних подій та явищ дозволило визначити чисельність, дислокацію, основні функції частин армії у мирний і воєнний час.

У роботі на основі історіографічного аналізу наукової літератури українських і зарубіжних авторів з’ясовано сучасний стан вивчення історичною

наукою теми та перспективні напрямки її подальшого студіювання. Завдяки чималому обсягу опрацьованих архівних та опублікованих документів і матеріалів джерел, більшість яких вперше введено до наукового обігу, вдалося створити інформаційно насичений та репрезентативний комплекс джерел для об'єктивної реконструкції теми. Обґрунтовано доцільність й сформовано та застосовано авторський комплекс теоретико-методологічних підходів для вивчення обраної наукової проблеми.

На основі вивчення наукової літератури, залученого фактичного матеріалу обґрунтовано, що російська армія була постійною величиною суспільного устрою Російської імперії, заточеного на експансію та наживу за рахунок завойованих територій. Тому розміщені в Правобережній Україні російські війська зайняли місце ключового інструмента і надійного охоронця в концепції інкорпораційної політики царизму та її конструкції з поглинення великого українського регіону в державний організм нової метрополії. Поряд із загарбництвом, вони почали виконувати роль провідного нерва російської державності й слугували невід'ємними ланками державного механізму на його території. Більше того, царизм перетворював дислоковані війська з державного інституту в інститут суспільства. Підкреслено, що самодержавство, опираючись на армію і Православну церкву, цілеспрямовано утверджували в українців відчуття внутрішньої несвободи, рабів, здатних хіба що підкорятися більш сильному господарю. Відтак українці опинилися в державі із ще більш спотвореним політичним і соціально-становим устроєм, які відчувували не тільки землю й іншу власність, а й волю і саме їх життя, руйнували його національні форми.

Особливу увагу приділено висвітленню змін у дислокації, структурі та чисельності полків і окремих військових підрозділів. Проаналізовано військово-стратегічне розташування тактичних угруповань у регіоні за адміністративно-територіальним принципом (Поділля, Волинь, Київщина), уточнено їх кількість, поточні завдання і функції. Якісно новим у роботі стало вивчення процесу виникнення та функціонування тимчасових надгубернських державних органів влади, спрямованих на реалізацію політичних завдань військово-окупаційного

будівництва в Правобережній Україні. Спираючись на отримані результати, відтворено концептуальне бачення вищим військовим і цивільним керівництвом імперії механізмів використання постійних й тимчасових військових з'єднань під час виконання ними тактичних завдань у воєнний і мирний час. Підкреслено, що перманентними переміщеннями військових частин створювалося враження про повсюдність і могутність держави, яку вони уособлювали.

Показано, що з метою забезпечення контролю над усіма сферами суспільно-політичного життя в регіоні з самого початку самодержавство довірило владу досвідченим і відданим імперії генералам і здійснило цілеспрямовану мілітаризацію всіх структур виконавчої влади, створивши бюрократично-мілітарний прошарок чиновництва як інструмент взаєморозуміння між ними та командуванням полків. Разом з тим, охарактеризовано основні завдання і функції міських квартирних комісій, покликаних забезпечити належне розташування і забезпечення військових у населених пунктах краю.

Одним з ключових аспектів у дослідженні стало з'ясування впливу багатотисячної імперської армії на економічні та соціальні трансформації в регіоні. Зокрема, обґрунтовано, що її дислокація гальмувала усі сфери життєдіяльності, оскільки носила відверто грабіжницький і насильницький характер й нещадно експлуатувала людські та природні ресурси регіону. Вивчено і проаналізовано становлення й еволюцію військової інфраструктури, відзначено низьку вмотивованість самодержавства в її комплексній розбудові. В галузі забезпечення російських військ необхідним обсягом продовольства та провіанту висвітлено головні засади впровадженої системи логістики. Прослідковано періодичне вдосконалення й модифікацію чинного законодавства з урахуванням тогочасних торговельних відносин, становлення і роботи регулярних торгів і аукціонів під егідою губернських казенних палат, складних, а іноді драматичних стосунків представників офіційної влади (інтендантських чиновників), поміщиків і купців, де нерідко комерційні інтереси тісно перепліталися з політичними, патріотичними та етнічними факторами.

Соціальний аспект дослідження відображає появу і подальшу еволюцію принципово нового прошарку суспільства за рахунок численних відставних і відпускних військовиків імперської армії. Увагу сфокусовано на поступових змінах у соціальній структурі населення Правобережжя, посиленні впливу його представників у селянському і міському середовищі. Відзначено намагання офіційної влади шляхом звільнення від повинностей та отримання грошових дотацій розраховувати на відданий і толерантний прошарок у поліетнічній спільноті з метою зросійщення й зміни її структури.

З'ясовано, що суттєвою ознакою колоніальної природи російського самодержавства стало широке використання владою армії як репресивного інструменту придушення економічних, соціальних і політичних виступів. Спрямоване й свідоме ідеологічне нацьковування солдатів на місцевих мешканців, змалювання останніх як переконаних ворогів Росії мало на меті знищення будь-яких сумнівів та докорів сумління у випадку застосування сили чи зброї проти цивільних. Слабкість і низький професіоналізм поліції та судових установ у справі підтримання „тиші і спокою” компенсувалися присутністю регулярних військ, проблеми стягнення чи вибивання податків також входили до компетенції армії, приборкання непокори селян до своїх поміщиків вважалося обов'язковим. Яскравим свідченням колоніально-репресивної сутності армії у Правобережній Україні стали події початку 60-х рр. XIX ст., де вона належним чином локалізувала невдоволених реформою 1861 р. селян, а потім й польську шляхту, що наважилася на повстання.

Підкреслено, що рядовий склад російської армії зумовлювався природою феодално-кріпосницького устрою держави. Сільські товариства і поміщики часто віддавали у рекрути найгірших і непотрібних членів громад. Тому солдати з кримінальними нахилами і світоглядом склали чималу частку її рядового складу. До того ж, тяжкі умови служби провокували солдатів на крадіжки продовольства і речей, їх агресивна поведінка у нетверезому стані нерідко завершувалася вбивствами і важкими тілесними ушкодженнями. Від такої

криміногенної обстановки страждало мирне населення, що вбачало у російських військових джерело бід і негараздів.

Похідним явищем рабського перебування солдатів у лавах російської армії було їх дезертирство. Не витримуючи фізичного і морального знущання з боку офіцерів, вони тікали, рятуючи своє життя і здоров'я. Окремо висвітлено ставлення представників місцевого населення до солдатів-втікачів, подано характеристику законодавчої бази стосовно покарань за втечі, офіційні статистичні дані 50–60-х рр. XIX ст.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що уперше на основі сучасних загальнонаукових і спеціальних методів здійснено комплексне дослідження російської військової присутності в Правобережній Україні у складі Російської імперії з кінця XVIII – до середини 60-х рр. XIX ст. Результати дослідження дали підстави для обґрунтування важливих теоретичних положень, які відзначаються науковою новизною і виносяться на захист. Наявна джерельна база досить повно висвітлює історичні події і явища в цей період, а також є достатньо репрезентативною для вивчення проблеми та забезпечує повною мірою об'єктивність викладення. З'ясовано значення збройних сил імперії як суб'єкта військового, політичного, економічного та соціального впливу в краї. Охарактеризовано функції та специфіку діяльності російських мілітарних структур, їхнє місце і роль у комплексному процесі колонізації регіону. Простежено зміни в соціальному середовищі населення, трансформації світогляду та ментальності під впливом імперського державного механізму.

Практичне значення одержаних результатів.

Матеріал, зібраний у праці та висновки можуть бути використані:

– у галузі науково-дослідної діяльності – для подальшого вивчення російсько-імперського періоду історії Правобережної України та підготовки узагальнюючих праць та монографій;

– у навчальному процесі – при вивченні загальних і спеціальних курсів з загальної історії України, історії Правобережжя, Бессарабії, Північного

Причорномор'я, окремих аспектів політичного, економічного та соціального минулого краю у XIX ст.

Ключові слова: Правобережна Україна, Російська імперія, армія, військова присутність, інкорпорація, дислокація, мілітаризація, суспільство.

SUMMARY

Skrypnyk A. Yu. The Impact of Russian Military Presence in Right-Bank Ukraine on the Incorporation of the Region in the Late 18th cent. – Middle of the 1860s. – Manuscript of the scholarly thesis.

Thesis for a Doctoral Degree in History. Speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilsky, 2017.

The dissertation focuses on the nature of Russian military presence as a powerful factor used by the tzarist autocracy to colonize Right-Bank Ukraine from the time it was incorporated into the Russian Empire until the army reform on the basis of compulsory service.

The research structure includes Introduction, five Chapters consisting of three subsections each, Conclusions, List or References and Sources, Supplement. The structure meets the doctoral dissertational demands and suggests the integral solution of the scholarly problem; contemporary methodology and objective approach provide the theoretical background and facilitate the realization of the thesis objectives. The military impact on the social life of Right-Bank Ukraine at one of its most complicated periods has got its clearly cut record.

The resourceful grounds and factography of the paper comprises archive files and materials of the Central State Historical Archive in Kyiv, seven state regional archives, State Archive of Kyiv, two state archives of the Russian Federation and National Archive of Republic of Moldova. The research involves a set of documentary volumes and memoirs that helped to uncover the scholarly interest towards the analyzed issues. Putting forward the most relevant events and phenomena enables to determine the number, dislocation, functions of the army divisions during peacetime and in time of war.

The historiography analysis of Ukrainian and foreign scholarly editions sheds light on the present-day research of the objective in question and advances the perspectives of its further investigation. The revised archives and published documents, mostly used in scholarly discourse for the first time, accounted for the information basis and valid data and paraded the objectivity for the assigned topic. The author has formed an effective combination of theoretical approaches and methodological means which proved effective in the selected domain.

In accord with the framework of references and documents, the Russian army is considered the constant component of social system of Russian Empire used for the expansion and profit gaining from the conquered territories. That is why the located in Right-Bank Ukraine Russian military forces became a crucial instrument and reliable guard in the tsarist incorporation policy and its aim to absorb a vast Ukrainian region into the state body of the new metropolis. Alongside with the conquest, the army turned into a principal nerve of Russian state power and served an immediate constituent of state mechanism on the territory. Moreover, tsarism transformed the stationed troops from the state institution into the social one. The paper is consistent in claiming that the Russian autocracy relied on the army and Orthodox Church and did its best to make Ukrainians feel internally constrained, similar to slaves, who had to obey a much stronger master. Thus, Ukrainians found themselves in the state with the distorted political, social and class order which dispossessed not only their land and other property but their freedom and life itself, ruined their national forms.

The thesis uncovers changes in the disposition, structure and number of regiments and separate military units; studies military and strategic arrangement of tactical groupment in the region due to administrative-territorial principle (Podillya, Volyn, Kyiv region), clarifies their number, current tasks and functions. The paper makes advances in the study of formation and functioning of transient supra-provincial state bodies meant to implement political tasks of military-occupational structuring in Right-Bank Ukraine. The results helped to reconstruct the senior military authority's conceptual vision of the mechanisms used by the empire to command constant and temporary military units while performing tactical tasks in peacetime and during the

war. Continuous translocations of military units produced an impression of the military omnipresence and the strength of the state they represented.

In order to maintain control over all spheres of social and political life in the region from the very beginning, tsarism charged the power over to experienced and loyal generals and militarized all structures of executive power, this way forming bureaucratic and military layer of officials as a tool to establish collaboration between the regiments' command. The main mission and functions of the Housing Commissions were aimed at ensuring the proper arrangement and military provision in the regional inhabited settlements.

Among the key aspects of the research is the influence of multi-thousand imperial army upon economic and social transformations in the region. Its dislocation impeded all the spheres of livelihoods as it was obviously predatory and violent, it mercilessly exploited human and natural resources. The paper shows formation and development of military infrastructure and low state motivation of its completion; it reveals the essentials of logistics system introduction as it deals with providing the Russian army with the necessities. The author follows recurrent improvement and modification of current legislation in respect of trade relations, origin and functioning of regular public sales and auctions under the auspices of the provincial Treasury Chambers, as well as complicated if not dramatic relations between the official authorities (quartermaster officials), landowners and merchants, where commercial interests often mingled with political, patriotic and ethnic factors.

Social aspect of the research reflects the formation and further development of a principally new social layer comprising numerous retired and released military men of the imperial army. The social structure of the Right-Bank Ukraine gradually changed and intensified its influence upon the peasants and urban dwellers. The official authorities tried to rely on the loyal and tolerant social layer in the local polyethnic structure by exemption from duties and supplying with financial grants aiming at spreading Russification and ethnic change.

An essential feature of Russian state colonial policy was an extensive use of army as a repressive instrument to suppress economic, social and political upheavals.

Purposeful and deliberate opposition between soldiers and peasants when the latter were usually depicted as convinced Russia's enemies was meant to quell any hesitation and remorse should there be any need to use force or shoot civilians. The police and judicial institutions being weak and unprofessional in keeping the society 'peaceful and calm', the army was at hand as well as in case of collection or knocking-out of taxes, taming of peasants disobedient to their landlords. The army demonstrated its colonial-repressive nature in Right-Bank Ukraine in early 1860s where it properly localized peasants expressing dissatisfaction of the 1861's reform alongside with the Polish gentry who resolved to revolt.

The enlisted personnel of the army represented the result of state feudal structure. Rural communities and landlords often sent the worst and unwanted community members as recruits to the army. Thus, former criminals often constituted a considerable part of soldiers. Besides, hard conditions of army service provoked soldiers to steal food and clothes; their aggressive drunk behaviour quite frequently resulted in murders and serious injuries. Civilians suffered from such criminal conditions and considered the Russian military to be the source of their trouble and turmoil.

Slavish conditions of soldiers induced them to desert from the army. They could no longer stand the officers' cruel treatment and ran away willing to save their life and health. The paper centers on the local population's attitude towards soldiers-deserters, analysis of legislation framework concerning penalties for desertion and official statistics of 1850-1860s.

Scientific novelty of the thesis consists in its overall comprehensive study of Russian military presence in Right-Bank Ukraine from the late 18th cen. – to 1860s. The paper results draw essential theoretical statements which are to be defended as scholarly significant and new. The theoretical framework highlights historic events and phenomena of the period in question, is representative enough for the problem consideration and provides objectivity of the presentation. The armed forces of the Russian Empire are claimed to be a subject of military, political, economic and social influence in the region. Functions and specific character of Russian military structures,

their role in the complex process of the region's colonization are expanded. The author follows changes in the social spheres, outlook and mentality transformations under the impact of the imperial state mechanism.

Practical application of the obtained results.

The thesis material and conclusions may be applied:

- in scholarly practice – for further study of Russian Empire period in the history of Right-Bank Ukraine and publications on the problem;
- in education – in the courses of History of Ukraine, History of Right-Bank Ukraine, Bessarabia, Northern Black Sea Coast Region, specific aspects of political, economic and social past of the region in the 19th century.

Key words: Right-Bank Ukraine, Russian Empire, army, military presence, incorporation, dislocation, militarization, society.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. *Скрипник А. Ю.* Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.). монографія / Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.

2. *Кабачинський М. І.* Російська військова потуга як історичний фактор силового тиску на Україну. Рецензія на монографію: Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.): монографія / Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с. // Соціум. Документ. Комунікація: зб. наук. статей / ред. кол.: Коцур В. П. (гол. ред.) та ін. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 2. С. 237–244.

Статті у фахових виданнях:

1. *Скрипник А. Ю.* Дислокація російських військ на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2012. Вип. XX. С. 229–236.

2. *Скрипник А. Ю.* Виконання військових повинностей селянами Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип. 13. С. 83–85.

3. *Скрипник А. Ю.* Селяни Поділля як об'єкт кримінальних зазіхань з боку російських військовослужбовців у XIX ст. // Питання аграрної історії України і

Росії: зб. наук. праць / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. С. 65–71.

4. *Скрипник А. Ю.* Київська губернія як стратегічний район перебування російської армії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2013. Вип. XXII. С. 203–216.

5. *Скрипник А. Ю.* Газета „Подольськія Губернскія Вѣдомости” – джерело інформації військового характеру на Поділлі (з 30-х рр. – до кінця 50-х рр. XIX ст.) // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред) та ін. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2013. Вип. 6.: На пошану проф. А. Г. Філінюка. С. 501–509.

6. *Скрипник А. Ю.* Російська мілітаризація Київщини у XVIII ст. // Регіональна історія України. зб. наук. статей / гол. ред. В. Смолій; відп. ред. Я. Верменич. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2014. Вип. 8. С. 131–143.

7. *Скрипник А. Ю.* Російські війська на Волині наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: завдання та функції // Військово-науковий вісник. Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Львів: АСВ, 2014. Вип. 22. С. 40–55.

8. *Скрипник А. Ю.* Російська армія у військово-політичних подіях на Волині 20-х – 50-х рр. XIX ст. // Волинські історичні записки: зб. наук. праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. Т. 11. С. 77–83.

9. *Скрипник А. Ю.* Становлення і розвиток системи військових торгів і аукціонів на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2014. № 1 (9). С. 23–30.

10. *Скрипник А. Ю.* Діяльність губернських квартирних комісій по забезпеченню розташування регулярних військ у південно-західних губерніях Російської імперії (1800–1860 рр.) // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану акад. П. Т. Тронька. С. 278–288.

11. *Скрипник А. Ю.* Місто Київ як військово-адміністративний центр у першій половині XIX ст. // Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: Шевченкознавчий дискурс/ редкол. В. О. Огнев’юк (голова), Л. Л. Хоружа, К. О. Линьов та ін.: наук. ред. А. Л. Зінченко. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. С. 3–10.

12. *Скрипник А. Ю.* Участь населення Правобережної України в транспортуванні військових вантажів російської армії (1793–1860 рр.) // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам’янець-Подільський: ПП. Медобори-2006, 2014. Т. 24: На пошану проф. В. А. Смолія. С. 254–262.

13. *Скрипник А. Ю.* Політика кадрової мілітаризації місцевого управлінського апарату губерній Правобережної України в 20-х – 60-х рр. XIX ст.

// Часопис української історії / за ред. А. П. Коцура. Київ: ФОП В. М. Гаврищенко, 2015. Вип. 32. С. 38–45.

14. *Скрипник А. Ю.* Офіційна і обігова документація мілітарного змісту та її місце в роботі цивільних установ Київського генерал-губернаторства в 30-х – 50-х рр. XIX ст. // Наукові записки : зб. наук. статей. НПУ ім. М. П. Драгоманова. упор. Л. Л. Макаренко. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. СХХVI (126). С. 229–239.

15. *Скрипник А. Ю.* Шпигунська та диверсійна діяльність наполеонівських агентів у Південно-Західних губерніях Російської імперії (1806–1814 рр.) // Укр. іст. журн. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. Вип. 5 (№ 524). С. 103–112.

16. *Скрипник А. Ю.* Становлення і формування системи управлінської взаємодії адміністрацій південно-західних губерній з військовим командуванням у 1800–1812 рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. Київ, Ін-т історії України, 2015. Вип. XXIV. С. 99–112.

17. *Скрипник А. Ю.* Боротьба з дезертирством у російських військах на Правобережній Україні в середині XIX ст. // Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка Історичні студії суспільного прогресу / ред. кол. : Курок О. І. (гол.), Гирич Я. М. (заст. гол. ред.), Крижанівський В. М., Чумаченко О. А. (відп. ред.). Глухів, РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2015. Вип. 3. С. 18–27.

18. *Скрипник А. Ю.* Порядок та особливості звільнення офіцерів збройних сил Російської імперії у 30-х – 50-х рр. XIX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 192–200.

19. *Скрипник А. Ю.* Участь населення Правобережної України у розбудові військової інфраструктури та постачанні продовольчих і матеріальних ресурсів до Криму (1799–1855 рр.) // Наш Крим=Our Crimea=Bizim Qirimimiz.: зб. статей / ред. кол. Г. Папакін (голова); за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка. Київ: 2016. Вип. II. С. 76–83.

20. *Скрипник А. Ю.* Законодавча база та джерела дослідження діяльності військово-судових установ на Правобережній Україні в середині XIX ст. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки / упоряд. Кірсенко М. В. Київ: ТОВ ГЛІФ МЕДІА, 2016. Т. 182. С. 24–27.

**Статті у виданнях іноземних держав або України,
які включені до міжнародних наукометричних баз:**

1. *Скрипник А. Ю.* Участь російських військ у поділах Речі Посполитої на Правобережній Україні (1792–1795 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія/ за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. (зб. вкл. до міжн. наукометричної бази РИНЦ SCIENCE INDEX). Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 1. С. 8–11.

2. *Скрипник А. Ю.* Репрессивные меры российских органов власти в отношении солдат-дезертиров и населения Правобережной Украины в первой половине XIX в. // Ученые аписки УО „ВГУ им. П. М. Машерова”: сб. науч. трудов. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2014. Т. 18. С. 82–91.

3. *Скрипник А. Ю.* Особливості квартирування російських військ на території Правобережної України в першій половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. (зб. вкл. до міжн. наукометричної бази РИНЦ SCIENCE INDEX). Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 30–37.

4. *Скрипник А. Ю.* Причины и опыт подчинения административно-территориальных едениц на Правобережной Украине российскому военному командованию в первой половине XIX в. // *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe.* (East European Scientific Journal), Część 3. # 3. Warszawa, „Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warszawa: Polska”, 2015. S. 113–118.

5. *Скрипник А.* Reasons of the Russian military class formation in the social structure of Right-Bank Ukraine in the first half of the nineteenth century // *Evropsky filozoficky a historicky diskurz.* Svazek 2.; 1. vydání. Praha: Vydavatel Berostav Druzstvo, 2016. P. 32–39.

6. *Скрипник А. Ю.* Фактор военного присутствия Российской империи в Бессарабской области во второй половине XVIII – в начале XIX века. // *Scientific-Researches.* № 1 / гл. ред. Добронравов В.А. (журнал индексирован: Scientific Indexing Services (SIS), The Global Impact Factor (GIF), КиберЛенинка, Open Academic Journals Index (ОАИ)). Кишинев: Изд. Scientific-Researches, 2016. С. 3–9.

7. *Скрипник А. Ю.* Политические и социальные предпосылки формирования российского военного сословия на Правобережной Украине в конце XVIII – в начале XIX ст. // *Наука в современном мире.* Иркутск: 2016. Вып. 4. С. 3–9.

Статті в інших виданнях, матеріали конференцій:

1. *Скрипник А. Ю.* Військовий губернатор Кам'янець-Подільського О. А. Беклешов (1743–1808) // Матеріали XII подільської іст.-краєзн. конф. (22–23 лист. 2007 р.) / за ред. О. М. Завальнюка: Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 1. С. 388–393.

2. *Скрипник А. Ю.* Військовий губернатор Кам'янець-Подільського І. В. Гудович (1741–1820) // Матеріали XIII подільської іст.-краєзн. конф. (18–19 лист. 2010 р.) / 80-річчю І. С. Винокура. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. С. 295–302.

3. *Скрипник А. Ю.* Кам'янець-Подільський як військово-адміністративний центр наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // IV міжн. наук.-практ. конф. „Кам'янець-Подільський в контексті українсько-європейських зв'язків” (17–18 травня 2012 р.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 53–55.

4. *Скрипник А. Ю.* Виконання військових повинностей селянами Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // IX-й Всеукр.

симпозіум з проблем аграрної історії. (20–21 верес. 2012 р.). Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. С. 137–139.

5. *Скрипник А. Ю.* Кам'янецька область як військово-адміністративна одиниця на Поділлі наприкінці XVIII ст. // Всеукр. наук-краєзн. конф. „Хмельниччина в контексті історії України”. (21–22 верес. 2012 р.). Хмельницький: Хмельницька обласна рада, 2012. С. 46–53.

6. *Скрипник А. Ю.* Матеріали діяльності військово-судових установ Подільської губернії у фондах Державного архіву Хмельницької області // Всеукр. наук.-теор. конф. „Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України”. наук. зб. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 200–204.

7. *Скрипник А. Ю.* Використання частин російської армії для охорони південно-західного кордону імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Матеріали XIV подільської наук. іст.-краєзн. конф. (14–15 лист. 2014 р.) / Копилов С. А. (співгол.), Реєнт О. П. (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 146–156.

8. *Скрипник А. Ю.* Шпигунська та диверсійна діяльність наполеонівських агентів у правобережних губерніях Російської імперії на передодні війни 1812 року // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. зб. за підсумками звітн. конф. викл., докторан. і аспір. у 3-х т. (20–21 березня 2014 р.). Вип. 13. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. С. 55–56.

9. *Скрипник А. Ю.* Становлення і розвиток системи військових торгів і аукціонів на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. // VIII міжн. наук. конф. „Історія торгівлі, податків та мита”. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2014. С. 47–48.

10. *Скрипник А. Ю.* Звітна і законодавча документація військового характеру – як складова бюрократичної роботи цивільних установ Київського генерал-губернаторства у 30-х – 50-х рр. XIX ст. // XIII міжн. наук.-практ. конф. „Шевченківська весна – 2015: історія” (1–3 квіт. 2015 р.) / редкол.: проф. І. К. Патриляк (гол.), доц. А. О. Руккас (заст. гол.), О. Р. Магдич (відп. ред.). Київ: Логос, 2015. С. 352–355.

11. *Скрипник А. Ю.* Репресивні заходи російських повітових органів влади, щодо солдат-дезертирів та місцевого населення в першій половині XIX ст. // Каразінські читання (історичні науки). Тези доп. 68-ї міжн. конф. (24 квіт. 2015 р.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. С. 150–151.

12. *Скрипник А. Ю.* Полки і з'єднання російського війська на теренах Волинської губернії у 20-ті – 30-ті рр. XIX ст. // Міжн. наук.-практ. конф. „Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє” (8 трав. 2015 р.). Київ: ГО „Київська наукова суспільнознавча організація”, 2015. С. 40–43.

13. *Скрипник А. Ю.* Адаптація відпускних військовослужбовців російської армії до суспільного простору Правобережної України в 20-х – 30-х рр. XIX ст. // Матеріали міжн. наук.-практ. конф. «Osobowosci, Spoleczenstwo, Polinyka» (OSP – 2015). (20–21 мај 2015 г.) / за ред. С. Терепищого, В. Грасимовича, О. Познія.

Lublin: Wydawnictwo Naukowe Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie, 2015. С. 140–144.

14. *Скрипник А. Ю.* Кам'янецька фортеця – як центр тимчасового військово-територіального утворення наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // „Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: архітектурна спадщина оборонних споруд Правобережної України від найдавніших часів до сьогодення”. (19–20 черв. 2015 р.). Науковий вісник „Меджибіж”, Меджибіж: 2015. С. 26–32.

15. *Скрипник А. Ю.* Результаты оптимизации царем Александром I системы материального снабжения регулярных войск на Правобережной Украине в начале XIX века. // Международной научной конференции „Александр I. Трагедия реформатора: люди в судьбах реформ, реформы в судьбах людей” (15–16 сентяб. 2015 г.). Санкт-Петербург: Санкт-Петербург. ин-т истории РАН, Ин-т истории Санкт-Петербург. гос. ун-та, Междун. благотвор. фонд им. Д. С. Лихачева, 2015. С. 89–94.

16. *Скрипник А. Ю.* Квартирні комісії – як підрозділи міського управління у містах і містечках Поділля в першій половині XIX ст. // Наукова конференція „Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.”: матер. наук. конф. 24–25 верес. 2015 р. Обл. краєзн. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 238–242.

17. *Скрипник А. Ю.* Участь населення Правобережної України у розбудові військової інфраструктури та постачанні продовольчих і матеріальних ресурсів до Криму (1799–1855 рр.) // Друга міжн. наук. конф. „Крим в історії України”, присвячена 160-й річниці капітуляції Росії у Кримській війні 1853–1856 рр.” (8 жовт. 2015 р.). Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2015. С. 76–83.

18. *Скрипник А. Ю.* Могилів на Дністрі – як військовий форпост російської армії в першій половині XIX ст. // П'ята могилів-поділ. наук.-краєзн. конф. (16–17 жовт. 2015 р.). Могилів-Подільський – Вінниця: ПП Балюк І. Б. 2015. С. 139–147.

19. *Скрипник А. Ю.* Російські війська на Південно-Східній Волині наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Міжн. наук.-краєзн. конф. „Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення” (19 листоп. 2015 р.) / ред. кол. Баженов Л. В. (гол.), Єсюнін С. М. (співгол., відп. ред.), Сміховський В. В. (відп. секр.) та ін. Шепетівка: ПП Мельник А. А., 2015. С. 98–104.

20. *Скрипник А. Ю.* Создание военных административно-территориальных единиц на Правобережной Украине в первой половине XIX века. // Міжн. наук.-практ. конф. „Теоретичні, методологічні і практичні проблеми соціології, історії та політології”. (20–21 листоп. 2015 р.). Херсон: Вид. дім Гельветика, 2015. С. 72–77.

21. *Скрипник А. Ю.* Створення та діяльність мережі наполеонівських агентів на Правобережній Україні (1806–1814 рр.) // Міжн. наук.-практ. конф. „Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах” (27–28 листоп. 2015 р.). Львів: ГО „Львівська фундація суспільних наук”, 2015. С. 86–90.

22. *Скрипник А. Ю.* Милитаризация Российской империей Бессарабской области в конце XVIII – первой половине XIX в. // Всеукр. наук. конф. „Актуальні

проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації”. (4–5 груд. 2015 р.) / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. Ч. II. С. 158–160.

23. *Скрипник А. Ю.* Розробка та втілення законодавчої бази щодо кримінальних покарань в російській армії у першій половині XIX ст. // Міжн. наук.-практ. конф. „Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних досліджень” (4–5 груд. 2015 р.). Одеса: ГО „Причорноморський центр досліджень проблем суспільства”, 2015. С. 36–39.

24. *Скрипник А. Ю.* Причини появи російського військового прошарку в соціальній структурі Правобережної України у XIX ст. // X-я науч.-практ. конф. „Развитие науки в XXI веке”. сб. статей. 1 ч. (15 февр. 2016 р.). Харьков: Научн-инф. центр „Знание”, 2016. С. 106–112.

25. *Скрипник А. Ю.* Зміни порядку квартирування російських військ у Київському генерал-губернаторстві в 50-х–60-х рр. XIX ст. // Матеріали міжн. наук.-практ. конф. „Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень”. (19–20 лют. 2016 р.). Дніпропетровськ: НО „Відкрите суспільство”, 2016. С. 42–45.

26. *Скрипник А. Ю.* Крадіжки військового майна інтендантськими чиновниками в першій половині XIX ст. // Матеріали II міжн. наук. конф. „Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації”. Ч. I. (24–25 берез. 2016 р.) / за ред. В. С. Бугрія. Суми: ФОП Цьома С. П., 2016. С. 61–64.

27. *Скрипник А. Ю.* Вплив російської мілітаризації на соціальні реалії Правобережної України у першій третині XIX ст. // Первый независимый научный вестник. № 9–10 / отв. ред. Антипов А. П. Киев, Первый независимый научный вестник, 2016. С. 13–18.

28. *Скрипник А. Ю.* Створення законодавчого базису для уніфікації кримінального права в російській армії у XIX ст. // Наук. конф. викл., докторан. і аспір. за підсумками НДР у 2015 р. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 15. Т. 1. С. 38–39.

29. *Скрипник А. Ю.* Фортифікаційні укріплення та гарнізон міста Києва у першій половині XIX ст. // Археологія & Фортифікація України. зб. мат-лів VI міжн. наук.-практ. конф./редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін. (5 жовт. 2016 р.). Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. С. 280–284.

30. *Скрипник А. Ю.* Українська жінка у російському мілітарному середовищі Правобережної України в першій половині XIX ст. // I міжн. наук. форум „Українська жінка у національному та глобальному просторі: історія, сучасність, майбутнє” (24–25 листоп. 2016 р.) / заг. ред. С. Щудло. Дрогобич: ТРЕК ЛТД. 2016. С. 143–145.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	14
1.1. Висвітлення теми російської військової присутності в Правобережній Україні у вітчизняній і зарубіжній історіографії	14
1.2. Джерельна база роботи	52
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	84
Висновки до розділу	92
Джерела і література до розділу	94
РОЗДІЛ II. РОСІЙСЬКА АРМІЯ У ПРАВОБЕРЕЖЖІ В 1792-1865 РР.	157
2.1. Стратегічне розгортання російських військ на Київщині	157
2.2. Тактичне розташування частин російської армії на Поділлі та їхнє значення	179
2.3. Присутність російських військ на Волині: основні функції й завдання	202
Висновки до розділу	224
Джерела і література до розділу	226
РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ У ВИКОНАННІ ПОЛІТИЧНИХ ЗАВДАНЬ ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА В РЕГІОНІ	279
3.1. Створення апарату військово-адміністративного управління губернського рівня	279
3.2. Практична підтримка військової присутності повітовою владою та місцевим врядуванням	303
3.3. Діяльність губернських квартирних комісій із забезпечення регулярних військ	322

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	14
1.1. Висвітлення теми російської військової присутності в Правобережній Україні у вітчизняній і зарубіжній історіографії	14
1.2. Джерельна база роботи	52
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	84
Висновки до розділу	92
Джерела і література до розділу	94
РОЗДІЛ II. РОСІЙСЬКА АРМІЯ У ПРАВОБЕРЕЖЖІ В 1792-1865 РР.	157
2.1. Стратегічне розгортання російських військ на Київщині	157
2.2. Тактичне розташування частин російської армії на Поділлі та їхнє значення	179
2.3. Присутність російських військ на Волині: основні функції й завдання	202
Висновки до розділу	224
Джерела і література до розділу	226
РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ У ВИКОНАННІ ПОЛІТИЧНИХ ЗАВДАНЬ ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА В РЕГІОНІ	279
3.1. Створення апарату військово-адміністративного управління губернського рівня	279
3.2. Практична підтримка військової присутності повітовою владою та місцевим врядуванням	303
3.3. Діяльність губернських квартирних комісій із забезпечення регулярних військ	322

Висновки до розділу	341
Джерела і література до розділу	343
РОЗДІЛ IV. ВПЛИВ ДИСЛОКАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ НА ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ	381
4.1. Проблеми розташування та розбудови військової інфраструктури	381
4.2. Становлення та діяльність мілітарної системи логістики для армійських частин	402
4.3. Утворення російського військового прошарку в соціальній структурі	424
Висновки до розділу	447
Джерела і література до розділу	449
РОЗДІЛ V. МІЛІТАРНА ДЕВІАЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ	513
5.1. Армія як інструмент придушення соціальних, економічних і політичних виступів	513
5.2. Кримінальні злочини військовослужбовців: причини і наслідки ...	535
5.3. Дезертири російської армії у соціальному середовищі краю	554
Висновки до розділу	573
Джерела і література до розділу	575
ВИСНОВКИ	620
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	631
ДОДАТКИ	844

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВГВ – Волынские губернские ведомости

ВЕВ – Волынские епархиальные ведомости

ВИЖ – Военно-исторический журнал

Держархів Вінницької області – Державний архів Вінницької області

Держархів Волинської області – Державний архів Волинської області

Держархів Житомирської області – Державний архів Житомирської області

Держархів Київської області – Державний архів Київської області

Держархів м. Києва – Державний архів міста Києва

Держархів Рівненської області – Державний архів Рівненської області

Держархів Хмельницької області – Державний архів Хмельницької області

Держархів Черкаської області – Державний архів Черкаської області

КГВ – Киевские губернские ведомости

КЕВ – Киевские епархиальные ведомости

К-ПМДА – колишній Кам'янець-Подільський міський державний архів

КВО – Київський військовий округ

НАРМ – Національний архів Республіки Молдова

ПГВ – Подольские губернские ведомости

ПЕВ – Подольские епархиальные ведомости

ПЗЗРІ – Повне зібрання законів Російської імперії

РДАДА – Російський державний архів древніх актів у м. Москва

РДВІА – Російський державний військово-історичний архів у м. Москва

РДІА – Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі

ЗВП – Звід військових постанов

УІЖ – Український історичний журнал

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України м. Київ

ВСТУП

Актуальність проблеми. Український народ, його еволюційне становлення як самодостатньої європейської нації через творення самостійної незалежної державності вимагають від сучасної історичної науки глибокого та об'єктивного вивчення його минулого. На новітньому етапі розвитку України особливої ваги набуває історичне минуле кожного з регіонів, які й тепер, через низку причин і факторів, відрізняються самобутністю та неповторністю, але всіх об'єднує ідея існування та розбудови єдиної Соборної Української держави. Одним із таких регіонів є Правобережна Україна, складна і драматична історія якої й нині перебуває у фокусі наукової уваги через багатовекторність тематики та політико-соціальну актуальність.

Складне геополітичне становище незалежної України на початку XXI ст., зокрема нелегкий шлях, пов'язаний із перешкоджанням імперсько-путінської Росії євроінтеграційним прагненням шляхом анексії Криму та неприхованої військової агресії на Донбасі, є відлунням значущих історичних і військово-політичних реалій XVIII – XIX ст. Сприйняття сучасними росіянами України як своєї давньої колонії й сировинного придатку, а її мешканців – як „малоросів” – це результат цілеспрямованої імперської політики, у якій істотну роль відігравала армія. Отже, планомірне та об'єктивне студіювання російського імперського минулого України має важливе історичне, політичне та ідеологічне значення.

Тяжіння провідних європейських держав у XVIII ст. до розв'язання політичних суперечностей винятково за допомогою військової сили зумовило зміни на політичній карті континенту. Поява агресивної держави – Московії, яка трансформувалася в Російську імперію, спричинила перерозподіл сил на сході й півдні Європи. Здійснюючи загарбницьку експансіоністську політику, самодержавство часто нехтувало загальноприйнятими правилами та нормами дипломатії, відзначалося зухвалістю, віроломством і зверхністю до сусідів. Її головним інструментом слугувала регулярна армія, яка постійно не тільки збільшувалася, а й ставала дедалі

агресивнішою та здатною забезпечувати загарбницькі плани царизму, вести наступальні війни.

Актуальність дисертаційної роботи полягає у вивченні ступеня впливу російського мілітарного фактора в процесі насильницької колонізації імперією території України, зокрема її Правобережної частини, а також висвітленні негативних явищ і трансформацій, які стали результатом цілеспрямованої інкорпорації українського етносу, ролі збройних сил як практичного знаряддя зовнішньополітичного курсу, чинника залякування сусідів, головного інструменту зросійщення населення, придушення його соціального спротиву.

Перебуваючи в постійних зв'язках із цивільним населенням, російська армія чинила істотний вплив на зміну системи життєвих цінностей, політичних уподобань і поведінкових стереотипів різних сегментів тодішнього суспільства. Відповідно військове керівництво спричиняло визначення основних напрямків зовнішньої і внутрішньої урядової політики, а публічні військові презентації служили найважливішим елементом легітимації політичного порядку. Системне вивчення місця і ролі армії, її взаємовідносини з місцевим соціумом і представниками державних органів влади дозволить розширити розуміння тих складних соціально-економічних процесів, які тривали на теренах Правобережної України з кінця XVIII – до середини 60-х рр. XIX ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної наукової теми „Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів і до сьогодення” кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (номер державної реєстрації 0116U008422).

Об'єктом дослідження є силові структури Російської імперії в Правобережжі.

Предметом роботи обрано напрями, форми і методи впливу російських військових інституцій, які були важливим елементом втілення політики самодержавства в краї, на процеси інтеграції населення Правобережної України в загальноімперський простір.

Мета дисертаційної роботи полягає в конкретно-історичному студіюванні інкорпораційного впливу російської військової присутності у Правобережній Україні в контексті загальноімперської політики Російської імперії протягом визначеного періоду.

З огляду на поставлену мету, передбачено розв'язання таких дослідницьких завдань:

- з'ясувати ступінь вивчення обраної теми, здійснити історіографічний огляд наукової літератури та охарактеризувати джерельну базу роботи;
- вивчити роль та значення збройних сил як безпосередніх представників і рушіїв колонізаторської політики Російської імперії в краї;
- дослідити дислокацію, структуру та чисельність підрозділів та з'єднань імперського війська за територіальним принципом розташування, з'ясувати ступінь ефективності виконання стратегічних і тактичних завдань;
- простежити механізм виникнення і функціонування надгубернських державних органів влади щодо реалізації політичних завдань військового будівництва;
- виявити причини створення та особливості функціонування адміністративно-мілітарного прошарку чиновництва губернського та повітового рівнів, окреслити коло їхніх повноважень;
- визначити завдання і функції губернських квартирних комісій як одного з органів місцевої влади та елемента здійснення воєнної політики в краї;
- розкрити вплив російської армії на економічні та соціальні трансформації регіону;
- проаналізувати еволюцію створення військової інфраструктури та її вплив на становище населення;
- відтворити головні засади системи логістики, забезпечення й утримання частин імперського війська;
- реконструювати зміни в соціальній структурі суспільства через появу російського військового прошарку;

- охарактеризувати мілітарну девіацію та її вплив на населення регіону;
- простежити використання російським самодержавством армії як репресивного інструменту придушення соціальних та політичних виступів;
- установити причини і тенденції поширення кримінальних злочинів та їхній вплив на стан мешканців регіону.

Методологічним базисом проблеми, що розкривається в роботі, є низка питань у царині вивчення історії України, військової та політичної історії, соціальної і економічної проблематики, історичної регіоналістики. Тому використано історико-культурологічний і цивілізаційний підходи та міждисциплінарні методологічні принципи. Утім, основний напрям дослідження здійснено в межах спеціальності „Історія України”, що дозволило визначитися з предметом аналізу, сукупністю поставлених завдань і шляхами їхнього розв’язання.

У дисертації використано фундаментальні принципи історизму, всебічності, об’єктивності, багатофакторності, системності. Перші три з них орієнтовані на використання джерельної бази в максимальному обсязі та її комплексний і системний аналіз. Зокрема, принцип багатофакторності є сприятливим у вивченні різних об’єктивних і суб’єктивних чинників, які впливали на ефективність військових інституцій. Принцип системності дозволив вивчити історичні явища в єдності всіх складників. Важливим аспектом методологічної основи є застосування різних теоретичних методів при викладенні матеріалу: загальнонаукових – історичного, елементів статистичного методу; спеціально-історичних – проблемно-хронологічного, історико-типологічного. Використання подібного інструментарію сприяє глибшому розкриттю наукової проблеми, новому трактуванню кола маловивчених питань історичного минулого.

Хронологічні рамки охоплює період з 1792 по 1865 р., під час перебування Правобережної України в складі Російської імперії. Такий вибір пояснюється необхідністю вивчення історії насильницького встановлення та еволюції російського колоніального ладу на території краю при активній участі імперських

збройних сил. Нижня хронологічна межа – початок мілітарної і дипломатичної підготовки до анексії східних кресів Речі Посполитої та введення військ на територію краю. Верхню межу становить „План реорганізації” регулярних збройних сил, представлений Військовим міністерством 15 січня 1862 р., який через бюрократичну тяганину та спротив миколаївських генералів почав діяти тільки з 1865 р. і став предтечею комплексного реформування військового механізму імперії, де однією з головних засад стала відмова від кріпосницької сутності існування армії та поступовий перехід до буржуазно-капіталістичних засад.

Географічні межі дослідження визначено межами Правобережної України загальною площею близько 115 тис кв. км., територія якої в складі Речі Посполитої поділялася на Брацлавське, Подільське, Київське та Волинське воєводства, а в результаті трьох її поділів наприкінці XVIII ст. була включена до складу Російської імперії і окреслена межами Волинської, Подільської та Київської губерній. З 1832 р. вони були об'єднані в досить велике адміністративно-територіальне утворення під офіційною назвою Київського генерал-губернаторства чи Південно-Західного краю. Крім того, до поля наукової уваги потрапляли Бессарабська область, Чернігівська і Херсонська губернії та Царство Польське, де періодично базувалися окремі частини чи підрозділи військ, їхні тилові структури, бази постачання і перевезення, як правило, перед військовими конфліктами чи великими переміщеннями. Подальша зміна меж за часів УРСР майже повністю зберігається й в обласному поділі Української держави: Волинської, Рівненської, Хмельницької, Вінницької, Житомирської, Київської, Черкаської та Одеської областей.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що *вперше*:

– завдяки застосуванню сучасних загальнонаукових і спеціальних історичних методів здійснено комплексне дослідження російської військової присутності у Правобережній Україні в складі Російської імперії з кінця XVIII – до середини 60-х рр. XIX ст.;

– доведено, що наявна джерельна база повноцінно висвітлює історичні події та явища в цей період, а також є репрезентативною для вивчення проблеми й повною мірою забезпечує об'єктивність;

– з'ясовано роль і значення збройних сил Російської імперії як об'єкта політичного, економічного й соціального впливу в краї;

– виокремлено основні функції та напрямки діяльності російських воєнних структур, їхнє місце в комплексному процесі колонізації Правобережної України;

– простежено зміни в соціальному середовищі населення, через трансформації світогляду та ментальності під впливом імперського державно-мілітарного механізму.

Подальшого розвитку отримало:

– запровадження до наукового обігу нових документів і матеріалів Національного архівного фонду України, які висвітлюють галузі життєдіяльності населення краю;

– періодизація російського військового впливу в досліджуваний період;

– теоретико-методологічні засади дослідження російської військової присутності в Правобережній Україні, що дало можливість поглибити вивчення напрямків імперської державної політики в адміністративній, військовій, економічній та політичній сферах.

Уточнено:

– кількість та місця дислокації і формування частин регулярних військ Російської імперії в регіонах краю;

– їхнє стратегічне та тактичне призначення, залежно від зовнішньої і внутрішньої політичної ситуації в окремих хронологічних межах;

– причини виникнення та динаміку становлення російського військового прошарку;

– завдання та методи діяльності окремих адміністративних установ губернського та повітового рівня.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що основні положення роботи можуть бути використані при подальшому дослідженні проблем із військової, соціальної та політичної історії регіону.

Практичне значення одержаних результатів. Новизна та введення до наукового обігу значного фактичного матеріалу разом із висновками мають сприяти розширенню спектру наукових праць та формуванню цілісного уявлення про сутність і особливості мілітарного складника в життєдіяльності соціуму краю. Результати можуть бути використані при написанні конкретно-проблемних та узагальнювальних праць з історії України XIX ст. та військових установ і формувань, чинних на її території, а також у лекційних та семінарських курсах з досліджуваної проблематики, спецкурсах, у науково-дослідній роботі студентів і курсантів, краєзнавчій роботі.

Достовірність отриманих результатів забезпечена поглибленим вивченням історіографії теми, об'єктивним аналізом джерел, використанням достатнього арсеналу сучасних методів дослідження, що відповідає поставленій меті, завданням та предмету дисертаційної роботи.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, самодостатньою, завершеною науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і складають наукову новизну роботи, отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження презентовані в 30 доповідях і повідомленнях. Зокрема, на міжнародних: VIII Міжнародна наукова конференція „Історія торгівлі, податків та мита” (Дніпропетровськ, 2014), XIII Міжнародна науково-практична конференція „Шевченківська весна” (Київ, 2015), 68-а міжнародна конференція „Каразінські читання” (історичні науки) (Харків, 2015), Міжнародна науково-практична конференція „Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє” (Київ, 2015), Міжнародна науково-практична конференція „Osobowosci, Spoleczenstwo, Polinyka” (Lublin, 2015), Міжнародна наукова конференція „Александр I. Трагедия реформатора: люди в судьбах реформ, реформы в судьбах людей”

(Санкт-Петербург, 2015), Друга Міжнародна наукова конференція „Крим в історії України”, присвячена 160-й річниці капітуляції Росії в Кримській війні 1853–1856 рр. (Київ, 2015), Міжнародна науково-краєзнавча конференція „Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення” (Шепетівка, 2015), Міжнародна науково-практична конференція „Теоретичні, методологічні і практичні проблеми соціології, історії та політології” (Херсон, 2015), Міжнародна науково-практична конференція „Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах” (Львів, 2015), Міжнародна науково-практична конференція „Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних досліджень” (Одеса, 2015), Міжнародна науково-практична конференція „Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень” (Дніпропетровськ, 2016), II Міжнародна наукова конференція: „Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації” (Суми, 2016), VI Міжнародна науково-практична конференція „Археологія і фортифікація України” (Кам’янець-Подільський, 2016), I Міжнародний форум „Українська жінка у національному та глобальному просторі: історія, сучасність, майбутнє” (Дрогобич, 2016); на всеукраїнських – „Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України” (Кам’янець-Подільський, 2012), „Хмельниччина в контексті історії України” (Хмельницький, 2012), „Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX – XXI століть: шевченкознавчий дискурс,, (до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка), (Київ, 2014), XIII науково-краєзнавча конференція „Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: архітектурна спадщина оборонних споруд Правобережної України від найдавніших часів до сьогодення” (Меджибіж, 2015), „Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.” (Вінниця, 2015), Всеукраїнська наукова конференція „Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації” (Дніпропетровськ, 2015), X науково-практична конференція: „Развитие науки в XXI веке”. (Харків, 2016).

Публікації. Основні результати роботи опубліковано в монографії (38,35 д. а.), та 57 публікаціях, із них 20 статей у провідних фахових журналах, 7 – у виданнях іноземних держав або України, включених до міжнародних наукометричних баз, 30 – у збірниках праць та матеріалах конференцій.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом, визначається змістом проблеми, поставленою метою і завданнями дослідження. Робота складається із анотації, вступу, п'яти розділів, поділених на 15 підрозділів, висновків. Загальний обсяг дисертації становить 860 сторінок, із них 630 – основного тексту, 214 займає перелік використаних джерел і літератури (1907 позицій) та 10 додатків.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Висвітлення теми російської військової присутності в Правобережній Україні у вітчизняній і зарубіжній історіографії

Перед тим як розкривати проблему, необхідно проаналізувати праці, що безпосередньо та опосередковано відображають особливості і характерні риси факту перебування російських імперських збройних сил на теренах Правобережної України. Використовуючи хронологічний принцип при первинній систематизації дослідницьких робіт, історіографію наукового дослідження ми поділили на три періоди: 1) російсько-імперський, 2) радянський та 3) сучасний стан розробки. Водночас, публікації кожної з груп класифіковано за проблемним принципом, ураховано особливості підходів до історіописання в українській і зарубіжній історіографії.

До першої з окреслених груп варто зарахувати роботи представників української історичної школи. Потрібно зауважити, що спеціальні розвідки чи тематичні праці з досліджуваної проблеми, на жаль, відсутні. Безперечно, цінним є те, що з кінця XIX ст. у студіюваннях чимало авторів висвітлювали події кінця XVIII – XIX ст., торкаючись і військового складника анексії українських земель та встановлення російської управлінсько-бюрократичної системи.

Талановитий історик М. Костомаров, досліджуючи минуле українського народу, звертався до подій кінця XVIII ст. в Правобережній Україні. У роботі „Останні роки Речі Посполитої” аналізує політичні, соціальні та економічні причини загибелі цієї держави, нехтування російською владою інтересів українців, показує суто колоніальний характер зовнішньої політики Росії катериненських часів [1]. Крім того, у його статтях є цікаві характеристики внутрішньої політики царського уряду, соціальних та етнічних суперечностей на теренах України. Він подає своє бачення українсько-польських стосунків,

простежує історію цих взаємин, особливості сприйняття поляками Правобережжя та українців протягом XVII–XVIII ст. [2, с. 401–411; 3, с. 395–400; 4, с. 367–378].

В. Антонович у „Монографії” (розділ „Нарис ставлення польської держави до Православ’я і Православної Церкви”) висвітлював політичні та релігійні розбіжності в Правобережній Україні, як один з чинників загального занепаду і подальшого знищення польської держави [5]. Його учень М. Грушевський потрактує розділи Польщі за участю Росії як суто силове, протиправне захоплення сусідніх земель за активної участі російської регулярної армії [6]. Характеризуючи дії російської влади, він цитує Т. Шевченка: „Польща впала – та й нас задавила”, маючи на увазі повне безправ’я українського селянства та вседозволеність панів у новій державі, що спиралися на російський силовий апарат [7; 8]. М. Драгоманов у статті „Пропаший час” дав узагальнювальні оцінки діяльності адміністративного апарату, його вад, авторитарного стилю управління. Учений зазначав, що українці „перетерпіли [...] дурощі Павла I, солдатське звірство Аракчєєва, холодну самоволю Миколи I [...]” [9, с. 559–574].

Більше наукової уваги мілітарному складнику історії регіону під владою Російської імперії приділив український і російський історик Д. Бантиш-Каменський. У оглядовій праці „Біографії генерал-фельдмаршалів” опубліковано нариси про російських воєнних очільників, зокрема, у рангах військових губернаторів на початку XIX ст. Автор висвітлює їхні біографії в контексті військової та адміністративної діяльності, звертаючи увагу на особливості служби, становище полків у складі інспекцій та їх готовність до подальших бойових дій [10].

У схожому тематичному полі працював київський історик В. Іконніков. У виданні, присвяченому історії міста з кінця XVII до середини XIX ст., він подає опис адміністративно-територіального, економічного, соціального, релігійного й культурного розвитку, не оминаючи проблем розташування військ, використання житлового фонду та адміністрування губернаторів у першій половині XIX ст. [11]. В іншій праці „Олександр Андрійович Беклєшов – малоросійський воєнний

генерал-губернатор, київський воєнний губернатор, генерал-прокурор” йдеться про службову діяльність генерала на посадах військового губернатора Кам'янця-Подільського та Києва, шефа Київського гренадерського полку та інспектора Української дивізії [12, с. 267–293]. Заслугує на увагу праця професора історії університету св. Володимира В. Шульгіна. Продовжуючи тематику дослідження вищих військово-адміністративних чинів, він висвітлив діяльність київського генерал-губернатора Д. Бібікова [13, с. 153–166].

У зазначений період з'явилася низка історико-популярних праць, присвячених минулому та сьогоденню Правобережної України та її губернських центрів. М. Островерхов розглядав розвиток краю за останнє століття в контексті перебування в складі Російської імперії і наголошував на винятковій ролі чиновництва та військових у справі економічного і культурного піднесення [14]. У праці І. Міхалевича головні події кінця XVIII – XIX ст. витлумачено з точки зору офіційного мілітарно-імперського бачення минулого Поділля [15]. Загальний економічний стан, розвиток промисловості і землеробства, торговельні зв'язки з сусідніми регіонами висвітлено в розвідці М. Городецького. Він зазначає: „Багато залежить від здібностей і бажання місцевого начальства” [16, с. 371]. Не менш цінними є праці відомого історика Поділля, краєзнавця Е. Сіцинського. Його збірка статей у „Подільських єпархіальних відомостях”, присвячених сторіччю приєднання Поділля до Російської імперії, та монографія „Місто Кам'янець-Подільський. Історичний опис” були й залишаються знаковими і актуальними для сучасних істориків [17].

Українська радянська історіографія у XX ст. була змушена перебувати в тематичних рамках, окреслених у Москві, і працювати над визначеною офіційною ідеологією та гуманітарними потребами комуністичної влади проблематикою. Водночас, українські вчені отримали можливість досліджувати актуальні питання, пов'язані з минулим всієї України, і окремих регіонів періоду Російської імперії. Зважаючи на переважно аграрний характер економіки та домінування селянського прошарку в соціальній структурі суспільства XIX ст., протягом 60–80-х рр. XX ст.

з'являється низка праць фахівців із історії феодальних відносин та виявів антикріпосницької боротьби населення України.

Одним із відомих українських істориків того часу був І. Гуржій. Широко використовуючи джерельну базу та доступні теоретичні й методологічні прийоми, він у дослідженнях класової структури суспільства та соціальних суперечностей наголошував на репресивній сутності самодержавного ладу, а силовим структурам, покликаним захищати й охороняти кріпосницькі порядки, у своїх працях давав однозначно негативну оцінку [18; 19; 20]. У схожій науковій площині, водночас роблячи акцент на класовій боротьбі, працював Г. Марахов [21; 22]. Однією з причин цих рухів вони вважали антинародну політику та систему державного управління. Однією з причин зростлого невдоволення місцевого населення були численні військові податки й повинності, а з огляду на факт військової присутності панівним чинником, що гальмував розвиток виробничих сил та змін у структурних реаліях краю, був саме мілітарний. Працюючи над історією селянських рухів протягом ХІХ ст., такі історики, як М. Лещенко [23], Б. Литвак [24], не могли обминути питання діяльності адміністративної влади, спрямованої на придушення заворушень. Дослідники висвітлювали некомпетентні, незграбні та жорстокі дії влади в боротьбі з селянськими виступами в зазначений період.

Проблематику адміністративно-територіального поділу та становлення російських управлінських структур студіювали П. Щербина [25, с. 80–84] та М. Бутич [26, с. 45–50], конспект лекцій Л. Дубровіної дещо доповнив небагату історіографію цієї проблематики [27].

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. з'являється чимала низка публікацій, які відобразили участь українців у російсько-французькій війні 1812 р. Серед багатьох дослідників варто відзначити А. Буцика і В. Стрельського [28], Г. Гербільського [29, с. 24–25] та П. Некрасова [30, с. 122–123] хоча, як встановив київський історик О. Захарчук, історіографія набагато більша [31, с. 183–184]. Це одна з небагатьох тем, яку дозволялося активно розробляти

українським історикам, водночас підкреслюючи провідну роль російського народу.

Причини і перебіг польського патріотичного листопадового повстання 1830–1831 рр. активно досліджували Г. Марахов [32] і Л. Баженов [33, с. 58–67; 34]. Учені довели, що тільки при допомозі значних контингентів регулярних військ імперії вдалося придушити збройні виступи польської шляхти на Волині й Поділлі. Армія відіграла вирішальну роль у збереженні панування російського самодержавства на теренах Правобережної України й стала одним з репресивних інститутів щодо учасників повстання.

Українські історики активно розробляли місцеву проблематику в політично-мілітарному тематичному полі, однак у строго визначених ідеологами межах. Фактор російської військової присутності визнавався, але фрагментарно подавався як складник комплексної внутрішньої політики імперії в Правобережжі.

З розпадом Радянського Союзу на початку 90-х рр. ХХ ст. сучасні вчені нарешті отримали можливість вільно й ефективно працювати над обраною і актуальною проблематикою імперського минулого України. Суспільство очікувало комплексних, глобальних праць з історії, позбавлених комуністичних догм та ідеологічних штампів, нової оцінки подій і явищ. Справжнім рушієм цих процесів став Інститут історії України НАН України. Його науковці, які активно використовували нові ідеологічні підходи та інструментарій, стали провідниками нових, до цього часу не вивчених тем і напрямків.

Протягом 1998–2000 рр. виходить п'ятнадцятитомна праця „Україна крізь віки”, де в дев'ятому томі „Національне відродження України” показано, що стрижнем історичного процесу на українських землях стало національне відродження в усіх виявах: національно-етнічному, політичному, духовно-культурному. Разом з тим, В. Сарбей наголошував на активній протидії російської влади цим процесам та досить частому використанню військової сили для придушення соціальних виступів, зросійщення населення та намагань змінити соціальну структуру за рахунок відставних солдат [35].

Комплексному соціально-економічному аналізу піддав становище Правобережної України та її окремих регіонів у XIX ст. у працях член-кореспондент НАН України, професор О. Реєнт. Системно досліджуючи період перебування українських земель у складі Російської імперії вчений неодноразово звертався до проблем взаємодії самодержавних органів влади із представниками національно-визвольного руху, місцевими підприємцями та поміщиками; аналізу зв'язку між наростанням політичної нестабільності (особливо у період походу Наполеона 1812 р., повстання декабристів, турецьких війн та ін.) та активізацією соціальних рухів, поширенням радикальних ідей у суспільстві, повстаннями у військових поселеннях тощо.

Розглядаючи стан українського селянства, дослідник виокремив декілька специфічних особливостей: це аграрна домінанта виробничої інфраструктури, селянський світогляд українців, традиції індивідуального господарювання, брак практичного досвіду в політичній еліті та недостатнє прагнення до консолідації. Все це, на думку вченого, тільки сприяло інкорпорації українських земель до імперського простору Росії [36, с. 3–23]. Відповідно, похідним результатом такого менталітету стало посилення кріпосництва, збільшення розмірів військових повинностей та розглядання української демографічної маси як майже невичерпного джерела поповнення армійських полків [37]. Ключовим наслідком розділів Речі Посполитої О. Реєнт вважає створення Російською і Австрійською імперіями нових адміністративно-територіальних одиниць та впровадження на українських землях власного законодавства [38]. Для Правобережної України це обернулося заміною полонізації на русифікацію, обмеженням вільного розвитку національного життя, зростанням кількості російського населення, в тому числі й за рахунок створення військових поселень.

Загалом, постійно звертаючись до теоретичних, історіографічних та методологічних проблем сучасної української історичної науки [39, с. 6–37; 40, с. 218–232] історик слушно зауважує, що вітчизняним дослідникам потрібно якнайшвидше позбутися комуністичних догм та застарілого інструментарію,

синдрому „молодшого брата”, тавра меншовартості, провінціалізму й торувати нові, самостійні шляхи досліджень власного минулого [41, с. 279; 42].

З початку 90-х рр. ХХ ст. поступово із загального корпусу сучасної української історичної науки починає становлення один з її багатьох напрямів, зокрема покликаний досліджувати й вивчати перебування українських земель під владою Російської імперії протягом ХІХ – початку ХХ ст. Незабаром він перетворився в багатовекторний тематичний комплекс, що охоплював переважно маловивчені й актуальні теми, пов’язані з соціально-економічним і політичним становищем населення України.

Сучасна українська історіографія представлена працями В. Шандри. У них охарактеризовано діяльність генерал-губернаторів Правобережжя, подано оцінку чинників розвитку губерній та їхнього місця і ролі в імперії [43, с. 191–205; 44]. Репрезентуючи діяльність генерал-губернаторів, впливових російських сановників, авторка робить висновок, що всі вони, залежно від власної позиції, стилю управління, здійснювали інтеграцію Правобережжя до складу імперії [45, с. 85–91]. Визначаючи політику центральних органів влади в регіоні, ці чиновники забезпечували взаємозв’язок місцевих (губернських) та вищих державних установ [46, с. 143–158]. У монографії „Київське генерал-губернаторство (1832–1914)” [47]. В. Шандра досліджує причини та передумови створення згаданого генерал-губернаторства, окреслює головну мету – як тісніше входження краю до складу Росії. Продемонстровано яскраво виражений військовий складник у кадровій політиці та стилі управління новоутворених губерній [48, с. 38–51], тісну співпрацю представників цивільного управлінського апарату з командуванням частин збройних сил імперії, залучення офіцерського корпусу до поповнення силових установ представниками армії на посади чиновників [49, с. 58–68].

Не менш актуальними є наукові здобутки професора М. Бармака. У студіях він заглиблюється в проблематику принципів і методів державного управління південно-західними губерніями, які з 1832 р. увійшли до Київського генерал-губернаторства [50, с. 18–24; 51, с. 42–53], місця і ролі очільників цієї

адміністративно-територіальної одиниці, роботи окремих установ, принципів та правових засад проходження служби чиновниками, звертаючи увагу на широке використання суто мілітарних методів і стилів управління, домінування структур військових губернаторів над цивільними установами губернського і повітового рівня [52, с. 18–25; 53; 54, с. 4–9; 55].

Професор Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка А. Філінюк у працях розкриває основні тенденції розвитку та соціально-економічні трансформації в Правобережній Україні після її анексування Російською імперією. Так, у монографії та докторській дисертації вчений присвятив один із підрозділів військовому забезпеченню політики російського самодержавства в Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст., де довів тезу про те, що російська армія слугувала головним інструментом приєднання та поглинення регіону до складу Російської імперії, а військово-політичне забезпечення передбачало налагодження та утвердження в Правобережжі всієї повноти державної влади [56, с. 168–200; 57, с. 101–107]. Помітне місце відведено аналізу військового потенціалу як елемента внутрішньої політики, впливу збройних сил на інтеграційні процеси та подальші зміни в господарській, становій і духовній сферах [58, с. 263–269; 59, с. 17]. Учений приходять до висновку, що постійна присутність чималого військового контингенту призвела до надмірного податкового завантаження населення та переобтяження численними повинностями [60, с. 101–107; 61, с. 46–56].

Наукові студії А. Чайковського [62, с. 1–3], Ю. Войтенка [63, с. 119–124], О. Маркевич [64, с. 89–106], Ф. Хададової [65, с. 83–87] присвячено особливостям і засадам цивільної служби в губернських установах, роботі органів місцевого самоврядування із забезпечення військ продовольством і фуражем. „Історія губернаторства у Києві і Україні” Л. Кудрявцева є економічним, політичним і соціальним оглядом з 1700 до 1919 рр. [66].

Діяльність військових губернаторів як окремої гілки влади на місцях з особливими повноваженнями, ефективність цього інституту з військової точки

зору студіювали Л. Левченко [67, с. 94–102; 68], О. Романцов [69, с. 12–18; 70, с. 10–14; 71] і Г. Москаль [72]. Крім загальної проблематики становлення та діяльності інституту військових губернаторів як складника системи російського територіального управління, під пильним поглядом дослідників перебувають юридичні аспекти цього інституту та основні напрямки управління військових адміністраторів із упровадження імперської політики в краї [73, 74, с. 66–69; 75, с. 205–217].

Порівняно недавно в сучасній українській історіографії почали з'являтися праці, присвячені самому факту перебування частин російської регулярної армії на території України, зокрема її правобережної частини. Автори намагаються з'ясувати їхню кількість, розташування, озброєння, основні функції. Хоча зробити це зовсім нелегко через періодичну, а іноді й хаотичну передислокацію окремих полків, переформування до і після закінчення військових конфліктів, зміни назв протягом першої половини XIX ст. Однак, серед дослідників подібної проблематики варто пригадати колективну працю В. Бережинського, І. Луцика та М. Перепелиці про місцеві органи військового управління [76], роботу О. Козинець, яка проаналізувала фаховий рівень офіцерського корпусу армійських частин [77], М. Кабачинський звернув увагу на використання кавалерійських і єгерських частин в охороні державного кордону імперії [78; 79], О. Кухарук – на стратегічне планування та розгортання великих з'єднань на південному заході та півдні України [80; 81, с. 33–39; 82]. Чотиритомна „Воєнна історія Волині: історичні нариси” О. Дем'янюка та І. Пасюка відображає мілітарне минуле Волинського краю [83], нариси С. Гальчака присвячені мілітарним сторінкам історії Поділля [84], Н. Мацко досліджувала комплекс питань військової політики російського самодержавства [85]. З'ясовуючи стан російських збройних сил, автори намагаються дати об'єктивну оцінку окремим подіям і явищам, висвітлити роль і місце історичних постатей, звертають увагу на вплив політичних та економічних факторів.

Військова тематика Російської імперії в Україні активно досліджується викладачами кафедри історії України КПНУ імені І. Огієнка. Проблему рекрутської системи набору до лав російської армії представлено в статтях і кандидатській дисертації С. Сидорука [86, с. 300–309]. Він розглянув державний механізм запровадження та організації призовних кампаній, шляхи залучення до військової служби декласованої польської шляхти, іновірців тощо [87, с. 107–113; 88, с. 213–221]. Гарнізонне розташування окремих військових частин, реалії провінційного життя російського офіцерства, діяльність підвідділів Російського військово-історичного товариства в полках Правобережжя середини ХІХ – початку ХХ ст. перебувають у науковому полі зору В. Стецюка [89, с. 246–255; 90, с. 532–540; 91, с. 52–53]. У роботах він приділяє увагу соціальному складнику існування військовослужбовців, показує причини і наслідки їхньої поступової особистої деградації в кріпосницькому середовищі миколаївсько-олександрівської армії, водночас помічає намагання окремих офіцерів розірвати це зачароване коло через особисту участь у громадській діяльності [92, с. 66–73].

Проблеми розвитку економіки та соціально-етнічної структури подільських міст кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. досліджує А. Задорожнюк. Автор у розвідках приходить до висновку, що саме в той період формувалися підвалини нових виробничих відносин у промисловості краю, а старі використовувалися неефективно [93]. Виробничі сили краю були втягнуті в процес виконання військових замовлень і контрактів. Усе це розглядається крізь призму соціально-економічних, етнічних, правових і політичних норм, виявляючи їхній вплив на розвиток різних форм промислових закладів в умовах зародження капіталістичних відносин [94, с. 340].

Одним з напрямків досліджень провідного наукового співробітника Хмельницького обласного краєзнавчого музею С. Єсюніна є військова історія Поділля. Він вивчає історію військових гарнізонів у містах і містечках, їхній взаємозв'язки та суперечності з місцевим населенням, уточнює кількість, історію формування, питання забезпечення окремих частин і з'єднань [95, с. 234–240; 96,

с. 335–343; 97, с. 120–129]. Разом з тим, висвітлює потенційне значення населених пунктів краю через призму їх військово-стратегічних функцій та оборонної спроможності на випадок масштабних бойових дій [98].

Принцип насильницького комплектування збройних сил Російської імперії спричинив погіршення криміногенної ситуації у військах. Питаннями створення спеціального нормативного законодавства, яке передбачало покарання військовослужбовців у мирний і воєнний час, цікавилися В. Соболев [99, с. 16–22] та С. Борисевич [100, с. 180–203]. Дослідники дійшли висновку, що військове командування та створені органи військового слідства і прокуратури боролися з наслідками, а не з причинами. Усі добре розуміли, що саме чималий відсоток кримінальних злочинців, які опинялися на військовій службі, спричинював систематичні вбивства і крадіжки.

До питань постачання і забезпечення армійських частин продовольством і фуражем звернулися В. Молчанов [101, с. 78–120], Д. Решетченко [102, с. 69–82; 103, с. 89–99], І. Гуржій та О. Гуржій [104], Т. Ігнат'єва [105, с. 49–51; 106]. Показано окупаційний, грабіжницький характер економічних відносин між представниками місцевого купецтва та військовими інтендантами, яке часто виливалося в комерційне суперництво, зловживання і крадіжки в процесі закупівель. Утім, подібні системні потреби армії стимулювали місцевих товаровиробників, у такий спосіб пожвавлюючи економічну ситуацію в регіоні.

Факт перебування російської армії в тогочасному українському економічному просторі та розгляд її потреб як одного з обов'язкових складників життєдіяльності суспільства підтверджують дослідження О. Гордуновського [107, с. 61–71], О. Гуржія [108], О. Доніка [109; 110, с. 71–97], Г. Казьмирчук [111], В. Орлика [112, с. 66–74; 113, с. 75; 114; 115]. Констатуючи факт створення загальнодержавного фіскального механізму імперії, дослідники наголошують на певних особливостях її функціонування в українських губерніях та широкому використанні адміністративно-силових і військових важелів у стягуванні податків з місцевого населення.

Соціально-становий склад населення міст і містечок Правобережної України та його поступові зміни, а відповідно й поява нового соціального прошарку – відставних і безтерміно-відпускних солдат – досліджуються в працях Я. Верменич [116, с. 50–56; 117, с. 7–27], О. Карліної і О. Вигівської [118, с. 123–125; 119, с. 11–23; 120], О. Куземи [121, с. 232–236; 122, с. 17–20], В. Кундельського [123, с. 101–108], М. Петрова [124, с. 53–59; 125; 126]. З'ясовано, що з моменту анексії Правобережної України поступово почала змінюватися соціальна структура в населених пунктах. З'явилася тенденція до виникнення нових соціальних груп, які мали яскраво виражений мілітарний характер, однак ще суттєво не впливали на соціальну структуру населення та її традиційні зв'язки.

Одним з актуальних напрямів дослідження мілітаризації України за часів Російської імперії є проблематика, пов'язана з фактом створення й існування військових поселень на території Південно-Західного краю. Відомим фахівцем є професор В. Цубенко, яка, вивчаючи процес виникнення таких конгломератів, указувала на політичні, економічні та військові причини і мотивацію влади [127; 128]. У працях іншого фахівця з цієї тематики, професора К. Ячменіхіна, крім аналізу причин створення військових поселень у Росії, особливостей їхнього функціонування, соціальної, адміністративної й господарської структури, знаходимо тези про „унікальність такого державного інституту” в першій половині XIX ст. [129, с. 71]. Проблематику адміністративного управління Києво-Подільського поселення вивчає Б. Луговий [130, с. 18–20; 131, с. 18–19; 132, с. 43–47].

Не менш актуальною в сучасній українській історіографії залишається проблема становища селянства в Правобережжі, його суспільний та економічний поступ, причини невдоволення внутрішньою й аграрною політикою самодержавства, а відповідно й каральні силові заходи з їхнього придушення. У такій науковій царині працюють фахівці Інституту історії України НАН України О. Крижановська [133] та В. Молчанов [134], дослідники В. Брославський [135, с. 27–34], О. Козій [136], В. Павлюк [138, с. 154–166]. Вони підкреслюють

грабіжницький характер російської влади і місцевих поміщиків стосовно селян, широке використання поліції та армії в конфліктних ситуаціях, жорстоке придушення антиурядових виступів.

Одним із головних напрямків поглинення українських земель у загальноімперський організм була релігійна політика російського самодержавства. Подібну проблематику досліджують Ю. Блажевич [138], О. Бундак [139], С. Гаврилюк [140] Е. Зваричук [141], О. Крижановська [142], А. Опря [143, с. 89–95], В. Перерва [144], В. Рожко [145].

Які б аспекти цієї політики не розкривали науковці, всюди за репресивними діями офіційних російських властей проглядається їхній розрахунок на втручання та підтримку військових підрозділів. У першій половині XIX ст. дуже легко було переконати солдат, особливо російського походження, що ворогом самодержавства і всіх росіян є інша церква, яка заважає „збиранню земель” та обманує місцевий люд.

Проблематика збройних конфліктів першої половині XIX ст. й досі залишається об'єктом розвідок українських істориків. Одним з таких напрямів є загальні події російсько-французької війни 1812 р., безпосередня участь і економічна допомога українського населення російським арміям, плани Наполеона щодо України. Ці ракурси активно вивчають такі вчені, як професор В. Ададуров [146; 147; 148, с. 154–171; 149; 150], М. Васільєв [151, с. 109–116], О. Голованов [152, с. 23–32], О. Гуржій [153], О. Захарчук [154, с. 377–385], І. Коляда [155], А. Кудряченко [156], О. Машкін [157].

Використовуючи нові архівні джерела, науковці намагаються не тільки написати об'єктивну і незаангажовану російсько-радянськими міфами історію протистояння двох потужних держав і армій, а й повною мірою висвітлити участь українців у цих подіях, їхній масовий героїзм та самопожертви.

Іншим напрямом студіювання військової історії є події Східної (Кримської) війни, які теж потребують спростування однобоких, імперських суджень про роль Російської імперії та суб'єктивно сформованих і сфальсифікованих

зовнішньополітичних устремлінь. Дослідники, спираючись на статистичні й соціальні джерела, використовуючи спогади сучасників, активно ламають суб'єктивне та прикрашене потрактування тих подій офіційною російською історіографією [158, с. 153–154; 159, с. 26–36; 160, с. 26–46; 161]. Початок другої половини XIX ст. ознаменувався не тільки військовими подіями на Кримському півострові, а й соціально-політичними трансформаціями в імперії, які зчинили потужний вплив майже на усіх мешканців держави [162, с. 7–24; 163, с. 22–35]. Відміна права власності на селян стала своєрідним передвістям для реформування майже всіх галузей життя імперії, в тому числі й військової. Разом з тим, вкотре розбудила польські патріотичні настрої, які вилилися у січневе повстання 1863 р. [164, с. 123–126].

Заслуговують на увагу твори О. Боргардта [165] і П. Штепи [166], які відзначаються культурною гостротою суджень і науковим підходом до висвітлення історичних подій. Щодо місця армії в державній структурі імперії один з авторів висловився так: „Від тих пір, як Росія голосом Петра I офіційно заявила про наміри захоплення Європи та світу, армія цієї держави незмірно виростала, роздувалася як добра мильна бульба, а на її утримання, як і на утримання іншої армії – обдирал-чиновників, що її постачали та забезпечували, – впливав мало не весь державний бюджет”. На багатому історичному матеріалі, фактах, свідченнях численних російських та закордонних авторів аналізується мілітарна сутність Російської імперії. Небайдужість і глибокий патріотизм – це ті дві риси, які домінують і привертають увагу до цих книг.

Протягом минулих років вітчизняні фахівці прагнуть до систематизації, концептуалізації та позбавлення догматизму в сучасній українській історичній науці, зокрема й в одному з її напрямків – військовій історії України. Протягом 2009–2013 рр. у Києві, Луцьку, Кам'янці-Подільському було проведено низку всеукраїнських конференцій з цієї тематики, де одним з напрямків була проблематика перебування російської імперської армії в Україні у XIX – на початку XX ст. [167; 168; 169; 170; 171]. Ці наукові форуми не тільки дали

можливість підбити підсумки і наукові здобутки, а й окреслити нові напрямки досліджень.

Факт здобуття Україною незалежності та історична можливість розбудови нової національної держави дали змогу вільно розвивати власну історичну науку, остаточно позбавитися старих ідеологічних догм і стереотипів, отримати безперешкодний доступ до архівних джерел, що майже одразу ж відкрило шлях до нових поглядів і оцінок минулого української нації. У вітчизняних дослідників з'явилася не тільки реальна можливість об'єктивно й неупереджено висвітлювати окремі процеси, події і явища різних етапів української історії, а й увійти до міжнародної спільноти з власним науково-концептуальним баченням минулого свого народу, відкидаючи зовнішні впливи. Протягом останніх двадцяти п'яти років історична наука збагатилася принципово новими науковими школами, новітніми напрямками досліджень та цілим поколінням істориків, які активно досліджують проблематику перебування українських земель у складі Російської імперії.

Історія Правобережжя досліджувалася польськими істориками і краєзнавцями. Одним з перших, хто заклав підвалини системного студіювання минулого Речі Посполитої та її східних володінь у період Середньовіччя, був граф Я. Потоцький (1761–1815). Його перший науковий доробок „Коротка історія народу Росії”, написаний у 1802 р., заслужив схвальну оцінку імператора Олександра І. Пізніше, у 1805 р., побачили світ дві невеликі книги: „Стародавня історія Волинської губернії” та „Стародавня історія Подільської губернії” [172]. Намагаючись дотримуватися принципу об'єктивності, автор висвітлює мультикультурність правобережного краю, не надаючи історичного пріоритету жодному з етносів, що тут проживали. Продовжувачем польської регіональної історії був священник та вчений В. Марчинський (1779–1845). Найбільш відома його праця, що вийшла у 1820–1823 рр. польською мовою в трьох томах „Статистичний, топографічний та історичний опис Подільської губернії” [173]. У виданні, розрахованому на відомче користування та широкий загаль читачів, у

другому та третьому томах уміщені різні за обсягом історико-статистичні довідки про всі міста, містечка та головні села губернії.

Надалі, дотримуючись принципу приналежності Правобережної України до тимчасово зниклої з політичної карти Європи Речі Посполитої, польські дослідники наприкінці XIX – початку XX ст. розглядали минуле і сьогодення краю, з огляду на власні патріотичні позиції [174]. Цей період у польській історіографії отримав назву „Романтичного напрямку”, саме він сприяв зростанню національної самосвідомості, пробуджував патріотичні почуття поляків. Серед його представників слід згадати Й. Бялиню-Холодецького [175] та Г. Мосціцького [176]. Їхні праці містять чимало цінного й цікавого матеріалу з життя шляхти на Правобережжі. Зображено репресивні заходи російського уряду з використанням військової сили, спрямовані проти польського населення, насильницьку русифікацію, яскраво показано факти російської мілітарної присутності в регіоні.

Помітне місце в працях польських дослідників займали події двох потужних патріотичних повстань 1830–1831 рр. та 1862–1863 рр. Батько польської історії та патріарх польської демократії Й. Лелевель (1786–1861) у доробках „Польща, що відроджується” [177] та „Порівняння двох повстань польського народу 1794 та 1830–1831 рр.” вдався до аналізу причин зникнення Польщі як самостійної держави, зробив власні висновки про поразку повстань та окреслив негативну роль російського самодержавства в насильницькому одержавленні та спробах асиміляції поляків [178]. Тоді ж виходить праця ще одного історика-вигнанця – Ф. Вротновського – „Повстання на Волині, Поділлію і Україні в 1831 році”, у якій містяться важливі оцінки соціального, економічного та політичного становища краю напередодні та в ході повстання. Автор детально змальовує становище загонів повстанців та каральних сил російської армії на Волині й Київщині, намагаючись скласти цілісну картину його піднесення, ходу та поразки в Правобережжі [179; 180]. О. Прусевич у 1904 р. опублікував статтю в „Подільських єпархіальних відомостях” – „Історичний нарис укріплень м. Кам’янця-Подільського”, у якій детально описав фортифікаційні споруди міста

та розглянув питання їхнього ефективного використання армійськими підрозділами на початку ХХ ст. [181, с. 4]. У 1915 р. виходить книга „Кам’янець-Подільський”, у якій він дає оцінку подіям 1793 р., описав передачу полковником Злотницьким міста російським військам [182].

Польські вчені продовжують перебувати в авангарді сучасної європейської історіографії вивчення минулого Правобережної України. Усвідомлення польською нацією зникнення її держави з політичної карти Європи, зокрема й насильницьке захоплення „східних кресів”, послужило потужним імпульсом до національно-патріотичної боротьби протягом більш ніж сторічної історії. Цей насичений і драматичний період мотивував детальне вивчення політичних, військових та соціальних подій у краї і представниками історичної школи ХІХ., і сучасними дослідниками. Попри примусове перебування Польщі після Другої світової війни в соціалістичному таборі, проблематика її історії періоду Російської імперії постійно була актуальною, а напрямки досліджень поступово розширювалися.

Серед їхніх авторів примітним є Т. Лепковський [183], у чиїх працях відображено зміни соціальної структури суспільства під впливом перебування в імперії Романових. Змістовна та інформативно насичена робота належить С. Кієневичу [184]. На думку В. Слівовської [185] та П. Вандуша [186], постійна військова присутність у Царстві Польському та Правобережній Україні була запорукою насильницької імперської політики, здійснюваної царизмом стосовно представників усіх націй, що проживали на цих територіях. І тільки за допомогою військової сили Петербургу вдавалося нівелювати всі загрози і виклики і з боку поляків, й українців.

Одним з визначних напрямів польської історії є її мілітарний аспект, що завжди символізував патріотизм, шляхетство та романтизм. З чималого контексту загальної військової історії науковці не залишають поза увагою баталії на теренах Правобережжя. Зокрема, такі дослідники, як Х. Богданський [187], Й. Сковронек [188], Х. Яблонський [189], звертаються в пошуках до перипетій періоду останніх

років незалежності 1792–1794 рр. та наполеонівських війн у Європі. Висвітлено стан і кількість регулярних частин Війська Польського та „народових бригад” на східних кордонах, ступінь успішності бойових дій проти російської армії, причини та мотивації перебування в армії Наполеона [190]. Дещо ширше трактування успішності створення власних збройних сил, їхньої боротьби з австрійськими, пруськими та російськими інтервентами знаходимо в „Історії польського народу” відомого польського вченого, академіка В. Грабенського [191].

Досить розлого представлені праці, де вивчаються події листопадового (1830–1831) і січневого (1862–1863) патріотичних повстань. Їхні причини, рушійні сили, перебіг подій та результати науково систематизовані, пояснені низкою дослідників з широким використанням архівних матеріалів та спогадів самих учасників [192]. Серед фахівців такої проблематики потрібно згадати комплексну колективну працю С. Києневича, А. Загорського та В. Заєвського [193], а також наукові здобутки Т. Гасовського [194], Т. Кізвальтера [195], Е. Козловського [196], З. Скрока [197], Б. Томашевського [198], Й. Пахонського [199, s. 36–122]. Відзначаючи масове духовне піднесення, героїзм повстанців, їхню самопожертву, учені головною причиною поразки вважають саме військовий фактор. Патріотизму було важко змагатися з більшими за кількістю та краще озброєними російськими регулярними полками. На жаль, серед сучасних польських фахівців трапляються й такі, як Я. Бартизель, що підтримує і виправдовує імперські устремління російської історіографії, вбачаючи в подіях двохсотрічної давності лише трагедію для поляків та безперспективність національного руху [200].

Далеко не останню роль у вивченні минулого регіону відведено соціально-економічній проблематиці та проблемам шляхетського суспільного руху. У 60–70-х рр. ХХ ст. дослідники В. Серчик [201] і Й. Жедлиський [202] розглядали питання господарської діяльності великих магнатських та шляхетських

господарств на Поділлі й Волині та їхній вплив на соціально-економічні реалії на рубежі XVIII – XIX ст.

На проблеми становлення і розвитку модерного світобачення польської нації, змін ідеологічних орієнтирів протягом XIX – початку XX ст. звернули увагу А. Барчевська-Крупа [203], М. Змігородська і М. Яніон [204], Х. Козловський [205], Й. Мацієвський [206, с. 220–243]. Наукові студії й доробки польських колег допомагають українським дослідникам не тільки об'єктивно потрактувати події, а й позбутися догматичних і заангажованих поглядів радянсько-російської історіографії.

Наш південно-західний сусід – Республіка Молдова, – прямує шляхом інтеграції до родини європейських народів, намагається також об'єктивно оцінити своє минуле й звертає увагу на період впливу та перебування Російської імперії в Бессарабії. Періодично з'являються результати досліджень, зосереджених на перебуванні частин російської армії на цих теренах. Завдяки широкій джерельній базі в Національному архіві Республіки Молдова, вийшла колективна праця О. Кушка та В. Такі [207], самостійні пошуки доктора В. Такі [208], доктора хабілітата Молдовського державного університету В. Томульця [209, с. 18–28; 210, с. 55–57]. Вони висвітлюють військово-політичні причини, мотивацію та потреби в присутності воєнних контингентів та тилових допоміжних структур майже на усій території протягом початку XIX ст.

Головним завданням російської історіографії XIX – початку XX ст. стало виправдання та історичне обґрунтування причин і мотивів знищення московською імперією Речі Посполитої, анексії й подальшого зросійщення земель Правобережної України за допомогою військової сили. Духовне натхнення історики того часу з воєнної тематики черпали з праці Н. Карамзіна „Історія держави Російської” [211].

Необхідно згадати низку праць ще одного основоположника російської історії – С. Соловйова. Відома його 29-томна „Історія Росії з найдавніших часів” [212] містить суто імперські оцінки створення і зміцнення нової агресивної

держави на східних кордонах Європи протягом другої половини XVIII ст. У дослідженні „Історія падіння Польщі” відображено агресивну зовнішню політику Катерини II, її зусилля щодо поділів суверенної Польщі з активним використанням дипломатії та регулярної армії [213]. „Навчальна книга російської історії” для широкого кола читачів популярно подає події кінця XVIII ст. в контексті „цивілізаторської” ролі імперії для українського, білоруського та польського народів [214].

Професор М. Устрялов в анотації докторської дисертації „Про систему прагматичної російської історії” та підручнику „Огляд російської історії для середніх навчальних закладів” вихваляв завойовницьку політику російських самодержців [215]. Усіляко виправдовуючи мілітаризацію імперії Миколою I, він вважав, що „зараз як ніколи раніше, домінує думка про органічну побудову держави, попри її військову могутність на засадах народності й освіти” [216, с. 8]. Доказом імперських переконань і схвалення агресивної політики служить його праця „Угамування угорського заколоту 1849 року”, де показано тодішню роль Росії як „жандарма Європи”, охоронця самодержавної системи та придушувача демократії й свобод [217].

Теми поділів Речі Посполитої та вплив цих подій на подальшу військово-політичну ситуацію в Європі вивчав О. Корнілов. Досліджуючи „польське питання”, він дає власну оцінку основним етапам змін політичного ландшафту Східної Європи наприкінці XVIII ст. та переділам окремих територій у 1807, 1809 та 1815 рр. [218].

Наприкінці XIX – початку XX ст. з’являються представники більш критичного напрямку в трактуванні історичного минулого Росії. До них належить М. Чернишевський. Він багато писав про війни з часів античності до Нового часу та негативно ставився до загарбницьких війн, пов’язаних із захопленням чужих територій. Водночас виправдовував „визвольні війни” Російської імперії з початку XVII – XIX ст. та вважав їх справедливими в інтересах держави і народу [219]. Вочевидь, він поділяв думку М. Новікова, який

розвивав військову проблематику, популяризуючи серед широкого загалу військово-політичні ідеї на сторінках журналів. Автор запитував читачів: „Немає пороку ганебнішого і мерзотнішого для людської природи, ніж війна! Чи варто втрачати стільки шановних громадян вітчизни, щоб зібрати багатства і землі?” [220, с. 187–190].

Учень С. Соловйова – Василь Ключевський – зробив чималий внесок у російську історіографію. Він наголошував на тотальній європеїзації майже усіх сфер життя, зокрема й військової: „Нова Росія протягом чотирьох-п’яти поколінь була Росією гвардійських казарм і барських садиб” [221, с. 47]. По-друге, він вважав, що, здійснюючи нарощування військового потенціалу в умовах самодержавного правління і дворянського панування, держава душила народ, його працю і життя [222]. По-третє, В. Ключевський підкреслював, що імперські амбіції й могутність будувалися на кістках народу, водночас нещадно придушуючи соціальні виступи без суду і слідства.

Отже, трактування згаданими дослідниками історії Правобережжя як невід’ємної складової Російської імперії, поверхове тлумачення багатьох аспектів історичного минулого України, вихваляння військової потужності та агресивної дипломатії й наразі залишаються догматичними чинниками російської історіографії.

Поряд з працями дослідників та громадських діячів ХІХ ст., на окрему увагу заслуговують фахові роботи, авторами яких були представники офіцерського корпусу чи військові теоретики.

Однією з перших робіт наприкінці ХVІІІ ст. з історії російського військового мистецтва стали „Відомості про початок, запровадження і стан регулярного війська в Росії з показанням змін, які періодично в ньому відбувалися” за авторства генерал-майора І. Русанова. Генерал подав бачення розбудови армії, вказував на кількісний склад, розташування і способи комплектації. Особливо цінним є „Додаток” з розписом усієї регулярної армії станом на листопад 1792 р. Продовженням його практичних пошуків стала „П’єса про розташування військ

по Інспекціях” (1801 р.) як складник об’ємного „Історичного опису Генерального Штабу”, де окреслювалася історія організації, розквартирування і пересування військ за періоду 1801–1805 рр. [223, с. 149–157]. Генерал О. Хатов у роботі „Загальний досвід тактики” [224] робив спроби за допомогою фактів і досвіду російської військової історії розбудовувати нові, прогресивні засади імператорської армії [225]. Генерал-лейтенант П. Язиков у роботах з історії фортифікації, військових комунікацій та шляхів постачання наголошував, що „Стратегія є мистецтвом найвигіднішого використання збройних сил на театрі війни з метою досягнення певної політичної цілі” [226, с. 111]. Власні розробки автор розвивав в інших працях: „Про міркування стратегічні, що мають безпосередній вплив на мистецтво інженерів шляхів сполучення” (1836 р.), „Про користь фортець” (1837 р.), „Про хід і розвиток теорії стратегії” (1839 р.). Генерал Л. Зеделлер у „Огляді історії військового мистецтва” ставив у пряму залежність стан бойової підготовки полків і підрозділів від рівня знань і умінь вищого офіцерського складу. Він здійснив копітку роботу з систематизації та розташування „військових установ”, як-от: кількість особового складу в регулярних частинах, їхнє озброєння та принципи забезпечення продовольством і спорядженням, що допомогло більш точно визначити їх кількість у полках 2-ї Армії [227].

Актуальну і популярну в середині XIX ст. тематику російсько-французьких війн початку століття досліджувала низка фахівців. Публіцист Ф. Глінка у своїх творах давав оцінку стану російських військ, характеризував окремі постаті з вищого командування, зокрема М. Кутузова, та описував героїзм простих солдат [228]. Д. Бутурлін, відомий заангажованою працею „Історія навали імператора Наполеона на Росію у 1812 році”, дотримується думки, що тільки завдяки російському дворянству, яке згуртувалося навколо імператора Олександра I, Росія перемогла Наполеона [229]. Сенатор та письменник О. Михайловський-Данілевський був автором першої офіційної історії війни 1812 р., який пішов тим самим хибним шляхом, що й Д. Бутурлін, – просуванням ідеї домінування

дворянського стану та монархії у війні з Наполеоном та об'єднання всіх прошарків населення біля особи імператора [230].

Новим етапом у російській військовій історіографії стали 40–60-ті рр. XIX ст., коли з'явилися якісно нові роботи зі стратегії й тактики, а також загального стану армії та окремих родів військ. Генерал від артилерії М. Медем у роботах – „Огляд традиційних правил і систем стратегії” (1836 р.) та двотомному „Посібнику з тактики” (1837 р.) – вмістив міркування щодо їхнього використання в практичному навчанні майбутніх офіцерів [231]. Під керівництвом генерала протягом 1838–1840 рр. виходить багатотомне видання „Військової бібліотеки”, що було одноіменним продовженням зібрання 1837 р. Нас цікавить том III „Історія війн в Європі з 1793 року”, у якому відображено низку битв і війн, ареною яких були прилеглі до Правобережної України території [232].

У 1844 р. виходить одна з небагатьох об'єктивних і фундаментальних робіт з історії однієї з турецьких війн „Опис Турецької війни 1828 і 1829 рр.” за авторством М. Лук'яновича [233]. Учасник війн з Оттоманською Портою, офіцер-кавалерист, він набув великого досвіду в битвах і військових кампаніях, що й відобразив у творах. Автор наголошував на правдивості викладів на основі достовірних джерел, що є цінним матеріалом для вивчення її етапів, а особливо наслідків.

У той самий час побачили світ комплексні дослідження військового історика і теоретика, батька військових реформ 60-х рр. XIX ст., генерал-фельдмаршала Д. Мілютіна. Він вважав, що настав час запроваджувати нові принципи формування, бойової підготовки, комплектації, постачання і утримання збройних сил на заході імперії. У роботах „Настанови щодо захоплення, оборони і атаки лісів, будівель, сіл та інших місцевих об'єктів” (1843 р.) [234], „Критичне дослідження значення військової географії й військової статистики” (1846 р.) [235] та „Перший досвід військової статистики” у двох книгах (1847–1848 рр.) [236] писав, що характер та результат війни залежить від політичних, моральних

та економічних факторів, і тільки їхня сукупність приносить перемогу над ворогом [237].

Відомий російський військовий історик Р. Фадеев, який досить критично ставився до порядків у тодішній імператорській армії та не підтримував реформи Д. Мілютіна, у роботах намагався знайти нові шляхи поступу всіх щаблів російської військової машини. У двотомнику „Збройні сили Росії. Наше військово-питання” він висловив свою думку лаконічною формулою: „Сильна армія – сильна держава” [238]. У наступних дослідженнях автор намагався проаналізувати геополітичне становище на європейському континенті з розвитком військової справи та потенційні загрози війн [239; 240, с. 99–130].

У 80–90-х рр. ХІХ ст. в російській військово-історичній науці утворилися два напрями: це так звані академічна і російська школи, між якими впродовж десятиліть точилася гостра полеміка. Генерал Г. Леєр писав в одній із праць: „Доки існує людство – війни неминучі. Війна необхідна, тому що є головним фактором розвитку людства” [241, с. 9]. Аналізуючи досвід стратегічних операцій європейських армій, він намагався знайти універсальну формулу перемоги через використання передових методів і прийомів ведення бою [242; 243]. Свої ідеї генерал намагався поширювати й серед майбутніх офіцерів, ставлячи за приклад відомих і талановитих полководців, їхні вдалі баталії, методи і способи забезпечення військ усім необхідним [244].

Його учень, генерал П. Гейсман вважав, що якісне та професійне управління військами завжди мало ефективний і безпосередній вплив на принципи організації та проведення військових дій. Його тритомний „Короткий курс історії військового мистецтва середніх і нових віків” став того часу для офіцерів академії Генерального штабу цінним посібником у вивченні подібних дисциплін [245]. Військовий юрист, генерал П. Бобровський [246; 247] розглядав російську військово-історію в контексті загального світового процесу розвитку військового мистецтва, наголошуючи на правових засадах у регулярній армії. Він звертався до проблем дезертирства і непокори з боку військовослужбовців, розглядав причини

свідомого ухиляння від служби, намагаючись систематизувати та узагальнити світовий досвід [248].

Російську школу репрезентували генерали Д. Масловський [249; 250], О. Мишлаєвський [251]; А. Петров [252; 253; 254; 255; 256] та збірник „Російська військова сила” за його редакцією [257; 258; 259; 260; 261], які обстоювали ідеї самостійного розвитку російської мілітарної думки на підставі перемог відомих полководців у війнах проти Туреччини.

Помітним науковим доробком стало видання таких ґрунтовних військово-історичних праць, як „Сторіччя Військового міністерства 1802–1902” (1902–1914 рр.) та „Історія російської армії і флоту” в 15-ти томах (1911–1913 рр.). Редакторський склад „Сторіччя” на чолі з генералом Д. Скалоном звернув увагу на всі основні стадії виникнення, становлення і формування російських збройних сил [262; 263; 264; 265; 266; 267; 268; 269; 270]. В „Історії російської армії і флоту”, за колективною редакцією генералів А. Гришинського, В. Нікольського та Н. Кладо, задекларовано, що „головною метою є відобразити історію російського військового мистецтва, водночас відображаючи організацію, побут, озброєння та бойову підготовку військ у зв’язку з політичним становищем держави та іншими обставинами, що мають великий вплив на правильний розвиток збройних сил” [271, с. 6].

Якісно новим етапом у поступі російської військової думки стали праці нового покоління військових дослідників, головним змістом яких був своєрідний тандем: по-перше, теоретичних розробок і засад на основі позитивного досвіду минулого, по-друге, шляхів пошуку подальшого їхнього втілення й реалізації на практиці у військах. Подібні проблеми вивчали відомі й авторитетні на той час фахівці, до прикладу, генерал М. Богданович, що залишив після себе чимало військово-історичних праць, написаних з широким використанням архівних джерел [272; 273; 274]. Його статті регулярно друкувалися в провідних військових журналах, викликаючи читацький інтерес до мілітарної історії, що нерідко виливалося в численні рецензії та відгуки [275; 276].

Продовжуючи дослідження військових кампаній XIX ст., звертаємо увагу на праці генерала М. Єпанчина, котрий у 1905–1906 рр. видав тритомний твір „Нарис походу 1829 р. до Європейської Туреччини”. Автор широко використав архівні матеріали, друковані видання, спогади сучасників. Частина цих досліджень присвячена й території Поділля, Волині й Київщини, де зосереджувалися війська для походу [277]. Генерал від інфантерії М. Міхневич – автор ґрунтовних військово-історичних та військово-теоретичних праць [278]. Він першим намагався встановити взаємозв’язок між станом економіки держави та її мілітарним потенціалом [279]. Наголошувалося на важливості необхідних приготувань ще за мирного часу та налагодженні системи постачання і забезпечення великим військовим з’єднанням [280].

Проте, деякі дослідники пішли далі й спробували в межах своїх студій відобразити загальний стан справ. До таких розвідок належать праця П. Агап’єва, опублікована на сторінках журналу „Військовий збірник” [281, с. 408–426]. Більшу частину роботи присвячено історії квартирування військових частин у Росії у XVIII – на початку XIX ст. У тому ж напрямку працювали М. Ляпідевський [282, с. 151] та О. Редігер [283], які звертали увагу на стан казарменого будівництва в контексті проблеми вимушеного квартирування військ та обтяжливих повинностей населення.

Ім’я генерала О. Редігера, російського військового діяча та військового міністра на початку XX ст., добре відоме сучасним дослідникам насамперед як автора численних фундаментальних військово-наукових праць з військової адміністрації, комплектування та облаштування армії, а також статей в „Енциклопедії воєнних і морських наук”, „Воєнній енциклопедії”, „Руському Інваліді”, „Воєнному збірнику”, журналі „Розвідник” [284]. Найбільш значуща робота Редігера – „Комплектування і побудова збройних сил”, у якій автор піддав ґрунтовному аналізу стан російської армії, окремих родів військ та окреслив шляхи покращення системи постачання і забезпечення [285; 286].

Серед дослідників XIX – першої половини XX ст., які зверталися до питань рівня дисципліни та протиправних дій солдат стосовно населення, варто відзначити І. Ігнатовича [287], В. Кузьміна-Караваєва [288], О. Навроцького [289], К. Солнцева [290, с. 111–123] та Г. Філатьєва [291, с. 138–167]. У працях ці фахівці зверталися до проблем теоретичного плану в рамках тодішнього законодавчого поля, а також намагалися аналізувати соціально-економічні чинники в контексті змін державницької й політичної ситуації в імперії.

Радянський історіографічний період виник і розвивався в умовах принципово нових політичних реалій. Тому можна говорити про порушення домінанти продовження ідей і тематики імперської мілітарної історії. Більше того, відбулося її ігнорування і штучне забуття, що стало головною відмінністю та своєрідною нігілістичною базою в подальшому поступі радянської історичної науки. Опинившись під жорстким ідеологічним і організаційним тиском провладної Комуністичної партії, дослідники були змушені критикувати і принижувати історію російської імператорської армії, показуючи її кріпосницько-буржуазний зміст, і водночас усіляко вихвалити нову Робітничо-Селянську Червону армію. Ті ж, хто наважувався скористатися певними цензурними послабленнями, що з'явилися наприкінці 30-х рр. XX ст., були змушені працювати в досить обмеженому науковому полі пропагуючи лише дозволене героїчне минуле Росії.

Однак, до доби сталінського тоталітаризму, у 1920-х рр. існувала нечисленна група військових фахівців, які намагалися продовжувати вивчення воєнної історії. Зазвичай це були колишні генерали і офіцери царської армії, які пішли на службу до нової влади як „військові спеціалісти”, а вона натомість давала можливість займатися науковими пошуками.

Це насамперед видатний воєнний теоретик, публіцист і педагог О. Свечін. Він є автором класичної праці „Стратегія”, у якій, спираючись на досвід військових баталій російської імператорської армії та армій європейських країн протягом XIX ст., намагався вивести нові форми і методи стратегічного керівництва військами [292]. Інша його робота, двотомна „Еволюція військового

мистецтва з найдавніших часів до наших днів”, є ґрунтовним аналізом досвіду військових операцій у широкому хронологічному діапазоні. Зокрема, у першому томі висвітлено стан армії Наполеона перед походом у Росію, її потенціал та організаційну структуру. У другому – дається оцінка миколаївській армії під час Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр., а далі доведено необхідність корінного реформування російської армії в середині ХІХ ст. [293].

Його колега, В. Тріандафіллов, наголосив на важливості передвоєнного періоду та початкового етапу бойових дій з огляду на канони класичного ведення війни, розвиваючи загальноприйняті правила [294, с. 47–53]. Комбриг О. Верховський звертав увагу фахівців на професійні армії Середньовіччя та Нового часу. Саме в праці „Нарис з історії військового мистецтва в Росії ХVІІІ і ХІХ ст.” він аналізував війни Російської імперії, поділяючи їх на „Розквіт армії дворянської Росії (1791–1812 рр.)” та „Початок занепаду дворянської армії (1825–1856 рр.)” [295]. У статтях відомого історика М. Покровського, присвячених проблемам зовнішньої політики Росії в перші десятиріччя ХІХ ст., помітне місце відведено військовому аспекту. Він зазначав, що російський імперіалізм не зміг би здійснювати агресивну політику без сильної регулярної армії [296, с. 22].

Якісно новим етапом в історії вивчення військової тематики ХІХ ст. став початок 50-х рр. ХХ ст. З послабленням тотального контролю радянські історики почали сміливіше звертатися до забутих тем імперського минулого. Водночас уся дореволюційна історіографія зазнає різкої критики, підкреслюється її низька наукова цінність, а тогочасні автори оголошуються свідомими оборонцями кріпосницьких і буржуазних порядків. Утім, автори в працях поступово починають звертати увагу на проблематику в окремо взятих регіонах імперії, але часто віддають перевагу внутрішньоросійським губерніям, оминаючи національні окраїни.

Одним із беззаперечних лідерів і новаторів у галузі дослідження військової тематики Російської імперії був фахівець з історії армії й флоту, професор

Л. Безкровний. В орбіті його наукових інтересів перебували воєнно-теоретичні питання, досліджуючи які він піддавав ґрунтовному аналізу всі категорії історичних джерел. Головними з них він вважав воєнно-історичну літературу: від мемуарів до теоретичних праць, військові періодичні видання. Саме вони згодом стали базисом для написання низки наукових досліджень з історіографії [297; 298; 299; 300]. У 70-х рр. ХХ ст. він досліджував проблеми, пов'язані зі створенням системи оперативного військового управління (полк-дивізія-корпус), характеру й принципів комплектування збройних сил, системи постачання та їхнього бойового використання в ХІХ ст. [301; 302; 303].

Професор МДУ П. Зайончковський розглядав збройні сили як один з головних державних інститутів, на який опиралася вся владна бюрократична вертикаль – від повітових установ до вищих органів влади й урядового апарату управління [304]. Автор доводить, що губернська чиновницька бюрократія за своїм змістом мала яскраво виражені мілітарні ознаки, а чимала частина чиновників силових установ були колишніми офіцерами збройних сил [305]. Його праця „Військові реформи в Росії” мала на меті висвітлити основні ознаки військових перетворень у 1860–1870 рр., як-от: комплектування армії, її організацію, переозброєння, бойову підготовку військ після ганебної поразки в Східній війні [306]. Досліджуючи підготовку і здійснення селянської реформи 1861 р., П. Зайончковський також аналізував процес її реалізації. За допомогою архівних джерел показано активне використання підрозділів регулярної армії в придушенні селянських виступів у Правобережній Україні [307].

З середини 70-х рр. ХХ ст. спостерігається багатовекторне студіювання різноманітних тем, пріоритетною була проблематика, пов'язана з декабристами та революційним рухом в армійському середовищі та скасуванням кріпосного права 1861 р. Крім суто ідеологічного й політичного забарвлення, притаманного тим часам, ці роботи цінні джерельним наповненням у галузі міжособистісних та міжетнічних стосунків військовослужбовців між собою та з місцевим населенням. Серед подібної тематики варто зазначити розвідки В. Вержбицького [308; 309],

І. Пороха [310, с. 121–185], А. Федорова [311], В. Федорова [312], І. Федосова [313], І. Хіоні [314]. Серед низки причин появи цих рухів дослідники вказують на загальну атмосферу миколаївської армії й використовують термін „воєнщина”, розкривають жорстокість і складність солдатського побуту, описують службові зловживання офіцерів, крадіжки інтендантів, що стало невід’ємним атрибутом імперської військової машини.

Створення законодавчого механізму, який при потребі передбачав підпорядкування частин регулярних військ цивільному начальству для придушення соціальних виступів, надало збройним силам поліцейських функцій. Напередодні сторіччя впровадження селянської реформи 1861 р. виходять численні праці радянських істориків: С. Валка [315], І. Костюшка [316], Б. Литвака [317], у яких, на основі архівних джерел, показано негативну роль, відведену власним військовослужбовцям царською владою.

Поступово починають з’являтися дисертаційні роботи та публікації в періодичних виданнях, присвячені суто військовим питанням першої половини ХІХ ст. Незважаючи на комуністичні реалії, вони ніби підхопили естафету, перервану на початку ХХ ст. Роботи Б. Абаліхіна [318, с. 187–193; 319], Л. Богданова [320], В. Дьякова [321, с. 77–96], М. Осіпової [322, с. 102–104], дисертації О. Орліка [323] і Ю. Пруднікова [324] стосувалися проблем комплектування армії, причин збільшення її чисельності та модернізації. Дослідники повернулися до організації й управління, бойової підготовки та озброєння окремих родів військ, намагалися студіювати окремі полки і з’єднання в різних регіонах імперії.

Послуговуючись класовою та революційною риторикою, іноді піднімалися питання особливостей функціонування збройних сил, характеру продовольчого, фуражного і медичного забезпечення, розташування солдат у населених пунктах, зміни внутрішнього стану армійського середовища. Усе це знайшло відображення у наукових працях А. Бегунової [325], Н. Єрошкіна [326], П. Жиліна [327, с. 66–100], Л. Камінського [328], С. Кляцкіна [329, с. 44–49], А. Колесніка [330],

Г. Ноша [331], Б. Петрова [332], А. Сотнікова [333], А. Тіморіна [334]. Однак, зазначена тематика не дуже цікавила радянських дослідників через низький ідеологічний зміст, тому й не набула великого поширення й обмежувалася переважно окремими дисертаціями і публікаціями у військових журналах.

Частково компенсували брак вищезазначених історіографічних джерел праці радянських учених про суспільно-економічне становище Російської імперії у ХІХ ст. Зокрема, дослідники селянської тематики М. Дружинін [335; 336; 337], І. Ковальченко [338; 339; 340, с. 59–95], В. Неупокоев [341] неодноразово в публікаціях зазначали, що за своєю суттю російська армія першої половини ХІХ ст. була селянською, а відповідно, ґрунтом її існування були кріпосницькі порядки, що слугували головним чинником забезпечення її через систему податкових повинностей і зобов'язань мешканців Росії.

У підсумку зазначимо, що поступ і розвиток радянської історіографії з досліджуваної проблематики визначався низкою факторів. По-перше, вона перебувала під жорстким контролем влади і змушена була працювати в жорстких ідеологічних рамках. По-друге, пріоритетним полем її досліджень була класова боротьба, революційні рухи та всебічна загальна критика імперського ладу, що перешкоджало появі належної кількості досліджень з іншої тематики. По-третє, знаковою рисою столичних радянських істориків були узагальнювальні праці, у яких вони висвітлювали проблематику, притаманну всім регіонам імперії, нехтуючи особливостями периферії.

Сучасна російська історіографія імперської військової історії кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. представлена надзвичайно різнопланово. У теперішній путінській Росії тематика мілітарного минулого є одним з елементів зовнішньої і внутрішньої політики, що всіляко підтримується й стимулюється офіційними державними засадами „вставання з колін” та „величності Росії”. Саме тому військова історія покликана розбудити в росіян дух мілітаризму, імперськості, усвідомлення відчуття ворожого оточення, а це відповідно має

породжувати жадобу до історичного реваншу, відновлення країни в її колишніх кордонах, ностальгії за Російською імперією та СРСР.

Російські історики свідомо відійшли від критичного й об'єктивного оцінювання військового минулого, обравши сьогодні зручну позицію вихваляння і виправдання тієї загарбницької політики, яку здійснювала держава протягом XVIII – XIX ст. Показовою є теза однієї з наукових конференцій: „Російська історія була вщент наповнена війнами. Тяжко знайти періоди, коли Росія не воювала” [342, с. 9]. Така оцінка дає не тільки широке поле для багатовекторних пошуків з використанням чималої джерельної бази архівів Москви і Петербурга, а й певні подальші дивіденди у вигляді державного фінансування друку монографій, збірників, довідників, користування підтримкою різноманітних фондів, товариств та окремих спонсорів.

Історія російської імператорської армії як одного з провідних і особливих державних інститутів традиційно залишається в центрі уваги російських дослідників. З середини 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. побачила світ чимала кількість і ґрунтовних наукових праць учених, і популярних видань, розрахованих на фахівців і широкий загал. Користуючись попитом на подібну тематику серед населення сучасної Росії, такі пошуки вийшли далеко за межі спеціалізованих військових дисциплін і становлять один із визначних напрямів російської історіографії, що має імперсько-ідеологічне навантаження: монографії і статті [343; 344, с. 109–140; 345; 346], дисертації [347; 348; 349]. Триває активна репрезентація різноманітних праць, написаних свого часу генералами й офіцерами царської армії у різних галузях тогочасної військової науки. Такі видання часто супроводжуються коментарями сучасних фахівців, їхніми оцінками переваг і недоліків мілітарного будівництва та ступеня успішності ведення численних військових компаній [350; 351].

Не менш популярними є суто тематично-фахові напрями, що вивчають минуле окремих родів військ, історію формування й діяльності армій, військових з'єднань та окремих полків. Спираючись на розробки істориків XIX ст. – початку

XX ст., використовуючи наявний джерельний матеріал як базовий елемент та додаючи романтичності, учені активно студіюють історію кістяка російської армії – піхотних полків [352, с. 26–32; 353; 354], таких елітних частин легкої кавалерії, як улани і гусари [355; 356, с. 19–24; 357], та лейб-гвардійських формувань. Невід’ємною частиною цих студіювань є вивчення біографій постатей вищих військових сановників, командувачів армій і корпусів, простих офіцерів [358; 359; 360; 361].

Окрім дослідження участі російських збройних сил у різноманітних війнах і військових конфліктах, стали більше уваги приділяти постачанню, забезпеченню, розташуванню та озброєнню частин регулярної армії. У такій царині працюють А. Бегунова [362], П. Вещіков [363], Г. Введєнський [364], С. Гаврілов [365, с. 190–196] та В.Тіванов [366]. Автори наголошують, що при відсутності надійного і якісного забезпечення військ вони поступово втрачали боєздатність через зростання кількості порушень військової дисципліни, рівня захворюваності та ускладнення стосунків з місцевим населенням.

Одним із недоліків російської імператорської армії була відсутність необхідної кількості житлового фонду. Розростання збройних сил у першій половині XIX ст. не давало можливості розмістити їх у спеціальних приміщеннях у місцях дислокації, тому солдати й офіцери квартирували в місцевого населення, завдаючи численних незручностей та підвищуючи соціальну напругу. Подібною проблематикою займаються С. Карпущенко [367], В. Лапін [368, с. 36–42; 369, с. 135–164], С. Пчелінцев [370, с. 29–37; 371], П. Щербінін [372, с. 64–83; 373, с. 103–104], які ставлять ступінь обтяження населення подібною повинністю в пряму залежність від кількості й концентрації військ в певних районах чи адміністративних одиницях напередодні військових дій чи приготувань до походів.

Одним з головних напрямів дослідження імперського минулого сучасною російською історіографією є зовнішньополітичний. Ціла когорта сучасних російських істориків: О. Айрапетов [374], А. Бесов [375], М. Геллер [376],

А. Каменський [377], Г. Сахаров [378, с. 168–196], П. Стегній [379] – наполегливо доводять імперську „концепцію” про політичну доцільність та історичну необхідність знищення польської держави з політичної карти Європи через глибоку кризу польського державного ладу та агресивну політику сусідів – Пруссії, Австрії й Росії, а отже, несприятливу для Польщі міжнародну ситуацію на той час. Усі три насильницькі розділи Речі Посполитої подають як безперечні успіхи російської дипломатії. Однак, належну увагу приділяють і використанню частин регулярної армії. Усім зрозуміло, що без військового фактора – потужних угруповань військ на кордонах – зусиль дипломатів виявилось б замало для досягнення таких результатів.

Питання подальшої політики російського самодержавства на землях Правобережної України відображено в роботах, присвячених так званим „окраїнам імперії”. Помітним науковим доробком стала спільна монографія М. Долбілова та О. Міллера „Західні окраїни Російської імперії” [380]. Видання присвячено основним напрямам політики російського самодержавства в ХІХ ст. Автори ввели до наукового обігу термін „логіка управління місцевої бюрократії”, у якій далеко не останню роль відігравали чиновницькі кадри з армійським минулим. Вартим уваги є фундаментальне дослідження із соціальної історії Росії (з кінця ХVІІІ ст. до 1917 р.) Б. Миронова [381]. Під новим кутом зору розглянуто широке коло проблем, серед них – колонізація й територіальна експансія, еволюція російських державних інститутів в усіх напрямках і галузях діяльності.

Інститут губернаторства в Росії і зараз вважають однією з актуальних тем досліджень. З огляду на те, що усі губернаторські посади, як то військові чи цивільні, були прерогативою переважно вихідців саме з армійського середовища, вони керували адміністративно-територіальною одиницею суто в армійському стилі. О. Манько проаналізував становлення та розвиток цього інституту з моменту його виникнення до падіння самодержавства [382]. А. Мінаков звертає увагу на кадрове забезпечення, ротацію та взаємовідносини губернаторів ХІХ ст., де значну роль відігравали військові заслуги кандидата, а не вміння управлінської

діяльності [383, с. 369–373; 384]. Особливості й певну відмінність військових чиновників від цивільних відзначають у розвідках Л. Шепелев [385; 386] та Г. Мурашев [387]. Однак, саме „Табелі про ранги” були тим поділом між двома кастами російської бюрократії, який і передбачав порівняно легкий перехід від одного виду діяльності до іншого зі збереженням колишніх заслуг і чинів [388, с. 17–22]. Як наслідок, їхнє поступове зрощення призводило до домінування мілітарного складника в цивільних установах.

Цікавими є окремі фахові тематичні розвідки з соціальної проблематики Л. Пісарькової про хабарництво [389, с. 37–44], М. Савченко досліджував пияцтво серед чиновництва та офіцерства [390, с. 73–86], В. Корнілов і Ф. Іванов – систему рекрутської комплектації армії та подальшого проходження служби [391, с. 2–12; 392, с. 8–24; 393].

Через недосконалість, а відповідно й неякісний кадровий склад, у військових частинах та за їхніми межами нерідко траплялися випадки скоєння військовослужбовцями кримінальних злочинів та дезертирства. Подібна проблематика порівняно недавно потрапила в поле зору низки науковців, що вивчають стан військової дисципліни в армії першої половини ХІХ ст. [394, с. 78–79; 395; 396, с. 9–17; 397, с. 9–16; 398; 399, с. 86–98]. Презентуючи результати досліджень на наукових конференціях та сторінках історичних журналів, автори доходять висновку про невідворотність кримінального складника в армії, який породжувався принципами відбору рекрутів, з одного боку, і жорстоким ставленням до солдат, що переростало в соціальний спротив, – з іншого.

Ще однією, порівняно новою, сферою наукових пошуків у військово-соціальній площині стало вивчення формування і розвитку військового прошарку в суспільстві Російської імперії протягом другої половини ХVІІІ – початку ХХ ст. Серед фахівців з цієї тематики варто виокремити Є. Кустову [400], Т. Трощину [401, с. 207–216], та Ю. Щербініну і С. Єсікова [402, с. 46–56; 403]. Здійснено спробу висвітлити особливості суспільного життя російського соціуму ніби

зсередини, крізь призму психологічних, емоційних, станово-етнічних характеристик.

Попри певну заангажованість та ідеалізування імперського минулого, здобутки російських істориків цікаві насамперед обнародуванням чималого обсягу раніше не відомих документів з федеральних і обласних архівів. На їхній основі можна скласти об'єктивну картину заходів, спрямованих на всебічну мілітаризацію анексованих територій, поступові зміни в економічному та соціальному житті під впливом колонізаційної політики, що дає можливість кращого сприйняття загальних тенденцій і характерних ознак російської військової присутності.

Часи правління Олександра I і Миколи I, війни, у яких брала участь імперія, деякі аспекти комплектування й озброєння та системи військової підготовки перебувають у полі зору науковців Західної Європи та США. Підходячи до вивчення цих питань із суто об'єктивних позицій, вони підкреслюють нелюдські умови рекрутських наборів, тактичну і технічну відсталість, процвітання казнокрадства й корупції. Водночас численні наступальні війни, окрім виснаження Росії в економічному і політичному планах, вигартовували талановитих полководців, підвищували вишкіл цілих полків і поступово сформували певне постійне ядро зі елітних Гвардійського і Гренадерського корпусів. З числа робіт іноземних авторів варто відзначити працю англійського вченого Д. Куртіса [404], де він вдався до аналізу змісту боєздатності армії в першій половині XIX ст. Його співвітчизник Н. Дейвіс вважає, що історичний відрізок у першій половині XIX ст. став для імперії Романових однією з важливих етапів розвитку російського імперіалізму. У відомій роботі „Боже ігрище: історія Польщі” [405; 406] він аргументовано довів військовий, агресивно-колоніальний характер імперіалізму та впливи, намагання насильницького інтегрування поляків і українців в імперський простір.

Серед європейських фахівців приваблюють увагу доробки німецького дослідника Д. Байрау. Він є автором фундаментальних праць з проблематики

стосунків армії й суспільства, а деякі з них були опубліковані в російських часописах [407]. Подіям російсько-турецької війни 1828–1829 рр. присвячено пошуки Р. Барметтлера. У контексті етапів військової кар'єри генерала Жоміні він аналізує успіхи й невдачі російських корпусів на берегах Дунаю, розглядає питання постачання і забезпечення, дає характеристику окремим постатям, що доповнює загальний масив вивчення миколаївських війн [408]. Австрійський дослідник О. Тойбер і художник Р. фон Оттенфельд видали ілюстровану працю, присвячену австрійській армії початку XVIII – середини XIX ст. як ситуативному союзнику і противнику Росії. Книга насичена ілюстраціями і планшетами одностроїв з 1700 до 1867 рр., тексту практично немає [409].

Американська історична школа представлена Е. Віртсхафтер, фахівцем із військово-соціальної історії. Її дослідження присвячені простим солдатам російської армії періоду першої половини XIX ст., відповідно самі військовослужбовці розглядаються як соціальний клас, а армія – як соціальний інститут. Здійснено комплексний огляд однієї з найбільш важливих груп російського суспільства напередодні великих реформ середини століття. Вона з'ясувала два основні напрями царської соціальної політики: перший – мобілізація ресурсів суспільства для задоволення потреб держави; другий – проблема сприяння модернізації військової ефективності без порушення соціальних відносин, заснованих на кріпацтві [410, с. 215–235]. У схожому напрямі працює Г. Маркер, проблематику відставних і безтерміново-відпускних солдат російської армії він вважає невід'ємною частиною загальної соціальної історії імперії, а виникнення і розвиток цього прошарку суспільства – логічним результатом мілітаризованої держави [411, с. 7–12].

Як і європейці, американці досить критично ставляться до військової історії Росії, тому тематика військового реформування і модернізації збройних сил є одним з провідних напрямів вивчення. Серед фахівців варто відзначити Ф. Кегана, який досліджує намагання фундаментальної модернізації Миколою I своєї армії та доведення її до кращих європейських зразків у 1832–1836 рр. [412].

У 1992 р. вийшла книга Б. Меннінга „Багнети кращі за кулі: Імператорське російське військо, 1861–1914 рр”. в якій автор вдався до розгляду вад управління армією. Головною серед них американський дослідник вважає „парадоманію”, яка остаточно сформувалася в першій половині XIX ст. і стала анахронізмом, досягнувши свого розквіту за царювання Миколи I і Олександра II. [413]. Професор К. Ван Дейк, розглядаючи військову доктрину дореволюційної Росії, порушує проблему освітньої підготовки офіцерського корпусу армії, а похідною вважає проблему доцільності створення та ступінь ефективності діяльності Академії Генерального штабу як інституту розвитку російської військової науки в XIX ст. [414]. Наукова увага поширюється на такі окремі історичні постаті, як генерали і фельдмаршали часів наполеонівських чи російсько-турецьких війн, зокрема, дослідження життя і діяльності генерала М. Барклая де Толлі за авторства Майкла і Діани Джосельсонів [415].

Сучасна українська, європейська, американська та російська історіографія мілітарної історії Російської імперії відрізняється багатовекторністю, об’єктивністю, незалежністю суджень і оцінок, прагненням уникнути сталих радянських і російських стереотипів. Для робіт теперішніх фахівців характерне намагання поглибити окремі напрямки досліджень, пошук взаємозв’язку з іншими науками і дисциплінами, прагнення до концептуальних висновків. Базуючись на напрацюваннях істориків XIX – XX ст., з’явилась можливість зануритись у різноманітні питання політичного та соціально-економічного життя Правобережної України, де фактор постійної присутності частин регулярної армії як одного з провідних державних інститутів Російської імперії перебуває в науковому полі зору фахівців.

1.2. Джерельна база роботи

Студіювання проблематики російської військової присутності на території Правобережної України з кінця XVIII ст. до середини 60-х рр. XIX ст. в контексті загальної стратегії вивчення імперського минулого нашого народу та держави залишається актуальним та багатовекторним з точки зору дослідження і вивчення суспільно-політичних реалій того часу. Тому, опрацювання одного з головних складників нашого дослідження – документальної бази – є не тільки необхідним елементом цього процесу, а становить сталий фундамент формування загальнонаукового бачення та концепції проблеми.

Джерелознавчим базисом дослідження стала взаємодоповнювальна сукупність документів і матеріалів державних архівів України, Молдови та Російської Федерації, наукових бібліотек України, фондів і зібрань державних музеїв та вищих навчальних закладів.

Чимала кількість джерел із зазначеної проблематики зберігається в Центральному державному історичному архіві України м. Києва, Державному архіві міста Києва, державних архівах Київської, Житомирської, Вінницької, Волинської, Хмельницької, Рівненської та Черкаської областей. У роботі також використано окремі документи й матеріали фондів колишнього Кам'янець-Подільського міського державного архіву через власні виписки автора, зроблені до 2003 р.

Спрямування і тематика роботи передбачали вивчення і залучення матеріалів з фондів архівних установ Російської Федерації. Це насамперед документи Російського державного військово-історичного архіву, які суттєво доповнили загальну документальну базу дослідження майже у всіх напрямках, фонди Російського державного архіву давніх актів, котрі містять широкий ретроспективний обсяг для вивчення, та Російського державного історичного архіву. Також використано фонди Національного архіву Республіки Молдова, зокрема, керівних і виконавчих органів Бессарабської області, що діяли в першій

половині XIX ст., утверджуючи владу Російської імперії на теренах Молдови і Волощини.

Значну кількість матеріалів опрацьовано в Національній науковій бібліотеці України ім. В. Вернадського НАН України, губернську періодичну пресу у відділі газетних фондів та у відділі рідкісної книги бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Частина залучених матеріалів належить до зібрань музейних фондів бібліотек Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника та Національного історико-архітектурного заповідника „Кам'янець”, Вінницького обласного краєзнавчого музею, Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Використані в роботі джерела, залежно від походження, змісту і значущості інформації, умовно поділено на декілька груп: законодавчі акти Російської імперії; статистичні збірники; архівні документи й матеріали; друковані джерела; публікації періодичних видань газетного та журнального типу. Документи особового походження: спогади цивільних і військових губернаторів, командирів військових підрозділів, мемуари та щоденники офіцерів, солдат, громадських та церковних діячів, краєзнавців; довідкові матеріали в енциклопедіях, довідниках, оглядах, мережі Інтернет.

До групи законодавчих актів належать збірки законів. Як джерела вони важливі й цікаві тим, що містять укази та закони щодо становлення, особливостей поетапного формування російської військової присутності паралельно з адміністративно-територіальною системою управління на території Правобережної України з кінця XVIII ст.

Мілітарна частина законодавчих актів настільки велика, що займає майже третину від загального масиву. Відображено місця дислокації регулярних полків, їхні штатні розписи, порядок забезпечення продовольством та спорядженням, визначено коло службових обов'язків вищого командного складу, починаючи з командувачів армій і військових губернаторів і закінчуючи командирами полків і батальйонів. Ці документи містяться в I і II зібраннях „Повного зібрання законів

Російської Імперії” (ПЗЗРІ) з 1792 до 1865 рр. Вони розподілені за хронологічним принципом та часом царювання російських самодержців. Це дало можливість скласти чітке уявлення про законодавче забезпечення та спрямування вищими щаблями влади головних напрямів військової політики.

Найчастіше зустрічаються іменні укази імператорів, урядового Сенату, схвалені самодержцем висновки Державної ради, положення і правила Комітету міністрів через Військове міністерство, накази військового міністра командувачам армій та корпусів. Більшість із них мала наказово-нормативний характер, а деякі нагадували звичайні розпорядження та інструкції. Вони дають можливість простежити складний та багаторівневий механізм бюрократичних зносин в частинах російської армії за вертикальною структурою, військової губернської влади з генерал-губернаторами та центром, заходи уряду щодо змін чи коригування їхніх функцій, повноважень та обов’язків. Ми використали вміщені в окремих законах тексти військових статутів і положень про повинності, зібрання постанов і розпоряджень, які визначали організацію та особливості функціонування військових підрозділів, органів місцевого самоуправління у сфері виконання державних зобов’язань.

Безперечно, ПЗЗРІ є базисним, глобальним і різноплановим джерелом. Однак для більш повного дослідження тогочасного законодавства виникла потреба студіювання інших, суто фахових, конкретних законодавчих документів із метою з’ясування еволюції нормативної бази, регламентації державного військового будівництва та адміністративного управління. Для досягнення поставленого завдання використано збірки законів та постанов тематичного спрямування; усі вони мали періодичний принцип видання залежно від змін у законодавстві.

ПЗЗРІ та „Збірка узаконень та розпоряджень уряду” стали джерельною базою для укладання „Зводу Військових Постанов” (ЗВП) – основної нормативно-правової збірки військового законодавства Російської імперії. З 1839 р. до 1878 р. видано 51 том. Утім, ЗВП став фундаментальною збіркою мілітарного законодавства збройних сил Російської імперії протягом ХІХ – початку ХХ ст.

Величезний змістовий обсяг і структурна складність військового законодавства, бюрократичні тромби військового справочинства, а іноді й брак фінансів на тиражування нормативних актів не дозволяли офіційним структурам забезпечувати достатній рівень військово-правової поінформованості, а відповідно, й підвищення правової свідомості та культури в армійському середовищі. У повсякденній діяльності офіцери різних рангів нерідко послуговувалися збірками цивільних законів, виданими фахівцями-юристами.

Тому, варто звернути увагу на „Зібрання законів Російської імперії” видання 1912 р. за редакцією І. Мордухая-Болтовського [416], який складено за тематичним принципом, а також збірник з аналогічною назвою видання 1913 р. за редакцією обер-прокурора Сенату А. Добровольського, де в чотирьох книгах знаходимо цитування та тлумачення низки важливих законодавчих актів [417]. Усі ці державно-нормативні документи частково регулювали та трактували взаємовідносини між такими різними інститутами держави, як армія та поліційні, жандармські, цивільні установи.

Плідна робота над комплексною темою російської військової присутності в Правобережній Україні була б неможлива без звернення до документів Національного архівного фонду України. Безперечно, значний документальний масив, що зберігається в сховищах Центрального державного історичного архіву в місті Києві, послуговував міцним базисом у розв’язанні обраної наукової проблеми. Його місткі фонди вможливили висвітлення багатовекторних напрямів діяльності представників державних управлінських та мілітарних структур.

Не менш важливими для дослідників є матеріали, що зберігаються у фондах обласних державних архівів. Якщо у ЦДІАК України частково містяться документи надгубернських та центральних державних установ, звіти та рапорти губернського рівня, то в обласних архівах перебуває переважно документація місцевого рівня, що сприяє студіюванню та складанню повної та неупередженої картини із визначеної проблематики.

Використовуючи сучасний методологічний інструментарій, маємо можливість наукового синтезу документів різних архівів з метою ґрунтовного, об'єктивного осмислення та вивчення обраної історичної проблеми. З огляду на специфіку структури російського бюрократичного апарату першої половини XIX ст., на першочергову увагу заслуговує документація цивільних і військових адміністративних установ різних рівнів, а також створених у процесі анексії краю тимчасових мілітарних структур, діяльність яких пов'язана з фактом перебування та функціонування російських збройних сил у регіоні. Чималу кількість справ складають матеріали з питань квартирування, забезпечення постачання, пересування та бойового навчання окремих військових частин, виконання населенням краю низки земських повинностей та примусових акцій військового відомства в періоди надзвичайного стану.

Документація адміністративного характеру створювалася в канцеляріях генерал-губернатора, цивільних і військових губернаторів, губернських правлінь, штабах командувачів армій та корпусів, командирів полків та батальйонів, розпорядчо-виконавчого рівня – у міських органах влади, повітових судових і поліцейних установах, волосних та сільських правліннях. Фінансово-майнові питання відображено в обіговій документації інтендантських установ, губернських казенних палат та палат державного майна. Чим складнішим було питання, тим більший масив справочинної документації створювався.

Часто дослідники аналізують звіти губернаторів. Ці документи, як правило, наповнені чималим обсягом фактологічних даних і мають систематизовані губернськими установами узагальнені статистичні показники з поясненнями і коментарями. Проте, беззастережно довіряти цим документам не варто, крім більш-менш точних кількісних показників, які стосуються військових частин.

У достатньому обсязі матеріали представлено у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Найбільш цінними серед них є фонди 442 „Канцелярія київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора” та 533 „Київський військовий губернатор”. Використано

документи з 30 описів першого фонду і 5 – другого, загальною кількістю 187 справ, більшу частину яких уведено до наукового обігу вперше.

У колишній канцелярії генерал-губернатора нагромаджено великий масив справочинної документації, що надходила з трьох губерній краю. Водночас містяться накази, циркуляри та розпорядження з Петербурга від вищих інстанцій та царя особисто. У ході дослідження фондів архіву виявлено певне дублювання документації. Це була, по-перше, документація, що надходила від царя, з Сенату, міністерств і департаментів до канцелярії генерал-губернатора, командувачів 1-ї і 2-ї Армій та губернаторів; по-друге – звіти командирів корпусів, дивізій та полків, губернаторів, губернських правлінь, губернських присутствій та чиновників повітового рівня (повітові справники, чини поліції, предводителі дворянства), до вищих інстанцій.

Увесь масив охоплює документацію мілітарного характеру, яку можна умовно об'єднати навколо зусиль, спрямованих на облаштування російської військової присутності в регіоні. Оперативне листування з питань постачання, розміщення військових частин, урегулювання конфліктів між військовими і місцевим населенням знайдено у відділах канцелярії: політичній, поліцейській, господарській, державних маєтностей, військово-судній, таємній, розпорядчій, духовних справ. Це тільки зайвий раз підтверджує тезу про великі обсяги справочинства та листування в бюрократичній системі Російської імперії.

Вивчення діяльності військових губернаторів наприкінці XVIII – початку XIX ст., їхньої ролі та місця у військовій інкорпорації правобережних земель ускладнилося відсутністю й дотепер доступу до рештків фонду кам'янець-подільських військових губернаторів з колишнього Кам'янець-Подільського міського державного архіву. Унаслідок пожежі в сховищах цього архіву 10 квітня 2003 р., яку можна назвати справжньою гуманітарною катастрофою, декілька фондів згоріло майже повністю або частково. Серед них, на жаль, опинився й фонд 678 „Подільський військовий губернатор (1796–1845 рр.)”, уцілілі матеріали було перевезено до Державного архіву Хмельницької області для реставрації, де

вони поки що недоступні для дослідників. Окремі виписки зі справ фонду, зроблені раніше, використано в дослідженні.

Тому велику увагу було приділено саме фонду 533 „Київський військовий губернатор”, матеріали якого висвітлюють діяльність цих генералів-посадовців упродовж 1796–1832 рр. Він поділений на п'ять описів і нараховує близько півтори тисячі справ, частина з яких – інформативні документи про регулярні підрозділи армії, їхній стан, розташування та кількість особового складу, накази командирів корпусів і дивізій, листування з цивільними губернаторами, зносини з представниками повітових органів влади, розкладки на постачання продовольства, фуражу, відведення квартир для військ, будівництво казарм, надання пасовищ і сінокосів, накази про погашення збитків, завданих обивателям армійським квартируванням, скарги, звернення, справи про обтяження оподаткованих станів військовими постоями й іншими натуральними повинностями. Матеріали фонду висвітлюють й організаційні, нормативно-правові, і соціально-побутові та морально-психологічні аспекти стосунків цивільного населення із військовослужбовцями царської армії.

У Державному архіві м. Києва [418] знайдено і використано цінні матеріали з фонду „Київський міський магістрат”. З трьох описів залучено низку справ, що висвітлюють поступове цілеспрямоване обмеження міського самоврядування російською владою. Чимало справ мілітарного змісту, як-от: листування з представниками вищої влади в Петербурзі з питань будівництва і ремонту будівель, мостів через Дніпро, відведення земель під табори і полігони.

Пошук та аналіз архівних документів з метою системного вивчення російської військової присутності на Правобережжі України не можливий без використання матеріалів обласних державних архівів.

Державний архів Київської області не має такої великої за обсягом та кількісно достатньої джерельної бази з досліджуваної тематики, як Центральний державний історичний архів. Але в його фондах є цікава обігова справочинна документація, яка відображує щоденну роботу виконавчих органів влади

Київської губернії із забезпечення всім необхідним військових частин у різні хронологічні періоди. Звернули на себе увагу справи з фондів „Київське губернське правління” та „Київський цивільний губернатор”, де містяться документи стосовно надання квартир офіцерам, питань спорядження окремих підрозділів, заготівлі продовольства і фуражу.

Вагомим доповненням до аналізу історичного минулого Київщини та окремих тем дослідження стали матеріали фондів Державного архіву Черкаської області [419]. Там зберігаються документи, які висвітлюють діяльність переважно адміністративних та поліцейських установ, органів самоврядування міст східних і південних повітів Київської губернії. Фонди 768 „Черкаський і Чигиринський повітовий земський суд” та 772 „Черкаська і Чигиринська нижня розправа” містять обігову документацію розпорядчого характеру. Силовий блок представлено фондами „Черкаське повітове поліцейське управління” (ф. 1) і „Канівське повітове поліцейське управління” (ф. 907), які займалися кримінальними справами та майновими суперечками, спричиненими присутністю військових у повітах.

Органи міського урядування подано фондами „Об’єднаний фонд. Черкаська міська дума і підпорядкована їй управа” (ф. 8), „Черкаський міський магістрат” (ф. 90) та „Звенигородський городовий магістрат” (ф. 834). Ці установи отримували чималу кількість різноманітної вхідної документації розпорядчого змісту від губернських закладів, командирів окремих військових частин, поліцейських органів та приватних осіб з питань життєдіяльності міст. Заслуговує на увагу ф. 86 „Черкаська міська квартирна комісія”, який містить достатньо велику кількість справ, пов’язаних з роботою цього підрозділу місцевого управління. Його документи дають уявлення про діяльність цієї комісії, кадрові призначення та основні труднощі, з якими зустрічалися її члени в процесі врегулювання квартирної повинності в місті й повіті.

Інформативними виявилися фонди державних архівів, дотичні до історії російської військової присутності на теренах Поділля. Перелік фондів Держархіву

Вінницької області, їхня доступність дає можливість опрацювати матеріали різних установ залежно від функціонального спрямування та кола обов'язків.

Це насамперед органи дворянського та повітового врядування. Фонд Д-200 „Вінницький повітовий предводитель дворянства” має документацію листування предводителів дворянства з Подільським губерським правлінням, канцелярією Київського генерал-губернатора та командирами військових частин. Судово-адміністративні установи: фонди Д-533 „Бершадський нижній земський суд”, Д-546 „Липовецький нижній земський суд”, Д-675 „Тульчинський нижній земський суд” ілюструють діяльність чиновників цих структур щодо матеріального, продовольчого, квартирної забезпечення військовослужбовців регулярної армії, які перебували на території східних повітів Подільської губернії. За відсутністю повноцінних виконавчих органів влади в перші роки приєднання Поділля до Російської імперії подібними питаннями займалися губернські фінансові установи. Про це, зокрема, свідчать справи фонду Д-521 „Брацлавська казенна палата”.

Значна кількість справ перебуває у фондах установ судової гілки влади, що висвітлюють випадки девіантної поведінки військовослужбовців стосовно місцевого населення та представників влади. Фонди Д-222 „Літинський повітовий суд” та Д-473 „Брацлавський повітовий суд” мають великий перелік документів, що свідчать про скоєння вояками дрібних злочинів і крадіжок, вбивства, втечі з військових частин, бійки та підбурювання селян до непокори владі.

Корисними виявилися матеріали з різних за приналежністю до тодішніх державних структур Російської імперії закладів, але об'єднаних загальною мілітарною тематикою. Звернули на себе увагу фонди Д-391 „Вінницький міський магістрат”, де перебували на контролі і справи злочинів проти військових, і скоєні самими військовослужбовцями. Матеріали фонду Д-455. „Тульчинська міська поліція” свідчать про важливість для тодішніх російських властей виявлення та знешкодження їхньої підривної діяльності, що є доказом існування такої мережі в Правобережній Україні.

Державний архів Хмельницької області, попри теперішню відсутність доступу до пошкоджених у „чорний четвер” 2003 року фондів, залишається основною документозберігальною установою на Поділлі [420]. З огляду на такі реалії, у процесі роботи над науковими темами дослідники змушені переносити акцент на інші фонди, інформативне насичення яких деякою мірою може компенсувати втрачені джерела.

Група фондів, документи якої висвітлюють роботу губернських органів державної влади і управління, представлено справами „Подільського губернського правління” (ф. 227), „Канцелярії Подільського губернатора” (ф. 228) та „Заславського губернатора Шереметьєва” (ф. 829). Використано справи, що містять укази Сенату і царя, військового міністерства та генерал-губернаторів щодо адміністративних питань облаштування установ та військових частин.

Оперативні функції із забезпечення військових частин придатними приміщеннями, паливом та освітленням виконували губернські й повітові органи дворянського врядування та підрозділи міської адміністрації (фонди 122 „Кам’янецький повітовий предводитель дворянства” та 123 „Подільський губернський предводитель дворянства”). До компетенції представників виконавчих органів дворянства Подільської губернії входили обов’язки, пов’язані з виконанням населенням натуральних повинностей, перевезенням військових вантажів, викликом поміщиків і підрядників на торги й аукціони, забезпеченням придатними приміщеннями. Чимало справ використано з фонду 114 „Кам’янецька квартирна комісія”, яка визначала розкладки квартирного збору, розподіл на квартирування військових у Кам’янці-Подільському та околицях, визначала звільнених від цієї повинності осіб.

Схожими питаннями займалися й фінансові установи губернії. Справи про розміщення військ, облаштування військових лазаретів, пошук придатних приміщень та укладання договорів з їхніми власниками на оренду під військові потреби містяться у фонді 243 „Подільський губернський комітет із земських повинностей”, а контроль за виконанням натуральних повинностей у повітах та

порівняння їхнього виконання населенням знайдено у фонді 500 „Кам’янецький повітовий комітет з урегулювання натуральних повинностей”.

Функції із виявлення й затримання солдат-злочинців покладалися на місцеві поліцейні органи. Використано матеріали з фондів 267 „Кам’янецьке повітове поліцейське управління” та ф. 292 „Кам’янець-Подільське міське поліцейське управління” про вилучення в мешканців міста зброї й пороху, питання охорони складів з військовим майном, справи щодо своїх та іноземних дезертирів.

У Державному архіві Хмельницької області зберігається низка фондів з матеріалами роботи різних слідчих комісій, що діяли при військових частинах: це ф. 637 „Комісія військового суду при Житомирському внутрішньому гарнізоні”, ф. 636 „Комісія військового суду при Кавказькому лінійному 9-му батальйоні”, ф. 639 „Комісія військового суду при 132-му піхотному Гренадерському полку”. Спеціально створено в 1853 р. Комісію військового суду (ф. 269). У 1864 р. запроваджено Комісію військового суду, що розглядала справи про злочини, вчинені солдатами тих частин, які брали участь у придушенні польського повстання 1863–1864 рр., та кримінальні злочини солдат самого батальйону (ф. 635). Фонд 634 містить документи спеціально створеної у 1862 р. Кам’янець-Подільської військово-слідчої комісії. Приводом для початку її роботи стали відкриті виступи польської шляхти в дворянських зібраннях проти скасування кріпацтва в Правобережній Україні та надсилання царю адреса з проханням приєднати Поділля до Царства Польського. У 50–60-х рр. ХІХ ст. при органах місцевої військової адміністрації – Управліннях військових начальників – розпочали свою роботу комісії військового суду, повноваження яких дозволяли розглядати саме такі справи. Йдеться зокрема про „Комісію військового суду при управлінні Бессарабського губернського військового начальника” (ф. 640). Комісія військового суду при управлінні кам’янець-подільського військового начальника (ф. 642) розслідувала напади військовослужбовців на помешкання селян і міщан з метою пограбування.

Три державних архіви на території Волині виявилися приблизно збалансованими за кількістю опрацьованих фондів та справ у них. Із досліджуваної тематики виявлено досить повний спектр документів, що містять матеріали з окремих напрямів студіювання. Утім, кожна з колекцій має певні відмінності, переважно за територіальною ознакою, відповідно до тодішнього адміністративного устрою Волинської губернії.

Державний архів Житомирської області зберігає фонди адміністративних установ, органів міського і повітового врядування, суду і поліції, у яких знайдено необхідні для роботи відомості [421].

Міські органи врядування міст Волинської губернії представлені фондами 9 „Новоград-Волинський міський магістрат”, ф. 324 „Волинський губернський магістрат” та ф. 715 „Радомисльський городовий магістрат”, у яких репрезентовано справи кримінального характеру щодо мешканців цих міст, а також відомості про додаткові грошові збори на допомогу армії, оголошення про підряди на постачання провіанту. Забезпеченням військових частин на території губернії та вирішенням питань постачання займався волинський предводитель дворянства (ф. 332).

З числа фондів адміністративних установ використано матеріали „Волинського губернського правління” (ф. 67) та „Волинської казенної палати” (ф. 118). У них знайдено справи про незадовільну роботу Кременецької квартирної комісії, квартирування військ у губернії, відомості губернських чиновників про ціни на хліб і фураж, прогнози на майбутні врожаї.

Судові заклади губернії – „Волинський головний суд” (ф. 16), „Волинська верхня розправа” (ф. 325) та „Махнівський повітовий суд” (ф. 601) – відповідно до чинного законодавства розслідували справи стосовно скоєння різноманітних злочинів, фігурантами яких виступали військовослужбовці: убивства, крадіжки, переховування дезертирів, справи щодо агітації відставними солдатами селян проти реформ 1861–1862 рр.

У Державному архіві Рівненської області заслуговує на увагу матеріали шести фондів, з яких більшість – це справи повітових судів. Завдяки їхньому інформативному змісту є можливість дослідити увесь спектр різноманітних судових проваджень, здійснюваних „Острозьким повітовим судом” (ф. 22), „Дубнівським повітовим судом” (ф. 370), „Рівненським повітовим судом” (ф. 384) та „Міським магістратом міста Дубно” (ф. 567) щодо дезертирів, убивць, пограбувань та інших, пов’язаних з фактом російської військової присутності та її впливом на соціально-економічні реалії.

Повітові поліційні установи розслідували і суто кримінальні, і політичні справи. Зокрема, у фондах 379 „Рівненський повітовий справник” і 380 „Рівненське повітове поліційне управління” знайдено циркуляри і накази Волинського губернського правління щодо польського патріотичного руху на початку 60-х рр. XIX ст. та справи про зловживання чиновниками повітових установ службовим становищем.

З Державного архіву Волинської області корисними для дослідження стали фонди магістратів міст західної Волині: ф. 229 „Ковельський міський магістрат”, ф. 368 „Володимир-Волинський міський магістрат” та ф. 485 „Луцький міський магістрат”, укази й циркуляри Київського генерал-губернатора, Волинського губернського правління, спроби розслідування причин пожеж у містах краю у 1811–1812 рр. [422].

Архівні справи повітових судів, зокрема ф. 361 „Луцький повітовий земський суд” та ф. 363 „Ковельський повітовий земський суд” містять різноманітні кримінальні провадження стосовно переховування дезертирів, незаконних вчинків на побутовому рівні, непокори представникам влади.

В окремії, невеликій групі фондів містяться документи тимчасово утвореної „Володимир-Волинської військово-слідчої комісії” (ф. 515) та „Володимир-Волинської комісії воєнно-польового суду” (ф. 516), запроваджених унаслідок січневого польського патріотичного повстання 1862–1863 рр. Використано

відомості про особовий склад, вирішення питань їхнього забезпечення та грошового утримання, накази військового міністра та командувача КВО.

Опрацювання фондів Центрального державного історичного архіву України в місті Києві та Державних архівів Вінницької, Волинської, Житомирської, Рівненської, Київської, Хмельницької та Черкаської областей засвідчило наявність різноманітних змістовних пізнавальних архівних документів. Водночас слід відзначити, що документальний масив через об'єктивні та суб'єктивні чинники, що істотно вплинули на процес накопичення й збереження інформації, не є абсолютно повним. Однак, наявних та опрацьованих архівних матеріалів достатньо для проведення глибокого, всебічного й ґрунтовного аналізу досліджуваної проблеми.

Другу частину використаних архівних матеріалів вивчено в державних архівах Російської Федерації [423]. Перший блок опрацьованих фондів Російського державного військово-історичного архіву складається з архівів вищих державних органів влади, канцелярій осіб імператорської родини. „Канцелярія військового міністерства та підлеглих їй установ” (1802–1918 рр.) містить документи установи, утвореної як Тимчасової канцелярії міністра військово-сухопутних сил у 1802 р. з функціями виконавчого органу. З огляду на досить великий масив документів вони поділені на два фонди. Це ф. 1 „Канцелярія Військового міністерства” (1802–1918 рр.) з описами 1–4, де знаходяться загальні відомості про збройні сили Росії, принципи управління ними, різноманітні законопроекти і положення щодо військового відомства, звіти про стан бойових частин, їхнє бойове та технічне забезпечення. Утім, у результаті низки змін структури та бюрократичної приналежності в першій половині XIX ст. схожі за тематикою документи наповнили ще й фонд 29 (1770–1918 рр.) з аналогічною назвою, але з описами 1–15. Це переважно фінансові звіти і розкладки, переліки витрат, розпорядження департаментів і управлінь частинам щодо господарської діяльності і забезпечення необхідними ресурсами.

Матеріали фонду 26-го „Военно-похідна канцелярія Й.І.В.” (1797–1812 рр.), стосуються створеного наприкінці XVIII ст. оперативно-бюрократичного органу управління збройними силами. Ми використали справи, що містять розписи армій (1804–1809 рр.) на західних і південно-західних кордонах імперії, формування, реорганізацію, комплектування, дислокацію і переміщення регулярних полків усіх родів військ.

Фонд 38 „Департамент Генерального штабу” (1832–1863 рр.) відображає роботу підрозділів Генерального штабу збройних сил імперії, які вирішували і контролювали питання розквартирування, пересування, бойової підготовки та охоронної служби військ. З матеріалів фонду використано відомості про квартирні розписи полків 1-ї і 2-ї Західних армій, Молдавської армії, окремих корпусів, їхню дислокацію.

Не менш цінним в інформативному плані виявився фонд 406 „Височайші справжні накази і циркуляри” (1796–1915 рр.), де було знайдено особисті накази царів представникам вищого військового командування (1796–1818 рр.), розпорядження про цивільних чиновників військового відомства (1847–1856 рр.), накази начальника Головного штабу й.і.в. (1815–1832 рр.) та накази військового міністра (1833–1868 рр.).

Другий блок масиву опрацьованих фондів склали збірки службових документів вищого командного складу російської армії, зокрема генерал-фельдмаршалів другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

У фонді 41 „Салтиков М. І.” (1754–1811 рр.) зберігаються документи службового листування генерал-фельдмаршала М. Салтикова: накази, рапорти і донесення про формування, розформування і комплектування військових частин; про військові дії у Польщі (1792–1794 рр.). Серед матеріалів значного за обсягом фонду 43 „Суворови: О. В., Арк. О., К. Арк.” (1717–1882 рр.) нас зацікавили справи про придушення повстання Т. Костюшка (1793–1795 рр.), рапорти командирів частин про стан полків, їхні передислокації і постачання, розформування польських військ. Фонд 44 „Румянцев П. А.” (1732–1797 рр.)

також містить листування про стан розташованих в Україні військових частин, їхнє грошове, провіантне, речове й фуражне забезпечення. У Фонді 49 „Ертель Ф. Ф.” (1810–1820 рр.) зберігаються справи зі службового листування генерала від інфантерії, генерал-квартирмейстера Молдавської армії (1810 р.), а потім військового генерал-поліцмейстера 1-ї Західної армії Ф. Ертеля. Використано справу Канцелярії Молдавської армії про постачання провіанту й фуражу.

Не менш цінним за інформаційним наповненням виявився фонд 103 „Барклай де Толлі М. Б.” (1810–1829 рр.), у якому представлено різноманітну службову документацію військового міністра і генерал-фельдмаршала М. Барклая де Толлі. Це відомості 1-ї Західної армії про її формування, комплектування, пересування і постачання військ на початку XIX ст., рапорти командирів військових з'єднань і частин про бойові дії, а також документи 2-ї Західної армії: укази і рескрипти імператора Олександра I.

Наступний невеликий блок стосується матеріального забезпечення, постачання необхідними ресурсами і матеріалами та складається лише з двох фондів.

У фонді 349 „Головне військово-технічне управління” (1599–1923 рр.) знайдено відомості про фортеці, зокрема, Кам'янець-Подільську та Києво-Печерську; військові споруди, звіти щодо будівництва і ремонту укріплень. Фонд 396 „Комісаріатський департамент (1778–1864 рр.) відображає роботу цього відомства щодо забезпечення військ, контракти з купцями і підрядниками на постачання й перевезення інтендантського майна.

У Російському військово-історичному архіві є фонди, де зберігаються документи про окремі військові конфлікти на території Російської імперії протягом першої половини XIX ст. Це, зокрема, фонд 474 „Вітчизняна війна 1812 року і закордонні походи російської армії” (1810–1916 рр.) з матеріалами про підготовку Франції й Росії до війни, відомості про стан французької армії та її сателітів (1810 р.), розташування наполеонівських військ. Фонд 481 „Східна (Кримська) війна” (1853–1910 рр.) наповнений документами періоду збройного

конфлікту між Російською імперією та коаліцією європейських держав у середині XIX ст.

Особливу увагу було приділено одному з найбільших фондів зібрань російського архіву – це ф. 846 „Военно-ученний архів. Колекція” (1520–1918 рр.), який складається з 16 описів та 4 томів каталогів. Нас цікавив період кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст., як-от: рескрипти про облаштування і розташування військ за царювання Павла I, укази і розпорядження Олександра I. Військові дії в Польщі в 1792–1794 рр. та повстання 1830–1831 рр., розташування військ Молдавської армії та листування І. Міхельсона, О. Прозоровського та М. Кутузова протягом 1806–1812 рр., матеріали про вторгнення Наполеона до Росії 1812 р., підготовку військ до бойових дій, передислокацію до кордонів корпусів 2-ї Армії, склад і райони розквартирування; підготовку до військової інтервенції в Угорщину 1848–1849 рр., документи періоду Східної (Кримської) війни: накази по військах 3, 4 і 5-го піхотних корпусів, розташованих у Правобережжі України. Суттєво полегшив опрацювання каталогів та окремих справ „Каталог Военно-ученого архіву головного управління Генерального штабу”, зокрема, том другий, де зібрано документи по Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр. [424].

До наступної групи належать фонди окремих армій російських збройних сил, що перебували на території Правобережної України протягом досліджуваного періоду. Це ф. 14209 „Головний штаб Молдавської (Дунайської) армії” (1806–1812 рр.), у якому містяться документи про призначення командувачів, укази Військової колегії, повідомлення військових міністрів, накази головнокомандувачів армії і корпусів; рапорти командирів частин.

До збірки фондів під загальною назвою „1-а Армія” (1814–1835 рр.) входить фонд 14414 „Головний штаб 1-ї Армії” (1814–1835 рр.), де зберігаються матеріали створеної в жовтні 1814 р. на той час нового мілітарного з’єднання. Використано укази і накази Олександра I, накази по армії, рапорти головнокомандувачів про

стан, розквартирування, формування та забезпечення озброєнням і продовольством.

Наступний розділ під загальною назвою „1-а (Діюча) армія” (1830–1862 рр.), у якому опрацьовано два фонди: ф. 14013 „Военно-походна канцелярія головнокомандуючого Діючою армією генерал-фельдмаршала Паскевича” (1853–1855 рр.) та ф. 14014 „Головний штаб 1-ї (Діючої) армії” (1830–1862 рр), становлять масив документів, створений у результаті діяльності однієї з найбільших військових формацій збройних сил Російської імперії. Зі справ фондів використано накази і оголошення по армії, справи про організацію і реорганізацію частин, формування нових полків, їхню кількість, стан, забезпечення продовольством та амуніцією, квартирний розпис військ.

У результаті роботи з матеріалами вищезгаданого архіву вдалося суттєво наповнити джерельну базу дослідження та розкрити низку проблемних питань про російську військову присутність на теренах Правобережної України. Загалом опрацьовано 131 справу з 20 фондів, частину документів введено до обігу вперше.

Використано також матеріали з Російського державного архіву давніх актів.

Справи фонду 1, розряду I, опису 2 „Пакети з печаткою віце-канцлера графа К. В. Несельроде” 1836–1841 рр. (коп. 1831–1842 рр.) містять донесення російських дипломатичних представників у Відні Д. Татіщева і Г. Струве, графу К. Несельроде протягом 1836–1841 рр. щодо питань внутрішньої і зовнішньої політики Росії, складу й дислокації австрійської армії.

Опрацьовано два фонди з бюрократичними робочими матеріалами російських самодержців. Це фонд 10 розряд X „Кабінет Катерини II і його продовження” (1723–1843 рр.). Згаданий комплекс сформований з документів особистих канцелярій Катерини II, Павла I, Олександра I та Миколи I; це записи Катерини II щодо питань зовнішньої політики з Польщею і Туреччиною, призначення генерал-губернаторів, справи забезпечення армійських частин провіантом і грішми. Комплекс фонду 204 „Кабінет Павла I” (1775–1801 рр.) складається з документів особистої канцелярії Павла I, зокрема, донесення

кам'янець-подільських губернаторів О. Беклешова та графа І. Гудовича про стан губернії та прикордонні справи з Австрією і Туреччиною. З фонду 168 „Зносини російських государів з урядовими місцями і посадовими особами” 1724–1798 рр. залучено декілька справ останніх років царювання Катерини II, листування з Сенатом та губернськими установами.

Фонд 16, розряд XVI. „Внутрішнє управління” – це колекція Державного архіву Російської імперії, з якої використано справи, пов'язані з питаннями налагодження російського державного управління наприкінці XVIII ст., зокрема, рапорти губернаторів і військових губернаторів. Фонд 248 „Сенат і його установи (Об'єднаний фонд), оп. 29. (1685–1760 рр.) „Малоросійська експедиція Сенату” – зі звітами посадових осіб, з обов'язками інспекторів та перевіряльників.

Фонд 20, розряд XX. „Справи військові” (1700–1852 рр.) становить комплекс, сформований з документів низки державних установ Російської імперії. У роботі використано рапорти з військових питань, пов'язаних з перебуванням частин армії в новоприєднаних губерніях, рескрипти Миколи I командирам полків щодо оптимізації управління військами. Фонд. 21, розряд XXI „Справи морського відомства” – це колекція Державного архіву Російської імперії, звідки залучено матеріали про розбудову на початку XIX ст. Чорноморського флоту та інфраструктури портів.

Досліджено низку фондів, що складаються зі службових документів генерал-губернаторів, командирів корпусів та вищих сановників імперії.

Фонд 193 „Князь П. О. Зубов” (1785–1836 рр.) представлено документами про службову діяльність князя П. Зубова на посадах катеринославського і таврійського генерал-губернатора, генерал-фельдцейхмейстера (1792–1796 рр.) в останні роки правління Катерини II; листи і донесення різних осіб про зовнішньополітичну ситуацію, питання належного постачання військ та про стан підрозділів армії принца Конде. Використано декілька справ із фонду 1263 „Князі Голіцини” (1614–1924 рр.), як-от: циркуляри та доповідні записки князя

М. Голіцина міністру внутрішніх справ та московському губернатору (1848–1852 рр.).

Чималу кількість документів опрацьовано у фонді 1261 „Кн. гр. Воронцови” (1619–1816 рр.). Цей комплекс сформований з господарських, службових та частково особистих документів членів родини Воронцових. Нас цікавили матеріали, пов’язані з військовою службою генерал-ад’ютанта, новоросійського і бессарабського генерал-губернатора князя М. Воронцова. Знайдено справи про аналіз зовнішньополітичної ситуації під час другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Польщі, про дії російської армії проти турецьких військ, звіти щодо перевірки інспекторами стану полків, права командирів з’єднань та стан артилерії (1805–1811 рр.), дисципліну та навчання солдат; відомості про квартирне розташування, накази військового міністра, приписи і листи щодо маршрутів руху військ з Франції до південно-західних губерній Росії (1816–1818 рр.); розташування та постачання військ у період російсько-турецької війни (1828–1829 рр.), статистичні відомості про Бессарабську губернію.

Інформативним виявився фонд 1453 „Самойлови, графи” 1769–1883 рр. Комплекс зібраний з особистих, господарських і службових документів різних членів графського роду Самойлових та їхніх родичів Захаржевських. Використано матеріали справ генерала О. Самойлова, зокрема, документи про командування Українською армією (1793 р.), його діяльність зі створення тимчасового ополчення та київської рухомої міліції (1806–1808), питання переховування дезертирів та організацію пересувних хлібних магазинів для 2-ї Західної армії (1812 р.). Загалом опрацьовано 55 справ з 12 фондів архіву.

У дослідженні використано низку справ з Російського державного історичного архіву в місті Санкт-Петербурзі. Звернули на себе увагу декілька документів з фонду 1286 „Департамент поліції виконавчої Міністерства внутрішніх справ” та фонду 1329 „Іменні укази та височайші повеління Сенату”. Переважно це ревізійні перевірки та накази місцевим виконавчим органам влади,

репресивні заходи проти учасників польського повстання 1830–1831 рр., корегування кримінальних законів, що поширювалися на військовослужбовців.

Залучення до наукового обігу справ фондів Національного архіву Республіки Молдова дозволило більш якісно і неупереджено висвітлити регіональну російську військову політику в Бессарабській області. У фонді 1 зібрано матеріали створення інституту сенаторів і голів у Диванах Молдови і Волощини, що було пов'язано з російсько-турецькою війною 1806–1812 рр. У роботі використано матеріали про Молдавську армію та її бойові дії, діяльність М. Кутузова і П. Багратіона на посаді командувачів та їхні накази.

Фонд 2 „Канцелярія Бессарабського обласного цивільного губернатора” містить архівний масив, що бере відлік з моменту запровадження в 1813 р. посади губернатора. Він містить укази і накази вищих органів влади, листування з губернськими і місцевими органами влади, начальниками сусідніх губерній, командирами військових частин і військовими чиновниками. Водночас тимчасовим виконавчим органом на Правобережжі Дністра з 1813 по 1828 рр. був Бессарабський обласний уряд. Документація про його діяльність зберігається у Фонді 5 з однойменною назвою. Залучено справи з указами Урядового Сенату та царя Миколи I, розпорядження підрозділів управлінського апарату в сприянні перебування на території краю окремих військових частин.

Надзвичайно корисним матеріалом стали історико-статистичні й етнографічні описи губерній Правобережної України, де є багато цінного інформативного матеріалу з історії краю, кліматичних та ландшафтних умов, стану сільського господарства і населених пунктів, демографії. Використано результати досліджень, підготовлених свого часу офіцерами Генерального штабу російської армії: воєнно-статистичні огляди кожної з трьох губерній [425; 426; 427] та Бессарабської області [428].

З метою більш точного з'ясування низки кількісних показників у дослідженні становища російських імперських збройних сил використано історичні огляди [429; 430; 431; 432], хроніки імператорської армії,

[433; 434; 435; 436; 437; 438] аналітичні видання [439], а також офіційні статистичні та щорічні збірники Державної Ради [440; 441; 442; 443; 444; 445; 446; 447], Військового міністерства та його департаментів [448; 449; 450], Генерального штабу [451; 452; 453], Міністерства внутрішніх справ [454; 455; 456; 457], тематичні звіти царям про загальний стан окремих родів військ на певних етапах їхнього існування [458; 459; 460], збірки маніфестів, грамот, указів, рескриптів, наказів військам [461]. У них міститься багатогранна інформація про зміни військової організації в окремих районах дислокації, склад корпусів, дивізій і полків, їхня коротка історія, воєнно-арифметичні підрахунки [462; 463].

Суто цивільним, але істотним доповненням стали історико-статистичні огляди губерній. Акцент у них надано суто соціально-економічному становищу повітів та міст Київського генерал-губернаторства, іноді в літературному та пізнавально-популярному стилі. Чималий обсяг роботи виконали чиновники губернських статистичних комітетів, очільники губерній, громадські й церковні діячі, часто саме вони ставали упорядниками та головними редакторами. Серед видань, присвячених Волинському краю, варто виділити підготовлені Л. Крушинським [464], О. Братчиковим [465; 466], П. Батюшковим [467; 468], Н. Теодоровичем [469].

Поділля представлено цілою низкою різноманітних праць переважно історичного спрямування В. Гульдмана [470], А. Дем'яненка [471; 472], І. Михайлевича [473], Н. Островерхова [474], Е. Сіцинського [475], Н. Яворовського [476], О. Тарнавського [477].

Київський губернатор І. Фундуклей у 1852 р. видав „Статистическое описание Киевской губернии” [478], О. Андрієвський – „Исторические материалы из архива Киевского губернского правления” у двох частинах [479; 480].

Сусідня Бессарабія представлена працями авторів XIX ст. П. Батюшковим [481] і А. Крупенським [482], а з розвідок сучасних російських істориків варто відзначити колективну роботу „Бессарабия в составе Российской империи” [483].

Досить багато видань протягом XIX – початку XX ст. було присвячено

історії та тогочасному стану Києва. Надзвичайно вартісними виявилися роботи М. Берлінського [484], М. Закревського [485; 486], М. Захарченка [487], М. Сементовського [488], у яких відображено різнопланові матеріали про економічне, політичне, соціальне життя регіонального центру Правобережжя.

Окремою групою джерел варто виділити суто статистичні збірки, які містять різнопланову інформацію, зокрема й щодо розташованих в той час на території краю військових частин. Серед них – корисні видання загальноросійського масштабу, зокрема „Статистический ашлаг 4-х поселенных округов Новороссийского и 5-ти Киевского и Подольского военных поселений за 1840 год” [489], „Сборник статистических сведений о России. Книжка Г” [490], „Городские поселения в Российской империи. Том четвертый” [491], „Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости” [492] та губернського рівня – „Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год” [493], „Поместное землевладение в Подольской губернии” [494], „Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы” [495], „Населенные места Подольской губернии” [496], „Статистическое описание Подольской губернии” [497], „Сборник статистический сведений о Киевской губернии за 1859 год” [498], „Адрес-календарь лиц служащих в Киевской губернии, по гражданскому, военному, учебному и духовному ведомствам” [499].

Цікавими є джерела з різних архівних сховищ, які свого часу були опрацьовані дослідниками та оприлюднені в спеціальних збірках з військової історії за тематичним чи особистим принципом. Вивчення та використання в роботі таких матеріалів тільки збагатило та урізноманітнило зміст новими фактами й інтерпретацією знакових подій того часу. Так, відомий письменник і біограф початку XIX ст. С. Ушаков видав у 1822 р. чотири томи „Деяния российских полководцев и генералов ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертаниемъ всей их службы, с самага начала вступления в оную”. Автор знайомив з біографіями

31 найбільш відомого воєначальника, які брали участь у війнах з Наполеоном. Серед них такі особистості, як М. Кутузов, М. Барклай де Толлі, Д. Давидов, М. Раєвський, Д. Дохтуров та інші [500; 501; 502; 503]. Їхні біографічні відомості є цінним інформативним матеріалом для з'ясування окремих моментів з історії російсько-французьких війн, загального становища армії, її бойових якостей та морального духу.

З'являються спеціальні роботи з історії окремих полків російської армії, еволюції одностроїв, озброєння та спорядження. У такій царині працював російський історик О. Вісковатов. Його семитомний довідник „Хроніка російської імператорської армії” (1852 р.) [504], де містилися детальні відомості про полки і з'єднання; тридцятитомні „Історичні описи одягу і озброєння російських військ” (1841–1862 рр.) та їхнє продовження „Зміни в одностроях і озброєнні військ Російської імператорської армії” (1860–1881 рр.) – це видання з численними ілюстраціями, детальними описами військових і цивільних костюмів, одностроїв, зброї, прапорів окремих частин та знаки розрізнення, яке й досі є цінним джерелом вивчення мілітарної історії Російської імперії. Воно базується на достовірних матеріалах та характеризуються достатньою інформативною точністю [505].

З 1854 р., майже на початку Східної (Кримської) війни, починає виходити „Збірка Відомостей, щодо теперішньої війни” за авторством Н. Путілова. Використано матеріали з „Відділу II – Дунайська армія”, куди входять донесення, прокламації, накази, описи подій у Дунайській армії під командуванням генерал-ад'ютанта князя М. Горчакова 2-го [506].

Огляд історії кавалерії російської імператорської армії, як окремого роду військ, на широкій джерельній базі склав полковник гвардії П. Іванов. У розділах IV–VI показано еволюцію та зміни кількісного складу, порядок комплектування, забезпечення, навчання та озброєння ескадронів, полків та дивізій [507]. Опираючись на опубліковані у виданні результати, вдалося дещо систематизувати

й уконкретнити місця формування, кількість і склад кінних полків на теренах Правобережжя.

З середини 40-х рр. ХХ ст. побачила світ серія тематичних збірок джерел, опрацьованих радянськими істориками – „Русские полководцы. Документы и материалы”, присвячена таким видатним полководцям другої половини ХVIII – ХІХ ст., як П. Рум’янець, П. Багратіон, М. Кутузов та іншим. У них широко використані архівні документи переважно московських і ленінградських архівів про військову, адміністративну, дипломатичну діяльність генералів на різних посадах, їхню участь у військових діях, особисте листування, господарські питання [508; 509; 510; 511; 512]. Значний інтерес становлять видання радянських істориків, у яких вміщено офіційну документацію Міністерства внутрішніх справ. Це, зокрема, „Отмена крепостного права. Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы”, з яких стає зрозумілою тісна співпраця місцевих органів влади з військовими щодо придушення селянських виступів. Серед випадків масових селянських акцій непокори, бунтів та локальних повстань фігурують і населені пункти Правобережної України, а, як наслідок, – силові заходи, скеровані на відновлення порядку і стабільності в регіоні [513].

Хмельничани Ю. Земський і В. Дячок підготували археографічне видання „Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.)”, використовуючи матеріали регулярних (щорічних) та спеціальних (позачергових чи тематичних) повідомлень, які відображають увесь комплекс економічного, соціального, культурного та духовного життя, а також військові аспекти [514].

Не менш важливими впродовж накопичення джерельної бази дослідження стали офіційні друковані джерела. Починаючи з 1838 р., при губернських правліннях запроваджено періодичні видання, які були не тільки рупором і розповсюджувачем інформації державного й офіційного характеру, а й поступово все більше вміщували на сторінках матеріали історико-географічного і статистичного змісту. До таких видань належали „Київські губернські відомості”, „Подільські губернські відомості” та „Волинські губернські відомості”, де нерідко

містилися матеріали мілітарного змісту [515, с. 501–509]. Крім указів, наказів і розпоряджень військового командування та губернаторів, часто друкувалися оголошення про торги і аукціони на постачання продовольства, фуражу і промислових виробів; багато оголошень про розшук відпускних офіцерів, загублені відпускні білети і нагороди, вкрадені речі в нижніх чинів. Паралельно з губернською періодичною пресою на початку 1860-х рр. почали видавати єпархіальні видання: з 1861 р. – „Київські єпархіальні відомості”; з 1862 р. – „Подільські єпархіальні відомості” і з 1867 р. – „Волинські єпархіальні відомості”. Вони друкували офіційні розпорядження Синоду, місцевого духовного начальства, повідомлення про кадрові зміни, різноманітні звернення до пастви, історичні описи тощо [516, с. 83–99].

Крім того, у фонді НБУВ знайдено й опрацьовано газету „Руський інвалід” різних років видання. Допомогою в раціональному й ефективному пошуку історичних відомостей стало видання засновника газети П. Пезаровіуса, де він дає короткий огляд публікацій, тематику благодійних акцій та пожертв ветеранам [517]. У підсумку преса склала суттєве доповнення опрацьованої джерельної бази [518].

Іншою категорією друкованих джерел стали періодичні часописи загальноросійського масштабу. У роботі використано матеріали з видань суто військового спрямування: „Воєнний збірник”, „Воєнний журнал”, „Розвідник”, у яких висвітлювалася проблематика і стан російської армії, друкувалися офіційні накази, розпорядження, інструкції, різноманітні спогади та дорожні нотатки офіцерів. Заслуговує на увагу друкований орган Київського відділу Імператорського російського військово-історичного товариства – журнал „Військово-історичний вісник”, на сторінках якого виступали і професійні історики, і аматори, переважно з числа офіцерів Київського військового округу [519]. Із сучасних видань використано матеріали з „Воєнно-історичного журналу” та „Цейхгаузу”.

З-поміж тогочасних видань суспільно-політичного, історичного, культурно-освітнього характеру використано журнали „Вісник Європи”, „Вісник Південно-Західної і Західної Росії”, „Історичний вісник”, „Вітчизняні записки”, „Руський Архів”, „Руська старовина”. Зважаючи на те, що у XVIII – XIX ст. держава майже постійно вела наступальні загарбницькі війни, матеріали мілітарного змісту з’являлися майже в кожному номері. Бачимо, що російську громадськість турбував загальний стан тодішніх збройних сил, проблеми армійського середовища, та водночас помітні намагання через суспільну думку впливати на військові реформи, які розпочалися в імперії з середини 1860-х рр. На окрему увагу заслуговує часопис, що видавався в Києві з 1882 до 1906 р. – „Київська старовина” – щомісячне видання, яке публікувало роботи з історії, етнографії, фольклористики, археології, літературні матеріали, документальні та наративні джерела з історії України тощо. Чимале місце займала й військова історія. Відображено участь українців у війнах, що тривали і на етнічній території, і за межами імперії, події у Правобережжі під час польських патріотичних повстань, селянські виступи в період упровадження реформ на початку 60-х рр. XIX ст.

Невід’ємною частиною комплексу джерельної бази дослідження стала епістолярна та мемуарна література. На відміну від офіційних джерел загальноімперського та губернського змісту, вони змальовують події очима їхніх учасників, а ті, відповідно, виказують своє ставлення до них, переказуючи власні відчуття та враження.

Зважаючи на мілітарну тематику студіювання, ми насамперед звертали увагу на документальні свідчення, що їх залишили генерали, офіцери і солдати, жандарми, дипломати, громадські й церковні діячі, чиновники різних рангів, письменники. Увесь масив представлений досить різноманітними жанрами: спогадами, походними нотатками, листами, записаними розповідями, літературними творами, матеріалами з сімейних архівів. Завдячуючи їм, перед нами постають окремі епізоди, випадки, події масштабних військових кампаній, повсякденного армійського життя, взаємовідносини між солдатами й офіцерами,

подано характеристики монарших осіб та провідних воєначальників. Чимала частка цих мемуарів була свого часу опублікована в часописах.

Це насамперед мемуарна література таких відомих російських воєначальників, як генерал-фельдмаршал І. Паскевич та його „Походні нотатки” періоду наполеонівських війн [520], генерал-фельдмаршал Д. Мілютін, у спогадах якого знаходимо аналіз причин відсталості та неефективності миколаївської кріпосницької армії й початкові етапи її реформування у 1860-х рр. [521; 522]. Уміщено також „Спогади” генерала від кавалерії, шефа жандармів та начальника III відділення Канцелярії й.і.в. О. Бенкендорфа про події в кампанію 1812 р., висвітлення баталій та характеристику вищого командного складу [523]. Міністр закордонних справ Австрії К. фон Меттерніх у записках подав цікаві характеристики російського монарха Олександра I та його оточення, вдався до аналізу європейської дипломатії того часу [524].

Одними з найперших пам'яток мемуарної літератури про початок становлення російської військової присутності в Правобережжі є спогади офіцерів, які брали участь у передачі поляками Кам'янця російським військам у 1793 р. Це „Нотатки” генерала Л. Енгельгардта [525], генерала С. Мосолова [526, с. 124–173], першого російського коменданта Кам'янець-Подільської фортеці генерала Е. Комаровського [527, с. 636–654]. Автори передали атмосферу, що панувала на Поділлі, стосунки між новими господарями і місцевою шляхтою, охарактеризували військових і цивільних губернаторів кінця XVIII ст.

Події російсько-французької війни 1812 р. знайшли відображення в численних спогадах її учасників, що видавалися у другій половині XIX – на початку XX ст. За редакцією В. Каллаша в 1912 р. вийшла збірка „Дванадцятий рік. У спогадах і листуваннях сучасників”, де вміщено матеріали із сімейних архівів: історика С. Глінки „Нотатки про 12-й рік” [528], польові нотатки артилерійського полковника А. Карпова [529; 530], згадки кавалерійського генерала Е. Чапліца в „Руській старовині” [531, с. 499–500].

Цікаві листи надвірного радника І. Опитова до графині Старожилової, у яких він описав відверті пронаполеонівські настрої й саботаж чиновництва та дворянства на Волині, висловив підозри щодо шпигунів у губернському правлінні і повітах, довів, що чимало продовольчих обозів селяни навмисне приводили до французів, а не до російських військ [532]. Подібні свідчення зустрічаються в праці українського історика О. Левицького „Тривожні роки”, надрукованій у 1891 р. у „Київській старовині” [533].

Наступним етапом появи мемуарної літератури стали російсько-турецька війна 1828–1829 рр. та польське повстання 1830–1831 рр. очима свідків та учасників, і військових, і цивільних осіб. Офіцер Й. Дубецький у „Нотатках” змальовує приготування військ до походу на Волині й Поділлі, труднощі, які спіткали полки на початкових етапах, дав об’єктивну оцінку діям вищого командування та героїзму простих солдат [534]. Кавалерійський офіцер М. Лук’янович, який мав чималий досвід участі у воєнних компаніях, після відставки став цікавим оповідачем. Він вважав, що його праця про війну з турками „є правдивою розповіддю, на основі достовірних джерел, звітів і нотаток очевидців” [535]. Генерал-лейтенант Генерального штабу В. Політковський у „Похідних записках” описував участь у придушенні російським самодержавством збройних виступів поляків переважно з шовіністичних позицій, постійно наголошуючи на їхній невдячності росіянам [536].

Мешканець Кам’янця середини ХІХ ст. В. Шабліовський у „Шкільних спогадах” [537, с. 19–29] показав життя губернського міста в 20–40-х рр. ХІХ ст. „Спогади кам’янецького протоієрея” Ю. Лотоцького [538, с. 23–97] висвітлюють події першого польського повстання 1830–1831 рр. Цікаві, а іноді й повчальні розповіді знаходимо в книзі архієрея Н. Лєскова, де відображено стосунки духовенства з військовими, різноманітні спостереження за життям простих мешканців краю, загальну атмосферу в суспільстві [539].

Не менш плідним виявився період з кінця 1840-х до середини 1850-х рр.: через події в Угорщині з’явилися твори учасників походу 1848–1849 рр. офіцерів

М. Ліхутіна [540] та Д. Сонцова [541], спогади письменника, художника та вояка, що пройшов чотири війни, П. Алабіна, з яскравими епізодами та широким використанням документів того часу [542; 543].

Цікаву категорію мемуарної літератури складають спогади простих солдатів-ветеранів та обер-офіцерів. У 70-х рр. XIX ст. в „Руській старовині” опубліковані розповіді І. Меньшого та П. Назарова [544; 545], письменник Ф. Булгарін описав зустріч з солдатом, який після відставки прямував у рідні краї [546]. Не менш цінними є спогади тоді ще зовсім молодих офіцерів, які тільки починали службу, таких як І. Варун-Секрет [547], О. Евальд [548], В. Крестовський [549], М. Загряжський [550, с. 93–157], А. Рудиковський [551]. Вони описували армійські будні, монотонну гарнізонну службу, взаємовідносини та поведінку солдатів, водночас намагаючись невілювати негативні явища в тогочасній миколаївській армії.

У роботі використано спогади учасників Східної (Кримської) війни та січневого польського патріотичного повстання 1862–1863 рр. Генерали М. Ушаков [552], Н. Мілошевич та Б. Чічерін [553; 554] намагалися з'ясувати та об'єктивно висвітлити події війни на південних кордонах імперії. Вказували на технічну відсталість російської армії, зловживання інтендантства, непрофесійність вищого командування, змальовували загальні настрої в російському суспільстві. Не менш глибокий слід у пам'яті сучасників залишило й друге польське повстання 1862–1863 рр. Б. Познанський [555] змалював не тільки патріотизм місцевої шляхти щодо відстоювання кріпосницького ладу в Правобережній Україні, а й жорстоке його придушення при допомозі військової сили.

Частина авторів спогадів і оповідань або просто невідомі, або їх нелегко встановити. З різних причин вони публікували свої твори в журналах, використовуючи тільки ініціали або псевдоніми. У „Київській старовині” в 1880-х рр. зустрічаються цікаві історичні розповіді з криптонімами: І. О. [556], К-н К [557], П. Л-в [558], З-в. Вл. [559], Д. Г. [560], К.М. [561] чи псевдонімом –

Невідомий [562], а також нариси, нотатки, розповіді про минуле на Волині, Київщині та Поділлі.

Особливе місце займають дорожні нотатки, спогади та спостереження іноземців, які подорожували Україною і доволі детально фіксували все, що бачили, оздоблюючи основний матеріал власними враженнями та відчуттями, що часто містили жорсткі оцінки, судження та порівняння [563]. До прикладу, французький історик та публіцист Ж. Мішле, який прихильно ставився до українців, поважав їхнє героїчне минуле [564]. Про К. Мальта-Брюна, відомого данського географа та його працю “Tableau sie la Pologne”, видану в Парижі у 1807 р., писав В. Січинський [565], Н. Полонська-Василенко згадувала мандрівника Й. Коля, який у спогадах неодноразово описував стосунки поміж українцями й росіянами, вказуючи на різницю між ними та наголошуючи на культурній вищості українців [566].

Написання цієї дисертації було б неможливим без широкого використання науково-довідкових видань, у яких знайдено різноманітні відомості про історію російської імперської армії, її окремих частин і з'єднань, представників вищого генералітету та чиновництва імперії, походження військових термінів, історичне минуле населених пунктів Правобережної України, відомості статистичного характеру та тлумачення окремих слів і термінів.

Активно використовувалися такі спеціалізовані військові енциклопедичні словники, видані в Російській імперії всередині XIX – на початку XX ст., як друге видання „Военного енциклопедичного лексикону” [567; 568; 569; 570; 571; 572; 573], „Енциклопедії воєнних і морських наук” за редакцією генерала Г. Леєра [574; 575], „Воєнні енциклопедії”, видані на початку XX ст. за редакцією В. Новицького [576; 577] та К. Величка [578; 579; 580; 581], а також такі довідкові словники із загальних галузей знань, як „Велика енциклопедія. Словник загальнодосупних відомостей з усіх галузей знань” за редакцією С. Южакова та П. Мілюкова [582; 583; 584; 585], „Енциклопедичний словник”, редакторами якого були К. Арсен'єв і Ф. Петрушевський [586]. Радянські військові довідники

представлені „Радянськими військовими енциклопедіями” видання 1932 р. за редакцією Р. Ейдемана [587] та багатотомного видання 1979 р., за редакцією Н. Огаркова [588] та „Радянською історичною енциклопедією” [589].

З українських радянських енциклопедичних видань ми послуговувалися „Історією міст і сіл Української РСР”, зокрема, томами, присвяченими історії міста Києва та областей Правобережної України [590; 591; 592; 593; 594; 595] також „Радянською енциклопедією історії України” в 4 томах, виданою АН УРСР на початку 70-х рр. ХХ ст. [596; 597; 598; 599] та „Малим словником історії України” [600]. Також у філологічних питаннях прислужився „Словник української мови” за редакцією І. Білодіда [601; 602; 603]. Якісно новою серією стала „Енциклопедія історії України” у 10 томах за редакцією В. Смолія. Завдяки новим прогресивним методологічним підходам професійного колективу вдалося створити сучасний науковий доробок, який відповідає вимогам і прагненням суспільства, істориків та краєзнавців [604; 605; 606; 607].

Одне з перших в Україні енциклопедичних видань, присвячене воєнній історії нашого народу – про війни і збройні конфлікти, до яких так чи інакше долучалися українці, – це „Історія війн і збройних конфліктів в Україні: Енциклопедичний довідник” за редакцією О. Гуржія. У довіднику вміщено стислу інформацію про розвиток воєнного мистецтва, військову техніку та її застосування під час бойових дій, еволюцію стратегії й тактики полководців, основні законодавчі акти, що в різні періоди існування людства регулювали питання війни і миру [1884].

Потужною платформою для виконання дослідницьких завдань стала достатньо велика джерельна база, яка поєднує різноманітні за походженням документи, що мають достатнє інформативне наповнення. Комплексне використання матеріалів різних архівних установ періоду з кінця ХVІІІ до середини 60-х рр. ХІХ ст., статистичної і довідкової літератури дало можливість скласти об’єктивну та різнопланову картину російської військової присутності в краї.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Успішне вирішення поставленої наукової проблеми в сучасній історичній науці неможливе без застосування новітніх наукових принципів та методики пізнання, як необхідних чинників для створення сталого теоретико-методологічного базису роботи. Сучасна українська історіографія пройшла нелегкий шлях свого становлення та розвитку, перебуваючи в пошуку оптимальних методологічних інструментів для студіювання політичних, мілітарних, соціально-економічних реалій у такому історично непростому і водночас науково привабливому регіоні, як Правобережна Україна другої половини XVIII – 60-х рр. XIX ст. Варто погодитися з думкою професора О. Сухого, що традиційно в науковому фокусі перебувають періоди, насичені історичними катаклізмами, кризами, революціями, військовими конфліктами, реформаціями, оскільки перехідні етапи історії завжди приховують у собі невичерпні пізнавальні можливості, а також дають підґрунтя для теоретичних узагальнень і концептуальних побудов [609, с. 24–34].

Результатом таких пошуків стали фахові студії радянського історика М. Марченка наприкінці 50-х рр. XX ст. [610], українських дослідників кінця XX – початку XXI ст. Л. Зашкільняка [611], С. Кульчицького [612], у яких вони констатували, що поруч з інформативним наповненням історичних праць у 80-х – 90-х рр. XX ст. постало питання пошуків і використання нових методологій дослідження. Лише кардинальний відхід від догматичних ідеологічних засад, які концентрувала в собі марксистсько-ленінська методологія, та активний і рішучий пошук нового інструментарію були покликані швидко й успішно подолати кризу та розпочати принципово новий етап становлення. Поступово створювалася система категорій, винаходилися і випробовувалися нові принципи та методи, що допомагало дослідникам озброїтися новими знаннями для успішного розв'язання поставлених наукових проблем.

Професор О. Реснт вважає, що найбільш ефективним для сучасного історіописання має бути системний конвергентний підхід, який передбачає симбіоз різнобічних впливів на генезу державотворення, на соціально-економічні умови розвитку українського народу протягом віків. Такий підхід обумовлений тим, що минуле українського народу не завжди співпадає з історичними процесами західноєвропейської цивілізації, водночас виходить за межі російської євразійської моделі [613, с. 3–23]. Стосовно досліджуваного нами періоду, вчений рекомендує поєднувати теоретичне осмислення доленосних явищ та процесів, побудову асоціативних рядів стосовно аналізу фрагментарних процесів із поглибленням вивчення конкретно-побутових рис повсякденного життя [614, с. 114–115].

Студіювання багатовекторних військових, економічних, політичних та соціальних явищ, які мали місце в Правобережжі в досліджуваній період, здійснено з дотриманням основних методологічних засад, що ґрунтуються на загальних положеннях теорії пізнання дійсності із застосуванням базових філософських принципів, серед яких домінують принципи історичної достовірності, об'єктивного подання фактичного матеріалу та системного аналізу.

Структура дослідження була б неможливою без належного використання принципу історизму. Він дав змогу глибоко проаналізувати конкретно-історичні умови, дати оцінку історичним фактам у хронологічній послідовності, урахувати відмінності та зв'язки між подіями та явищами, що становили їхній зміст та впливали на подальший розвиток історичної науки. Використання цього принципу дало можливість вивчити факт перебування частин регулярної армії як інструменту політики Російської імперії, а потім простежити його вплив на економічні відносини, управлінсько-бюрократичний апарат, соціально-побутовий устрій мешканців краю. Дотримання принципу історизму дозволило здійснити максимально об'єктивний аналіз політичних і суспільних процесів, зокрема, окреслити результати впливу держави та її фіскальної політики на життєвий рівень населення та загальний економічний стан губерній.

Одним із важливих складників у роботі історика є принцип об'єктивності. Саме він застерігає від свідомих суб'єктивних потрактувань під час огляду джерел та їхнього аналізу, що дозволяє уникнути упереджених, необґрунтованих, заідеологізованих, політично заангажованих підходів при дослідженні, утвердження поспішних висновків. Прискіпливий аналіз історіографічних джерел є запорукою успішного його використання, а відповідно й безпристрасних оцінок і суджень. Він орієнтує на виявлення різнобічних чинників, які обумовили факт російської військової присутності, що сприяло максимально повному та об'єктивному висвітленню теми дослідження.

Також, допоміг з'ясувати, чи довготривале перебування частин збройних сил Російської імперії в краї асоціювалося лише з негативними реаліями, факторами і впливами, чи можливими були певні позитивні ознаки. Зрозуміло, що впровадження військово-адміністративної системи управління, рекрутчини, введення численних мілітарних повинностей, збільшення натуральних і грошових податків у комплексі завдавало чималої шкоди соціально-економічному становищу Правобережжя, часто вбиваючи в зародку й гальмуючи прагнення спільноти до суспільного розвитку, який і так тривав досить повільно в кріпосницькій державі. Більша частина сільських і міщанських господарств просто не могла забезпечувати цілорічні армійські пості, передислокації, вишколи і навчання. З початком військових кампаній таке економічне навантаження зростало через формування пересувних продовольчих магазинів і обозів, реквізиціями фуражу, залученням транспортних засобів для перевезення вантажів.

Принцип системності орієнтує дослідника на розкриття цілісності об'єкта, з одного боку, та його багатоаспектність, – з іншого, а логічним результатом стало усвідомлення важливості кожного елементу вибудованої схеми дослідження, що спонукає поглянути на проблему з різних точок зору.

Упровадження принципу методологічного плюралізму забезпечило всебічне розкриття наукової проблеми із поєднанням необхідних для пошуку принципів з

інших галузей гуманітарних знань: соціології, політології, кримінального права, психології. Таким чином, для пізнання закономірностей історичного розвитку конкретних явищ створюється система знань, у якій відображені об'єктивні дані про реальність.

Істотний складник разом із науковими принципами складає низка методів, які визначаються метою, завданнями, джерельною базою й наявною методологічною основою соціально-гуманітарного пізнання. Відповідно до теоретичних розробок українських учених при розв'язанні конкретних дослідницьких завдань було використано три групи методів: загальнофілософські, загальнонаукові та спеціально-наукові [615].

Загальнофілософські методи складають світоглядну основу дослідження історії та створюють основу для її розвитку. Саме світогляд дослідника визначає його ставлення до конкретних проблем, його професійну орієнтацію та позицію.

До першої групи належить метод діалектичного вивчення історичного процесу, що дає змогу розглядати визначену проблематику в динаміці, розвитку і суперечностях. Він використаний в процесі розгляду еволюції розвитку досліджуваної теми в контексті політичних, соціально-економічних та суспільних змін, впливу на них різних факторів в той чи інший період історичного розвитку. Суттєвим є застосування моделей, які виходять з конфлікту протилежностей, а саме – тез та антитез.

Друга група містить такі методи: аналізу та синтезу; індукції та дедукції для забезпечення можливості переходу від окремих історичних фактів до загальних положень і умовиводів; метод узагальнення, який слугує формулюванню висновків; систематизації – для ефективного і раціонального упорядкування зібраного матеріалу; за допомогою структурно-системного з'являється можливість виокремити об'єкт дослідження та піддати його комплексному вивченню [616].

Найбільша, третя група, має широкий інструментарій для розуміння методу як основи практичного історичного пізнання, що поєднує світоглядні, теоретичні

знання й конкретні способи дослідження соціальних явищ. Серед них – проблемно-хронологічний, який вплинув на характер побудови дослідження, дозволив виокремити зі значного масиву аналізованих військових, політичних, економічних та соціальних процесів проблемні аспекти, логічно дослідити їх, висвітлити агресивну й загарбницьку суть анексії Правобережної України й приєднання до імперського простору та перебування в ньому протягом тривалого часу.

Використання історико-порівняльного методу зробило можливим не тільки простежити зміни майже в усіх галузях життя мешканців краю, а й з'ясувати ступінь негативної залежності від факту військової присутності порівняно з часами Речі Посполитої. За допомогою хронологічного методу вдалося послідовно студіювати базисні явища перебування Правобережної України у складі Російської імперії як окремого регіону протягом кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст., а застосування просторово-порівняльного методу прислужилося вивченню окремих фактів, подій та явищ, що допомагало зіставляти політичне й соціально-економічне становище сусідніх регіонів та порівняти їхні статистичні й бюрократичні показники.

Зважаючи на потребу розкриття властивостей і виявів досліджуваного процесу як історичної реальності й для визначення ролі окремих представників військового командування, регіональної й губернської адміністрації, місцевого управлінського апарату в суспільних процесах, ми скористалися біографічним та історико-генетичним методами. Залучення ретроспективного методу дало змогу абстрагуватися від сьогодення та поступово вникнути в реалії суспільного життя Правобережжя окресленого періоду, визначити його особливості й закономірності розвитку. Застосування структурно-функціонального та статистично-аналітичного методів поглибило розуміння окремих суспільних процесів, увиразнило загальні міркування конкретними відомостями. Для порівняння статистичних даних, проведення підрахунків кількісного складу армійських підрозділів, визначення розмірів фінансового забезпечення військового відомства, особливостей

розподілу податкових навантажень, а також з метою отримання узагальненої й цілісної інформації використано метод математичної обробки матеріалів. Разом з тим, чималий масив матеріалів потребує належної ґрунтовної та комплексної оцінки через його осмислення, що неможливо без упровадження нових наукових критеріїв та методів порівняння й аналізу із тогочасним значенням, розумінням і сприйняттям суспільством фактів та подій.

Теоретична цінність дослідження полягає у використанні низки базових категорій та термінів, які можна поділити на кілька груп.

До першої варто вмістити поняття суто мілітарного характеру.

Армія, чи більш українське – *військо*, – має декілька військово-історичних значень. Насамперед це збройна сила держави, у нашому випадку армія Російської імперії [617]. Також, окрема частина війська, що складається з декількох корпусів, яка має командувача і номер. Наприклад, 1-а Армія, 2-а Армія, Діюча армія, Дунайська армія тощо [618; 619].

Відповідно армії поділяли на менші формування: *батарея*, *ескадрон* – базові елементи тактичних одиниць [620, с. 176]; *рота*, *батальйон* – самостійні тактичні одиниці з власним командуванням [621, с. 169]; *полк* – сукупність декількох батальйонів, ескадронів чи батарей залежно від роду військ [622, с. 369–370]; *дивізія* – велика частина, що складається з декількох полків, у нашому випадку переважно визначалася за територіальною ознакою, декілька дивізій склали *корпус*, піхотний чи кавалерійський [623, с. 82–83]. Сукупність сталих військових визначень, підкріплених джерельними матеріалами, дозволяє оперувати поняттям „російська військова присутність”.

Зважаючи на деспотичну сутність російської державності, збройні формування завжди відігравали важливу роль насамперед у збереженні самодержавного ладу як такого, його охороні та захисті. За часів Московщини існувало нерегулярне військо у вигляді стрілецьких полків, яке апріорі не було здатним для ведення масштабних і довготривалих війн, а іноді й захисту самої держави та її очільників. Унаслідок кардинальних реформ Петра I нова імперія

отримала регулярну армію. Незабаром Європі та Оттоманській імперії стало зрозуміло, що ці збройні сили створено для реалізації суто агресивних і загарбницьких планів. Поступово, протягом XVIII ст., вони стали невід'ємним інструментом зовнішньої політики, яка часто здійснювалася з позиції сили стосовно своїх сусідів. Регулярна армія набула статусу одного з найважливіших державних інститутів і стала незамінним елементом державного механізму, який гарантував безпеку династії Романових та за потреби виконував внутрішньополітичні каральні функції. Усі без винятку царі чудово розуміли, яким потенціалом вони володіють, що силою зброї можна змінювати й розподіляти сфери політичного впливу, установлювати контроль над джерелами сировини і ринками збуту, важливими в економічному чи стратегічному плані територіями, обороняти і захищати надбане.

Друга група – соціальна термінологія.

Кріпосництво – суспільний лад, основою якого було кріпацтво [624, с. 358]. Відповідно, стану приналежність рекрутів до російського війська з Правобережної України можна визначати як закріпачене селянство. Його представники набували статусу солдата, а в перспективі, після тривалого терміну служби (якщо залишалися живими), переходили до військового стану.

Суспільство – сукупність людей, об'єднаних певними відносинами, обумовленими історично змінним способом виробництва матеріальних і духовних благ [625, с. 859]. Незважаючи на свою поліетнічність, населення регіону протягом минулих століть виробило певні рамки і правила взаємовідносин між соціальними групами, які зазнали потужного російського впливу, зокрема й з мілітарними реаліями.

Увірвавшись до сталого соціального поля регіону, „російська військова присутність” починає трансформуватися з військового поняття в набагато більш різнопланове явище, що поступово набувало соціальних і економічних ознак. Незабаром починають існувати два центри впливу: з одного боку, це російська мілітарна домінанта з її свавільно-кріпосницьким змістом, з іншого, –

мультисоціальне середовище із власним світоглядом, традиціями та цінностями. Безперечна перевага в таких взаємовпливах була на боці царської армії. Через достатню закритість цього державного інституту вплив суспільства на нього був обмежений, позаяк сама армія мала усі умови для свідомого чи несвідомого насадження імперських цінностей і моралі, що врешті-решт змінювало засади внутрішнього суспільного життя, впливало на більшість соціальних процесів.

До третьої потрібно зарахувати категорію географічно-адміністративних одиниць, що окреслюють певну територію, яка формувалася під впливом військово-політичних змін та державницьких впливів у XVII – XVIII ст.

Губернія – область чи великий округ у Росії, під керівництвом губернатора, поділений на повіти [626, с. 416]; вища адміністративна одиниця поділу і місцевого управління в Росії [627, с. 867–868]. У нашому випадку, адміністративно-територіальна одиниця з цивільною і військовою гілками влади.

Правобережна Україна – територія на правому березі Дніпра, що отримала назву в документах XVII ст. та охоплює Київщину, Волинь і Поділля [628, с. 501]. Розглядається як регіон, що мав статус Київського генерал-губернаторства (1832 –1915) та Київського військового округу (1862 –1917).

Причини і мотивації анексії Правобережної України та подальшої військової присутності насамперед криються у політичних і лише потім – економічних, військово-стратегічних та соціальних причинах. Політика Катерини II, спрямована на „збирання російських земель”, була елементом „політичного дарвінізму”. Отримавши за поділами Польщі такий великий регіон, російська цариця стала перед дилемою: продовжувати подальшу експансію чи зберегти захоплене. З огляду на зовнішньополітичні реалії та зниження боєздатності армії, вона обрала другий варіант, тобто військова присутність мала стати запорукою та інструментом інтеграції Правобережжя й одним із найбільш важливих і ефективних засобів досягнення конкретних економічних та соціальних цілей, спрямованих на швидке входження „спольщених земель” до складу імперії.

Зв'язувальним, базисним елементом груп є поняття – *вплив*, який означає силу влади, у цьому випадку її авторитет підкріплений військовою силою, що визначає його характер і природу [629, с. 751].

Очевидно, що методологічні засади роботи мають міждисциплінарний складник завдяки теоретичним напрацюванням фахівців з історії, політології та соціології. Базисними методами дослідження стали: узагальнення і систематизація; структурно-системний, проблемно-хронологічний, просторово-порівняльний, історико-типологічний, біографічний та історико-генетичний. Крім того, ретроспективний, структурно-функціональний і статистично-аналітичний. Використання вищезгаданого інструментарію допомогло не лише отримати історичну інформацію про окремі події, явища і факти, а й зрозуміти загальний хід військових, політичних та соціальних зрушень у Правобережній Україні як складовій частині Російської імперії протягом 1792–1865 рр.

Висновки до розділу

Історичні причини дають підстави для дослідження російської військової присутності в Правобережній Україні з 1793 р. по 1865 р., у контексті комплексного історіографічного підходу із використанням широкої джерельної бази. По-перше, з огляду на те, що в українській і зарубіжній історіографії досі немає цілісної й комплексної роботи, яка б повністю розкривала суть і зміст обраної теми. По-друге, завдяки широкому використанню джерельної бази є можливість подальшого вивчення згаданої проблематики, результатом якої мають стати наукові розробки із сучасними, неупередженими та позбавленими догматизму висновками. По-третє, належне, ґрунтовне дослідження обраних наукових проблем у перспективі дасть можливість окреслення нових актуальних напрямків студіювання історичного минулого регіону.

Історіографічний аналіз обраної наукової проблематики засвідчив, що впродовж майже ста сімдесяти років тривала постійна робота дослідників кількох поколінь, представників різних державних утворень, а, відповідно, й ідеологій та світоглядів щодо студіювання минулого Правобережної України кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст. Разом з тим, така різноманітність наукових підходів, течій та шкіл дала можливість розглянути всю палітру бачення мілітарного складника та його впливу на минуле краю. Однаково цінними виявилися і спеціальні праці військових та цивільних фахівців, і епістолярна та описова література, розрахована на широке коло читачів. Відсутність обґрунтованих заперечень факту російської військової присутності, її впливу і наслідків на стан регіону як одного з елементів внутрішньої і зовнішньої політики Російської імперії дозволило дослідити і систематизувати необхідну базу для більш глибокого і ґрунтовного дослідження.

Проведений джерелознавчий аналіз свідчить про те, що у фондах державних архівів, музеїв, відділах бібліотек зберігається достатня кількість матеріалів, що сприяють ґрунтовному дослідженню задекларованої проблематики. Комплексне використання джерельної бази в поєднанні зі здобутками вітчизняної і зарубіжної історіографії дає змогу всебічно розкрити обрану наукову проблему, поглибити розуміння тих процесів, що відбувалися на території Правобережної України в досліджуваній період.

Викладені в роботі думки, запропоновані твердження, висновки стали результатом комплексного аналізу суспільно-політичних, господарсько-економічних, станово-демографічних, соціально-побутових процесів, що мали місце в Правобережній Україні окресленого періоду. Розділи укладено за проблемним методом, історичний матеріал упорядковано за логічним принципом, що зумовлено специфікою досліджуваних процесів. У роботі переважає хронологічний принцип викладу подій, однак подекуди він чергується із висвітленням проблемних аспектів. Широка методологічна основа дослідження сприяла досягненню поставленої мети. Вона забезпечила можливість розширення

фактологічного та поглиблення аналітичного складника наукового пошуку. Застосування різноманітних сучасних методологічних підходів дозволило максимально уникнути суб'єктивних оцінок і забезпечило наукову достовірність результатів розвідки, доповнило задекларовану проблематику.

Джерела і література до першого розділу

1. Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1905. 213 с.
2. Костомаров Н. И. Письмо к издателю „Колокола” // Казаки. Исторические монографии и исследования. Москва: Чарли, 1995. С. 401–411.
3. Костомаров Н. И. Украинский сепаратизм // Казаки. Исторические монографии и исследования. Москва: Чарли, 1995. С. 395–400.
4. Костомаров Н. И. Историческая неправда и западно-российский патриотизм//Казаки. Исторические монографии и исследования. Москва: Чарли, 1995. С. 367–378.
5. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1885. Т. 1. 351 с.
6. Грушевський М. С. Ілюстрована Історія України. Нью-Йорк: Вид. Чарторийських, 1967. 575 с.
7. Грушевський М. С. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. Скрантон: Вид. Просвітної Комісії РНС, 1916. 144 с.
8. Грушевський М. С. Як жив український народ. Київ: Орбіта, 1991. 51 с.
9. Драгоманов М. П. Пропаший час//Вибране. Київ: Либідь, 1991. С. 559–574.
10. Бантыш-Каменский Д. Биографии Российских Генералиссимусов и Генерал-Фельдмаршалов. Санкт-Петербург: Тип. Третьего Департамента Министерства Государственных Имуществ, 2 часть, 1840. 268 с.
11. Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. Киев: Тип. Императорского Университета Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1904, 365 с.

12. Иконников В. С. Александр Андреевич Беклешов (1743–1808). Малороссийский военный губернатор, киевский военный губернатор, генерал-прокурор//Киевская старина. Год девятый. Т. XXVIII. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. С. 267–283.
13. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838–1853). Санкт-Петербург: Кн. изд-во. П. П. Геркушина и К., 1905. 267 с.
14. Островерхов Н. Л. Каменец-Подольский (История и экономика города). Киев: Тип. Кульженко, 1882. 184 с.
15. Михайлович И. К. О прошлом Подолии. Каменец-Подольский: Тип. Св. Троицкого Братства, 1895. 183 с.
16. Городецкий М. И. Поездка в Холм, Подолию и Бессарабию//Исторический вестник. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1890. Т. XLII. С. 357–371.
17. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. 247 с.
18. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. 395 с.
19. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років ХVІІІ ст. до 1861 р.). Київ: Рад. школа, 1958. 168 с.
20. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІ ст. до 1861 року). Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 205 с.
21. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Киев: Изд-во Киевского университета, 1967. 258 с.
22. Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы ХІХ века. Киев: Вища школа, 1979. 150 с.

23. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90 рр. XIX ст.). Київ: Наукова думка, 1970. 349 с.
24. Литвак Б. Г. Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX століття : зб. док./ і мат-в. Київ: Наукова думка, 1978. 534 с.
25. Щербина П. Ф. Адміністративно-територіальний поділ Правобережної України у XIX ст.//Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів: Каменяр, 1970. С. 80–84.
26. Бутич М. І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторів на Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.)// Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Київ: Наукова думка, 1985. Вип. 11. С. 45–50.
27. Дубровіна Л. Б. Суспільний лад, механізм управління та право в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (Перша половина XIX ст.): конспект лекцій. Київ: Вид. КДУ, 1966. 111 с.
28. Буцик А. К. Стрельський В. І. Великий патріотичний подвиг. Участь українського народу у вітчизняній війні 1812 р. Київ: Укрполітвидав, 1962. 43 с.
29. Гербільський Г. Ю. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. // УІЖ. 1962. № 5. С. 24–25.
30. Некрасов П. А. Участь українського народу в боротьбі проти наполеонівської навали в 1812 р.//Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Т. 146. Серія Історичних наук. Вип. 5. 1956. С. 122–123.
31. Захарчук О. М. Сучасна українська історіографія про ставлення Наполеона I до південно-західних окраїн Російської імперії//УІЖ. 2014. № 1 С. 169–187.

32. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Киев: Изд. Киевского университета, 1967. 258 с.
33. Баженов Л. В. Политические течения в польском восстании 1831 г. на Правобережной Украине//Центральная и Юго-Восточная Европа в новое время : сб. ст. Москва: Наука, 1974. С. 58–67.
34. Баженов Л. В. Восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.02 „Всесвітня історія”. Киев, 1973. 189 с.
35. Україна крізь віки. У 15 т./гол. ред. Смолій В. А. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. Т. 9. 336 с.
36. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу//УІЖ. 1999. Вип. 3 (№ 425). С. 3–23.
37. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України, 2003. 340 с.
38. Реєнт О. П. Україна соборна. Наукові розвідки і рецензії. Київ: Генеза, 2006. 156 с.
39. Реєнт О. П. Український національний рух в Російській імперії та політика державної влади з „українського питання” в модерну добу//Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України, 2012. Вип. XX. С. 6–37.
40. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст. : методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку//УІЖ. 2007. Вип. 6 (№ 477). С. 218–232.
41. Реєнт О. П. У робітнях історичної науки. Київ: Просвіта, 1999. С. 279.
42. Реєнт О. П. Перечитуючи написане. Київ: Ін-т історії України, 2005. 256 с.
43. Шандра В. С. „Губернии на особых правах и привелегиях состоящие...” як політичний проект//Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України, 2009. Вип. 3. С. 191–205.

44. Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст. : структура, функції, архіви канцелярій : автореф. дис. на здобуття ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України”. Київ: 2002. 39 с.
45. Шандра В. С. До історії Київського генерал-губернаторства. Настанови Д. Г. Бібікова//Студії з архівної справи та документознавства. 1996. Т. 1. С. 85–91.
46. Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.) //УІЖ. 2007. № 2. С. 143–158.
47. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914). Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. Київ: Наукова думка, 1999. 144 с.
48. Шандра В. С. Есе про чинники тривалого українського націєтворення// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України, 2012. Вип. XX. С. 38–51.
49. Шандра В. С. Київський генерал-губернатор О. П. Безак та політика інтеграції Правобережної України у складі Російської імперії//Збірник на пошану С. Д. Пількевича/ред. Ляхотського В. П. Київ: Наукова думка, 1998. С. 58–68.
50. Бармак М. В. Органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.//Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: 2005. Вип. 3. С. 18–24.
51. Бармак М. В. Посада генерал-губернатора в системі державної служби Російської імперії (Київське генерал-губернаторство)//Актуальні проблеми державного управління. зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2005. Вип. 3 (21). С. 42–53.
52. Бармак М. В. Генерал-губернатор в системі управління Правобережною Україною//Сторінки історії : зб. наук. праць. Київ: ІВЦ. Політехніка, 2006. Вип. 22. С. 18–25.

53. Бармак М. В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.): монографія/Тернопіль: АСТОН. 2006. 288 с.
54. Бармак М. В. Правова основа формування територіально-адміністративного устрою Правобережної України наприкінці XVIII ст. // Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного Університету. Серія : Історія. 2006. Вип. 3. С. 4–9.
55. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні кінець XVIII – перша половина XIX ст.: монографія/Тернопіль : АСТОН, 2007. 512 с.
56. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст століття : тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія/ Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
57. Філінюк А. Г. Військові пості та пов'язані з ними повинності у Подільській губернії на межі XVIII – XIX століть// Воєнна історія Поділля та Буковини: мат-ли наук. конф. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 101–107.
58. Філінюк А. Г. Проблема інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії на межі XVIII – XIX століть у сучасній історичній літературі//Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки/Українська історіографія на рубежі століть: мат-ли міжн. наук. конф. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 7(9). С. 263–269.
59. Філінюк А. Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : зб. наук. конф. Вип. 3. В 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. ун-т, 2004. Т. 1. С. 17.

60. Філінюк А. Г. Військові постої та пов'язані з ними повинності у Подільській губернії на межі XVIII – XIX століть//Воєнна історія Поділля та Буковини : матер. наук. конф. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 101–107.
61. Філінюк А. Г. Земські повинності під час військових постоїв та їх вплив на господарський розвиток Правобережної України на межі XVIII–XIX століть//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Вип. 2. С. 46–56.
62. Чайковський А. Адміністративна система і поліцейсько-жандармські установи Російської імперії в Україні у XIX ст.//Історія України. 1998. № 46. С. 1–3.
63. Войтенко Ю. Основні засади функціонування цивільної служби в Російській імперії на кінець XVIII – у першій третині XIX ст.//Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. Тернопіль: Астон, 2007. Вип. 19. С. 119–124.
64. Маркевич О. В. Губернське правління як місцева державна установа кінця XVIII – першої половини XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) //УІЖ. 2012. Вип. 3 (№ 504). С. 89–106.
65. Хададова Ф. Функціонування магістратів Волині як судових органів (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)//Волинські історичні записки: зб. наук. праць. Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. Т. 11. С. 83–87.
66. Кудрявцев Л. История губернаторства в Киеве и на Украине. Киев: Друк, 2003. 352 с.
67. Левченко Л.Л. Миколаївський військовий губернатор І. І. де Траверсе// УІЖ. Київ: Наукова думка, 2000. № 6. С. 94–102.
68. Левченко Л. Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900): навч. пос. Миколаїв: МДГУ ім. П. Могили, 2006. 300 с.

69. Романцов О. В. Робота бюрократичної системи на прикладі функціонування канцелярій військових губернаторів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст.//Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. /гол. ред. К. В. Балабанов. Маріуполь: вид. МФ ТОВ Новий світ, 2012. Вип. 3. С. 12–18.
70. Романцов О. В. Військові губернатори в Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.//Наукові праці. Науково-методичний журнал. Серія Історичні науки. Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2009. Вип. 81. Т. 94. С. 10–14.
71. Романцов О. В. Інститут військових губернаторів у системі російського територіального управління Правобережною Україною (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України”. Київ, 2009. 20 с.
72. Москаль Г. Г. Інститут тимчасового генерал-губернатора в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.01 „Теорія і історія держави і права : історія політичних і правових вчень”. Харків, 2002. 20 с.
73. Левченко Л. Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900): навч. пос. Миколаїв: МДГУ ім. П. Могили, 2006. 300 с.
74. Романцов О. В. Функціонування інституту військових губернаторів у Кам’янці-Подільському (1796–1825 рр.)//Схід. 2009. № 4. С. 66–69.
75. Романцов О. В. Практика унормування правового статусу військових губернаторів в Російській імперії//Регіональна історія України/гол. ред. В. Смолій; відп. ред. Я. Верменич. Київ: Ін-т історії України, 2009. Вип. 3. С. 205–217.

76. Бережынский В. Г., Луцик И. С., Перепелица М. И. Отечественные местные органы военного управления и комплектование вооруженных сил (с древнейших времен до 1917 г.). Киев: УИВИ, 2005. 62 с.
77. Козинець О. Г. Підготовка кадрів російської армії у другій чверті ХІХ століття: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України”. Харків, 2005. 17 с.
78. Кабачинський М. І. Історія кордонів та прикордонних військ України: монографія/Хмельницький: Хмельницька міська друкарня, 2000. 216 с.
79. Кабачинський М. І. Історія охорони кордонів України: монографія/Хмельницький: НАДПСУ, 2005. 355 с.
80. Кухарук О. Вплив польського питання на стратегічне планування і зміни в розміщенні та розгортанні російських військ на Правобережній Україні та Північному Причорномор’ї в 1848-1850 рр.//Чорноморська минувшина: зб. наук. пр. Одеса: СПД Бровкін О. В., 2011. Вип. 6. 196 с.
81. Кухарук О. Розміщення російських військ у фортеці Сілістра після російсько-турецької війни 1828-1829 рр.//Чорноморська минувшина. зб. наук. пр. Одеса: СПД Бровкін О.В., 2010. Вип. 5. С. 33–39.
82. Кухарук О. Реформирование армии правительством Николая I в 1830-е годы//Наша среда: електрон. наук. фахове вид. URL: [pdfhttp://nashasreda.ru/reformirovanie-armii-pravitelstvom-nikolaya-i-v-1830%E2%80%91e-gody/pdf\(lfnf \(дата звернення: 24.12.2015\)](http://nashasreda.ru/reformirovanie-armii-pravitelstvom-nikolaya-i-v-1830%E2%80%91e-gody/pdf(lfnf)
83. Дем’янюк О. Й. Пасюк І. М. Воєнна історія Волині : історичні нариси; в 4-х т. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. Т. 2. 288 с.
84. Гальчак С. Д.. Ратна слава Вінничини: Час. Події. Особистості. Вінниця: Меркюрі-Поділля, 2015. 608 с.
85. Мацко Н. С. Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792-1874 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 „Історія України”. Тернопіль, 2012. 200 с.

86. Сидорук С. А. Військові повинності населення Поділля наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 18. С. 300–309.
87. Сидорук С. А. Діяльність місцевих органів державної влади щодо забезпечення виконання рекрутської повинності населенням Поділля//Воєнна історія Поділля та Буковини: зб. матер. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 2013. С. 107–113.
88. Сидорук С. А. Вплив польського повстання 1830-1831 рр. на організацію рекрутських наборів у Правобережній Україні//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 6. С. 213–221.
89. Стецюк В. Б. Гарнізон Луцька у другій половині XIX – на початку XX ст.// Старий Луцьк. Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2015. Вип. XI. С. 246–255.
90. Стецюк В. Б. Гарнізон Меджибожа наприкінці XIX – на початку XX ст.// Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 4. С. 532–540.
91. Стецюк В. Б. Новоушицький гарнізон наприкінці XIX – на початку XX ст.// Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф.: у 3 томах. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 14. Т. 1. С. 52–53.
92. Стецюк В. Б. Кух О. М. Київський відділ Російського імператорського воєнно-історичного товариства: подільський вектор діяльності (1911–1914 рр.)// Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 66–73.

93. Задорожнюк, А. Б. Реєнт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII–початку XX ст.: монографія/ Київ: Ін-т історії України, 2008. 270 с.
94. Задорожнюк, А. Б. Соціально-етнічна структура міського і містечкового населення Подільської губернії та її вплив на ремісниче і промислове виробництво//Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: Історичні науки. 2005. Том 15. С. 340–351.
95. Єсюнін С. М. 12-й армійський корпус Київського військового округу в другій пол. XIX – на поч. XX ст.: до історії формування та становлення військових гарнізонів//Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. зб. наук. праць. конф. Київ: Національний військово-історичний музей України, 2012. С. 234–240.
96. Єсюнін С. М. Військові гарнізони міст Подільської губернії другої половини XIX – початку XX століття: до історії формування та становлення//Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 1. С. 335–343.
97. Єсюнін С.М. Проскурівський гарнізон у другій пол. XIX – на поч. XX ст.// Воєнна історія Поділля та Буковини. наук. зб. мат-ли конф. Київ: Центральний музей збройних сил України, 2009. С.120–129.
98. Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія/ Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с.
99. Соболев В. Організаційні моделі кадрового забезпечення військово-судових установ Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття (на матеріалах Київського військово-окружного суду)//Часопис української історії. 2009. Вип. 11. С. 16–22.
100. Борисевич С. О. Російські нормативно-правові механізми, спрямовані на придушення січневого повстання 1863 р.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7. С. 180–203.

101. Молчанов В. Б. Вплив воєнних реформ Д. О. Мілютіна на життєзабезпечення російських військових в українських губерніях в другій половині XIX ст. //Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України, 2012. Вип. XX. С. 171–201; Там само, 2013. Вип XXII. С. 78–120.
102. Решетченко Д. В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. //УІЖ. 2007. Вип. 4. (№ 475). С. 69–82.
103. Решетченко Д. В. Правобережна Україна у забезпеченні продовольством військ Російської імперії у першій половині XIX ст.//Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України, 2015. Вип. XXIV. С. 89–99.
104. Гуржій І. О. Гуржій. О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. Київ: Ін-т історії України, 2013. 284 с.
105. Ігнат'єва Т. В. Політика самодержавства щодо залучення Правобережної України в торговельно-економічні відносини Російської імперії (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)//Наукові праці Кам'янець-Подільський державний університет: зб. за підсумками наук. конф. В 2-х томах. Кам'янець-Подільський: Кам-Под. держ. ун-т, 2003. Вип. 2. Т. 1. С. 49–51.
106. Ігнат'єва Т. В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50- ті роки XIX століття: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. Кам'янець-Подільський держ. ун-т. Кам'янець-Подільський, 2005. 272 с.
107. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст.//УІЖ. 2000. Вип. 1 (№ 429). С. 61–71.
108. Гуржій О. І. Орлик. В. М. Оподаткування сільського населення України (XVIII – середина XIX ст.). Черкаси: Ант, 2011. 196 с.

109. Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.)//Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України, 2006. Вип. XI. 345 с.
110. Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст.//УІЖ. 2009. Вип. 5 (№ 488). С. 71–97.
111. Казьмирчук Г. Д. Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: ТОВ Міжнародна фінансова агенція, 1998. 174 с.
112. Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії)//УІЖ. 2003. Вип. 2 (№ 448). С. 66–74.
113. Орлик В. М. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.)//Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України, 2004. Вип. VII. С. 75.
114. Орлик В. М. Питні збори в українських губерніях Російської імперії у першій чверті XIX ст.//Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України, 2005. Вип. IX. 332 с.
115. Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття ступеня докт. істор. наук : спец. 07.00.01 „Історія України”. Київ, 2008. 36 с.
116. Верменич Я. Адміністративно-територіальний устрій українських земель в історичній ретроспективі//Історія в школах України. 2009. № 1–2. С. 50–56.
117. Верменич Я. Історична локалістика у пошуках дослідницького об’єкта: міська і сільська історії//Регіональна історія України: зб. наук. статей. Київ: Ін-т історії України, 2010. Вип. 4. С. 7–27.
118. Карліна О. Соціально-економічна характеристика волинських міст наприкінці XVIII ст.//Актуальні проблеми розвитку міст та міського

- самоврядування (історія і сучасність): тези міжн. наук.-пр. конф. Рівне, 1993. С. 123–125.
119. Карліна О. Місто Кременець у першій третині ХІХ століття//Волинські Афіни. 1805-1833 : зб. наук. праць. Тернопіль: Богдан, 2006. С. 11–23.
120. Вигівська О. Соціальний портрет жінки-солдатки Волині кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.//Часопис української історії. Київ, 2010. Вип. 17. 137 с.
121. Кузема О. Л. Органи управління міст і містечок Подільської губернії в системі Російської держави (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.)//Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 2000. С. 232–236.
122. Кузема О. Л. Чисельність та етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст.//Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. 2006. № 2. С. 17–20.
123. Кундельський В. В. Корінне населення Правобережної України у міжнаціональних відносинах кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ століття: сучасна історіографія проблеми//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 6. С. 101–108.
124. Петров М. Б. Населення Кам'янця-Подільського та його етнічна структура в другій половині ХVІ – ХVІІІ ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 2003. Т. 11. С. 53–59.
125. Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця ХVІІ–ХVІІІ ст. (Історичні джерела): монографія/Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. 384 с.

126. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х рр. XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку: Міське і замкове управління: монографія/ Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.
127. Цубенко В. Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування: монографія/Одеса: Астропринт, 2008. 456 с.
128. Цубенко В. Л. Документи з історії військових поселень в Україні / Авт.-упорядн. Цубенко В. Л.; гол. ред. Матвеев С. О. Одеський державний економічний університет; Харків: Вид. САГА, 2008. 376 с.
129. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике самодержавия: монографія / Чернигов: Сіверська думка, 2006. 444 с.
130. Луговий Б. Процес формування військових поселень на Правобережній Україні//Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: мат-ли наук. конф. Тернопіль: ТИПУ, 2007. С. 18–20.
131. Луговий Б. Система управління військовими поселеннями Київської і Подільської губерній (1840–1856)//Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: мат-ли наук. конф. Тернопіль: ТДПУ ім. В. Гнатюка. 2009. Ч. II. С. 18–19.
132. Луговий Б. Система управління Києво-Подільським військовим поселенням//Наукові Записки Тернопільського Національного Педагогічного Університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 43–47.
133. Крижановська О. О. Соціально-економічне становище поміщицьких селян Правобережної України другої чверті XIX ст. у контексті урядової політики//Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України, 2007. Вип. XIV. 360 с.

134. Молчанов В. Б. Соціально-правове становище сільського населення України у першій половині XIX ст. (до 1861 р.)//Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України, 2005. Вип. X. 298 с.
135. Брославський В. Конфіскаційна політика російського уряду на Правобережній Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.//Мат-ли V Буковинської міжн. історико-краєзнавчої конф.: У 2 т. Чернівці: Кн. XXI, Т. 1: Історія України. Краєзнавство. 2005. С. 27–34.
136. Козій О. І. Становище польської шляхти на Поділлі: в період між повстаннями 1830-1831 рр. і 1863 років: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 „Історія України”. Львів, 1997. 234 с.
137. Павлюк В. В. Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої//УІЖ. 2010. Вип. 3 (№ 492). С. 154–166.
138. Блажевич Ю. І. Філінюк А. Г. До питання про конфесійну політику самодержавства на Поділлі в умовах інкорпорації краю в Російську імперію на межі XVIII – XIX ст.//Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 17. 480 с.
139. Бундак О. А. Деякі питання релігійного життя Волині в першій половині XIX століття // Український селянин: зб. наук. праць. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. Вип. 11. 374 с.
140. Гаврилук С. В. Історичне пам’яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). 2-е вид. доп: монографія / Луцьк: РВВ Вежа. ВНУ ім. Л.Українки, 2008. 536 с.
141. Зваричук Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: дисканд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. Чернівці, 2005. 229 с.

142. Крижановська О. О. Держава й церква в уявленнях селян Правобережної України доби скасування кріпосного права//Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України, 2006. Вип. XII. 281 с.
143. Опря А. В. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського держпед. ун-ту. Історичні науки. Т. 3(5). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1999. С. 89–95.
144. Перерва В. С. Шляхта Правобережної України в церковних покараннях (єпитиміях) XIX століття//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Т. 21. 568 с.
145. Рожко В. Є. Нарис історії Української православної Церкви на Волині: монографія/Луцьк: Медіа, 2001. 672 с.
146. Ададуров В. В. „Наполеоніда” на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії: монографія/ Львів: УКУ, 2007. 560 с.
147. Ададуров В. В. Наполеонові „українці”: шляхта Правобережжя у французьких планах воєнної кампанії 1812 року//Краєзнавство. Київ: Ін-т історії України. 2012. № 4. С. 33–42.
148. Ададуров В. В. Меморандуми польських авторів початку XIX ст. як джерело уявлень уряду Наполеона Бонапарта про Південно-Західні окраїни Російської імперії//УІЖ. 2008. Вип. 2 (№ 479). С. 154–171.
149. Ададуров В. В. Проекти військової диверсії в українських землях Російської імперії у політиці уряду Франції під час війни 1806–1807 рр.// Readera. електрон. наук. вид: URL: <http://readera.org/article/proekt-vijskovoii-dyversii-v-ukrainskyh-zemljah-rosijskoi-imperii-u-polityci-10227522.html> (дата звернення: 11.09.2016)
150. Ададуров В. В. „Наполеоніда” на Сході Європи; Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії

- на початку ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.02 „Всесвітня історія”. Львів, 2008. 39 с.
151. Васільєв М. Г. З історії будівництва Печерської фортеці//УІЖ. Вип. 1 (№ 400). 1995. С. 109–116.
 152. Голованов О. Інженерна підготовка міста Києва до оборони напередодні та під час війни 1812 року//Київська старовина. 2000. № 4. С. 23–32.
 153. Гуржій О. І. Реєнт О. П., Палій А. О. Війна 1812 року: український контекст. Київ: Ін-т історії України, 2012. 154 с.
 154. Захарчук О. М. Українська тема в записках польського генерала Міхала Сокольницького//Україна дипломатична. 2006. Вип. 7. С. 377–385.
 155. А. Реєнт, И. Коляда, А. Кириенко, В. Милько. Война 1812 года и Украина. Факты. Легенды. Мифы. Киев: Из-во Институт истории Украины НАН Украины, 2016. 350 с.
 156. Кудряченко А. И. Украина в планах Наполеона в войне 1812 года// Вітчизняна війна 1812 р. в контексті поступу всесвітньої історії: зб. наук. пр. Київ: Фенікс, 2013. 242 с.
 157. Машкін О. Тимошенко С. Київ і кияни у Вітчизняній війні 1812 року// Краєзнавство. 2012. № 4. С. 42–51.
 158. Кожекін А. Г. Севастополь 1854–1855 рр. – чия слава?//УІЖ. 1995. Вип. 3 (№ 402). С. 153–154.
 159. Волковинський В. М. Реєнт. О. П. Україна у Кримській війні 1853–1856. Київ: Ін-т історії України, 2006. 212 с.
 160. Волковинський В. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. і Україна (до 150-річчя Східної (Кримської) війни//УІЖ. 2004. Вип. 6 (№ 459). С. 26–46.
 161. Некрасов П. А. Участь українського народу в боротьбі проти наполеонівської навали в 1812 р.//Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Т. 146. Серія Історичних наук. 1956. Одеса: Вип. 5. С. 122–123.

162. Реєнт О. П. Україна соборна. Наукові розвідки і рецензії. Київ: Генеза, 2006. 156 с.
163. Реєнт О. П. Велика реформа 1861 р. : погляд із XXI століття//Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України, 2011. Вип. XVIII. С. 7–24.
164. Надуваний П. М. Польське повстання 1863 року на Волині//Матер. міжн. наук-краєзн. конф. „Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення”. Шепетівка: ПП. Мельник А. А., 2015. С. 123–126.
165. Боргардт О. Аналітична історія України (від початку її існування): монографія/URL: <http://www.ex.ua/75828075?r=28731,23778> (дата звернення: 24.05.2016)
166. Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглисть: монографія/Дрогобич: Відродження, 2003. Вид. четверте. 412 с.
167. Воєнна історія Поділля та Буковини: минуле і сучасне. мат-ли всеукр. наук. конф. Міністерство оборони України, Національний військово-історичний музей України. Кам’янець-Подільський. Київ, 2009. 504 с.
168. Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: мат-ли всеукр. наук. конференції. Київ: наук. зб. Міністерство оборони України, Національний військово-історичний музей України, Національний університет оборони України, НПУ ім. М. П. Драгоманова, Інститут історичної освіти, Всеукраїнська громадська організація „Інститут воєнної історії”. Київ, 2012. 810 с.
169. Воєнна історія України. Волинь та Полісся: зб. наук. праць за мат-ми всеукр. наук. військово-історичної конф. Національний військово-історичний музей України. Київ, 2013. 606 с.
170. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки військової історії краю. мат-ли всеукр. наук. військово-історичної конференції. Міністерство оборони України, Національний військово-історичний музей України. Луцьк, 2009. 472 с.

171. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Наук. зб. Вип. 41. мат-ли міжн. іст-краєзн. наук. конф. присвяченої 200-річчю війни 1812 року. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. 301 с.
172. Потоцкий И. О. Древняя история Волынской губернии. Москва: Книга по Требованию, 2012. 45 с.
173. Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. W 3 t. Wilno, 1820. T. 1. 350 s.; 1822. T. 2. 302 s; 1823. T. 3. 316 s.
174. Бобржинский М. Очерк истории Польши (Dziege Polski). Перевод с 3-го польского изд. (ред. Н. И. Карьева). Санкт-Петербург: изд. Л. Ф. Пантелеева, 1891. Том II. 340 с.
175. Bialynia-Cholodecki J. Do dziejom drobnej szlachty Podola. Lwow: 1911. 188 s.
176. Moscicki H. Dziaje porozbiorowe Litwy i Rusi. Wilno: 1910–1913. Pod berlem carow. Warszawa: 1924. T. 2. 318 s.
177. Lelewel J. Polska odradzajaca sie czyli Dzieje Polskie od roku 1795. Potocznie opowieedziane. Brusella: W Jana Nepomucena Mlodeckiego, 1843. 216 s.
178. Lelewel J. Porównanie dwu powstań narodu polskiego 1794 i 1830–1831. Prawność i korona; oraz przypiski do dziejów polskich potocznie opowiadanych. Paryz: W ksiegarni J. Marylskiego I Spolski. 1840. 158 s.
179. Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu I Ukrainie w roku 1831. Podlug podań dowódców i współuczestników tegoż powstania. Paryz: W księgarni I drukarni polskiej, 1837. Tom perchi. 350 s.
180. Wrotnowskiy F. Powstania na Wołyniu, Podolu i Ukrainii w roky 1831. Paryz: W ksiegarni i drucarni polskiej. 1838. Tom drugi. 401 s.
181. Прусевич А. Исторический очерк укреплений г. Каменец-Подольского //ПЕВ. 1904. № 17. С. 4.
182. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Skic historyczny. Kijow-Warszawa: Naklad Ksiegami Leona Idzikowskiego, 1915. 128 s.

183. Łepkowski T. Polska – narodziny nowoczesnego narodu: 1764–1870. Wyd. 2. Warszawa: PWN, 1967–1972. 487 s.
184. Kieniewicz S. Historia Polski. 1795–1918. Warszawa : PWN, 1997. Wyd. 9-te. 379 s.
185. Sliwowska W. Mikołaj I i jego czasy (1825–1855). Warszawa: Wiedza Powszechna, 1965. 346 s.
186. Wandycz P. Pod zaborami : ziemie Rzeczypospolitej w latach 1795–1918. Warszawa: PIW, 1994. 269 s.
187. Bogdański, H. Pamiętnik 1832–1848. (red. A. Knot). Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971. 466 s.
188. Skowronek J. Sprawa Polska//Europa i świat w epoce napoleońskiej / (pod red. M. Senkowskiej-Gluk). Warszawa: Wiedza Powszechna, 1977. 472 s.
189. Jabłoński H. Międzynarodowe znaczenie polskich walk narodowowyzwoleńczych XVIII i XIX w. Warszawa: PWN, 1978. S. 138.
190. Czop J. Barwa armii Królestwa Polskiego 1815–1830 i 1831 (stare formacje). Rzeszów: Wyd. Libra, 2010. 73 s.
191. Грабенський Вл. Історія польського народу. Мінск: МФЦП, 2006. 800 с.
192. Komitet Centralny jako Rząd Narodowy//Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862–1864. Wrocław: Ossolineum, 1968. 662 s.
193. Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W. Trzy powstania narodowe: kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe. Warszawa: PWN, 1992. 671 s.
194. Gąsowski T. Konsekwencje powstań narodowych w XIX wieku dla polskiej tożsamości narodowej//SCIAGA.pl. електрон. наук. вид. URL: http://sciaga.pl/tekst/58014-59-sens_powstan_narodowych_w_xix_wieku (дата звернення: 12.05.2016)
195. Kizwalter T. O nowoczesności narodu : przypadek polski. Warszawa: 1999. S. 229.

196. Kozłowski E. Gołynski A. Pamitnik Podolskiego powstania 1830–1831 roku. Warszawa: Instytut wydawniczy Pax, 1979. 224 s.
197. Skrok Z. Podolska legenda : powstanie i pogrzeb podolskiego Podola. Wrszawa: Wydawnictwo Iskry, 2007. 206 s.
198. Tomaszewski B. Źródła narodowości. Powstanie i rozwój polskiej świadomości w II połowie XIX i na początku XX wieku. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006. 397 s.
199. Pachoński J. Jeszcze Polska nie zginęła. W 175-lecie powstania polskiego hymnu narodowego. Gdańsk, 1972. S. 36–122.
200. Бартызель Я. 1863 – вместе в пропасть//Русский сборник: исследования по истории России. (ред-сост. О. Р. Айрапетов и др.). Москва: Модест Колеров, 2013. Том XV. 536 с.
201. Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w wojewydzctwie Podolskim w drugiej poiowie XVIII wieku. Wrocław: Ossolineum, 1965. 168 s.
202. Jedlicki J. Klejnot i bariery społeczne. Preobrażenie szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu. Warszawa: PWN, 1968. 233 s.
203. Barszczewska-Krupa A. Emigracja i Kraj : wokół modernizacji polskiej świadomości społecznej i narodowej 1831–1863. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1999. 412 s.
204. Janion M. Zmigrodzka M. Romantyzm i historia. Warszawa: PWN, 1978. 640 s.
205. Kozłowski E. Gołynski A. Pamitnik Podolskiego powstania 1830–1831 roku. Warszawa: Instytut wydawniczy Pax, 1979. 224 s.
206. Maciszewski J. Szlachta polska i jej państwo. Warszawa: 1969. S. 220–243.
207. Кушко А., Таки В., Гром О. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). Москва: Новое литературное обозрение, 2012. 400 с.
208. Taki V. 1812 și crearea regiunii Basarabia: construirea provinciei sub dominația imperială rusă//Plural. Journal of the History and Geography Department, “Ion

- Creanga” Pedagogical State University. Vol 3. No. 1. Chişinău: Editura ARC, 2015. 158 s.
209. Томулец В. М. Роль і значення торгівлі у становленні і розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812–1868 рр.)//УІЖ. 2005. Вип. 5 (№ 464). С. 18–28.
210. Томулец В. Н. Значение торговли в расширении экономических связей Бессарабии с украинскими губерниями//VIII міжн. наук. конф. „Історія торгівлі, податків та мита”. Дніпропетровськ, 2014. С. 55–57.
211. Карамзин Н. М. История государства Российского: в 12 т. Санкт-Петербург: 1829. Т. VI. 482 с.
212. Соловьев С. М. История России с древних времен: в 15 кн. Москва: Голос; Колокол-Пресс, 1997. Кн. 8. 686 с.
213. Соловьев С. М. История падения Польши. Москва: Тип. Грачева и К., 1863. 369 с.
214. Соловьев С. М. Учебная книга русской истории. Москва: Тип. В. Грачева и К., 1860. Вып. V. 566 с.
215. Устрялов Н. Г. Начертание русской истории для средних учебных заведений. Изд. четвертое. Санкт-Петербург: Тип. Штаба Военно-учебных заведений, 1842. 218 с.
216. Устрялов Н. Г. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург: В тип. Л. Снигерева и К., 1836. 84 с.
217. Устрялов Н. Г. Усмирение венгерского мятежа 1849. Санкт-Петербург: Тип. А. Фридрихсона, 1855. 261 с.
218. Корнилов А. А. Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX века. Петроград: Огни, 1915. 93 с.
219. Чернышевский Н. Г. Сочинения: в 2 т. Москва: Мысль, 1987. Т. 2. 687 с.
220. Московское ежемесячное издание в пользу заведенных в Санктпетербурге Екатерининского и Александровского Училищ заключающее в себе собрание разных лучших статей касающихся до Правоучения,

- Политической и ученой Истории, до философических и словесных наук и других полезных знаний, служащих продолжением „Утреннего света”. Москва: В Университетской типографии, 1871. Часть II. С. 187–190.
221. Ключевский В. О. Сочинения: в 9 т. Москва: Мысль, 1989. Т. 5. Ч. V. 475 с.
222. Ключевский В. О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории/отв. ред. М. В. Нечкина. Москва: Наука, 1968. 525 с.
223. Столетие Военного Министерства. 1802–1902. сб. док. Санкт-Петербург: Тип. Н. П. Собко, 1902. Т. IV. 334 с.
224. Хатов А. И. Общий опыт тактики: в 2 т. Санкт-Петербург: тип. Академии наук и типография Шкора, 1810. Т. 2. 231 с.
225. Хатов А. И. Руководство молодым офицерам к отправлению службы разных родов войска, в военное время: в 2 ч. Санкт-Петербург: Военная типография, 1831. Ч. 1. 153 с.
226. Языков П. А. Опыт теории стратегии//Русская военно-теоретическая мысль XIX и начала XX веков/под ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное издательство, 1960. С. 111.
227. Зеделлер Л. И. Обзор истории военного искусства Санкт-Петербург: Изданием Брифа, 1836. 193 с.
228. Глинка Ф. Н. Письма русского офицера о Польше, Австрийских владениях, Пруссии и Франции, с подробным описанием похода Россиян против Французов в 1805 и 1806 г, а также Отечественной и заграничной войны с 1812 по 1815 год. В 5-ти частях. 2-е издание. Москва: Тип. Русского, 1870. 500 с.
229. Бутурлин Д. П. История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812-м году. В 2 ч. 2-е изд. Санкт-Петербург: Военная типография, 1837. Ч. 1. 439 с.

230. Михайловский-Данилевский А. И. Описание Отечественной войны 1812 года. Изд. третье. Санкт-Петербург: В тип-и Штаба Отдельного Корпуса Внутренней стражи, 1843. Часть первая. 473 с.
231. Медем Н. В. Обзорение известнейших правил и систем стратегии. Москва: Книга по Требованию, 2012. 230 с.
232. Военная библиотека с высочайшего соизволения посвященная российской армии/перевод В. И. Карлгофа. Санкт-Петербург: Тип. И. Глазунова, 1839. Т. III. 2544 с.
233. Лукьянович Н. А. Описание турецкой войны 1828 и 1829 годов. Санкт-Петербург: В тип. Э. Праца, 1844. Часть первая. 360 с.
234. Милютин Д. А. Наставление к занятию, обороне и атаке лесов, строений, деревень и других местных предметов. Санкт-Петербург: Тип. Военно-учебных заведений, 1843. 57 с.
235. Милютин Д. А. Критическое исследование значения военной географии и военной статистики. Санкт-Петербург: Военная типография, 1846. 70 с.
236. Милютин Д. А. Первые опыты военной статистики. В 2 кн. Санкт-Петербург: Тип. военно-учебных заведений, 1847. Кн. 1. 248 с.
237. Милютин Д. А. Первые опыты военной статистики. В 2 кн. Санкт-Петербург: Тип. военно-учебных заведений, 1848. Кн. 2. 279 с.
238. Фадеев Р. А. Разъяснение дела. По поводу „Переустройства русский сил”, статьи г. Я-ва и вызванных им возражений//Наш военный вопрос. Санкт-Петербург: Тип-я А.Траншеля, 1873. 369 с.
239. Фадеев Р. А. Вооруженные силы России. Санкт-Петербург: Тип. В. Комарова, 1889. Том II. 580 с.
240. Фадеев Р. А. Письма о современном состоянии России//Российский военный сборник. Москва: Военный университет, 1994. Вып. 7. С. 99–130.

241. Леер. Г. А. Значение подготовки к войне вообще и подготовительных стратегических операций в особенности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К., 1875. 32 с.
242. Леер Г. А. Записки стратегии. Изд. третье. Санкт-Петербург: Русская Скоропечатня В. К. Нахимовой, 1880. Вып. второй. 259 с.
243. Леер Г. А. Записки стратегии. Изд. третье. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва Общественная польза, 1877. Вып. первый. 216 с.
244. Леер Г. А. Обзор войн России от Петра Великого до наших дней. (Пособие для изучения военной истории в военных училищах)/общ. ред. Леера. Изд. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. Тренке и Фюсно, 1893. Часть I. 278 с.
245. Гейсман П. А. Краткий курс истории военного искусства в средние и новые века. В 3-х частях. Санкт-Петербург: Тип. С. Н. Худекова, 1893. 697 с.
246. Бобровский П. О. К двухсотлетию учреждения регулярных войск в России (1699–1700 по 1899–1900). По материалам истории л-гв. Преображенского полка. Санкт-Петербург: Тип. Главного Управления Уделов, 1900. 5 с.
247. Бобровский П. О. Переход России к регулярной армии. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1885. 215 с.
248. Бобровский П. О. Уклонение от военной службы: По законам древнеримским, французским, германским, шведским, а также и русским с XVII в. Санкт-Петербург: Тип. Правительственного Сената, 1886. 78 с.
249. Масловский Д. Ф. Записки по истории военного искусства в России. С планами чертежами и схемами. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К., 1891. Вып. I. 467 с.
250. Масловский Д. Ф. Записки по истории военного искусства в России. С планами чертежами и схемами. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К., 1891. Вып. II. 789 с.

251. Мышлаевский А. З. Офицерский вопрос в XVII веке (Очерк из истории военного дела в России). Санкт-Петербург: Тип. Главного Управления Уделов, 1899. 53 с.
252. Петров А. Н. Влияние турецких войн с половины прошлого столетия на развитие русского военного искусства: в 2 т. Репринтное издание 1893–1894 гг. Санкт-Петербург: Альфарет, 2012. Т. I: Война 1769–1774 гг. 392 с.; Т. II: Война 1787–1812 гг. 384 с.
253. Петров А. Н. Война России с Турцией. 1806–1812 гг. 1808 и 1809 гг. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1887. Том II. 587 с.
254. Петров А. Н. Война России с Турцией. 1806–1812 гг. 1810, 1811 и 1812 гг. Санкт-Петербург: Военная типография, 1887. Том III. 486 с.
255. Петров А. Н. Война России с Турцией. Дунайская компания 1853 и 1854 гг. Санкт-Петербург: Военная типография, 1890. Том I. 205 с.
256. Петров А. Н. Война России с Турцией. Дунайская компания 1853 и 1854 гг. Санкт-Петербург: Военная типография, 1890. Т. II. 430 с.
257. Русская военная сила. Очерк выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней/сост. группой офицеров Генерального штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Москва: Типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1889. Вып. VIII. 161 с.
258. Русская военная сила. Очерк выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней/сост. группой офицеров Генерального штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Москва: Типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1889. Вып. IX. 141 с.
259. Русская военная сила. Очерк выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней/сост. группой офицеров Генерального штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Москва: Типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1889. Вып. X. 233 с.
260. Русская военная сила/под ред. А. Н. Петрова. Москва: изд-во типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1897. Том. II. 569 с.

261. Русская военная сила. История развития Военного дела от начала Руси до нашего времени. С рисунками одежд и вооружения, картами, планами сражений и укреплений. Изд 2. Исправленное и дополненное/под ред. А. Н. Петрова. Москва: типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1897. Т. III. 580 с.
262. Военные министры и главноуправляющие военною частью в России с 1701 по 1910 год//Столетие военного министерства. 1802–1902. Т. III. Санкт-Петербург: Тип. М. О. Вольфа, 1911. 362 с.
263. Главный штаб. Исторический очерк. Комплектование войск в царствование Императора Александра I//Столетие военного министерства. 1802–1902. Т. IV. Санкт-Петербург: Бережливость, 1902. 326 с.
264. Главный штаб. Исторический очерк. Образование (обучение) войск. Вып. I. //Столетие военного министерства. 1802–1902. Т. IV. Санкт-Петербург: Бережливость, 1903. 474 с.
265. Главный штаб. Исторический очерк. Организация, расквартирование и передвижение войск. Вып. I//Столетие военного министерства. 1802–1902. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. М. О. Вольфа, 1902. 524 с.
266. Исторический очерк развития военного управления в России// Столетие военного министерства. 1802–1902. Т. I. Санкт-Петербург: Тип. П. Ф. Пантелеева, 1902. 812 с.
267. Комплектование войск в царствование Императора Александра I/ В. В. Щепетильников//Столетие военного министерства 1802–1902. Главный штаб. Исторический очерк. В 13 т. Санкт-Петербург: Тип. М. Вольфа, 1902. Т. IV. 314 с.
268. Комплектование войск в царствование Императора Николая I //Столетие военного министерства. Санкт-Петербург: Тип. М. Вольфа, 1907. Т. IV. 330 с.

269. Главный штаб. Прохождение службы по военному ведомству. Исторический очерк//Столетие военного министерства. 1802–1902. Санкт-Петербург: Тип. М. О. Вольфа, 1912. Т. IV. 340 с.
270. Комплектование войск с 1855 по 1902 г.//Столетие военного министерства. Санкт-Петербург: Тип. М. Вольфа, 1914. Т. IV. 324 с.
271. История русской армии и флота/ред. А. С. Гришинский, В. П. Никольский, Н. Л. Кладо. В 15 томах. Москва: Образование, 1911. Том I. 212 с.
272. Богданович М. И. Восточная война 1853–1856 гг. В 4 т. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Сушинского, 1876. Т. 1. 333 с.
273. Богданович М. И. История царствования императора Александра I и России в его время: В 6 т. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Сушинского, 1869. Т. 1. 539 с.
274. Богданович М. И. Русская армия в век императрицы Екатерины II. Санкт-Петербург: Тип. Департамента уделов, 1873. 35 с.
275. Богданович М. И. История военного искусства и замечательнейших походов, от начала войн до настоящего времени. В 2 т. Санкт-Петербург: Тип. Крайя, 1853. Т. 2. 132 с.
276. Богданович М. И. История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам: В 3 т. Санкт-Петербург: Тип. Торгового дома С. Струговщика, Г. Похитонова, Н. Водова и К., 1859. Т. 1. 555 с.
277. Епанчин Н. А. Очерк похода 1829 г. в Европейской Турции. в 3 ч. Репринтное издание 1905–1906 гг. Санкт-Петербург: Альфарет, 2012. Ч. I. Подготовка к походу. 476 с.; Ч. II. До перехода через Балканы. 380 с. Ч. III. Переход через Балканы. 510 с.
278. Михневич Н. П. Основы стратегии. Курс Интендантской Академии. Санкт-Петербург: Тип. Тренке и Фюсно, 1913. 364 с.
279. Михневич Н. П. Основы русского военного искусства. Сравнительный очерк состояния военного искусства в России и Западной Европе в

- важнейшие исторические эпохи. Санкт-Петербург: Тип. Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1898. 178 с.
280. Михневич Н. П. История военного искусства с древнейших времен до начала девятнадцатого столетия. С помещенными в тексте картами, планами, портретами полководцев, генералов, с рисунками обмундирования и вооружения войск и современными картинами некоторых сражений. Второе, доп-е изд. Санкт-Петербург: Паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1896. 537 с.
281. Агапьев П. Квартирное расположение русской армии//Военный сборник. 1896. № 4. С. 408–426.
282. Ляпидевский Н. История казарменного помещения войск в России// Инженерный журнал. 1881. № 4. С. 304–350; 1882. № 2. С. 151.
283. Редигер А. Ф. Заметки по военной администрации. Вып. I. Санкт-Петербург: В военной типографии, 1885. 172 с.
284. Редигер А. Ф. Учебные записки по Военной администрации. Курс младшего класса Николаевской академии Генерального штаба/сост. А. Редигер. Санкт-Петербург: Типо-лит. В. Фреймана, 1888. 163 с.
285. Редигер А. Ф. Комплектование и устройство вооруженной силы. Изд. третье. Санкт-Петербург: Военная типография (Издание Главного штаба), 1900. 576 с.
286. Редигер А. Ф. Комплектование и устройство вооруженной силы. Ч. II. Комплектование русской армии (исторический очерк)//Российский военный сборник. История русской армии. Москва: Изд. ГА ВС., 1994. Вып. IV. 277 с.
287. Игнатович И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1910. 310 с.
288. Кузьмин-Караваев В. Д. Военно-уголовное право. Санкт-Петербург: Тип. С.-Петербургской Тюрьмы, 1895. Т. 1. 18 с.

289. Навроцкий А. А. О воинской дисциплине и средствах к ее охранению и надлежащему развитию. Беседы полковника А. А. Навроцкого. 2-е изд. Вильна: Тип. М. Р. Ромма, 1874. 168 с.
290. Солнцев К. Военная преступность в царской армии и военно-уголовные репрессии в годы первой русской революции и реакции//Советское государство. 1936. № 6. С. 111–123.
291. Филатьев Г. Царские военные суды в цифрах//Каторга и ссылка. 1930. № 7. С. 138–167.
292. Свечин А. А. Стратегия//Военный вестник. Ленинград: Тип. рабочего издательства Прибой им. Е. Соколовой, 1927. 263 с.
293. Свечин А. А. Эволюция военного искусства с древнейших времен до наших дней. В 2-х томах. Москва-Ленинград: Гос. изд. Отдел военной литературы, 1927–1928. Т. 2. 482 с.
294. Триандафиллов В. К. Размах операций современных армий//Военный Вестник. 1937. № 5. С. 47–53.
295. Верховский А. И. Очерк по истории военного искусства в России XVIII и XIX вв. Москва: Высший военный редакционный совет, 1922. 279 с.
296. Покровский М. Н. Внешняя политика России в первые десятилетия XIX в. //Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Москва: Красная новь, 1923. 392 с.
297. Бескровный Л. Г. Атлас карт и схем по русской военной истории. Москва: Военное изд-во Народного комиссариата вооруженных сил Союза ССР, 1946. 96 с.
298. Бескровный Л. Г. Хрестоматия по русской военной истории. Москва: Военное изд-во Министерства вооруженных сил Союза ССР, 1947. 642 с.
299. Бескровный Л. Г. Очерки по источниковедению военной истории России. Москва: изд-во АН СССР, 1957. 453 с.
300. Бескровный Л. Г. Очерки военной историографии России. Москва: изд-во АН СССР, 1962. 316 с.

301. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX в. Военно-экономический потенциал России. Москва: Наука, 1973. 610 с.
302. М. И. Кутузов. Сборник документов. Т. II. /под ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное изд-во Военного министерства Союза ССР, 1951. 610 с.
303. Бескровный Л. Г. Русское военное искусство XIX в. Москва: Наука, 1974. 360 с.
304. Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX в. (политическая реакция 70-х – начала 80-х годов). Москва: Мысль, 1970. 442 с.
305. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва: Мысль, 1978. 288 с.
306. Зайончковский П. А. Военные реформы 1860–1870 гг. в России. Москва: изд-во МГУ, 1952. 375 с.
307. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. Москва: Просвещение, 1968. 369 с.
308. Вержбицкий В. Г. Революционное движение в русской армии (с 1826 по 1859 г.г.). Москва: Советская Россия, 1964. 323 с.
309. Вержбицкий В. Г. Солдатское движение в годы декабристов (1816–1825 гг.). Москва: Наука, 1954. 187 с.
310. Попов С. „Нестроевые офицеры”. Гражданские чиновники в войсках военно-сухопутного ведомства 1801–1855 гг.//Цейхгауз. 2000. № 11. С. 17–22.
311. Федоров А. В. Общественно-политическое движение в русской армии (40–70 гг. XIX.). Москва: Военное изд-во МО Союза ССР, 1958. 231 с.
312. Федоров В. А. Солдатское движение в годы декабристов (1816–1825). Москва: изд-во МГУ, 1963. 206 с.
313. Федосов И. А. Революционное движение в России во второй четверти XIX в. Москва: тзд-во социально-экономической литературы, 1958. 415 с.

314. Хиони И. А. Бугские казаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета (последняя четверть XVIII – первая четверть XIX вв.): автореф. дис. на соискание степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 „Отечественная история”. Одесса, 1974. 30 с.
315. Валк С. Н. Отмена крепостного права. Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы (1861–1862). Москва-Ленинград: изд-во АН СССР, 1950. 311 с.
316. Костюшко И. И. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском. Москва: изд-во АН СССР, 1962. 496 с.
317. Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. Москва: Изд-во политической литературы, 1991. 302 с.
318. Абалихин Б. С. Роль Украины в обеспечении армии в Отечественной войне 1812 года//Вопросы военной истории России XVIII и первая половина XIX веков. Москва: Наука, 1969. С. 187–193.
319. Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России : Уч. пос. по спецкурсу. Волгоград: ВГПИ им. А. С. Серафимовича, 1987. 104 с.
320. Богданов Л. П. Русская армия накануне Отечественной войны 1812 года: автореф. дис. на соискание степени кан. ист. наук: спец. 07.00.02 „Отечественная история”. М., 1972. 18 с.
321. Дьяков В. А. Об особенностях развития русской военно-исторической мысли в предреформенное тридцатилетие//Вопросы военной истории России. XVIII и первая половина XIX веков. Москва: Наука, 1969. С. 77–96.
322. Осипова М. Н. Обзор военно-исторических трудов Д. А. Милютина// ВИЖ. 1972. № 6. С. 106–112. № 9. С. 102–104.

323. Орлик О. В. Русское общество и французская революция 1830 года: автореф. дис. на соискание степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 „Отечественная история”. Москва, 1964. 17 с.
324. Прудников Ю. Ф. Комплектование русской армии (1794–1804 гг.): автореф. дис. на соискание степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 „Отечественная история”. Москва, 1972. 21 с.
325. Бегунова А. И. Путь через века. Фрагменты истории войска российского в очерках, живописи, рисунках, свидетельствах участников событий и очевидцев. Москва: Молодая гвардия, 1988. 303 с.
326. Ерошкин Н. П. Крепостническое самодержавие и его политические институты (первая половина XIX в.). Москва: Наука, 1981. 252 с.
327. Жилин П. А. Отечественная война 1812 года. Москва: Наука, 1988. 494 с.
328. Каминский Л. С. Новосельский. С. Н. Потери в прошлых войнах. Москва: Медиздат, 1947. 212 с.
329. Кляцкин С. О системе комплектования старой армии//ВИЖ. 1966. № 1. С. 44–49.
330. Колесник А. Н. Советские военные строители/под ред. Н. Ф. Шестопалова. Москва: Воениздат, 1988. 303 с.
331. Нош Г. Интендантство во время войны. Москва: Воениздат, 1938. 224 с.
332. Петров Б. Д. Очерки истории отечественной медицины. Москва: Медицина, 1962. 303 с.
333. Каталог Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи/под ред. А. А. Сотникова. Ленинград: Артиллерийский исторический музей, 1972–1973. 757 с.
334. Тиморин А. А. Армия и общество (Социологический анализ): дис. ... доктора филос. наук: 09.00.11 „Социология”. Москва, 1972. 291 с.
335. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. В 2-х т. Москва: изд-во Акад. наук СССР, 1946. Т. 1. 635 с.

336. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. В 2-х т. Москва–Ленинград: изд-во Акад. наук СССР, 1946–1958. Т. 2. 579 с.
337. Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе 1861–1880 гг. Москва: Наука, 1978. 250 с.
338. Ковальченко И. Д., Милов. Л. В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начала XX вв.: опыт количественного анализа. Москва: Наука, 1974. 399 с.
339. Ковальченко И. Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. Москва: Изд-во МГУ, 1967. 400 с.
340. Ковальченко И. Д., Бородкин Л. И. Аграрная типология губерний Европейской России на рубеже XIX–XX вв.//История СССР. 1979. № 1. С. 59–95.
341. Неупокоев В. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX века. Москва: Наука, 1987. 286 с.
342. Сенявский А. С., Сенявская Е. С. Военный фактор в историческом сознании российского общества//Международная науч. конф. „Военно-мобилизационная деятельность государства и российское общество в XVIII – XX веках”: сб. ст. Тамбов: изд-во ТГТУ, 2008. С. 9.
343. Коваленко А. Ю. Военные реформы в России в первой четверти XIX века. Москва: ООО Компания Спутник, 2004. 167 с.
344. Лапин В. В. Армия империи – империя в армии: организация и комплектование Вооруженных сил России в XVI – начале XX вв.//Ab Imperio. 2001. № 4. С. 109 –140.
345. Волкова И. Русская армия в русской истории. Москва: Яуза, Эксмо, 2005. 640 с.
346. Паршин В. В. Система военного управления в России (XVIII – начало XX века) : монография/под общ. ред. В. Н. Воронова. Москва: ВУ, 2003. 482 с.

347. Гаврищук В. В. Строительство российской армии в XVIII веке (историограф. исслед.): дис. ... доктора ист. наук : 07.00.02 „Отечественная история”. Москва, 1999. 502 с.
348. Минер В. Л. Воинские ритуалы в российской армии в XIX – начале XX в.: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.02 „Отечественная история”. Москва, 1997. 266 с.
349. Минер В. Л. Воинские ритуалы в российской армии (История зарождения и развития): дис. доктора ист. наук: 07.00.02. „Отечественная история”. Москва, 2005. 289 с.
350. Карташов С. В. Духовно-нравственные аспекты в историографии русской армии. Новгородск, 1996. 203 с.
351. Керсновский А. История русской армии. в 4 т. Москва: Голос, 1992. Т. 1. 304 с.
352. Космолинский П. Армейская тяжелая пехота 1802–1806. Роспись полковой расцветки//Цейхгауз. 1994. № 3. С. 26–32.
353. Леонов О. Г., Ульянов. И. Э. Регулярная пехота: 1698–1801. История Российских войск. Москва: ТКО „АСТ”, 1995. 296 с., ил.
354. Ульянов И. Э Регулярная пехота: 1801–1855. История Российских войск. Москва: изд-во „АСТ”, 1996. 241 с.
355. Бегунова А. И. Повседневная жизнь русского гусара в царствование Александра I. Москва: Молодая гвардия, 2000. 383 с.
356. Валькович А. Армейские гусары 1812–1816. Новые материалы// Цейхгауз. 1991. № 1. С. 19–24.
357. Львов С. Армейские уланы в России в 1812 году. Москва: Восточный горизонт, 2002. 60 с.
358. Зельдич Ю. В. Петр Александрович Валуев и его время: Историческое повествование. Москва: Аграф, 2006. 576 с.

359. Криволапов А. А. Фельдмаршал И. Ф. Паскевич и проблема стратегии России в Восточной войне 1853–1856 гг.//Русский сборник /ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва: изд-во ООО „Регнум”, 2009. Том VII. 414 с.
360. Полторак С. Н. Военная и научная деятельность Александра Ивановича Верховского. Санкт-Петербург: Остров, 2014. 298 с.
361. Волков С. В. Генералитет Российской империи. Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. Москва: Центрполиграф, 2009. Том II. 832 с.
362. Бегунова А. И. От кольчуги до мундира. Москва: Просвещение, 1993. 160 с.
363. Вещиков П. И. Военное хозяйство – тыл вооруженных сил России (XVIII–XX вв.). Москва: ИВИ, 2003. 345 с.
364. Введенский Г. Э. Пять веков русского военного мундира. Санкт-Петербург: Атлант, 2005. 336 с.
365. Гаврилов С. В. Российская армия и ее система интендантского снабжения в XIX веке//Чтения по военной истории: сб. ст. Санкт-Петербург, 2007. С. 190–196.
366. Тиванов В. В. Финансы русской армии (XVIII век – начало XX века). Москва: ВФЭФ, 1993. 256 с.
367. Карпущенко С. В. Быт русской армии в XVIII – начале XX века. Москва: Воениздат, 1999. 366 с.
368. Лапин В. В. Солдаты имперской армии на окраинах империи//Военно-мобилизационная деятельность государства и российское общество в XVIII – XX веках: сб. ст. Тамбов: изд-во ТГТУ, 2008. С. 36–42.
369. Лапин В.В. Армия России в Кавказской войне XVIII–XIX вв. Санкт-Петербург: изд-во Европейский Дом. 2007. 270 с.
370. Пчелинцев С. Пчелинцева Л. Квартирное довольствие офицеров//ВИЖ. 2003. № 9. С. 29–37.

371. Пчелинцев С. Пчелинцева Л. Пути решения жилищной проблемы военнослужащих: взгляд из прошлого//Отечественные записки: электрон. науч. фахове вид. 2002. № 8. URL: http://magazines.russ.ru/oz/2002/8/2002_08_51.html. (дата звернення: 5.02.2015).
372. Щербинин П. П. Особенности призрения увечных воинов в России в XVIII – начале XX в.//Армия и общество: матер. науч. конф. Тамбов, 2002. С. 64–83.
373. Щербинин П. П. Особенности расквартирования русской армии в XVIII–XIX веках („постоянные” страдания)//Сибирь: вклад в Победу в Великой Отечественной войне: сб. тезисов и докладов III Всерос. науч. конф. Омск, 2005. С. 103–104.
374. Айрапетов О. Р. Внешняя политика Российской империи (1801–1914): монография/Москва: Европа, 2006. 672 с.
375. Бесов А. Г. Военная политика России в XIX в.: дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02 „Отечественная история”. Москва, 2002. 441 с.
376. Геллер М. Я. История Российской империи : в двух томах. Москва: МИК, 2001. Том 2. 536 с.
377. Каменский А. Б. Под сению Екатерины. Вторая половина 18 века. Санкт-Петербург: Лениздат, 1992. 448 с.
378. История внешней политики России/отв. ред. А. Н. Сахаров. Т. XVIII. Гл. Разделы Речи Посполитой. Москва: Наука, 1998. 303 с.
379. Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва: Международные отношения, 2002. 696 с.
380. Западные окраины Российской империи/науч. ред. М. Долбилов, А. Миллер. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 608 с., ил.
381. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в): в. 2 т. Санкт-Петербург: Дмитрий Булавин, 2003. Т. 1. 548 с.

382. Манько О. В. Блюстители верховной власти : Институт губернаторства в России : Исторический очерк. Москва: Аграф, 2004. 240 с.
383. Минаков А. С. Годовые всеподданнейшие отчеты о состоянии Подольской губернии XIX – начала XX вв.: источниковедческие и библиографические аспекты выявления//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер. Бібліотекознавство. Книгознавство. Вип. 2. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 369–373.
384. Минаков А. С. Губернаторский корпус и центральная власть : проблема взаимоотношений (по материалам губерний Черноземного центра второй половины XIX – начала XX вв.). Орел: изд. дом Орлик, Издатель А. Воробьев, 2011. 488 с.
385. Шепелев Л. Е. Гражданские чиновники Военного ведомства// Цейхгауз. 1998. № 7.С. 16–19; 1998. № 8. С. 26–29; 1999. № 9. С. 18–22; 2000. № 10. С. 22–24.
386. Шепелев Л. Е. Чиновный мир России : XVIII – начала XX в. Санкт-Петербург: Искусство, 2001. 479 с.
387. Мурашев Г. А. Титулы, чины, награды: 3-е изд. Санкт-Петербург: Полигон, 2002. 349 с., ил., 16 л, цв. ил.
388. Попов С. „Нестроевые офицеры”. Гражданские чиновники в войсках военно-сухопутного ведомства. 1801-1855 гг.//Цейхгауз. 2000. № 11. С. 17–22.
389. Писарькова Л. Ф. История взяток в России (по материалам «секретной канцелярии» князей Голицыных)//Отечественная история. 2003. № 5. С. 37–44.
390. Савченко М. В. Провинциальная хроника революций начала XX века в России: алкогольный аспект (По материалам Пензенской губернии)// Научные записки Пензенского педагогического университета. Исторические науки. Пенза, 2003. С. 73–86.

391. Корнилов В. А. Эволюция военной службы в России в XIX в.: от рекрутской системы к всеобщей воинской повинности//Преподавание истории и обществознания в школе. 2003. № 7. С. 2–12.
392. Корнилов В. А. Рекрутская повинность и внутреннее состояние русской армии в первой половине XIX века//Вестник МГПУ. Серия „Исторические науки”. № 1 (22). 2008. С. 8–24.
393. Иванов Ф. М. Рекрутская повинность населения России в 1831–1874 годах : на материалах Европейского Севера: автореф. дис. на соискание степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 „Отечественная история”. Сыктывкар, 2006. 20 с.
394. Арзамаскин Ю. Н., Бублик Л. А., Петров В. Д. Воинская дисциплина в Вооруженных силах России (XVIII – XX вв.): уч. пос. Москва: ВУ, 2000. С. 78–79.
395. Бобровский П. О. Военное право в России при Петре Великом : Ч. 2. Артикул воинский по русским и иностранным источникам. Вып. 3. Москва: Книга по Требованию, 2011. 465 с.
396. Горелов В. Н. Служба в вооружённых силах лиц „порочного поведения”, отданных в солдаты по мирским приговорам и судебным решениям в XIX веке// ВИЖ. 2014 г. № 2. С. 9–17.
397. Ермолович Я. Н. Развитие военно-уголовного законодательства в России в первой половине XIX века (1812–1867 гг.)//ВИЖ. 2015. № 4. С. 9–16.
398. Назарян Е. А. Дезертирство в русской армии: мотивы и обстоятельства//Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. Можайск, 2012. 432 с.
399. Рогулин Н. Г. Военное законодательство как источник по истории воспитания и обучения рекрутов в русской армии в XVIII – первой половине XIX вв. //Историография и источниковедение отечественной истории. Санкт-Петербург: 2005. Вып. 4. С. 86–98.

400. Кустова Е. В. Служба и служение : отставные военные в вятских и пермских монастырях в XVIII веке//ВИЖ. 2014. № 2. С. 15–23.
401. Трощина Т. И. Формы устройства отставных нижних чинов в Архангельской губернии : вторая половина XIX века//Защитники Отечества: мат-лы чтений по воен-историч. тематике. Архангельск, 2007. Вып. 11. С. 207–216.
402. Есиков С. В., Щербинина Ю. В. Военные ветераны в русской деревне в XIX в.//Военно-мобилизационная деятельность государства и российское общество в XVIII – XX веках: сб. статей конф. Тамбов: изд-во ТГТУ, 2008. С. 46–56.
403. Щербинина Ю. В. Социальная адаптация и правовое положение отставных и бессрочноотпускных солдат русской армии в XIX в.: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.02 „Отечественная история”. Воронеж, 2007. 205 с.
404. Curtiss J. The Russian army under Nicholas I, 1825-1855. Durham: Duke Univ. Press, 1965. 346 p.
405. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Основи, 2008. 1080 с.
406. Davies N. Boże igrzysko. Historia Polski : Tt. 1–2. Kraków, 1998. 357 s.
407. Beyrau D. Militar und Gesellschaft im vorrevolutionaren Russland. Gologne, 1984. 504 s.
408. Барметтлер Р. Жомини и русско-турецкая война 1828–1829 гг.: фрагмент биографии//Русский Сборник: Исследования по истории России. /ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва: Модест Колеров, 2009. Том VII. 414 с.
409. Rudolf von Ottenfeld, Oskar Teuber. Die Osterreichische armee von 1700 bis 1867. Tafelteil. Akademische druk u verlagsanstalt. Gras–Austria, 1971. 104 s.
410. Wirschafter E. K. Social Misfits : Veterans and Soldiers’ Families in Servile Russia//The Journal of Military History. Vol. 59. No. 2. 1995. P. 215–235.

411. Marker G. The Russian Veneration of Saint Catherine of Alexandria//Study group on eighteenth-century Russia. Newsletter. No. 30. December 2002. P. 7–12.
412. Kagan F. W. The military reforms of Nicholas I. The origins of the modern Russian army. N.Y: St. Martin's Press, 1999. P. 94.
413. Menning B. W. Bayonets before Bullets. The imperial Russian Army, 1861–1914. Bloomington and Indianapolis, 1992. 335 p.
414. Van Dyke C. Russian imperial military doctrine and education. 1832–1917. New York : Greenwood press, 1990. 193 p.
415. Josselson M. The Commander: A Life of Barclay de Tolly. New York: Oxford University Press, 1980. 275 p.
416. Свод законов Российской империи/под ред. Мордухай-Болтовского. Кн. 1. Т. 2. Санкт-Петербург: 1912. 274 с.
417. Свод Законов Российской империи/под ред. Добровольского. изд. 2-е. Кн.1. Т.1. Санкт-Петербург: изд. Юридического книжного магазина И. И. Зубкова под фирмою Законоведение, 1913. 249 с.
418. Державний архів міста Києва. Путівник. Т. 1: Фонди дорадянського періоду. Київ, 2007. 128 с.
419. Державний архів Черкаської області: Анотований реєстр описів. Т. 1: Фонди дорадянського періоду. Київ, 2006. 358 с.
420. Державний архів Хмельницької області. Анотований реєстр описів. Т. 1: Фонди колишнього Кам'янець-Подільського міського архіву періоду до 1917 року /упоряд. О. Качковський, Ю. Руденко, Є. Франкевич. Київ, 2003. 389 с.
421. Державний архів Житомирської області: Анотований реєстр описів: Фонди дорадянського періоду. Житомир: Волинь, 2009. 164 с.
422. Державний архів Волинської області. Анотований реєстр описів: Фонди періоду до 1939 року / упоряд. В. Гика. Луцьк: Надстир'я, 2008. 392 с.

423. Архівна україніка у федеральних архівах Росії: реєстр архівних фондів /упоряд.: О. Коваль, М. Ковтун, Л. Ліствіна, О. Мельниченко, В. Пристайко, Р. Романовський. Київ: Наукова думка, 2013. 909 с.
424. Каталог Военно-Ученногo архива Главного управления Генерального штаба. Том II. Отд. II. Часть II /под ред. Вивьен-де-Шатобрена. Санкт-Петербург: Бережливость, 1907. 480 с.
425. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 1. Киевская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1848. 350 с.
426. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 2. Подольская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. 282 с.
427. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 3. Волынская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1850. 239 с.
428. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том XI. Часть 3. Бессарабская область. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. 312 с.
429. Историческое обозрение военно-сухопутного управления. 1825–1850. Санкт-Петербург: Печатано в военной типографии, 1850. 193 с.
430. Народонаселение Волынской губернии/Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 3. Волынская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1850. 197 с.
431. О народонаселении Киевской губернии по сословиям/Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 1. Киевская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1848. 333 с.
432. О числе жителей по званиям в городах Подольской губернии. О числе жителей по званиям в уездах Подольской губернии/Военно-

- статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 2. Подольская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. 264 с.
433. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Часть I. Гвардейский корпус. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 267 с.
434. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Часть II. Гренадерский корпус, с 7-й легкой кавалерийской дивизией, саперные батальоны и учебные карабинерные полки. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 251 с.
435. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Часть III. Полевая артиллерия. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 396 с.
436. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Часть IV. 1, 2, 3 и 4-й пехотные корпуса с их легкими кавалерийскими дивизиями. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 549 с.
437. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Часть V. 5 и 6-й пехотные и 1 и 2-й резервные кавалерийские корпуса. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 460 с.
438. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Часть VI. Войска Отдельного Кавказского корпуса. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 211 с.
439. Гренадерские и Пехотные полки. Справочная книжка Императорской Главной Квартиры. Изд. 2-е./испр. и доп. под ред. В. К. Шейка. Санкт-Петербург: Тип. В. Д. Смирнова, 1909. 230 с.

440. Архив Государственного Совета. Том третий. Царствование Императора Александра I-го. (1801–1810 гг.). Часть первая. Государственный Совет. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1878. 884 с.
441. Архив Государственного Совета. Том третий. Царствование Императора Александра I-го. (1801–1810 гг.). Часть вторая. Журналы Государственного Совета. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1878. 1276 с.
442. Архив Государственного Совета. Том четвертый. Царствование Императора Александра I-го. (с 1810 по 19 ноября 1825 г.). Журналы по делам Департамента законов. Часть первая. Рассмотрение проектов уложений гражданского, уголовного и торгового. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1874. 588 с.
443. Архив Государственного Совета. Том четвертый. Царствование Императора Александра I-го. (с 1810 по 19 ноября 1825 г.). Журналы по делам Департамента Гражданских и Духовных Дел. Часть первая. Санкт-Петербург: В Государственной типографии, 1892. 593 с.
444. Архив Государственного Совета. Том четвертый. Царствование Императора Александра I-го. (с 1810 по 19 ноября 1825 г.). Журналы по делам Департамента государственной экономии. Часть первая. По Гражданскому Отделению. 1818–1820 гг. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1881. 1872 с.
445. Архив Государственного Совета. Том четвертый. Царствование Императора Александра I-го. (с 1810 по 19 ноября 1825 г.). Журналы по делам Департамента законов. Часть вторая. Составление, рассмотрение и утверждение уставов, положений и статей по разным частям законодательства. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1874. 1030 с.
446. Архив Государственного Совета. Том четвертый. Царствование Императора Александра I-го. Журналы по делам Департамента законов.

- Часть третья. По Гражданскому Отделению. 1818–1820 гг. Санкт-Петербург: В Государственной типографии, 1893. 348 с.
447. Архив Государственного Совета. Том пятый. Царствование Императора Николая I-го. Журналы по делам Департамента Государственной Экономии. Часть первая. (с 20 ноября 1825 по конец 1826 г.). Санкт-Петербург: В Государственной типографии, 1904. 680 с.
448. Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов//Всепопданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1858 год и о видах к усовершенствованию разных частей министерства. Представлен Государю Императору в Декабре 1859 года. Санкт-Петербург: В Военной Типографии, 1861. 387 с.
449. Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов//Всепопданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1860 год. Санкт-Петербург: В Военной Типографии, 1863. 387 с.
450. Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов//Всепопданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1861 год. Представлен Государю Императору 1-го Января 1863 года. Санкт-Петербург: В Типографии Ю. А. Бокрама, 1863. 443 с.
451. Всепопданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1858 год и о видах к усовершенствованию разных частей министерства. Представлен Государю Императору в декабре 1859 года. Санкт-Петербург: В Военной типографии, 1861. 388 с.
452. Всепопданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1860 год. Санкт-Петербург: В Военной типографии, 1863. 441 с.
453. Всепопданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1861 год. Представлен Государю Императору 1 января 1863 года. Санкт-Петербург: В типографии Ю. А. Бокрама, 1863. 443 с.

454. Журнал министерства внутренних дел. 1829. Книжка первая. Вторым теснением. Санкт-Петербург: В тип. Императорского Воспитательного Дома, 1830. 219 с.
455. Журнал министерства внутренних дел. 1829. Книжка вторая. Вторым теснением. Санкт-Петербург: В тип. Императорского Воспитательного Дома, 1830. 453 с.
456. Журнал министерства внутренних дел. 1829. Книжка третья. Санкт-Петербург: В Тип. Н. Греча, 1829. 626 с.
457. Журнал министерства внутренних дел. Часть XXXIII. № VII. Июль 1839. Санкт-Петербург: В тип. МВД, 1839. 750 с.
458. Приказы и доклады военного министра за 1808 год. Санкт-Петербург: В Военной типографии, 1810. 93 с.
459. Приказы военного министра за 1842 год. Санкт-Петербург: В Военной типографии, 1843. 480 с.
460. Список генералитета, штаб и обер-офицеров Корпуса инженеров путей сообщения. Санкт-Петербург: В Военной типографии, 1825. 104 с.
461. Собрание Высочайших Манифестов, Грамот, Указов, Рескриптов, приказов войсками разных извещений последовавших в течении 1812, 1813, 1814. 1815 и 1816 гг. Санкт-Петербург: В Морской типографии, 1816. 212 с.
462. Золотарев А. М. Записки военной статистики России : в 2-х томах. Курс старшего класса Николаевской академии Генерального Штаба. Санкт-Петербург: Тип. С. Н. Худекова, 1894–1898; Т. 1. Теория статистики. Общее обозрение России. Вооруженные силы, 1894. 135 с.
463. Золотарев А. М. Военно-географический очерк окраин России. Санкт-Петербург: Типо-литография М. П. Фроловой, 1903. 246 с.
464. Крушинский Л. Исторический очерк Волыни//Труды Волынского губернского статистического комитета. Житомир: В тип. Шадова и Сенкевича, 1867. Вып. первый. 352 с.

465. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир: В тип. губернского правления, 1868. Вып. первый. 181 с.
466. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир: В тип. губернского правления, 1869. Вып. второй. 500 с.
467. Батюшков П. Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1888. 414 с.
468. Батюшков П. Н. Подолия – историческое описание. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1891. 196 с.
469. Теодорович Н. И. Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским. Исторический очерк. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1894. 70 с.
470. Гульдман В. К. Справочная книжка Подольской губернии. Каменец-Подольский: Тип. губернского правления, 1888. 677 с.
471. Демьяненко А., Ролле Й. Статистическое описание Подольской губернии. Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского статистического комитета, 1897. 177 с.
472. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. Каменец-Подольск: В Тип. Губернского Управления, 1865. 68 с.
473. Михайлович И. К. О прошлом Подолии. Каменец-Подольский: Тип. Троицкого Братства Городской Думы, 1895. 183 с.
474. Островерхов Н. Л. Каменец-Подольский (История и экономика города). Киев: Тип. Кульженко, 1882. 184 с.

475. Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский – историческое описание. Киев: Тип. Кульженко, 1895. 247 с.
476. Яворовский Н. История гражданской и церковной жизни Подолии. Отдельные оттиски из газеты „Подолянин”. Каменец-Подольск: Тип. Св-Троицкого Братства, 1912. С. 73–74.
477. Тарнавский А. И. Краткая история Подолии в вопросах и ответах. Каменец-Подольский: Тип. С. И. Киржатского, 1893. 214 с.
478. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Санкт-Петербург: В тип. МВД, 1852. Часть первая. 578 с.
479. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Киев: В губернской типографии, 1882. Вып. первый. 211 с.
480. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Киев: В губернской типографии, 1882. Вып. второй. 347 с.
481. Батюшков П. Н. Бессарабия. Историческое описание. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1892. 322 с.
482. Крупенский А. Н. Краткий очерк о бессарабском дворянстве. 1812–1912. К столетнему юбилею Бессарабии. Санкт-Петербург: Тип. Р. Голике и А. Вильборга, 1912. 64 с.
483. Кушко А., Таки В., Гром О. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). Москва : Новое литературное обозрение, 2012. 400 с.
484. Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей онаго. Санкт-Петербург: Тип. Департамента народного просвещения, 1820. 204 с.
485. Закревский Н. Описание Киева. Москва: В типографии В. Грачева и К., 1868. Том первый. 455 с.

486. Закревский Н. Описание Киева. Москва: В тип. В. Грачева и К., 1868. Том второй. 950 с.
487. Захарченко М. М. Киев теперь и прежде. Киев: Паровое Лито-Типографическое издательство С. В. Кульженко, 1888. 290 с.
488. Сементовский М. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников. Киев: Тип. М. Сементовского, 1864. 242 с.
489. Статистический ашлаг 4-х поселенных округов Новороссийского и 5-ти Киевского и Подольского военных поселений за 1840 год. Санкт-Петербург: В государственной типографии, 1841. 66 с.
490. Сборник статистических сведений о России. Кн. I/под ред. М. П. Заблоцкого. Санкт-Петербург: Изд. статистическим отделением Императорского русского географического общества, 1851. 276 с.
491. Городские поселения в Российской империи. Санкт-Петербург: В Тип. К. Вульфа, 1864. Том четвертый. 822 с.
492. Аленицын В. Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости. Санкт-Петербург: В государственной типографии, 1884. 86 с.
493. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Изд. ред. Подольских Губернских Ведомостей. Каменец-Подольск: В тип. Губернского правления, 1859. 179 с.
494. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для гг. землевладельцев и арендаторов. Каменец-Подольск: изд. 2-е, испр. и доп., 1903. 950 с.
495. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. Каменец-Подольск: В Тип. Губернскаго Управления, 1865. 68 с.
496. Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии (Алфавитный перечень населенных пунктов с указаниями некоторых справочных

сведений). Каменец-Подольск: Изд. Подольского губернского статистического комитета, 1893. 636 с.

497. Демьяненко А., Ролле Й. Статистическое описание Подольской губернии. Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского статистического комитета, 1897. 177 с.
498. Сборник статистический сведений о Киевской губернии за 1859 год (С адрес-календарем лиц служащих в губернии на 1861 год). Киев: Типография Губернского Управления, 1861. 281 с.
499. Адрес-календарь лиц служащих в Киевской губернии, по гражданскому, военному, учебному и духовному ведомствам. Киев: В тип. губернского правления, 1864. 127 с.
500. Ушаков С. И. Деяния российских полководцев и генералов ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертаниемъ всей их службы, с самага начала вступления в оную. Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя, 1822. Часть третья. 280 с.
501. Ушаков С. И. Деяния российских полководцев и генералов ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертаниемъ всей их службы, с самага начала вступления в оную. Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя, 1822. Часть четвертая. 334 с.
502. Ушаков С. И. Деяния российских полководцев и генералов ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертаниемъ всей их службы, с самага начала вступления в оную. Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя, 1822. Часть первая. 294 с.
503. Ушаков С. И. Деяния российских полководцев и генералов ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертаниемъ всей их службы, с самага

- начала вступления в оную. Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя, 1822. Часть вторая. 334 с.
504. Висковатов А. В. Хроника Российской императорской армии. В 7-ми томах. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 257 с.
505. Висковатов А. В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск, с рисунками, составленное по высочайшему повелению : в 30 т.: в 60 кн. 1841–1862 гг. Санкт-Петербург: Альфарет, 2007–2008. 10000 с.
506. Путилов И. Сборник известий, относящихся до настоящей войны, издаваемый с Высочайшаго соизволения. Отд. II. Дунайская армия. Кн. I–XII. Санкт-Петербург: Тип. Эдуарда Веймара, 1855. 332 с.
507. Иванов П. А. Обзорение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого до наших дней. Санкт-Петербург: В тип. Н. Тиблена и К., 1864. 353 с.
508. Генерал Багратион. Сборник документов и материалов/под ред. С. Н. Голубова и Ф. Е. Кузнецова. Москва: ОГИЗ. Гос. изд-во политической литературы, 1945. 279 с.
509. М. И. Кутузов. Сборник документов (1808–1812) / под ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное издательство Военного министерства Союза ССР, 1952. Том III. 1027 с.
510. М. И. Кутузов. Сборник документов (июль–октябрь 1812 г.)/ под ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное издательство Военного министерства Союза ССР, 1954. Том IV. Ч. 1. 551 с.
511. М. И. Кутузов. Сборник документов (октябрь–декабрь 1812 г.)/под ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное издательство Военного министерства Союза ССР, 1955. Том IV. Ч 2. 849 с.
512. П. А. Румянцев. Документы (1775–1776)/под ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное изд-во МО Союза ССР, 1959. Том III. 655 с.

513. Валк С. Н. Отмена крепостного права. Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы (1861–1862). Москва–Ленинград: изд-во АН СССР, 1950. 311 с.
514. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.) : зб. док./автори-упорядники, передмова, коментарі Ю. С. Земський, В. В. Дячок. Хмельницький: ХНУ, 2007. 127 с.
515. Скрипник А. Ю. Газета „Подольскія Губернскія Вѣдомости” – джерело інформації військового характеру на Поділлі (з 30-х рр. – до кінця 50-х рр. XIX ст.). //Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам’янець-Подільський, К-ПНУ ім. І. Огієнка. 2013. Вип. 6. С. 501–509.
516. Кириєнко О. Ю. Загальна й військова цензура в Російській імперії (XVIII–початок XX ст.)//УІЖ. 2010. Вип. 4, (№ 493). С. 83–99.
517. Пезаровиус П. Краткая история газеты „Русский инвалид”. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1843. 37 с.
518. Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник/відп. ред. О. С. Онищенко. Київ, 2002. 758 с.
519. Военно-исторический вестник. Киев. 1909–1914. Ежемес.; с 1912 – 4 раза в год. Ред. Б. С. Стеллецкий; с № 3–4; Н. А. Ходорович, ген.-майор; с № 5–6. Н. Ф. Наркевич. 1909–1911 гг. Изд. Киевский отдел Русского военно-исторического об-ва.
520. Паскевич И. Ф. Походные записки. От начала кампании до соединения 1-й и 2-й Западных армий под Смоленском// Российский мемуарий: электрон. науково-популярне вид.
[URL:http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Paskevich/Pask-2.htm](http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Paskevich/Pask-2.htm). (дата звернення: 23.12.2014)
521. Милютин Д. А. Воспоминания (1816–1843). Москва: изд-во Военной Академии, 1919. Том 1. 469 с.

522. Милютин Д. А. Воспоминания. 1816–1843 гг./под ред. Л. Г. Захаровой. Москва: Ред. Альманаха „Рос. Архив”, 1999. 559 с..
523. Бенкендорф А. Ф. Записки. Глава. I. Воспоминания А. Х. Бенкендорфа о компании 1812 г. Москва: Языки славянской культуры, 2001. 384 с.
524. Император Александр I. Из записок князя Меттерниха//Исторический вестник. Год первый. Том I. Санкт-Петербург: 1880. Тип. А. Суворина, 896 с.
525. Энгельгардт Л. Н. Записки 1766–1836. Польская война. Часть 1-я. Глава V. Изд. Русского архива (с примечаниями и указателем), Москва: Тип. тов-ва. Рысь, 1868. 251 с.
526. Мосолов С. И. Записки отставного генерал-майора Сергея Ивановича Мосолова. История моей жизни//Русский архив. Кн. 1. Вып. 1. 1905. С. 124–173.
527. Записки графа Е. Ф. Комаровского//Исторический вестник. Т. LXIX. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1897. С. 636–654.
528. Глинка С. Н. Записки о 12-ом годе//Двенадцатый год в воспоминаниях и переписке современников. Сб. сост. В. В. Каллаш. Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. 279 с.
529. Карпов А. К. Записки полковника Карпова (ок. 1790 – после 1837)// Российский мемуарий: электрон. наук.-популярне вид. : URL: <http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Karpov/Karpov.htm> (дата звернення 12.07.2015)
530. Карпов А. К. Записки//Двенадцатый год. В воспоминаниях и переписке современников. Сб. сост. В. В. Каллаш. Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. 279 с.
531. Отечественная война 1812 г. В рассказе генерала Чаплица//Русская старина. Год первый. Том I. Санкт-Петербург, 1886. С. 499–500.
532. Опытов М. Волынская революция первой четверти XIX столетия (Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой)//Киевская

- старина. Год второй. Том V. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. 974 с.
533. Левицкий О. Тревожные годы. Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и юго-западного края в 1811–1812 гг.//Киевская старина. Год десятый. Том XXXV. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. 595 с.
534. Записки Иосифа Петровича Дубецкого. Часть вторая//Русская старина. Том LXXXIII. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1895 г. 197 с.
535. Лукьянович Н. А. Описание Турецкой войны 1828 и 1829 годов : в 4 ч. Репринтное издание 1844–1847 гг. Санкт-Петербург: Альфарет, 2010. Часть вторая. 670 с.
536. Политковский В. Г. Походные и путевые записки, веденные во время Польской кампании в 1831 году. Санкт-Петербург: Типография Плюшара, 1832. 171 с.
537. Шаблювский В. Школьные воспоминания о Каменец-Подольской гимназии//Православная Подолия. Каменец-Подольский: Тип. С. И. Киржатского, 1906. № 5. С. 19–29.
538. Лотоцкий Ю. Д. Воспоминания каменецкого протоиерея. Каменец-Подольский: Тип. Св-Троицкого братства, 1910. С. 23–97.
539. Лесков Н. С. Из мелочей архиерейской жизни. Владычий взгляд на военное красноречие//Исторический вестник. Том II. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1880. 808 с.
540. Лихутин М. Д. Записки о походе в Венгрию в 1849 году. Москва: Тип. А. И. Мамонтова и К, 1875. 101 с.
541. Сонцов Д. Из воспоминаний о венгерской кампании (Заметки участника и очевидца)//Девятнадцатый век. Исторический сборник. Изд. П. Бартеневым. Книга первая. Москва: Тип-я Ф. Иогансон, 1872. 494 с.
542. Алабин П. В. Четыре войны : Походные записки в 1849, 1853, 1854–56, 1877–78 годах: Часть 1. Венгерская война. 1848–1849. Самара–Москва: Типо-Лито-я т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1888. 222 с.

543. Алабин П. В. Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854–56, 1877–78 годах. Часть 2. Восточная война. 1853–1854. 2-е изд., доп. Москва: Типо-Лито-я т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1890. 332 с.
544. Воспоминания Ивана Меньшаго//Русская старина. Том IX. Май 1874. 865 с.
545. Записки солдата Памфила Назарова, в иночестве Митрофана, 1792–1839 гг.//Русская старина. Год девятый. Том XXII. Вып. 8. СПбетербург: Тип. В. С. Балашева. 1878. 746 с.
546. Булгарин Ф. Сочинения. Часть одиннадцатая. № VIII. Отставной солдат. Изд. второе, исправленное. Санкт-Петербург: В тип. А. Смирдина, 1830. 258 с.
547. Варун-Секрет И. Л. Воспоминания о службе в армии (1823–1860 гг.) //Русская старина. Год десятый. Том XXV. Вып. 5. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1879. 798 с.
548. Эвальд А. В. Как я командовал ротой//Отечественные записки. Том CXLI. Санкт-Петербург: В тип. И. И. Глазунова, 1862 606 с.
549. Крестовский В. В. Очерки кавалерийской жизни. Санкт-Петербург: Общественная Польза, 1892. 406 с.
550. Загряжский М. П. Записки (1770–1811). Часть II. Турецкая кампания// Лица. Вып. 2. Феникс: Atheneum, Москва–Санкт-Петербург, 1993. С. 93–157.
551. Щербина В. Из семейного архива. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796–1874)//Киевская старина. Год одиннадцатый. Том XXXVII. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новичкого, 1892. 630 с.
552. Ушаков Н. И. Записки очевидца о войне противу Турции и западных держав (1853-1855). Часть 1//Деятнадцатый век. Исторический сборник. Изд. П. Бартеневым. Кн. вторая. Москва: Тип-я Грачева и К., 1872. 489 с.

553. Милошевич Н. С. Из записок севастопольца: С прил. плана обороны и осады Севастополя. Санкт-Петербург: Напечатано в Сенатской типографии, 1904. 160 с.
554. Чичерин Б. Воспоминания. В 2-х тт. Т. 1. Москва сороковых годов. Путешествие за границу. Москва: изд-во им. Сабашниковых, 2010. 496 с.
//AvidReaders.URL:<http://avidreaders.ru/book/vospominaniya-tom-1-moskva-sorokovyh-godov.html> (дата звернення: 22.09.2015)
555. Позанский Б. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 г. //Киевская старина. Год четвертый. Том XIII. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. 832 с.
556. И. О. Волынская бывальщина//Киевская старина. Год третий. Том VIII. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. 886 с.
557. К-н К. Самозванный флигель-адъютант, солдат Семенов//Киевская старина. Год первый. Том IV. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. 721 с.
558. П. Л-в. Посмертный разказ о. Антония Ковальского (К истории крестьянских волнений в Киевской губернии 1855 года)//Киевская старина. Год первый. Том I. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. 781 с.
559. З-в. Вл. Записки Меттерниха//Исторический вестник. Год второй. Том V. Санкт-Петербург: Тип А. С. Суворина, 1881. 944 с.
560. Д. Г. Из народных уст//Киевская старина. Год третий. Том IX. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. 835 с.
561. К. М. Путевые очерки Подолии. Часть X.//Киевская Старина. Год четвертый. Том XIII. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. 846 с.
562. Неизвестный. Воспоминания за много лет. 1844–1884 гг.//Русская старина. Год XXVI. Том LXXXIII. Вып. 2. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1895. 699 с.

563. Брицький П. П., Бочан П. О Німці, французи й англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці: Технодрук, 2011. 308 с.
564. Луняк Є. М. З плеяди творців нації: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах. Ніжин: вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010. 165 с.
565. Січинський В. Чужинці про Україну. Авґсбург, 1946. 118 с.
566. Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Київ: Либідь, 1995. Т. 2. 608 с.
567. Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Том III. Санкт-Петербург: В тип. штаба военно-учебных заведений. 1853. 730 с.
568. Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Том V. Санкт-Петербург: В тип. штаба военно-учебных заведений, 1854. 673 с.
569. Военный энциклопедический лексикон: Изд. второе. Том VI. Санкт-Петербург: Тип. штаба военно-учебных заведений, 1854. 669 с.
570. Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Том VII. Санкт-Петербург: Тип. штаба военно-учебных заведений, 1855. 711 с.
571. Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Т. IX. Санкт-Петербург: В тип. Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1855, 678 с.
572. Военный энциклопедический лексикон: Изд. второе. Т. X. Санкт-Петербург: Тип. штаба военно-учебных заведений, 1856. 741 с.
573. Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Т. XII. Санкт-Петербург: Типография штаба военно-учебных заведений, 1857. 713 с.
574. Энциклопедия военных и морских наук. Том IV. Кабаль-Ляхово/сост. под ред. Г. А. Леера. Санкт-Петербург: В тип. В. Безобразова и К., 1889. 642 с.
575. Энциклопедия военных и морских наук. Т. VIII./под ред. Г. А. Леера. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К., 1897. 486 с.

576. Военная энциклопедия. Том III. Аральская флотилия–Афонское сражение/под ред. В. Ф. Новицкого. Петербург: Тип. тов-ва И. Д. Сытина, 1911. 384 с.
577. Военная энциклопедия. Том IV. Б–Бомба/под ред. В. Ф. Новицкого. Москва: Типография т-ва И. Д. Сытина, 1911. 399 с.
578. Военная энциклопедия. Том VI. Верещагин–Воинская повинность/под ред. К. И. Величко. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва. И. Д. Сытина, 1912. 369 с.
579. Военная энциклопедия. Т. XII./под ред. К. И. Величко. Санкт-Петербург: Тип-я т-ва И. Д. Сытина, 1913. 376 с.
580. Военная энциклопедия. Том XIII. Кобленц–Круз/под ред. К. И. Величко. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва. И. Д. Сытина, 1913. 365 с.
581. Военная энциклопедия. Т. XVIII. Паукер–Порт-Артур/под ред. К. И. Величко, В. О. Новицкого. Москва: Тип-я т-ва И. Д. Сытина, 1915. 358 с.
582. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания/под ред. С. Н. Южакова и П. Н. Милюкова. Второй том. Арбуа де Жюбанвиль–Беллинггаузен. Безсрочный отпуск. Санкт-Петербург: Просвещение, 1900. 794 с.
583. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания/под ред. С. Н. Южакова и М. Н. Милюкова. Пятый том. Византия–Гадамес. Санкт-Петербург: Просвещение, 1901. 861 с.
584. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания/под ред. С. Н. Южакова. Десятый том. Идумэя–Китченеръ. Санкт-Петербург: Просвещение, 1902. 794 с.
585. Большая энциклопедия. Восемнадцатый том. Статистика–Ундозеро/под ред. С. Н. Южакова. Санкт-Петербург: Просвещение, 1904. 976 с.
586. Энциклопедический словарь. Том XIVa (28). Карданахи–Керо/под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского. изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг),

- И. А. Ефрон (С.-Петербург). Санкт-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1895. 960 с.
587. Советская военная энциклопедия. Том первый. А–Аэродром/гл. ред. Р. П. Эйдеман. Москва: Советская энциклопедия, 1932. 984 с.
588. Советская военная энциклопедия. Том 2. Вавилон–Гражданская/гл. ред. Н. В. Огарков. Москва: Военное издательство МО СССР, 1979. 639 с.
589. Советская историческая энциклопедия/гл. ред. Е. М. Жуков. Т. 4. ГААГА–ДВИН. Москва: Советская энциклопедия, 1963. 542 с.
590. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область/гол. ред. кол. П. Т. Тронько. АН УРСР; Інститут історії. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 777 с.
591. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Волинська область/гол. ред. кол. П. Т. Тронько. АН УРСР; Інститут історії. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 767 с.
592. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Житомирська область/гол. ред. О. С. Чорнобривцева. АН УРСР; Інститут історії. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 752 с.
593. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київ/гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. АН УРСР; Інститут історії. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 587 с.
594. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київська область/гол. ред. Ф. М. Рудич. АН УРСР; Інститут історії. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 791 с.
595. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область/гол. ред. кол. П. Т. Тронько. АН УРСР; Інститут історії. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 705 с.
596. Радянська енциклопедія історії України. Том 1: Абазин–Державець/відп. ред. А. Д. Скаба. АН УРСР. Київ: Гол. ред. Української Радянської Енциклопедії, 1969. 562 с.

597. Радянська енциклопедія історії України. Т. 2: Державін–Лестригони/відп. ред. А. Д. Скаба. АН УРСР. Київ: Гол. ред. Української Радянської Енциклопедії, 1970. 606 с.
598. Радянська енциклопедія історії України. Т. 3: Летичів–Розкопки/відп. ред. А. Д. Скаба. АН УРСР. Київ: Гол. ред. Укр. Радянської Енциклопедії, 1971. 596 с.
599. Радянська енциклопедія історії України. Т. 4: Розлив–Яцкевич/відп. ред. А. Д. Скаба. АН УРСР. Київ : Гол. ред. Укр. Радянської Енциклопедії, 1972. 602 с.
600. Малий словник історії України / В. Смолій., С. Кульчицький, О. Майборода та ін. Київ: Либідь, 1997. 464 с.
601. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР; Інститут мовознавства; ред. І. К. Білодід. Т. 1. АН УРСР; Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка, 1970–1980. 870 с.
602. Словник української мови в 11 т. / АН УРСР; Інститут мовознавства; ред. І. К. Білодід. Т. 4. АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка, 1970–1980. 840 с.
603. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР; Інститут мовознавства; ред. І. К. Білодід. Т. 9. АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка, 1970–1980. 859 с.
604. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В/редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с. іл.
605. Енциклопедія історії України : Т. 4 : Ка–Ком/редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2007. 528 с. іл.
606. Енциклопедія історії України: Т. 8; Па–Прик/редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2011. 520 с. іл.

607. Енциклопедія історії України: Т. 10; Т–Я/редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. 784 с. іл.
608. Історія війн і збройних конфліктів в Україні: Енциклопедичний довідник/авт-упоряд. О. І. Гуржій та ін. Київ: Вид. гуманітарної літератури, 2004. 520 с.
609. Сухий О. Сучасна історична наука в Україні: візії та напрями//Україна–Європа–Світ. Міжнар. зб. наук. праць. Серія : Історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 10. С. 24–34.
610. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). Київ: вид-во Київ. ун-ту, 1959. 275 с.
611. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. Львів: вид-во ЛНУ ім. І. Я. Франка, 1999. 228 с.
612. Кульчицький С. В. Методологія і методика наукового дослідження : Матеріали до нормативного курсу. Київ: Ін-т історії України, 2003. 32 с.
613. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу//УІЖ. 1999. Вип. 3 (№ 425). С. 3–23.
614. Реєнт О. П. Перечитуючи написане. Київ: Інститут історії України, 2005. 256 с.
615. Колесников О. В. Основи наукових досліджень. 2-ге вид., випр. та доп. Київ: ЦУЛ, 2011. 144 с.
616. Клименюк О. Методологія та методи наукового дослідження: навч. посібн. Київ: Міленіум, 2005. 186 с.
617. Радянська енциклопедія історії України. Т. 4: Розлив–Яцкевич/відп. ред. А. Д. Скаба. АН УРСР. Київ: Гол. ред. Укр. Радянської Енциклопедії, 1972. 602 с.
618. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания/под ред. С. Н. Южакова и П. Н. Милюкова. Второй том.

- Арбуа де Жюбанвиль–Беллингсгаузен. Безсрочный отпуск. Санкт-Петербург: Просвещение, 1900. 794 с.
619. Советская военная энциклопедия. Том первый. А–Аэродром/гл. ред. Р. П. Эйдеман. Москва: Советская энциклопедия, 1932. 984 с.
620. Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Том V. Санкт-Петербург: В тип. штаба военно-учебных заведений, 1854. 673 с.
621. Там само. С. 169.
622. Военный энциклопедический лексикон: Изд. второе. Т. X. Санкт-Петербург: Тип. штаба военно-учебных заведений, 1856. 741 с.
623. Военный энциклопедический лексикон: Изд. второе. Том VI. Санкт-Петербург: Тип. штаба военно-учебных заведений, 1854. 669 с.
624. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР; Інститут мовознавства; ред. І. К. Білодід. Т. 1. АН УРСР; Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка, 1970–1980. 870 с.
625. Словник української мови в 11 т. / АН УРСР; Інститут мовознавства; ред. І. К. Білодід. Т. 4. АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка, 1970–1980. 840 с.
626. Даль В. І. Толковый словарь живого великорусского языка. Том первый. А–З. Санкт-Петербург–Москва: тип. М. О. Вольфа, 1880. 812 с.
627. Советская военная энциклопедия. Том первый. А–Аэродром/гл. ред. Р. П. Эйдеман. Москва: Советская энциклопедия, 1932. 984 с.
628. Советская историческая энциклопедия./гл. ред. Е. М. Жуков. Т. 4. ГААГА–ДВИН. Москва: Советская энциклопедия, 1963. 542 с.
629. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР; Інститут мовознавства; ред. І. К. Білодід. Т. 1. АН УРСР; Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка, 1970–1980. 870 с.

РОЗДІЛ II

РОСІЙСЬКА АРМІЯ У ПРАВОБЕРЕЖЖІ В 1792–1865 рр.

2.1. Стратегічне розгортання російських військ на Київщині

Російська військова присутність на Київщині бере початок ще з XVIII століття. Цар Петро I указом від 18 грудня 1708 р. про облаштування губерньського устрою та розподіл міст запровадив у Київській губернії [1, с. 701], яка за першим адміністративним поділом російської держави налічувала близько 56 міст, посади київського військового коменданта та інженерного генерала у фортеці [2, с. 20]. На армію покладали фіскальні та поліцейські функції, а також вона отримала широкі повноваження з контролю і втручання у сфери соціально-економічного життя краю [3, с. 436–437].

Уже з першої половини XVIII ст. населення Київської губернії змушене було виконувати військові повинності, утримуючи шість піхотних і драгунських полків та підрозділи польової артилерії коштом обивателів [4, арк. 9]. Їхнє виконання контролювали призначені Петром I „командири” [5, с. 668–669]. У 1720 р. виходить законодавче положення „Генералітет чи табель польової армії”, у якому було розписано кількість генералів, функції Генерального штабу, кількість полків, провіанту та коштів на утримання польової армії і гарнізонів [6, Табл. VI. с. 15]. Зокрема, у Київській губернії на той час розташовувалося п’ять гарнізонних полків по 1200 солдатів і офіцерів у кожному [7, с. 37]. Одночасно створювалися продовольчі магазини для заготівлі й зберігання провіанту і фуражу. З 1731 по 1766 рр. у київському магазині зберігалося 40000 чвертей муки і 2500 чвертей круп для Карабінерського і Ландміліційного полків [8, Пункт XIV. с. 65; 9, Пункт 3. с. 91]. Ці полки в мирний час призначалися для внутрішньої служби в містах та фортецях, а у воєнний – входили до складу регулярних корпусів під назвою Української дивізії [10, с. 178–179; 11, с. 127; 12, с. 203].

Катерина II своєю „Жалуваною грамотою місту Києву” забороняла солдатам гарнізонних полків втручатися в життя громади [13, л. 1–4]. Офіційно запровадила цілу низку обмежень і дозволяла міщанам апелювати до київського генерал-губернатора [14, с. 916–920; 15, с. 223]. У 1781 р. місто отримало статус регіонального центру [16, с. 247; 17, с. 271]. Але це були тимчасові послаблення, Київ продовжував перетворюватися в плацдарм для подальшої експансії Росії на територію Правобережної України [18, с. 753; 19, с. 18].

Напередодні другого поділу Речі Посполитої російська влада намагалася уникати будь-яких конфліктів і непорозумінь з польською адміністрацією. Однак, відмова поляків пропускати військові обози через свою територію та скарги офіцерів до правителя Київського намісництва про затримання кур'єрів до Української армії створили напругу. Дії поляків стали приводом до суттєвого збільшення російських військових підрозділів у 28 населених пунктах на кордоні [20]. 8 червня 1790 р. малоросійський генерал-губернатор М. Кречетніков запропонував київському губернатору С. Ширкову створити ополчення: „Обставини теперішнього військового часу [...] вимагають мати в містах прикордонних [...], а особливо в Києві, міщан, які за потреби могли б захистити місто”. У стислі терміни було набрано 1996 піших і 140 кінних озброєних за міський кошт купців і міщан [21, с. 11].

За оцінками професора М. Коробкова, на момент другого поділу Польщі із загальної кількості її тодішніх регулярних військ і озброєної шляхти в кількості 55 000 вояків у Правобережжі перебувала майже половина – близько 20 000 [22, с. 31; 23, с. 149–151]. Таке угруповання, хоча й було частково деморалізоване останніми політичними подіями, могло зчинити серйозний опір російським військам, що призвело б не тільки до бойових втрат, а й політичних ускладнень для Росії в контексті демагогічних гасел про „збирання російських земель” та радості від єднання в місцевого населення. Тому, з часу вступу російських військ на територію Правобережжя завдання нейтралізації та швидкого нівелювання цих

частин польської армії стало першочерговим для імперського командування [24, л. 1–2].

Весна 1792 р. була відзначена різким поворотом у зовнішній політиці Росії. Складні відносини з Пруссією, загроза „революційної війни” з боку Франції, поширення яacobінських ідей, нестабільність у Речі Посполитій підштовхували Катерину II до участі у військово-політичних союзах, спрямованих на захоплення нових територій [25, л. 2–14]. Поділ Речі Посполитої супроводжувався гаслами „встановлення порядку і тиші в державі”, а подальше перебування великого військового контингенту у краї як фактор стримування щодо поляків визнавався необхідним. [26, л. 1–5]. Бурхлива діяльність Павла I із реалізації планів боротьби з революційною Францією втягнула збройні сили імперії в європейські конфлікти. Тому наприкінці XVIII ст. територія Київщини стала місцем концентрації військового контингенту, чималої частини російської армії, що знаходилася в той час у південних теренах імперії та на новоприєднаних територіях [27, с. 300–301].

У перебігу другого поділу, протягом двох тижнів, малоросійський генерал-губернатор М. Кречетніков отримував переможні донесення про перехід місцевого населення та військ під владу російської корони [28, с. 96; 29, с. 356–357]. Подальше масове приведення до присяги зі збереженням військових звань і посад офіцерів та деяких генералів, повне перейменування та переформування цих частин на російський зразок мали на меті розчинити польську військову ідентичність та назавжди позбавити поляків збройних сил як одного з інститутів власної держави [30, л. 30–30 об; 31, с. 428]. Однак, розрахунок російського керівництва на збільшення кількості армії без додаткових витрат за рахунок поповнення колишніми польськими військами наштовхнувся на проблему їхньої надійності та відданості царату [32, арк. 2–3]. Інформація щодо сильних пропольських настроїв та потенційних зрадників і перебіжчиків з нових солдатів і офіцерів неабияк турбувала командування. Тільки в корпусі графа І. Салтикова нараховувалося близько 15000 „ненадійних” польських військ [33, л. 27–33; 34, с. 22–24; 35].

Протягом XVIII ст. присутність російської армії на теренах імперії асоціювалася в місцевого населення з наявністю належних інститутів держави та їхньою легітимністю. За визначенням В. Шандри, упродовж значного часу Російська імперія стверджувалася як абсолютна монархія, зорієнтована на армійську модель державного життя. Тому, початок XIX століття став часом активних адміністративних перетворень, які сформували нову систему влади спочатку на місцевому, а потім – регіональному рівнях [36, с. 145; 147]. Згодом прикордонний статус Правобережжя зумовив запровадження тут особливої, напіввійськової форми адміністративного управління, згідно з якою губернії краю підпорядковувалися не цивільному, як в інших регіонах імперії, а військовому губернатору [37, с. 47]. Розподіл повноважень було проведено таким чином: владу у Волинській та Подільській губерніях отримали Кам'янець-Подільський і Житомирський військові губернатори, у Київській – київський військовий губернатор [38, с. 775–778].

У грудні 1796 р. було утворено нову Київську губернію та запроваджено адміністративну посаду військового губернатора [39, с. 229–230; 40, с. 89; 41, с. 315;]. На неї імператор призначив генерала від кавалерії І. Салтикова. Він отримав усю повноту влади як військовий адміністратор та одержав під своє командування Українську армію. Пізніше з цієї армії сформували військово-адміністративну одиницю мирного часу – Українську інспекцію, яка тривалий час підлягала київським військовим губернаторам [42, л. 2–23]. Окремі повноваження військових губернаторів мали цивільний і судовий характер, проте найбільший обсяг прав і обов'язків стосувався армійського відомства [43, с. 722–728], розміщення і продовольчого постачання армійських підрозділів у населених пунктах; вони повідомляли Петербург про суспільну ситуацію в регіоні, матеріальне і господарське становище регулярних армійських частин [44, с. 92].

З весни 1792 р. поступово на правому березі Дніпра почали розміщувати регулярні військові підрозділи російської армії. Це були полки Української армії (у деяких джерелах її називають 1-ю Армією) загальною кількістю 64 тисячі

вояків, поділених на чотири самостійних корпуси. Незабаром їхня кількість збільшилася за рахунок підкріплень із внутрішніх губерній і полків, що звільнилися після Шведської війни (1788–1790 рр.) [45, с. 203–206].

У районі Києва розташовувався корпус генерал-поручика А. Леванідова, кількістю близько 12 000 тисяч вояків. У складі двох дивізій перебували піхотні, драгунські та кавалерійські полки. Корпус отримав завдання наступати на Волинь, у тил польській армії князя Й. Понятовського. З початку травня 1793 р., протягом місяця походу, війська з боями дісталися аж до Бреста-Литовського, а в перших числах вересня частина корпусу повернулася в межі Київської губернії [46, с. 554–555; 47, арк 33; 59].

З огляду на те, що до походу в Польщу кількість особового складу в 11 полках корпусу генерала А. Леванідова не відповідала штатним розкладам (у середньому трохи більше 1500 вояків замість 2400 за штатом) та враховуючи втрати загиблими і пораненими в ході бойових дій [48, л. 210–212 об.], є можливість визначити загальну кількість солдатів і офіцерів регулярних частин, які дислокувалися в межах Київської губернії на той час. Отже, на „зимових квартирах” наприкінці 1793 р. перебувало близько 4000 піхотинців та 5000 драгунів і козаків. Тому протягом наступного року відбувалося поповнення цих частин рекрутами з Ізяславської і Брацлавської губерній та доведення їх до повного штатного розкладу [49, с. 554–555]. Проаналізовані Ю. Прудніковим архівні документи та власні підрахунки показують, що наприкінці 1794 р. польові частини, розташовані на південних і південно-західних кордонах імперії, були вкомплектовані ледь на 72 %, а вся армія на січень 1795 р. мала некомплект у 21%. Намагаючись виправити ситуацію за допомогою нових рекрутів, переходу військ на штати мирного часу та доукомплектування за рахунок гарнізонних частин, уряд розраховував мати комплект близько 92–94 % [50, с. 11].

З метою створення оптимальних військових конфігурацій, збройні сили імперії наприкінці 1796 р. були поділені на 12 дивізій за територіальним принципом. Потрібно взяти до уваги, що на той час у Правобережжі процес

формування територіально-адміністративних одиниць (губерній) був ще не завершеним, тому часто полки дивізій перебували одночасно в населених пунктах декількох губерній [51, с. 2–7]. На Київщині розташовувалися полки зі складу 7-ї Української дивізії, під командою генерал-фельдмаршала П. Румянцева-Задунайського та 8-ї катеринославської дивізії – командувач генерал-фельдмаршал О. Суворов-Римницький, яку з вересня 1797 р. перейменували на Дністровську [52, с. 4; 53, с. 741]. З Північного Причорномор'я війська підтягувалися до нових кордонів, відповідно їхня кількість там зменшувалася, а в наступні роки в процесі скорочення її територіальних меж з'явилася нова – Київська дивізія [54, л. 7–9]. Територіально полки Дністровської, Київської та Української дивізій розташовувались не лише в межах, підконтрольних тому чи іншому військовому губернатору. Така плутанина зумовлювала постійні зносини між губернським начальством [55, арк. 3–4].

З 1801 р. новий цар Олександр I перейменував дивізії на більш мирну чи дещо універсальну назву – інспекції та повернув 135 регулярним полкам російських збройних сил їхні старі найменування, і вони стали знову-таки традиційно іменуватися за назвами населених пунктів та місцевостей [56, с. 599–601]. Після реформ Павла I, у червні 1801 р. було створено Військову комісію в складі авторитетних та компетентних генералів, завданням яких було наведення порядку в усіх галузях військового будівництва того часу, а в липні війська отримали новий розпис на квартири [57, с. 704–705].

На Київщині перебували полки чотирьох інспекцій: Брестської, Української, Дністровської та Київської [58, арк 61; арк. 73–73 зв; арк 160; 59, с. 36; 60, арк. 16; арк. 60–60 зв; 61, арк. 33; 62, с. 772–728]. Водночас розпочалося масове формування нових військових частин. Вітчизняних дослідників вводять в оману не зовсім точні звіти військових і цивільних чиновників, які рапортували про швидке створення нових частин, тому складається враження про велику кількість військ, яка з кожним роком ще й зростала. Це можна пояснити розпорошеністю в мирний час батальйонів і ескадронів по містечках і селах, постійним процесом

формування нових частин та поповненням старих [63, л. 1–9]. Свідок тих подій, який служив у Смоленському драгунському полку, писав: „Безперервні війни і пересування позбавляли полк можливості належного комплектування. Достовірно можна вважати, що в ескадронах було не більше ніж по 80 кавалеристів”, а мало бути не менше ніж 150. Президент Військової колегії при Павлові I писав: „Військ у нас скрізь багато тільки на папері, а насправді – є ледь половина” [64, с. 60].

4 червня 1806 р. всі регулярні війська імперії замість інспекцій були знову поділені на 13 дивізій, а трохи пізніше – ще на 5 [65, с. 345–349; 66, с. 276]. Полки і батальйони колишніх інспекцій, що дислокувалися в Київській губернії, увійшли до складу 7-ї і 8-ї дивізій. У результаті, із статистичної точки зору, спостерігається загальна висока концентрація військ на певній території, коли в майже кожному населеному пункті стояли військові, кількість яких не перевищувала 150 осіб на одне село [67, арк. 6–9].

У вересні 1806 р. київський військовий губернатор генерал М. Голеніщев-Кутузов, крім цивільних справ з нагляду за містом, багато часу й зусиль витрачав на приведення до ладу підпорядкованих йому військових частин [68, арк. 1–2]. Більшість цих полків та батальйонів нещодавно повернулись із закордонного походу проти військ Наполеона, а отже, потребували чималої роботи з докомплектування їх рекрутами, кіннями, амуніцією, зброєю, з ремонту транспортних засобів тощо [69, с. 41]. Згідно з імператорським дорученням, він намагався заохотити київське дворянство до участі в забезпеченні військових частин, розташованих у цій губернії, продовольством та фуражем [70, с. 459].

За поданням Військової комісії, з березня 1803 р. розпочалося формування нових кавалерійських частин. Були визначені полки-донори, з яких відокремлено 1-2 ескадрони, що увійшли до складу новосформованих полків [71, с. 348]. На Київщині протягом весни-літа формувалися драгунські й гусарські полки [72, с. 14–17; 73, арк. 160; 176]. Стає зрозуміло, що за задумом військового командування на Київщині створювалося потужне кавалерійське угруповання, яке ввібрало майже всю кавалерію на півдні імперії [74, арк. 4–11]. Тільки наприкінці

1804 р. закінчився процес облаштування військ на „постійних квартирах” у містах і повітах Київської губернії [75, арк. 874–891]. У такому статичному становищі війська перебували майже до початку вторгнення Наполеона в Росію.

Місто Київ, яке зберігало статус адміністративного центру визначеної території, залишалося великим та важливим стратегічним військовим об’єктом. Побудована у XVIII ст. за наказом Петра I Києво-Печерська фортеця стала оплотом російського самодержавства на Наддніпрянщині, а потім – опорним пунктом для подальшої військової експансії на українських землях [76, л. 4–6; 77, с. 344]. Крім потужних оборонних систем, фортеця стала місцем перебування представників російської цивільної й військової влади: тут жили і працювали генерал-губернатори, розташовувалася київська губернська канцелярія, поряд містився обер-комендант, генерали від артилерії та інженерного корпусу зі своїми штаб-офіцерами [78, с. 18].

У 1806–1810 рр. під контролем київських військових губернаторів М. Кутузова та М. Милорадовича проведено значні роботи з перебудови та зміцнення Печерської фортеці, яка залишалася головною військово-оборонною спорудою, тривали роботи зі зведення нових укріплень навколо міста [79, с. 23–32]. У травні 1810 р. дещо південніше розгорнулося будівництво Звіринецького укріплення, яке продовжувалося до літа 1812 р. Плани і схеми отримали статус таємної військової інформації, тому не підлягали загальному ознайомленню чиновниками губернських установ [80, арк. 1–8]. Для здійснення ремонтних робіт фортифікаційних споруд використовувалась окрема інженерна команда [81, арк. 28–33]. З метою прискорення робіт з травня 1810 р. щодня на будівництві перебували близько 5 тис. селян і міщан та 2,5 тис. солдатів гарнізону [82, л. 4–11]. До осені 1811 р. загальний комплекс укріплень Київської фортеці було приведено в повну бойову готовність. У донесенні царю Олександрю I від 9 вересня 1811 р. П. Багратіон писав: „Під час проїзду через Київ оглянув фортецю і арсенал, які знайшов у досить добромu стані. Амуніції та спорядження досить багато, і добре зберігаються” [83 с. 119].

З 1801 р. генерали Інженерного департаменту мали щороку оглядати фортеці на західних кордонах імперії з метою підтримання належного бойового стану та своєчасного усунення недоліків [84, с. 709; 85, с. 11]. Велику увагу приділяли озброєнню таких укріплень. У Печерській фортеці було значно оновлено гарматний парк, що дало можливість при її ймовірній обороні ефективно використовувати 493 напівпудові та пудові гармати зразка 1805 р. [86, с. 661]. Київський Арсенал займався виробництвом і ремонтом вогнепальної та холодної зброї [87, с. 25]. На 1 січня 1812 р. в ньому знаходилося 51302 рушниці, 2 тисячі карабінів і мушкетів та 694 пари пістолів [88, с. 15]. З 1811 р. усі фортеці були підпорядковані військовим губернаторам разом з тиловою інфраструктурою [89, арк. 2–3 зв.; 90, арк. 8–9].

З 1797 р. було створено спеціальні депо для постачання армії провіантом та амуніцією у складі комісаріатського та інспекторського департаментів [91]. За той час на Київщині було накопичено чималі обсяги продовольства: 320 тисяч чвертей борошна, 30,6 тис. чвертей круп та 422 тис. чвертей вівса і ячменю. Київ перетворився на велику тилову базу, куди постійно приїжджали інтенданти регулярних полків [92, арк. 4–18].

У перше десятиріччя ХІХ ст. основу київського гарнізону складали регулярні частини всіх родів військ [93, л. 299]. До допоміжних і фортечних підрозділів належали окремих фортечний артилерійський дивізіон та Арсенал Печерської фортеці, понтонна рота на Подолі, батальйон військових кантоністів та учні військового дому. Загальна кількість складала близько 10 000 солдатів і офіцерів та 1300 коней [94, арк. 19–22; 95, арк. 15–22]. Крім того, у місті щоденно цілодобово несли варту підрозділи військових частин, що дислокувалися неподалік, періодично змінюючи одна одну [96, арк. 62; 97, л. 762; 774].

Військові приготування призвели до усвідомлення населенням швидкого початку війни з Наполеоном, але вже не десь у далекій Європі, а на території Російської імперії [98, л. 1–4; 99, с. 103–105]. Мешканці України припускали, що й до їхніх обійсть дістанеться війна, і попри присутність регулярної армії

доведеться захищати свою землю [100, арк. 1–1 зв.; 101, с. 401]. Створення ополчення набирало все більш динамічного розмаху. У Київській губернії було сформовано три полки Українського козацького війська загальною кількістю 3558 козаків [102, с. 28].

12 червня 1812 р. велика наполеонівська армія перейшла річку Німан розпочавши вторгнення в межі Російської імперії. Розпочалося швидке просування полків із глибини території, ближче до кордону, та остаточне об'єднання їх у боездатні дивізії та корпуси [103, с. 16–17]. Якщо в Києві залишилася необхідна частина гарнізону на випадок оборони, то в усіх повітових містах і містечках не залишилося жодного солдата. На їхнє місце заступили так звані „місцеві війська”, які не мали бойового досвіду. Вони здійснювали внутрішню караульну службу з охорони важливих цивільних і військових об'єктів [104, арк. 24–27; 105, с. 21].

На початковому етапі війни стало зрозуміло, що в разі поразки чи невдалих бойових дій 3-ї Армії генерала О. Тормасова під загрозою окупації опиниться не тільки Київ, а й майже вся Наддніпрянщина [106, с. 273–274]. У руках ворога опиниться місто з його модернізованими укріпленнями та зброєю, великі запаси продовольства і фуражу в депо і магазинах. Це істотно посилало б становище Наполеона та його позиції на півдні, створило сприятливі умови для вступу у війну Османської Порти та відновлення незалежності Польщі [107, с. 33]. Усе це в сукупності поставило б Російську імперію на межу не просто військової поразки, а існування держави як такої.

Наприкінці липня окреслилася перша реальна загроза захоплення ворогом північної частини України. Тому, крім надії на спротив армії, усіляко зміцнювався київський гарнізон [108, арк. 2–11; 109, арк. 2–17]. Одночасно розпочалася евакуація з Києва до Полтави архівів міських та губернських установ, коштовностей та цінностей Лаври і монастирів, вивозилася ближче до театру бойових дій зброя з Арсеналу.

На початку вересня військам 3-ї та Дунайської армій вдалося збити наступальний тиск ворога і розпочати його поступове витіснення з української території, але загроза залишалася [110, л. 37–45]. Ціною чималих зусиль та втрат війська М. Кутузова не пустили французів в українські губернії, чудово розуміючи, які наслідки це спричинить. З листопада 1812 р. командувач надсилав до Києва регулярні переможні реляції на адресу київського губернатора та митрополита про успіхи російської зброї над французами. Повідомляв, що „небезпека для міста минула” і наказував „[...] зачитувати повідомлення публічно на площах і в церквах, заспокоїти мешканців”. Стало зрозуміло, що найважче минулося [111, арк. 1–3].

Однак про повернення до мирного життя говорити було ще зарано. Під час закордонних походів до Європи в 1813–1814 рр. російська армія нараховувала близько 275 000 солдатів. З метою поповнення цих військ, у західних губерніях імперії була сформована так звана Резервна армія кількістю 50 000 вояків [112, с. 535–539]. На території Правобережної України продовжувалися набори рекрутів, формування нових запасних частин, постачання продовольства, фуражу, спорядження та зброї [113, с. 597; 114, с. 89]. Суттєве збільшення відстаней від баз постачання до армії, а відповідно й розтягнутість комунікацій змушували губернське начальство та військове командування підтримувати в належному стані „військові шляхи” [115, с. 519–528].

У жовтні 1814 р., після повернення військ з-за кордону, Олександр I поділив усі сухопутні сили на дві армії [116, с. 1077]. 1-ша Армія під командуванням генерал-фельдмаршала М. Баркляя де Толлі мала в своєму складі 17 піхотних і 11 кавалерійських дивізій (5 піхотних і 4 кавалерійських корпуси загальною кількістю майже 300 000 солдатів). 2-га Армія – генерала від кавалерії графа Л. Бенігсена – була набагато меншою і складалася тільки з двох піхотних корпусів по 3 піхотних дивізії у кожному та одного кавалерійського [117, с. 317].

Географія розташування 1-ї Армії була величезною, майже вся західна, європейська частина імперії: від Риги Ліфляндської губернії до Херсонської

губернії. З тих полків, які виступали в похід проти армії Наполеона у 1812 р. з території Київської губернії, на старі квартири не повернувся майже жоден. У 1815–1816 рр. тут уже перебували частини 3-го піхотного корпусу, який мав у складі три дивізії – 7-му, 24-ту і 27-му, які були частково розташовані ще в сусідніх повітах Чернігівської та Волинської губерній [118, с. 15].

На початку 1817 р. відбулося нове призначення військ на квартири. У корпусу змінився номер – на 4-й, і замість 27-ї дивізії, відправленої до 5-го резервного кавалерійського корпусу в Білорусь, до його складу увійшли: 7, 11 і 24-та піхотні дивізії (з 1820 р. отримали нові номери: 10, 11 і 12-та відповідно), 4-та драгунська дивізія, Українська уланська дивізія та допоміжні частини [119, с. 927–929], у самому Києві: Київський артилерійський парк, артилерійська гарнізонна рота № 5 (з 1826 р. до неї додали ще дві роти – № 6 і № 7, які увійшли до київського округу у складі 8-ї бригади), п'ять пересувних інвалідних рот, київський Арсенал, Шосткінський пороховий завод, Київська інженерна команда, три військово-сиротинські відділення [120, с. 5]. На початок січня 1827 р., після усіх скорочень та реорганізацій полків 11 і 12-ї піхотних дивізій 4-го піхотного корпусу, було вирішено створити так звану Зведену дивізію із шести полків, зменшених до одного батальйону кожний і поділених на дві бригади [121, с. 19–20].

Після повернення військ з-за кордону тривало їхнє облаштування на нових місцях та поступовий перехід на мирний режим служби [122, с. 5]. У серпні 1816 р. вийшов указ царя про істотне скорочення кількості солдатів у полках 6-го піхотного корпусу, розташованого на території Слобожанщини, а потім й у корпусах у Правобережній Україні [123, с. 988–989]. Ці укази стали сигналом чи дозволом для започаткування процесу, спрямованого на зменшення і реорганізацію армії: від кількісного пріоритету до якісного [124, с. 122]. Проте, полки конче потребували унтер-офіцерів, фельдфебелів, прапорщиків та обер-офіцерів. Щоб швидше ліквідувати брак такого комплектування, командування змушене було форсувати підготовку кадрів на місцях та присвоювати звання

непідготовленим воякам [125, с. 954–956]. Свідок тих подій А. Рудиковський пригадував, як йому, молодому сімнадцятирічному хлопцеві з двома класами семінарії, через рік після зарахування на службу надали офіцерський чин [126, с. 15–16]. На наступні 1823–1824 рр. було заплановано скорочення військових видатків на 18 млн. рублів та особового складу в полках [127, с. 881–882]. Крім зменшення кількості солдатів у підрозділах, аналогічні зміни торкнулися й офіцерського складу [128, с. 85–86; 129, с. 15–16].

Похідним явищем від таких змін став надлишок зброї й амуніції в бойових частинах. У вересні 1820 р. вийшли „Правила”, за якими все зайве мало опинитися на складах комісаріатських комісій, артилерійських парків чи в арсеналах. Відповідно до розпису, дивізії 3-го і 4-го піхотних корпусів здавали надлишки до київського Арсеналу [130, с. 450–451]. З осені цього ж року цар дозволив командуванню арміями надавати відпустки ротним командирам при умові їхнього перебування в належному стані, а також інтендантським, провіантським та комісаріатським чиновникам [131, с. 57–64; 132, с. 906]. Поранених солдатів і офіцерів, які лікувалися в військових і цивільних шпиталях, після одужання терміново розподіляли по місцевих частинах для їхнього поповнення [133, с. 1103; 134, с. 102–103]. Так, у Київській губернії піхотинців скеровували „до Києва в батальйони 9-ї дивізії генерал-майора Массе, артилеристів – до артилерійських рот у Києві, а кіннотників – до Могилева, в розпорядження генерала Кологривова” [135, с. 508–513]. Нездатних до служби в регулярних частинах через поранення та каліцтва солдатів почали відправляти до батальйонів Внутрішньої сторожі чи повітових інвалідних команд у ті губернії, звідки їх брали в рекрути [136, с. 518–519; 137, с. 843].

Наприкінці 1827 р. військам 2-ї Армії, а це 6-й і 7-й піхотні корпуси, які склали її кістяк і були розташовані біля кордонів Туреччини, надійшов таємний наказ бути готовим до початку бойових дій [Додаток Б]. З метою посилення було вирішено передати до її складу 3-й піхотний корпус, розташований у Київській губернії, 4-й резервний кавалерійський корпус, Бузьку уланську та 10-ту піхотну

дивізії. З початком бойових дій до цих військ приєдналися 2-й піхотний та Гвардійський корпуси [138, с. 53–58].

У січні 1828 року вийшов наказ про „Кількість, перебування та управління окремими Резервними військами” [139, л. 12–15]. Привертає увагу розташування: це територія Правобережжя, Бессарабії, Криму та Херсонської губернії. До складу цих військ входив 3-й Поселений кавалерійський корпус, який мав п'ять резервних кавалерійських бригад; у кожній Резервній піхотній дивізії піхотного корпусу перебувало вже три бригади; крім того, кінна й піша артилерія, у якій окремі артилерійські роти були зведені в бригади: зокрема, 13, 14 і 15-та розташовувалися в Києві [140, с. 11; 141, с. 57]. З метою посилення тилового забезпечення військ у батальйонах корпусу Внутрішньої сторожі восьми прилеглих губерній були додатково сформовано по дві пересувні інвалідні роти [142, с. 336]. Стає зрозуміло, що під цими переформуваннями крилася ґрунтовна підготовка Миколою I та його генералами військ до майбутніх військових дій проти Оттоманської Порти. Ці частини призначалися для посилення 2-ї Армії, яка перебувала на кордонах з Молдовою і Волощиною. А щоб не викликати передчасно занепокоєння турків, ці приготування маскувалися під створення звичайних резервів [143, с. 1].

Сукупний аналіз усіх указів, наказів та розпоряджень дав можливість з'ясувати кількість військовиків, які перебували на території Київської та частково суміжних губерній з 1816 до 1828 р. Отже, без урахування персоналу Шосткінського порохового заводу, військово-сирітських відділень та поселених військ, особовий склад 3-го, частково 4-го і 7-го піхотних корпусів налічував у цей період трохи більше 50000 військовослужбовців [144, арк. 5зв–6].

14 квітня 1828 р. вийшов Маніфест про початок війни з Оттоманською Портою та „Декларація про причини війни”, у яких саме турки проголошувалися порушниками мирних договорів і угод та потенційним агресором [145, с. 383–384; 146, с. 384–394]. На початку квітня розпочалася передислокація частин 3-го піхотного корпусу генерала О. Радзевича з території Київщини на посилення

військ 2-ї Армії, що довело її загальну кількість до 113100 солдатів при 396 гарматах. На їхнє місце з Орловської губернії прибули з'єднання 2-го піхотного корпусу [147, арк. 1–3; Додаток В]. Дещо північніше, у Чернігівській губернії, разом з ними залишилися Зведена дивізія 3-го піхотного корпусу та 2-га піхотна бригада [148, арк. 13–14]. Водночас з району Петербурга прибув Гвардійський корпус у складі двох піхотних дивізій та трьох артилерійських бригад, штаби і частини якого розташувалися в Київській і частково в східних повітах Волинської губернії [149, арк. 212–213; Додаток Г]. Ця маса військ, яка нараховувала 60000 вояків і мала 156 гармат, створила стратегічний резерв і розташувалася майже в усіх повітах губернії на місцях дислокації тих частин, які першими пішли на російсько-турецьку війну. Головнокомандувачем Діючою армією призначено генерал-фельдмаршала графа П. Вітгенштейна.

Невдовзі втрати в бойових частинах на війні з Туреччиною змусили самодержавство поповнювати скорочені в попередні роки з'єднання. У січні 1829 р. було прийняте рішення про нове формування 11-ї і 12-ї піхотних дивізій 4-го піхотного корпусу відповідно до повних штатів і комплектації [150, с. 60]. Їх терміново перекинули в район Добруджі, де морова язва та інші хвороби залишили в 6-му і 7-му корпусах не більше 15000 солдатів. У той самий час відбувалася концентрація частин артилерії Діючої армії та всієї артилерії Резервних військ у більшій за розмірами формуванні [151, с. 84–86].

2 вересня 1829 р. вийшов „Трактат”, укладений в м. Адріанополі між Російською імперією та Оттоманською Портою про припинення війни і „Вічний мир” [152, с. 622–633]. Наприкінці вересня, знекровлена бойовими втратами і хворобами, армія поступово почала переходити на мирний режим служби. З Волощини поверталися рештки військових частин, на які чекали нові розписи дислокації та розташування у складі 1-ї Армії на території Правобережної України [153, л. 1–4]. Крім військ 2-го піхотного корпусу, який переважно розташовувався на Волині та в північних повітах Київської губернії, на Наддніпрянщину прибув 3-й піхотний корпус у складі залишків 3-ї гусарської

дивізії, 9, 10, 11 і 12-ї піхотних дивізій, 3-ї артилерійської дивізії та 3-го піонерного батальйону [154, с. 667–668]. Ці „мікроскопічні” частини отаборилися в районі Умані та частині південних повітів Київської губернії, неабияк здивувавши місцеве населення своєю малою кількістю.

З 1 липня 1830 р. указом царя усі війська, що колись входили до складу 2-ї Армії і поверталися з „Областей Турецьких по той бік Дунаю [...]”, в організаційному плані увійшли до складу 1-ї Армії [Додаток Ж, ч. 3.]. Некомплект особового складу в цих частинах був такий великий, а боєздатність така низька, що відповідно до Маніфесту царя від 25 січня 1831 р. та розпоряджень головнокомандувача про вступ новоутвореної Діючої армії в межі Царства Польського для угамування заколотників вони не брали участі в поході [155, с. 54–55].

З метою відновлення боєздатності військ була створена Резервна армія, до складу якої увійшли усі резервні частини [156, с. 295]. Зокрема, в Києві та околицях тимчасово перебували резервні батальйони Литовського, Віленського, Брестського і Білостокського полків 24-ї піхотної дивізії та Люблінського, Празького, Модлінського і Замостського 26-ї піхотної дивізії [157, арк. 1–2]. Незабаром ці батальйони переформували в полки, що увійшли до складу 6-го піхотного корпусу, розташованого в Литві.

З початком польського повстання 1830–1831 рр. через низьку боєздатність ці підрозділи активно використовувалися для пошуків зброї та амуніції, у лісах, домівках і місцях скупчення повстанців у губернії. Вочевидь, командування не виключало можливості не тільки заворушень серед польського населення у Києві, а й вірогідності захоплення міста повстанцями [158, арк. 1–3; 159, арк. 1–13; 160, арк. 3]. Такі прецеденти вже існували. У Литві повстання набуло такого розмаху, що російським загонам ледь вдалося відбити поляків, які намагалися заволодіти містом Ковно, а частини Гвардійського корпусу готувалися захищати від них Брест-Литовський [161, с. 52].

Ще одним важливим завданням командування на той момент була швидка передислокація 3-го і 5-го кавалерійських корпусів з їхніх постійних квартир у Херсонській і Курській губерніях до кордонів Царства Польського, зокрема в Подільську і Волинську губернії. Київщину вони пройшли транзитом з максимальною швидкістю [162, с. 2]. Водночас були взяті під контроль повітові центри [163, арк. 137–138 зв.]. Відчуваючи небезпеку поширення повстання, військова адміністрація разом з командуванням вживали запобіжних заходів. За звітами повітових справників до київського військового губернатора Б. Княжніна відомо, що систематично „на огляд лісів біля населених пунктів відправлялися військові команди та рекрути” [164, арк. 1–19].

Поступово польові частини армії набували визначених штатних розмірів, і вкотре постала проблема їхнього розміщення. Більшість командирів полків намагалися добути дозвіл у військового начальства на розташування своїх батальйонів і штабів якщо не в самому Києві, то близько від міста. Це спричинювало невдоволення і спротив командування київського гарнізонного батальйону, інтендантських установ та міщан. В. Киркевич зазначав: „Скупчення численних військових підрозділів змінило звичний вигляд населеного пункту. Кількість військових була настільки значною, за його оцінками близько 15 тисяч, що наявні спеціальні споруди не могли їх умістити [...]” [165, с. 97–99]. Насправді, за „Відомостями”, складеними в штабі 1-ї Армії, на початку 1832 р. на території всієї Київської губернії перебувало з трьох родів військ 11 генералів, 423 офіцери та 11506 нижніх чинів. За рапортом командира київського гарнізонного батальйону, у його підпорядкуванні знаходилося 999 солдатів, офіцерів та кантоністів, у 12 повітових інвалідних командах – 2530 осіб, усього в губернії – 15469 [166, арк. 9–13; 167, арк. 5].

Регулярні армійські частини зазнали істотних змін після запровадження Миколою I в 1833 р. трьох нормативних актів: „Положення про реформування Армійської піхоти”, „Положення про переформування Армійської Кавалерії” та „Положення про переформування Гвардійської й Польової Артилерії”, за якими

штатні розписи поділялися на мирний (зменшувалися), і воєнний, – посилювалися (збільшувалися) батальйони, призначено новий розподіл у дивізіях і корпусах [168, с. 55–65; 169, с. 156–167; 170, с. 801–814; 171, с. 24–25; 172, с. 6]. Таке реформування зумовило зміни номерів піхотних корпусів, які брали участь у недавніх війнах з турками та придушенні польського повстання. Більшість частин 3, 4 і 5-го корпусів, які перебували на території Правобережної України, у ході цих військових кампаній, з огляду на оперативні потреби командування, втратили попередню приналежність до своїх корпусів і потребували нової організації [173, с. 907].

Майже п'ятнадцять років оптимізована армія перебувала в стані спокою, надмірно не обтяжуючи державного бюджету та місцевого населення. Однак, зовнішньополітичні причини вкотре привели в дію російську військову машину. Наприкінці квітня 1849 р. розташованим біля кордону військам спочатку наказали перейти на військовий стан, тобто перебувати в готовності і висунутися ближче до кордону, „щоб зненацька заколот не поширився на західні, не зовсім надійні області”, а потім оголосили про рух російських армій „на допомогу Імператору Австрійському, на пригасання заколоту в Угорщині і Трансильванії” [174, с. 235]. Кістяк армії під командою графа І. Паскевича-Єриванського складала 2, 3 і 4-й піхотні корпуси, що мали рухатися через Галичину.

З території Київської губернії виступили війська 4-го піхотного корпусу в складі 10-ї (тільки 1-ша бригада), 11-ї і 12-ї піхотних дивізій, 4-ї легкої кавалерійської дивізії, 4-го саперного і 4-го стрілецького батальйонів та Донського козачого № 51 полку. Разом з тилловими частинами загальна кількість складала 30000 вояків. Повністю відмобілізувати і доукомплектувати полки завадила сильна холера, яка поширилася в Києві між мешканцями і військами в 1847 р., а пізніше дісталася території Волинської губернії [175, с. 43]. За спогадами сучасників, корпус не брав участі в жодній значущій битві, і його дії обмежилися дрібними сутичками з мінімальними втратами, набагато більше солдатів померло від холери і різних хвороб, пов'язаних з неякісною їжею і водою

[176, с. 288]. Цей похід виявив недоліки в підготовці військ, але на тлі переможних реляцій про пропозиції щодо вдосконалення структури підрозділів та тактичних новацій це було забуто [177, с. 20]. Угорський похід обійшовся Росії в 47,5 млн. рублів, 708 вбитих, 10885 померлих від поранень і хвороб та 2447 поранених [178, с. 178].

Остаточному переходу армії на мирний режим служби після угорського походу завадило чергове прагнення самодержавства до переможної війни з Туреччиною. Наприкінці 1852 р. – навесні 1853 р. з початком загострення перемовин з Туреччиною Микола I наказав привести у військовий стан 4-й і 5-й піхотні корпуси, які доукомплектувалися місцевими безтерміново-відпускними нижніми чинами (близько 80000 солдатів при 196 гарматах) під командуванням князя М. Горчакова [179, с. 247]. Ці військові приготування стали наслідком і певною мірою закономірним результатом цілої низки самовпевнених і невдалих кроків. Російська дипломатія ще до початку бойових дій зазнала поразки, оскільки не змогла заздалегідь визначити у війні із султанською імперією своїх ворогів та союзників, оцінити ставлення європейської громадськості до Російської імперії, об'єктивно визначити її техніко-економічну відсталість, стан боєздатності армії та флоту за нових умов [180, с. 22].

Терміново, за наказом Інспекторського департаменту Військового міністерства, на початку червня було запроваджено особливу кур'єрську пошту для військових потреб між Петербургом та містами Житомир, Києвом, Балтою, Одесою та Кишиневом, у яких розташовувалися штаби й управління корпусного і армійського рівня [181, с. 285–286]. Телеграфні лінії для оперативного донесення інформації з театру війни спромоглися провести лише в 1855 р. [182, л. 3]. У повітових містах Подільської і Київської губерній розпочали обладнання шпиталів і лазаретів у придатних приміщеннях [183, арк. 3–7].

14 червня 1853 р. обнародувано маніфест про рух російських військ до придунайських князівств [184, с. 289–290]. Незважаючи на те, що війська не були повністю готові до війни, близько 55000 солдатів укотре утвореної Дунайської

армії перетнули державний кордон і попрямували на Бухарест [185, с. 19; 186, л. 9–11; 187, л. 6–27].

Наприкінці листопада 1853 р. Дунайська армія посилилася 3-м піхотним корпусом, і загальна кількість військ склала 150 000 солдатів. Однак існувала реальна загроза оточення цих сил австрійською армією. Фельдмаршал І. Паскевич, передбачаючи потенційні дії Відня, писав у листі князю О. Меншикову: „[...] коли буде проти нас уся Європа, то не на Дунаї її потрібно очікувати [...] Австрія, маючи 230 000 військ в Угорщині, Трансильванії й на сербському кордоні, пошле їх на Фокшани, Ясси і Кам'янець у кількості 60-70 тисяч нам у тил. Тоді наше становище буде таким тяжким, яким не було у 1812 році, якщо ми терміново не впровадимо належних заходів і укріплення позицій по Дністру” [188, с. 257–258].

Російське самодержавство та вище військове командування з перших днів початку війни розраховувало на чималі людські ресурси Правобережної України, а саме відпускних та відставних солдатів і офіцерів. 10 березня 1854 р. вийшов указ про формування нових батальйонів і батарей: у піхотних полках по два нових батальйони, в артилерійських бригадах – по дві нові батареї [189, л. 2–3; 190, с. 241–242]. Швидке збільшення підрозділів дало можливість сформувати в кожному діючому піхотному корпусі окремі запасні дивізії як джерело поповнення тих полків, що перебували на війні [191, с. 268–269; 192, л. 2–17]. На думку військових експертів і теоретиків кінця XIX – початку XX ст. (Д. Мілютін, Р. Фадеев), на початковому етапі мобілізації резервів регулярні війська отримали необхідне поповнення, не останню роль у цьому відіграла відпускна система. Утім, подальші великі втрати в боях створили кризове становище з особовим складом, яке з низки причин неможливо було швидко ліквідувати [193, с. 110].

Союз Російської імперії з Австрією довгі роки був традиційним для російської дипломатії ще з початку XVIII ст., тому що в обох імперіях був спільний ворог на Дунаї – Оттоманська Порта. Водночас, вони були постійними конкурентами на Балканському півострові: одна не могла ступити кроку без того,

щоб не випередити іншу. Обидві старалися крокувати разом, не так допомагаючи одна одній, як слідкуючи за суперницею. Посилення Росії автоматично означало послаблення Австрії і навпаки [194, с. 6]. Однак, на середину ХІХ ст. ситуація кардинально змінилася.

Під дипломатичним тиском Австрії, яка вимагала виведення військ з турецьких володінь не пізніше 30 квітня 1854 р. і виставила в Трансильванії 30 тисячний корпус, росіяни змушені були відступати [195, с. 109]. З 15 липня до кінця серпня угруповання російських військ покинуло князівства і відступило в межі імперії. Був отриманий наказ царя про відправку в Росію, на зимові квартири, до Київського генерал-губернаторства, частини військ, що поверталися з князівств [196, л. 44–47]. Це пояснюється міркуванням командування щодо необхідності: 1) дати можливість протягом зими поповнити особовий склад замість втрат від хвороб та бойових дій; 2) отримати зимове обмундирування та все необхідне для продовження війни [197, с. 144–145].

24 вересня 1854 р. Київська губернія, разом з Полтавською і Харківською, була переведена на військовий стан з підпорядкуванням командувачеві Південною армією (3, 4 і 5-й піхотні корпуси) генерал-ад'ютанту князю М. Горчакову [198, арк. 1–12]. Увесь тягар із забезпечення досить великої за кількістю армії ліг на плечі населення. Патріотичне піднесення мешканців Київщини в перший рік війни змінилося вимушеним напруженням усіх матеріальних і духовних сил, що в такий спосіб якимось компенсувало величезну кількість недоліків в армії [199, л. 7–12]. Запаси Київського Арсеналу були досить великими і далеко невичерпаними, що дозволило скомплектувати гарматами й обслугою низку підрозділів [200, л. 22–24, 46–47; 201, л. 2–16; 202, с. 132]. Це дало можливість поповнити війська в Криму [203, л. 51–63]. З моменту виходу з Трансильванії вони стояли на Київщині без діла. Після Інкерманського бою, де росіяни втратили 10 тисяч солдатів, надійшло нове поповнення з 3-го піхотного корпусу з Бессарабії у вигляді 8-ї піхотної дивізії, бо 7-ма і 9-та, після

перебування в Придунайських князівствах були на стадії поповнення і переформування [204, с. 85].

У офіційних рапортах і зведеннях все виглядало досить оптимістично. Проте: „Підкріплення, що надсилалися до Севастополя з великих військових центрів, тисячами гинули на брудних дорогах. Трупі купами лежали на рівнинах і здавалися чисто вимитими (*scrupulously clean*), а живі – страшенно виснаженими, у зношених рваних мундирах”, – писав сучасник [205, с. 83]. Всеросійська і губерньська преса з бравого переможного тону, на кшталт „шапками закидаємо”, перейшла до реальної констатації фактів: „Біля Сімферополя дощі та багнюка. Великі колони транспортів (возів – А. С.), які тягнуть воли, верблюди та коні з різними потребами для армії, просуваються дуже повільно” [206, с. 4]. Попри об’єктивні і суб’єктивні труднощі, адміністративна влада губернії разом з місцевим населенням всіляко намагалися допомогти військам, іноді віддаючи майже останні ресурси та збереження.

Військово-стратегічна конфігурація на Київщині, що розбудовувалася самодержавством з початку ХІХ ст. і була покликана ефективно захищати регіон від наступу ворога чи за потреби стати надійним тилом для руху великих мас військ у південному і західному напрямках, на середину століття виявила свою застарілість та неспроможність швидко задовольняти потреби військових у Кримській кампанії. Проте, ці проблеми виникли не одразу і не раптово, а накопичувалися протягом тривалого часу і склали синтез державного устрою у вигляді кріпосницького ладу та значного військово-економічного відставання регулярних збройних сил Росії від передових країн Європи. Ілюзорна надія на прикордонні укріплення, потужну Києво-Печерську фортецю, Арсенал та значне чисельне угруповання військ, здатне самостійно вирішувати тактичні завдання, підкріплювалася досвідом баталій 1828–1829 рр., 1830–1831 рр. та 1848–1849 рр. У той період такий мілітарний потенціал виявився достатнім для ведення повномасштабних бойових дій, незважаючи на низку недоліків у тактичному вишколі, слабкому матеріальному і тиловому забезпеченні, польовій медицині

тощо. Вище військове керівництво імперії не зробило належних висновків для виправлення ситуації, і миколаївська армія, попри створення системи запасних і резервних частин, розпочавши чергову військову кампанію, виявилася неспроможною протистояти арміям союзників.

З кінця XVIII по 60-ті рр. XIX ст. Правобережна Україна у військово-стратегічному плані відіграла винятково важливу роль у наступальній і оборонній доктринах Російської імперії. Кожна з трьох губерній, крім суто адміністративного призначення, ототожнювалася в Генеральному штабі з потенційним театром військових дій. Так, Київщина становила важливий район зосередження корпусних і армійських резервів, особливо кавалерійських, які за потреби можна було швидко відправити на захід чи південь; мала сучасну і міцну фортецю Київ з її Арсеналом, великими запасами зброї і продовольства та постійною регіональною адміністрацією генерал-губернаторства, яка миттєво могла перетворюватися на військове командування. Зосереджені в губернії військові частини всіх родів військ довгий час відігравали роль „другого стратегічного ешелону” на мапах російського Генерального штабу.

2.2. Тактичне розташування частин російської армії на Поділлі та їхнє значення

Наприкінці XVIII ст. становище Речі Посполитої як держави було настільки слабким, що деякі європейські державні діячі дивувались, яким чином вона ще існує і не перетворилась на одну з провінцій сусідніх Російської імперії чи Пруссії. Польська шляхта послаблювала свій уряд, заважаючи відстоювати державні інтереси в боротьбі зі становими привілеями та корисливими інтересами окремих осіб, а з іншого боку, – нещадно гнобила селянство. Реалії агонізуючої держави стали предметом не лише стратегічних планів, а й глузування та написання низки гумористичних памфлетів у 70-80-х рр. [207, с. 791–795]. „Розраховуючи на європейську рівновагу, як на гарантію збереження державного

устрою Речі Посполитої, шляхта вважала, що за таких умов можна обійтися без постійного війська та стабільних фінансів і водночас зберегти повну незалежність,” – писав історик О. Ільєнко [208, с. 4]. Цим і скористалися сусіди – Пруссія, Австрія та Російська імперія – для захоплення нових територій [209, с. 261].

Підписання 27 грудня 1791 р. Яського мирного договору, що став завершенням російсько-турецької війни (1787–1791 рр.), створило умови для подальшого процесу знищення польської держави її сусідами. Повернення з турецького театру військових дій 120-тисячної російської армії, яка розташувалася на зимових квартирах у Молдові, створювало зручні передумови для активізації агресивної політики Росії. Час залишатися спокійними глядачами польських подій пройшов, настав момент активних дій, вважали в Петербурзі [210, л. 3–11].

З частини добре оснащених і вишколених полків, які набули на той час великого досвіду бойових дій проти турків, була сформована Українська армія, очолювана генералом М. Каховським, що нараховувала приблизно 65000 вояків. Армія поділялася на чотири корпуси: під командуванням генерал-поручиків М. Голєніщева-Кутузова, І. Дуніна-Барковського, В. Дерфельдена та А. Леванідова. Частина цих військ на той час вже розквартирували на Брацлавщині [211, с. 229–230]. На початку весни 1792 р. це угруповання мало розпочати військові дії проти головних сил 20-тисячної польської армії князя Й. Понятовського, розташованої на Поділлі в районі Тиврів – Немирів – Брацлав – Тульчин. Ще 10 тисяч поляків знаходилися в районі Дубно на Волині і 15 тисяч у Литві [212, с. 14].

Із військовими приготуваннями, на дипломатичному рівні активно обмірковували план одночасної окупації Польщі військами трьох держав-учасниць розділу. На думку П. Стегнія, про це свідчить „Прожект плану, як вчиняти у Польщі міністрам”, підготовлений В. Зубовим і графом І. Морковим. Планувалося здійснити спільне введення військ Росії, Австрії і Пруссії до Польщі

для „відновлення порядку і тиші [...]” [213, с. 263–264]. В інструкціях генералам М. Каховському і М. Кречетнікову про введення військ до Польщі говорилося, що повернення армії з Молдавії містить „[...] найбільш зручний і натуральний привід виконати задумані нами наміри, задовольнити наші державні інтереси та наші зобов'язання щодо польської держави” [214, с. 193]. 7 травня канцлерові І. Хрептовичу було вручено декларацію про введення російських військ на територію Речі Посполитої [215, с. 330–335]. 14 травня 1792 р. в місті Тарговиці було опубліковано акт конфедерації, розроблений і підписаний у Петербурзі 27 квітня. Генеральним маршалом Тарговицької конфедерації був проголошений Ф. Потоцький, його заступниками – Ф-К. Браницький і С. Ржевуський [216, с. 302; 217, с. 19]. Такі дії російського самодержавства були б неможливі без потужної військової підтримки. Саме військовий фактор став вирішальним у знищенні сусідньої держави та анексуванні частини території.

Українська армія діяла за планом, складеним представником Генерального штабу генерал-квартирмейстером Я. Пістором. Він полягав у тому, щоб здійснити вторгнення чотирма колонами з різних сторін „до Південної Польщі” та, постійно загрожуючи флангам і тилам польських загонів, просто вичавити їх з цієї території [218, с. 126].

16 травня, скориставшись пасивністю польського командування та статичністю його військ, армія М. Каховського чотирма колонами рушила на територію Поділля. В. Дерфельден (11 тис. солдатів) перетнув кордон біля Ольвіополя і рушив на Умань. У районі Брацлава і Красного він без спротиву захопив більшу частину польської артилерії, що дало можливість швидко рухатися до Кам'янця [219, с. 61]. І. Дунін і М. Кутузов, разом форсувавши Дністер 8 травня, попрямували: перший (17,5 тис.) – через Томашпіль і Шпиків до Немирова, другий (23,5 тис.) – через Шаргород і Брацлав до Вінниці. А. Леванідов (11,5 тис.) рушив з-під Києва на Васильків і Бердичів, а потім через Хмільник замкнув кільце оточення [220, с. 109]. Поляки усвідомили небезпеку становища і почали відступ на північ. У Литві 31 травня армією генерал-аншефа

М. Кречетнікова було здобуто Вільно, а 25 червня – Гродно [221, с. 30]. Опинившись у лещатах російських армій, поляки втратили останні можливості до протидії [222, с. 32; 223, с. 8–11].

Ще тривали останні дрібні баталії, а в Петербурзі опікувалися облаштуванням нових кордонів, „зручним зв'язком та сполученням зі старими територіями”, надійним і регулярним підвезенням усього необхідного військам, спорядженням та модернізацією фортець, створенням мережі провіантських магазинів, приготуваннями, пов'язаними з мобілізацією, через посилення турецького флоту [224, л. 1–9; 225, с. 391; 226, с. 8].

За другим поділом Польщі Росія захопила значну частину Білорусі й України – усього близько 250 тис. кв. км., 410 міст і містечок з населенням приблизно 3 млн. мешканців [227, с. 8]. Військовий контингент, який брав участь у поділах Речі Посполитої, залишався на анексованих територіях. За словами сучасника, „окупація Польщі не принесла Росії поки що нічого, крім угамування відчуття помсти за поразки у минулі століття” [228, с. 215].

Грунтовно підготовленій росіянами військовій операції значною мірою сприяло політичне і соціальне становище окремих регіонів Речі Посполитої, що зумовило високу вірогідність відсутності збройного опору [229, с. 21]. Важливою частиною плану з анексії Правобережжя стало швидке встановлення контролю над великими населеними пунктами, опанування фортифікаційних споруд та інфраструктури таких міст.

На початку XVIII ст. регіональний центр західного Поділля – Кам'янець-Подільський – став одним із великих і потужних міст Правобережної України. Динамічно розвивалися торгівля і ремесла, зростала кількість населення, удосконалювалося господарство [230, с. 17]. Водночас, місто залишалося важливим опорним пунктом у військовій структурі Польщі, а з часом набувало все більшого стратегічного значення завдяки модернізації оборонних споруд Кам'янецької фортеці і самого міста. На початок 1793 р. польський гарнізон міста

нараховував приблизно 3000 вояків, який у поєднанні з потужними укріпленнями набув винятково важливого значення [231, с. 64].

Упродовж загального процесу ліквідації Польщі як незалежної держави, 21 квітня 1793 р. відбулася здача фортеці і міста Кам'янця-Подільського польським комендантом А. Злотницьким російському генералу В. Дерфельдену. Ці події детально описані відомим подільським істориком Е. Сіцінським на основі спогадів сучасників. Відомо, що о другій годині дня крізь Руську браму „до міста входять два батальйони Катеринославського піхотного полку, а ще два розташувалися на Руських фільварках. Цей полк перебував у Кам'янці всього три дні (до 24 квітня), і був передислокований до Летичева. Йому на зміну прибули два батальйони Чернігівського піхотного полку,” – пише Е. Сіцінський [232, с. 25]. Учасник цих подій полковник Л. Енгельгардт пригадував, що „[...] відразу ж після здобуття міста, полк десятибатальйонний Катеринославський був розкасований (переформований – А. С.) і залишився як і раніше в 4-х батальйонах, як і всі інші гренадерські полки; офіцерів і нижніх чинів розмістили по інших полках, а штаб-офіцерам наказано надіслати у військову колегію прохання, хто в який полк побажає бути відправлений служити далі” [233, л. 1–5; 234, с. 137].

Чернігівський полк, який прийшов на зміну, тоді називався „Піхотний генерал-майора Олександра Бібікова” [235, с. 278], хоча в рапортах і звітах генерали продовжували його іменувати „чернігівським”, що з точки зору бюрократичного листування було неправильним і порушувало правила військової звітності. Крім цих двох полків, безпосередньо біля міста в той момент перебували два батальйони зі складу Єгерського корпусу: 2-й під командою прем'єр-майора Ф. Шпармана і 3-й – майора С. Мосолова. На початку 1793 р. ці частини „стояли на квартирах” в районі містечка Муровані Курилівці, тому за наказом В. Дерфельдена дуже швидко опинилися на околицях Кам'янця для підсилення угруповання на випадок штурму [236, с. 57].

Одразу ж після проголошення та опублікування 27 березня 1793 р. відомого маніфесту Катерини II про другий поділ Польщі генерал М. Кречетніков наказав новопризначеним губернаторам приступити до виконання своїх обов'язків. Разом з Ізяславською та Брацлавською губерніями почало існувати окреме військово-територіальне утворення – Кам'янецька область [237, с. 306]. Географічне розташування м. Кам'янця-Подільського, ядром якого була Кам'янецька фортеця, передбачало насамперед його використання як важливого стратегічного військового об'єкта, і тільки потім як адміністративного центру [238, арк. 27–29; 239, с. 69; 240, с. 325]. Станом на 1799 р. на її озброєнні було 175 гармат. Тільки в 1812 р. статус військового об'єкта було скасовано, а озброєння, спорядження і боєзапас перенесено до Хотинської фортеці [241, л. 1]. Упродовж 1793–1800 рр. складено та відправлено до Сенату історичні описи та детальні плани Кам'янця та його околиць. За потреби передбачалося їхнє використання у військових цілях [242, с. 75]. Військовий комендант, а згодом намісник, мали широкі повноваження, що дозволяло контролювати практично всі сфери життя області [243, арк. 4].

Зважаючи на пропольські настрої на Поділлі, російське командування стало підсилювати корпус графа І. Салтикова, що перебував на кордоні з Молдовою і Волощиною [244, л. 1–3]. 1 серпня 1794 р. у район Кам'янця був перебазований Новоінгерманландський мушкетерський полк, який став табором біля с. Супрунківці. Полк зарахували до бригади генерал-майора графа О. Шембека, яка входила до загону генерал-майора М. Толстова. Крім піхотинців, у ньому перебували два донських козачих полки Грекова і Мешкова, які виконували прикордонні функції по Дністру та виловлювали дезертирів і біглих селян, Тверський карабінерний полк та 12 гармат польової артилерії [245, л. 15].

На початку листопада починається стягування військ ближче до Кам'янця. Новоінгерманландський полк вийшов з літнього табору і зупинився на зимових квартирах на околицях міста. „[...] в Кам'янець-Подільський на караул заступали роти, які стояли недалеко від міста, по черзі з Чернігівським полком, по тижню

кожен” [246, с. 19]. На той час все місто нагадувало фортецю, яка очікує раптового нападу невідомого ворога. Особливо посилено охоронялися в’їзні брами, фортеця, провіантські та продовольчі склади, штаби полків та квартири військових начальників [247, л. 13].

Повстання поляків на Поділлі в 1794 р. було приречене на поразку з самого початку. Відсутність адміністративних установ губерньського рівня, повітової влади і поліції на місцях створило в шляхти ілюзію певних шансів на перемогу. Однак, такий вагомий фактор, як армія, що попри усі офіційні виголошення відчувала себе на ворожій території в ролі окупантів і діяла щодо населення відповідно, стала вирішальним чинником у зміні ситуації [248, с. 24]. Привертає увагу той факт, що в період командування О. Суворова більша частина його угруповання перебувала в східній частині Поділля, на Брацлавщині [249, л. 1–2 об.; 250, с. 19–23]. Якщо після придушення повстання Т. Костюшка нові західні кордони Подільського намісництва були у відносній безпеці, то чергове зіткнення з турками стало цілком реальним. Роззброївши й демобілізувавши колишні польські війська, що залишалися на цих територіях, фельдмаршал всіляко зміцнював південний кордон по Дністру [251, с. 149–151; 252, с. 23].

За розписом армії на дивізії 1796 р., на початку 1797 р. у Кам’янці-Подільському розташовувалися: Володимирський мушкетерський полк під командуванням військового губернатора генерал-лейтенанта О. Беклешова та Новоінгерманландський мушкетерський полк генерал-майора М. Єрмолова, що входили до складу 7-ї Української дивізії [253, л. 1–12; 254, с. 216]. Набагато ближче до кордону, у Могилеві-Подільському, з’явився гусарський Боровського полк, у Летичеві – Брянський мушкетерський полк графа Маркова. З 8-ї Катеринославської дивізії під командуванням генерал-фельдмаршала О. Суворова тільки в місті Ольгополі – Азовський мушкетерський полк князя М. Волконського. Загалом усі війська цієї дивізії розташовувалися в Катеринославській і Херсонській губерніях. Через велику кількість хворих солдатів в полках і відсутність місць у міській лікарні у 1806 р. командувач

Діючою армією наказав Подільській лікарняній управі облаштувати два шпиталі, один – у Кам'янці-Подільському, другий – у Могилеві-Подільському [217, арк. 7; 256, арк. 1–8].

Велику увагу приділяли географічним особливостям і природному ландшафту при розташуванні й діяльності військ. Кордони охороняли легкі підрозділи кавалерії: козацькі, пізніше й гусарські полки, розташовані у прикордонних населених пунктах; єгерські батальйони базувалися недалеко, у лісовій та горбистій місцевості; піхоті були потрібні великі населені пункти з достатньою кількістю будівель, а кавалерії – широкі пасовиська та якісна вода [257, л. 2–7].

У разі тимчасової відсутності чи послаблення зовнішніх загроз головним завданням цих військ була „охорона спокою у краї”. Полкам і бригадам було наказано постійно знаходитися в стані готовності. Уся полкова артилерія разом з обслугою і боезапасом була розподілена по батальйонах, а не перебувала біля штабу, як це практикувалося в мирний час [258, с. 38]. На війська було покладено функції спостереження за польською шляхтою з метою запобігання агітації, утворення озброєних загонів та недопущення зібрань, у результаті чого армія стала виконувати адміністративно-поліційні обов'язки, що спричинило зростання напруги у відносинах між місцевим населенням і військами [259, с. 109–113].

На початку 1799 р. 70-тисячна російська армія у складі трьох корпусів рушила в північну Італію. З тих військ, що були готові до походу, але залишилися на західних кордонах Російської імперії, сформували дві армії. 2-га Армія під командуванням генерала від інфантерії графа І. Гудовича нараховувала трохи більше 36 тисяч вояків і розташовувалася по лінії від Бреста-Литовського до Дністра. Два корпуси: так званий „Лівий” під начальством генерала від кавалерії І. Міхельсона і „Правий” під орудою самого І. Гудовича – склалися з полків Української і Дністровської інспекцій зі штабом у Кам'янці-Подільському. Окремий корпус генерал-лейтенанта барона Г. Шюца кількістю 4500 солдатів був розташований уздовж річки Дністер [260, л. 3–18].

7 липня 1801 р. призначено новий розпис військ по квартирах у складі „інспекцій”. Керуючись оперативними міркуваннями, військові не вважали за потрібне дотримуватися чіткого розподілу полків за губернським адміністративно-територіальним принципом. Тому з Брестської інспекції на Поділлі в Тульчині базувався тільки елітний, Його Величності кірасирський полк. Українська ж інспекція мала полки у Вінниці, Хмільнику і Новому Костянтиніві, Летичеві, Кам’янці-Подільському, Могилеві-Подільському і Ямполі, Немирові та Тульчині [261, с. 722–728; 262, Табл. III. с. 112–117].

Протягом 1803–1805 рр. на Поділлі активно формувалися нові полки: у Проскурові – Галицький мушкетерський полк, в інших населених пунктах до служби стали Житомирський драгунський, мушкетерські Пензенський, Естляндський і Одеський та 22-й єгерський полки [263, арк. 3–26; 264, с. 608–610]. Частина з них стали стратегічним резервом, зведеним в окремий Молдавський корпус [265, с. 1186–1188], який разом з полками інших інспекцій концентрували в районі Брацлава під командуванням О. Тормасова [266, арк. 1–2].

Одночасно, на посилення Подільської армії М. Кутузова, яка стояла на кордоні з Австрією і готувалася до походу проти військ Наполеона, до західних повітів Подільської губернії інтенсивно стягувалися полки з Північної та 3-ї (Литовської) армій, резервних корпусів і десантного корпусу П. Толстого з Київської, Мінської та Московської губерній загальною кількістю близько 20000 вояків [267, л. 2–4 зв.]. На серпень у трьох корпусах армії нараховувалося 56713 солдатів і офіцерів [268, л. 1–4].

У 1806 р. Туреччина, вважаючи Росію послабленою війною з Наполеоном, різко змінює курс політики. Мріючи про повернення Криму і чорноморських земель, Порта готувалася до нової війни, не приховуючи своїх намірів [269, с. 22]. З поверненням армії М. Кутузова в межі імперії на старі квартири виявилось, що їх займають полки Резервного корпусу І. Міхельсона. Щоб уникнути зайвого скупчення військ і переобтяження населення окремих повітів Поділля повинностями, було вирішено перебазувати корпус на південний схід і таким

чином збільшити угруповання військ на кордоні з турками, а більшу частину Подільської армії перевести на північний захід – у Волинську і Київську губернії [270, л. 9; 271, л. 4–6].

У жовтні 1806 р. посилена найбільш боєздатними полками армії М. Кутузова, уже 60-тисячна Дністровська армія, у деяких документах Молдавський корпус, з території східних повітів Подільської губернії у складі 9, 10, 11 і 12-ї піхотних дивізій з кавалерією і 286 гарматами під командуванням генерала від кавалерії І. Міхельсона вирушила на південь [272, л. 2; 273, с. 53–55]. „Ця армія відрізнялася чудовими бойовими якостями, тому що в її полках було багато досвідчених ветеранів – учасників суворовських походів” [274, л. 2–2 об.]. Незабаром з’ясувалося, що половина цієї армії потрібна на західних кордонах, а тих 30 тисяч, що залишилися, було замало для переконливої перемоги над турками, і війна затягнулася [275, с. 269].

У 1807 р. на допомогу генерал-фельдмаршалу А. Прозоровському на чолі 8-ї та 22-ї піхотних дивізій вирушив М. Кутузов [276, л. 66–66 об.; 277, л. 7–11]. У квітні 1808 р. він покинув Київ і займався доукомплектуванням полків цих дивізій, які зупинилися: перша – у районі Зіньків – Бар – Тульчин – Летичів – Вінниця; друга – Балта – Ольгопіль. З квітня 1808 р. на Дністрі в районі Ямполья перебував Резервний корпус Н. Ртіщева, кістяк якого складала 16-та піхотна дивізія з двома полками кавалерії, двома артилерійськими ротами і двома козацькими полками [278, л. 4–5 об., 21–22; 279, л. 3–11, 37].

Пасивні дії з боку турків і росіян, періодичні перемир’я між ними та часта зміна командувачів армією змушувала утримувати у Волощині значні військові сили. Олександр I вважав за можливе закінчити війну лише за умови, якщо новий кордон пройде по Дунаю [280, с. 19–20]. Однак, зважаючи на назрівання нової війни з Наполеоном і необхідністю посилити війська, розташовані на західних кордонах імперії, потрібно було „[...] змінити спосіб ведення цієї війни, і замість наступальної вести оборонну”, що дасть можливість відкликати частину дивізій у Росію [281, л. 8–10; 282, с. 91]. У січні 1811 р. з дев’яти дивізій Молдавської армії

п'ять пересунули до Дністра, щоб потім направити їх для прикриття західних кордонів [283, л. 10–10 об.; 284, л. 5]. За розпорядженням М. Баркляя де Толлі, біля 11-ї піхотної дивізії в район Хотина і Жванця перевели в резерв козацькі полки [285, л. 219]. Щоб турки не дізналися про ці переміщення та послаблення армії на Дунаї, війська переходили на північ поступово, окремими полками [286, с. 4]. Водночас створювалися кавалерійські дивізії. На Поділлі і Волині, у районі Вінниця – Липовець – Житомир – Бердичів, базувалася 2-га кірасирська дивізія, яка увійшла до складу 4-го корпусу генерала Д. Дохтурова [287, арк. 17–23]. Дещо південніше, з військами 2-го корпусу, у районі Хмільника і Старої Синяви знаходилася 8-ма бригада 2-ї кавалерійської дивізії [288, л. 2]. З кінця 1811 р. вище командування стало вважати пріоритетними райони розташування біля західного кордону краю. Усім стало зрозуміло, що головна загроза для імперії насувається з Європи [289, арк. 1–3; 290, с. 36].

Упродовж 1815–1817 рр. на Поділлі розквартирувалися війська, з яких формували 6-й (пізніше 7-й) піхотний корпус 2-ї Армії [291, с. 744–745; 292, с. 159]. Місця перебування – там, де й раніше існувала хоч якась військова інфраструктура: поближче до кордону, у районі Кам'янця-Подільського впродовж року дислокувалася 18-та піхотна дивізія; біля Могилева на Дністрі – 22-га піхотна дивізія, з 1818 року її перевели до складу 7-го піхотного корпусу в Херсон. Трохи далі від кордону, у Вінниці – 3-тя драгунська дивізія; 6-й піонерний (саперний) батальйон та понтонна рота № 8; протягом 1817 р. з Франції прибула переформована, а потім переведена до 7-го піхотного корпусу на територію Херсонської губернії 9-та піхотна дивізія. З нею – 6-та артилерійська дивізія в складі 16-ї і 17-ї артилерійських бригад [293, л. 12–17; 294, с. 136–138]. Таке „сповзання” дивізій з півночі на південь, вочевидь, свідчило про жагу до нових баталій з турками.

Збалансування військ, що прибували з Франції, по корпусах і тактичні розрахунки потребували періодичних переміщень полків і дивізій [295, л. 2–11]. Більша частина військ 7-го корпусу перебувала в Бессарабській області та

Херсонській губернії [296, с. 902]. Хоча він територіально й перебував на південь від Подільської губернії, але в стратегічних планах командування за потреби мав взаємодіяти зі своїм сусідом – 6-м піхотним корпусом. Цим пояснюється активна ротація великих армійських з'єднань з одного району в інший [297, л. 1–4].

Про повне завершення формування 2-ї Армії під командуванням графа П. Вітгенштейна свідчить огляд, влаштований їй Олександром I на початку жовтня 1823 р. в районі м. Тульчина. Перевірка виявилася досить ґрунтовною: два дні тривав огляд полків: церемоніальний марш та стрільба з гармат і рушниць по цілях [298, с. 288–291]. Цар залишився задоволений результатами, і впевнився, що ця армія здатна не тільки захистити кордон та губернії, а й у випадку зручної зовнішньополітичної ситуації здійснити наступальний похід на південь [299, с. 170–172]. За час огляду для належного утримання військ тільки з повітів Подільської губернії було завезено необхідних матеріалів і припасів на 76512 руб. [300, арк. 1–6; 301, с. 467–470].

Наприкінці 1827 р. 2-га Армія стала цілком боєздатною. Вона складалася з 6-го (16 і 17-та піхотні дивізії з артилерією) і 7-го (18, 19 і 20-та піхотні дивізії з артилерією) корпусів та 9 козацьких полків, штаб перебував у м. Тульчині. Розташовувалася в Подільській, Херсонській, Таврійській губерніях та Бессарабській області і призначалася для нової війни з Оттоманською Портою на Балканському півострові [302, с. 3]. У січні 1828 р. її істотно посилили, на Поділля прибули три резервні дивізії 3-го піхотного корпусу. Основна частина корпусу перебувала на Київщині й очікувала наказу рухатися на південь до кордонів. У Бессарабській області, на правому березі Дністра, зосередилися резервні дивізії 6-го піхотного корпусу. Резерви 7-го корпусу перебували в Одесі, Очакові, Акермані, Ізмаїлі та Кілії [303, с. 23–24]. Усі, від генерала до солдата, відчували, що незабаром вирушать на війну, і розуміли потребу в якісній підготовці. Тому здоровий глузд та військовий досвід не перемагали старих павловських порядків [304, с. 701–702]. Навіть напередодні війни, замість бойової

підготовки, штаб 2-ї Армії отримав наказ з Петербурга про освоєння нового навчального парадного кроку у військах [305, л. 1–5].

Бажання нової переможної війни з турками владарювало над російськими самодержцями постійно. Те, що готував і розбудовував Олександр I, продовжив Микола I. Захоплення більшої частини території Туреччини, яка, на його думку, „[...] вже померла як сильна самостійна держава і тільки дивом перебувала серед живих”, стала нав’язливою ідеєю імператора з перших років його царювання. За наказом царя, 2-га Армія отримала зброю, боєзапаси, шанцевий інструмент, шпитальні матеріали, предмети інтендантського постачання [306, арк. 183].

12 квітня 1828 р. Микола I оголошує військовий стан у Подільській, Херсонській губерніях і Бессарабській області з підпорядкуванням командувачеві 2-ю Армією генерал-фельдмаршалу П. Вітгенштейну, а 14 квітня оголосив війну Туреччині. „Ця війна в історії Росії стала мовби новим етапом у віковій боротьбі з Портою, він повинен був закріпити за Росією нові земельні придбання,” – писав генерал Мольтке [307, с. 62–63].

На думку військових аналітиків початку XXI ст., для масштабної війни військ було недостатньо з самого початку, що потім негативно відобразилося на ході кампанії, коли хронічно не вистачало сил для вирішення бойових завдань. Те, що розуміли генерали, було зовсім невідомим для мешканців Поділля, вони запам’ятали зовсім протилежне: „З початку квітня 1828 року через Вінницю безперервно рухалися у напрямку турецького кордону російські війська: сапери, піонери, понтонери, піхота, гусари та артилерія. У червні через місто до Туреччини прямувала гвардія. Гвардійські війська приходили до Вінниці вранці, а йшли увечері, щоб зберегти від спеки людей та дорогих коней,” – знаходимо у джерелах [308, с. 233].

З початком бойових зіткнень імператор Микола I, який перебував у діючій армії, незабаром переконався в недостатності сил, тому наприкінці травня 1828 р. наказав вирушити на фронт 2-му піхотному корпусу, Гвардійському корпусу та

4-му Резервному кавалерійському корпусу, але ці війська прибули на Дунай тільки на початку серпня [309, с. 43].

До кінця 1828 р., упродовж кампанії та облог міст, армія зазнала величезних втрат, її стан був надзвичайно важким [310, л. 28–33]. По-перше, Дунайські князівства були розорені турками, тому російські війська могли отримувати необхідне постачання тільки з Подільської губернії та Бессарабії [311, с. 118–120]. Однак, в тилу проти транспортних обозів активно діяли загони турецької іррегулярної кавалерії, а масова загибель коней від браку фуражу не давала можливості російській кавалерії надійно захистити комунікації [312, с. 23]. З початку 1829 р. армія була змушена масово закупляти продовольство в місцевого населення, а пізніше – налагоджувати його доставку морем з Одеси та інших чорноморських портів. Завдяки зусиллям мешканців південно-західних та південних губерній вдалося створити потужний пересувний магазин на 13379 возів з запасом провіанту. По-друге, чума і злаякісна лихоманка косила ряди військ швидше, ніж вогонь ворога. Як наслідок, у більшій частині полків залишилося по 200–300 солдатів і офіцерів. Тому ні про які активні бойові дії не йшлося [313, с. 3]. По-третє, відсутність переконливих успіхів у ході кампанії 1828 р. на Дунаї викликала неочікувану концентрацію австрійських військ у Трансильванії й Галичині, а розпочата підготовка до мобілізації пруських військ в Познані створила для Росії перспективу війни на три фронти [314, с. 34]. У Відні становище російської армії на Балканах з сарказмом порівнювали з катастрофічним відступом французів з Росії у 1812 році [315, с. 94].

Під тиском усіх трьох факторів російська армія почала хаотично втікати з Балкан. Цей рух на північ створив страшну плутанину. Ще в ході війни не тільки окремі батальйони, а й цілі полки так перемішалися в процесі оперативних маневрів з іншими, що легше було не відновлювати старі формації бригад і дивізій, а створити тимчасові нові. Крім того, через втечу армії з Балкан від холери та чуми, вони ще більше перемішалися, і в таких складах перебували більше місяця в карантинних. Тільки окремі з'єднання, як-то кавалерійські частини

та частини Гвардійського корпусу, встигли вийти (вискочити) вчасно із заражених районів до Дністра, утративши мінімум солдатів і зберігши боєздатність [316, л. 2–4].

Ця баталія коштувала Російській імперії 120 млн. руб. сріблом і близько 80 000 життів солдатів і офіцерів. Прагнучи скоротити витрати на армію, у 1829–1830 рр. вийшли розпорядження про приведення до кадрового складу частини піхотних дивізій корпусів, залишивши в кожному полку по одному батальйону, який отримав назву „зведеного полку” [317, с. 172–222]. Таким чином, кількість збройних сил на Поділлі знову скоротилася. Із прибуттям знекровлених полків на „постійні квартири” солдатів-ветеранів, важкохворих і поранених відправляли в безтермінові й короткотривалі відпустки по домівках [318, с. 73–74]. Ті, що залишалися на службі, опинилися у Зведеній бригаді 16-ї піхотної дивізії.

Польське повстання 1830–1831 рр. на Поділлі спалахнуло переважно серед шляхти і стало реалізацією певних соціальних очікувань [319, с. 11]. Безумовно, головні події розгорталися в Царстві Польському, але існувала низка мілітарних факторів, які дозволили зібрати тисячні загони повстанців з артилерією, що до весни 1831 р. володіли певною військовою перевагою та ініціативою [320, с. 138]. Причинами стали: по-перше, істотне скорочення армійських частин та їхня нечисленність на місцях постійного перебування, про що йшлося вище, які не могли повністю й ефективно контролювати всю територію губернії [Додаток Ж, ч. 2.]; по-друге, попри карантинні заходи на кордоні, армія все ж таки занесла холеру в губернію, населення і війська були ізольовані медиками в гарнізонах; по-третє, слабкість та інертність поліції й місцевих військ, які не справилися з головним завданням недопустити поширення повстання і захоплення повітових міст і містечок (це потім викликало би широкий резонанс серед населення); по-четверте, чудова інформованість місцевої шляхти про стан і кількість російських військ у губернії і, відповідно, відчуття спроможності спротиву [321, с. 355].

Для придушення патріотичного повстання в Царстві Польському терміново було створено армію в складі п'яти піхотних і двох кавалерійських корпусів

загальною кількістю 183 тис. вояків з 664 гарматами на чолі з генерал-фельдмаршалом графом І. Дібічем-Забалканським [322, с. 102]. Через великі втрати в недавній турецькій кампанії та мізерні кількісні склади полків, частини 3-го і 4-го піхотних корпусів безпосередньої участі в бойових діях з придушення повстання не брали [323, с. 7–8].

1 грудня 1830 р., усього через три місяці після скасування, Подільська губернія знову опинилася на військовому стані з підпорядкуванням головнокомандувачеві Дієвою армією [324, арк. 1]. У червні 1831 р. з перенесенням бойових дій на захід губернію, разом з Волинською, перепідпорядкували головнокомандувачеві 1-ю Армією генерал-фельдмаршалу Д. Остен-Сакену, оголосивши її головною прерогативою надійне і безперервне постачання продовольства і фуражу до армії. У січні 1832 р. військовий стан було скасовано, однак усі три губернії Правобережної України продовжували перебувати під контролем генерала та Особливих слідчих комісій з розслідування справ участі польських шляхтичів у повстанні [325, л. 2–4, 26; 326, с. 28].

Відомо, що прапор повстання підняли поміщики Ольгопільського повіту, брати Собанські, їхній загін на Поділлі нараховував близько 6 тисяч осіб під командою відставного, але досвідченого генерала Б. Колишка [327, арк. 48, 127–136]. Росіяни, зосередивши 2-гу бригаду 3-ї уланської дивізії під командою генерал-майора Шереметьєва біля міста Шаргорода, завдали поразки загону Ушицького біля села Ушиця, а самого ватажка взяли в полон [328, с. 60]. Незважаючи на такі успіхи, ситуація для росіян була вкрай напруженою. Стало відомо, що повстанці готують похід на Київ з півдня, а від загального збурення в губернії рятувало те, що українське селянство не підтримало шляхту. Намагаючись будь-якою ціною зберегти такого союзника, у травні 1831 р. генерал Д. Остен-Сакен звернувся із закликом бути пильними і не піддаватися на обіцянки та пропозиції польських революціонерів, обіцяючи деяке полегшення в сплаті державних податків та списання недостач [329, арк. 5–14].

З півдня до Кам'янця-Подільського форсованим маршем з Бессарабії прибув генерал Л. Рот з полками 5-го піхотного корпусу. Зі сходу на загони Б. Колишка насувався генерал-лейтенант Х. Рейтерн з Бузькою уланською дивізією, які 2 травня 1831 р. у впертому бою біля містечка Дашова розбити повстанський загін з 7000 чоловік кінноти і 500 піхоти з гарматами, що припинило хвилювання в краї і змусило „неспокійні елементи втікати за кордон” [330, арк. 1–4]. Зважаючи на небезпеку повторних виступів, улітку на Поділля перебазували 18-ту і 19-ту піхотні дивізії 5-го піхотного корпусу, а до середини листопада майже всі його частини перебували на території південно-західних губерній. У князівствах Молдови й Волощини „залишалися у відрядженні” тільки 17-та піхотна і 5-та Уланська дивізії з своєю артилерією та 5-й саперний батальйон [331, с. 378–379]. Прибулі частини, разом з полками Бузької поселеної уланської дивізії істотно посилили гарнізони в повітових містах і містечках губернії. Головним завданням військових став контроль за ситуацією та недопущення повторних виступів шляхти [332, с. 338–341].

Сімнадцятирічне затишся (1831–1848 рр.) дало можливість остаточно перевести армію на кадрову (скорочену) систему комплектування і скоротити витрати на неї [333, арк. 39–57]. Ця система непогано спрацювала в 1848 р., коли революційні події в Європі не на жарт занепокоїли Миколу I. Ворожі армії не стояли на кордонах Російської імперії, їй загрожував – на переконання царя – „дух революції”. Йому він й оголосив чергову війну.

Військові приготування на території Подільської губернії тривали залежно від зовнішньополітичної ситуації. Протягом серпня-вересня 1847 р. 4-й піхотний корпус, який дислокувався в районі Вінниці, поступово збільшився до 80000 солдатів. Наприкінці вересня на огляд цих військ прибув імператор Микола I із синами Олександром і Миколою. Протягом п'яти днів проводилися огляди полків, здійснювалися маневри та бойові стрільби. Усе це дуже нагадувало події двадцятирічної давності перед війною з турками, армію знову націлювали на війну [334, с. 3].

До складу каральної експедиції проти угорців під назвою Діючої армії увійшли війська 3-го і 4-го піхотних корпусів. Водночас, вживалися заходи щодо посилення охорони тилкових доріг і трактів біля південно-західного і західного кордонів на випадок збройних виступів поляків. Ці функції мали виконувати лейб-гвардії Козацький та Отаманський полки [335, с. 43].

Територія Подільської губернії залишилася ніби осторонь цих приготувань, але ситуація на кордоні з сусідньою Галичиною і Буковиною турбувала російське командування. Скориставшись тим, що навесні 1848 р. на території Волощини перебував 5-й піхотний корпус генерал-ад'ютанта Лідерса, саме ним російський уряд намагався надійно прикрити південну ділянку західного кордону [336, с. 256]. Посилена артилерією 14-та піхотна дивізія розгорнулася в напрямку Галичини. Після отримання російським командуванням інформації про ескалацію революційних настроїв у Дунайських князівствах та появу в них польських емісарів, з частин корпусу формується спеціальний Рухомий корпус для контролю над ситуацією. При потребі він повинен був придушити можливі виступи та захистити інтереси Росії у Волощині та Молдові [337, л. 31–40].

Наступними розпорядженнями на випадок військових дій у районі Кам'янця-Подільського головнокомандувач армії фельдмаршал князь І. Паскевич наказав сформувати окремий загін, призначенням якого було захищати кордон біля міста. Ще з січня 1848 р. 2-га бригада 10-ї піхотної дивізії 4-го корпусу стала кістяком цього загону. Спочатку ним командував генерал Р. Фрейтаг, а в лютому піхотинців передали в підпорядкування командира 2-ї Уланської дивізії генерал-лейтенанта М. Гротенгельма з 2-го Резервного кавалерійського корпусу. На той час загін нараховував 10500 вояків з 24 гарматами, отримав назву „Північної групи” та перебував в оперативному підпорядкуванні 5-го корпусу для окремих активних дій на Буковині. З початком війни проти угорців його більша частина вирушила на південний-захід. Кордон з Австрією від Хотина до Устилуга охороняла 2-га кавалерійська бригада: Новомиргородський і Єлизаветградський уланські полки [338, с. 76].

Мирна пауза тривала зовсім недовго. Наступною мілітарною сторінкою в історії краю стала Кримська війна, у якій Поділля та його мешканцям довелося відігравати роль одного з найважливіших тилових районів діючих армій, джерелом постачання матеріальних і людських ресурсів, куди привозили і де доглядали тисячі поранених солдат.

Імперська зухвалість та войовничі настрої не дали самому Миколі I та його дипломатам і генералам об'єктивно та тверезо оцінити зовнішньополітичну ситуацію в Європі й економічну спроможність Російської імперії. Ситуацію напередодні війни 1853–1855 рр. об'єктивно висвітлив її учасник. „Ми не мали талановитих полководців, ні залізничних шляхів, ні гвинтових пароплавів та достатньої кількості великих кораблів, ні вдосконаленої вогнепальної зброї, яку мали всі європейські армії. Ми викликали на бій ворога, але не були готові до усіх несподіванок війни [...]”, – писав у спогадах генерал-лейтенант М. Ушаков [339, с. 5].

Однією з грубих дипломатичних помилок росіян стала недооцінка позиції Австрії. Місія дипломата О. Орлова у Відні, де він мав домогтися згоди Австрії на дружній нейтралітет у майбутній війні, зазнала фіаско. Одразу ж після його від'їзду австрійці розпочали мобілізацію армії й висування військ до кордону [340, с. 252]. Незабаром місцева губернська преса з тривогою писала: „Стверджують, що обидва австрійські прикордонні корпуси в кількості 50000 вояків займуть лінію між Крондштадтом і Тімешваром. Уряд планує сформувати ще корпус в 30000. В арсеналах пожвавлення, 50 батарей (400 гармат) приведені в бойову готовність” [341, с. 3]. З'ясувалося, що до цих приготувань російське командування не було готове і не мало що протиставити можливному вторгненню австрійців на Поділля. Відповіддю на такі дії з боку колишнього союзника стало оголошення Подільської й Волинської губерній, які могли стати не тільки прифронтовими територіями, але й театром бойових дій, на військовому стані з підпорядкуванням командуванню Діючої і Дунайської армій [342, с. 192–193].

Виявилося, що всі резервні частини на той час були зосереджені далеко на півдні і захищати кордон було нікому [343, л. 1–24, 47–50]. Однак, серед більшості російського генералітету і населення панували оптимістичні настрої: укотре поставимо на своє місце турків, а будуть чинити спротив – шапками закидаємо! Сам фельдмаршал І. Паскевич недооцінював бойові можливості турецьких військ. У вересні 1853 р. він був переконаний, що „турецька армія [...] все ще перебуває у пелюшках”, а чисельність регулярних військ не перевищувала 60 000 вояків [344, л. 69–77; 345, л. 8]. Усі забули уроки і досвід невдалої війни 1828–1829 рр., коли у випадку початкових сприятливих умов такий похід вимагав використання на Дунайському театрі значної кількості військ і ресурсів, що істотно послаблювало позиції на західних кордонах Росії [346, с. 104].

Як наслідок, для прикриття та охорони західних кордонів Подільської губернії командування спромоглося направити незначні сили. Наприкінці квітня 1854 р. 6-та піхотна дивізія із 1-ю драгунською дивізією, уланською бригадою 6-ї легкої кавалерійської дивізії та 16-ю піхотною дивізією розташувалися на австрійському кордоні в районі річок Серет і Прут та західних повітів Подільської губернії під командою генерал-лейтенанта графа Д. Остен-Сакена, створивши таким чином заслін проти активних дій вірогідного противника [347, л. 17–33]. Однак, цих сил було замало на випадок повномасштабного вторгнення австрійської армії, бойові порядки росіян були б легко прорвані, а великі території опинилися б під контролем Австрії [348, л. 13–17].

Поступова концентрація австрійських сил в Галичині, Трансільванії й на Буковині в руслі зовнішньополітичних подій виглядала досить небезпечною. Вони загрожували комунікаціям російської армії в Молдавії та Волощині [349, л. 48–50; 350, с. 185]. Удар австрійців по флангу і тилу армії генерала М. Горчакова міг спричинити повний розгром. Російська військова розвідка фіксувала переміщення і зосередження великих мас військ, заготівлю австрійцями значної кількості продовольства, розробку доріг у тилу армії і спорудження земляних укріплень навколо ключових міст Галичини і Буковини [351,

л. 3–9, 34–39; 352, л. 9–18, 58–68]. „Рух військ в областях Австрійської монархії триває безперервно, особливо з Богемії, залізницею полки перевозять до Галичини і Трансильванії”, – писала преса [353, с. 2].

За таємним розпорядженням уряду, почалися приготування до вивозу з губерньського Кам'янця архівів установ, цінних в історичному плані предметів та фінансів. 15 червня 1854 р. губернатор кн. А. В'яземський видав таємне розпорядження щодо пакування документації та речей. 24–27 липня розпочалася часткова евакуація із залученням 900 селянських возів. Розглядалася можливість переведення усіх установ до Вінниці чи Брацлава, а для їхньої нормальної роботи на новому місці почали перевозити частину архівів та документів [354, с. 78–79]. Водночас, крім приготувань до відведення вглиб імперії важливих закладів, у таких містах, як Кишинів, Балта, Херсон та Кам'янець-Подільський, було посилено цілодобові військові караули та встановлено пункти контролю на виїздах [355, л. 1–2, 8]. Терміново, поблизу Буковини, між Кам'янцем-Подільським і Фокшанами, під начальством генерала І. Шабельського сформували загін зі всього, що було під рукою: з підрозділів 6-ї піхотної дивізії, розташованої між Баксу і Батушанами, резервної бригади 11-ї піхотної дивізії, 1-го драгунського полку, який стояв у Фокшанах, Теучо і Баксу, і тактичного резерву – двох кірасирських дивізій, що розмістилися на тісних квартирах в околицях Нової Ушиці [356, л. 1–3]. Ці дивізії мали можливість маневрувати по обох берегах Дністра, і за потреби могли через Могилів-Подільський або Бельци йти назустріч австрійським військам, якщо б ті вступили до Молдови, або в район Кам'янця-Подільського, якщо б вони увійшли до Подільської губернії з подальшим відступом на Брацлав. І зовсім ілюзорні надії були на міфічне підкріплення двох батальйонів Резервної бригади, що „[...] мали залишитися в Хотині, до тих пір поки не підійдуть 22 батальйони піхоти і 78 ескадронів кавалерії з двома донськими козачими полками і одним уральським” [357, л. 9–11; 358, л. 20–28].

Тільки з 15 липня 1854 р. під військовим тиском Австрії російська Дунайська армія князя М. Горчакова розпочала відступ із князівств у межі імперії [359, л. 1–4. 10; 360, л. 2–16; 361, с. 326]. З метою зміцнення оборони кордонів російське командування змушене було передислокувати значні військові сили з внутрішніх губерній і намагатися зосередити на важливих напрямках необхідну кількість військ [362, арк. 2–18]. 13 серпня 1854 р. імператор дав згоду на формування спеціальних загонів для ведення партизанської війни в Київській, Подільській та Волинській губерніях [363]. Такий наказ було віддано лише після переконливої та обґрунтованої доповідної записки генерала М. Горчакова про реальну можливість появи австрійців у губерніях Правобережної та Південної України та необхідність розгортання руху спротиву серед місцевих мешканців [364, л. 2–3, 19–38].

З моменту початку активних бойових дій на Кримському півострові, які спричинили значні людські та матеріальні втрати у польових полках російської армії, виникла потреба в їхньому поповненні [365, с. 81]. З початку 1855 р. таким джерелом стала колишня Дунайська армія, перейменована на той час у Південну. Вона розташовувалася в Бессарабії і на Поділлі під командуванням генерала О. Лідерса, саме з неї періодично забиралися нові частини на посилення оборони Севастополя [366, арк. 4–19]. Навесні того ж року в ній залишилося лише 50 000 солдатів і офіцерів, що було недостатньо для оборони Бессарабії і Київського генерал-губернаторства [367, арк. 1–14, 15–17]. Небезпека окупації австрійцями, яка загрожувала цим територіям з самого початку війни, ще існувала, і тільки обмежений економічно-фінансовий потенціал Австрії утримував її від агресивних дій проти Росії [368, л. 71–74, 98–105].

Після падіння Севастополя Олександр II зрозумів, що потрібно захистити губернії, які перебували в небезпеці з боку західного сусіда, через відновлення боєздатності Південної армії [369, л. 106–112]. Скорочення військ у Криму і повернення більшої частини військ на Поділля повинно було змінити кількісне

розташування, у результаті якого західне угруповання російських армій знову набувало довоєнних рис [370, л. 9; 149–152 зв.; 189–224 зв.].

До кінця 1855 р. російські війська на Поділлі були готові до протидії Австрії набагато краще, ніж навесні-влітку. Полки армії постійно посилювалися особовим складом та спорядженням, чиновництво губернії й населення поступово позбувалися панічних настроїв [371, л. 4–7; 372, с. 197]. Протягом року було сформоване Кам'янецьке державне ополчення, яке здійснювало охорону важливих об'єктів та було потенційним джерелом поповнення військ [373, арк. 6–17]. Дворянство губернії опікувалося питаннями забезпечення одностроями, продовольством, створенням польових аптек та розміщенням особового складу [374, арк. 1–3, 9–16]. Поступово суспільне життя в губернії входило в мирну колію. Після радісної новини про розпуск австрійським командуванням військ у Галичині і Буковині по домівках побоювання розвіялися остаточно [375, л. 133–134]. Отримавши в грудні 1855 р. австрійський ультиматум, Олександр II погодився виконати усі його пункти, таким чином визнавши поразку Російської імперії, що дало привід для початку мирних перемовин.

З 1856 р. закінчується активна фаза історії перебування російських військ на Поділлі. Подальші зміни в процесі переведення армії на мирні рейки, тотальне скорочення витрат на її утримання та зменшення особового складу стали початком поступових глобальних змін старої кріпосницької мілітарної структури на більш сучасну, яка відповідала вимогам військової науки другої половини XIX ст. [376, с. 27]. З другої половини 50-х рр. поступово зменшувалася, а потім і стабілізувалася кількість військових частин. З початком процесів глибокого, але поступового реформування кріпосницької миколаївської армії армійський контингент на Поділлі не перевищував 20 000 і мав певну тенденцію до подальшого зменшення [377, с. 5].

З початку XIX ст. Поділля, разом з Бессарабською областю, було зручним плацдармом концентрації великих армійських з'єднань, які за наказом царів декілька разів прямували на південь і брали участь у військових конфліктах з

Туреччиною; також спільний кордон з Австрією давав перспективу наступальних дій у напрямку Буковини і Трансільванії; дещо морально застарілі, але міцні фортеці Кам'янця-Подільського, Хотина та Бендер слугували зручними базами зберігання запасів; аграрна спеціалізація губернії могла забезпечити війська необхідною кількістю продовольства і фуражу, а великі пасовиська давали можливість квартирування з'єднань кавалерії; у разі оборонних дій придатними рубежами ставали річки Прут та Дністер, а їхні скелясті й гористі ліві береги були серйозною перешкодою для ворожих військ.

2.3. Присутність російських військ на Волині: основні функції й завдання

Волинський край довгий час відігравав важливу роль у стратегічних планах декількох держав, і врешті-решт став об'єктом військової-політичної експансії Російської імперії. Території, через який пролягав найкоротший шлях з Московії до Європи, у планах імператриці Катерини II відведено надзвичайно важливу роль. У контексті агресивної експансії імперії на захід під назвою „збирання російських земель” це був зручний і великий плацдарм для домінування над конкурентоздатними сусідніми державами та посилення гегемонії в політичній царині над суперниками.

У березні 1793 р., у ході другого поділу Польщі, російські війська зайняли східну частину Волині по лінії: містечко Катербург Кременецького повіту – село Варковичі Дубенського повіту. Ця територія охоплювала сім повітів воєводства: Житомирський, Овруцький, Новоград-Волинський, Рівненський, Острозький, Старокостянтинівський та Заславський, а також східні частини Лубенського, Луцького і Кременецького повітів [378, с. 706–710; 379, с. 229]. Серед „милостей” дарованих російською імператрицею своїй армії за захоплення земель суверенної держави, було нагородження всіх нижніх чинів медаллю на блакитній стрічці з відомим написом „Відчужене повернути”, призначення пораненим офіцерам і

солдатам пенсій та „[...] у зв'язку з вдалим завершенням військових дій [...]” обіцянки відправляти у відставку солдатів-ветеранів та прощення „військовим людям” дрібних порушень і дезертирства [380, с. 388–391; 381, с. 459].

Росіяни повністю демонтували старий польський управлінський устрій, і всю повноту влади отримали представники армії. На той момент перед ними були поставлені декілька взаємопов'язаних основних завдань: по-перше, встановити повний контроль над усіма сферами життя мешканців за допомогою армії; по-друге, у короткі терміни організувати постачання рекрутів до армії й флоту імперії; по-третє, ліквідувати частини нелояльних польських збройних сил, що залишилися.

Перше завдання вирішувалося відносно швидко і легко, варто було тільки ввести полки російської армії в усі населені пункти Волині й, розквартирувавши їх, таким чином втягнути населення в процес забезпечення військ усім необхідним. Друге завдання могло реалізуватися при умові успішного виконання першого. Армія повинна була сама себе забезпечити новими солдатами, швидко ліквідувавши некомплект у батальйонах і ескадронах за рахунок місцевих людських ресурсів. У вересні 1794 р. почали забирати місцевих міщан і селян на службу до восьми карабінерних і восьми драгунських полків та стягувати рекрутські кошти по 500 руб. з купців та євреїв у вигляді компенсації за відмову йти до війська [382, с. 555].

Того ж року активно тривало роззброєння колишніх польських військ на Волині, яким енергійно займався генерал О. Суворов-Римницький, за що отримав рескрипт з подякою від Катерини II [383, л. 2–7]. Було ще й четверте завдання, яке вирішувалося швидше декларативно, ніж реально через майже повну відсутність цивільних чиновницьких кадрів, – це формування сталої губернської адміністративно-територіальної системи управління та поліції [384, с. 19]. У Петербурзі вважали, що поки армійське командування у змозі впоратися з цими функціями, більша частина чиновників може бути поляками [385, с. 40–44].

Однак, виконанню цих завдань завадило повстання Т. Костюшка, за розрахунками якого волиняни мали надати не тільки підтримку, а й поширити його в новоутвореній Ізяславській губернії [386, л. 1–3]. Скориставшись тим, що більша частина корпусу генерала В. Дерфельдена відійшла на Поділля, залишивши невеликі загони в населених пунктах, повстанці почали чинити напади на росіян. „Ставлення до росіян було зухвалим. Заколот готовий був вибухнути, не вистачало тільки іскри” [387, с. 61].

Перед військовим командуванням постало завдання не тільки забезпечити охорону кордону краю з заходу і півночі, а й не допустити проникнення повстанців до повітів та їхнього контактування з населенням. Не маючи можливості тримати достатню кількість військ по всій території, командувач Українською армією фельдмаршал П. Рум'янцев наказав генералу І. Салтикову сформувати так званий „Летючий корпус”, своєрідний загін швидкого реагування для придушення виступів поляків. Загальна кількість – три тисячі солдатів і офіцерів усіх родів військ: піхоти, кавалерії, артилерії та єгерів. Його розташували біля кордону з Холмським воєводством, у зоні відповідальності між м. Пінськом Мінської губернії та північним кордоном Ізяславської губернії, наказавши всіляко протидіяти загонам Т. Костюшка [388, л.10–11].

Через місяць стало зрозуміло, що одного такого корпусу замало. Для сторожування іншої частини Волині сформували за аналогією, „Другий летючий корпус” під командою генерал-майора Маркова в складі: Азовського і Смоленського піхотних полків, Глухівського карабінерного, двох козачих полків та артилерії, стратегічним резервом став Лейб-Кірасирський полк. Це з'єднання базувалося в районі Хвастова (Фастова), Бердичева та Володимира-Волинського і мало взаємодіяти із загonom бригадира М. Дівова, який перебував північніше. Важливо, що солдатів з військ, розташованих по Дністру в Подільському воєводстві, заборонялося брати до цих корпусів. Волинські генерали змушені були обходитися власними резервами. Кульмінаційним моментом протистояння став серпень 1794 р., коли тільки за допомогою додаткових резервів генерал-майора графа

П. Разумовського (Орловський піхотний і Ніжинський карабінерний полки з артилерією) вдалося перекрити всі шляхи і не допустити поширення повстання зовні та виступів місцевої шляхти в районі Острога [389, л. 12–15 об.].

Після закінчення баталій з повстанцями та остаточної ліквідації польської держави росіяни повернулися до питання адміністративних меж і структур [390, с. 38]. Навесні 1795 р. на приєднаних землях замість скасованої Ізяславської губернії утворились дві нові: Волинська й Подільська. Далі протягом травня-липня на теренах Правобережної України виникли намісництва: Брацлавське (22 травня), Волинське й Подільське (5 липня). На той час центром нової Волинської губернії з вересня 1796 р. стало місто Житомир [391, с. 342–343]. Зрозуміло, що армія не брала безпосередньої участі в цих процесах, і військовим було байдуже, де проходять межі губерній і повітів. Їх цікавило насамперед забезпечення військовими і цивільними губернаторами належних умов розквартирування і постачання полків [392, с. 46].

Поступово налагоджувалася необхідна для армії інфраструктура. Особливо важливе значення мало поштове сполучення. З огляду на постійне переміщення військ, виконання ними різноманітних наказів і розпоряджень, інтенсивність і кількість листування була досить великою [393, л. 199–200].

Квітень-травень 1795 р. виявився для військових не менш напруженим, ніж попередні два роки. Початкову стадію інкорпорації ускладнювало перетинання повноважень генерал-губернатора Мінської, Ізяславської і Брацлавської губерній Т. Тутомліна та призначеного Катериною II головнокомандувача військами на кордонах з Туреччиною і Польщею П. Рум'янцева [394, л. 58–59]. У практичній діяльності виявилось, що обидва мають повноваження надавати накази командирам полків. Таке подвійне керівництво незабаром призвело до втрати контролю та повного безладу в штабах і канцеляріях. Долаючи бюрократичну плутанину, П. Рум'янцев просить, а не наказує О. Суворову як начальнику військ на Волині „[...] повідомити, де і в яких місцях [...] таборують війська [...] особливо біля кордону Ізяславської губернії по річці Буг [...]”, пояснюючи це

передбачуваною окупацією західної частини краю, коли звідти підуть австрійські війська [395, л. 70–71]. Зрештою, відбулося розмежування прав і обов'язків серед військових очільників, продиктоване новими завданнями внутрішньополітичного характеру.

У листопаді 1796 р. виходять нові статuti „Про польову піхотну службу” та „Про польову кавалерійську службу”, де з німецькою педантичністю Павло І регламентував кількість і склад полків регулярної піхоти: два батальйони з двох гренадерських і десяти мушкетерських рот кількістю 2201 солдата і офіцера; кавалерія – у п'яти ескадронах 1091 вершник [396, с. 26–212; 397, с. 9].

З початку 1797 р. на Волині перебувала частина полків 7-ї Української дивізії під командуванням генерал-фельдмаршала П. Рум'янцева-Задунайського. Кавалерія мала в Новограді-Волинському Ніжинський кірасирський полк генерал-лейтенанта С. Любовицького та в Житомирі – Ямбурзький кірасирський полк під командуванням волинського губернатора генерал-майора В. Шереметьєва. Неподалік від кордону, у місті Кременці, козакам допомагав його охороняти Павлоградський гусарський полк генерал-майора К. Боура. Піхота теж перебувала неподалік від кордону: у Дубно – Углицький мушкетерський генерал-лейтенанта М. Бердяєва; у Старокостянтинові – Московський мушкетерський полк генерал-лейтенанта С. Возмітінова; в Ізяславі – Нарвський мушкетерський генерал-майора М. Ртіщева і в Луцьку – Молодий Баденський полк бригадира Кожина. Плюс артилерійські підрозділи в складі полків, окрема піонерна рота та нестройові військовослужбовці (ковалі, теслі, зброярі, кравці тощо). Загальна кількість регулярних військ на Волині наприкінці XVIII ст. налічувала близько 12000 вояків. Якщо додати місцеві війська: житомирський губернський батальйон внутрішньої сторожі (6 рот по 150 солдатів) та повітові інвалідні команди (по 150–170 старих солдатів) – виходить майже 3000 [398, с. 2–7].

Крім цього, варто згадати ще одне військове формування, яке в той час знаходилося в краї. Протягом 1797–1799 рр. на території Волинської губернії розташовувався корпус французького принца Конде [399, с. 806–807]. Він

складався з французьких емігрантів, які втекли від революції в себе на батьківщині, це був переважно дворянсько-офіцерський з характерним великим надлишком офіцерів і генералів [400, арк. 4–11, 26–29; 401, л. 2–9; 402, с. 96; 403, с. 149–150]. Отже, припущення і підрахунки дослідників про величезну кількість підрозділів збройних сил Росії на Волині, не відповідають дійсності й потребують більш глибокого аналізу з урахуванням певних часових меж та наказів [404, с. 82].

За Олександра I армія навесні-влітку 1801 р. зазнала чергових змін, відбувалася інтенсивна передислокація військ на західних теренах імперії. Потрібно було заповнити ті місця, які покинули полки, що відправилися в закордонний похід. За новим розписом, на квартирах у Волинській губернії переважно перебували війська Брестської інспекції. Така назва на той момент застаріла чи була суто умовною, тому що вся кавалерія інспекції знаходилася на Волині: Кірасирський Його Величності полк в Острозі, Харківський кірасирський полк – в Луцьку, Чернігівський кірасирський полк – у Володимирі-Волинському, Павлоградський гусарський – в Дубно і Кременці, Польський кінний – у Житомирі й Бердичеві; з полків інфантерії половина: Апшеронський мушкетерський – у Рівному, Новоінгерманландський мушкетерський – у містечку Катербурзі (вересень-листопад 1800 р.), Азовський мушкетерський – у Лабуні і Полонному, 8-й егерський – у Владимиржі і Любомилі [405, с. 166]. З огляду на розташування, війська було орієнтовано на прикриття західного і північно-західного напрямків.

З Української інспекції в Ізяславі й околицях базувався Малоросійський гренадерський полк, переведений з Києва, у Старокостянтиніві – Смоленський мушкетерський полк [406, с. 723]. Масштабна передислокація військ Брестської, Української й Дністровської інспекцій збіглася з формуванням нових полків на цих територіях. У 1803 р. на Волині в містечку Корці сформували Подільський мушкетерський полк у складі 11 рот з різних гренадерських і мушкетерських полків сусідніх інспекцій [407, с. 609].

Для швидкого створення нових частин використовували усі наявні резерви й можливості: забирали хлопчиків у музиканти, барабанщики, флейтисти, писарі.

Для поповнення рот командирам дозволялося брати необхідну кількість рекрутів і солдатів з гарнізонних батальйонів [408, арк. 19]. Крім того, за наказами Київської духовної дінастерії до полків призначалися священники; за наказами Лікарняного відомства – медичні чини на посади полкових лікарів, чиновники провіантського і комісаріатського відомств з метою належного тилового забезпечення [409, арк. 2]. За короткий термін тисячі людей були озброєні, готуючись до війн з ворогом – революційною Францією.

Приготування до майбутньої війни різко збільшило кількість військ на західних рубежах імперії. На кордоні з Австрією стояла 1-а Подільська армія генерала М. Кутузова, в районі Бреста-Литовського розташовувалися дві армії – 2-а Волинська армія генерала Ф. Буксгевдена (48000 вояків) та 3-тя Литовська генерала І. Ессена 1-го (56000 чоловік). Перед походом до Європи на посилення армії М. Кутузова до неї приєднали Волинську армію, тобто всі полки, що базувалися на Волині, потрапили до нового армійського з'єднання [410, с. 6].

Крім того, з внутрішніх губерній підтягувалися додаткові частини. У липні 1805 р., за планом переміщення російських військ до західних кордонів, у Волинську губернію прибуло чимало військ. За новими штатами, загальна кількість налічувала близько 16000 солдатів і офіцерів [412, с. 60–61]. Отже, наприкінці серпня на території краю перебувало приблизно 38000 військовослужбовців.

Після нетривалого і невдалого походу М. Кутузова до Європи, армія наприкінці 1805 р. повернулася в межі імперії. Частина армії знову опинилася на Волині. Більше того, головною квартирою, тобто штабом, керманіч вибрав місто Новоград-Волинський [413, с. 126].

Полки перетинали кордон неодноразово і, як правило, не відповідно до встановленого штабами порядку. Тому розташовувалися в найближчих придатних населених пунктах. Так, полки 6-ї дивізії генерал-лейтенанта Д. Дохтурова зупинилися у Луцьку, Острозі, Дубно і Кременці [414, л. 197–198; 415, л. 45–46]; з 5-ї дивізії генерал-лейтенанта князя С. Волконського – у Любомлі, Ратно і

Камені-Каширському, Ковелі та Овручі [416, л. 3–4]. Інші частини трьох дивізій перебували в сусідніх білоруських і Чернігівській губерніях.

У лютому 1806 р. відбулося змушене перерозквартирування військ. На Волині в переповнених військами населених пунктах біля кордону дощова осінь 1805 р. та недотримання правил санітарії спричинили спалахи захворювань на „гнилу гарячку” (тиф) та „кривавий пронос” (діарею). М. Кутузов, щоб зберегти боєздатність армії, змінив розташування полків, відводячи їх із заражених місць подалі від кордону [417, с. 102]. Солдати були змушені серед зими покидати насиджені місця й з усіма обозами і майном переходити в містечка і села, де не було необхідних умов, обтяжуючи населення неочікуваним постоем.

Саме взимку 1806 р. кількість російських військ у межах Волинської губернії досягла апогею. За архівними джерелами, корпуси армії М. Голеніщева-Кутузова нараховували: 31 полк інфантерії (гренадерські, мушкетерські та єгерські) загальною кількістю 62000 вояків; 11 полків регулярної кавалерії (кірасири, драгуни, гусари) – близько 12000 вершників; 11 полків іррегулярної кавалерії – 5500 козаків; п'ять рот кінної артилерії та 3 піших артилерійських полки ще 6000 гармашів та три понтонних роти по 250 солдатів в кожній. Загальна кількість – 86250 солдатів і офіцерів [418, л. 314–319].

Було недоцільно й неможливо тримати таку армаду в одному регіоні. Тим більше, що восени 1806 р. з'явився новий старий напрямок військової напруженості на південних кордонах по Дністру з турками, про що йшлося в Розділі 2.2. У червні того ж року регулярні полки було поділено на дивізії, переважно за територіальним принципом розташування та перспективами на подальше їхнє використання. Отже, половину військ направили в східні повіти Подільської та на південь Київської губернії, з метою посилення Молдавського (ще його називали Дністровським – А. С.) корпусу генерала І. Міхельсона, друга частина увійшла до корпусів генералів Л. Бенігсена і Ф. Буксгевдена, скерованих до Польщі й Східної Пруссії, на Волині ж залишився тільки корпус генерала І. Ессена 1-го в складі 9-ї і 18-ї дивізій зі штабом у м. Дубно. Розвантаживши

таким чином регіон, війська почали поповнювати особовим складом, тривав вишкіл новобранців і облаштування на квартирах, налагоджувалася система забезпечення продовольством і фуражем [419, арк. 15].

На Волині за короткий термін різко зменшилася кількість військ. За звітом волинського губернатора М. Комбурля (1806–1815) у 1806 р. на підпорядкованій йому території розміщувалося 13052 особи піхоти (дві дивізії), 2003 кавалерії (два полки), 392 гармаші польової артилерії (три роти), 2612 осіб донського козацтва (п'ять полків на кордоні), 47 жандармів, 3804 особи з корпусу Внутрішньої сторожі, 324 – з корпусу інженерів шляхів сполучення і 236 прикордонників [195, арк. 12–36]. Однак, таке зменшення було тимчасовим. Зважаючи на нові загрози з заходу, розпочалися воєнні приготування, які передбачали чергове підтягування резервів з внутрішніх губерній [420, с. 81].

У серпні 1811 р. П. Багратіона було призначено головнокомандувачем Подільською армією [421, л. 1–12], яка на той час розташовувалася на Волині, частково у західній частині Київщини та півночі Поділля зі штабною квартирою спочатку в Житомирі, а потім у Луцьку, і нараховувала 48000 вояків [422, арк. 44–57]: 7-й піхотний корпус генерал-лейтенанта М. Раєвського: 12-а і 26-а піхотні дивізії з артилерією, Охтирський гусарський полк; 8-й піхотний корпус генерал-лейтенанта М. Бороздіна 1-го: 2-га гренадерська дивізія, 2-а зведена гренадерська дивізія, 2-а кірасирська дивізія та 4-а кавалерійська дивізія; 4-й кавалерійський корпус графа Я. Сіверса: 4-а кавалерійська дивізія, козацькі полки генерала М. Іловайського 5-го, 27-ма піхотна дивізія [423, с. 43–44]. Згодом армію посилили корпусом генерала Д. Дохтурова, 5-ю кавалерійською дивізією та 18-ю піхотною дивізією з Молдавської армії [424, л. 7–8 об.].

У березні 1812 р. армія була перейменована на 2-гу Західну й у випадку приведення військ до бойової готовності мала прикривати кордони з Польщею [425, с. 98–99]. „Більшу частину армії на шляху застало бездоріжжя, страшна багнюка та поширення цинготної хвороби. З 1200 солдат в полках, 400 були хворі,

у квітні і травні помирало до 150 осіб на місяць, тому в строю залишалося не більше, ніж 700-800 боєздатних вояків” [426, л. 12–13 об.].

Стратегічне передбачення майбутніх подій заставляло мислячих російських генералів шукати потенційні резерви для посилення боєздатності частин. Ще в березні 1810 р. М. Кутузова зацікавив промисловий потенціал західних губерній, а зокрема можливість виготовлення артилерійських гармат і снарядів на заводах Литви, Мінської, Волинської й Подільської губерній. Як досвідчений адміністратор, він діяв у двох напрямках: по-перше, повідомив про це військового міністра Барклая де Толлі, наводячи до прикладу залізні й чавунні заводи графа Ю. Хрептовича та поміщика Ф. Уварова. По-друге, надіслав запит волинському цивільному губернатору М. Комбурлею про можливість виготовлення і постачання снарядів і важких чавунних гармат заводами губернії. „Якщо так, то за якою ціною, та чи є можливість перевезення річковими шляхами до Києва?” – запитував М. Кутузов [427, с. 20]. Однак, повільна царська бюрократична система та саботування місцевими поміщиками запитів влади не дали російській армії перед війною з Наполеоном жодного снаряда чи гармати.

На квітень 1812 р. П. Багратіона турбувало становище його армії в контексті декількох тривожних обставин, про які він повідомив М. Барклаю де Толлі у листі, як-от: концентрація 70-тисячної армії у Варшавському герцогстві як потенційного противника; здатність Обсерваційної (3-ї Армії) забезпечити лівий фланг та тил 2-ї Армії в районі Житомира-Тарнополя; занадто велика відстань між його правим та лівим флангом 1-ї Армії; сумніви щодо успіху у разі вирішальної битви біля Києва, на його думку, „у випадку наступу французів місто потрібно залишити і переправити армію на лівий берег” [428, л. 161–164]. В управлінському аспекті позитивом вважалося оголошення Волинської губернії на військовому стані і повне підпорядкування головнокомандувачеві [429, арк. 162].

На початку червня 3-тя Армія генерала О. Тормасова в складі корпусів Каменського (18-та піхотна дивізія), Маркова (9-та і 15-та піхотні дивізії), Ф. Остен-Сакена (36-та піхотна і 11-та кавалерійська дивізії), Кавалерійського

корпусу К. Ламберта (5-та і 8-ма кавалерійські дивізії) та дев'яти козацьких полків, встигла замінити частини П. Багратіона, які рушили на північ до Волковиська і зайняла свої позиції в районі Луцька, виставивши для спостереження за австрійським кордоном біля Старокостянтинова 36-ту дивізію з частиною кавалерії [430, арк. 5–7, 18–19]. Занепокоєність генералів П. Багратіона і О. Тормасова була зрозумілою. У разі вдалого наступу ворожої армії росіяни втрачали важливу в стратегічному значенні Волинську губернію, а супротивник одержував всебічну підтримку місцевої польської шляхти з перспективою швидкого просування на Київ [431, арк. 2–17; 432, л. 204–207].

Наприкінці червня 1812 р. з відходом 2-ї Армії углиб імперії та втрати зв'язку з нею 3-тя Армія залишилася наодинці боронити Волинь і Київщину від ворога [433, с. 30]. Генерал О. Тормасов наказав начальнику київського гарнізону генералу К. Опперману привести Київську фортецю в бойову готовність та 30 тис. кінних і піших ополченців разом з запасними кавалерійськими ескадронами, що квартирували в районі Житомира, Новограда-Волинського і Овруча, але через свою низьку боєздатність вони не були справжніми тактичними резервами [434, арк. 1–7].

На початку серпня розпочалися сутички по берегах р. Буг на кордонах губернії. До кінця місяця підрозділи австрійського корпусу К. Шварценберга та саксонці Ж. Реньє зайняли Ковельський, Володимирський, Луцький до р. Стир і частково Дубенський повіти, з містами Ковелем та Володимиром-Волинським. Це була ще не поразка, але становище дуже загрозливе [435, с. 44].

Дунайська армія адмірала П. Чічагова прибула дуже вчасно. Цар Олександр I вважав: „Вона була найбільш бойова і хоробра з усіх. Шість років без перерви воювала з турками, не розряджаючи рушниць”. Кістяк складала широкоплечі, вусаті, досвідчені солдати-ветерани, які прослужили від 18 до 24 років [436, с. 126–127]. Вона нараховувала 52 тис. солдатів з 241 гарматою і складалася з п'яти корпусів [437, с. 47–49].

Така розпорошеність армії по корпусах на Дунаї не мала ніякого значення на момент прибуття армії на Волинь. Вона одразу ж влилася до складу 3-ї Західної армії. За наказом Олександра I, генерал О. Тормасов передав командування адміралу П. Чічагову і вирушив у розпорядження М. Кутузова [438, с. 89]. Про важливість прибуття Дунайської армії писав у спогадах кавалерійський генерал Ю. Чапліц. „Ніколи і ніхто не відчував такої радості, якої зазнали ми, довідавшись про наближення армії адмірала Чічагова. Потрібно визнати, що достоїнством цього адмірала була заслуга вчасного прибуття до нас [...] з дивовижною швидкістю, без зупинок перед перешкодами [...] у короткий проміжок часу [...]. Цьому швидкому з'єднанню зобов'язані ми успіхами армії [...]. У всякому разі, потрібно визнати, що він врятував честь нашої армії, не дозволивши австрійцеві Шварценбергу відкинути нас до Києва, а найголовніше – всі ці прекрасні губернії не потрапили до рук ворога” [439, с. 499–500].

10 вересня 1812 р. обидві російські армії, що нараховували 60 тисяч осіб, виступили в напрямку до Володимира-Волинського з метою відтіснити праве крило австрійських військ від річки Буг і позбавити їх прямого сполучення з Варшавою, звідки вони одержували підкріплення [440, л. 7].

К. Шварценберг, війська якого разом із саксонським корпусом Ж. Реньє мали лише 40 тисяч солдатів і значно поступалися російським арміям за чисельністю, прагнув ухилитися від бою. Він відступив за Буг і попрямував до Бреста [441, л. 11–18; 442, с. 214]. Отже, таким чином ворог був витиснутий з території Волинської губернії за межі імперії. За наказом губернатора 19 жовтня 1812 р. „відновлено державне управління і всі посади у Володимирському і Ковельському повітах, повернуто документи і архів” [443, арк. 321].

Після вигнання наполеонівських військ населення губернії продовжувало постачати провіант і фураж до армії, яка пішла на захід. У містах і містечках залишилися повітові інвалідні команди та невеликі загони резервів регулярних полків [444, л. 1]. Таке затишся тривало недовго. З 1815 р. війська почали повертатися із закордонних походів, їх укотре потрібно було розміщувати по

квартирах. Однак, такої щільної концентрації, яка була на початку 1812 р., не спостерігалось. Після декількох передислокацій і змін номерів дивізій у лютому 1817 р. було оголошено новий розпис по корпусах і арміях. Джерела свідчать, що жодного великого військового з'єднання на Волині тоді не перебувало [445, с. 199]. Окремі частини входили до складу Резервного корпусу, який за своїм оперативним призначенням виконував охоронні та вартові функції біля кордону та в містах і містечках Волині [446, с. 3].

До початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Волинь ніби випала з поля зору царів та командувачів армій як район перебування військ, а тим більше як потенційний театр військових дій. Скорочення кількості регулярних військ, створення зведених резервних батальйонів, військові дії на Кавказі та звільнення старих солдатів помітно зменшило присутність армії в губернії [447, с. 43]. Місцеве населення Волині раділо певному послабленню тягарів військових повинностей, а поява відпускних солдатів в селах, зменшення попиту інтендантів на військові закупівлі створювали в місцевої шляхти підсвідоме відчуття слабкості влади і потенційної можливості її захоплення [448, с. 115].

З початком війни з турками Волинську губернію не оголошували на військовому стані, її дворянство, на відміну від сусідніх губерній, не створювало власним коштом рухомих продовольчих магазинів для армії, лише тільки через її територію, до Дністра, з півночі швидко прямували війська на війну. На короткий час у Бердичеві і Любарі перебували лейб-гвардії Драгунський і Козачий полки зі складу Легкої гвардійської кавалерійської дивізії [449, арк. 4; Додаток Г].

Після закінчення російсько-турецької війни 1828–1829 рр., знекровлені кількісно та змучені хворобами і карантинами, частини 2-го піхотного корпусу в складі залишків 5, 6, 7 і 8-ї піхотних дивізій, 2-ї гусарської дивізії та 2-ї артилерійської бригади оговтувалися на Волині і півночі Поділля [450, с. 667–668]. Солдати і офіцери цих частин вважали, що їм дуже пощастило повернутися живими. Учасник війни Й. Дубецький писав у спогадах: „Чума у 1829 році поширилася на все військо, і тисячі стали її жертвами. Усі захоплені нами міста і

фортеці були завалені хворими, з яких ледь кожен десятий залишався живим. З 12 тисяч хворих, що залишилися в адріанопольських казармах, вийшло не більше 700 солдатів. Найщасливіші полки були ті, які ввійшли в межі Росії в половинному складі, але таких було дуже небагато. Навпаки, були такі полки, де наявність обмежувалася десятьма чи двадцятьма рядовими і таким самим числом музикантів. Я бачив на власні очі полки, де за відсутністю солдатів музиканти несли бойові прапори. Можна сказати, що з 150 тисяч вояків, які перетнули Прут, повернулося не більше третини, не рахуючи гвардії, яка покинула Туреччину заздалегідь” [451, с. 129]. У російських газетах друкували оптимістичні замітки, у яких не відображали справжнього стану армії. „Увесь корпус генерала від кавалерії Палена, повертаючись з Румунії, перейшов через Дунай. Усі військові чини були оглянуті медиками, жодного хворого не знайдено. Їхні особисті речі, всі без винятку, були прокурені за системою Гітона де Морво,” – писав „Руський інвалід” у грудні 1829 р., зовсім забувши вказати кількість здорових солдатів у корпусі [452, с. 3].

Реальні, незворотні втрати регулярних полків усіх родів військ, а за підрахунками М. Богдановича вони складали не менше 85 000 солдатів тільки померлими, змусили царя видати наказ про переформування полків, не доводячи число вояків, нестройових та коней в ескадронах, ротах і батареях до штатної кількості [453, с. 111]. Справжні цифри стали таємницею у звітах командирів полків до Військового міністерства, а губернаторам наказали просто надати статистичні дані про число військовослужбовців на їхніх територіях [454, л. 2–9].

Разом з тим, жахливий стан військ, що перебували в регіоні, дещо пожвавив промислові сили. Решткам полків, які приводили себе до ладу після війни, сповістили про плани Миколи I відвідати з оглядами низку частин. Розпочалося форсоване пошиття нових одностроїв, ремонт спорядження та зброї, тому гостро не вистачало своїх кравців, чоботарів та інших майстрів. Генерали просили дозволу губернаторів наймати цивільних фахівців, щоб максимально пришвидшити цей процес, пропонуючи непогані розцінки за роботу [455,

арк. 1–3]. Цивільна губерньська влада пішла назустріч військовим, розуміючи важливість позитивного враження імператора від побаченого. Усім хотілося якнайшвидше забути балканські жахи.

З початком польського листопадового повстання Волинь знову опиняється в центрі уваги протидійних сил, як один з регіонів, де можливі загострення соціально-політичних суперечностей [456, с. 232–245]. З обнародуванням маніфесту 25 січня 1831 р. про „Вступ Діючої армії до меж Царства Польського для угамування заколотників” розпочинаються активні бойові баталії [457, с. 55]. Раптом у Головному штабі з’ясувалося, що на важливих ділянках західного кордону імперії в Правобережній Україні немає достатньої кількості військ, здатних його захистити [458, с. 47]. По-перше, звідки їм там було взятися, по-друге, ніхто не очікував такого сюрпризу від поляків, що, з військової точки зору, цей напрям, тобто Царство Польське, може стати джерелом загрози. Навесні, коли поляки розпочали наступальні дії в Литві й на Волині, армія всіляко намагалася запобігати поширенню повстання [459, с. 81]. Усе, що мали росіяни на той момент у західних повітах Волинської губернії, – це кадрована 11-та піхотна дивізія, яка була не в змозі ефективно протидіяти корпусу польського генерала Ю. Дверницького (5-6 тисяч вояків і 12 гармат) та місцевим повстанцям [460, с. 52].

З Подільської губернії терміново на північ відправили 4-й резервний кавалерійський корпус генерала Ф. фон Редігера (1-а драгунська і 1-а кінноегерська дивізії). Перед ним стояли два завдання: перше – будь-якою ціною не пустити Ю. Дверницького на територію губернії; друге – придушити місцевий партизанський рух. З польським корпусом росіянам довелося не тільки повоювати, а й добряче за ним побігати, зрештою оточивши і витіснивши його до Галичини [461, с. 56–57]. Штаб 1-ї Армії повідомив Ф. Редігера про те, що напередодні до генерала Ю. Дверницького в Люблін приїздила депутація від волинської шляхти із запевненням про те, що коли він з’явиться в краї, до нього приєднаються „[...] близько 8000 осіб Козаків і Лісовиків, які повністю готові й

озброєні піками та іншою зброєю, що зберігається в лісах під снігом [...]” [462, арк. 1–2]. Не гаючи часу, росіяни одразу взялися шукати загони повстанців у районі Луцька і Володимира-Волинського, де 6 квітня 1831 р. граф Л. Стецький на чолі повстанців захопив владу і проголосив Тимчасове Правління під проводом графа Добржинського [463, с. 62]. У той же день кавалерійський загін генерала Д. Давидова, який переслідував корпус Ю. Двірницького, у складі Фінляндського драгунського полку і трьох козачих полків завдав поразки полякам і з боєм вибив їх загін з міста [464, с. 387–392].

Обіцянки шляхтичів Чапського і Стецького про формування двох полків на підсилення загону Двірницького та його розрахунки на допомогу вихованців Кременецького ліцею, які наче добре підготувалися, і при нагоді мали приєднатися до нього, не було виконано [465, с. 167]. Більшість волинських поміщиків ухилилася від участі в повстанні та демонструвала байдужість до дій повстанців. Окремі загони діяли в Овруцькому повіті на чолі з предводителем дворянства Головинським, біля міста Чуднова Житомирського повіту – на чолі з поміщиком К. Рожицьким, але згодом були розбиті підрозділами регулярних військ [466, с. 93]. Поразка генерала Колишка на Поділлі та прибуття на Волинь дев’яти козацьких полків, які розташувалися в повітових центрах та почали патрулювання „[...] для охорони внутрішнього порядку, державних установ, пошт, магазинів і складів”, призвели до згасання виступів [467, с. 27].

Щоб остаточно закріпити досягнуті результати, Волинську губернію швидко наповнили військами, перекинутими з Київщини та Лівобережної України [Додаток Ж, ч. 1.]. Їхнє завдання полягало в недопущенні поширення і розвитку повстання в цих регіонах [468, арк. 1–10, 25, 39]. За архівними джерелами, для придушення повстання та контролю на Волині росіяни використовували 45-тисячне угруповання, яке входило до складу трьох армій: Діючої (на території Царства Польського), 1-ї Армії (західні губернії) та Резервної (Правобережна Україна, частково Новоросія з Кримом) [469, арк. 22, 34, 101, 134–138, 150–151].

Щодо Діючої армії, то це угруповання після поразки повстання стало швидко перетворюватися на ключовий інструмент військової політики Миколи I в західних володіннях імперії. Армія, сформована на початку військових дій проти поляків, потім була збережена як стратегічна одиниця, що мала у своєму складі кращі війська імперії. Розташовуючись у Царстві Польському і частково у Волинській та Мінській губерніях, вона виконувала декілька взаємопов'язаних функцій. По-перше, це всебічний контроль політичного і соціального становища в Польщі шляхом щільного розквартирування великої кількості російських військ, зокрема, чотирьох піхотних корпусів. По-друге, армія слугувала головною ударною силою на випадок війни в Європі, і нарешті, саме на її основі мало відбуватися бойове розгортання сухопутних військ Російської імперії [470, с. 42].

Протягом 1833–1835 рр. відбулося чергове переформування регулярних полків по корпусах, а після їхньої реорганізації та широкого введення системи безтерміново-відпускних солдатів та запасних батальйонів у губернії перебували дивізії 2-го піхотного корпусу [471, с. 371; 472, с. 69]. Корпусна квартира знаходилася в Кременці, там само – штаб 2-ї артилерійської дивізії та артилерійська школа. Три піхотних дивізії корпусу: 4, 5 і 6-та розташовувалися по усій території губернії [473, арк. 124–126]. За миколаївською системою комплектування, наступні десять років тривало поступове скорочення кількості солдатів в регулярних частинах, було створено Резервну дивізію. Головним завданням корпусу було прикриття кордонів з Австрією і Польщею [474, л. 51–59; 475, с. 706–707].

На початку 1846 р. реакцією російського самодержавства на революційні події в місті Кракові та в Галичині стало оголошення Царства Польського, Волинської й Подільської губерній на військовому стані і призов на службу частини відпускників з території Київського генерал-губернаторства [476, с. 269; 477, с. 269]. Така невелика мобілізація з подальшим очікуванням розвитку подій у сусідів неквапливо тривала майже увесь рік. У розпорядженні військового губернатора м. Житомира і волинського цивільного губернатора І. Каменського

на середину 1846 р. перебувало: 12319 піхотинців (одна дивізія), 2070 кавалеристів (чотири полки), 143 гармаші (рота артилерії), 2805 солдатів батальйону внутрішньої сторожі, 89 інженерів, 92 топографи, 63 жандарми, 1572 військових кантоністи [478, арк. 22; 479, л. 1–6, 10–12].

У липні, після оголошення військового стану сусідніх білоруських Віленської, Ковенської і Гродненської губерній з підпорядкуванням командувачеві Діючою армією графу І. Паскевичу-Ериванському, розпочався призов відпускних солдатів і швидке приведення полків до штатів воєнного часу [480, с. 34–35]. Микола I діяв на випередження. Поки повстання в Угорщині набирало силу, він відмобілізував війська і готував їх до повномасштабної війни. Рішення про військову інтервенцію цар прийняв ще в травні 1848 р [481, с. 181–182]. Свідченням цього є укази про грошове забезпечення військовослужбовців та інтендантських установ замість паперових асигнацій конвертованою „копійкою” для розрахунків за кордонами імперії [482, с. 372; 483, с. 479].

Восени 1848 р. російська армія перебувала в повній бойовій готовності. Переважна частина мобілізованих військ розміщувалась у межах південно-західних губерній України і частково в Царстві Польському. Проте, наказ на виступ не надходив. Микола I зайняв вичікувальну позицію. Без прямих прохань він не хотів втручатися в справи Європи [484, с. 331]. Тим більше, що не було приводу, зокрема, очікувана в Петербурзі безпосередня загроза з боку революційної Франції. Утім, загальній готовності військ перешкоджала епідемія холери, вона переважно розповсюджувалася по піхотних дивізіях 2-го і 3-го корпусів, тому до початку походу тільки протягом жовтня 1848 р. в армії померло 1676 вояків [485, л. 3–18].

Сучасник писав у спогадах: „Тут як один повстали угорці, його розпочали у вересні мадяри, але до них незабаром приєдналося 100 тисяч поляків. Революційне тремтіння охопило російську Польщу, Волинь і Поділля. Цар мав підстави боятися, щоб пожежа в господі сусіда не перекинулася на його дім”

[486, с. 75]. Рішучість у боротьбі із заколотниками та використання для цього військової сили Микола I виказав у маніфесті від 26 квітня 1849 р.: „[...] захищати честь та ім'я Російське, і недоторканість меж наших” [487, с. 235]. За пафосними заявами ховалася ще одна причина. Вісімнадцятирічна мирна пауза вже не влаштувала царя. Він прагнув випробувати і перевірити ефективність системи запасних і резервних військ, швидкість мобілізації регулярних частин, а найголовніше – побачити армію в бойових умовах [488, с. 27]. Таким приводом, як повстання в Угорщині, гріх було не скористатися.

У день обнародування маніфесту війська 4-го і 2-го піхотних корпусів (частина останнього на той час розташовувалася в Царстві Польському), перейшовши кордон, вирушили через східні провінції Австрійської імперії на зустріч з армією повстанців [489, с. 72–73]. Інтервенція Росії не залишала з військової точки зору ніяких шансів революційній Угорщині. У той час, як основні сили угорської армії були повернуті на захід і південний захід, рух російських військ здійснювався зі сходу, у тил повстанців. Досвідчений полководець І. Паскевич добре усвідомлював переваги свого становища та мав усі підстави розраховувати на легку перемогу. Як і на Поділлі, у районі Дубно було залишено окремий загін кількістю 20 тисяч вояків для протидії ворожим силам у Галичині, з правом перетину кордону в районі Радивилова при наближенні ворога [490, с. 7].

Коротка і переможна кампанія зміцнила ілюзорну впевненість вищого командування про достатньо високий рівень стану регулярної армії. Закривалися очі на недосконалість бойової підготовки полків, слабкість інтендантського забезпечення, малочисельність лікарів і фельдшерів, які не спромоглися припинити інфекційних хвороб під час походу, що далось взнаки в майбутньому.

„Допомога Росії в угамуванні повстання в Угорщині коштувала бюджету 60 млн. рублів і 30000 чоловік вбитих, поранених і померлих. Крім того, зазнала збитків торгівля і промисловість губерній Правобережної України, Білорусі і Литви”, – вважали учасники тих подій [491, с. 258]. Мабуть, єдиним позитивним

моментом з військової точки зору стала швидка демобілізація в армії після повернення військ, і перехід її знову на штати мирного часу. Це позбавило імперію зайвих фінансових витрат і довело тодішню ефективність способів комплектування армійських частин.

На початку 50-х рр. XIX ст. Волинь знову опинилася осторонь подій, що впливали на подальшу історію імперії. Ураховавши досвід повстання 1830–1831 рр., росіяни тримали чималий військовий контингент у Польщі, а Волинська губернія перейшла в статус тилової, внутрішньої території. На момент загострення суперечностей з Туреччиною і відрядження князя О. Меншикова до Константинополя для перемовин імператор Микола I діяв за угорським сценарієм. Наказав привести усі частини армії в південно-західних губерніях у бойову готовність, у тому числі 2-й і 4-й піхотні корпуси, частини яких було розташовано на Волині. У вересні 1853 р. він побував у Варшаві з метою огляду військ 2-го піхотного корпусу, а через місяць за наказом Генерального штабу дві дивізії піхоти і одна бригада кавалерії зі складу 3-го піхотного корпусу вступили до князівств [492, с. 17–19].

Водночас, російське вище командування було серйозно стурбоване проблемою оборони західного кордону Російської імперії. Найбільші побоювання викликала Волинь. Стратегічно важливе шосе Брест–Київ проходило уздовж краю Прип'ятських боліт і в безпосередній близькості від кордону з Австрією. Потужні фортифікаційні укріплення в цьому районі були відсутні, хоча цар Микола I визнавав необхідність створення фортеці в Дубно або Острозі ще у квітні 1843 р. [493, с. 61]. Коли ж головні сили 3-го і 4-го корпусів повернулися з Дунаю, з'явилася можливість суттєво посилити піхотними частинами дивізії резервної кавалерії, що прикривали кордон у Волинській губернії [494, с. 33]. Знайшла підтримку ідея генерал-ад'ютанта Г. Жомині, яка полягала в тому, що ключем до підвищення ефективності розташування угруповання російських військ стане розгортання в західних губерніях Росії не двох, а трьох армій: у Царстві Польському, на Волині і в Бессарабії. У цьому випадку російська армія

отримувала можливість відбити фланговим ударом вторгнення австрійців у будь-якому напрямку [495, с. 75].

На початок серпня 1854 р. з півночі на південь, від Вісли до Чорного моря розташовувалися війська 1, 2, 3, і 4-го піхотних корпусів, а також 15-ї і 16-ї піхотних дивізій, 5-го і 6-го корпусів. Окрім цього, у районі Варшави стояв Гренадерський корпус, а за спиною в Горчакова – 1-й і 2-й Резервні кавалерійські корпуси, не рахуючи резервних піхотних бригад і дивізій. До кінця року значна частина цих сил пішла під Севастополь [496, л. 8–9]. Тому реальна загроза наступу австрійської армії на Волинь у район Дубно, Кременця та Острога ще існувала. Причиною було те, що від Царства Польського до Брацлава існувала 400-кілометрова дірка, прикрита лише кількома батальйонами піхоти і кавалерії [497, с. 11]. У такому разі супротивник без перешкод виходив до Житомира, який не мав гарнізону, а в перспективі й до Києва. Найголовнішим було те, що вихід австрійських військ до Прип'ятських боліт відсікав Південну армію від військ генерала Ф. Редігера в Польщі. Російські сили на Дністрі були занадто слабкі, щоб ударом з півдня зупинити ворога, а Редігер не міг перейти австрійський кордон у Галичині і вдарити на Львів (Лемберг) або Краків [498, л. 1–22].

Навесні 1855 р. було вирішено значно посилити армійське угруповання на Волині за рахунок дислокованих у Польщі військ. У Ф. Редігера забрали Гренадерський корпус і 2-й піхотний корпус, а частини і з'єднання, які там залишилися, перейшли до суто пасивної оборонної тактики. Таким чином, два угруповання російських військ з 30 травня стали іменуватися Західною (Польща) і Середньою (Волинь) арміями [499, с. 327]. Однак, Середня армія виявилася в стратегічному сенсі „мертвонародженою”. Катастрофічне становище російських військ у Криму потребувало термінового їхнього підсилення і допомоги. Тому 2-й піхотний корпус відправився під Севастополь, а Гренадерський – зайняв оборонні позиції на Перекопі [500, л. 6–8; 501, л. 21].

На початку 60-х рр. територія краю знову поступово наповнилася військами. У зв'язку з початком посилення соціально-політичної напруги в Царстві

Польському та небезпекою вибуху другого польського патріотичного повстання російське самодержавство розпочало військові приготування. Ще коли обидві сторони переважно формували і накопичували сили та іноді вступали в дрібні сутички, на початку лютого 1863 р. з Правобережжя на територію Польщі вступили головні сили військ Київського військового округу [502, с. 31].

Як і в 1794 р. та 1831 р., росіяни робили все для того, щоб повстання не поширилося на територію краю. За наказом командувача військами КВО, для захисту Волинської губернії було спрямований загін під командуванням генерал-лейтенанта Л. Рудановського [503, с. 371]. Одна частина, під його особистим командуванням, прикривала Волинь з боку Литви (Гродненської і Мінської губерній) на ділянці від Ратно до річки Горинь. Друга частина – під командуванням генерал-ад'ютанта графа А. Ржевудського – прикривала південний кордон та західну частину Волині. Крім свого головного призначення з охорони меж губернії, обидва загони зобов'язали допомагати військам на території Люблінського відділу в пошуках загонів повстанців [504]. З великими зусиллями російської армії вдалося придушити повстання і нейтралізувати дрібні загони на Волині, що становили загрозу тиловим комунікаціям основних сил, тим самим заспокоїти місцеве чиновництво та стабілізувати ситуацію і зміцнити підвалини самодержавства [505, с. 31].

Географічне розташування Волині відводило їй подвійну роль: по-перше, при наступі ворожих армій із заходу на Київ, як це було у 1812 р., вона ставала важливим оборонним рубежем стримування, де супротивник не міг швидко просуватися через річки та лісові масиви; по-друге, Волинська губернія протягом 30–50-х рр. ХІХ ст. стала важливим тиловим опорним пунктом для чималого військового контингенту, що розташовувався в Царстві Польському під назвою Діючої армії. Ця армія, як дамоклів меч, нависала над кордонами сусідніх держав і могла виконувати і наступальні, й оборонні завдання. Комплектувалася вона винятково з елітних, боєдатних і надійних частин, які під час перебування відчували там себе у ворожому середовищі і потребували періодичних ротаций.

Такі заміни окремих полків відбувалися через кожні 3–4 роки, тому на території Волині склад військ і з'єднань періодично змінювався. В економічному плані край мав невисокий рівень розвитку сільського господарства, але водночас був невичерпним джерелом якісної деревини для потреб армії і флоту.

Висновки до розділу

Наприкінці XVIII ст., нова Київська губернія становила важливу у військово-стратегічному плані територію, де розташувався чималий контингент російської імператорської армії. Її значення вдалося обґрунтувати декількома факторами. По-перше, саме Наддніпрянщину вище командування вважало воротами до великоросійських губерній, які при потребі належало захищати за будь-яку ціну. По-друге, це зручний район з усіма необхідними природними ресурсами для довготривалого перебування військ, особливо кавалерії. По-третє, місто Київ, з його потужними фортифікаційними спорудами став важливим стратегічним центром усього регіону та місцем скупчення керівних структур вищого командування.

Якщо Київщина була стратегічним регіоном для накопичення і зосередження військ, то Поділля протягом досліджуваного періоду декілька разів змінювало тактичне значення залежно від військово-політичної ситуації, градусу успішності дипломатичних стосунків з Австрією, Придунайськими князівствами та Османською імперією. Якщо за часів Речі Посполитої край становив східні території цієї держави, що межували з підросійськими українськими землями, то після її знищення вектор помінявся в протилежний бік. Від цього залежало, яка кількість військ перебуває в губернії, скільки потрібно накопичити запасів провіанту, які військові об'єкти побудувати чи модернізувати. Прикордонний статус передбачав широке використання військ для його охорони і контролю. По річках Збруч і Дністер пролягали нові межі Російської імперії, відповідно повністю змінився мілітарний фактор: від нечисленних підрозділів польської

армії до значно більшої кількості частин регулярних військ, що спричинило зміни соціальних та економічних реалій і впливів. Протягом першої половини XIX ст. Поділля, разом з Бессарабією, стало плацдармом для спланованих загарбницьких експансій Російської імперії на південь та захід з метою захоплення нових територій та військової домінації.

Волинська губернія, з числа трьох південно-західних, за географічним розташуванням найближче перебувала біля постійного епіцентру напруги в західній частині Російської імперії – Царства Польського. З огляду на військово-стратегічні міркування: по-перше, вона мала значно тісніші контакти з Київщиною і Поділлям, тому з волі російських самодержців її адміністративно-територіально не прив'язали до Білорусі чи Польщі; по-друге, ця губернія стала тиловим, опорним районом для угруповання російських військ у Польщі; по-третє, існування спільного кордону з Галичиною розглядалося як зручний фактор у ймовірному конфлікті з Австрією. Через події кінця XVIII – перших років XIX ст. на Волині опинялися досить великі військові з'єднання російської армії, які то прямували на захід, то через короткий термін знову поверталися назад, завдаючи місцевій економіці великих збитків. Стабілізація після наполеонівських війн та формування на території Польщі Діючої армії остаточно визначила стратегічне амплуа Волині як потенційно небезпечного регіону в плані польських патріотичних виступів та водночас важливого оперативного району розташування військ, які за потреби могли вирушити на підкріплення частин у сусідні регіони імперії.

Джерела і література до другого розділу

1. 1719. Мая 29. Об устройстве Губерний и о определении в оных Правителей//ПСЗРИ-1. Т.V. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц, 1830. № 3380. С. 701.
2. Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей онаго. Санкт-Петербург: Тип. Департамента народного просвещения, 1820. 204 с.
3. 1708. Декабря 18. Об учреждении Губерний и о расписании к ним городов//ПСЗРИ-1. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц, 1830. № 2218. С. 436–437.
4. Лист прапорщика Вороніжського полку Д. Кудрявцева до Київського магістрату з вимогою термінового надання 39 волів для армії з передмість Сирця, Куренівки і Пріорки. 9. 04. 1738 р.//ЦДІАК України, Ф. 51. Оп. 4. Спр. 35. 9 арк.
5. 1722. Апреля 29. О платеже в Малороссии прогонов и о невступлении Киевскому Губернатору в суды и правления Малороссийского и об определении полковников в полках//ПСЗРИ-1. Т.VI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц, 1830. № 3990. С. 668–669.
6. 1720. Февраля 9. Высочайше утвержденное штатное положение о Генералитете, Генеральном Штабе, полевой Армии и гарнизонных полках//ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц, 1830. № 3511. Табл. VI. С. 15; 37.
7. Там само. Т. XLIII. С. 37.
8. 1731. Июля 14. О составлении разных полков, с назначением, какие чины и какое число по табели 1720 года определены были, сколько в военное и мирное время содержать надлежит, и против табельного определения, какие чины вовсе могут быть убавлены, и о разделении всех фортификаций, кроме

- Персидских завоеванных крепостей, на шесть Департаментов//Там само. Т. XLIII. Ч.1. № 5803. Пункт XIV. С. 65.
9. 1731. Августа 2. О содержании магазинов и о заготовлении провианта и фуража// Там само. Т. XLIII. Ч. 1. № 5819. Пункт 3. С. 91.
 10. 1770. Ноября 8. О сравнении полков Украинской Дивизии с полевыми полками// Там само. Т. XLIII. Ч.1. № 13532. С. 178–179.
 11. Ключевский В. О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. Москва: Наука, 1968. 525 с.
 12. Скрипник А. Ю. Київська губернія як стратегічний район перебування російської армії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.//Проблеми історії України XIX – початку XX ст: зб. Київ, Інститут історії України. 2013. Вип. XXII. С. 203–216.
 13. Указ Сената о запрещении посылать киевских мещан в наряд и о подчинении Киева генерал-губернаторской власти 10.01.1733 г. // Российский государственный архив древних актов (РГАДА), Ф. 248. Оп. 29. Д. 128. 4 л.
 14. 1764. Сентября 29. Жалованная грамота городу Киеву//ПСЗРИ-1. Т. XVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 12249. С. 916–920.
 15. 1775. Октября 20. О присоединении города Киева к Малороссии//ПСЗРИ-1. Т. XX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 14381. С. 223.
 16. 1781. Сентября 16. об учреждении Киевского Наместничества//ПСЗРИ-1. Т. XXI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 15228. С. 247.
 17. 1781. Сентября 18. Высочайше утвержденный штат Киевского Наместничества//ПСЗРИ-1. Т. XXI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. №. 15233. С. 271.

18. 1797. Сентября 27. О переведении Контрактов из Дубны в Киев//ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18166. С.753.
19. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Киев: В губ. тип. 1882. Вып. 1. 211 с.
20. Исторические Материалы из архива Киевского Губернского Правления. Изд. редактор неофициальной части Киевских Губернских Ведомостей. Киев: В губ. тип. 1882. Вып. 1. 211 с.
21. Андриевский А. Киевский вооруженный мещанский корпус в 1790 году//Киевская старина. Год десятый. Т. XXXIV. Киев: Тип. Т. Г. Корчак-Новицкого, 1891. 582 с.
22. Исторические Материалы из архива Киевского Губернского Правления... 211 с.
23. Коробков Н. Польская война 1794 года в реляциях и рапортах А. В. Суворова// Красный архив. 1940. № 4 (101). С. 149–151.
24. Агент из Варшавы – о военных приготовлениях Польши. 29.05. 1792 г.//РГАДА Ф. 193, Оп. 1. Д. 83. 2 л.
25. Мирный трактат между Россией и Турцией (Оттоманскою Портою), заключенный в Яссах 29 декабря 1791 г., и подтвержденный в Яссах же 29 января 1792 года 29.01.1792 г.//РГАДА Ф. 1261. Оп. 1. Д. 1094. 29 л.
26. Об армии находящейся в Молдавии. 15.06.1795 г.//РГАДА. Ф. 20. Оп. 1. Д. 359. 8 л.
27. Енциклопедія історії України: Т. 8; Па–Прик/редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2011. 520 с.: іл.
28. Булгарин Ф. Сочинения. Часть первая. Изд. второе, исправленное. № II. Краткое обозрение военного поприща графа Коковницына. Санкт-Петербург: В Тип. Александра Смирдина, 1830. 3000 с.

29. Кречетников М. Н. Выписка из журнала (1793 г.)//Русский архив. 1880. Кн. 3. Вып. 5. С. 357.
30. Письмо П. А. Румянцева фельдмаршалу Н. И. Салтикову о расформировании польских войск 5. 06. 1794 г. // Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), Ф. 41. Оп.1.Д. 438. 30 л.
31. 1793. Мая 6. О преобразовании Польских войск, вступивших в Российское подданство, и о переименовании бригад по прилагаемому у сего расписанию//ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17122. С. 428.
32. Відомість на військовополонених колишніх польських військ, які мешкають на території Брацлавської губернії, через Указ Сенату про повернення їх, і поляків засланих до Сибіру, на місця проживання 1797 р.//Держархів Вінницької області. Фонд Д-675. Оп. 1. Спр. 46. 6 арк.
33. Предложение Н. Репнина Н. Салтыкову относительно набранных в русскую армию польских военнослужащих 5.05. 1794 г.//РГВИА. Ф. 41. Оп.1. Д. 266. 136 л.
34. 1797. Июня 9. О Высочайшем утверждении штата Литовскому Конному Татарскому полку//ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17993. С. 22–24.
35. История 4-го Лейб-Драгунскаго Псковского Ея Величества полка 1701–1883 г./ сост. кн. Е. П. Урусов. изд. II. Санкт-Петербург: Типо-Литография А. М. Вольфа, 1886. 525 с.
36. Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.)//УІЖ. 2007. № 2. С. 143–158.
37. Бутич М. І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторів на Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.)//Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Київ: Наукова думка, 1985. Вип. 11. С. 45–50.

38. 1801. Сентября 9. О восстановлении пяти Губерний и о подчинении пограничных Губерний Военным Губернаторам//ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 20004. С. 775–778.
39. 1796. Декабря 17. О новом разделении Государства на Губернии//ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17634. С. 229–230.
40. О начальниках гарнизона, военных Губернаторах, городских Комендантах и Комендантах железнодорожных станций в мирное время. Раздел. III. Гл. I. О начальниках гарнизона. Ст. 439; 440//Свод Военных Постановлений. изд. 2. Часть I. Военные управления. Санкт-Петербург: Государственная типография. 1879. С. 89.
41. Государственные учреждения России в XVIII в. Законодательные материалы. Справочное пособие/под ред. А. В. Чернова. Москва: Наука, 1960. 579 с.
42. Ордера Каховского Михаила генерал-поручику Самойлову с сообщениями о изменениях по личному составу армии 17.01.1792 г.//РГАДА. Ф. 1453. Оп. 1. Д. 27. 29 л.
43. 1801. Июля 22. Об оказывании всякого вспоможения со стороны Земской Полиции при переходе полков на квартиры//ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19951. С. 722–728.
44. Кудрявцев Л. История губернаторства в Киеве и на Украине. Киев: Друк, 2003. 352 с.
45. Скрипник А. Ю. Київська губернія як стратегічний район перебування російської армії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.//Проблеми історії України XIX – початку XX ст: зб. Київ: Інститут історії України. 2013. Вип. XXII. С. 203–216.
46. 1794. Сентября 7. Об укомплектовании Карабинерных и Драгунских полков из мещан и крестьян казенных и помещицких Изяславской и Брацлавской Губерний, а Егерских корпусов из таковых же Минской, Полоцкой и

- Могилевской; о сроке службы набираемым людям; о поступлении о
взыскании рекрутских денег с купечества и Евреев по указу 3 мая 783, и о
наполнении полков Лейб военного ордена Казанского кирасирских людьми
из Карабинерных и Драгунских полков//ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-
Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17249. С. 554–555.
47. Про розміщення військ в містах і селах Київської губернії 1810–1812 р.
//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп.1. Спр. 17. 82 арк.
48. Рапорт генерала Леванидова о количестве войск в Киевской губернии
1793 г. //РГВИА. Ф. 846. Оп. 1. Д. 300. 212 л.
49. 1794. Сентября 7. Об укомплектовании Карабинерных и Драгунских полков
из мещан и крестьян казенных и помещицких Изяславской и Брацлавской
Губерний, а Егерских корпусов из таковых же Минской, Полоцкой и
Могилевской; о сроке службы набираемым людям; о поступлении о
взыскании рекрутских денег с купечества и Евреев по указу 3 мая 783, и о
наполнении полков Лейб военного ордена Казанского кирасирских людьми
из Карабинерных и Драгунских полков//ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-
Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17249. С. 554–555.
50. Прудников Ю. Ф. Комплектование русской армии (1794–1804 гг.): автореф.
дис. на соискание степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 „Отечественная
история”. Москва: 1972. 21 с.
51. 1796. Декабря 3. Высочайше утвержденное расписание Армии на дивизии, с
назначением полкам непременных квартир, Шефов и Инспекторов по
кавалерии//ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. 1. Санкт-Петербург:
Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., № 17606. С. 2–7.
52. Бантыш-Каменский Д. Биографии Российских Генералиссимусов и Генерал-
Фельдмаршалов, с 48 портретами. Санкт-Петербург: Тип. Третьего
Департамента Министерства Государственных Имуществ, 2 часть. 1840.
268 с.

53. 1797. Сентября 22. О именовании Екатеринославской дивизии Днестровскою//ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18150. С. 741.
54. Письма Александра I Кутузову М. И. по вопросам войны с Турцией и Наполеоном. 12.12.1811–1.11.1812 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 2010. 29 л.
55. Про координацію роботи з Сенатом, про від'їзд Беклешова до Києва. 1800 р. //ЦДІАК України. Ф. КМФ. 12. Оп. 1. Спр. 31. 5 арк.
56. 1801. Марта 31. Роспись кирасирским, драгунским, гусарским, гренадерским, мушкетерским и егерским полкам, коим Высочайше повелено именоваться прежними именами; и какими называться тем, кои прежде имен не имели//ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19809. С. 599–601.
57. 1801. Июня 24. О учреждении Военной Комиссии, для рассмотрения положения войск и устройства оных//Там само. № 19926. С. 704–705.
58. Про задовільнення різних потреб полків квартируючих в Київській губернії. 1804 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. оп. 1. Спр. 772. 921 арк.
59. Эвальд А. В. Как я командовал ротой//Отечественные записки. Том СХLI. Санкт-Петербург: В тип. И. И. Глазунова, 1862. 606 с.
60. Справа про табірне розташування військ на літній період біля міста Києва. 1799 р.//Держархів Київської області. Ф. 1. Оп. 36. Спр. 786. 69 арк.
61. Про розміщення військ в містах і селах Київської губернії. 1810–1812 р. //ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 17. 82 арк.
62. 1801. Июля 22. Об оказывании всякого вспоможения со стороны Земской Полиции при переходе полков на квартиры//ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19951. С. 722–728.
63. Записка Александра I „для памяти” военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. об обеспечении полного комплекта личного состава и материальной части в пехотных и кавалерийских бригадах и дивизиях. 15.09.1811 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3581а. 13 л.

64. Годунов В. Королев А. История 3-го Уланского Смоленского Императора Александра III полка. 1708–1908. Либава: Типо-литография Либаковский вестник, 1908. 362 с.
65. 1806. Июня 4. О образовании вверенных ему войск, и о порядке службы // ПСЗРИ-1. Т. XXIX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 22161. С. 345–349.
66. Генерал от кавалерии князь Дмитрий Владимирович Голицын//Деяния российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную. Часть вторая. Санкт-Петербург: В Тип. Карла Крайя, 1822. С. 276.
67. Про розміщення Севрського полку на квартирах у м. Корсунь, с. Зеленках, с. Михайлівці та інших. 1803–1904 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 340. 14 арк.
68. Справа про вступ на посаду Київського військового губернатора Голеніщева-Кутузова 1806 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1077. 4 арк.
69. Комплектование состава чинов различных специальных назначений. Раздел. II. Гл. VIII. Отд.. I. Комплектование состава врачей ветеринаров, фармацевтов и фельдшеров. Ст. 164//СВП. Ч. II. Войска регулярные. изд. 2. Санкт-Петербург: В государственной типографии, 1907. С. 41.
70. М. И. Кутузов. Сборник документов. Т. II./под ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное изд-во Военного министерства Союза ССР, 1951. 610 с.
71. Мациевич Л. С. Сын Суворова//Исторический вестник. Год первый. Том I. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1880. С. 348.
72. 1803. Марта 19. О прибавлении в сухопутную армию 4 полков Драгунских, 2 Гусарских, 7 Мушкетерских пехотных, одного Егерского и одного же конного Артиллерийского батальона//ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Книга штатов.

- Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1875. № 20674. С. 14–17.
73. Про задовільнення різних потреб полків квартируючих у Київській губернії. 1804 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 772. 921 арк.
74. Справа про розквартирування військ у Київській губернії. 1804 р.//Там само. Спр. 522. 35 арк.
75. Про задовільнення різних потреб полків квартируючих у Київській губернії 1804 р.//Там само. Спр. 772. 921 арк.
76. Рапорт М. Кутузова Александру I о французских шпионах. 17.09. 1806 г.//РГВИА. Ф. 26. Оп. 1. Д. 323. 15 л.
77. Смоктий А. Кармелюк//Киевская старина. Год первый. Том IV. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. С. 183–185.
78. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII: Описово-статистичні джерела/упоряд. Г. В. Болотова та ін. Київ: Наукова думка, 1989. 392 с.
79. Голованов О. Інженерна підготовка міста Києва до оборони напередодні та під час війни 1812 року//Київська старовина. 2000. № 4. С. 23–32.
80. Справа про плани Височайше затвердженим новим укріпленням міста Києва. 1831–1832 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 567. 14 арк.
81. Справа про запровадження інженерних цегляних заводів. 1830–1832 р.//Там само. Спр. 558. 222 арк.
82. Рапорт инженер-генерал-майора Оппермана К. И. военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М.Б. о боеготовности крепостей Риги, г. Динабурга, Бобруйска и Киева с описанием проделанных работ по укреплению крепостей. 13.11.1810 г.//РГВИА. Ф. 349. Оп. 2. Д. 228. 14 л.
83. Генерал Багратион. Сборник документов и материалов/под ред. С. Н. Голубова и Ф. Е. Кузнецова. Москва: ОГИЗ. Гос. изд-во политической литературы, 1945. 279 с.

84. 1801. Июня 29. Об осмотре крепостей Инженерным Генералам ежегодно//ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19931. С. 709.
85. Список генералитета, штаб и обер-офицеров Корпуса инженеров путей сообщения. Санкт-Петербург: В Военной типографии, 1825. 104 с.
86. Советская военная энциклопедия. Том первый. А-Аэродром/гл. ред. Р. П. Эйдеман. Москва: Советская энциклопедия, 1932. 984 с.
87. Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России : уч. пос. Волгоград: ВГПИ им. А. С. Серафимовича, 1987. 104 с.
88. Андрианов П. А. Русско-турецкая война (1806-1812 гг.). История русской армии (1812-1864 гг.). Санкт-Петербург: Полигон, 2003. 374 с.
89. Справа по представленню Київського військового губернатора про відомчу приналежність Київського військового шпиталю. 1827 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 5. 42 арк.
90. Пропозиції Військового Губернатора за 1811 р. 1811 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 658. 359 арк.
91. Волков С. В. Генералитет Российской империи.//Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. Том II. Л-Я. Москва: Центрполиграф, 2009. 832 с.
92. Справа про чиновників по Комісаріатському Відомству і Київському Арсеналу. 1828 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 182. 233 арк.
93. Рапорт М. Кутузова Александру I О вступлении в должность киевского военного губернатора. 13.11.1806 г.//РГВИА. Ф. 26. Оп. 1. Д. 328. 29 л.
94. Справа по указу Сенату про відповідальність за забезпечення військ провіантом і фуражем в Смоленській, Київській, Волинській, Чернігівській, Полтавській, Мінській і Курській губерніях на Цивільних Губернаторів під управлінням військових. 1805 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 846. 66 арк.

95. Переписка з Міністерством внутрішніх справ щодо посилення у місті Києві військової команди і про настрої польського населення. 1806 р.//Там само. Спр. 1076. 20 арк.
96. Справа про забезпечення квартирами полків 16-ї піхотної дивізії. 1797 р.// Держархів Київської області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 780. 62 арк.
97. Предписание киевскому коменданту генерал-майору А. О. Массе выделить из киевского гарнизонного полка солдат для укомплектования 16-й дивизии 22.07. 1807 г.//РГВИА. Ф. 26. Оп. 1. Д. 368. 799 л.
98. Сведения о французской армии и ее расположении. май 1807 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 1975. 4 л.
99. Скрипник А. Ю. Шпигунська та диверсійна діяльність наполеонівських агентів у Південно-Західних губерніях Російської імперії (1806 – 1814 рр.)// УІЖ. Київ: Інститут історії України, 2015. Вип. 5 (№ 524). С. 103–112.
100. Відношення Київського Повітового Маршалка до Київського Магістрату про готовність київських міщан для повітового ополчення. 6.06. 1812 р. Держархів м. Києва. Ф.1. Оп. 2. Спр. 190. 3 арк.
101. 1812. Июля 31. Об учреждении Комитета для образования внутреннего ополчения // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25193. С. 401.
102. Гуржій О. І., Реєнт О. П., Палій А. Н. Війна 1812 року: український контекст. Київ: Ін-т історії України, 2012. 154 с.
103. Ахтарумов Д. Описание войны 1812 года. Санкт-Петербург: В тип. В. Плавильщикова, 1819. 306 с.
104. Справа про міліцейську зброю. 1810–1812 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1157. 43 арк.
105. Богданов Л. П. Русская армия в 1812 году : Организация, управление, вооружение. Москва: Воениздат, 1979. 172 с.
106. Генерал от кавалерии граф Александр Петорович Тормасов//Деяния российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в

- достопамятнуою войну с Францією, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную. Часть первая. Санкт-Петербург: В Тип. Карла Крайя, 1822. С. 273–274.
107. Ададуrow В. В. Наполеонові „українці”: шляхта Правобережжя у французьких планах воєнної кампанії 1812 року//Красзнавство. Київ: Інститут історії України, 2012. № 4. С. 33–42.
108. Про укріплення Печерської фортеці для оборони Києва в період Вітчизняної війни 1812 року. 7.11.1811–12.07.1812 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 787 (1837). Спр. 1475. 143 арк.
109. Про приготування на випадок оборони фортеці. 7.11.1811–12.07.1812 р. //ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1487. 20 арк.
110. Журнал исходящих бумаг командира Сводной гренадерской дивизии и начальника Отдельного летучего отряда – авангарда 3-й Дунайской армии, Воронцова М. С. 1.04.1812–30.12.1813 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 2025. 408 л.
111. Повідомлення Київського цивільного губернатора Митрополиту Київському і Галицькому про розгром французьких військ і відсутності військової небезпеки для міста Києва, про наказ генерал-фельдмаршала Кутузова заспокоїти мешканців міста. 1812 р.//ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 336. Спр. 186. 17 арк.
112. 1813. Февреля 24. Об учреждении резервной армии на границах Империи//ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25342. С. 535–539.
113. 1813. Июля 11. О сборе рекрут Псковской Губернии//Там само. № 25422. С. 597.
114. Русская военная сила. Очерк выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней./сост. группой офицеров Генерального штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Выпуск VIII. Период царствования

Павла I-го и Александра I-го до Отечественной войны. Москва: Типо-
литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1889. 161 с.

115. 1813. Февраля 3. Об учреждении госпиталей и магазинов по военным
дорогам, в нынешнюю кампанию учрежденным//ПСЗРИ-1. Т. XXXII.
Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25330.
С. 519–528.
116. 1814. Октября 28. О разделении сухопутных сил на две армии//Там само.
№ 5723. С. 1077.
117. Русская военная сила/под ред. А. Н. Петрова. Т. II. Москва: изд-во типо-
литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1897. 569 с.
118. Иванов П. А. Обзорение состава и устройства регулярной русской
кавалерии от Петра Великого до наших дней. Санкт-Петербург: В тип.
Н. Тиблена и К., 1864. 353 с.
119. 1826. Сентября 4. Высочайше утвержденное расписание Гарнизонных
Артиллерийских рот, с разделением на округа и бригады, и назначением
номеров, сообразно с расположением оных//ПСЗРИ-II. Т. I. Санкт-
Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 574. С. 927–929.
120. 1817. Января 13. О перемене военных госпиталей//ПСЗРИ-1. Т. XXXIV.
Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26592. С. 5.
121. 1827. Января 12. О составе Сводной дивизии 4 пехотного Корпуса//ПСЗРИ-
II. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 818.
С. 19–20.
122. Комплектование по составу мирного времени. Гл. 1. Отд. I. Комплектование
состава нижних чинов. Ст. 2.; 5; Отд. II. Комплектование состава
офицерских военных и гражданских чинов. Ст. 44. Кн. VI. Комплектование
войск и управлений, заведений и учреждений военного ведомства. Раздел. 1.
Общий порядок комплектования//СВП. Часть. II. Войска регулярные. изд. 2.
Санкт-Петербург: В государственной типографии. 1907. С. 5–6.

123. 1816. Августа 7. Об уничтожении состава 6 пехотного корпуса//ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26397. С. 988–989.
124. Бескровный Л. Г. Русское военное искусство XIX в. Москва: Наука, 1974. 360 с.
125. 1816. Июля 20. О комплектовании Гвардейской Артиллерии//ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26368. С. 954–956.
126. Щербина В. Из семейного архива. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796–1874)//Киевская старина. Год одиннадцатый. Том XXXVII. Киев: Г. Т. Корчак-Новичкого, 1892. 630 с.
127. 1823. Апреля 2. О убавлении числа в войсках и об уничтожении корпусных и дивизионных госпиталей//ПСЗРИ-1. Т. XXXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 29398. С. 881–882.
128. 1827. Февраля 1. О убавке в полках Штаб- и Обер-Офицеров//ПСЗРИ-II. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 866. С. 85–86.
129. Комплектование по составу мирного времени. Гл. 1. Отд. I. Комплектование состава нижних чинов. Ст. 2; 5; Отд. II. Комплектование состава офицерских военных и гражданских чинов. Ст. 44. Кн. VI. Комплектование войск и управлений, заведений и учреждений военного ведомства. Раздел. 1. Общий порядок комплектования//СВП. Ч. II. Войска регулярные. изд. 2. Санкт-Петербург: В государственной типографии, 1907. С. 15–16.
130. 1820. Сентября 21. Высочайше утвержденные правила на предмет сдачи полками оставшихся у них излишеств амуниции и оружия//ПСЗРИ-1. Т. XXXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27027. С. 450–451.

131. 1820. Февраля 20. Высочайше утвержденное положение о комплектовании гвардейского корпуса, кирасирских и гренадерских дивизий с их артиллериею и саперных батальонов//Там само. № 28154. С. 57–64.
132. 1821. Ноября 6. О увольнении в отпуск и непредставлении к производству ротных и прочих Командиров по Артиллерии, по Пионерным, Саперным и фурштатским батальонам, и другим командам, когда части, им вверенные, находятся в законной исправности//Там само. № 28802. С. 906.
133. 1816. Декабря 4. О переименовании Киевского корпусного госпиталя из 3-го в 4-й класс//ПСЗРИ-1. Т. XXXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26537. С. 1103.
134. 1816. Апреля 20. О донесении Государю Императору, в случае перемены квартирного расположения Дивизии или Корпуса//ПСЗРИ-1. Т. XL. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. Общее приложение к томам ПСЗ. К тому XXXIII. № 26235 а. С. 102–103.
135. 1813. Генваря 20. О правилах для высылки выздоравливающих из госпиталей воинских чинов в места, назначенные в приложенном у сего расписании//ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25321. С. 508–513.
136. 1813. Февраля 2. О распределении во Внутреннюю стражу людей, сделавшихся неспособными к продолжению полевой службы в действующих войсках//Там само. № 25329. С. 518–519.
137. 1814. Июля 17. об усилении 10 Губернских батальонов Внутренней стражи//Там само. № 25623. С. 843.
138. Лукьянович Н. А. Описание турецкой войны 1828 и 1829 годов. Часть первая. Санкт-Петербург: В тип. Э. Праца, 1844. 360 с.
139. О количестве, расположении и управлением отдельными Резервными войсками. 18.01.1828 г.//РГВИА. Ф. 406. Оп. 2. Д. 357. 15 л.
140. Апушкин В. А. Исторический очерк службы батарей 23-й Артиллерийской бригады. 1851–1895 гг. Санкт-Петербург: Тип. С. В. Волпянского, 1896. 356 с.

141. Шепелев Л. Е. Гражданские чиновники Военного ведомства//Цейхгауз. 1998. № 7. С. 16–19.
142. 1828. Марта 31. О сформировании подвижных инвалидных рот//ПСЗРИ-П. Т. III. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 1906. С. 336.
143. Высочайшие грамоты//Русский инвалид. 1829. № 219. (28 августа). С. 1.
144. Денні і вечірні рапорти по службі, розташування військових частин, кількість хворих в київському гарнізоні, в Києво-Печерській фортеці на 1 вересня 1827 р. 1.09.1827 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 47. 17 арк.
145. 1828. Апреля 14. Об открытии войны с Оттоманскою Портою//ПСЗРИ-П. Т. III. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 1947. С. 383–384.
146. 1828. Апреля 14. Декларация о причинах войны с Оттоманскою Портою и обстоятельствах ей предшествовавших//Там само. № 1948. С. 384–394.
147. Про переміщення 2-го піхотного корпусу з місця квартирування в Київській губернії відповідно до затвердженої дислокації. 23.05.–17.07.1828 р. //ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 266. 159 арк.
148. Там само. Арк. 13–14.
149. Маршрути прямування військ Гвардійського корпусу з Подільської до Київської і Волинської губерній. 13.03.–4.11.1829 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 475. 837 арк.
150. 1829. Генваря 24. О сформировании 11 и 12 пехотных дивизий//ПСЗРИ-П. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 2619. С. 60.
151. 1829. Генваря 30. О выступлении Артиллерии действующей армии в поход, и о составе Резервной артиллерии//Там само. № 2642. С. 84–86.
152. 1829. Сентябрь 2. О прекращении войны и вечном мире; об открытии Дарданелов и Босфора навсегда для торговли всех народов без изъятия; об определении границ и уступок России крепостей: Анапы, Поти, Ахалцыха, Ацхура и Ахалкалака; о признании прежних трактатов с Портою в полной

- силе; о вознаграждении России убытков, от войны понесенных, и об учреждении карантинной линии на Дунае//Там само. № 3128. С. 622–633.
153. Письма графа Палена Петра Воронцову М. С. по делам командуемого ним 2-го пехотного корпуса. 26.11.–28.11.1829 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 2200. 4 л.
154. 1829. Сентября 22. Высочайше утвержденное расписание 1-й Армии в новом ея составе//ПСЗРИ-П. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 3178. С. 667–668.
155. 1831. Января 25. О вступлении Действующей Армии в пределы Царства Польского, для усмирения мятежников//ПСЗРИ-П. Т. VI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4285. С. 54–55.
156. 1831. Апреля 9. О составе Резервной Армии//Там само. № 4490. С. 295.
157. Справа по відношенню начальника Головного штабу щодо розташування резервних бригад 13, 14, 15, і 16-ї піхотних дивізій табором біля м. Києва. 1830 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 519. 104 арк.
158. Про вступ військ до Києва для караульної служби. 30.06.–30.12.1827 р. //ЦДІАК України. Ф. 533. оп. 5. Спр. 10. 64 арк.
159. Про виступ військ з Києва після караульної служби. 1.02.–3.12.1827 р. //Там само. Спр. 13. 44 арк.
160. Про дозвіл київським міщанам відродити озброєний міщанський корпус для охорони міста. 11.05.1831 р.//Держархів м. Києва. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1626. 9 арк.
161. Русская военная сила. Очерк выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней/сост. группой офицеров Генерального штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Выпуск X. Период царствования императоров Николая I-го и Александра II-го – до всеобщей воинской повинности. Москва: Типо-литография пов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1889. 233 с.
162. Внутренние известия//Русский инвалид. 1830. № 272. (25 октября). С. 2.

163. Рапорти військового Коменданта про число військ в Житомирі 2.01. 1830–7.12.1831 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 590. 167 арк.
164. По рапорту генерал-майора Карпова про склади зброї (піки) заховані у лісі. 20.03.– 6.05.1831 р.//Там само. Оп. 4. Спр. 123. 20 арк.
165. Киркевич В. Г. Время Романовых. Киев в империи/науч. ред.: В. Д. Вероцкий, С. И. Попович. Киев: Варта, 2004. 263 с.
166. Справа про необхідність побудови казарм для розміщення солдатів внутрішньої сторожі у Київській, Подільській і Волинській губерніях. 1832–1833 рр.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 64. (1832). Спр. 256. 24 арк.
167. Відомості про війська 1-ї Армії розташовані в Київській губернії і про кількість солдат і офіцерів Київського внутрішнього гарнізонного батальйону. 13.01.1832 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 955. 16 арк.
168. 1833. Января 28. Высочайше утвержденный проект Положения о преобразовании Армейской пехоты//ПСЗРИ-П. Т. VIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1834. № 5943. С. 55–65.
169. 1833. Март 21. Высочайше утвержденное Положение о переформировании Армейской кавалерии//Там само. № 6065. С. 156–167.
170. 1833. Декабря 28. Высочайше утвержденное Положение о переформировании Гвардейской и Полевой Артиллерии//Там само. № 6676. С. 801–814.
171. Коваленко А. Ю. Военные реформы в России в первой четверти XIX века. Москва: ООО Компания Спутник, 2004. 167 с.
172. Комплектование по составу мирного времени. Гл. 1. Отд. I. Комплектование состава нижних чинов. Ст. 2; 5; Отд.. II. Комплектование состава офицерских военных и гражданских чинов. Ст. 44. Кн. VI. Комплектование войск и управлений, заведений и учреждений военного ведомства. Раздел 1. Общий порядок комплектования//СВП.. Ч. II. Войска регулярные. Изд. 2. Санкт-Петербург: В государственной типографии, 1907. С. 6.

173. 1835. Июля 31. Об упразднении Главного Штаба 1-й Армии//ПСЗРИ-II. Т. X. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1836. № 8355. С. 907.
174. 1849. Апреля 26. О движении армий наших для содействия Императору Австрийскому для потушения мятежа в Венгрии и Трансильвании// ПСЗРИ-II. Т. XXIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1850. № 23200. С. 235.
175. Лихутин М. Д. Записки о походе в Венгрию в 1849 году. Москва: Тип. А. И. Мамонтова и К, 1875. 101 с.
176. Исламов Т. М. Пушкаш А. В., Шушарин В. Н. Краткая история Венгрии. Москва: Наука, 1991. 608 с.
177. 1849. Августа 17. О благополучном окончании войны в Венгрии//ПСЗРИ-II. Т. XXIV. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1850. № 23458. С. 20.
178. Айрапетов О. Р. Внешняя политика Российской империи (1801-1914). Москва: Европа, 2006. 672 с.
179. Криволапов А. А. Фельдмаршал И. Ф. Паскевич и проблема стратегии России в Восточной войне 1853–1856 гг.//Русский сборник. Том VII./ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва: изд-во ООО „Регнум”, 2009. 414 с.
180. Покровский М. Н. Внешняя политика России в первые десятилетия XIX в.//Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Москва: Красная новь, 1923. С. 22.
181. 1853. Июня 8. О порядке отправления по особой курьерской почте казенных пакетов от лиц военного ведомства, между С-Петербургом и городами: Житомиром, Киевом, Балтою и Кишиневом//ПСЗРИ-II. Т. XXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1854. № 27332. С. 285–286.
182. Распоряжения на случай перехода неприятельских войск через р. Прут. Зимние квартиры войск в 1854–1855 гг. Образование в Киевской и

- Волынской губерниях особого отряда, под начальством генерала Гельфрейха. Проведение Московско-Киевской и Киевско-Николаевской телеграфных линий и донесения с театра войны телеграфическими депешами. 1854–1855 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3372. 4 л.
183. Про використання домів у місті Хмільнику під військові лазарети. 1855–1856 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 16. 17 арк.
184. 1853. Июня 14. О движении Российских войск в Придунайские Княжества//ПСЗРИ-II. Т. XXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1854. № 27344. С. 289–290.
185. Богданович М. И. Восточная война 1853–1856 гг.: В 4 т. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Сущинского, 1876. Т. 1. 333 с.
186. Сведения о передвижении некоторых частей войск, в конце 1852 года. Распоряжение о выступлении за р. Прут войск 3-го пехотного корпуса. Копии с докладом бывшего департамента Генерального штаба по части передвижения и расположения войск 3, 4 и 5-го пехотных корпусов на юге России и за границею. 1853 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 1. Д. 3310 а. 11 л.
187. Строевые рапорты о состоянии воинских частей, расположенных в Бессарабской области. 15.07.1853–17.12.1853 г.// Arhiva nationala a republicii Moldova (НАРМ). Ф. 2. Оп. 1. Д. 6024. 489 л.
188. Криволапов А. А. Фельдмаршал И. Ф. Паскевич и проблема стратегии России в Восточной войне 1853–1856 гг.//Русский сборник. Т. VII./ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва: изд-во ООО „Регнум”, 2009. 414 с.
189. Распоряжение по артиллерии о перевозке имущества подвижных артиллерийских парков, следующих за армиею в Молдавию. 1853–1854 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3606. 99 л.
190. 1854. Марта 10. Об усилении армии сформированием новых батальонов и батарей//ПСЗРИ-II. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 27999. С. 241–242.

191. 1854. Марта 17. О порядке сформирования новых батальонов и батарей, назначенных для усиления армии//Там само. № 28041. С. 268–269.
192. Переписка о собрании бессрочноотпускных чинов в 1853 году. 1852 г. //РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 4258. 72 л.
193. Русская военная сила. Очерк выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней/сост. группой офицеров Генерального штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Выпуск X. Период царствования императоров Николая I-го и Александра II-го – до всеобщей воинской повинности. Москва: типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1889. 233 с.
194. Русская военная сила. Очерк выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней... Выпуск IX. 141 с.
195. Петров А. Н. Война России с Турцией. Дунайская компания 1853 и 1854 гг. Том I. Санкт-Петербург: Военная типография, 1890. 205 с.
196. Записка генерал-фельдмаршала Паскевича Горчакову о предстоящих военных действиях. 1855 г.//РГВИА. Ф. 481. Оп. 1. Д. 13. 40 л.
197. Ушаков Н. И. Записки очевидца о войне противу Турции и западных держав (1853–1855). Ч. 1.//Девятнадцатый век. ист. сб. изд. П. Бартеневым. Кн. вторая. Москва: тип-я Грачева и К., 1872. 489 с.
198. Циркуляр Київського військового округу про оголошення на військовому стані Київської, Волинської, Подільської губерній у зв'язку з Кримською війною. Копія мирного договору Росії з Францією, Австрією і іншими країнами після Кримської війни. 31.12.1854–29.11.1856 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 120. 39 арк.
199. Подчинение главнокомандующему Южной армией Киевской, Подольской и Херсонской губерний в военном отношении. Размещение госпиталей. Выписка из журнала войск, под начальством барона Остен-Сакена, с 10 ноября 1853 по 10 ноября 1854 г. Движение и расквартирование войск в

- Бессарабской области и других губерниях. 3.11.1854–9.04.1855 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3330. 23 л.
200. Сформирование, отправление и движение к армии разных артиллерийских частей. 1853–1855 г.//Там само. Д. 3605. 103 л.
201. О доставлении кремневых ружей из Киева и Новогеоргиевска в Фокшаны и Бухарест и, по переделке оных в ударные, обратно в Киев. 1853–1854 г. //Там само. Д. 3616. 113 л.
202. 1855. Февраля 2. О сформировании в Киеве гарнизонной артиллерийской роты усиленного состава, и о причислении оной под № 9 к 8 гарнизонной артиллерийской бригаде//ПСЗРИ-II. Т. XXX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1856. № 29007. С. 132.
203. О передвижении войск из Южной армии и других мест на усиление войск, действующих в Крыму. 1854 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3331. 355 л.
204. Богданович М. И. История военного искусства и замечательнейших походов, от начала войн до настоящего времени: В 2 т. Санкт-Петербург: Тип. Крайя, 1853. Т. 2. 132 с.
205. Скрин Ф. Г. Рост России с 1815 по 1900 г./с английского перевод К. К. Толстого. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1904. С. 83.
206. Выписки из частных писем полученных из Крыма//Русский инвалид. 1855. № 25. (1 февраля). С. 4.
207. Новакошич И. М. Малорусская политическая сатира на Польшу по поводу ея раздела//Киевская старина. Год червертый. Том XI. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новичкого, 1885. С. 791–795.
208. Ильенко А. Н. Начало конца Польши; введение в историю борьбы за соединение России при императрице Екатерине Великой. Материалы, извлечённые из Московского отделения общего архива главного штаба, из Военно-учёного архива того же штаба и из Московского главного архива Министерства иностранных дел. Санкт-Петербург: изд-во Санкт-Петербург, 1898. 369 с.

209. Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ: Либідь, 1995. Т. 2. 608 с.
210. Собственноручные замечания Императрицы Екатерины II, об условиях на которых можно заключить мир с Турциею. 1791 г.//РГАДА. Ф. 10. Оп. 1. Д. 81. 11 л.
211. Скрипник А. Ю. Дислокація російських військ на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XIX ст.//Проблеми історії України XIX – початку XX ст: зб. Київ: Інститут історії України. 2012. Вип. XX . С. 229–236.
212. Kieniewicz S. Historia Polski. 1795–1918. Wyd. 9-te. Warszawa: PWN, 1997. 379 s.
213. Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва : Международные отношения, 2002. 696 с.
214. Фон-Сміт Ф. Суворов и падение Польши: в 2 ч./под ред. кн. Голицина. Санкт-Петербург: В тип. Э. Веймара, 1866. Ч. 1. 386 с.
215. 1792. Мая 6. О вступлении Российских войск в области Республики//ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17044. С. 330–335.
216. Бобржинский М. Очерк истории Польши (Dzieje Polski)/перевод с 3-го польского изд. под ред. Н. И. Карьева. Санкт-Петербург: изд. Л. Ф. Пантелеева, 1891. Том II. 340 с.
217. Lelewel J. Polska odradzajaca sie czyli Dzieje Polskie od roku 1795. Potocznie opowieedziane. Brusella: W Jana Nepomucena Mlodeckiego, 1843. 216 s.
218. Глиноецкий Н. П. История русскаго Генеральнаго Штаба. Т. I. (1698–1825). Санкт-Петербург: тип. штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1883. 438 с.
219. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев: тип. С. В. Кульженко, 1895. 247 с.

220. Хатов А. И. Руководство молодым офицерам к отправлению службы разных родов войска, в военное время: в 2 ч. Санкт-Петербург: Военная типография, 1831. Ч. 1. 153 с.
221. Богданович М. И. Русская армия в век императрицы Екатерины II. Санкт-Петербург: тип. Департамента уделов, 1873. 35 с.
222. Богданович М. И. История царствования императора Александра I и России в его время: в 6 т. Санкт-Петербург: тип. Ф. Сушинского, 1869. Т. 1. 539 с.
223. Скрипник А. Ю. Участь російських військ у поділах Речі Посполитої на Правобережній Україні (1792–1795 рр.)//Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія/за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 1. С. 8–11.
224. Записка с обзором действий и компаний русской армии против турок в 1793 г. Продиктована согласно пометке на французском языке А. В. Суворовым и отослана по приказу свыше императрице. 1793 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 1696. 19 л.
225. 1792. Декабря 9. О присылке ежемесячных ведомостей в Военную Коллегию из полков и полевых батальонов о числе воинских чинов, по приложенной форме//ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17091. С. 391.
226. Анисимов Е. Алмаз политики, или Канцлер Безбородко//Дело. 2003. № 2. С. 8.
227. Бандтке Г. С. История государства Польского. Том II. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Российской Академии, 1830. 527 с.
228. Зельдич Ю. В. Петр Александрович Валуев и его время: Историческое повествование. Москва: Аграф, 2006. 576 с.
229. Wandycz P. Pod zaborami: ziemie Rzeczpospolitej w latach 1795-1918. Warszawa: PIW, 1994. 269 s.

230. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст./укладачі, автори вступної статті С. А. Копилов, А. В. Задорожнюк. Кам'янець-Подільський. Аксіома, 2011. 124 с.
231. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев: тип. С. В. Кульженко, 1895. 247 с.
232. Гренадерские и Пехотные полки. Справочная книжка Императорской Главной Квартиры. изд. 2-е./исправлено и дополнено под ред. В. К. Шейка. Санкт-Петербург: тип. В. Д. Смирнова, 1909. 230 с.
233. Донесение Генерал-Майора Турчанинова об инспекторском смотре Екатеринославского гренадерского полка. 1796 г.//РГАДА. Ф. 20. Оп. 1. Д. 355. 19 л.
234. Энгельгардт Л. Н. Записки 1766–1836. Польская война. Ч. 1. Гл. V. Изд. Русского архива (с примечаниями и указателем). Москва: Тип. тов-ва Рысь, 1868. 251 с.
235. Энциклопедия военных и морских наук. Т. IV. Кабаль-Ляхово/сост. под ред. Г. А. Леера. Санкт-Петербург: В тип. В. Безобразова и К., 1889. 642 с.
236. Мосолов С. И. Записки отставного генерал-майора Сергея Ивановича Мосолова. История моей жизни//Русский архив. Кн. 1. Вып. 1. 1905. С. 124–173.
237. Енциклопедія історії України : Т. 4 : Ка–Ком/редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2007. 528 с.: іл.
238. Припис генерал-губернатора Тутомліна Подільському цивільному Губернатору П. Шереметьєву про приведення до присяги поміщиків, про мапи поштових доріг, плани Кам'янецької фортеці. 3.09.1795–31.02.1796 р.// Держархів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 1. 8 арк.
239. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... 247 с.
240. Военная энциклопедия. Т. VI. Верещагин – Воинская повинность/под. ред. К. И. Величко. Санкт-Петербург: тип. тов-ва. И. Д. Сытина, 1912. 369 с.

241. Извещение генерал-кригс-комиссара Татищева А. И. Комиссариатской экспедиции об упразднении Каменец-Подольский крепости и перевозе артиллерии в г. Хотин. 14.03.1812 г.//РГВИА. Ф. 396. Оп. 4. Д. 296. 1 л.
242. Петров М. Б. Населення Кам'янця-Подільського та його етнічна структура в другій половині XVI – XVIII ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 2003. Т. 11. С. 53–59.
243. Справа по стягненню з міщан міста Кам'янця-Подільського платні за вхід і вихід в межах Кам'янецької фортеці. 1793 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 829. Оп. 1. Спр. 1. 8 арк.
244. Предложение графа Н. И. Салтыкова Военной коллегии о повышении в чинах офицеров, участвующих в строительстве крепостей на Днестре под начальством А. С. Суворова. 15.06.1794 г.//РГАДА. Ф. 10. Оп. 3. Д. 344. 13 л.
245. Рескрипт Екатерины II П. А. Румянцеву, благодарность А. В. Суворову за разоружение польских войск. 17.06.1794 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 1. Д. 2730. 60 л.
246. Милютин Д. А. Наставление к занятию, обороне и атаке лесов, строений, деревень и других местных предметов. Санкт-Петербург: Тип. Военно-учебных заведений, 1843. 57 с.
247. Донесение депутата всех еврейских казаков Филаня Л. на имя Александра I о перехвате писем польских помещиков со сведениями о русской армии и с предложением о создании секретной агентуры во всех губерниях. 30.04.1812 г. //РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3574. 24 л.
248. Библиотека полезных сведений о России. Часть первая. Санкт-Петербург: В тип. Н. Греча, 1836. 216 с.
249. Ордер П. А. Румянцева А. В. Суворову об ускорении формирования корпуса для прикрытия Изяславской губернии. 19.07.1794 г.//РГВИА. Ф. 43. Оп. 1. Д. 95. Ч. I. 15 л.

250. О Пинской бригаде польских войск. Из действий Суворова-Рымникского в 1794 году (Записки современника)//Москвитянин. 1842. № 2. С. 19–23.
251. Коробков Н. Польская война 1794 года в реляциях и рапортах А. В. Суворова//Красный архив. 1940. № 4 (101). С. 149–151.
252. Історія міст і сіл Української РСР : В 26 т. Вінницька область/гол. ред. кол. П. Т.Тронько. АН УРСР; Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 777 с.
253. Рапорты Каменец-Подольского военного губернатора А. Беклешова Павлу I о пограничных делах с Австрией и Польшей (февраль–ноябрь 1797 г.) //РГАДА. Ф. 204. Оп. 1. Д. 1. 36 л.
254. 1796. Декабря 3. Высочайше утвержденное расписание армии на дивизии с назначением полкам непрременных квартир, Шефов и Инспекторов по кавалерии//ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17606. С. 216.
255. Про призначення до військових частин медичних службовців. 3.01.–12.12.1798 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 11. 136 арк.
256. Про облаштування у Кам'янці-Подільському тимчасового військового шпиталю. 21.03.1806–21.03.1810 р.//Там само. Спр. 59. 19 арк.
257. „Правило о егерском учении” подполковника К. Гурковского. 7.07.1811 г. //РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 2005.10 л.
258. Керсновский А. История русской армии: в 4 т. Москва: Голос, 1992. Т. 1. 304 с.
259. Храевич В. Присяга на верность Императору Павлу в юго-западном крае//Киевская старина. Год одиннадцатый. Том XXXVIII. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новичкого, 1892. С. 109–113.
260. Донесения Каменец-Подольского генерал-губернатора Ивана Гудовича, гр. Безбородько и Павлу I о пограничных с Турцией делах. Май 1798–март 1799 г. //РГАДА. Ф. 204. Оп. 1. Д. 6. 20 л.

261. 1801. Июля 22. Об оказывании всякого вспоможения со стороны Земской Полиции при переходе полков на квартиры//ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19951. С. 722–728.
262. 1799. Мая 15. О штатах Кавалергардского полка//ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. I. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19420. Табл. III. С. 112–117.
263. Справа про розквартирування військ в Київській губернії. 1804 р.// ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 522. 35 арк.
264. 1803. Мая 16. О сформировании вновь нескольких Драгунских, Гусарских, Мушкетерских, одного Егерского полков и одного конного Артиллерийского батальона//ПСЗРИ-1. Т. XXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 20764. С. 608–610.
265. 1805. Август 28. О сформировании двух драгунских, семи мушкетерских и двух егерских полков//ПСЗРИ-1. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21882. С. 1186–1188.
266. Справа про призначення Київського військового губернатора Тормасова командиром над Молдавським корпусом. 1805 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 987. 14 арк.
267. План перемещения русских войск западным границам на кануне войны 1805 г. 27.06.1805 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 1. Д. 1674. 41 л.
268. План сосредоточения Подольской армии в районе Радзивилов-Гусятин. 1799 г.//Там само. Д. 3118. 27 л.
269. Покровский М. Н. Внешняя политика России в первые десятилетия XIX в.//Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Москва: Красная новь, 1923. С. 22.
270. Рапорт № 127 М. И.Кутузова И. И.Михельсону с просьбой о выводе подчиненных ему полков на новые квартиры. 27.01.1806 г.//РГВИА. Ф. 14209. Оп. 16. Св. 5. Д. 12. 9 л.

271. Предписание М. Кутузова генерал-лейтенанту И. К. Гике о включении его отряда в состав главного корпуса Молдавской армии. 21.04.1808 г.//Там само. св. 53. Д. 2а. 29 л.
272. Предписание М. Кутузова П. К. Эссену 3-му об объявлении благодарности Московскому гренадерскому полку. 4.04.1808 г.//Там само. Д. 2б. 15 л.
273. Генерал от инфантерии Михаил Андреевич граф Милорадович//Жизнеописания русских военных деятелей/под ред. Вс. Мамышева. Т. 1. Вып. четвертый. Санкт-Петербург: изд. В. Березовский, 1887. С. 53–55.
274. Письмо М. И. Кутузова И. И. Михельсону о выступлении войск, поступающие в его командование, в назначение им квартиры. 7.02.1806 г.//РГВИА. Ф. 14209. Оп. 16. Св. 5. Д. 16. 2 л.
275. Андрианов П. А. Русско-турецкая война (1806–1812 гг.). История русской армии (1812–1864 гг.). Санкт-Петербург: Полигон, 2003. 374 с.
276. Рескрипт Александра I М. И. Кутузову о назначении его командующим Молдавской армией. 7.03.1811 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 2957. 16 л.
277. Дело о прибытии в Яссы генерала от инфантерии Голенищева-Кутузова для принятия командования над Молдавской армией. 25.03–07.04.1811 г. //НАРМ. Ф. 1. Оп. 1. Д. 2548. 18 л.
278. Предписание М. Кутузова киевскому коменданту генерал-майору А. О. Массе об освидетельствовании ратников ополчения, прибывающих на укомплектование 8 и 22-й дивизий. 19.04.1808 г.//РГВИА. Ф. 14209. Оп. 16. Св. 53. Д. 2. 5 л.
279. Переписка с Главнокомандующим Молдавской армией Прозоровским о снабжении продовольствием и фуражом ратников полтавской милиции, следующих на укомплектование армии. 12.08.–14.06.1808 г.//НАРМ. Ф. 1. Оп. 1. Д. 22. 43 л.
280. Wirtschafter E. K. From Serf to Russian Soldier. Princeton: Princeton University Press, 1990. 211 p.

281. Донесение волынского гражданского губернатора Комбурлея М. И. главнокомандующему 2-й Западной армией генералу от инфантерии Багратиону П. И. о предписании городским и земским полициям наблюдать за иностранными шпионами. 24.04.1812 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3467. 78 л.
282. Генерал от кавалерии граф Петр Христианович Витгенштейн//Деяния российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную. Часть вторая. Санкт-Петербург: В Тип. Карла Крайя, 1822. С. 91.
283. Рескрипт Александра I командующему Дунайской армией генералу от инфантерии Кутузову М. И. об отправке дивизий из вверенной ему армии. 16.02.1812 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3464. 10 л.
284. Письмо Александра I Н. М. Каменскому 2-му. 1812 г.//Там само. Д. 3684. 5 л.
285. Отношение № 764 М. Б. Барклая-де-Толли командующему Молдавской армией М. Кутузову об отправке из 11 и 12-й дивизий, Донских казачьих полков в корпус генерала от инфантерии Д. С. Дохтурова. 17.03.1811 г. //РГВИА. Ф. 29. Оп. 1. Д. 106. 21 л.
286. Бутурлин Д. И. Военная история. Турецкий поход 1811 года//Русский инвалид. 1826. № 212. (2 сентября). С. 4.
287. Про розміщення військ в містах і селах Київської губернії 1810–1812 р. //ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 17. 82 арк.
288. Приказ военного министра генерала от инфантерии Барклая де Толли М.Б. Инспекторскому департаменту о сформировании новых 18 пехотных (с № 30 по 47) и 8 кавалерийских (с № 9 по 16) дивизий. 14.03.1812 г.//РГВИА. Ф. 395. Оп. 1. Д. 4. 2 л.

289. Справа про боротьбу зі шпигунством і не допущені вивозу з Росії за кордон коней і меду. 20.04.1813–29.08.1815 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-455. Оп. 1. Спр. 17. 22 арк.
290. Покровский М. Н. Война за „освобождение Европы”... 392 с.
291. 1817. Августа 23. Об уменьшении состава вторых батальонов в пехотных полках 1-й Армии и Финляндского Корпуса//ПСЗРИ-1. Т. XXXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27027. С. 744–745.
292. Генерал-фельдмаршал князь Михаил Богданович Барклай де Толли// Деяния российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную. Часть первая. Санкт-Петербург: В Тип. Карла Крайя, 1822. С. 159.
293. Дело о предоставлении сведений полномочному наместнику в Бессарабской области о существующей переправе в г. Хотине через р. Днестр. 6.11.1816–23.05.1817 г.//НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Д. 255. 17 л.
294. 1819. Апреля 18. О новом расположении Артиллерийских бригад по приложенному расписанию и о сформировании для Оренбургской линии двух Конно-Артиллерийских рот//ПСЗРИ-1. Т. XXXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27760. С. 136–138.
295. Письма и предписания гр. Барклая де Толли Воронцову М. С. По вопросам назначения, награждения и выдачи жалования вверенным ему войсковым частям, маршрутных переходов во Франции и подготовка возвращения полков в Россию. 8.10.1810–10.04.1814 г.//РГАДА. Ф. 1261, Оп. 1. Д. 1988. 14 л.
296. 1817. Декабря 4. Расписание от каких Комиссариатских комиссий, какие войска должны требовать и получать следующие им вещи//ПСЗРИ-1. Т. XXXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27173. С. 902.

297. Повеление Александра I Воронцову М. С. об отправке в Россию части оккупационных войск из Франции, с приложением переписки начальника Главного штаба Императора с морским министром. 2.03.1817 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 2133. 4 л.
298. Походы 64-го пехотного Казанского Его Императорского Высочества, великого князя Михаила Николаевича полка. 1642–1700–1886/сост. В. Борисов и А. Сиценко. Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1888. С. 288–291.
299. Годунов В., Королев А. История 3-го Уланского Смоленского Императора Александра III полка. 1708-1908. Либава: типо-литография Либавский вестник, 1908. 362 с.
300. Справа про будівництво окружного державного магазину для зберігання провіанту. 6.06.–15.08.1796 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-675. Оп. 1. Спр 32. 7 арк.
301. Архив Государственного Совета. Том пятый. Часть первая. (с 20 ноября 1825 по конец 1826 г.). Санкт-Петербург: В Государственной типографии, 1904. 680 с.
302. Историческое обозрение военно-сухопутного управления. 1825–1850. Санкт-Петербург: Печатано в военной типографии, 1850. 193 с.
303. 1828. Генваря 12. Высочайше утвержденное предположение о составе, расположении и управлении Резервных войск//ПСЗРИ-II. Т. III. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 1705. С. 23–24.
304. 1829. Октября 6. О номерах на киверных гербах и мундирных пуговицах в пехоте//ПСЗРИ-II. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 3214. С. 701–702.
305. Предписания и отношения гр. Ланжерона Воронцову М. С. по вопросам передвижения войск и укомплектования частей. 28.10.1810–11.04.1814 г. //РГАДА. Ф. 1261, Оп. 1. Д. 1993. 5 л.

306. Відношення Інспектора аптекарської частини Армії щодо заготівлі польських бричок, коней і зброї для армії. 19.01.1824–16.05.1831 р.// Держархів Хмельницької області. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 161. 327 арк.
307. Moltke H. Der russisch-türkisch Feldzug in der europäischen Türkei 1828 und 1829. Berlin: G. Reimer, 1845. S. 62–63.
308. Скрипник А. Ю. Дислокація російських військ на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XIX ст.//Проблеми історії України XIX – початку XX ст: зб. Київ: Інститут історії України. 2012. Вип. XX . С. 229 –236.
309. Барметтлер Р. Жомини и русско-турецкая война 1828–1829 гг.: фрагмент биографии//Русский Сборник : Исследования по истории России. Том VII. /ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва: Модест Колеров, 2009. 414 с.
310. Переписка с Главным штабом 2-й Армии и Земскими начальниками о перевозке больных из болгарских госпиталей в Кишиневский и Измаильский на подводах взятых у бессарабских жителей. 1.10.1828 – 5.01.1830 г.//НАРМ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 274. 101 л.
311. Айрапетов О. Р. Внешняя политика Российской империи. 672 с.
312. Александровский К. Очерк истории Лейб-Гвардии Уланского Ея Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны полка. Санкт-Петербург: Тип. Э. Гоппе, 1897. 131 с.
313. Выписка полученная от местных начальников сведений о ходе болезни холеры //Русский Инвалид. 1830. № 289 (12 ноября). С. 3.
314. Кухарук О. Розміщення російських військ у фортеці Сілістра після російсько-турецької війни 1828–1829 рр.//Чорноморська минувшина. зб. наук. пр. Вип. 5. Одеса: СПД Бровкін О.В. 2010. С. 33–39.
315. Kagan F. W. The military reforms of Nicholas I. The origins of the modern Russian army. N.Y. : St. Martin's Press, 1999. P. 94.
316. Рапорт командира 2-й гусарской дивизии генерал-майора Сиверса Генерал-губернатору Новороссийскому и Бессарабскому о вступлении в карантин «для обсервации» и о хорошей работе чиновников „как гражданского так и

- провиантского ведомства” по снабжению дивизии продовольствием при переходе Дунай-Днестр. 5.01.1830 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 2203. 4 л.
317. 1830. Мая 9. Высочайше утвержденный Штаты и Табели Армейского пехотного и Егерского полков, состоящих из двух действующих батальонов //ПСЗРИ-II. Т. V. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1831. Приложения. Штаты и табели. К № 3658. С. 172–222.
318. Яворовский Н. История гражданской и церковной жизни Подолии. Отдельные оттиски из газеты „Подольнин”. Каменец-Подольск: тип. Св-Троицкого Братства, 1912. С. 73–74.
319. Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831. Podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania. Tom perchi. Paryż: W księgarni i drukarni polskiej, 1837. 350 s.
320. Gaşowski T. Konsekwencje powstań narodowych w XIX wieku dla polskiej tożsamości narodowej//SCIAGA.pl. електрон. наук. вид. URL: http://sciaga.pl/tekst/58014-59-sens_powstan_narodowych_w_xix_wieku (дата звернення 12.05.2016)
321. Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W. Trzy powstania narodowe : kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe. Warszawa: PWN, 1992. 671 s.
322. Языков П. А. Опыт теории стратегии//Русская военно-теоретическая мысль XIX и начала XX веков/сост. под ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное издательство, 1960. С. 111.
323. Аратовский В. Л. Обзор распоряжений по продовольствию Действующей армии в 1831, 1848, 1849, и в 1853-1855 годах//изд-е ред. журнала Военный Сборник. Санкт-Петербург: тип. департамента уделов, 1874. С. 7; 12.
324. Наказ головнокомандуючого Діючої армії генерал-фельдмаршала Дібіча-Забалканського про початок військових дій проти повстанців Царства Польського, від 1 січня 1830 р. Про забезпечення армії перев'язочними матеріалами і про введення карантину на випадок виникнення холери в Подільській губернії. Про надсилання відомостей щодо кількості військ,

- хворих, числі лікарів у шпиталях і про стан пересувних магазинів. 1830 р. //ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 592. 72 арк.
325. О конфискации и секвестре имений участников польского восстания 1830-1831 гг. и о мерах по ускорению сроков разбора дел о них. 1832–1841 г. // Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 1329. Оп. 1. Д. 43. 34 л.
326. 1832. Января 22. Об отмене указа 1 Декабря 1830 года, коим Губернии: Минская, Подольская и Волынская объявлены были состоящими в военном положении//ПСЗРИ-П. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1833. № 5096. С. 28.
327. Справа про виступ загонів повстанців у Балтському, Брацлавському, Гайсинському, Вінницькому, Могілівському, Ольгопольському і Летичівському повітах Подільської губернії. 1831 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 782 (1830–1832). Спр. 155. Ч. I. 457 арк.
328. Lelewel J. Porównanie dwu powstań narodu polskiego 1794 i 1830–1831. Prawność i korona; oraz przypiski do dziejów polskich potocznie opowiadanych. Paryz: W księgarni J. Marylskiego i Spolski. 1840. 158 s.
329. Справа про виступ загонів польських повстанців в Уманьському, Липовецькому і інших повітах Київщини і прийнятті царською владою заходів по боротьбі з ними. 1831 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 782 (1830–1832). Спр. 155. Ч. II. 474 арк.
330. Донесення Головного штабу армії від 24 квітня 1833 р. про розміщення військових частин у прикордонних містах Подільської і Волинської губерній у зв'язку з посиленням активності польських повстанців у Галичині. 1833 р.//ЦДІАК Україна. Ф. 442. Оп. 783 (1833). Спр. 30. 99 арк.
331. 1830. Ноября 15. О причислении 18 и 19 пехотных дивизий к составу 1-й Армии//ПСЗРИ-П. Т. V. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1831. № 4100. С. 378–379.

332. 1831. Мая 6. О сформировании из Малороссийских казаков 8-ми Кавалерийских полков, по приложенному Положению и Штату//ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4536. С. 338–341.
333. Про кількість військових частин розквартированих в Подільській губернії. 1835 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1 (1827–1833). Спр. 1807. 281 арк.
334. Бобровский П. О. К двухсотлетию учреждения регулярных войск в России (1699–1700 по 1899–1900). По материалам по истории л-гв. Преображенского полка. Санкт-Петербург: Тип. Главного Управления Уделов, 1900. 5 с.
335. Кухарук О. Вплив польського питання на стратегічне планування і зміни в розміщенні та розгортанні російських військ на Правобережній Україні та Північному Причорномор'ї в 1848-1850 рр.//Чорноморська минувшина. зб. наук. пр. Вип. 6. Одеса: СПД Бровкін О. В., 2011. 196 с.
336. Сонцов Д. Из воспоминаний о венгерской кампании (Заметки участника и очевидца)//Деятнадцатый век. Исторический сборник. Изд. П. Бартевым. Кн. первая. Москва : Тип-я Ф. Иогансон, 1872. 494 с.
337. О формировании запасных войск и пополнении Гвардейского кавалерийского корпуса. 3.05.1852 г.//РГВИА. Ф. 38. Оп. 4. Д. 648. 12 л.
338. Алабин П. В. Четыре войны: Походные записки в 1849, 1853, 1854–56, 1877–78 годах: Часть 1. Самара–Москва: 1888. 222 с.
339. Ушаков Н. И. Записки очевидца о войне противу Турции и западных держав (1853–1855).//Деятнадцатый век. Изд. П. Бартевым. Кн. вторая. Москва : Тип-я Грачева и К., 1872. Ч. 1. 489 с.
340. Криволапов А. А. Фельдмаршал И. Ф. Паскевич и проблема стратегии России в Восточной войне 1853–1856 гг.//Русский сборник. Том VII. /ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва : Изд-во ООО „Регнум“, 2009. 414 с.
341. Иностранные известия//Русский инвалид. 1854. № 48. (27 февраля). С. 3.
342. 1854. Февраля 21. О Объявлении на военном положении Царства Польского

и губерний: Курляндской, Ковенской, Виленской, Гродненской, Волынской и Подольской//ПСЗРИ-II. Т. XXIX. Отд.1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 27946. С. 192–193.

343. Сосредоточение войск в северной Бессарабии, также близ Одессы, Николаева и у прибрежных пунктов Азовского моря. Состав и число войск, движение их, диспозиции, приказания, известия о неприятеле. 1854 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3335. 210 л.
344. Докладная записка фельдмаршала Паскевича в Военное министерство. 1853 г. //РГВИА. Ф. 14013. Оп. 1. Д. 1. 70 л.
345. Переписка с Бессарабским областным правлением, командиром кишиневского внутреннего гарнизонного батальона о заготовлении кандалов для военнопленных турок, поляков и венгерцев. 1.03.1854–6.08.1854 г.//НАРМ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 6060. 32 л.
346. Леер Г. А. Обзор войн России от Петра Великого до наших дней. (Пособие для изучения военной истории в военных училищах)/под общ. ред. ген-л. Леера. Ч. I. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Тип. Тренке и Фюсно, 1893. 278 с.
347. О войсках состоящих под командованием генерал-адъютанта Лидерса, назначенным главным начальником края между рр. Прутом и Днестром 1853 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3407. 186 л.
348. Подчинение главнокомандующему Южной армией Киевской, Подольской и Херсонской губерний в военном отношении. Размещение госпиталей. Выписка из журнала войск, под начальством барона Остен-Сакена, с 10 ноября 1853 по 10 ноября 1854 г. Движение и расквартирование войск в Бессарабской области и других губерниях. 3.11.1854–9.04.1855 г.//Там само. Д. 3330. 23 л.
349. Об отряде генерала Энгельгардта, оставленном в тылу армии, в Немолосе, в Молдавии, для прикрытия сообщений и магазинов, и об опорных пунктах этого отряда 1853 г.//Там само. Д. 3427. 188 с.

350. Военно-статистическое обозрение государств и земель принадлежащих к Российской империи. Княжество Молдавия. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1855. 510 с.
351. Переписка Командующего армией с Военным министром о плане и ходе военных действий, вообще, и о некоторых в частности. Сведения о видах и предположениях неприятеля и Австрии, о ходе вооружения австрийской армии и о движении ее к границам Дунайских княжеств 1854 г. //РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3333. 302 л.
352. Переписка с Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором о постройке понтонного моста у г. Бендеры и о проведении работ по приведению Бендерской крепости в оборонительное положение 22.03.1854–17.07.1855 г.//НАРМ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 6092. 190 л.
353. Иностранные известия // Русский Инвалид. 1854. № 124. (4 июня). С. 2.
354. Скрипник А. Ю. Державні установи Подільської губернії 1793–1914 рр.: монографія/Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В. С., 2012. 228 с.
355. Наличное состояние войск и расчет караульных постов по Кишиневу, Балте, Херсону и Каменцу-Подольскому. Передвижение войск Южной армии с дислокациями и маршрутами 1855 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3365. 17 л.
356. Распоряжения на случай перехода неприятельских войск через р. Прут. Зимние квартиры войск в 1854–1855 гг. Образование в Киевской и Волынской губерниях особого отряда, под начальством генерала Гельфрейха. Проведение Московско-Киевской и Киевско-Николаевской телеграфных линий и донесения с театра войны телеграфическими депешами 1854–1855 г.//Там само. Д. 3372. 4 л.
357. О передвижении частей русских войск к границе с Австрией 7.11.1854 г. //РГВИА. Ф. 38. Оп. 4. Д. 1057. 31 л.
358. Предложения на случай войны с Австриею 1855 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 4313. 71 л.
359. Приказы по Генеральному штабу 1853–1855 г.// Там само. Д. 3593. 13 л.

360. Переписка с командирами воинских частей, земскими судами, городскими полициями о расквартировании войск возвращающихся из-за границы 12.08.1854–8.01.1855 г.//НАРМ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 6098. 561 л.
361. Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней/отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва : Наука, 1987. 542 с.
362. Про розквартирування військ 2-го піхотного корпусу 30.11.–11.12.1855 р. //Держархів Хмельницької області. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 12. 15 арк.
363. Пилявец Р. Севастополь – місто української слави. Про українців у Кримській війні//Українська правда. Історична правда. електрон. вид. 2014 р. URL: www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/9/143699 (дата звернення 12.01.2015).
364. О народном сопротивлении в случае вторжения неприятеля в пределы России. Всеподданнейшая записка кн. Горчакова о народном вооружении и партизанской войне. Манифест о сопротивлении неприятелю, ложно поднятый крестьянами Киевской губернии, возмущение в разных уездах оной губернии 1855 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3312. 524 л.
365. Гальчак С. Д.. Ратна слава Вінничини: Час. Події. Особистості. Вінниця : Меркюрі-Поділля, 2015. 608 с.
366. Переписка Подільського губернського правління з Київським генерал-губернатором щодо прибуття військ до м. Кам'янця-Подільського, про витрати земських коштів, про допомогу повітовим містам на утримання військ 31.12.1855–12.06.1856 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 86 (1855). Спр. 244. 479 арк.
367. Переписка з Подільським цивільним губернатором, військовими частинами про розквартирування і постачання військ 7.01.–3.12.1859 р.// Держархів Вінницької області. Д-200. Оп. 1. Спр. 221. 23 арк.
368. Разные сведения об неприятеле и об австрийцах 1853–1856 г.// РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3323. 309 л.

369. Приказ Александра II об усилении Южной армии 1855 г.//РГВИА. Ф. 14014. Оп. 2. Д. 68. 12 л.
370. Приказ Военного министерства об передаче некоторого количества войск Крымской армии в распоряжение штаба Южной армии 30.11.1856 г.//РГВИА. Ф 38. Оп. 4. Д. 1419. 224 л.
371. Отзывы Военного министра и предписания главнокомандующего Южной армией. Размещение армии на случай войны с Австрией. Образование Средней армии. Число батальонов, эскадронов и орудий в Западной, Средней и Южной армиях 1855 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3403. 8 л.
372. Ульянов И. Э Регулярная пехота 1801-1855. История Российских войск. Москва : Изд-во „АСТ”, 1996. 241 с.
373. Справа про комплектування Кам'янецького ополчення 24.04.–3.05.1855 р. //Держархів Хмельницької області. Ф. 122. Оп. 2. Спр. 33. 19 арк.
374. Циркуляри військового Губернатора м. Кам'янця-Подільського і Подільського цивільного губернатора про державне ополчення, спорядження ополченців, збори ратників до державного ополчення і про продовольче забезпечення, облаштування польових аптек тощо 17.03.–4.06.1855 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 112. 51 арк.
375. Сообщение о роспуске австрийских войск на Буковине и в Галиции 17.10.1855 г.//РГВИА. Ф. 14014, Оп. 2. Д. 243. 13 л.
376. Подолия. Краткий исторический очерк с указанием пунктов, важнейших в историческом отношении/сост. Д. П. Онацкий. Киев : Тип. т-ва И. Н. Кушнарев и Ко, 1913. 48 с.
377. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы/сост. Секретарь Подольскаго Губернскаго Статистическаго Комитета А. Демьяненко. Каменец-Подольский: В Тип. Губернскаго Управления, 1865. 68 с.

378. 1797. Августа 29. О назначении границ Губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды//ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18117. С. 706–710.
379. Батюшков П. Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1888. 414 с.
380. 1792. Декабря 8. О распоряжениях в Польских Областях, занятых Российскими войсками//ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17090. С. 388–391.
381. 1793. Сентября 2. О разных дарованных народу милостях//Там само. № 7149. С. 459.
382. 1794. Сентября 7. Об укомплектовании Карабинерных и Драгунских полков из мещан и крестьян казенных и помещицких Изяславской и Брацлавской Губерний, а Егерских корпусов из таковых же Минской, Полоцкой и Могилевской; о сроке службы набираемым людям; о поступлении о взыскании рекрутских денег с купечества и Евреев по указу 3 мая 783, и о наполнении полков Лейб военного ордена Казанского кирасирских людьми из Карабинерных и Драгунских полков//Там само. № 17249. С. 554–555.
383. Рескрипт Екатерины II П. А. Румянцеву, благодарность А. В. Суворову за разоружение польских войск. 17.06.1794 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 1. Д. 2730. 60 л.
384. Бармак М. В. Органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.//Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. Тернопіль: 2005. Вип. 3. С. 18–24.
385. Скрипник А. Ю. Російські війська на Волині наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: завдання та функції//Військово-науковий вісник. Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Львів: АСВ, 2014. Вип. 22. С. 40–55.

386. Донесения Губернатора Василия Шереметьева о Изяславской губернии 1793 г.//РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 706. 3 л.
387. Skowronek J. Sprawa Polska//Europa i świat w epoce napoleońskiej/pod red. M. Senkowskiej-Gluk. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1977. 472 s.
388. Предписание № 58 П. А. Румянцева И. П. Салтикову о выделении летучего корпуса для охраны Волыни. Часть 2. 25.06.1794 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 1. Д. 104. 11 л.
389. Предписание № 97 П. А. Румянцева А. В.Суворову с поручением ему в командование двух корпусов 7.08.1794 г.//РГВИА. Ф. 43. Оп. 1. Д. 95. Ч. II. 4 л.
390. Енциклопедія історії України : Т. 1: А–В/редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.: іл.
391. Государственные учреждения России в XVIII в. Законодательные материалы. Справочное пособие/под ред. А. В. Чернова. Москва: Наука, 1960. 579 с.
392. Кляцкин С. О системе комплектования старой армии//ВИЖ. 1966. № 1. С. 44–49.
393. Ордер № 162 П. А. Румянцева правителю Изяславской губернии генерал-майору В. С. Шереметьеву об учреждении почт 25.09.1794 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 1. Д. 2731. 19 л.
394. Рескрипт Катерины II П. А. Румянцеву о назначении его главнокомандующим войсками расположенных на границах с Польшей и Турцией 25.04. 1795 г.//РГВИА. Ф. 331. Оп. 1. Д. 1. 59 л.
395. Письмо П. А. Румянцева А. В. Суворову с просьбой сообщить сведения о расположении вверенных ему войск 17.04.1795 г.//РГВИА. Ф. 43. Оп. 1. Д. 130. 71 л.

396. 1796. Ноября 29. О полевой пехотной службе//ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17588; 17589; 17590. С. 26–212.
397. Тиморин А. А. Армия и общество (Социологический анализ): дис. ... доктора филос. наук: 09.00.11 „Социология”. Москва, 1972. 291 с.
398. 1796. Декабря 3. Высочайше утвержденное расписание Армии на дивизии, с назначением полкам непрременных квартир, Шефов и Инспекторов по кавалерии//ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17606. С. 2–7.
399. 1797. Ноября 27. О принятии корпуса Принца Конде на службу Его Императорского Величества//ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18255. С. 806–807.
400. Про офіцера французьких військ розквартированих в селі Рикове, звинуваченого в побитті солдата Шведова і спробі вбити землеміра Беляєва 3.07.–28.10.1798 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 404. 39 арк.
401. Бурбон (принц Конде) Луи-Жозеф – о состоянии австрийской контрреволюционной армии Конде, о плане военных действий армии Конде. январь–май 1794 г.//РГАДА. Ф. 193. Оп. 1. Д. 125. 9 л.
402. 1798. Февраля 21. О производстве суда во Французских войсках, состоящих на Российской службе//ПСЗРИ-1. Т. XXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18392. С. 96.
403. Ратч В. Сведения о графе Алексее Андреевече Аракчееве//Военный сборник. 1861 г. № 5. С. 149–150.
404. Скрипник А. Ю. Російська армія у військово-політичних подіях на Волині 20-х – 50-х рр. ХІХ ст.//Волинські історичні записки: зб. наук. пр. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. Т. 11. С. 77–83.
405. Хатов А. И. Общий опыт тактики: в 2 т. Санкт-Петербург: Тип. Академии наук и типография Шкора, 1810. Т. 2. 231 с.

406. 1801. Июля 22. Об оказывании всякого вспоможения со стороны Земской Полиции при переходе полков на квартиры//ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19951. С. 722–728.
407. 1803. Мая 16. О сформировании вновь нескольких Драгунских, Гусарских, Мушкетерских, одного Егерского полков и одного конного Артиллерийского батальона//ПСЗРИ-1. Т. XXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 20764. С. 608–610.
408. Журнали військових дій складені Головнокомандуючим армією генерал-фельдмаршалом Кутузовим-Смоленським з 1 по 7 грудня 1812 р. Пропозиції, укази Губернського правління, Губернатора, щодо боротьби з чумою в губернії 17.01.–17.12.1813 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 93. 139 арк.
409. Вказівки Київської духовної дікастерії про прийом церковнослужителів до армійського духівництва 10.11.–14.11.1804 р.// Держархів Черкаської області. Ф. 660. Оп. 1. Спр. 360. 3 арк.
410. М. И. Кутузов. Сборник документов/под ред. Л. Г. Бескровного. Москва : Военное изд-во Военного министерства Союза ССР, 1951. Т. II. 610 с.
411. Генерал от инфантерии Михаил Андреевич граф Милорадович// Жизнеописания русских военных деятелей/под ред. Вс. Мамышева. Том 1. Вып. четвертый. Санкт-Петербург: Изд. В. Березовский, 1887. С. 53–55.
412. Приказы и доклады военного министра за 1808 год. Санкт-Петербург: В Военной типографии, 1810. 93 с.
413. Опытов М. Волынская революция первой четверти XIX столетия (Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой)//Киевская старина. Год второй. Том V. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. 974 с.
414. Расписание войск состоящее под командованием М. И. Кутузова 2.07.1806 г. //РГВИА. Ф. 26. Оп. 1. Д. 547. 19 л.
415. Распоряжение военного министра генерала от инфантерии Барклая де Толли М. Б. Инспекторскому департаменту об укомплектовании запасных

эскадронов кирасирских полков из драгунских и гусарских полков (по 10-20 человек), а также запасных эскадронов других полков рекрутами 22.05.1811 г. //РГВИА. Ф. 29. Оп. 1. Д. 113. 46 л.

416. Отношение М. И. Кутузова Волынскому губернатору М. И. Комбурлею об обеспечении Александрийского гусарского полка продовольствием 13.01.1808 г. //РГВИА. Ф. 14209. Оп. 1. Св. 53. Д. 4. 41 л.
417. Богданович М. И. История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам: В 3 т. Санкт-Петербург: Тип. Торгового дома С. Струговщика, Г. Похитонова, Н. Водова и К., 1859. Т. 1. 555 с.
418. Рапорт М. И. Кутузова Александру I о новом расквартировании войск, вызванном эпидемическими заболеваниями 10.02.1806 г. //РГВИА. Ф. 26. Оп. 1. Д. 308. 319 л.
419. Лист М. Кутузова Волинському цивільному губернатору про заготовлю продовольства і фуражу 1806 р. //Держархів Київської області. Ф. 1. Оп. 852. Спр. 45. 17 арк.
420. Бутурлин Д. П. История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812-м году. В 2 ч. 2-е изд. Санкт-Петербург: Военная типография, 1837. Ч. 1. 439 с.
421. Формулярный список генерала П. И. Багратиона, 11.03.1812 г. //РГВИА. Ф. 103. Оп. 2г. Св. 17. Д. 96. 27 л.
422. Справа по розслідуванню причин виникнення пожежі у місті Володимирі 24 вересня 1810 р. 26.09.1810–23.06.1811 р. //Держархів Волинської області. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 27. 78 арк.
423. Габаев Г. Роспись русским полкам 1812 года. Приложение к „Военно-историческому вестнику”. Киев: Тип. Окружного штаба, 1912. 338 с.
424. Записка Александра I „для памяти” военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. по вопросу составления расписания войск 31.12.1811 г. //РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3581. 80 л.

425. История русской армии и флота/ред. А. С. Гришинский, В. П. Никольский, Н. Л. Кладо. В. 15 томах. Москва: Московское книгоиздательское тов-во „Образование”, 1911. Том I. 212 с.
426. Записка Александра I „для памяти” военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. по вопросу составления расписания войск 31.12.1811 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3581. 80 л.
427. М. И. Кутузов. Сборник документов/под ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное издательство Военного министерства Союза ССР, 1952. Том III. 1027 с.
428. Отношение главнокомандующего 2-й Западной армией генерала от инфантерии Багратиона П. И. военному министру и главнокомандующему 1-й Западной армией генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. о неблагонадежности польского населения Волынской губ., сношениях с герцогством Варшавским и готовности поддержать французские войска, в случае их вторжения на территорию Российской империи 25.03.1812 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3505. 177 л.
429. Укази Волинського губерньського правління за 1812 рік 8.07.–22.12.1812 р. //Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 109. 391 арк.
430. Рапорти командирів полків про переміщення військових частин і про залишки провіанту і фуражу 1.03.1811–3.06.1812 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1253. 220 арк.
431. Про шляхтича містечка Полонне Бейкера, що звинувачений у поширенні чуток про повстання шляхти у Польщі проти царського уряду і підтримку повсталих генералами і офіцерами російської армії 23.05.–2.07.1798 р. //Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 374. 38 арк.
432. Отношение главнокомандующего 3-й Обсервационной армией генерала от кавалерии Тормасова А. военному министру и главнокомандующему 1-й Западной армией генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. о высылке из Подольской губ. неблагонадежных жителей и перенесении

- губернского центра из г. Каменец-Подольский в г. Тарнополь 5.06.1812 г.
//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3507. 291 л.
433. Буцик А. К., Стрельський В. І. Великий патріотичний подвиг. Участь українського народу у вітчизняній війні 1812 р. Київ: Укрполітвидав, 1962. 43 с.
434. Указ Київської духовної консисторії про запрошення осіб духовного чину до ополчення 1812 р.//ЦДІАК України. Ф. 131. Оп. 32. Спр. 110. 80 арк.
435. Покровский М. Н. Война за „освобождение Европы”//Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Москва : Красная новь, 1923. 392 с.
436. Menning B. W. Bayonets before Bullets. The imperial Russian Army, 1861–1914. Bloomington and Indianapolis, 1992. 335 p.
437. Габаев Г. Роспись русским полкам 1812 года... 338 с.
438. Глинка С. Н. Записки о 12-ом годе.//Двенадцатый год в воспоминаниях и переписке современников. сб. сост. В. В. Каллаш. Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. 279 с.
439. Отечественная война 1812 г. В рассказе генерала Чаплица//Русская старина. Том I. Санкт-Петербург: 1886. С. 499-500.
440. Расписание Дунайской армии по корпусам 1.05.1812 г.//РГВИА. Ф. 474. Оп. 1. Д. 34. 47 л.
441. Переписка с Главнокомандующим Западной армией адмиралом Чичаговым о военных действиях и победе русской армии над французами в Отечественную войну 1812 г. 18.10.1812–19.03.1816 г.//НАРМ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 50. 86 л.
442. Генерал от инфантерии граф Фабиан Вильгельмович Фон-Дер-Остен-Сакен//Деяния российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Францией, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную. Часть вторая. Санкт-Петербург: В тип. Карла Крайя, 1822. С. 214.
443. Укази Волинського губернського правління за 1812 рік 8.07.–22.12.1812 р.
//Держархів Волинської област. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 109. 391 арк.

444. Приказ по армии М. И. Кутузова о преследовании и изгнании из России наполеоновских армий 28.10.1812 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 2020. 1 л.
445. 1827. Февраля 23. О составлении 2 Резервного Сводного Кавалерийского Корпуса//ПСЗРИ-II. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 920. С. 199.
446. Историческое обозрение военно-сухопутного управления. 1825-1850. Санкт-Петербург: Печатано в военной типографии, 1850. 193 с.
447. Теодорович Н. И. Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским. Исторический очерк. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1894. 70 с.
448. Скрипник А. Ю. Причины и опыт подчинения административно-территориальных единиц на Правобережной Украине российскому военному командованию в первой половине XIX в.//Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. (East European Scientific Journal), Część 3. # 3. Warszawa, Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warszawa, Polska, 2015. S. 113–118.
449. Про зимове розквартирування в містах Сквирі і Махнівка лейб-гвардії Уланського і Кінноєгерського полків 12.11.–15.05.1829 р.)//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 365. 177 арк.
450. 1829. Сентября 22. Высочайше утвержденное расписание 1-й Армии в новом ее составе//ПСЗРИ-II. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 3178. С. 667–668.
451. Записки Иосифа Петровича Дубецкого. Часть вторая//Русская старина. Том LXXXIII. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва Общественная польза, 1895 г. 197 с.
452. Внутренние известия//Русский инвалид. 1829. № 325. (22 декабря). С. 3.
453. Верховский А. И. Очерк по истории военного искусства в России XVIII и XIX вв. Москва: Высший военный редакционный совет, 1922. 279 с.
454. Дунайские княжества (1829 г.)//РГАДА. Ф. 1. Оп. 2. Д. 78. (1829) 9 л.

455. По відношенню командира 2-го піхотного корпусу щодо найму по Київській губернії вільних майстрів до військ 2-го піхотного корпусу 17.04.1830 р.//ЦДІАК України. Ф. 553. Оп. 3. Спр. 525. 11 арк.
456. Łepkowski T. Poglądy na jedno- i wieloetniczność narodu polskiego w pierwszej połowie XIX wieku. W Z. Stefanowska (Red.), *Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*. Warszawa: PWN, 1973. S. 232–245.
457. 1831. Января 25. О вступлении Действующей Армии в пределы Царства Польского, для усмирения мятежников//ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4285. С. 54–55.
458. Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu I Ukrainie w roku 1831. Podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania. Paryż: W księgarni I drukarni polskiej, 1837. Tom perchi. 350 s.
459. Скрипник А. Ю. Російські війська на Волині наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: завдання та функції//Військово-науковий вісник. Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Львів: АСВ, 2014. Вип. 22. С. 40–55.
460. Глиноецкий Н. П. История русскаго Генерального Штаба. Санкт-Петербург: Тип. штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1883. Т. I. 438 с.
461. Политковский В. Г. Походные и путевые записки, веденные во время Польской кампании в 1831 году. Санкт-Петербург: Типография Плюшара, 1832. 171 с.
462. По рапорту генерал-майора Карпова про склади зброї (піки) заховані у лісі 20.03.–6.05.1831 р.//ЦДІАК України. Ф. 553. Оп. 4. Спр. 123. 20 арк.
463. Van Dyke C. *Russian imperial military doctrine and education. 1832–1917*. New York : Greenwood press, 1990. 193 p.
464. Генерал-лейтенант Денис Васильевич Давыдов//Жизнеописания русских военных деятелей/под ред. Вс. Мамышева. Том 1. Вып. второй. Санкт-Петербург: Издал В. Березовский, 1885. С. 387–392.

465. Кізвальтер Т. Модернізація польських земель за умов відсутності власної держави//Польща – нарис історії/за ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича; пер. з польськ. І. Сварника. Інститут національної пам'яті, Комісія переслідування злочинів проти польського народу. Варшава, 2015. С. 159–192.
466. Skrok Z. Podolska legenda : powstanie i pogrzeb podolskiego Podola. Wrszawa : Wydawnictwo Iskry, 2007. 206 s.
467. История гражданской и церковной жизни Подолии. Отдельные оттиски из газеты „Подольнин”. Каменец-Подольск: Тип. Св-Троицкого братства, 1912. 88 с.
468. Справа про відрядження 3-х сотен козаків в розпорядження Тимчасового Волинського і Подільського військового губернатора Потьомкіна для охорони пошт, забезпечення державних кур'єрів, охорони магазинів, складів, забезпечення порядку в губерніях 6.12.1830–21.01.1832 р.)//ЦДІАК України. Ф. 553, Оп. 5. Спр. 591. 101 арк.
469. Рапорти військового Коменданта про число військ в Житомирі 2.01.1830 – 7.12.1831 р.//Там само. Спр. 590. 167 арк.
470. Комплектование и устройство вооруженной силы/сост. А. Редигер (изд. четвертое. испр. и доп. Д. Филатьев) Санкт-Петербург: Тип. Императорской Николаевской военной академии, 1913. Ч. I. 263 с.
471. 1835. Апреля 26. О переименовании 4, 5 и 6 Пехотных Корпусов//ПСЗРИ-II. Т. X. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1836. № 8088. С. 371.
472. 1835. Апреля 19. Высочайше утвержденное расписание, какие именно номера на гербах и пуговицах должны иметь полки 4, 5 и 6 пехотных корпусов, с новым переименованием сих корпусов//ПСЗРИ-II. Т. X. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1836. Штаты и таблицы. К № 8088. С. 69–70.
473. Про витрати на утримання військ розквартированих у Києві, Волинській і Подільській губерніях. Зі звітів цивільних губернаторів за 1835 рік (1836 р.)//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. (1827–1833). Спр. 1803. 179 арк.

474. О квартировании 2-го пехотного корпуса 23.10.1832 г.//РГВИА. Ф. 38. Оп. 1. Д. 9. 59 л.
475. 1835. Июня 5. О убавлении во всех действующих батальонах пехотных и егерских полков 1, 2, 3, 4, 5 и 6 Пехотных Корпусов, в каждом полку по 200 человек//ПСЗРИ-П. Т. X. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1836. № 8220. С. 706–707.
476. 1846. Февраля 21. О объявлении Царства Польского, и губерний Волынской и Подольской, в военном положении//ПСЗРИ-П. Т. XXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1847. № 19748. С. 269.
477. 1846. Февраля 21. О призыве на действительную службу нижних чинов, находящихся в бессрочном и годовом отпусках в губерниях: Виленской, Ковенской, Гродненской, Волынской, Подольской, Киевской и Царстве Польском//Там само. № 19749. С. 269.
478. Про розміри різних родів військ, що перебувають у Київській, Подільській і Волинській губерніях (1846 р.)//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 457 (1846). Спр. 359. 24 арк.
479. О формировании запасных войск и пополнении Гвардейского кавалерийского корпуса 3.05.1852 г.//РГВИА. Ф. 38. Оп. 4. Д. 648. 12 л.
480. 1846. Июля 6. О объявлении губерний: Виленской, Ковенской и Гродненской в военном положении//ПСЗРИ-П. Т. XXI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1847. № 20209. С. 34–35.
481. 1848. Марта 14. О событиях в Западной Европе//ПСЗРИ-П. Т. XXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1849. № 22087. С. 181–182.
482. 1848. Мая 28. Об отпуске всем действующим войскам жалования звонкою монетою//Там само. № 22309. С. 372.
483. 1848. Июля 15. О производстве жалования офицерам, поступившим в резервные и запасные войска//ПСЗРИ-П. Т. XXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1849. № 22445. С. 479.

484. Военная история Отечества с древнейших времен до наших дней : в 3 т. /под ред. В. А. Золотарева. Москва: Мосгорархив, 1995. Т. 1. 427 с.
485. Об эпидемии холеры в 2-м и 3-м пехотных корпусах и числе умерших (1848 г.)//РГВИА. Ф. 14014. Оп. 3. Д. 298. 18 л.
486. Леер Г. А. Записки стратегии. Изд. третье. Вып. первый. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва Общественная польза, 1877. 216 с.
487. 1849. Апреля 26. О движении армий наших для содействия Императору Австрийскому для потушения мятежа в Венгрии и Трансильвании//ПСЗРИ- II. Т. XXIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1850. № 23200. С. 235.
488. Устрялов Н. Г. Усмирение венгерскаго мятежа 1849. Санкт-Петербург: Тип. Аполлона Фридрихсона, 1855. 261 с.
489. Русская военная сила. Очерк выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней./сост. группою офицеров Генерального штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Москва: Типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1889. Вып. X. 233 с.
490. Рапорт Киевского военного губернатора Сенату. Внутренние известия //Русский инвалид. 1828. № 217. (1 сентября). С. 3.
491. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Часть IV. 1, 2, 3 и 4-й пехотные корпуса с их легкими кавалерийскими дивизиями. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 549 с.
492. Алабин П. В. Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854–56, 1877–78 годах. Ч. 2. 2-е изд., доп. Москва: Типо-Лито-я т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1890. 332 с.
493. Кабачинський М. І. Історія охорони кордонів України: монографія/ М. Кабачинський. Хмельницький: НАДПСУ, 2005. 355 с.
494. Skrypnyk A. Reasons of the Russian military class formation in the social structure of Right-Bank Ukraine in the first half of the nineteenth

- century//Evropsky filozoficky a historicky diskurz. Svazek 2.; 1. vydání. Praha, Vydavatel Berostav Druzsnvo, 2016. P. 32–39.
495. Куропаткин А. Н. Задачи русской армии. Санкт-Петербург: Склад В. А. Березовского, 1910. Т. II 526 с.
496. Сведения о распределении войск армии в Прибалтийском крае, Царстве Польском, Придунайских княжествах и в Крыму 1854 г.//РГВИА. Ф. 14014. Оп. 2. Д. 48. 9 л.
497. Крымская экспедиция. Рассказ очевидца, французского генерала. Перевод с французского. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1855. С. 11.
498. Предположения на случай войны с Австрией 1853 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 5649. 27 л.
499. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX в. Военно-экономический потенциал России. Москва: Наука, 1973. 610 с.
500. Переписка по снабжению войск артиллерийскими и комиссариатскими припасами 1853–1854 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3313. 101 л.
501. О доставлении 1300 пуд. пороха из Киевского артиллерийского гарнизона в г. Керчь 1854–1855 г.//Там само. Д. 3624. 893 л.
502. Байрау Д. Империя и ее армия//Новый часовой. 1997. № 5. С. 19–39.
503. Barszczewska-Krupa A. Emigracja i Kraj: wokół modernizacji polskiej świadomości społecznej i narodowej 1831–1863. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1999. 412 s.
504. Гескет С. Военные действия в Царстве Польском в 1863 году. Начало восстания (Январь, Февраль и первая половина Марта). Глава X/под ред. ген. Пузыревского. Варшава: Тип. Сатурнина Сикорского, 1894. 401 с.
505. Wirtschafter E. K. "The Search for Society in Eighteenth-Century Russia". //Study group on eighteenth-century Russia. Newsletter. No. 30. December 2002. S. 24–34.

РОЗДІЛ III

ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ У ВИКОНАННІ ПОЛІТИЧНИХ ЗАВДАНЬ ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА В РЕГІОНІ

3.1. Створення апарату військово-адміністративного управління губернського рівня

Одразу ж після анексії Російською імперією у 1793 р. частини територій Речі Посполитої самодержавство делегувало владні повноваження новоутвореним територіальним управлінським структурам з яскраво вираженим військовим змістом. Повноваженими представниками нової влади на місця призначалися військові губернатори, у діяльності яких пріоритетними були завдання забезпечити усім необхідним частини регулярного війська, оперативно керувати ними в мирний час та інспекторські функції [1, с. 444, 445]. За потреби передбачалося ситуативне підпорядкування всіх цивільних намісницьких, губернських чи повітових установ та чиновників усіх рівнів військовому командуванню стосовно вирішення негайних питань, пов'язаних з потребами армії. Як правило, це були господарські справи, якими мали опікуватися суто цивільні установи, надаючи військовослужбовцям усе необхідне для повноцінного функціонування мілітарного механізму на території краю [2, с. 13]. У цьому й крилися причини тривалих адміністративно-бюрократичних конфліктів, у яких одна сторона вимагала всього, що передбачено законами і статутами, а інша – демонструвала майже повну неможливість виконання через відсутність досвіду, матеріальних ресурсів, інфраструктури та природних умов.

Одним із завдань дисертації стало дослідження причин конфліктів, становлення, розбудови і функціонування складного механізму взаємодії господарських і військових суб'єктів діяльності з виконання завдань імперського державотворення у краї. Під впливом обставин, реалій та вимог часу цей механізм склався з двох великих і потужних, але нерівноправних з точки зору

адміністративних повноважень частин. З одного боку, це адміністративні органи влади на місцях: цивільні губернатори, губернські правління та всі без винятку установи в тодішній структурі управління, повітові органи влади, суди і поліція; а з іншого, – регулярне військо Російської імперії в особі вищого командування, військових губернаторів, командирів дивізій, полків і батальйонів, чиновників комісаріатського і продовольчого відомств тощо. Разом з тим, тодішній великий і потужний демографічний соціум краю, економічні можливості та природні ресурси розглядалися колонізаторами як невичерпне джерело матеріальних і людських ресурсів для подальшого зміцнення і утвердження присутності на цих землях. На їхнє переконання, завдання полягало лише у вмінні швидко, ефективно і якісно здобути та використати ці багатства Правобережної України. Урешті-решт це й було головною метою і змістом насадження, розбудови та подальшої діяльності паразитичного імперського загарбницького механізму [3, с. 226].

Упродовж військових конфліктів з наполеонівською Францією на початку XIX ст. в імперського керівництва остаточно сформувалося усвідомлення значення, а й відтак корегування та конкретизації змісту управління анексованими землями як адміністративно-територіальними одиницями в Правобережній Україні у випадку можливого початку бойових дій на їхніх теренах та можливості швидкого приведення до військового стану. Про це доповідав військовий міністр М. Барклай де Толлі в лютому 1810 р. [4, л. 85–96]. Зокрема, військові губернатори звільнялися від виконання суто цивільних функцій через велику завантаженість широким колом мілітарних питань. Однак, їм дозволялося „[...] втручатися у справи щодо державної користі, збереження казенного інтересу, надання захисту ображеним та нагляданням за порядком у роботі управлінського апарату, коли вони самі вважатимуть це за потрібне” [5, л. 258]. Відсутність військового губернатора на місці служби, як правило, була пов’язана зі справами інспектування військ територією губерній, де він вирішував переважно питання належного розташування та забезпечення регулярних полків і одночасно карав представників місцевих органів влади за неналежне виконання своїх обов’язків

[6, арк. 98]. У таких випадках, офіційно, з відома царя, усі повноваження тимчасово передавалися цивільному губернатору, у такий спосіб тільки ускладнюючи розподіл повноважень та збільшуючи бюрократичне листування суб'єктів губерньського рівня з командуванням полків [7, арк. 1].

Усі новопризначені намісники, а згодом і військові та цивільні губернатори апріорі були людьми суто військового спрямування, однак кожен з них володів певним адміністративним досвідом [8, с. 207]. Відповідно до „Табелів про ранги” на ці посади призначали генералів трьох перших класів: генерал-фельдмаршалів, генералів родів військ (кавалерії чи інфантерії) та генерал-лейтенантів. Військове звання було ніби віддзеркаленням тих повноважень, які вони отримували. Була майже повна відповідність військового чину і посади, чим вищий чин – тим більше повноважень [9, с. 150–151]. На відміну від намісників, влада військових губернаторів поширювалась лише на одну губернію, і вони командували тільки тими дивізіями, що розташовувались у межах підпорядкованої їм губернії, та були вищі за рангом від цивільних губернаторів [10, арк. 5]. Більшість з них були професійними військовими, справжніми бойовими генералами, а в той час на державному рівні чомусь вважалося, що саме такі представники армійської еліти придатні для здійснення адміністративних функцій на місцях. Крім того, царська влада часто доручала їм виконання різних додаткових доручень, вважаючи призначеного „господаря губернії” здатним за короткий час стати універсальним бюрократом. Це, зазвичай, не звільняло їх від виконання посадових обов'язків військових губернаторів [11, с. 267].

У березні 1812 р. цар Олександр I своїм указом ініціював норми і правила взаємовідносин та поділу повноважень „[...] між Вищим Командуванням Армії та місцевими Начальствами прикордонних губерній”. З моменту оголошення губерній на військовому стані армія узурповувала всі важелі влади [12, л. 11–13]. У питаннях стосовно постачання військ вище чиновництво і поліція мали виконувати накази армійських генералів; головнокомандувачі отримали право відстороняти від посад будь-якого чиновника міської і земської поліції; усі

чиновники та мешканці ставали потенційними підсудними військових судів [13, л. 36]. Єдине, що залишалось в компетенції губернської влади, то це цивільне судочинство і господарські повноваження. Цивільні губернатори на підставі особистої відповідальності стали слухняними виконавцями наказів військових та контролерами їхнього виконання предводителями дворянства, міськими думами та ратушами [14, с. 228; 15, с. 99–112].

16 квітня 1812 р. київський військовий губернатор М. Мілорадович отримав листа від М. Баркляя де Толлі такого змісту: „Зосередивши в різних пунктах наші військові сили для оборони імперії, ми визнали за потрібне довірену Вам губернію долучити до загальної системи оборонних заходів”. Він підтвердив силу указу царя від 13 березня, за яким „губернія підпорядковувалася головнокомандувачеві діючої армії та долучалася до 2-го військового округу 2-ї Західної армії князя П. Багратіона [16, арк. 1–3]. За наказом губернаторів до обов’язків повітових маршалків, городничих та повітових справників входило формування місцевого ополчення для оборони Києва, постачання волів і возів на потреби армії з безпосереднім підпорядкуванням київському Магістрату [17, с. 519].

З жовтня 1813 р. до обов’язків військових губернаторів входило періодичне надсилання цареві двох форм звітів і рапортів з повною інформацією про набори рекрутів, закупівлю коней, створення пересувних магазинів і загалом про всі фінансові витрати на військові повинності в губернії [18, с. 6]. Самодержець намагався в такий спосіб не тільки скласти цілісну картину мобілізаційного потенціалу та матеріальних витрат на місцях, а й оцінити роботу самих посадовців із забезпечення армії в її закордонному поході до Європи [19, с. 647].

При необхідності чи за наказом згори, вищі військові чини оперативно передавали свої владні повноваження буквально з рук в руки. У середині травня 1812 р. генерал П. Багратіон з відома військового міністра М. Баркляя де Толлі таким чином передавав управління територіями, які залишала 2-га Західна армія, рухаючись на північ з району Луцька в район Волковиська, командувачеві 3-ї

Армії генералу О. Тормасову [20, л. 28; 21, л. 2–17]. Крім таких військових питань, як останні розпорядження установам Подільської губернії і Тарнопольської області щодо постачання військ, розпис військ, які ввійшли до складу його армії та розташування козачих полків на кордоні як сторожі, були передані останні накази і приписи суто цивільного характеру [22, с. 134]. Генерал-інтендант окремо передавав відомості і звіти про „[...] продовольчі запаси на Волині, в Київській губернії, та про стан витратних магазинів взагалі” [23, л. 2]. Така прискіпливість мала забезпечити безперервність здійснення виконавчої влади, і ні в якому разі не втратити царськими намісниками важелів керівництва над усіма галузями суспільно-політичного життя в краї перед смертельною небезпекою [24, с. 44].

Побоювання в Петербурзі не виявилися марними. Уже в червні 1813 р. головнокомандувач арміями М. Барклай де Толлі за результатами розслідувань видав наказ про передачу до суду винних у непокорі та інших злочинах поліцейних чиновників Подільської губернії й дозвіл губернатору графу К. Сен-Прі судити їх військовим судом. Причиною було поширення панічних настроїв та чуток серед населення губернії [25, арк. 67]. Такі безпрецедентні заходи мали зміцнити загальну дисципліну серед чиновництва, особливо повітової ланки [26, с. 575].

У 1818 р. військовий губернатор Кам'янця-Подільського О. Бахметьєв отримав нагороду від царя Олександра I за „За створення проекту і об'єднання Бессарабської області з Подільською губернією [...]” та вдосконалення військової інфраструктури. За задумом губернатора йшлося про формування південно-західного тактичного форпосту по лівому берегу річки Дністер з подальшим накопиченням тут військ і можливості раптового, рішучого наступу на Молдову і Волощину [27, с. 1]. Місту Кишиневу надавали торговельні та митні пільги з метою його перспективної розбудови й поступового перетворення на адміністративний центр області [28, с. LXI]. Об'єднання ж двох сусідніх адміністративно-територіальних одиниць мало стати підґрунтям для формування

надійної й комплексної продовольчої бази, з усуненням зайвих управлінських структур [29, с. 3–9]. Тим більше, що подібні проєкти від місцевих шляхтичів надходили до канцелярій губернаторів ще на початку XIX ст. [30, л. 5–12]. До прикладу, шляхтич Й. Павліновський у 1805 р. подав херсонському військовому губернатору Е. де Рішельє свій план утворення на Південному Поділлі, на території Балтського, Ольгопільського та Ямпільського повітів козацького війська. На його переконання, воно могло стати надійним щитом для кордонів імперії з боку Молдови і Волощини з перспективою повного переселення козаків на землі Бессарабії [31, с. 126–127].

Показовим є той факт, що військові адміністратори без вагань використовували матеріальні і фінансові ресурси цивільних установ на подібні проєкти і не несли за це ніякої відповідальності та звітності [32, с. 4]. Тільки через двадцять років при розслідуванні Тимчасової ліквідаційної комісії з'ясувалося, що тоді О. Бахметьєв самовільно взяв з бюджету Подільської губернії 50 000 рублів і витратив їх на потреби військ у Бессарабії разом з тодішнім командувачем 2-ю Армією генералом Л. Беннігсеном. Щоправда, ці гроші вони не розікрали, а використали за призначенням, зі збереженням звітної документації, яку було надано Подільським губернським правлінням комісії [33, арк. 4–6].

Уже через чотири роки Олександр I здійснив спробу створити перше стале військово-територіальне утворення на західних кордонах імперії. У червні 1822 р. його указом цесаревичу князю Костянтину Павловичу, головнокомандувачеві Діючої армії, були підпорядковані Віленська, Гродненська, Мінська, Волинська, Подільська губернії і Білостокська область з „[...] усіма владними правами і перевагами” [34, с. 309]. Законодавчо затверджене домінування військової влади над цивільною було першою спробою уніфікувати управління на певній території на певний часовий термін [35, с. 309]. Це утворення стало предтечею військових округів, які з'явилися в Росії тільки в 1862 р. в ході реформ царя Олександра II. Водночас, така спроба, із порушенням сталої територіальної конфігурації, об'єднати під оперативним підпорядкуванням вищого начальства низку

прикордонних губерній і таким чином сполучити військову і цивільну влади під єдиним керівництвом могла внести хаос у величезний державний механізм у мирний час, зате виявилася ефективною в ході подальших подій [36, с. 111].

Така практика пройшла перевірку під час польського повстання 1830–1831 рр., коли російській владі стало зрозуміло, що збройного протистояння не уникнути. Подібно до ситуації 1812 р., було поставлене завдання будь-якою ціною не допустити поширення виступів у Правобережній Україні. Цар, через урядовий Сенат, на початку грудня 1830 р. оголосив: „За теперішнім станом справ у Царстві Польському необхідно в сусідніх губерніях Подільській і Волинській об'єднати Цивільне управління з Військовим, призначивши генерал-ад'ютанта Я. Потьомкіна тимчасовим Військовим Губернатором” [37, с. 2.]. Він здійснював оперативні виконавчі функції, через оголошення майже одразу ж військового стану ці губернії законодавчо опинилися в безпосередньому підпорядкуванні головнокомандувача російською армією І. Дібіча-Забалканського [38, с. 449]. Тому питання полягало тільки в рівні взаємоповаги і розуміння між двома генералами та усвідомленням ступеня відповідальності перед монархом за долю губерній та їхнє соціально-економічне та політичне становище. Спільними зусиллями створено продовольчу базу на кордонах губерній для військ, що мали придушити повстання. Забезпечення м'ясом поклали саме на подільського і волинського генерал-губернатора. 20 тисяч голів рогатої худоби мали заготувати в правобережних губерніях і навесні 1831 р. пригнати до армії [39, с. 7, 12].

Архівні матеріали свідчать про перше свідоме прагнення взаємодії між місцевими органами влади та військовими напередодні потенційних збройних виступів, здатних повалити тодішній лад. У Києві, не з дозволу, а саме за наказом військового губернатора Б. Княжніна, міщани, як і у 1812 р., відновили озброєний міщанський корпус для охорони міста. Реміснича управа виставила 1000 озброєних ремісників з 16 цехів [40, арк. 3, 7–8]. За звітними поданнями Магістрату до губернатора, корпус на початок 1832 р. нараховував 500 вершників і більше 2000 міщан „[...] з вогнепальною зброєю, міськими гарматами та

власною міською музикою” [41, арк. 4–5]. Тим більше, що саме в той час з повітів до губернських центрів почали надходити тривожні рапорти чиновників міських і повітових поліцій. Так, київське губернське правління інформувало київського військового губернатора Б. Княжніна про „[...] бродіння серед власників маєтків та дрібної шляхти у Таращанському, Липовецькому, Махнівському та Уманському повітах” [42, с. 21].

Військових закликали бути готовими до антидержавних виступів місцевого населення Київської губернії. Однак, попри наміри і бажання сторін, тотальної й ефективної взаємодії між цими інститутами не було налагоджено, тим більше, що: по-перше, армія одразу ж взяла на себе керівну функцію у боротьбі з польським визвольним рухом; по-друге, чимала частина місцевих чиновників-поляків опинилася в рядах повстанців [43, л. 9–23, 40]. Правда, були окремі випадки, коли повітові чиновники надавали допомогу військовим у придушенні виступів. Так, командир загону російських військ, який діяв у районі Білої Церкви і сусідніх повітах, генерал-майор кавалерії К. Гельд клопотав перед губернатором П. Желтухіним про нагородження „Васильківського Земського справника Титулярного Радника Кузьміна за дієвість і старанність” [44, арк. 7–13, 72].

Після придушення виступів поляків, логічним завершенням практики ситуативного домінування військових у питаннях адміністративного управління, стало запровадження указом Сенату від 24 лютого 1832 р. Київського генерал-губернаторства у складі трьох губерній. З самого початку посада генерал-губернатора мала мілітарний характер, а в штаті його канцелярії дозволялося мати військових чиновників. Упродовж наступних 1832–1865 рр. усі п'ятеро київських генерал-губернаторів: В. Левашов, О. Гур'єв, Д. Бібіков, І. Васильчиков та М. Анненков, – перебуваючи на вершині владної піраміди, стали не тільки провідниками посилення інтеграційних процесів регіону до складу імперії, а й головними координаторами в питаннях перебування армійських частин на підвладних їм територіях [45, с. 90]. Під контролем начальників краю, у контексті цілеспрямованої політики всебічного зросійщення, в їхньому полі зору

перебувала організація та проведення рекрутських наборів, залучення відставних військових на судові й поліційні посади в повітах, притягнення польської молоді до служби в армії [46, с. 113–118]. У липні 1862 р., після створення Київського військового округу, повноваження очільників зросли, під їхнє командування підпадали усі військові частини на території генерал-губернаторства. Зосередженість влади в одних руках довела ефективність під час польського повстання 1862–1863 рр., коли армію активно використовували для охорони кордону у Волинській і Подільській губерніях, відбулося створення військових слідчих комісій та судів [47, с. 193].

На початку XIX ст. військові губернатори в Правобережній Україні отримали всю повноту влади в губерніях. Такі повноваження надавали з однією метою – оперативного управління усіма ланками суспільного і економічного життя губерній, а найголовніше – підпорядкування всіх людських і матеріальних ресурсів на потреби армії. Тому ця посада вважалася ніби проміжною ланкою між вищими урядовими структурами та місцевими адміністративними установами [48, л. 1–2]. Населення майже одразу ж відчуло, хто реально володіє владою і спроможний вирішувати негайні питання. У певних випадках таке домінування приносило користь міському господарству шляхом стимулювання посадовців. Так, накази про ремонт важливих господарських об'єктів міст часто збігалися з військовими потребами [49, арк. 167; 50, арк. 31; 51, л. 64–65].

На ім'я військових губернаторів надходило чимало рапортів, скарг, донесень, прохань, пов'язаних з проблемами життєдіяльності губерній. Таким чином, військові фахівці змушені були вирішувати суто цивільні справи, що забирало немало часу і сил. Незабаром постало питання про створення канцелярій зі штатом професійних чиновників [52, л. 257–259]. Так, у березні 1827 р. цар затвердив штат канцелярії київського військового губернатора, який налічував всього 15 чиновників [53, с. 220]. Незважаючи на те, що повноваження цих органів законодавчо не було чітко окреслено, вони виконували певну справочинну роботу із забезпечення першочергових питань діяльності військових

губернаторів, а всі „другорядні, господарські справи” відправляли до канцелярій і присутніх місць цивільних губернаторів [54, арк. 6–11]. З іншого боку, канцелярії губернських правлінь, не маючи повної і достовірної інформації про останні оперативні зміни квартирування військ у губернії, не могли раціонально розміщувати нові частини і підрозділи на місцях, що також ускладнювало листування з генерал-квартирмейстером армії та корпусними штабами [55, арк. 3–8]. Від того, як швидко канцелярії військових губернаторів надавали необхідні відомості, залежало якісне забезпечення армійських підрозділів всім необхідним. Починаючи з середини 20-х рр., обидва бюрократичні органи проводили разом періодичні звірки, складали власні списки із дислокації в повітах і містах та загальну „Відомість” як офіційний періодичний документ [56, арк. 3–4 зв.].

Створення та існування в губерніях двох паралельних управлінських структур, одна з яких значно менша за чисельністю, але наділена набагато більшими повноваженнями, певною мірою сприяло покращенню якості загального управлінського менеджменту в той час та було ще одним підтвердженням мілітарного змісту російської влади [57, арк. 1–5; 58, л. 7]. При потребі збільшення штату до військових канцелярій переводили чиновників з цивільних.

Поступово почала складатися певна бюрократична вертикаль, за допомогою якої вирішували питання передислокації, розташування та забезпечення всім необхідним частин регулярних військ імперії на території краю [59, с. 244]. Безперечно, проглядається намагання російським вищим керівництвом створити результативну, багатоступеневу систему на нових територіях, у якій кожна владна структура чи установа мала певні функції. Її змістом мала стати чітка і ефективна взаємодія між чиновниками на місцях та командирами військових частин, які марширували чи базувалися по території певного повіту губернії.

Військова колегія наказала командирам корпусів і дивізій заздалегідь повідомляти місцеве начальство про появу на їхніх теренах нових військових підрозділів з метою завчасної підготовки останніми необхідної кількості

продовольства і фуражу, придатних для проживання і збереження майна приміщень [60, с. 619]. Іноді командири середньої ланки забували це зробити і з'являлися в тому чи іншому повіті чи містечку як сніг на голову місцевому начальству, чим викликали переполох і невдоволення серед мешканців [61, с. 365]. З січня 1796 р. уряд наказав місцевим органам влади надавати військовому начальству точні відомості про ціни на фураж. Вважалося, що через часті й систематичні передислокації полків, самі полковники і шефи не знають реальної картини на ринку продовольства у тій чи іншій губернії й повіті. Від губернських правлінь вимагали постійного моніторингу наявної кількості та цін, щоб у будь-який момент поінформувати військових [62, с. 858–859].

На практиці, за ринковими цінами в повітах і містах спостерігали міські магістрати і нижні земські суди, а губернські правління на основі їхніх „Відомостей” встановлювали остаточні офіційні середні ціни у своїй губернії, згідно з червневим указом 1802 р. [63, арк. 1–4, 9–10]. У березні 1800 р. урядовий Сенат наказав усім губернаторам всіляко сприяти роботі Комісій провіантських депо та їхнім комісіонерам, вчасно надавати їм необхідні відомості про обсяги продовольства і вартість певних категорій товарів, агітувати і всіляко заохочувати місцевих поміщиків, продавати провіант за нижчими від ринкових цінами, допомагати в організації торгів і аукціонів у губернських центрах [64, с. 151–153]. Паралельно намагалися контролювати і певним чином стимулювати роботу міських органів влади. Підозрюючи їх у зловживаннях, Олександр I наказав наприкінці 1802 р. київському військовому губернатору А. Феньшу створити комітет для перевірки рахунків міського магістрату та врегулювання міських повинностей у місті [65, л. 2]. У Петербурзі підозрювали киян у приховуванні частини міських прибутків та несплати податків до казни. Як потім з'ясувалося, це були лише дрібні порушення.

Починаючи з 1804 р., цивільні губернатори раз на півроку звітували про готовність Казенних палат до торгів, сповіщали поміщиків про терміни, приблизні ціни та обсяги. Водночас військові губернатори надавали відомості про потреби в

продовольстві й фуражі розташованих у губернії військ [66, арк. 4–19; 67, арк. 2–6]. Такий розподіл функцій між ними позитивно відображався на загальних результатах їхньої роботи. Набагато складніше справи тривали на місцях.

Як засвідчило подальше практичне втілення цих задумів у життя, далеко не завжди вдавалося з об'єктивних чи суб'єктивних причин їх чітко дотримуватися обом державним суб'єктам. Утім, досить часто вищі посадовці імперії звинувачували в негараздах саме представників цивільної гілки влади. Наприклад, прямолінійність Павла I у виборі способів покарання посадових осіб спонукала їх до активізації шляхом фінансових санкцій. Так, у грудні 1797 р. київський військовий і цивільний губернатор генерал-поручик М. Бердяєв та катеринославський губернатор І. Селецький були оштрафовані кожний на 1000 руб. за невчасне постачання дров до Херсонського гренадерського полку, який квартирував в обох губерніях [68, с. 855]. Але це були окремі випадки, що не впливали на загальну ситуацію.

Росіяни часто поводили себе як окупанти, вимагаючи будь-якою ціною забезпечити себе всім необхідним згідно із законами і розпорядженнями, нерідко наражаючись на моральний і фізичний опір з боку місцевої шляхти [69, арк. 4–9, 44–47]. Так, у 1798 р. військовий губернатор Кам'янця-Подільського І. Гудович звернувся до Подільського губернського правління щодо вирішення суперечностей, які виникли між командирами військових частин та місцевими повітовими адміністративними установами. Останній пропонував правлінню ще раз пояснити обов'язки місцевим чиновникам у майбутньому, інформування ж полків та батальйонів він брав на себе. Коли чвари не вдавалося приборкати, починалися кадрові зміни двома шляхами. По-перше, непоступливих городничих чи повітових справників просто переводили на інше місце служби; по-друге, на зміну їм приходили не гонорові, а більш толерантні, поступливі відставники [70, л. 1–7]. Відомо, що з самого початку комплектування цивільних губернських установ наприкінці XVIII ст. туди поступали на службу чимало військових, користуючись указом царя про дозвіл переходу на цивільну службу відставних

офіцерів і унтер-офіцерів та прагнучи поповнити некомплект чиновників і службовців нижчого рангу [71, арк. 1; 72, арк. 1–2].

Такий стан справ призвів до усвідомлення губернським чиновництвом та військовими необхідності створення системи оперативного канцелярського листування з метою швидкого й ефективного владнання ситуацій на місцях. Вона мала забезпечити вирішення всіх справ за допомогою певної бюрократичної конструкції, яка на початку XIX ст. поступово набирала обертів. Якщо у військових виникали проблеми, то це виглядало так.

Як правило, надходили рапорти-скарги командирів рот чи батальйонів до полкових начальників про якісь негаразди на місцях, після їхнього схвалення вони потрапляли до командирів дивізій чи корпусів. Старші офіцери і генерали мали можливість звернутися особисто чи через штаби одразу ж до цивільного губернатора, чи за субординацією – до військового, з вимогою чи проханням про сприяння у вирішенні питання. Військовий губернатор через канцелярію, коли вважав за потрібне, передоручав прохання чи наказ до виконання цивільному губернатору. Від цивільного губернатора надходили розпорядження про обов'язкове виконання до повітових маршалків, нижніх земських судів чи городничих. Окремим рапортом, самі повітові чиновники особисто чи через губернське правління звітували про виконання.

Приблизно так само, але у зворотному напрямі, працювала цивільна бюрократія. Скарги та прохання місцевих мешканців, сільських і повітових установ та чиновників на військових потрапляли до канцелярії цивільних губернаторів. Після підтвердження й фіксації урядовцями фактів неправомірності дій військовослужбовців цивільний губернатор направляв скаргу до військового. Залежно від ступеня провини, від військового губернатора надходило повідомлення, розпорядження чи наказ у полк, батальйон, батарею про покарання винних.

Ми бачимо, що цивільна гілка влади перебувала в програшному становищі. Якщо військовим нічого не потрібно було доводити, їхня інформація сприймалася

як достовірний факт, то місцеве населення мало довести правоту і домогтися справедливого вирішення [73, с. 229–239].

Головною причиною розбудови такої громіздкої системи справочинства, участь в якій брали десятки чиновників і канцеляристів, було принципове і вперте небажання розв'язувати поточні проблеми на місцях самостійно військовими і місцевою владою, попри всі намагання начальства знайти спільну мову. На верхівці цієї піраміди перебували головнокомандувачі армій чи генерал-губернатори, які виступали арбітрами при виникненні гострих суперечок, які не вирішували на місцях [74, с. 76]. Крім того, обидві схеми супроводжувалися додатковим листуванням між різними суб'єктами цих процесів у формі довідок, другорядних рапортів, запитів тощо [75, л. 3–19].

Губернатори часто були змушені виступати в ролі арбітрів між чиновниками і військовими. Зі збільшенням кількості російських військ у краї, їхніми інтенсивними передислокаціями, облаштуванням і створенням необхідної інфраструктури виникали конфлікти. Вони отримували велику кількість скарг і рапортів по лінії своїх відомств. Нижні земські суди, предводителі дворянства й городничі писали до цивільних губернаторів і губернських правлінь щодо свавілля військових, а командири полків і батальйонів – до військових губернаторів скаржилися на недолугість та інертність місцевої влади у вирішенні „негайних питань” [76, арк. 4–9].

Встановлення миру після закінчення наполеонівських війн та приведення військ у порівняно статичний стан варто вважати початком другого етапу становлення і розвитку взаємовідносин між двома інститутами держави. Адміністративний апарат отримав можливість працювати більш зважено й ефективно. На цивільних губернаторів покладали функції контролю за належним виконанням правил і законів у сфері військово-господарської діяльності та запобіганням зловживань. Для цього в структурі губернського управління на той час вже працювали сталі бюрократичні підрозділи. До складу експедицій губернських правлінь входив Військовий стіл, аналогічний підрозділ існував у

канцеляріях губернаторів. Наприклад, у Подільській губернії Військовий стіл перебував у складі 3-ї експедиції губернського правління та аналогічний у канцелярії губернатора. Саме вони займалися розквартируванням та забезпеченням військових частин усім необхідним на території губернії [77, с. 62–63]. Головні інтендантські начальники 1-ї і 2-ї Армій отримали право вимагати від них відомості, за якими цінами транзитні полки, що проходили територією губернії, закупляли продовольство і фураж, чому ціни були вищими за офіційно встановлені. За скаргами військових викрилося зловживання місцевого чиновництва, яке просто бажало заробити шляхом спекуляцій [78, с. 673].

Однак, з моменту сходження на престол цар Микола I почав готуватися до нової війни проти турків, крім поточних справ, пов'язаних з розвитком і вдосконаленням військової інфраструктури за рахунок місцевої влади і мешканців краю, систематично проводилися огляди і збори великих мас військ, що базувалися в Правобережній Україні [79, арк. 1–2; 80, арк. 1–3]. Хоча за свідченнями тодішнього канцлера Австрійської імперії К фон Меттерніха, „Імператор Микола у розмові з графом Зічі [...] повідомив, що чергова війна з Туреччиною була остаточним рішенням ще його батька, Олександра I” [81, с. 332]. Йому ж залишалося тільки успішно завершити розпочату справу.

Щоб компенсувати значні фінансові витрати на військові огляди в попередні роки, у січні 1827 р. за розпорядженням Департаменту різних податків і зборів київському цивільному губернатору П. Желтухину і губернському правлінню наказано розпочати збір з обивателів земських повинностей „[...] у Київській та інших Губерніях щодо компенсації витрат інтендантству 2-ї Армії і мешканцям деяких повітів Подільської губернії, які зазнали витрат через військовий збір військ з Київської та сусідніх губерній для Височайшого огляду у 1823 році”. Водночас було вдоволено прохання губернатора про „[...] використання 4 тисяч рублів із земського збору Київської губернії на ремонт лазарету Гвардії”, а дозвіл на це давав особисто імператор [82, арк. 124]. Готуючись до чергової війни, Микола I напередодні намагався оптимізувати фінансові й господарські справи в

регіоні, який незабаром мав стати тилом для діючої армії. Місто Київ на певний час стало своєрідним центром надходження фінансових потоків із провінцій. За розрахунками Петербурга, зібрали 83565 руб. 22 коп. із земств Катеринославської, Таврійської, Херсонської, Київської та Подільської губерній [83, арк. 1–4 зв.].

Щоб уявити, на що і скільки витрачалося коштів земських повинностей на утримання армії, звернемося до звітних документів по Київській губернії за 1827–1833 рр. Отже; на опалювання військ, армійських приміщень і таборів витратили 691 547 руб. 81 коп.; на освітлення – 43 485 руб. 63 коп.; за поставку військам до таборів соломи – 12579 руб. 2 коп.; за ремонт і збереження військових будівель – 150 060 руб. 83 коп.; винаймання будівель для військових – 478 965 руб. 24 коп.; компенсація поміщикам за розташування таборів військових на їхніх землях – 105 000 руб. Ця стаття витрат планувалася заздалегідь, тому іноді коштів не вистачало на сплату усім поміщикам, обділені скаржилися. За шість років на армію було витрачено тільки по одній губернії – 1 481 638 руб. 71 коп [84, арк. 485–487].

Водночас вищезгаданий департамент Міністерства фінансів за наказом царя і Сенату намагався навести порядок у галузі постачання військ та покращення виконання повинностей на місцях. У січні 1826 р. волинський цивільний губернатор і казенна палата отримали лист такого змісту: „До Міністерства надійшли скарги, що земські повинності – військовий постій, відведення пасовиськ, забезпечення фуражем і провіантом, соломою, дровами, возами, ремонт доріг, тощо – виконуються мешканцями старостинських і орендних маєтків за наказами Повітових Маршалків разом з Земськими справниками без затвердження Казенних палат чи Губернського начальства”. Губернській владі наказали збалансувати виконання основних повинностей між усіма мешканцями і контролювати роботу повітових чиновників. У жовтні того ж року Державна рада за поданням міністра фінансів дозволила збільшити витрати з земських зборів на належне забезпечення й утримання військ у розмірі 305 000 руб. [85, с. 452–454].

Такі розпорядження видавалися не випадково, часто посадові особи зловживали службовим становищем і чинили свавілля [86, арк. 1–3 зв.].

Навесні 1828 р. розпочалася передислокація дивізій 2-го піхотного корпусу з Орловської до Київської губернії на місце перебування полків 4-го піхотного корпусу, який вирушив на південь, з перспективою подальшого підсилення створеного для війни з Портою угруповання [Додаток В]. Протягом двох місяців адміністративній владі губернії довелося важко попрацювати [87, арк. 3, 5; 88, арк. 3–8]. Уже на початку року зі штабу корпусу та командирів усіх трьох дивізій на адресу губернаторів почали надходити заявки на надання квартир, стаєнь, дров, вівса тощо. Водночас узгоджувалися маршрути пересування губернією до місць дислокації [89, л. 58–61]. Чомусь військові більш за все боялися заблукати. Командир 2-ї гусарської дивізії генерал-лейтенант К. Будберг просив губернатора П. Желтухіна „[...] не забути наказати Гродським і Земським начальствам про належний супровід полків і надання всебічної допомоги” [90, арк. 2]. Після виконання цих завдань повітові земські справники негайно рапортували до Києва. Така маса військ була неспроможна власними силами перевезти все своє майно, і знову залучався транспорт місцевого населення. Так, 2-й гусарській дивізії для чотирьох полків і фуштатського батальйону були потрібні 414 возів, а на весь корпус близько 1500 транспортних одиниць [91, арк. 1–14, 49–53].

Єдиним військовим частинам, яким надавалося все негайно і в повному обсязі, були полки Гвардійського корпусу, він теж прямував до місця проведення військових дій [Додаток Г]. Крім місцевої влади, активну участь у забезпеченні поточних потреб брало й місцеве населення. У вересні 1828 р. при переході лівої колони військ Гвардійського корпусу через Київ, за рекомендацією київського військового губернатора Магістрату, з міських статків „відпустили нижнім чинам на кожного по чарці вина та фунту яловичини, а купець 3-ї гільдії Бубнов надав безкоштовно лазню з віниками і милом” [92, с. 3]. З ініціативи міської влади, кияни так щедро і щиро частували усіх солдатів, полки яких зупинялися на короткі відпочинки в місті дорогою на південь, та робили такі пожертви

продовольства для армії, що через київський магістрат і цивільного губернатора Д. Обрезкова отримали особисту подяку від Миколи I [93, арк. 11–12].

Еволюція і подальший розквіт миколаївської бюрократичної системи не могли оминати армії. Обсяги листування щороку зростали, як снігова куля, а з Петербурга вимагали нових звітних документів, які часто дублювали один одного [94, с. 37]. Наприкінці 1832 р. Військове міністерство зобов'язало всіх командирів полків і команд при проходженні через міста залишати письмові відомості про стан своєї частини місцевим комендантам [95, с. 90–92]. Ті, своєю чергою, мали відіслати ці відомості до царя особисто з першою поштою. Монарха чомусь цікавила оперативна інформація: скільки налічується в полку особового складу; кількість залишених у лікарнях по дорозі хворих солдатів; скільки втекло; яку кількість обивательських возів залучали; ступінь забезпечення продовольством і фуражем, на який термін; у які населені пункти полк прибуде найближчими днями [96, арк. 3–14; 97, с. 876–877]. Очевидно, у центрі намагалися відслідковувати і контролювати увесь шлях полку під час його передислокації, але прямого втручання чи корегування його стану не відбувалося через повільне поштове сполучення [98, л. 5].

Як виявилось, незважаючи на усі поточні підрахунки і звітність місцевих органів влади, через постійні пересування губерніями великих мас військ (одні підрозділи входили, інші виходили) у канцеляріях губернаторів запанувала плутанина. На серпень 1828 р. начальство не знало реальної картини щодо перебування військ у кожній з губерній краю. З Петербурга надійшов циркуляр: „Для належного здійснення і ведення справ предписано усім Градській і Земській Поліції надати відомості: які саме війська квартирують у Повітах, Містах та слободах; позначити, в яких саме місцях перебувають бригади, полкові і ротні квартири і в яких селищах. Такі відомості доставляти негайно при вступі до міста чи Повіту військ і про тих, хто виступив у похід” [99, арк. 1–2].

Відомо, що начальники губерній щорічно подавали звіти про стан губерній цареві, а з моменту утворення Київського генерал-губернаторства – й своєму

безпосередньому шефу – генерал-губернатору [100, с. 370]. Цей документ мав певну форму і послідовність викладення за усіма основними соціально-економічними напрямками. У таких звітах нас цікавить „Частина III. Земські повинності і військові потреби”. Саме в ній окреслено коло обов’язків губернаторів щодо питань, пов’язаних з присутністю військового складника в житті краю. Незважаючи на певну долю формалізму в цих документах у стилі „все в губернії добре”, з них бачимо, що турбувало губернаторів, на що вони звертали увагу начальства, які питання вважали пріоритетними [101, арк. 9–14]. Отже, по-перше, насамперед повідомлялося про стан військової інфраструктури: казарм, стаєнь, цейхгаузів, лазаретів, доріг, мостів і що з того потребує ремонту. По-друге, звітували про „утримання військ від землі і квартирування”, тобто забезпечення пасовиськами, дровами, свічками, соломною, допомога в закупівлі коней на ярмарках. Подавалася окрема „Відомість” про перебування військових частин у населених пунктах губернії. Третє – перевезення військ і військових вантажів місцевим населенням [102, арк. 2–6]. За кожним пунктом зазначали витрати коштів із земських повинностей чи скільки потрібно.

Порівняльний аналіз звітів демонструє, як губернатори намагалися виправити проблемні позиції, іноді прямо вказуючи на недоліки. Наприклад, щодо стану військових будівель у губерніях на середину 30-х рр. XIX ст., а саме у звітах за 1835 р., київський губернатор Ф. Перевезєв пише, що в нього „казарми, стайні і лазарети в належному стані”. У звіті подільського губернатора Г. Лошкарьова йдеться, що „всі військові будівлі є в потрібній кількості, але частина з них старі і потребують ремонту”, а волинський М. Жуковський звертає увагу начальства на те, що „казарм для військових чинів немає, побудова стаєнь не ведеться” [103, арк. 18–20, 89–91, 124, 168–171].

Ще однією формою звітності губернаторів до царя стали „Всепідданійші рапорти”, що належало надавати в разі відвідання монархом губернії під час його подорожей. Ця практика була поширена ще з початку століття, і творилася „господарями губерній” у довільній формі, але в 1830 р. відбулася їхня уніфікація,

затверджено певний порядок викладення відомостей [104, с. 144–148]. Він складався з двох форм: офіційної і статистичної. У кожному з розділів другої форми містилася інформація військового характеру. Так, у розділі „Про кількість жителів” окремими пунктами зазначалися кількість відставних обер-офіцерів, солдатів та їхніх дружин, що проживають у губернії; „Про кількість військ” – число військовослужбовців усіх родів військ; „Про довідкові ціни на провіант і фураж” – вартість основних продуктів харчування на одиницю ваги. Разом зі звітом подавалася карта губернії з позначенням меж, шляхів, населених пунктів тощо [105, с. 741–744]. Як свідчать джерела, такі звіти часто складалися в канцелярії губернських правлінь за наказами військових губернаторів і містили неповну інформацію. Так, у звіті за серпень 1830 р. у Київській губернії зазначали лише кількість військ внутрішньої сторожі – 2628 солдатів і офіцерів, відставних військовослужбовців – 12849 осіб [106, арк. 4, 16–22].

Остаточним законодавчим закріпленням прав і обов’язків „господарів губернії”, регламентуванням їхньої звітності за основними напрямками діяльності став відомий „Наказ цивільним губернаторам”, який побачив світ у червні 1837 р. і окреслив коло повноважень на декілька десятиліть уперед [107, с. 361–439]. Відповідно до цього документа губернатори мали продовжувати контроль та регулювання галузей господарства пов’язаних із забезпеченням військ [108, с. 257].

У розділі IV „Народне продовольство і суспільне господарство” на них покладался контроль за кількістю та цінами на хліб, фураж та інші продукти (§ 76); вони мали наглядати за роботою і кадровим складом квартирних комісій (§ 119). У розділі V „Нагляд за точним виконанням державних і місцевих повинностей” зазначалося, які саме з них є прерогативою цивільних губернаторів: „1) військовий постій, 2) облаштування військових будівель, 3) відведення площ під табори, 4) постачання військам під час квартирування чи перебування в таборах усього необхідного, 5) відведення пасовиськ для військових коней, 6) забезпечення возами і провідниками, 7) забезпечення вартових кожухами і кеньгами (тепле зимове взуття – А. С.) за рахунок міських чи земських доходів,

8) побудова і утримання стаєнь, будок, караулень, плац-форм, гауптвахт та інших військових споруд” (§ 144; 145; 146).

Розділ VIII „Участь у справах казенного управління” передбачав контроль за роботою Казенної палати, зокрема за торгами, переторжками і різними нарадами щодо всіх підрядів і поставок по лінії військового відомства (§ 199; 200). Розділ IX „Участь у судових справах; розпорядження про впровадження слідства та виконання судових вироків” – мабуть, найбільш неприємний, стосувався здійснення повноважень щодо покарання військових дезертирів та їхніх утримувачів (§ 247; 248; 249), затвердження вироків військових судів (§ 251; 252). Водночас змінилася й форма „Загальних річних звітів про стан губернії і управління нею”.

Розділ XIII „Звіти, подання відомостей, відповідальність” (§ 319), у якому обов’язково мали відображатися вищезгадані напрями роботи. Відтак губернатори на Правобережжі стали зв’язною і контрольною адміністративною ланкою в системі забезпечення підрозділів регулярних військ усім необхідним. Водночас, контролем за виконанням такої великої кількості адміністративної роботи мали займатися реформовані губернські правління. Унаслідок зміни структури у складі Другого відділення канцелярії перебував Військовий стіл, до функцій якого входило „спостереження за чинами військового відомства, що мешкають у губернії”, а саме інформування військовослужбовців та збирання необхідних відомостей [109, с. 443].

Після придушення польського повстання 1830–1831 рр. у Правобережній Україні військові чини брали активну участь не тільки в репресіях активних учасників, а й за наказом царя стали вершителями долі місцевих мешканців, визначаючи ступінь провини чи іноді виправдовуючи їх. Наприкінці травня 1831 р. Микола I писав головнокомандувачеві 1-ї Армії графу Ф. Сакену: „Після придушення польського повстання у Волинській, Подільській і частково Київській губерніях вважаю за потрібне дати Вам усю повноту влади як головнокомандувачеві армії, так і право віддавати під суд за Польовим Карним

Положенням та затверджувати вирокі особам, які брали участь у повстанні” [110, арк. 359]. З червня 1831 р. головнокомандувачі, командири окремих корпусів і загонів, а також військові й цивільні губернатори, коменданти і військові повітові начальники в зоні повстання отримали право, у випадку добровільної явки поміщиків-учасників брати з них підписки про подальшу відданість цареві й відпускати в свої маєтки зі спеціальними свідоцтвами, виключаючи відомих підбурювачів і ватажків [111, с. 147]. Ті, хто видавав такі документи і відпускав на волю підозрюваних, мали потім повідомити цивільного губернатора, а той – головнокомандувачів і військових губернаторів про припинення переслідування і прощення цих осіб. Отримали повне прощення „[...] дрібна і чиншова шляхта, міські обивателі, дворові люди та селяни, які були втягнуті до участі у заколоті силою чи обманом” [112, с. 449–450].

Активну участь брали військові в роботі створених у липні 1831 р. за наказом Миколи I „Губернських комісій щодо секвестрації і конфіскації маєтків заколотників”. Знаковим є те, що їхніми головами призначали саме військових губернаторів чи осіб з Військового відомства за рекомендацією головнокомандувачів Резервної і 1-ї Армій, хоча весь особовий склад комісій формувався з цивільних чиновників. Більше того, списки винуватців, які заслуговували покарання, та докази й відомості про антидержавні дії подавали на розгляд комісій саме цивільні й військові губернатори [113, с. 683–686]. Вони опинилися в ролі ініціаторів, ставши зачинателями відкриття проваджень і даючи дозвіл на подальший розгляд персональних справ. Однак, дотримання державних норм і законів зовсім не означало лояльності до колишніх повстанців. У Петербурзі прагнули крові і чекали від комісій суворих вироків і покарань для винних. Про їхню роботу регулярно доповідали цареві, і, можливо, він був не зовсім задоволений результатами, підозрюючи членів комісій у лояльності до поляків. Ось спогади і враження французького художника О. Верне, який у 1842 р. супроводжував Миколу I в його поїздках південно-західними губерніями: „От би сюди Де ля Роша! Які етюди він писав би, особливо в Кам’янці-Подільському. Це місто надзвичайно

мальовниче і за своїм розташуванням схоже на Константину (Алжир – А. С.). Мені здалося, що імператор неприязно поставився до начальства і мешканців цього міста – приїхавши, одразу ж наказав загасити ілюмінацію і покликав губернатора на розмову” [114, с. 29].

Довіра і широкі повноваження, отримані військовими від вищих органів державної влади на початку 30-х рр., переконали генералів у своїй винятковості, що ставало причиною зловживань владою, перевищень повноважень, а іноді й всездозволеності. Показовий конфлікт стався між командиром 5-го піхотного корпусу генерал-лейтенантом А. Горчаковим 2-м та волинським губернатором А. Римським-Корсаковим. Дивізії цього корпусу в жовтні-листопаді 1832 р. перекидалися з Лівобережної України на Волинь і в Царство Польське для посилення контингенту російських військ. Вочевидь, обидва не змогли знайти спільної мови. Горчаков, перебуваючи у виграшному становищі, письмово скаржився київському генерал-губернатору В. Левашову на житомирську квартирну комісію, яка „[...] стала на захист інтересів обивателів щодо надмірного розміщення військ” і вимагав, щоб на її засіданнях був присутній військовий комендант. Далі була скарга на „утиски Волинським Губернатором командира 19-ї піхотної дивізії генерал-майора Лаппе”. А. Римський-Корсаков відмовився підписати контракт на сплату з земських зборів 600 руб. щомісяця за винаймання для розміщення генерала та його штабу в будинку м. Острозі. „Зі всіх військових чинів, які спілкувалися з Губернатором Корсаковим, – скаржився Горчаков, – мало хто не потерпав від невдоволення чи знаків явної недобррозичливості, таке ж ставлення до нас з боку тутешнього дворянства мене не дивує, а від місцевих начальників ми такого не очікували і не заслуговуємо”.

Конфлікт з бюрократичних суперечок несподівано переріс у політичну площину. Повіривши військовим, Левашов у своєму листі до Корсакова зазначав: „Подібні скарги можуть нашкодити як Вам особисто, так і всьому краю”. Однак виявилось, що волинський губернатор у цей період отримував донесення-скарги від предводителів дворянства Рівненського, Луцького, Ковельського,

Новоград-Волинського і Житомирського повітів про незаконне мобілізуванню селянського рухомого транспорту полками 18-ї і 19-ї піхотних дивізій, незважаючи на сільськогосподарські роботи, і використання їх замість одного дня – до трьох. Для об'єктивного розгляду просив призначити з канцелярії слідчу комісію для розслідування свавільних дій військових. У середині листопада 1832 р. генерал-губернатор несподівано отримав на свою адресу спільний рапорт волинського губернатора і командира корпусу, де зазначалося, що всі суперечки усунуто і сторони не мають жодних взаємних претензій [115, арк. 1–2, 6–7, 16, 26–33]. Вочевидь, подібні випадки ставали відомими Миколі I. Уже в липні 1833 р. вийшов його указ про заборону військовим чинам втручатися в справи цивільних установ. „Мені відомо, – наголошував він, – що Військові Начальники віддають накази по Цивільній частині, не маючи на те повноважень, та виносять догани чиновникам, які їм не підпорядковуються” [116, с. 438]. Негативною похідною домінування мілітарного адміністрування стала слабкість та певна безправність повітової бюрократії перед військовими; це спричиняло і провокувало подібні випадки, які призводили до службових зловживань.

Єдиним державним інститутом, здатним стати опорою і провідником імперських інтересів в регіоні, була регулярна армія. Упродовж першого десятиріччя після анексії саме її представники заступали всі адміністративні посади та мали широкі владні повноваження, з їхніми вказівками військові підрозділи використовували як поліційні, прикордонні та охоронні сили. Логічно, що одним з головних чинників російської військової присутності, який представляв імперську владу в Правобережній Україні, був мілітаризований надгубернський і губернський управлінський апарат. Його діяльність передбачала контроль за усіма сферами соціального й економічного життя, підтримання внутрішньої стабільності та інкорпорацію українського суспільства до російського соціального простору. Російське самодержавство свідомо прямувало шляхом постійного вдосконалення та уніфікації структури цих виконавчих органів, з одночасним розширенням контрольних функцій.

3.2. Практична підтримка військової присутності повітовою владою та місцевим врядуванням

З перших років запровадження російської адміністративної системи на Правобережній Україні основний тягар виконавчих функцій із забезпечення присутності військ було покладено на повітові органи влади. Укомплектовані переважно з місцевого дворянства, вони не мали жодного практичного досвіду в такій галузі діяльності. Часто позитивний результат забезпечувався особистими якостями чиновників, їхніми зв'язками та бажанням працювати, а негатив породжувався зухвалим ставленням військових до місцевого населення. Початковий етап інтенсивної роботи припав на початок століття. Коло проблем, які доводилося розв'язувати місцевій бюрократії протягом 1802–1816 рр., можна розділити на декілька категорій: питання розташування; забезпечення солдатів і офіцерів на місцях перебування усім необхідним та супровід передислокування і забезпечення військ.

Прибуття та розташування часто зненацька прибулих полків чи підрозділів було тільки початковою стадією в довгій черзі змушених взаємостосунків повітової влади з військовими. Характерною рисою вимог гостей до місцевого начальства на початку XIX ст. було прагнення розташувати солдат якщо не в самих містах, то принаймні на їх ближніх околицях, зі всім господарством і обозом. З подачі командирів і під тиском військових губернаторів, міські Магістрати і Ратуші поступово були змушені віддавати в довготривале користування свої землі, часто площею у сотні квадратних сажнів, під табори й пасовиська [117, арк. 1–3; 16–19; 118, арк. 1, 4; 119, арк. 1–5; 120, арк. 1; 121, арк. 1, 3]. Подібних рапортів, прохань, вимог надходила чимала кількість, і командири-дописувачі їх усіх обґрунтовували витягами із законів, указами царя та циркулярами, обов'язковими до виконання.

Київська міська влада, переконавшись, що цей процес невідворотний і довготривалий, узгодивши дії з губернським правлінням і отримавши дозвіл, у

лютому 1806 р. розпочала складання детальних планів приміських сіл Біличів, Жилян, Мостиц, Совок, Шулявщини, Михайлівської, Микільської, Петропавлівської та Софійської Борщагівок, Генерального плану міста з міськими землями [122, арк. 3–4]. Це мало істотно полегшити процес облаштування військових частин у районі Києва та дати можливість представникам влади раціонально розмістити велику кількість людей та матеріальних цінностей. Звичайно, далеко не все було ідеально, траплялися конфлікти і непорозуміння. Якщо піхотинці були порівняно невибагливі, то між кіннотниками та гарматами з місцевим начальством і мешканцями часто траплялися суперечки [123, арк. 3–4; 124, арк. 2, 8, 11–12, 20].

У дуже складному становищі опинялося місцеве начальство, коли дійсно не було куди розмістити військових [125, арк. 7, 44–45, 71–72]. Однак, під тиском військових влада міста змушена була поступово розбудовувати мілітарну інфраструктуру. Міська дума в терміновому порядку вишуковувала кошти на облаштування стаєнь у вільних чи куплених сараях та лазарету для хворих солдатів [126, арк. 9]. Періодично траплялися конфлікти через незручні квартири та умови перебування для офіцерів. Одночасно до цивільного начальства надходили скарги обивателів на самовільне заселення офіцерів в їхні приміщення [127, арк. 1–2; 128, арк. 1–2, 6–8; 129, арк. 1]. Уладнання таких чи подібних справ тільки збільшувало обсяг бюрократичного листування та завантаженість чиновників канцелярій.

Іншим обов'язком місцевого начальства було належне забезпечення вояків усім необхідним для нормальної дислокації: дровами, соломною та свічками. Далеко не завжди військові отримували те, на що розраховували, і одразу ж скаржилися губернаторам [130, арк. 1, 3, 6–8]. Потреба в дровах була надзвичайно великою, тому місцева влада не завжди могла забезпечити ними повною мірою. До прикладу, річна потреба дров для Сіверського драгунського полку (штаб і п'ять ескадронів по 120 військовослужбовців) складала 848 возів: 248 – для штабу і по – 120 на кожен ескадрон [131, арк. 580]. Не менш проблематичними були

питання, пов'язані з належним продовольчим забезпеченням. Через недогляд інтендантства, Олександрійський гусарський полк серед зими 1808 р. на два тижні залишився без продовольства [132, л. 41].

З початку XIX ст. Петербург поклав особисту відповідальність на обох губернаторів за вчасну і якісну заготівлю продовольчих запасів на території губерній для розташованих там військ [133, арк. 10]. Так, військовий міністр М. Барклай де Толлі наприкінці 1811 р. наказав військовому губернатору М. Милорадовичу заготовити 99060 чвертей борошна, 9286 чвертей круп, 119079 чвертей вівса, від імені царя просив „проявити старанність”. Пропонувалося: разом з керівником Київської комісії провіантського депо генерал-майором Безродним призначити торги в Казенній палаті в грудні; київський цивільний губернатор С. Андрієвський мав попередити волинського цивільного губернатора про перенесення термінів торгів у його губернії на інший час, щоб Безродний міг бути на них присутній; М. Барклай де Толлі наказав командиру 2-ї кірасирської дивізії генерал-майору К. Кноррінгу бути присутнім на торгах [134, арк. 1–3, 7].

Водночас вирішувалося завдання з модернізації старих та облаштування нових продовольчих магазинів та максимальне їхнє наповнення [135, с. 19–23]. З кінця 1806 р. в усіх трьох губерніях докладали немало зусиль для нагромадження необхідної кількості запасів. Київський цивільний губернатор П. Панкратьєв рапортував військовому губернатору М. Кутузову про передачу більшості запасів сільських магазинів до ведення Київської провіантської комісії. „У магазинах Умані, Махнівки та Радомишля нагромаджено 80 000 чвертей борошна, 8 000 чвертей круп, 50 000 чвертей вівса, які при потребі можна перевезти в запасні магазини на обивательських возах” [136, арк. 2–3]. Не менш важливим питанням був ремонт і приведення в належний стан придатного для перебування військових житлового фонду, особливо у великих губернських містах [137, арк. 1–2]. З моменту вторгнення Наполеона і початку бойових дій на теренах Російської імперії, крім інтенсивного збору продовольчих запасів, на повітове начальство та міські магістрати поклали „збір з міщанських товариств Західних губерній

додаткового грошового податку на армію” [138, с. 103]. Наприклад, по місту Радомишлю за серпень 1812 р. зібрали 1115 руб. 10 коп., у середньому 5-7 руб. з податної особи, у лютому 1813 р. черговий подушний збір склав 2279 руб. 50 коп. Водночас Радомишльський повіт за два тижні, на початок червня 1812 р., поставив до армії 30 пар волів, з яких 12 надали християни, а 18 пар – євреї. Крім того, станом на 1 липня 1812 р. на закупку для армії коней зібрали подушно 1379 руб. [139, арк. 2–5, 10–16, 23–25 зв., 28–31 зв.]. За приблизними підрахунками, стягнена з мешканців не найбільш заможного повіту Київської губернії загальна сума склала не менше 5000 рублів.

Відповідно до тогочасної військової доктрини та бачення вищим командуванням самого змісту існування армії у мирний час, її частини періодично і постійно переміщувалися з одного населеного пункту до іншого. Під контролем військових губернаторів перебували всі пересування військ в межах губерній з обов’язковим забезпеченням під час походу місцевою владою всім необхідним [140, с. 337]. На початку століття було введено спеціальні квитанції, які видавалися губернаторами командирам полків під час перебування на території губернії, де повітовими чиновниками мали фіксуватися всі сварки, конфлікти та свавілля військових стосовно місцевих мешканців. Цей документ був своєрідним віддзеркаленням поведінки підрозділу, складником його репутації, потім, коли командир здавав його до рук губернських можновладців – свідченням культури поведінки його солдатів і офіцерів [141, с. 56–57].

Наприклад, сформована кінно-артилерійська рота вирушала з Києва до Одеси. Земська поліція мала забезпечити по всьому тракту необхідну кількість фуражу для коней, а командир мав спеціального листа від губернатора з вимогою всебічного сприяння військовим [142, арк. 11]. Якщо окремі частини вдавалося забезпечити належним чином, то в разі масового руху військ в одному напрямку місцеві матеріальні ресурси, зокрема рухомий склад населення (вози), виявилися неспроможними забезпечити потреби армії [143, с. 261]. У таких випадках губернатори виявлялися безсилами вирішити ці питання і просили допомоги у

верховної влади. Така ситуація виникла навесні 1806 р., коли армія поверталася із закордонного походу, і М. Кутузов звертався до Олександра І по допомогу у вирішенні питань транспортування майна полків [144, л. 14].

Особливо інтенсивне переміщення військ тривало навесні 1811 р. З настанням відзимок і можливістю руху шляхами чимала кількість військ розпочала переміщення на нові місця: окремі роти, команди, батальйони і полки прямували в різних напрямках [145, л. 2–3об]. Завданням місцевої влади було належне забезпечення військ усім необхідним у дорозі з дотриманням правил і законів. Командири полків, які мали досвід таких подорожей, заздалегідь зверталися до губернаторів із зазначенням маршруту та проханням повідомити „місцеве начальство” приготувати фураж і продовольство [146, арк. 14–15; 147, л. 1–4]. Натомість чини поліції і городничі також рапортували до губернських центрів про проходження військ [148, арк. 10–11, 15–17 зв]. Порядок полягав у тому, щоб кожен чиновник відповідав за війська на території його повіту. На кордоні з сусіднім повітом земські справники чи засідателі суду зустрічали військових, проводили по своїй території та передавали сусідам, так би мовити, з рук у руки [149, арк. 11, 13, 22–23, 36, 90–91].

Показовим є той факт, що Дунайська армія адмірала П. Чічагова, яка форсованим маршем рухалася на з'єднання з 3-ю Західною армією на Волинь у липні-серпні 1912 р., не змогла б так швидко туди дістатися без своєчасного забезпечення її рухомим транспортом мешканців краю. Розуміючи важливість ситуації, адмірал особисто звернувся до всіх повітових і міських установ трьох губерній з проханням максимально сприяти підвозу провіанту, фуражу та боєзапасів до його армії [150, л. 31]. Щоправда, подальші його поради не зовсім збігалися з баченням ситуації начальством на місцях. Він пропонував „брати погоничів і з єврейського населення; активізувати міські товариства та мешканців містечок і сіл, які мають кого відправити на тимчасову службу до завершення війни, а також вози та погоничів”. За короткий час городничим і повітовим справникам вдалося зібрати тільки по Київській губернії 2250 справних

парокінних возів, що стало відчутною допомогою військам [151, арк. 44]. Загальна кількість задіяних місцевими органами влади краю рухомого складу для Дунайської армії нараховувала 5 500 возів та 11 000 коней. „Війська Чічагова отримали у Кам'янці-Подільському всебічну допомогу, за що адмірал особисто дякував мешканцям” [152, с. 190].

З початку XIX ст. все більш поширеною ставала практика передачі на баланс та збереження військовими місцевої владі зайвих матеріальних цінностей чи продовольчих запасів. Через брак власних засобів перевезення, у полках на випадок передислокації на нове місце командири чи шефи просили дозволу в губерньського начальства залишати частину фуражу і продовольства на старому місці [153, арк. 1; 154, арк. 1, 13; 155, арк. 2–3; 156, с. 56].

З кінця 20-х рр. XIX ст. спостерігається зрощення, дублювання обов'язків і функцій цивільних і військових чиновників. Такі представники силового блоку місцевої повітової влади, як-то поліцмейстери і городничі, з дозволу і відома вищих установ могли отримати (повернути) статус військових чинів на цивільній службі [157, с. 20]. Імператор дозволив охочих відставних офіцерів знову зараховувати в полки по „армії й кавалерії, якщо вони прослужили на своїх посадах не менше п'яти років, і за особливі заслуги є достойними” [158, с. 1211]. Підставою стала активна участь цих чиновників у різних військових заходах. Вони супроводжували командирів корпусів і дивізій на оглядах військ, у поїздках повітами, були присутні на навчаннях, маневрах, бойових стрільбах тощо. Про такий бік своєї служби вони детально і регулярно письмово рапортували військовим губернаторам [159, арк. 2]. Подібна практика була поширена до кінця 60-х рр. XIX ст., а Розпорядча частина канцелярії київського генерал-губернатора періодично видавала циркуляри, в яких у розділі „Про призначення, переміщення і звільнення чиновників” вказувалося про подібні кадрові зміни [160, арк. 1]. Згодом в окремих місцевостях запроваджувалися посади „завідувачів військово-поліційною частиною”, тобто військова поліція контролювала певні території й населені пункти, як це було в містечку Жванці Подільської губернії [161, с. 156].

Урешті-решт, довіра до таких чиновників-офіцерів була настільки сильною, що з початку 50-х рр. представникам губернської влади заборонили вимагати в Інспекторського департаменту Військового міністерства „[...] відомості про атестаційні справи на відставних офіцерів, що служать по Цивільному відомству” [162, с. 38–45]. Армійське минуле і причини звільнення зі служби стали таємницею для їхнього начальства [163, арк. 19]. І, навпаки, інтендантські чиновники провіантського і комісаріатського відомств Військового міністерства, які не займали штатних посад, отримували класні чини „Табеля про ранги” нарівні зі штатними, за потреби виконували накази і розпорядження губернської влади та закріплювалися за канцеляріями губернаторів [164, арк. 3–11].

Така плутанина призводила до того, що нерідко подібні чиновники отримували платню і з військового, і з цивільного відомств, перебуваючи на одній посаді і маючи непогані можливості для зловживань [165, с. 174]. За наказом царя, чиновники Міністерства юстиції у 20–30-х рр. проводили періодичні перевірки саме в галузі тилового забезпечення армії. Особливу увагу привертав Комісаріатський департамент, де „[...] у випадку кадрових змін перевірялося, чи не отримують його чиновники грошові виплати додатково з цивільних установ, чи не видавалися казенні кошти, по яких немає звітності, чи не видавалися у полки і команди спорядження та матеріальні цінності понад норми” [166, с. 852]. Подібними повноваженнями були наділені городничі, повітові стряпчі, чиновники нижніх земських і повітових судів. Вони мали право раз на місяць перевіряти у військових комісіонерів казенну грошову масу на руках і кількість хліба в запасних магазинах, а загальний контроль здійснював генерал-інтендант 1-ї Армії генерал-майор Пірогов, який на власний розсуд міг відсторонити чиновника від служби за недбале виконання обов’язків [167, арк. 2–4; 168, арк. 7; 169, арк. 12]. Із виникненням підозр про неправильні витрати коштів інтендантами повітові суди мали право вимагати детальних звітів з витрачання грошей на закупівлі провіанту [170, арк. 1–12].

Утім, махінаціям і підтасовкам комісіонерів було важко протистояти. Призначений виконувати обов'язки київського цивільного губернатора О. Корнілов у січні 1834 р. інформував генерал-губернатора: „Квартируючі у Черкаському, Чигиринському і Звенигородському повітах кінно-артилерійські роти № 17, 18, 19, 20 і 21 мають забезпечуватися провіантом і фуражем комісіонерами Кременчуцької Провіантської комісії. Подані мені на затвердження ціни виявилися доволі високими”. На звернення губернатора до повітових предводителів та земських справників щодо дій інтенданта ті відповіли, що „[...] причиною є поганий врожай та недостача хлібів, тому ціни зросли, і що придбати дешевше, ніж встановлено Комісіонером, немає можливості”. Корнілов не здався. Він безпосередньо звернувся до повітових „промисловців”, і золотоноський купець 3-ї гільдії Саміул Нотензон знайшов охочих постачати артилеристам борошно, крупи, овес, сіно і солому за низькими цінами. Губернатор просив публічно оголосити цим купцям подяку [171, арк. 1–2]. З іншого боку, явною є змова комісіонерів з місцевими органами влади в ціновій політиці, що безперечно завдавало фінансових збитків державі.

Невід'ємною ознакою миколаївської системи державного справочинства у всіх галузях господарства в 30–50-х рр. була обов'язковою низка періодичних звітних документів, починаючи зі станового рівня по лінії МВС та інших цивільних установ, і батальйонного – в армійських підрозділах [172, с. 146; 173, с. 9]. Якщо з суто економічних питань майже не було розбіжностей, то у сфері соціального співіснування спостерігається не тільки бюрократичне суперництво, а й при зручній нагоді – компрометація в очах начальства чиновника з іншого відомства. Це той рідкісний випадок, коли військові опинялися в більш уразливій ситуації через інформованість вищих інстанцій про всякі негаразди та конфлікти. Справа в тому, що городничі й повітові справники негайно повідомляли губернаторів про всі випадки конфліктів між обивателями і військовими на місцях, а командири батальйонів і полків намагалися приховувати таку інформацію від свого начальства, уникаючи розголосу, який спричинював

дисциплінарні стягнення. Найстрашнішим було те, що про більш-менш варті уваги випадки генерали зобов'язані були письмово повідомляти особисто царя [174, арк. 1–2зв, 3–4; 175, с. 261].

Головною причиною такого саботування були випадки грубого втручання військових у компетенції городничих чи справників при розслідуванні подібних справ. Винного солдата чи офіцера забирали в частину і не давали допитати, ховаючи від слідства; створювали власні слідчі комісії винятково з офіцерів полку, тиснули на обивателів чи селян. Тому в повітових поліціантів і слідчих спрацьовував своєрідний інстинкт збереження професійної гідності, який вступав у конфлікт з армійською вседозволеністю. Якщо в населених пунктах, де стояли військові, траплялися випадки пожежі, крадіжки чи псування майна, досвідчені командири, посилаючись на судові органи, намагалися діяти на випередження, убезпечуючи себе від звинувачень [176, арк. 55].

Такий стан справ, а саме багатоджерельність надходжень інформативних відомостей та їхня розпорошеність щодо звітності різних губернських установ декількох міністерств, змусив вище військове керівництво в Петербурзі наказати начальникам губерній відокремлювати відомості, які цікавили Військове міністерство. З початку 1846 р. за встановленими формами губернатори надавали інформацію: до департаменту Генерального штабу – про корегування військово-статистичних відомостей у губернії через кожні три роки; до Інспекторського департаменту – про хід рекрутських наборів, списки безтерміново-відпускних нижніх чинів, які прибували до губернії, із зазначенням місць проживання та чим займаються; Артилерійський департамент вимагав звіти про кількість продажу пороху населенню під контролем місцевої поліції та ціни на перевезення важких речей по лінії Комісаріатського департаменту; Інженерний департамент цікавили ціни на будівельні матеріали; до департаменту Військових поселень надходили відомості про стан грошових капіталів, що зберігалися в Приказах громадського піклування, як пожертви губернського дворянства на кадетські корпуси; до Аудиторського департаменту звітували щодо місця впровадження військово-

судових комісій, їхнього персонального складу, притягнення до відповідальності осіб цивільного відомства, за які злочини винесено вирок [177, с. 236–237].

Далі, щодо трьох губерній Правобережної України, які входили до Київського генерал-губернаторства, принцип регіонального підпорядкування був порушений з міркувань військового планування. Отже, по Провіантському департаменту про довідкові ціни на провіант і фураж, адміністрації Подільської і Київської губерній скеровували звіти до Кременчуцької і Сімферопольської комісій, а Волинська як розташована біля Царства Польського губернія – до Інтендантства Діючої армії і Польової провіантської комісії [178, с. 189–193]. Не дивно, що канцелярії губернських правлінь та губернські присутствія потонули у величезному обсязі бюрократичної писанини, з якою не встигала впоратися наявна кількість чиновників і канцеляристів [179, с. 66]. Відомо, що чимала частка з цієї маси справочинної документації стосувалася справ військового характеру.

Виправданням таких колосальних бюрократичних зусиль і витрат з метою тотального економічного забезпечення збройних сил в регіонах була стратегічна політика Миколи I, спрямована на розвиток і зміцнення величезної милітаризованої імперії, де кожен гвинтик державного апарату, незалежно від виду діяльності, мав бути підпорядкований військовому складнику. Тому, вищому керівництву держави конче потрібні були відомості про стан військ та їх потреби. Більш-менш ефективно керувати таким величезним механізмом, який з'їдав чималу частку державного бюджету, можна було тільки за наявності постійного інформативного забезпечення [180, арк. 1–4]. Військова рада імперії, беручи за основу донесення Інспекторського департаменту Військового міністерства, затверджувала кошторис, що надходив до Комісаріатського і Провіантського департаментів. Від точного визначення потреб залежав обсяг фінансування, а як похідне – забезпечення армії всім необхідним [181, с. 775]. Інформація повітового і губернського рівня формувала бачення подальшого розвитку імперської милітарної політики в Санкт-Петербурзі, особливо тоді, коли російський цар з

початку 40-х рр. XIX ст. став претендувати на виняткову роль „жандарма Європи” [182, л. 4–7]. Для цього всіляко поглиблювалася взаємодія та підвищувалася оперативність між двома суб’єктами господарської діяльності – губернською владою та інтендантськими установами.

Практичним відображенням роботи механізму забезпечення армії в умовах підготовки до походу та впродовж військових дій стала Угорська кампанія 1848–1849 рр. Саме тоді передусім адміністраціям Подільської та Волинської губерній у взаємодії з інтендантськими установами вдалося належним чином підготуватися і забезпечити війська достатньою кількістю харчів та провіанту [183, с. 144].

Напередодні Кримської війни, наприкінці травня 1853 р., за указом царя вийшла „Загальна Інструкція Генерал-Губернаторам”, у якій окреслювалися основні напрями діяльності цих високопосадовців у регіонах. За своїм змістом вона нагадувала „Наказ губернаторам” 1837 р., але в меншому обсязі та зі значними узагальненнями. До тих вагомих повноважень у військовій сфері, якими володіли „господарі краю”, додавався лише § 8 „Звертати особливу увагу на стан постійно проживаючих у краї військових чинів [...], а також сприяти і полегшувати облаштування безтерміново-відпускних нижніх чинів” [184, с. 260–264]. На початок 50-х рр. завершилося відлагодження та відбувся остаточний розподіл повноважень і обов’язків у всіх ланках цивільного бюрократичного апарату з військових питань на місцях. Микола I був упевнений у досконалій ефективності після випробовувань на практиці протягом минулих років, що це давало йому ще один аргумент на користь розв’язання чергової війни з Оттоманською Портою [185, с. 9].

З моменту початку активних бойових дій на територіях Молдови і Волощини, південно-західні губернії були переведені на військовий стан і потрапили в безпосереднє підпорядкування військового командування лише в лютому 1854 р. [186, с. 192–193; 187, с. 48]. Відповідно, усі установи й чиновники мали виконувати накази і розпорядження військового командування [188, л. 1–4].

Відступ армії у квітні 1854 р. з Малої Волощини та Князівств у межі імперії істотно додав роботи й інтендантським установам, і місцевим органам влади. Потрібно було вивезти всі госпіталі з хворими і пораненими в прикордонні губернії, переробити на борошно хлібні запаси в Бессарабській області, терміново зібрати з жителів Подільської губернії 150 000 чвертей борошна і круп та 100 000 чвертей вівса, вивезти з Одеси весь хліб і облаштувати нові магазини [...], у які звезти з Новоросійського, Київського, Подільського військових поселень 80 000 чвертей борошна і вівса [189, л. 32–35]. „Ми встигли без великих втрат перевезти до шпиталів Бессарабської області й Подільської губернії близько 12 тисяч солдатів, для перевезення яких, так і для провіанту, що не вмщався в казенних пересувних магазинах, було потрібно кожного дня від 1000 до 1500 обивательських возів”, – писав сучасник [190, с. 22–25].

Незважаючи на запровадження військового стану, між установами і відомствами різних міністерств усе ще здійснювалися фінансові розрахунки за товари і послуги. Поранені солдати і офіцери, яких евакуювали до населених пунктів тилкових губерній, потрапляли на лікування до закладів Приказів суспільної опіки, де на них складалися акти представниками губернської чи повітової влади, що було підставою для сплати коштів за лікування з Комісаріатської комісії [191, л. 3–7]. Успішна евакуація таких поранених була ускладнена, особливо з Криму. Військовий аналітик Р. Фадеєв писав: „За своєю географічною формою, по майже безлюдному, прилягаючому до нього таврійському степу, Крим, цей випадковий театр війни, був розділений майже пустелею з промисловими районами держави. Кожен пуд хліба, кожен фунт м'яса було дуже важко привезти за багато верст, особливо в періоди гострого браку харчів. Доводилося одночасно везти по порожній дорозі і запаси для армії, і корм для худоби, яка тягнула ті запаси. Поранених і хворих потрібно було вивозити тією самою дорогою, на виснажених волах, а в очікуванні відправки в маленькому Сімферополі накопичувалося до 16 тисяч нещасних” [192, с. 191].

Ще тоді вищому військовому і цивільному командуванню стало зрозумілою безперспективність зусиль з оборони Севастополя [193]. Фельдмаршал І. Паскевич вважав, що стратегічне значення міста вичерпувалося Чорноморським флотом, який там базувався. „Якщо б в Криму не було Севастополя, то ніхто й не подумав би нападати на Крим, а нам не довелося б його захищати. Порівняйте невдалі дії у Криму з тими наслідками, які можуть нас очікувати в разі війни з Австрією на західному кордоні, – писав він генералу Горчакову. – З одного боку, втрата 16 кораблів, з іншого, втрата спочатку 4 губерній з 9 мільйонами мешканців (він мав на увазі Бессарабську область та губернії Київського генерал-губернаторства – А. С.), а потім, цілком можливо, й втрата Польщі, тобто 15 мільйонів населення та кращих наших провінцій, які противник може захопити без бою, і звідкіля ми його потім не скоро виженемо” [194, л. 21–40]. Військові і цивільні чиновники відчайдушно намагалися долати труднощі з постачанням провіанту і фуражу [195, л. 8–14]. Сучасники вважали, що видатну роль в організації постачання Кримської армії відіграв генерал-інтендант Діючої армії Ф. Затлер. Хоча протягом війни він отримав чимало нагород і подяк, потім з'ясувалося, що з його участю інтендантськими чиновниками були здійснені величезні розкрадання. Військовим судом Ф. Затлер у 1858 р. був розжалуваний у рядові, позбавлений орденів, дворянства, на нього було накладено грошове стягнення в розмірі обчисленого судом збитку – 1 700 000 руб. Але коли громадська думка стихла, у засудженого знайшлися покровителі в армії і при дворі. У 1869 р. він був виправданий, йому повернули усі права і „списали” величезне грошове стягнення [196, с. 37].

У той час перед цим чиновником постало безпрецедентне за складністю завдання. За даними перепису 1848 р. в Криму тоді мешкало 280 000 осіб, які утримували 54 000 коней та 158 000 голів рогатої худоби. Уже в березні 1855 р. російському інтендантству потрібно було забезпечити тилове постачання для армії у кількості 320 000 вояків і 100 000 коней [197, с. 247, 251]. Звичайно, фурштатські батальйони та пересувні магазини виявилися неспроможними

опанувати великі обсяги, тому поширеними стали комерційні підряди, яких не існувало в мирні часи [198, с. 303]. Через заклики і прохання представників місцевих органів влади, для перевезення поранених українські селяни віддавали своїх коней і волів, а потім розбирали солдатів по хатах. Стала поширеною практика облаштування шпиталів, лазаретів, перев'язочних пунктів у приміщеннях Дворянських зборів, державних і приватних будинках [199, с. 254].

За ініціативою повітового дворянства і мешканців міст, у кожній губернії України збирали кошти у фонд захисників Севастополя. Так, населення Волинської губернії пожертвувало 113 тисяч рублів [200, с. 117]. Функції зі збору і накопичення грошей взяло на себе Міністерство юстиції. Губернські прокурори інформували повітових справників, що ці кошти накопичуються в місцевих установах міністерства, а потім відправляються до Києва [201, арк. 2–7; 202, л. 1–5]. Тисячі жителів України робили особисті внески на військові потреби. Військовий губернатор Сімферополя і Таврійський цивільний губернатор М. Адлерберг дякував професору академії мистецтв, відомому російському живописцю І. Айвазовському за пожертвування 150 руб. на військові потреби під час Кримської кампанії [203, с. 359].

Після смерті Миколи I та поразки в Кримській війні розпочалися кардинальні перетворення в збройних силах імперії. Влучно і оптимістично висловився один з сучасників: „Перестав гриміти барабан, а заговорив розум, і розпочалася енергійна робота з ліквідації негараздів у армії, які накопичилися протягом п'ятдесятирічного періоду постійних війн з 1805 по 1855 рр. включно. Тривалий мілітарний період гальмував інтелектуальний та економічний прогрес країни, вимагаючи від неї чималих зусиль” [204, с. 134].

Реформування армії стало одним з найперших державницьких зрушень нового царя Олександра II. Завдяки проведеним заходам загальна чисельність імперських збройних сил зменшилася з 2 300 000 до 1 300 000 осіб [205, с. 144]. Відставні солдати і унтер-офіцери після звільнення були змушені самі собі шукати прихисток і заробіток у цивільному житті. Існувала можливість

влаштуватися на службу в поліцію, прикордонну варту чи лісову сторожу за місцем проживання, з умовою хорошої атестації та вдалого проходження кадрового відбору [206, с. 36].

Представників дворянства влада також намагалася якимось чином влаштувати. Одним з варіантів, на який дав згоду монарх у січні 1857 р., був дозвіл генералам, зарахованим до запасних військ та штаб і обер-офіцерам, звільненим у безтермінові відпустки, на право займати посади за вибором дворянства, а термін цієї служби зараховувати як тотожний до військового [207, с. 91–92; 208, с. 376]. Інша частина офіцерів наважувалася взагалі змінити військову службу на цивільну. Тим більше, що саме законодавство імперії заохочувало до цього старших офіцерів. У червні 1859 р. вийшов закон, який регламентував не тільки перехід до „статської служби”, а й зберігав і підвищував у чинах охочих це зробити. Так офіцери армії й гвардії, починаючи зі штабс-капітана і вище, за умови перебування у своєму чині понад три роки на військовій службі, у разі переходу до цивільного відомства отримували наступний чин відповідно до „Табелів про ранги”, якщо менший – отримували аналогічний, тільки цивільний [209, с. 193–194]. Наприклад, штабс-капітан одразу ж набував чину колезького асесора VIII класу, а полковник – статського радника V класу і так далі [210, с. 661].

Така кадрова політика самодержавства мала декілька важливих аспектів, і особистих, і державних. Насамперед з армії йшли ті офіцери, у яких не було або кар’єрної перспективи просування, або за станом здоров’я, а на цивільній службі вони, як мінімум отримували наступний чин, місце служби, безкоштовне житло і достойне грошове утримання [211, с. 97].

Утім, з огляду на імперські міркування, царизму було вигідно, щоб якнайбільше колишніх військових посіли посади на повітовому і губернському рівнях, особливо в західних і південно-західних губерніях Російської імперії, таким чином посиливши кадровий склад російського чиновництва і витісняючи місцевий елемент з посад. Губернатори і генерал-губернатори із задоволенням

брали на службу подібних відставників, особливо на поліційні посади [212, с. 91]. Новопризначеним чиновникам дозволялося на нових місцях служби, незалежно від міністерської приналежності установи, носити військовий мундир з нагородами, але без еполет [213, с. 452]. З березня 1863 р., крім дозволу займати військовими посади городничих, Сенат погодився з пропозицією військового міністра щодо призначення таких відставників у губерніях повітовими справниками та їхнім помічниками [214, с. 286–287].

Кадрове підсилення місцевого дворянського управління та чиновницького силового апарату військовими було дуже доречним і своєчасним [215, с. 78–79]. Справа в тому, що після виснажливої війни губерньська система управління не змогла одразу ж швидко повернутися до старої, цивільної форми керування та справочинства. По-перше, після скасування військового стану в губерніях Київського генерал-губернаторства був потрібен певний період адаптації й остаточної передачі всіх владних повноважень від військових до цивільних чиновників. По-друге, у зв'язку із загальним скороченням армії, її кардинальною перебудовою й інтенсивним переформуванням майже усіх полків і з'єднань суттєво послабився, а місцями втратився зв'язок між цивільними установами та командуванням розташованих у губерніях частин. Більшість полків після закінчення бойових дій не повернулися на свої старі місця базування. Генеральний штаб і Інспекторський департамент Військового міністерства змушені були замість двох разів на рік щомісяця надсилати відомості і розпис нових регулярних частин та місць їх дислокації, а губерньські чиновники часто не знали кого, чим і в якій кількості забезпечувати. Відновлення координації дій і співпраці було покладено на цивільних і військових губернаторів та командирів внутрішніх гарнізонних батальйонів. Незабаром канцелярії стали тим епіцентром, куди було спрямовано циркулярно-інформативні потоки згори, одночасно туди ж надходили відомості з повітового рівня [216, с. 665–666]. По-третє, відставні й відпускні військовослужбовці, за планами самодержавства, мали стати кадровим

джерелом для заповнення нових посад у цивільних структурах у ході селянської реформи 1861 року.

У травні 1861 р. виходить цікаве розпорядження Військового міністерства, яке дозволяло „[...] офіцерам армії брати участь у розмежуванні і зйомках земель, з власної ініціативи, але зі згоди повітових мирових з'їздів на підставах, оголошених у наказі по Військовому відомству” [217, с. 761–762].

З літа 1861 р., крім турбот з реалізації селянської реформи, у російській адміністрації краю з'явилася ще одна перспективна проблема. Усе частіше жандарми доповідали губернаторам і генерал-губернатору про посилення патріотичних і бунтівних настроїв серед частини населення Правобережжя [218, с. 236]. Тільки в серпні-вересні 1861 р. на теренах Київського генерал-губернаторства поліцією і жандармами було зафіксовано близько 45 подібних демонстрацій. Реакцією на потенційні загрози стало поступове впровадження запобіжних заходів військового характеру [219, с. 181]. В апаратах Київського і Віленського генерал-губернаторів було встановлено цілодобове чергування спеціальних старших ад'ютантів, особистих ад'ютантів, а їм на допомогу призначали обер-офіцерів, чином не нижчим за підполковника зі штабів корпусів [220, с. 138]. До них надходила вся оперативна інформація щодо загального становища в краї. На початку серпня в Петербурзі не виключали можливості запровадження військового стану в західних губерніях [221, с. 225–226]. Намагаючись діяти на випередження, Київський генерал-губернатор наприкінці серпня отримав право на впровадження військових судів, які могли судити за „Польовим карним положенням” осіб, обвинувачених у безладах і бунтах, що призвели до введення військового стану протягом 24 годин, а вироки виконувати одразу ж [222, с. 252]. Такі заходи мали на меті залякати охочих виступати проти чинного державного ладу та дати більше можливостей і свободи дій репресивній машині щодо нівелювання хвилі соціального піднесення та революційних настроїв у польському суспільстві [223, с. 157].

Ще одним превентивним заходом росіян, яке явно недооцінило польське політичне керівництво, стало створення з військ 1-ї Армії та 1, 2 і 3-го армійських корпусів на теренах потенційного ареалу повстання трьох військових округів: Варшавського, Віленського та Київського, з метою зосередження усієї повноти військової влади в руках генерал-губернаторів у зонах їхньої відповідальності [224, с. 660–664; 225, с. 42]. Наступним кроком для поляків було несподіване оголошення самодержавством у вересні 1862 р. чергового рекрутського набору, призначеного на початок 1863 р. [226, с. 1–4; 227, с. 4; 228, с. 1–5]. „За цим законом конскрипти (новобранці – А. С.) у кількості близько 10 тис. осіб мали бути призвані виключно з міського населення. Цей набір припадав на бойову силу заколоту і мав завдати організації чималої шкоди” [229, с. 309]. Тому значна частина польської молоді призовного віку покидала міста російської Польщі і гуртувалася в лісах. Історики сходяться на думці, що саме ці фактори стали передчасними спонукальними імпульсами для виступу в Царстві Польському [230, с. 473]. Такі подальші події, як хід повстання та заходи з його придушення, призводять до висновків про не тільки потенційну перевагу імперської військової машини над патріотичними потугами поляків, а й складають враження, по-перше, певної моральної готовності та віри в сили адміністративних органів влади за підтримки військового командування; по-друге, збіг у часі аграрних перетворень та повстання створив для влади сприятливі умови. Серед таких дещо несподіваних факторів була підтримка влади українськими селянами, які під керівництвом офіцерів штабу Київського військового округу створювали селянські сторожі, що протидіяли повстанцям. На літо 1863 р. російський уряд збільшив кількість військ у самій Польщі і Західному краї, тобто в Білорусі, Литві та Правобережній Україні [231, арк. 1–3, 38–39].

Ноти протесту західноєвропейських держав щодо польського питання почали переростати в серйозні приготування до війни. Розуміючи це, Д. Мілютін писав: „Війна з коаліцією європейських держав у цей час була б для нас загибеллю. Наші військові сили не готові до війни, в усіх частинах тільки що розпочаті

перетворення і розробка нової організації армії”. Небезпека зіткнення з колишніми супротивниками по Кримській війні та отримання чергової поразки були реальними [232, с. 244–246].

Завершення повстання нагадувало події тридцятирічної давнини, коли російська влада так само карала його учасників. У березні 1863 р. царем затверджені „Правила накладання секвестру на маєтки осіб, причетних до безладів у прикордонних з Царством Польським губерніях, та завідування і керування такими маєтками” [233, с. 277]. У разі доведення слідством участі в антиурядових діях господаря позбавляли його власності шляхом конфіскації на користь держави. Усе нерухоме майно потрапляло на баланс Палати державного майна, а прибутки з його діяльності держава привласнювала собі [234, с. 221–223]. Майже одразу ж вийшов маніфест самодержця, який прощав тих мешканців Царства Польського і західних губерній, „[...] кого втягнули у заколот [...]” попри їхнє бажання, і обіцяв звільнення від судового переслідування та покарання [235, с. 291–292].

Повітові органи виконавчої влади (суди і поліція) та місцеве дворянське врядування з моменту анексії краю майже одразу ж опинилися під постійним жорстким адміністративно-мілітарним контролем губернської влади. Саме на них російське самодержавство свідомо спрямувало увесь тягар та відповідальність щодо оперативного забезпечення підрозділів російських військ усім необхідним у містах і містечках краю. Ці функції і обов’язки займали чималу частку в повсякденній службі повітових чиновників, заважаючи вирішувати негайні питання життєдіяльності місцевих мешканців. Мілітаризація настільки поглинула повітовий управлінський апарат, що з метою покращення його функціонування з 30-х рр. XIX ст. почали широко використовувати практику залучення відставних військових кадрів до місцевих поліцейських і судових структур.

3.3. Діяльність губернських квартирних комісій із забезпечення регулярних військ

Робота одного з підрозділів губернського управлінського апарату щодо питань розміщення військових частин у населених пунктах краю під назвою Квартирних комісій залишилася поза увагою українських дослідників історії російського державного управління на теренах Правобережжя. Тому, висвітлення основних напрямів і проблематики їх діяльності, підвалини соціального співіснування та окреслення шляхів розв'язання суперечностей між місцевими мешканцями та військовими, стали одним елементів студіювання визначеної проблематики.

Зважаючи на гострий брак приміщень для постою в губернських і частково в повітових містах, під контролем військових і цивільних губернаторів почали свою роботу Квартирні експедиції. Вони склалися з двох осіб за вибором від дворянства, терміном на три роки, з квартирмейстерів – по одному на кожну частину міста за вибором міщан, терміном на один рік, та поліцмейстера. Головний тягар було покладено на місцевих мешканців через відсутність зручних приміщень для постою. У населених пунктах краю новоутворені губернські експедиції розпочали тотальний облік усіх придатних для цього помешкань. Головним завданням цих установ був рівномірний і об'єктивний розподіл військових квартирантів між усіма мешканцями [236, с. 269].

У довідкових виданнях другої половини XIX – початку XX ст. можна зустріти такі формулювання: „Квартирна комісія – один з міських станових органів самоврядування, створених за жалуваною грамотою дворянству і містам у 1785 р. Функції квартирної комісії полягали в організації обліку кількості кімнат в кожному будинку і призначення черги для постою. Вона здійснювала також оцінку нерухомого майна. Захищати інтереси городян та їх квартирантів ставалося в обов'язок квартирмейстера міста, одночасно він був депутатом комісії від городян. Посада голови комісії була виборною, він звітував перед міською

думою і квартирною комісією. Комісія входила в систему Міністерства внутрішніх справ” [237, с. 201–202]. В енциклопедичних словниках Російської імперії ця губернська адміністративна установа ототожнюється з поняттям „квартирного розташування військ у мирний та воєнний час” і цілком асоціюється з безпосередніми функціями місцевих органів влади із забезпечення армійських підрозділів [238, с. 852–853; 239, с. 662].

За весь час діяльності роботу квартирних комісій не варто оцінювати як ефективну, але й цілком провальною вона теж не була. Діючи як один з підрозділів місцевої адміністрації, вони були вражені тими ж вадами, що й інші установи. Використовуючи своє службове становище, чиновники комісій часто вступали в змову із заможними міщанами, отримуючи хабарі за позбавлення від постю; крали казенні кошти та фальшували документи. Особливого поширення це набуло в губернських містах, де робота комісій тривала інтенсивно й постійно. У повітових містах і містечках ледь не головним рушієм у бік позитивного виконання своїх обов’язків служило намагання тимчасово влаштувати військових у своєму населеному пункті з найменшими незручностями і обтяженням для земляків з надією на швидке зменшення кількості транзитних і постійних військових. Протягом багатьох років добре знання житлового фонду та пошук оптимальних варіантів чиновниками не давали вагомих приводів для широкого невдоволення обох сторін, які самі розуміли проблемність вирішення питання шляхом конфронтації [240, с. 278–288].

Раціональне розміщення військ на територіях південно-західних губерній було для російського вищого військового керівництва одним з найважливіших завдань [241, с. 88]. Ще наприкінці XVIII ст. стало очевидним, що арміїці самотійно з ним не впораються, потрібна постійна і системна допомога цивільної губернської влади та місцевого дворянства. Відсутність належної мілітарної інфраструктури та велика кількість військовослужбовців у Правобережжі змушували розташовувати війська в усіх населених пунктах і біля них, перекидаючи весь тягар і відповідальність за це на плечі чиновників новоутворених

губернських і повітових установ. Таким чином, вони були змушені виконувати роль своєрідних регулювальників чи „портє”, намагаючись оптимально завантажити наявний житловий фонд, в ідеалі створюючи максимум комфорту військовим і мінімум незручностей міщанам [242, л. 2]. Історіографія розгляду питання протягом останніх ста років розвивалася у двох напрямках: перший – це дослідження, присвячені винятково казарменому і квартирному розташуванню військ [243, с. 408–426; 244, с. 151; 245], другий – участь місцевої влади у виконанні населенням повинності з постою.

З 1796 р. законодавчо було закріплено основні засади розташування військ на нових анексованих територіях імперії. Відповідно до затвердженого загального розпису, піхота мала перебувати в містах і містечках, кавалерія – у селах повітів, артилерія – поблизу батальйонних і полкових штабів [246, с. 239]. У теплу пору року, з квітня по жовтень, наказувалося зводити полки в компактні оперативні групи для оглядів і маневрів, а в разі браку квартир облаштовувати тимчасові польові табори.

Спочатку в стосунках між військовими і місцевою владою на колишніх польських землях усе виглядало шляхетно і пристойно. Наприклад, у жовтні 1796 р. Бершадський нижній земський суд надіслав командуванню Ладозького мушкетерського полку „Квитанцію” про „доброчесне квартирування у повіті”, таким чином запрошуючи до перебування і вимагаючи тиші й спокою. Своєю чергою, командир надіслав „Гарантійний чи обіцянковий лист”: „Роти Полку, прибувши на зимове квартирування, будуть доброчесно поводитися з моменту вступу до повіту” – і просили в чиновників суду особисто супроводити підрозділи до місць розташування [247, арк. 1–3].

Надалі, системні помилки у військовому плануванні та прорахунки нової російської влади призводили до надмірного скупчення військ у невеликих населених пунктах чи прикордонних фортецях [248, л. 2–13]. Час дипломатії швидко минув, дозволів у повітових чиновників уже ніхто не питав, а командири полків просто отримували „Свідоцтва” на право квартирування і ставили місцеву

владу перед фактом. Зі свого боку, городничі й повітові справники мали забезпечити військових усім необхідним за рахунок земських коштів [249, арк. 10]. Часто через погану взаємодію військової і цивільної влади, непослідовну роботу інтендантських служб солдати не отримували належного продовольчого забезпечення, що спричинювало випадки мародерства та інших злочинних дій стосовно місцевого населення [250, л. 21]. Мешканці краю не сприймали російської армії як своєї і дивилися на факт її присутності через призму ворожості й невдоволення додатковими податками, а більш за все – рекрутською повинністю [251, с. 112].

У першій половині XIX ст. кожен з російських самодержців та їхнє військо оточення мали власне бачення змісту й ролі військ на місцях дислокації. Якщо Катерина II повністю поклала це питання на розуміння фельдмаршалів і генералів, то наступні монархи самі вирішували, що робити військам у мирний час. Ці бачення часто мали суб'єктивний характер і не дотримувалися якоїсь єдиної стратегічної концепції [252, с. 102]. На анексованих територіях катастрофічно не вистачало придатних будівель для розміщення військ. Через це в полках лютували хвороби, істотно знижуючи боєздатність; панував господарський безлад та процвітало дезертирство. На початку XIX ст. очевидними були два шляхи: перший – довгий і спочатку малоефективний – будівництво військових споруд; другий – на ближчі роки багатообіцяючий – раціональне і максимально щільне розквартирування військ по усій території губерній.

Щодо будівництва й утримання військових споруд, то тут Олександр I, з одного боку, припустився помилки, розділивши ці обов'язки між чиновниками Військового міністерства, місцевою губернською адміністративною та повітовою дворянською владою, обивателями та командуванням самих полків, заклавши таким чином умови для бюрократичних суперечностей і плутанини [253, с. 93]. Саме тоді на місцях почали створювати тимчасові комісії, до обов'язків яких входило владнання усіх оперативних питань із розташування [254, арк. 142]. З

іншого – розраховуючи на здешевлення шляхом уніфікації будівель, у 1804 р. він затвердив креслення так званих „полкових дворів” для всіх родів військ. Єдині форми і розміри типових споруд мали збігатися зі штатними кількостями полків. Розміри стаєнь, сараїв для патронних ящиків і возів, лазні, приміщення для солдатів і офіцерів тощо були оптимальними для розміщення певного піхотного чи кавалерійського полку [255, с. 529–532]. В ідеалі мало виглядати так, що полк, приходячи на нові квартири, заставав там усю необхідну інфраструктуру. Однак, розбудова такої мережі в Правобережній Україні з нуля потребувала великих капіталовкладень, а найголовніше – часу.

З тих пір, зважаючи на гострий брак приміщень для постою, у губернських і частково в повітових містах, під контролем військових і цивільних губернаторів почали роботу Квартирні експедиції. Вони склалися з двох осіб за вибором від дворянства терміном на три роки, з квартирмейстерів – по одному на кожну частину міста за вибором міщан терміном на один рік, та поліцмейстера [256, арк. 2–6].

Одразу ж стало очевидним, що головний тягар нестимуть місцеві мешканці, зважаючи на відсутність зручних приміщень для постою. У населених пунктах краю новоутворені губернські квартирні експедиції розпочали тотальний облік усіх придатних для цього помешкань. Від губернаторів вони отримували повну інформацію щодо кількості військовослужбовців у містах та їхнє розташування на той час. Головним завданням цих установ був рівномірний і об’єктивний розподіл військових квартирантів між усіма мешканцями [282, арк. 2–3 зв., 9–13]. Іноді ситуація ставала настільки гострою, що до постою залучали вільні помешкання губернських канцелярських і поліційних чиновників, службовців медичного, архітектурного та поштового відомств.

Наприклад, у Києві чиновники експедиції на серпень 1806 р. взяли на облік 8000 придатних обивательських дворів, а тодішня потреба в приміщеннях складала лише 5737 [258, с. 283]. Тому експедиція мала можливість ставити на постій до киян солдатів почергово протягом року, але так було далеко не завжди.

З року в рік кількість військових у таких містах, як Житомир, Луцьк, Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Тульчин, поступово і неухильно збільшувалася. З метою дотримання порядку військовим заборонялося самовільно займати будівлі і переходити з однієї в іншу без відома начальства. З моменту прибуття підрозділу до міста чи містечка поліція мала терміново повідомити про це в експедицію, а та – швидко призначити на квартири [259, с. 674–684].

Суттєве збільшення кількості військ, а відтак неспроможність Квартирних експедицій раціонально їх розміщувати викликали скарги міщан губернських центрів. У 1808 р. стала очевидною необхідність створення сталих фахових Квартирних комісій у структурі губернської адміністрації на постійній і професійній основі. Вони склалися з городничого чи поліцмейстера, одного депутата від дворянства, другого – від купецтва і міщан. Якщо містечко належало поміщику, то, зазвичай, він очолював комісію, а в разі існування єврейської громади – був представник від неї. Пізніше, з метою запобігання хабарництва і корупції, з 1827 р. Сенат встановив обмеження щодо перебування на посаді депутата терміном на один рік, але з правом переобрання на наступний строк [260, с. 437–438]. Комісії перебували під адміністративним контролем губернських правлінь, які корегували їхню роботу і визначали ступінь ефективності за двома критеріями – оптимальне розміщення всіх військових та відсутність нарікань обивателів [261, арк. 31; 262, арк. 2–6, 22–23]. Обізнаність з оперативною ситуацією стосовно житлового фонду та власні соціальні зв'язки сприяли розв'язанню подібних проблем і полегшували виконання мешканцями міст цієї повинності.

Утім, проведені зміни не змогли усунути старих вад, особливо на повітовому рівні. Слабкість чи майже повна відсутність придатного житлового фонду, іноді некомпетентність і непрофесійність членів комісій призводили до непорозумінь з військовими [263, арк. 1–1 зв., 10–11, 15–17 зв., 49–52, 124]. Траплялися й поодинокі гості, які також потребували належної уваги. Це були офіцери

Генерального штабу чи Корпусу топографів, котрі, зазвичай, мали при собі листи-накази за підписом начальників штабів армій, генерал-квартирмейстерів, директорів департаментів Військового міністерства до представників місцевої влади про повне сприяння і допомогу [264, л. 32]. Специфіка відряджень таких офіцерів полягала в тому, що вони не проживали довгий час на одному місці, а постійно пересувалися територіями губерній, за наказами квартирних комісій представникам повітової, волосної та сільської влади вдавалося належним чином їх облаштувати і забезпечувати [265, арк. 1–2].

З метою підвищення раціональності розташування та моніторингу завантаженості житлового фонду з початку 30-х рр. XIX ст. військові губернатори отримували щомісячні звіти від квартирних комісій. Кожен із трьох губернських центрів Правобережжя був поділений на територіальні частини. Наприклад, Київ мав Першу, Другу, Третю, Четверту частини, передмістя Куренівка та Казарми [266, арк. 25–26]. Кам'янець-Подільський – Першу, Другу, Третю частини, Польські фільварки, Руські фільварки, передмістя Біланівку та Берести [267, с. 17]. У спеціальній таблиці-звіті чиновники позначали, скільки будинків займали генерали, офіцери та нижні чини в кожній із частин; хто з обивателів тимчасово не має постою; утримували на обліку й зовсім порожні помешкання, „звільнені через бідність” [Додаток Е]. Це дозволяло мати об'єктивну картину й оперативно реагувати на вимоги військових [268, с. 30–37].

У той самий час квартирне питання в Києві ще більше загострилося у зв'язку з переміщенням на весні 1831 р. штабу найбільшого за кількістю з'єднання збройних сил імперії – 1-ї Армії. До півсотні генералів і старших штабних офіцерів, прикриваючись „Височайшим повелінням”, вимагали від губернської цивільної влади не просто придатних жител, а будинків з належними комфортними умовами та інфраструктурою [269, с. 46]. У терміновому порядку по усьому місту відшукували достойні помешкання з метою їхнього оренди за рахунок земських зборів. Грошові асигнування на утримання військових зростали в геометричній прогресії. Відповідно до „Відомостей про наймання Київською

Квартирною Комісією у місті Києві будинків для квартирування Генералів, Штаб-офіцерів, а також для управлінь і закладів”, 27 осіб і установ отримали з податків мешканців міста у 1827 р. – 32 289 руб.; у 1828 р. – 51 809 руб.; у 1829 р. – 89 122 руб.; у 1830 р. – 287 620 руб. [270, арк. 34–54].

Інший фінансовий документ відображає витрати в масштабах губернії. За „Кошторисом про витрати сум Земських повинностей з 1830 по 1833 рр. по Київській губернії”: за пунктом 4 „За ремонт і збереження військових будівель” у 1827–1830 рр. витрачено 73665 руб.; у 1830–1833 рр. 76395 руб.; пункт 5 „Винаймання будівель для деяких військових потреб” зазначено: з 1827 по 1830 рр. – 240 000 руб.; а з 1830 по 1833 рр. – 248965 руб. Невелика динаміка росту пояснюється зменшенням кількості військ у населених пунктах краю після бойових втрат протягом цих років. Крім того, кошторис складений з урахуванням офіційних цін, затверджених Казенною палатою, але без врахування їхнього ринкового зростання протягом звітного періоду. Тому реальні витрати були дещо вищі за представлені у фінансових звітах [271, арк. 485–487, 491–492; 272, арк. 1–4].

Ще одним фактором, який зумовлював дефіцит житлового фонду для військових, був психологічний. З початком російсько-турецької війни 1828–1829 рр., польського повстання 1830–1831 рр., угорської інтервенції 1848–1849 рр., відправляючись у похід з полками, російські офіцери побоювалися залишати родини в населених пунктах біля кордонів чи в повітових містах. У декого з них не викликали довіри й обидва губернські центри – Кам’янець-Подільський і Житомир через присутність і домінування усього польського. Єдиним містом, яке заслуговувало на довір'я, залишався Київ [273, арк. 182, 231].

Квартирні комісії брали на облік усі будівлі в містах і розподіляли чергу на постій шляхом повідомлення і видачі однакових квитків, тобто квитанцій, господарям і квартирантам [274, арк. 2–4, 31–33]. Часто особовий склад рот і батальйонів вдавалося поселити, минаючи великі труднощі, однак у більшості міст існувала ще одна проблема. Бракувало придатних господарських приміщень для лазаретів, кузні, майстерень, стаєнь, складів та інших важливих полкових

підрозділів. Російська влада вбачала вихід із ситуації в тому, щоб перекласти сплату за оренду приміщень на місцевих мешканців. Для цього комісії поділили будівлі на класи, відповідно до їхнього розташування, площі та доходів власників. За цими критеріями визначалася й сума сплати. Розцінки мав затвердити губернатор, а зібрані кошти зберігалися в Казенній палаті і витрачалися при необхідності. Слід зауважити, що частина житлового фонду в містах і містечках взагалі не була придатною для проживання через зношеність [275, арк. 26–27].

Так, Київська губерньська будівельна і дорожна комісія попереджала Черкаську міську думу, що „за розпорядженням Губернатора, після його ревізії деяких повітів Губернії, Квартирні Комісії отримали припис, щоб у кожному повітовому місті городничий, землемір, повітовий стряпчий і поняті склали списки будинків які потрібно знести через їх старість”. Поселення військових у таких спорудах було категорично заборонене [276, арк. 82].

Як правило, зібрані кошти використовували для винайму необхідних споруд для потреб певних частин різних родів військ [277, арк. 1, 5]. У свою чергу, відповідно до наказу по 1-й Армії, з жовтня 1830 р. усі командири частин отримали розпорядження надавати відомості про кількісний склад своїх військ цивільним губернаторам кожні три місяці [278, арк. 2]. Це було потрібно, по-перше, для обліку військовослужбовців на території кожної губернії; по-друге, для внесення до „Статистичних звітів” царю під час його подорожей; по-третє, для оптимізації заходів з постачання продовольством військ у випадку підвищення цін на борошно [279, арк. 3–4].

Такі великі латифундисти в Правобережній Україні, як графи Браницькі чи Потоцькі, прагнули самі вирішувати питання розташування військ на своїх територіях на власний розсуд [280, арк. 1–19]. Влада ініціювала і дозволяла створення Квартирних комісій під безпосереднім головуванням поміщиків. З початку 50-х рр., з особистої санкції царя, такі дозволи почали отримувати й власники дрібних містечок [281, с. 530; 282, с. 312].

Пріоритет при квартируванні завжди надавався регулярним бойовим частинам. Напередодні вторгнення Наполеона М. Кутузов своєю владою військового губернатора наказав київському цивільному губернатору П. Панкратьєву селити прибулих ополченців-міліціонерів з Орловської губернії не в самому Києві, а в навколишніх селах, щоб не обтяжувати обивателів зайвими витратами [283, арк. 74]. На відміну від них, солдати й офіцери армійських частин добре знали свої права, за невиконання місцевою владою та мешканцями обов'язків одразу ж скаржилися на них Квартирним комісіям чи своєму начальству [284, арк. 1, 3–4].

Більше того, розквартируваним у місті гарматам був потрібен полігон для практичних стрільб на околицях, розміром 116 тис. кв. сажнів. Ці площі міський магістрат неохоче віддав тільки після особистих наказів обох київських губернаторів [285, арк. 88–89, 99]. Водночас за розпорядженням начальства чиновники Комісії змушені були шукати придатні сараї та стайні на околицях для гармат і зарядних ящиків, завдаючи великих незручностей мешканцям.

Іноді квартирні комісії, порушуючи закон, необгрунтовано накладали на міщан додаткові, непередбачені їхньою компетенцією повинності [286, арк. 5–7]. У провінції також не обходилося без скарг і невдоволення. Головною темою дописів повітових міщан до губерньської влади став незбалансований розподіл постю між мешканцями [287, арк. 32].

Не краще працювали комітети з регулювань натуральних повинностей у повітах. Військові часто скаржилися на погану якість доріг, мостів, переправ, споруд для зберігання різноманітного військового майна [288, арк. 9–20, 37–39]. Чиновники також намагалися використати обмежені людські ресурси та кошти якомога раціональніше. Беручи до уваги розміри села, кількість мешканців, дворів і господарських будівель, ставили на розквартирування той підрозділ, який не став би обтяжливим для селян. Звичайно, не завжди вдавалося знайти оптимальний варіант, тоді комісія опинялася між двох вогнів. З одного боку, військові, які вимагали належних умов відповідно до численних державних

законів та розпоряджень, з іншого, селянські громади і поміщики, що намагалися за будь-яку ціну зменшити і полегшити виконання натуральних повинностей [289, арк. 2–4, 13–15].

Наприкінці 40-х рр., зважаючи на розвиток промислово-торгівельних відносин у краї та зміцнення купецтва як соціального прошарку, влада вважала доцільним обкладати їх додатковими чи непрямими податками [290, с. 68]. Купці, які мали торговельні філіали в інших містах чи містечках, сплачували там грошові відрахування на квартирну повинність в розмірі 1,5 % від капіталу [291, арк. 4–11, 35]. Місцеві бізнесмени, які не володіли нерухомістю і до цих пір не платили такого податку, також були зобов'язані вносити кошти на утримання війська [292, с. 156].

Відповідно до податкового законодавства з мешканців міст – домовласників – збирався квартирно-відсотковий збір, який спрямовувався до бюджету міських дум. На прикладі міста Черкаси Київської губернії простежуються такі показники: дрібні господарі, які не мали на постої військовослужбовців, сплачували на рік від 1 до 15 руб., залежно від розмірів приміщень. У місті таких власників нараховувалося близько 100 осіб, а загальні надходження складали 300–400 руб. Із заможних збирали від 10 до 20 руб., але їхня кількість була менша й у середньому складала 60–70 осіб. За рапортом Черкаської квартирної комісії до Київського губернського правління протягом року, бюджет міста отримав від такого податку 2312 руб. [293, арк. 1–3, 4, 9, 133]. У губернському Кам'янці-Подільському квартирна комісія вважала доцільним установлювати розмір такого збору на певний термін, у середньому на кожні два роки, з фіксованою сплатою, залежно від розмірів будинку та його розташування [294, арк. 2–9]. Через природний ландшафт Смотрицького каньйону брали до уваги, як швидко і зручно можна дістатися центральної частини міста. Відповідно, на таких околицях, як Зіньківці, Карвасари, Татариски, плата була меншою, а неплатоспроможні мешканці були змушені приймати на постій військових [295, арк. 8–14, 30–31; 296, арк. 41]. Здивування і нерозуміння в губернських правліннях та квартирних

комісіях викликав закон, прийнятий навесні 1851 р., за яким військові чини, що мали в містах власні будинки і сплачували квартирний збір як домовласники, відповідно до чину мали право на отримання коштів на власне квартирне утримання [297, с. 165; 298, арк. 18].

З огляду на не зовсім задовільну роботу частини квартирних комісій та їхню низьку ефективність на повітовому рівні, було вжито низку заходів, спрямованих на стимулювання й оптимізацію діяльності, особливо у фінансовій царині. За постановою уряду, з березня 1853 р. підвищився контроль влади за виконанням квартирної повинності в приватних містах і містечках південно-західних губерній [299, арк. 2–5; 300, с. 908]. Господарі таких населених пунктів часто не сплачували городничим квартирних грошей, знаходячи на те різні причини, тому було наказано „збирати гроші зі всіх будівель, крім тих, де живуть самі власники, та їх господарських споруд, а з тих, що здаються по найму – сплачувати податок на загальних підставах” [301, арк. 318–319]. З серпня того ж року наступна постанова покладала контроль за канцеляріями комісій на повітове дворянство „під безпосереднім наглядом голів (предводителів – А. С.), на Депутатів від Дворянства”. Уся відповідальність за їхню неналежну роботу, помилки та іноді повільне вирішення питань розквартирування відтепер покладалась на місцеву шляхту та заможних міських обивателів [302, арк. 7, 16].

За час створення і діяльності на теренах Правобережної України цим підрозділам міської адміністрації не вдалося уникнути тих самих недоліків, що були в інших установах. У комісіях іноді траплялися випадки хабарництва і казнокрадства [303, арк. 6–12]. Хронічною хворобою квартирних комісій була відсутність канцелярського порядку та слабкий контроль за обіговими коштами установ [304, с. 152–163]. Ще одним недоліком роботи чиновників комісій було неправильне формування офіційної розкладки квартирного збору в місті. За викладками комісій виходило, що власники великих будинків сплачували незначні суми, а господарі менших помешкань – яких було набагато більше – були змушені платити необґрунтовані та обтяжливі для них тарифи. Як правило,

такі постраждалі писали скарги до губернського начальства, звертаючи увагу на лобіювання інтересів депутатами від заможних прошарків [305, арк. 1–4, 13–15].

У Кременці Волинської губернії члени міської квартирної комісії шляхом колективної змови розкрадали земські кошти. Командир Полоцького піхотного полку полковник Островський протягом 1860 р. власним коштом винаймав собі квартиру в місті. Коли ж він звернувся до Кременецької квартирної комісії про відшкодування цих витрат, то в бюрократичному листуванні виявилось, що „[...] комісія не вгледіла цього факту і нараховувала гроші дворянину Бендзеневичу за постій полковника”. Насправді, ці кошти опинилися в кишенях чиновників і депутатів. У результаті перевірки волинським губернатором, губернським правлінням та київським генерал-губернатором, робота комісії в Кременці була визнана незадовільною, у зв'язку з чим призначено дострокові вибори нового складу [306, арк. 10–11зв, 23–24зв, 36, 76–85, 118–124; 307, арк. 1–16]. Траплялися випадки змови членів комісій проти посадових осіб для лобіювання власних комерційних інтересів [308, арк. 1–5].

Викриті в ході перевірок губернськими установами факти зловживань та порушень спричинили часткові обмеження самостійності і повноважень комісій. Згодом губернські адміністрації отримали право самим, в окремих випадках без участі квартирних комісій, визначати розміри сплати за винаймання житла, таким чином намагаючись запобігати неконтрольованим витратам [309, арк. 1, 3].

Наприкінці 50-х рр. спостерігається скупчення регулярних і запасних військ біля губернських міст. Так, у Києві як регіональному центрі, за даними київського губернського статистичного комітету, які було надруковано в газеті „Киевлянин”, на той час у місті розташовувалися і квартирували більше 30 різних військових установ та підрозділів: 16 генералів, 195 штаб-офіцерів, 572 обер-офіцерів і 11277 нижніх чинів, з яких одні отримували квартири, а інші – квартирні гроші з земських зборів на загальну суму 25359 руб. [310, л. 17–21, 53–60]. Крім того, із земських зборів сплачувалися за винаймання будівель для розміщення різних військових установ і закладів 24940 руб. Попри це, 8034 військовослужбовці були

змушені розташовувалися в обивательських будинках. Географічне розташування Києва додавало роботи квартирній комісії – окрім різноманітних військових потреб, був ще так званий „додатковий постій” для безперервного руху транзитних через місто військ. На початку 60-х рр., за статистичними підрахунками, тільки з січня по листопад у середньому розквартировувалося на декілька днів 7500 коней, близько 700 штаб- і обер-офіцерів, 33000 нижніх чинів по домівках [311, л. 2–5].

Чиновники комісії добре знали, що з 541 домівки з належними умовами, у яких за положенням можуть бути розміщені офіцери, майже усі зайняті. Жител для нижніх чинів по місту нараховувалося всього 3581, на той час у них розквартировувалося більше восьми тисяч солдатів, серед яких 1529 – одружених. Мови про можливість почерговування між власниками нерухомості і владою, як це іноді траплялося в інших містах краю, не було. Увесь житловий фонд був максимально завантажений. Періодично представникам комісії доводилося за крайньої потреби, часто при допомозі поліції, заселяти військових у приватні помешкання власників. „Такі примусові заселення були справжньою трагедією для бідної частини мешканців міста і супроводжувалися стогоном, зойками, плачем та розпачем,” – писав сучасник [312, с. 143].

Схожа картина траплялася й у провінції. У губернському центрі Волині Житомирі тільки на початку 1861 р. було відведено під квартирування близько 900 придатних будинків. З урахування опалення, із земських зборів місцева квартирна комісія сплачувала власникам 48690 руб. на рік. У прикордонному Луцьку в той самий час у зв'язку з переформуванням низки полків було відведено квартир для штаб-офіцерів на 1942 руб., для обер-офіцерів – на 10220 руб., для нижніх чинів – 265720 руб. [313, с. 201] Такі великі натуральні й грошові стягнення з місцевого населення призводили до утворення заборгованості, яку обліковували квартирні комісії разом з повітовими казначействами. У місті Старокостянтинові Волинської губернії загальний річний збір на квартирну повинність складав лише 523 руб. 7 коп., а витрати з цих надходжень – 520 руб.

31 коп., зате недоїмки за останні п'ять років дорівнювали 12182 руб., які місцева влада всіляко намагалася „витиснути” з мешканців міста [314, с. 51, 81, 167]. Саме брак коштів спричинив влітку 1861 р. конфлікт між військовими та місцевою квартирною комісією. Тільки за наказом київського генерал-губернатора та волинського губернатора комісію зобов'язали знайти і надати терміново всі необхідні приміщення. Комісія змушена була збирати додаткові кошти і знову залізати в борги [315, арк. 3, 4–8, 11, 28–30]. Усвідомлення й розуміння місцевих мешканців безвихідності стану справ і неможливості позбутися такої обтяжливої повинності іноді спричинювало відкритий спротив на побутовому рівні [316, арк. 1–2, 10–11].

Переконавшись, що такі дії малоефективні і заздалегідь програшні, частина міщан шукала шпаринки в законодавстві та бюрократичному справочинстві, щоб нібито законно уникнути виконання постійної повинності. Головною причиною міщани вказували ремонт усього будинку чи його більшої частини помешкань [317, арк. 2–17; 318, арк. 2–5, 29–32; 319, арк. 4; 320, арк. 2;]. Скільки часу міг тягнутися той ремонт, залежало від самого власника.

Пряма залежність між кількістю військ у населених пунктах та станом житлового фонду диктувала зміни функцій і персонального складу міських і повітових квартирних комісій. Наприклад, штат Київської квартирної комісії наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. був далеким від передбаченого законодавством у бік суттєвого кількісного збільшення її членів. Крім голови комісії – старшого поліцмейстера міста Києва, депутатів від дворян, громадян та секретаря комісії, у ній працювали старший міський архітектор, міський землемір, три міських лікарі, головний доглядач Київського тюремного замку, завідувач арештантськими ротами цивільного відомства і командири рот № 26 і № 27 [321, с. 191]. Таке представництво відображає головні напрями роботи цього підрозділу міської адміністрації із залученням необхідних фахівців.

Недотримання передбаченого законом чисельного складу комісій можна спостерігати й у провінції. Так, у Подільській губернії на 1859 р. тільки шість

повітів (Кам'янецький, Проскурівський, Літинський, Вінницький, Гайсинський та Ушицький) мали комісії в повному штатному складі. Голова – начальник повітової поліції; депутати від дворян, міщан-християн, євреїв та секретар. У летичівській, ольгопільській і балтській комісіях були відсутні депутати від дворян; у брацлавській працювали лише один депутат і секретар; у ямпільській – в. о. голови був губернський секретар, і по одному депутату від дворян і євреїв; у могилів-подільській – один депутат від дворян і чомусь двоє депутатів від міщан-християн. Серед заштатних міст губернії тільки двоє мали власні квартирні комісії – Бар і Хмільник. У Барі вона була повністю укомплектована і мала в своєму складі ще й міського лікаря, а в Хмільнику був відсутній депутат від дворян, але працював засідатель відкупних справ цього міста [322, с. 72–108]. У разі збільшення обсягу обігових документів і справ комісії просили міські думи виділити додаткові кошти на наймання ще одного секретаря чи справочинця [323, арк. 11].

Таке довільне комплектування ставало результатом низки причин: по-перше, кількості військовослужбовців, розміщених у кожному окремо взятому місті; по-друге, формування особового складу залежало від особистої ефективності самих чиновників та їхньої спроможності виконувати обов'язки; по-третє, ступеня потреби в лобіюванні і захисті інтересів громад кожним окремим депутатом; по-четверте, фінансової спроможності утримувати комісію на кошти міста.

Кадровий склад комісій періодично змінювався через особисті життєві обставини членів. Це могло бути переведення на інше місце служби чиновника, неспроможність виконувати обов'язки за станом здоров'я, певні сімейні негаразди тощо. У таких випадках відставник подавав рапорт у комісію із зазначенням причини, голова комісії доповідав до губернського правління, що потрібно призначити вибори нового депутата, трохи згодом подавався список кандидатів „на обговорення” повітовому предводителю дворянства до губернського начальства, керівництву кагалів, купецтву та міщанам. Вибори відбувалися тільки в межах певної громади, під наглядом і контролем членів комісії та представників

губернської влади [324, арк. 8–10, 16–19]. Комісія також могла рекомендувати до складу старих чиновників, які вже працювали, чи нових кандидатів. Іноді вибори перетворювалися в справжні соціальні баталії між владою і мешканцями. Траплялися випадки, коли усі кандидати не влаштували когось із суперників, а у випадку нав'язування без згоди інших така комісія не могла б нормально працювати в майбутньому [325, арк. 1–5, 11–19]. Усі учасники виборчого процесу мали шукати компромісні варіанти, а коли справа заходила в глухий кут, доводилося втручатися губернським установам як суддям. За результатами виборів, губернські правління та міські думи повідомляли про вибір нового депутата та його вступ на посаду через оголошення в періодичній пресі [326, арк. 2, 3, 14, 56].

На початку 60-х рр. стало очевидним, що стара миколаївська система квартирування військ потребує якщо не цілковитої заміни, то суттєвої модернізації та уніфікації, особливо на місцях. У червні 1860 р. губернські правління відправили усім комісіям спеціальний циркуляр. У ньому йшлося: „У зв'язку з майбутнім перетворенням порядку постійної повинності в Імперії, для чого у Міністерстві внутрішніх справ створена особлива комісія, головною метою є уніфікація постійної повинності та зрівняння її між усіма прошарками суспільства. Разом з тим, даровані у різні часи привілеї і пільги, якщо не зовсім відмінити, то суттєво обмежити”. До циркуляра комісії отримали дві форми документів: перша – порядок і списки пільг і привілеїв, які скасовуються; друга – списки усіх мешканців і домовласників [327, арк. 2].

У січні 1863 р. штаб Київського військового округу (КВО) звернувся до повітових міських та поліцейних чиновників як членів квартирних комісій з проханням ще раз переглянути можливості й варіанти розміщення військ на місцях. „Військове міністерство, намагаючись полегшити мешканцям відбування постійної повинності і бажаючи створити зручності військам при квартируванні, прагне перейти від чинного порядку до їх розміщення суто у казармах” [328, с. 236]. По всій території КВО розпочали складати списки тих приміщень,

господарі яких погодяться віддати їх під постій на тривалий термін. Водночас, за наказом генерал-губернатора М. Анненкова, чиновники комісії мали надати відомості: 1) чи можлива побудова казарм на кошти мешканців; 2) скільки місцева влада може надати окремих будівель замість постійних квартир; 3) можливість винаймання в міщан господарських приміщень; 4) перспектива побудови казармених приміщень сільськими і міськими громадами чи окремими особами [329, арк. 1–4].

Збираючи і узагальнюючи таку інформацію в трьох губерніях, влада намагалася скласти цілісну картину потенційних можливостей і бажання місцевого населення позбутися цієї повинності, з одного боку, та здійснити точне військове планування на рівні Військового міністерства щодо перспективного раціонального і зручного розміщення військ у краї, з іншого.

Відомо, що частина повітових міст Правобережної України протягом першої половини XIX ст. зазнала незначних змін у своїй соціальній структурі, територіальних розмірах, промислових і торговельних потужностях [330, с. 12]. Це не давало можливості нормального облаштування тих підрозділів регулярних військ, які там мали бути, зважаючи не на наявність придатних будівель, як це практикувалося раніше, а на стратегічні міркування в масштабах усього округу [331, арк. 18–24, 48–51]. Наприклад, повітове місто Черкаси Київської губернії в 1803 р. мало 1190 житлових будинків, переважно дерев'яних, та два військових шпиталі. На 1863 р. в Черкасах і повіті нараховувався 1931 двір, придатний під постій, з яких: чиновникам і дворянам належало 52; купцям і міщанам – 1405; селянам – 247. Водночас, місто власним коштом винаймало приміщення для військових потреб на суму 1900 рублів на рік [332, с. 6]. За 60 років житловий фонд не зазнав суттєвого збільшення, що ставало головною причиною труднощів із упровадження нового порядку розташування військовослужбовців.

Намагання позбутися старих помилок та недоліків у квартируванні військ у містах і містечках краю, прагнення влади якось полегшити населенню виконання цієї матеріально і морально обтяжливої повинності змушувало шукати

кардинально нові шляхи для її вирішення. За наказом київського генерал-губернатора, під безпосереднім контролем губернаторів, протягом 1864–1868 рр. в усіх населених пунктах краю оголошувалися загальні збори усіх домовласників. „До присутствій квартирних комісій запрошувалися дворяни, чиновники, купці, міщани, на круглий (в оригіналі – „разсудительный” – А. С.) стіл”. Головною метою таких зібрань був пошук у кожному окремо взятому населеному пункті шляхів, „(...) що потрібно зробити для нормального відбування квартирної повинності мешканцями та зручного перебування квартируючих” [333, арк. 137–140]. Результатом переважної більшості таких зібрань стало рішення про стягнення квартирних грошових зборів не з кожного мешканця, а з окремих громад міста. Загальну суму збору за домовленістю розподіляли: наприклад, у місті Черкасах – на міщан-християн 700 руб., старообрядців – 200 руб., євреїв 265 руб., купців-християн 180 руб., купців-євреїв 340 руб., 150 руб. розкинути на усі товариства [334, арк. 4–5]. Депутати в квартирних комісіях разом зі своїми громадами самі розподіляли розміри сплати на кожного з її членів. Це мало звільнити повітові органи влади від виснажливої роботи із визначення і збору коштів з окремої людини, скоротити розміри справочинства, припинити потік скарг [335, с. 84].

Губернські квартирні комісії стали тими органами міського врядування, на які російським самодержавством було покладено функції забезпечення військових необхідним житлом та господарськими приміщеннями. Влада свідомо переклала на плечі місцевого дворянства і міщан нелегкі обов’язки соціального врегулювання взаємовідносин у царині використання житлового фонду між жителями краю та представниками армії, вважаючи: по-перше, на місцях подібні питання вдасться розв’язувати швидше й ефективніше в соціальній площині; по-друге, передавши під контроль комісій фінансові розрахунки і податки, губернська влада створила ілюзію самостійності, частково самоусунувшись від використання коштів із земських зборів; по-третє, позитивом в існуванні подібних установ став досвід, набутий за десятиріччя, який став у пригоді з початком Міської реформи 1870 року.

Висновки до розділу

З початку анексії Правобережжя України Російською імперією передбачалася тотальна мілітаризація адміністративної системи регіонального і губерньського рівнів. Суто воєнна природа імперського регіонального управління передбачала: по-перше, свідому кадрову політику російських царів щодо призначення на посади губернаторів; по-друге, усебічний контроль усіх галузей соціально-економічного життя краю військовими губернаторами та канцеляріями при них. Підтвердженням цього стали проєкти створення таких надгуберньських конгломератів, як Подільсько-Бессарабський і Польсько-Волинський під прямим постійним управлінням військових; по-третє, домінування в розподілі владних повноважень і функцій військового губернатора над цивільним; по-четверте – величезний масив звітної документації, де чималу частку займала інформація суто військового та військово-господарського характеру. Така структура є ознакою суто окупаційного характеру присутності Російської імперії в краї.

Місцевий (повітовий) управлінсько-бюрократичний апарат ніс на собі основний тягар належного забезпечення російської військової присутності в Правобережній Україні шляхом здійснення винятково виконавчих функцій. Недоліки в його роботі та брак досвіду, починаючи з 30-х рр., усувався шляхом інтенсивної мілітаризації кадрового складу представниками офіцерського корпусу армії, які на власному досвіді знали потреби військових, могли знайти спільну мову з командирами щодо конфліктних питань і стати цементувальним фактором у зміцненні домінування росіян у силових підрозділах повітових установ. Широке залучення солдатів і офіцерів в усі сфери суспільного життя та органи влади краю під контролем губерньських чиновників мало на меті їхнє використання як носіїв імперського впливу на місцях.

Одним з нечисленних самостійних органів міського і повітового врядування були Квартирні комісії. Саме на них російська влада переклала нелегкі функції облаштування підрозділів армії в наявному житловому фонді в містах і містечках.

Головним рушієм у бік позитивного виконання обов'язків служило намагання тимчасово влаштувати військових у своєму населеному пункті з найменшими незручностями і обтяженням для земляків з надією на швидке зменшення кількості транзитних і постійних військових. Протягом багатьох років добре знання житлового фонду та пошук оптимальних варіантів чиновниками не давало вагомих приводів для широкого невдоволення обох сторін, які самі розуміли проблемність вирішення питання шляхом конфронтації. Співіснування військових і місцевих мешканців залежало від багатьох факторів. Саме їхня сумарна перевага в позитивний чи негативний бік визначала характер взаємовідносин, а квартирні комісії були єдиним чинником здатним їх врегулювати.

Джерела і література до третього розділу

1. Глава. II. О военных губернаторах//СВП. Часть. I. Военные управления. Изд. 2. Санкт-Петербург: Государственная типография. 1879. Ст. 444–445.
2. Романцов О. В. Робота бюрократичної системи на прикладі функціонування канцелярій військових губернаторів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст.//Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія/гол. ред. проф. К. В. Балабанов. Маріуполь, Вид. МФ ТОВ Друкарня „Новий світ”, 2012. Вип. 3. С. 12–18.
3. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.): монографія /Кам’янець-Подільський: Вид. ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.
4. Записка Военного министра генерала от инфантерии Барклая де Толли М.Б. „О защите западных пределов России” 02.02.1810 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 434. 96 л.
5. Указ Александра I Сенату о частичном освобождении М. И. Кутузова от управления гражданскими делами 28.10.1806 г.//РГВИА. Ф. 26. Оп. 3. Д. 116. 2 л.
6. Книга Указів Урядового Сенату за 1798 рік. 1799 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 28. 581 арк.
7. Про поїздку військового губернатора Мілорадовича з метою огляду військ 5.09.1810 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1214. 2 арк.
8. Романцов О. В. Практика унормування правового статусу військових губернаторів в Російській імперії//Регіональна історія України/гол. ред. В. Смолій; відп. ред. Я. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 3. С. 205–217.
9. Шепелев Л. Е. Чиновный мир России: XVIII – начала XX в. Санкт-Петербург: Искусство, 2001. 479 с.
10. Про координацію роботи з Сенатом, про від’їзд Беклешова до Києва. 1800 р.//ЦДІАК України. Ф. КМФ 12, Оп. 1. Спр. 31. 5 арк.

11. Иконников В. С. Александр Андреевич Беклешов. (1743–1808). Малороссийский военный губернатор, киевский военный губернатор, генерал-прокурор//Киевская старина. Год девятый. Том XXVIII. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. С. 267–283.
12. Указ Александра I о полномочиях Главнокомандующих в случае введения военного положения в губерниях, где дислоцируются западные армии 13.03.1812 г.//РГАДА. Ф. 1453. Оп. 1. Д. 621. 13 л.
13. Предписание командующего расквартированной на Украине армией генерала от инфантерии Багратиона Свиты Е.И.В. по квартирмейстерской части генерал-майору Адеркасу о передаче в его ведение Канцелярии, на время отъезда для осмотра войск. 12.02.1812 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3468. 53 л.
14. 1812. Марта 13. О правилах для управления Главнокомандующему Действующей Армии Губерниями, в военном положении объявленными//ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25035. С. 228–229.
15. Скрипник А. Ю. Становлення і формування системи управлінської взаємодії адміністрацій південно-західних губерній з військовим командуванням у 1800-1812 рр.//Проблеми історії України XIX – початку XX ст: зб. Київ: Інститут історії України, 2015. Вип. XXIV. С. 99–112.
16. Про підпорядкування Київської губернії до 2-го військового округу 2-ї Західної армії 24.04.1812 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1531. 3 арк.
17. Андриевский А. Киевский вооруженный мещанский корпус в 1790 году//Киевская старина. Год десятый. Т. XXXIV. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. 582 с.
18. Бармак М. В. Правова основа формування територіально-адміністративного устрою Правобережної України наприкінці XVIII ст.//Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного Університету. Серія: Історія. 2006. Вип. 3. С. 4–9.

19. 1813. Октября 21. О предоставлении Гражданским Губернаторам к Высочайшему сведению, по приложенным формам, рапортов и ведомостей по всем повинностям в Губернии бывших, и о взыскании им способов к облегчению налогов//ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25468. С. 646–647.
20. Отношение П. И. Багратиона М. Б. Барклаю де Толли о передаче прав по управлению областями, оставляемыми частями Второй Западной армии, генералу А. Торماسову. 27 мая 1812 года.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3505 в. 298 л.
21. О военных движениях 1-й Армии, составленной Бароном Барклаем де Толли. 1812 г.//РГАДА. Ф. 20. Оп. 1. Д. 384. 23 л.
22. Гаврищук В. В. Строительство российской армии в XVIII веке (историограф. исслед.): дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02 „Отечественная история”. Москва, 1999. 502 с.
23. Отношение главнокомандующего 2-й Западной армией генерала от инфантерии Багратиона П. И. военному министру и главнокомандующему 1-й Западной армией генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. о неблагонадежности польского населения Волынской губ., сношениях с герцогством Варшавским и готовности поддержать французские войска, в случае их вторжения на территорию Российской империи 25.03.1812 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3505. 177 л.
24. Ниве П. А. Отечественная война. 1812 год. Санкт-Петербург: Тип-я Морского министерства в главном Адмиралтействе, 1911. 160 с.
25. Журнали військових дій складені Головнокомандуючим армією генерал-фельдмаршалом Кутузовим-Смоленським з 1 по 7 грудня 1812 р. Пропозиції, укази Губернського правління, Губернатора, щодо боротьби з чумою в губернії 17.01.–17.12.1813 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 93. 139 арк.

26. 1813. Июня 4. О предавании виновных, обнаруживающихся в Подольской Губернии в неповиновении и других неблагонамеренных поступках, не гражданскому, а военному суду; и о предоставлении тамошнему Губернатору власти отрешать от должностей Полицейских чиновников и определять на места их других//ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25397. С. 575–576.
27. Высочайший рескрипт // Русский инвалид. 1818. № 114 (19 мая). С. 1.
28. Журнал министерства внутренних дел. Часть XXXIII. № VII. Июль 1839. Санкт-Петербург: В тип. МВД, 1839. 750 с.
29. Скрипник А. Ю. Фактор военного присутствия Российской империи в Бессарабской области во второй половине XVIII – в начале XIX века // Scientific-Researches. № 1./гл. ред. Добронравов В. А. Chişinău. Scientific-Researches, 2016. P. 3–9.
30. Статистические сведения о народонаселении губерний Новороссийского края и Бессарабской области 1825 –1855 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 2345. 24 л.
31. Хромов А. Проект козацького війська шляхтича Йосипа Павліновського 1805 р.//Чорноморська минувшина. зб. наук. пр. Одеса: СПД Бровкін О. В., 2012. Вип. 7. С. 126–127.
32. Скрипник А. Ю. Фактор военного присутствия Российской империи в Бессарабской области во второй половине XVIII – в начале XIX века. // Scientific-Researches. № 1 / гл. ред. Добронравов В. Chişinău: Scientific-Researches, 2016. P. 3–9.
33. Переписка з Подільським цивільним губернатором щодо надання Контрольною Комісією відомостей про кошти видані на харчування військ. 9.11.–29.12.1838 р.//ЦДІАК Україна. Ф. 442. Оп. 71 (1838). Спр. 381. 34 арк.
34. 1822. Июня 29. О предоставлении Его Императорскому Высочеству, Цесаревичу и Великому Князю Константину Павловичу власти Главнокомандующего действующею Армиею над некоторыми Губерниями

- //ПСЗРИ-1. Т. XXXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 29087. С. 309.
35. 1822. Июня 29. О присвоении Его Императорскому Высочеству, Цесаревичу и Великому Князю Константину Павловичу всех прав, власти и преимуществ предоставленных Главнокомандующим по учреждению действующей Армии//Там само. № 29088. С. 309.
36. Скрипник А. Ю. Становлення і формування системи управлінської взаємодії адміністрацій південно-західних губерній з військовим командуванням у 1800-1812 рр.//Проблеми історії України XIX – початку XX ст: зб. Київ: Інститут історії України, 2015. Вип. XXIV. С. 99–112.
37. Указ Правительственному Сенату. Внутренние известия // Русский инвалид. 1830. № 309. (4 декабря). С. 2.
38. 1830. Декабря 1. О объявлении Губерний: Гродненской, Виленской, Минской, Подольской, Волынской и Белостокской Области, состоящими в военном положении//ПСЗРИ-II. Т. V. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1831. № 4155. С. 449–450.
39. Аратовский В. Л. Обзор распоряжений по продовольствию Действующей армии в 1831, 1848, 1849, и в 1853–1855 годах.// Изд. ред. журн. Военный Сборник. Санкт-Петербург: Тип. департамента уделов, 1874. С. 7; 12.
40. Про дозвіл київським міщанам відродити озброєний міщанський корпус для охорони міста 11.05.1831 р.//Держархів м. Києва. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1626. 9 арк.
41. Про чисельність і засоби міщанського корпусу міста Києва 26.12.1831 р.// ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 1 (1827–1833). Спр. 474. 11 арк.
42. Kozłowski E., Golyński. A. Pamięnik Podolskiego powstania 1830–1831 roku. Warszawa : Instytut wydawniczy Pax, 1979. 224 s.
43. О подавлении польского восстания 1830–1831 гг., и об осуждении и ссылке участников восстания 1830-1834 г.//РГИА. Ф. 1329. Оп. 4. Д. 40. 113 л.

44. Донесення Миколі І, рапорти городничих і переписка з Київським губернським правлінням про придушення польського повстання в Київській губернії. Нариси дій військ 1831 р.//РГВИА. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 806. 341 арк.
45. Шандра В. С. До історії Київського генерал-губернаторства. Настанови Д. Г. Бібікова//Студії з архівної справи та документознавства. 1996. Т. 1. С. 85–91.
46. Скрипник А. Ю. Причины и опыт подчинения административно-территориальных едениц на Правобережной Украине российскому военному командованию в первой половине XIX в.//Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. (East European Scientific Journal), Część 3. # 3. Warszawa, Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warszawa, Polska, 2015. S. 113–118.
47. Шандра В. С. „Губернии на особых правах и привелегиях состоящие...” як політичний проект//Регіональна історія України/гол. ред. В. Смолій; відп. ред. Я. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 3. С. 191–205.
48. Записка о назначении генерал-губернаторов и губернаторов 15.06.1796 г.//РГАДА. Ф. 10. Оп. 3. Д. 357. 12 л.
49. Про ремонт дніпровського мосту 27.08.1802 р.//Держархів м. Києва. Ф. 1. Оп. 2 а. Спр. 30. 179 арк.
50. Розпорядження генерал-губернатора Тутомліна про негайне звільнення усіх нижніх чинів з-під арешту, звільнення поляків замішаних в повстанні 1794 року, пропозиції Військового Губернатора Беклєшова 13.12. 1796–23.05.1797 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 3. 496 арк.
51. Указ о содержании мостов и перевозов на Днепре около Киева средствами Киевского магистрата 1799 г.//РГИА. Ф. 1329. Оп. 1. Д. 216. 69 л.
52. Копии с именных указов, сообщенных из разных присутственных мест с января по март 1824 г. 1824 г.// Там само. Оп. 3. Д. 336. 402 л.

53. 1827. Марта 4. Высочайше утвержденный штат Канцелярии Киевского Военного Губернатора//ПСЗРИ-II. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 939. С. 220.
54. Указы Урядового Сенату, переписка про усунення непорозумінь і зміцнення начальства військового і цивільного (24.05.–11.08.1801 р.)//Держархів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 10. 103 арк.
55. Справа про надання відомостей щодо військ на квартирах у Київській губернії 1830 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 410. 427 арк.
56. Про війська на квартирах у Київській губернії 27.08.–8.08.1827 р.//Там само. Спр. 122. 54 арк.
57. Справа по дорученню Київського губернатора про забезпечення возами військових частин, що відправляються до Бреста-Литовського для укомплектування військ корпусів фельдмаршала Суворова и Римського-Корсакова. 1798 р.//Держархів Київської області. Ф. 1. Оп. 36. Спр. 126. 21 арк.
58. Дело о назначении на должность военного начальника и управляющего гражданской частью в Бессарабской области – Гартинга 20.05.1813–12.06.1813 г.//НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Д. 1. 49 л.
59. Бармак М. В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.): монографія/Тернопіль: АСТОН, 2006. 288 с.
60. 1799. Апрель 14. О уведомлении Гражданских Правительств со стороны Начальствующих войсками о движении полков их команд, заблаговременно //ПСЗРИ-1. Т. XXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18934. С. 619.
61. 1804. Мая. Об обязанности воинских команд извещать Земскую Полицию о приходе войск//ПСЗРИ-1. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21324. С. 365.

62. 1796. Января 21. О доставлении от Гражданских Правительств, по прибавлениям воинских команд, обстоятельных и верных сведений о ценах фуража//ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17433. С. 858–859.
63. По указу Київського губернського правління про затвердження цін на провіант і фураж 10.06.1802–22.09.1804 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 715. Оп. 3. Спр. 16. 18 арк.
64. 1800. Марта 3. О вспомошествовании со стороны Гражданских Губернаторов Провиантского Департамента, по заготовлению провианта для полков//ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19411. С. 151–153.
65. Указ о Комитете для проверки счетов Киевского магистрата 1802 г.//РГИА. Ф. 1286. Оп. 1. Д. 133. 8 л.
66. Переписка про порядок затвердження цін Військовим Губернатором на продовольство для військ 1805 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 784. 31 арк.
67. Оголошення Комісії Київського провіантського депо щодо заготівлі продовольства для військ розташованих в Київській губернії 1.01.1805 р.// Там само. Спр. 786. 9 арк.
68. 1797. Декабря 23. О взыскании с Губернаторов в случае недостатка в заготовлении ими для войск дров//ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И.В. канц., 1830. № 18290. С. 855.
69. Справа за звинуваченням керуючого маетком Савицького в образі офіцерської честі і завданні матеріальних збитків поручику Григор'єву 19.06.1801–31.10.1803 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 678. Оп. 2. Спр. 1. 78 арк.
70. Донесения Генералов от инфантерии Беклешова и Графа Гудовича из Каменец-Подольска 1797–1798//РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 735. 7 л.

71. Прохання відставного підпоручика Сатуйловича про зарахування його на службу до Волинської верхньої розправи 2.09.1796 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 21. 4 арк.
72. Про зарахування на цивільну службу відставних гвардії прапорщиків на посади губернських секретарів і унтер-офіцерів на посади губернських регістраторів 11.02.–18.02.1797 р.//Там само. Спр. 907. 3 арк.
73. Скрипник А. Ю. Офіційна і обігова документація мілітарного змісту та її місце в роботі цивільних установ Київського генерал-губернаторства в 30-х – 50-х рр. ХІХ ст.//Наукові записки: зб. наук. ст./Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; упор. Л. Л. Макаренко. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. СХХVI (126). С. 229 –239.
74. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в ХІХ в. Москва: Мысль, 1978. 288 с.
75. Донесения Брацлавского генерал-губернатора Т. И. Тутомлина графу А. А. Безбородько о пограничных делах 16.06.1795–1.07.1796 г.//РГАДА. Ф. 10. Оп. 3. Д. 37. 19 л.
76. Листування з Військовим міністерством щодо руху військ по території Київського генерал-губернаторства, про стан казарм і стаєнь, про наймання міщанського транспорту, про розквартирування військ. Всепідданійший звіт Подільського губернатора за 1836 рік. 9.04.–26.10. 1836 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. (1827-1833). Спр. 2037. 277 арк.
77. Скрипник А. Ю. Державні установи Подільської губернії 1793–1914 рр. : монографія/Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В. С., 2012. 228 с.
78. 1824. Декабря 23. О введении по Интендантствам обеих Армий правил, обязывающих Гражданских Губернаторов доставлять в Провиантский Департамент сведения о ценах, по коим проходивший полк покупал продовольствие, и о причинах, по коим бывают разрешены покупки выше установленных цен//ПСЗРИ-1. Т. ХХХІХ. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 30174. С. 672–674.

79. По представленню начальника штаба 5-го піхотного корпусу генерал-майора Горчакова про відведення для корпусу стайні, кузні і колодязя 20.07. – 30.08.1827 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 179. 12 арк.
80. По рапорту полковника Курляндського драгунського полку Ангельгарда щодо ремонту в м. Ольшанському лазаретів, гауптвахт, стаєнь і шлагбаумів 30.07.–15.08.1827 р.//Там само. Спр. 183. 5 арк.
81. 3-в. Вл. Записки Меттерниха//Исторический вестник. Год второй. Том V. Санкт-Петербург: Тип А. С. Суворина, 1881. 944 с.
82. Про зимове розквартирування в містах Сквирі і Махнівка лейб-гвардії Уланського і Кінноєгерського полків 12.11.–15.05.1829 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 365. 177 арк.
83. Про грошові збори з обивателів Київської і інших губерній обкладених земськими повинностями на потреби інтендантства 2-ї Армії. 1828 р.//Там само. Спр. 239. 9 арк.
84. Про кількість військ в Київській, Подільській і Волинській губерніях. З статистичних відомостей цивільних губернаторів 1832–1833 рр.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. (1827–1833). Спр. 197. 42 арк.
85. Архив Государственного Совета. Царствование Императора Николая I-го. Журналы по делам Департамента Государственной Экономии. Часть первая. (с 20 ноября 1825 по конец 1826 г.). Санкт-Петербург: В Государственной типографии, 1904. Том пятый. 680 с.
86. Припис Департаменту різних податків і зборів про постачання військам необхідних товарів. Скарги мешканців села Вереси про відчуження в селян сінокосів під пасовисько жандармських коней 29.04.1826 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 118. Оп. 13. Спр. 112. 16 арк.
87. Рапорти Липовецького і Уманського нижніх земських судів і Васильківського городничого про пересування військових частин 14.06.–16.09.1827 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 28. 6 арк.

88. По припису військового губернатора посилення начальниками розташованих в Київській губернії військ відомостей про кількість військових чинів 6.08.–23.12.1831 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 832. 77 арк.
89. Журнал действий 2-й Армии в русско-турецкую войну 1828–1829 гг. 30.09.1828–3.12.1829 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 2176. 191 л.
90. Про пересування військ 2.01.–27.02.1832 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 944. 134 арк.
91. Про кількість військ у Київській губернії 17.07.–22.10.1828 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 286. 71 арк.
92. Рапорт Киевского военного губернатора Сенату. Внутренние известия//Русский инвалид. 1828. № 217. (1 сентября). С. 3.
93. Оголошення Імператорської подяки київським міщанам за продовольчі пожертви для Діючої армії 1829 р.//Держархів м. Києва. Ф.1. Оп. 1. Спр. 391. 12 арк.
94. Манько О. В. Блюстители верховной власти : Институт губернаторства в России : Исторический очерк. Москва: Аграф, 2004. 240 с.
95. О городских Комендантах и Комендантах железнодорожных станций в мирное время. Гл. III. Ч. I. Военные управления. Отд. II. О городских Комендантах. Ст. 455; 457.//СВП. Изд. 2. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1879. С. 90–92.
96. Про кількість військ в Київській, Подільській і Волинській губерніях. З статистичних відомостей цивільних губернаторів 1832–1833 рр.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 197. 42 арк.
97. 1832. Ноября 30. О обязанности Командиров полков и прочих команд, при проходе чрез города и крепости, доставлять Комендантам сведения о состоянии их команд//ПСЗРИ-II. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1833. № 5787. С. 876–877.

98. Письмо графини Кабога генералу Карбони об императоре Николае, его армии и огромных средствах 1837 г.//РГАДА. Ф. 1. Оп. 2. Д. 335. (1836 г.). 7 л.
99. Про кількість військ у Київській губернії 17.07.–22.10.1828 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 286. 71 арк.
100. Минаков А. С. Годовые всеподданнейшие отчеты о состоянии Подольской губернии XIX – начала XX вв. : источниковедческие и библиографические аспекты выявления//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер. Бібліотекознавство. Книгознавство. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 2. С. 369–373.
101. Про витрати на утримання військ розквартированих у Києві, Волинській і Подільській губерніях. Зі звітів цивільних губернаторів за 1835 рік 1836 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. (1827–1833). Спр. 1803. 179 арк.
102. Відомість на поставку волоних возів до складу рухомого магазину Діючої армії по Балтському повіту на 1831 р. 1845 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 123. Оп. 2. Спр. 10. 46 арк.
103. Про витрати на утримання військ розквартированих у Києві, Волинській і Подільській губерніях. Зі звітів цивільних губернаторів за 1835 рік 1836 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. (1827–1833). Спр. 1803. 179 арк.
104. Ч. II. Войска регулярные. Гл. I. Письмоводство вообще. Отд. I. Положения общие. Кн. V. Устройство и состав войск и управление ими. Раздел. IV. Письмоводство в Военном ведомстве//СВП. Изд. 2. Санкт-Петербург: В государственной типографии, 1907. Ст. 823.
105. 1830. Июля 19. О предметах, кои должны входить в состав всеподданнейших рапортов, подносимых Его Императорскому Величеству от Гражданских Губернаторов, при Высочайших путешествиях по Губерниям, и о самом образе изложения сих рапортов//ПСЗРИ-II. Т. V. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1831. № 3808а. С. 741–744.

106. Переписка з Київським губернським правлінням про надання відомостей щодо стану губернії для доповіді Миколі І. 8.08.1830–13.12.1832 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 624. 22 арк.
107. 1837. Июня 3. Высочайше утвержденный общий наказ Гражданским Губернаторам//ПСЗРИ-П. Т. XII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1838. № 10303. С. 361–439.
108. Неупокоев В. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX века. Москва: Наука, 1987. 286 с.
109. 1837. Июня 3. высочайше утвержденное положение о порядке производства дел в Губернских Правлениях//ПСЗРИ-П. Т. XII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1838. № 10304. С. 443.
110. Укази Київського губернського правління за 1830–1831 рр. Повідомлення про військові дії проти учасників польського повстання 1830 року в Волинській губернії і Радомишльському повіті 23.01.–28.12.1831 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 128. 601 арк.
111. Крушинский Л. Исторический очерк Волыни//Труды Волынского губернского статистического комитета. Житомир: В тип. Шадова и Сенкевича, 1867. Вып. первый. 352 с.
112. 1831. Июня 4. О Всемилостивейшем прощении обывателей возвращенных от Польши Губерний, кои явятся добровольно с изъявлением раскаяния//ПСЗРИ-П. Т. VI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4624. С. 449–450.
113. 1831. Июля 17. Высочайше утвержденные правила для Губернских Комиссий и Казенных Палат о секвестре и конфискации имений мятежников//Там само. № 4711. С. 683–686.
114. Верне О. При дворе Николая I : Письма из Петербурга / пер., вступит. сл. и комент. Д. Васильева. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОСС НЭН), 2008. 174 с.

115. Про примусову конфіскацію возів в населення Волинської губернії військами 18-ї піхотної дивізії 1832 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 64 (1832). Спр. 198. 44 арк.
116. 1833. Июля 23. О подтверждении военным чинам, чтоб они отнюдь не вмешивались в дела гражданского ведомства//ПСЗРИ-II. Т. VIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1834. № 6340. С. 438.
117. Про надання Київським Магістратом міських земель військовим під табори і пасовиська 1805 р.//Держархів Київської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 4950. 19 арк.
118. Про відведення Київському гренадерському полку табірною місця у Сквирському повіті 15.05.1802 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 73. 22 арк.
119. По рапорту Київського цивільного губернатора про відведення пасовиськ і лісу та постачання цегли 8-му артилерійському батальйону 18.05.–19.05.1803 р.//Там само. Спр. 181. 17 арк.
120. Відношення інспектора Дніпровської кавалерії з приводу зміни квартир полками його інспекції 27.07.1803 р.//Там само. Спр. 281. 4 арк.
121. По рапорту войскового старшини Мартинова щодо відведення для стройових коней пасовиськ 20.04.1804 р.//Там само. Спр. 519. 25 арк.
122. Про окреслення плану пригородніх сіл, а також Генерального плану Києва з міськими угіддями 24.02.1806 р.//Держархів м. Києва. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 35. 9 арк.
123. За скаргою Радомисльського городничого Крутова на Шефа Новоросійського драгунського полку генерал-майора Сіверса, який хоче зайняти той дім, де городничій сам квартирує 5.10.1803 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 310. 6 арк.
124. Справа по скарзі різних Київських мешканців на квартируючого у м. Києві Командира артилерійської Резервної Бригади 8-ї кінної роти, підполковника

- Жулеріна за завдані образи 13.06.1811–15.02.1812 р.//Там само. Спр. 1357. 31 арк.
- 125.Справа по відведенню приміщень для військових частин 11.07.1803–29.05.1805 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 12. 94 арк.
- 126.Справа по оренді будинку для лікування хворих Черкаської військовоштатної команди 26.10.1805–31.08.1812 р.//Держархів Черкаської області, Ф. 8. Оп. 1. Спр. 10. 39 арк.
- 127.По представленню Губернського правління про захоплення сіна військовослужбовцями Новоросійського драгунського полку в поміщика Гленборгського 5.10.1805 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 999. 3 арк.
- 128.По рапорту підполковника 6-го егерського полку Глебова на Васильківського городничого Кузовльова 17.09.–25.10.1811 р.//Там само. Спр. 1424. 8 арк.
- 129.Лист М. Кутузова П. Панкратьєву щодо розквартирування рекрут. 1806 р.//Держархів Київської області. Ф.1. Оп. 52. Спр. 780. 13 арк.
- 130.По рапорту генерал-майора Берга щодо не заготовлі для шеститижневого табірною розташування полків Малоросійського гренадерського і Київського піхотного всього потрібного повітовим маршалом 15.06.1803 р.//ЦДІАК Україна. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 227. 6 арк.
131. Про задовільнення різних потреб полків квартируючих в Київській губернії 1804 р.//Там само. Спр. 772. 921 арк.
- 132.Отношение М. И. Кутузова Волынскому губернатору М. И. Комбурлею об обеспечении Александрийского гусарского полка продовольствием 13.01.1808 г.//РГВИА. Ф. 14209. Оп. 1. Св. 53. Д. 4. 41 л.
- 133.Письмо М. И. Кутузова заведующему Киевским провиантским депо генерал-майору В. К. Безродному с благодарностью за работу по обеспечению войск продовольствием 4.04.1808 г.//Там само. Д. 2. 10 л.
- 134.Про заготовлію в Київській губернії продовольства і фуражу для армії 3.12.1811–20.01.1812 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1467. 8 арк.

135. Архив Государственного Совета. Царствование Императора Александра I-го. (с 1810 по 19 ноября 1825 г.). Журналы по делам Департамента Гражданских и Духовных Дел. Часть первая. Санкт-Петербург: В Государственной типографии, 1892. Том четвертый. 593 с.
136. Відомості про стан Київської губернії подане при вступі на посаду Київського військового губернатора Голенищева-Кутузова 10.11.1806 р.// ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1075. 105 арк.
137. Розпорядження Сенату Київському Магістрату про негайний ремонт будівель Військового відомства 1802 р.//Держархів м. Києва. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 392. 2 арк.
138. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. 205 с.
139. Про різні побори з Радомишльських міщан через напад ворога 5.06.1812–27.04.1815 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 715. Оп. 3. Спр. 69. 88 арк.
140. Єсюнін С. М. Військові гарнізони міст Подільської губернії другої половини XIX – початку XX століття: до історії формування та становлення//Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т.1. С. 335–343.
141. 1808. Ноября 18. О квитанциях, выдаваемых военным Начальникам о проходе полков чрез Губернии//ПСЗРИ-1. Т. XL. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. Общее приложение к томам ПСЗ. К тому XXX. № 23360 а. С. 56–57.
142. Лист М. Кутузова П. Панкратьеву про забезпечення сформованої кінноартилерійської роти усім необхідним для походу 1807 р.//Держархів Київської області. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 13. 19 арк.
143. Скрипник А. Ю. Участь населення Правобережної України в транспортуванні військових вантажів російської армії (1793-1860 рр.)//

- Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: „Медобори-2006”, 2014. Т. 24. С. 254–262.
144. Рапорт М. И. Кутузова Александру I о затруднениях со снабжением полков подводами в связи с перемещением их на новые квартиры 18.03.1806 г.//РГВИА. Ф. 26. Оп. 1. Д. 310. 24 л.
145. Рескрипт Александра I главнокомандующему Молдавской армией генералу от инфантерии Кутузову М. И. об условиях переговоров и заключения мира с Турцией 12.12.1811 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3580. 3 л.
146. Про заготівлю продовольства і фуражу для армії 16.09.1810–9.06.1812 р.)//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1217. 38 арк.
147. Дело о создании условий для нормального передвижения 9-й дивизи под командованием генерал-лейтенанта Суворова-Рымницкого для присоединения к армии 19.08.–02.09.1810 г.//НАРМ. Ф. 1. Оп. 1. Д. 1926. 6 л.
148. Про зимове розквартирування в містах Сквирі і Махнівка лейб-гвардії Уланського і Кінноєгерського полків 12.11.–15.05.1829 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 365. 177 арк.
149. Рапорти командирів полків про переміщення військових частин і про залишки провіанту і фуражу 1.03.1811–3.06.1812 р.//ЦДІАК України, Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1253. 220 арк.
150. Отношение инспектора Внутренней стражи генерал-адъютанта Комаровского Е. Подольскому гражданскому губернатору Сен-При К. о поставке в армию от губернии 10424 лошадей 24.09.1812 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3452. 31 л.
151. Про різні побори з Радомишльських міщан через напад ворога 5.06.1812–27.04.1815 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 715. Оп. 3. Спр. 69. 88 арк.
152. Абалихин Б. С. Роль Украины в обеспечении армии в Отечественной войне 1812 года//Вопросы военной истории России XVIII и первая половина XIX веков. Москва: Наука, 1969. С. 187–193.

153. Рапорти командирів полків про переміщення військових частин і про залишки провіанту і фуражу 1.03.1811–3.06.1812 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1253. 220 арк.
154. Про вступ полків 11-ї піхотної дивізії і про взяття київських караулів чотирма батальйонами 12-ї дивізії 28.12.1828–22.01.1829 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 391. 39 арк.
155. Про залишену бойову амуніцію Полтавським піхотним полком під час виступу з міста Радомисля 25.03.1831 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 4. Спр. 125. 5 арк.
156. Раздел. IV. Продовольственные магазины Ч. IV. Военные заведения Гл. VIII. О перевозках продовольственных припасов. Отд. III. О водяной перевозке//СВП. Изд. 2. Санкт-Петербург: Государственная типография. 1891. Ст. 238; 239; 244. С. 56.
157. Раздел. I. О наградах во время прохождения службы. Ч. II. Войска регулярные. Кн. VIII. Награды, пенсии, пособия и презрение чинов военного ведомства Гл. III. О награждении чинами. Ст. 38.//Там само. С. 19–20.
158. 1835. Декабрь 22. О зачислении по армии и кавалерии Полицмейстеров и Городничих//ПСЗРИ-П. Т. X. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1836. № 8702. С. 1211.
159. Рапорти Липовецького і Уманьського нижніх земських судів і Васильківського городничого про пересування військових частин 14.06.–16.09.1827 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 28. 6 арк.
160. Оголошення Миколою I подяки дворянству Київської, Подільської і Волинської губерній за пожертви на користь армії, поранених і сімей загиблих у Кримську війну. З циркулярів цивільних губернаторів. 1.08.1853–1.02.1855 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 770 (1810–1912). Спр. 74. 437 арк.

161. 1849. Марта 12. О поручении Плац-Майору Хотинской крепости заведовать военно-полицейскою частью в местечке Жванець//ПСЗРИ- II. Т. XXIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1850. № 23088. С. 156.
162. Скрипник А. Ю. Політика кадрової мілітаризації місцевого управлінського апарату губерній Правобережної України в 20-х – 60-х рр. XIX ст.//Часопис української історії/за ред. А. П. Коцура. Київ: ФОП В. М. Гаврищенко, 2015. Вип. 32. С. 38–45.
163. Укази Волинського губернського правління за 1854 рік 5.01.–21.06. 1854 р.//Держархів Волинської області. Ф. 229. Спр. 335. 105 арк.
164. Указ Урядового Сенату про терміни присвоєння чинів, доставка відомостей по забезпеченню квартирами військових частин 1856 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 136. 174 арк.
165. Раздел. IV. О призрении чинов военного ведомства. Ч. II. Войска регулярные. Гл. I. О покровительстве Александровского Комитета о раненых. Отд. II. О покровительстве лиц офицерского звания. Ст. 803; 821//СВП. Изд. 2. Санкт-Петербург: В государственной типографии, 1902. С. 174–177
166. 1836. Июля 31. О порядке производства от военного ведомства содержания воинским чином, занимающим и гражданские должности// ПСЗРИ-II. Т. XI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1837. № 9447. С. 852.
167. Відношення начальника штаба 1-ї Армії про раптову ревізію провіанту, що знаходився в київських провіантських магазинах 1.05.–14.06.1830 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 455. 65 арк.
168. По рапорту Командуючого Резервною дивізією 4-го піхотного корпусу генерал-майора Гартунга про отримання з провіантського магазину в Бородинський батальйон затхлого борошна 7.07.–8.07.1830 р.//Там само. Спр. 486. 9 арк.

169. Циркулярні накази губернатора по різним питанням урядових розпоряджень. 1.01.–30.11.1826 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 19. 17 арк.
170. Справа по представленню місячних відомостей Польового провіантського Комісіонера 8 класу Завиліховського щодо сум, сплачених ним підрядникам за провіант привезений до магазинів Волинської губернії 22.06.1835 р.// Держархів Рівненської області. Ф. 384. Оп. 3. Спр. 140. 18 арк.
171. Клопотання Київського цивільного губернатора від 14 лютого 1834 р. про сприяння золотонішському купцю Ястонзону Ш. в зниженні цін на закуплене для військових частин продовольство і фураж 14.02.–26.02.1834 р.)//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. (1827–1833). Спр. 1537. 4 арк.
172. Раздел. IV. Письмоводство в Военном ведомстве Ч. II. Войска регулярные. Гл. I. Письмоводство вообще. Кн. V. Устройство и состав войск и управление ими. Отд. III. Порядок постепенности сношений военнослужащих. Ст. 847//СВП. Изд. 2. Санкт-Петербург: В государственной типографии, 1907. С. 144–148.
173. Козій О. І. Становище польської шляхти на Поділлі: в період між повстаннями 1830–1831 рр. і 1863 років: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 „Історія України”. Львів, 1997. 234 с.
174. Про побиття офіцером Новоросійського драгунського полку прапорщиком Фігнером міщанина м. Умані 21.08.–20.09.1830 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 634. 8 арк.
175. 1837. Апреля 27. Об обязанности начальников войск доносить о происшествиях во вверенных им войсках//ПСЗРИ-II. Т. XII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1838. № 10176. С. 261.
176. Укази Волинського губернського правління 20.01.–10.12.1842 р.// Держархів Волинської області. Ф. 229. Спр. 44. 60 арк.
177. Скрипник А. Ю. Офіційна і обігова документація мілітарного змісту та її місце в роботі цивільних установ Київського генерал-губернаторства в

- 30-х–50-х рр. XIX ст.//Наукові записки : зб. наук. ст. НПУ ім. М. П. Драгоманова; упор. Л. Л. Макаренко. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Випуск СХХVI (126). С. 229–239.
178. 1845. Декабря 11. О срочных сведениях, доставление коих от Начальников губерний признается нужным для Военного Министерства// ПСЗРИ-II. Т. XX. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1846. № 19509. С. 189–193.
179. Скрипник А. Ю. Державні установи Подільської губернії 1793–1914 рр. : монографія/Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2012. 228 с.
180. Справа про постачання дров для військ на квартирах у Кам'янці. 19.01.–15.11.1849 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 122. Оп. 2. Спр. 12. 64 арк.
181. 1847. Октября 15. О представлении в Военный Совет ежегодно к 1 Сентября ведомости о состоянии войск//ПСЗРИ-II. Т. XXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1848. № 21620. С. 775–776.
182. Состав и дислокация Австрийской армии 1843 г.//РГАДА. Ф. 1. Оп. 2. Д. 60. 13 л.
183. Тиванов В. В. Финансы русской армии (XVIII век – начало XX века). Москва : ВФЭФ, 1993. 256 с.
184. 1853. Мая 29. Высочайше утвержденная Общая Инструкция Генерал-Губернаторам//ПСЗРИ-II. Т. XXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1854. № 27293. С. 260–264.
185. Сенявский А. С. Сенявская Е. С. Военный фактор в историческом сознании российского общества//Международная научная конференция „Военно-мобилизационная деятельность государства и российское общество в XVIII – XX веках”: сб. ст. Тамбов: ТГТУ, 2008. С. 9.
186. 1854. Февраля 21. О Объявлении на военном положении Царства Польского и губерний: Курляндской, Ковенской, Виленской, Гродненской, Волынской и Подольской//ПСЗРИ-II. Т. XXIX. Отд.1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд.

Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 27946. С. 192–193.

187. Гирс А. А. Россия и Ближний Восток. Материалы по истории наших сношений с Турцией. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворова, 1906. 223 с.
188. Переписка с Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором о вступлении генерал-адъютанта Анненкова на должность Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора 15.04.1854 г.//НАРМ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 113. 8 л.
189. Выписки из журналов движений и действий войск 3-го пехотного корпуса 1854-1855 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3586. 277 л.
190. Ушаков Н. И. Записки очевидца о войне противу Турции и западных держав (1853-1855). Ч. 1 //Девятнадцатый век. Исторический сборник. Изд. П. Бартеневым. Кн. вторая. Москва: Тип-я Грачева и К., 1872. 489 с.
191. О перемещении больных и раненых из Севастопольского госпиталя в другие города 1854 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 4288. 12 л.
192. Фадеев Р. А. Разъяснение дела. По поводу „Переустройства русский сил”, статьи г. Я-ва и вызванных им возражений//Наш военный вопрос. Военные и политические статьи. Санкт-Петербург: Тип-я А.Траншеля, 1873. 369 с.
193. Пилявец Р. Севастополь – місто української слави. Про українців у Кримській війні//Українська правда. Історична правда. електрон. вид. 2014 р. URL: www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/9/143699 (дата звернення: 12.01.2015).
194. Записка генерал-фельдмаршала Паскевича Горчакову о предстоящих военных действиях 1855 г.//РГВИА. Ф. 481. Оп. 1. Д. 13. 40 л.
195. Дело о продовольствии войск, состоящих под начальством кн. Меншикова, провиантом, фуражом и рационами 1853–1854 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 4262. 27 л.
196. Милошевич Н. С. Из записок севастопольца : С прил. плана обороны и осады Севастополя. Санкт-Петербург: Напечатано в Сенатской типографии, 1904. 160 с.

197. Обручев Н.Н. Изнанка Крымской войны//Военный сборник. 1858. Т. 4. № 7. С. 247, 251.
198. Петров А. Н. Война России с Турцией. Дунайская компания 1853 и 1854 гг. Санкт-Петербург : Военная типография, 1890. Т. II. 430 с.
199. Молчанов В. Б. Що ми знаємо про участь українців у Кримській війні 1853–1856 рр.? // Історія Криму в запитаннях та відповідях/відп. ред. В. Смолій; упорядн. Г. Боряк. Київ: Наукова думка, 2015. С. 254.
200. Волковинський В. М., Рєєнт О. П. Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни). Київ: Ін-т історії України, 2006. 212 с.
201. Справа щодо пожег на користь поранених і на ополчення 5.09.–28.09.1855 р./Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 1473. 12 арк.
202. О снабжении войск Крымской армии продовольствием и боевыми припасами в 1854 году. 1854 г./РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 4277. 46 л.
203. Молчанов В. Б. Кримська війна 1853-1856 рр.: український рахунок// Крим від античності до сьогодення: Історичні студії/відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 347 –366.
204. Неизвестный. Воспоминания за много лет. 1844–1884 гг./Русская старина. Год XXVI. Том LXXXIII. Вып. 2. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва „Общественная польза”, 1895. 699 с.
205. Великие реформы в России 1856-1874/Великие реформы в России 1856-1874: сб./под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. Москва: Изд. МГУ, 1992. 335 с.
206. 1857. Января 8. О преимуществах генералов в запасных войсках и бессрочно-отпускных офицеров, занимающих должности по выборам дворянства//ПСЗРИ-II. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1858. № 31377. С. 36.
207. 1858. Февраля 5. Высочайше утвержденные Правила об увольнении генералов, штаб и обер-офицеров, состоящих на службе в войсках и

- военных Управлениях, для участия в собраниях дворян и разрешении им, в случае избрания в члены Губернских Комитетов, оставаться там во все время существования сих комитетов//ПСЗРИ-II. Т. XXXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1860. № 32740. С. 91–92.
208. 1859. Апреля 21. О назначении в полицию людей из военного ведомства, вполне соответствующих полицейской службе//ПСЗРИ-II. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1861. № 34401. С. 376.
209. Скрипник А. Ю. Порядок та особливості звільнення офіцерів збройних сил Російської імперії у 30-х – 50-х рр. XIX ст.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки/редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський, К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 192–200.
210. 1859. Июня 29. О порядке переименования и производства в чины лиц, переходящих из военной в гражданскую службу//ПСЗРИ-II. Т. XXXIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1861. № 34689. С. 661.
211. Редигер А. Ф. Учебные записки по Военной администрации. Курс младшего класса Николаевской академии Генерального штаба/сост. А. Редигер. Санкт-Петербург : Типо-лит. В. Фреймана, 1888. 163 с.
212. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914). Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. Київ : Наукова думка, 1999. 144 с.
213. 1860. Декабря 22. О распространении права сохранять военные чины и мундиры и на отставных офицерах, поступающих в должности Смотрителей богоугодных заведений, подведомственным Приказам Общественного Презрения//ПСЗРИ-II. Т. XXXV. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1861. № 36424. С. 452.
214. 1863. Марта 27. О допущении военных офицеров к занятию должностей Уездных Исправников и их Помощников//ПСЗРИ-II. Т. XXXVIII. Отд. 1.

- Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1866. № 39431. С. 286–287.
215. Арзамаскин Ю. Н., Бублик Л. А., Петров В. Д. Воинская дисциплина в Вооруженных силах России (XVIII – XX вв.): уч. пос./под общ. ред. И. И. Ефремова. Москва: ВУ, 2000. С. 78–79.
216. 1857. Августа 5. О порядке соби́рания сведений о месте квартирования войск//ПСЗРИ-II. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1858. № 32143. С. 665–666.
217. 1861. Мая 21. О разрешении офицерам всяких родов войск принимать участие в работах при производстве измерения и съёмки земель//ПСЗРИ-II. Т. XXXVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1863. № 37027. С. 761–762.
218. Федосов И. А. Революционное движение в России во второй четверти XIX в. Москва: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. 415 с.
219. Борисевич С. О. Російські нормативно-правові механізми, спрямовані на придушення січневого повстання 1863 р.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки/ред. А. Г. Філінюк (відп. ред). та ін. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7. С. 180–203.
220. 1861. Июля 10. О разрешении иметь в Дежурствах некоторых Начальников губерний Старших Адъютантов в штаб-офицерских чинах до Подполковника включительно//ПСЗРИ-II. Т. XXXVI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1863. № 37227. С. 138.
221. 1861. Августа 5. О правилах на случай объявления каких либо местностей Западных губерний на военном положении//ПСЗРИ-II. Т. XXXVI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1863. № 37328. С. 225–226.
222. 1861. Августа 31. О представлении Главным Начальникам Западных губерний права предавать военному суду, по Полевому Уголовному

Уложению, виновных в беспорядках, подавших повод к объявлению каких либо местностей в военном положении и приводить приговоры о них в исполнение немедленно//Там само. № 37370. С. 251–252.

223. *Struktury, ruchy, ideologie XVIII-XX wieku*/pod red. H. Kozłowskiej-Sabatowskiej. – Warszawa-Kraków: PWN, 1986. 380 s.

224. 1862. Июля 6. Высочайше утвержденное Положение о Главном Управлении войсками, входящими ныне в состав 1-й Армии//ПСЗРИ-П. Т. XXXVII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1865. № 38452. С. 660–664.

225. Бережынский В. Г., Луцик И. С., Перепелица М. Н. Отечественные местные органы военного управления и комплектование вооруженных сил (с древнейших времен до 1917 г.). Киев: УИВИ, 2005. 62 с.

226. 1862. Сентября 1. О производстве в 1863 году рекрутского набора с обеих полов Империи//ПСЗРИ-П. Т. XXXVII. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1865. № 38622. С. 1–4.

227. 1862. Сентября 1. О правилах производства в 1863 году рекрутского набора с обеих полов Империи//Там само. № 38623. С. 4.

228. 1862. Сентября 1. Об обмундировании и распределении в войска рекрут, имеющих быть собранными в 1863 году//Там само. № 38624. С. 1–5.

229. Łepkowski T. *Polska – narodziny nowoczesnego narodu: 1764–1870*. Wyd. 2. Warszawa: PWN, 1967–1972. 358 s

230. Бандтке Г. С. История государства Польского. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Российской Академии, 1830. Том II. 527 с.

231. Циркулярний припис Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора про призначення його командиром окремого корпусу для боротьби з польськими революціонерами. Переписка Подільського губернського предводителя дворянства з повітовими предводителями щодо допомоги дворян уряду в боротьбі з революційним рухом. 1863 р.// Держархів Хмельницької області. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 281. 63 арк.

232. Айрапетов О. Р. Внешняя политика Российской империи (1801–1914). Москва : Европа, 2006. 672 с.
233. Бобржинский М. Очерк истории Польши (Dzieje Polski). Перевод с 3-го польского издания под ред. Н. И. Карьева. Санкт-Петербург: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1891. Том II. 340 с.
234. 1863. Марта 15. Высочайше утвержденные Правила для наложения секвестра на имущества лиц, причастных к беспорядкам, возникшим в пограничных с Царством Польским губерниях, и для заведывания и распоряжения сими имениями//ПСЗРИ-II. Т. XXXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., № 39377. С. 221–223.
235. 1863. Марта 31. О всемилостивейшем даровании полного и совершенного прощения тем обывателям Западных губерний, вовлеченные в возникшие в них беспорядки, которые, не подлежа ответственности за иные уголовные преступления возвратятся к долгу повиновения до 1-го Мая 1863 года//Там само. № 39444. С. 291–292.
236. 1796. Декабря 31. Штаты губерний//ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17702. С. 269.
237. Энциклопедия военных и морских наук. Том IV. Кабаль-Ляхово/ сост. под ред. Г. А. Леера. Санкт-Петербург: В тип. В. Безобразова и К., 1889. 642 с.
238. Энциклопедический словарь. Том XIVa (28). Карданахи-Керо/под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского. Изд: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). Санкт-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1895. 960 с.
239. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания/под ред. С. Н. Южакова. Десятый том. Идумэя-Китченерь. Санкт-Петербург: Книгоиздательское т-во Просвещение, 1902. 794 с.
240. Скрипник А. Ю. Діяльність губернських квартирних комісій по забезпеченню розташування регулярних військ у південно-західних губерніях Російської імперії (1800–1860 рр.)//Вісник Кам'янець-Подільського національного

університету імені Івана Огієнка. Історичні науки /редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2014. Вип. 7. С. 278–288.

241. Вещиков П. И. Военное хозяйство – тыл вооруженных сил России (XVIII–XX вв.). Москва: ИВИ, 2003. 345 с.
242. Предписание управляющего квартирмейстерской частью генерал адъютанта Волконского П.М. генерал-квартирмейстеру 2-й Западной армии генерал-майору Адеркасу о наличии военных позиций между Житомиром и Киевом; о денежной сумме необходимой для квартирмейстерской части 02.02.1812 г. //РГВИА. Ф. 103. Оп. 4/210. Св. 20. Д. 129. 12 л.
243. Агапьев П. Квартирное расположение русской армии//Военный сборник. 1896. № 4. С. 408–426.
244. Ляпидевский Н. История казарменного помещения войск в России// Инженерный журнал. 1881. № 4. С. 304–350; 1882. № 2. С. 151.
245. Редигер А. Ф. Комплектование и устройство вооруженной силы. Изд. третье. Санкт-Петербург: Военная типография (Издание Главного штаба), 1900. 576 с.
246. 1796. Декабря 14. О порядке расположения войск на непременные квартиры по городам и уездам//ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17646. С. 239.
247. Справа про видачу Ладозькому піхотному полку квитанції на його квартирування в селах Бершадського повіту за 1796 р. 12.02.–22.05.1798 р.// Держархів Вінницької області. Д-533. Оп. 2. Спр. 17. 17 арк.
248. Сведения о размещении русской армии в Молдавии, Валахии и Бессарабии в период боевых действий против турок 1810 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 2255. 13 л.
249. Рапорти командирів полків про переміщення військових частин і про залишки провіанту і фуражу 1.03.1811–3.06.1812 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1253. 220 арк.

250. Дело по иску Ясского помещика Прункула К. к штабс-капитану Шостке в сумме 30000 червонцев за содержание госпиталей в Бессарабии 30.10.1812–9.12.1816 г.//НАРМ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 32. 120 л.
251. Сидорук С. А. Діяльність місцевих органів державної влади щодо забезпечення виконання рекрутської повинності населенням Поділля//Воєнна історія Поділля та Буковини. наук зб. Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2009. С. 107–113.
252. Філінюк А. Г. Військові постої та пов'язані з ними повинності у Подільській губернії на межі XVIII – XIX століть//Воєнна історія Поділля та Буковини. наук. зб. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 101–107.
253. Мацко Н. С. Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792–1874 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 „Історія України”. Тернопіль, 2012. 200 с.
254. Укази Волинського губернського правління за 1812 рік 8.07.–22.12.1812 р.//Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 109. 391 арк.
255. 1804. Сентябрь 21. Высочайше утвержденные чертежи о полковых строениях, представленных при рапорте Министра Военных Сухопутных сил в Сенат//ПСЗРИ-1. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21462. С. 529–532.
256. Розпорядження Київського цивільного губернатора щодо забезпечення військ свічками і паливом 1819 р.//Держархів м. Києва. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 474. 6 арк.
257. Вимоги військових частин і установ, відомості на дрова і свічки, списки офіцерів військових частин розквартированих у місті Кам'янці-Подільському і околицях 7.04.–18.11.1850 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 122. Оп. 1. Спр. 26. 78 арк.
258. Скрипник А. Ю. Діяльність губернських квартирних комісій по забезпеченню розташування регулярних військ у південно-західних

губерніях Російської імперії (1800-1860 рр.)//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки /редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7. С. 278–288.

259. 1806. Август 7. Об устройстве в Киеве городских доходов и расходов //ПСЗРИ-1. Т. XXIX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 22231. С. 674–684.
260. 1827. Мая 16. О избирании в Квартирные Комиссии Депутатов на один только год//ПСЗРИ-II. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 1095. С. 437–438.
261. Укази Волинського губернського правління 20.01.–10.12.1842 р.// Держархів Волинської області. Ф. 229. Спр. 44. 60 арк.
262. Справа про розквартирування військових частин у місті Черкасах 6.01.–22.12.1860 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 86. Оп. 1. Спр. 3. 79 арк.
263. Про зимове розквартирування в містах Сквирі і Махнівка лейб-гвардії Уланського і Кінноєгерського полків 12.11.–15.05.1829 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 365. 177 арк.
264. Предписание военного министра генерала от инфантерии Барклая де Толли М. Б. управляющему квартирмейстерской частью генерал-майору Волконскому П. М. о направлении специалистов в Киев для проведения съемок возможной укрепленной позиции 01.02.1812 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3520. 32 л.
265. Про надання допомоги офіцерам, відрядженим до Київської губернії для топографії місцевості 15.09.–11.10.1827 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 88. 9 арк.
266. Про доставку Київському військовому губернатору відомостей щодо кількості військових на постой по обивательським квартирам 29.12.1830.–4.01.1832 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 587. 51 арк.

267. Городские поселения в Российской империи. Санкт-Петербург: В тип. К. Вульфа, 1864. Том четвертый. 822 с.
268. Скрипник А. Ю. Особливості квартирування російських військ на території Правобережної України в першій половині XIX ст.//Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія./за заг. рад. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 30–37.
269. Бутич М. І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторів на Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.)//Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Вип. 11. Київ: Наукова думка, 1985. С. 45–50.
270. Про війська на квартирах у Київській губернії 27.08.–8.08.1827 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 122. 54 арк.
271. Маршрути прямування військ Гвардійського корпусу з Подільської до Київської і Волинської губерній. 13.03.–4.11.1829 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. (1827–1833). Спр. 475. 837 арк.
272. Відомість Київської квартирної комісії про кількість домів занятих воєнним постом і вільних від воєнного постю 2.02.1832 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 990. 4 арк.
273. Справа по клопотанням різних осіб за квартири, і про звільнення будівель від постю 2.01.1831–13.01.1832 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 824. 422 арк.
274. Квитанції видані командирам рот про поведінку військових чинів 5.12.1862–17.10.1863 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 96. 81 арк.
275. Про завдання забоїв п'ятисоцькому м. Дашіва Красноштану, майором уланського полку Кутовичем за відмову помістити полкових коней по селянських обійстям через те, що кожна хата була зайнята під постій солдат

- 20.10.1846–23.04.1847.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. (1827–1833). Спр. 6728. 102 арк.
276. Укази Київського губернського правління і переписка з Черкаським міським Магістратом, міською поліцією і Квартирною комісією про витрати коштів по місту Черкасах 8.11.1852–30.06.1854 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 2. Спр. 666. 159 арк.
277. По рапорту командуючого Резервною дивізією 6-го піхотного корпусу генерал-майора Гартунга, про надання приміщення для майстерень і сараїв для казенного обозу і коней 12.09.–19.11.1831 р.//ЦДІАК Україна. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 1037. 10 арк.
278. Рапорт Квартирної комісії Київському губернському статистичному комітету про розквартированих у Черкасах військах за 1860 рік. 13.12.1860 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 86. оп. 1. Спр. 10. 3 арк.
279. Відомості про війська 1-ї Армії розташовані в Київській губернії і про кількість солдат і офіцерів Київського внутрішнього гарнізонного батальйону 13.01.1832 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 955. 16 арк.
280. Про сплату грошей графу Б. Потоцькому за випасання на його пасовиськах в Брацлавському повіті коней розташованих в вище вказаному повіті військ з 1816 по 1832 рр. 5.10.1832–14.10.1833 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 64. (1832). Спр. 201. 29 арк.
281. 1855. Августа 2. Об учреждении Квартирной Комисии в м. Немиров, Подольской губернии, принадлежащем Графу Потоцкому//ПСЗРИ-II. Т. XXX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1856. № 29557. С. 530.
282. 1856. Мая 29. Об учреждении Квартирной Комисии в м. Белой Церкви (Киевской губернии), принадлежащему Графу Владиславу Браницкому//ПСЗРИ-II. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 30525. С. 312.

283. Справа по дорученню Київського губернатора повітовим справникам щодо забезпечення продовольством і фуражем кавалерійських полків. 1806.//Держархів Київської області. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 29. 74 арк.
284. Про кількість військ у Київській губернії 17.07.–22.10.1828 р.// ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 286. 71 арк.
285. Справа про відведення на міських землях полігону 30.04.1805 р.// Держархів м. Києва. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 33. 107 арк.
286. По скаргам мешканців передмість м. Києва: Куренівки, Приорки і Сирця на примушення їх до забезпечення провіантом військових постояльців. 1834 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 66 (1834). Спр. 74. 21 арк.
287. Справа про розквартирування військових частин у місті Черкасах 6.01.–22.12.1860 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 86. Оп. 1. Спр. 3. 79 арк.
288. Звіт про виконання натуральних повинностей населенням повіту 7.02.1841–19.01.1848 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 500. Оп. 1. Спр. 1. 71 арк.
289. Звіт спостереження за рівнем натуральних повинностей між людьми різних станів. 25.10.1865–5.07.1866 р.//Там само. Спр. 34. 44 арк.
290. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст.//УІЖ. 2000. Вип. 1 (№ 429). С. 61–71.
291. Переписка з Кам'янецькою квартирною комісією про передачу у власність купцем Фітерманом єврейському товариству будівлі для розміщення військ Кам'янецького гарнізонного батальйону, щоб це товариство було звільнене від постою військ жителями хуторів Мукши. Списки дворян і чиновників, що мають дома в міських хуторах і на Мукші 18.07.–1.11.1861 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 122. Оп. 1. Спр. 164. 33 арк.
292. 1849. Марта 14. О отбывании квартирной повинности местным купцам, имеющим собственных там домов//ПСЗРИ-П. Т. XXIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1850. № 23091. С. 156–157.

293. Розкладки квартирно-процентного збору з домовласників міста. 1860–1869 рр.//Держархів Черкаської області. Ф. 86. Оп. 1. Спр. 5. 175 арк.
294. Про асигнування з земського збору 600 рублів на квартирування військ 2.03.–17.05.1856 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 14. 49 арк.
295. Розкладки квартирного збору на мешканців міста Кам'янця і передмість на 1845, 1847, 1852 роки. 12.10.1845–19.10.1852 р.//Там само. Спр. 1. 78 арк.
296. Розкладки квартирно-процентного збору з домовласників міста. 1860–1869 рр.//Держархів Черкаської області. Ф. 86. Оп. 1. Спр. 5. 175 арк.
297. 1851. Марта 2. О квартирной повинности воинских чинов, владеющих в городах домами//ПСЗРИ-П. Т. XXVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1852. № 24993. С. 165.
298. Укази Волинського губернського правління за 1851 рік. 8.01.–29.11.1851 р.//Держархів Волинської області. Ф. 485. Оп. 1. Спр. 52. 71 арк.
299. Розгляд рапорта начальника 7-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Куприянова про поведінку економа поміщиці Бертольди з с. Плішевого, шляхтича Антошевського, який спричиняв всякі утиски нижнім чинам, що квартирували у маєтку і підбурював проти них селян с. Плішевого Дубенського повіту Волинської губернії 2.04.1834–17.07.1843 р. // ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 140 (1834). Спр. 30. 107 арк.
300. 1856. Октября 23. Об учреждении Квартирной Коммисии в м. Златополь Чигиринского уезда (Киевской губернии), принадлежащему поручику Лопухину//ПСЗРИ-П. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 31046. С. 908.
301. Оголошення Миколою I подяки дворянству Київської, Подільської і Волинської губерній за пожертви на користь армії, поранених і сімей загиблих у Кримську війну. З циркулярів цивільних губернаторів. 1.08.1853–1.02.1855 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 770 (1810–1912). Спр. 74. 437 арк.

302. Циркуляри Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1853 рік. 1.01.–1.12.1853 р.//Держархів Волинської області. Ф. 229. Спр. 317. 98 арк.
303. Переписка по звинуваченню депутата квартирної комісії Пекальського у складанні фальшивих протоколів. 20.04.1865–26.08.1868 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 380. Оп. 2. Спр. 6. 27 арк.
304. Дегтярьов С. І. Губернаторська перевірка державних установ Чернігівської губернії 1859 р. та її результати//Сумська старовина. 2010. № XXX. С. 152–163.
305. За скаргою мешканців Кам'янця на Квартирну комісію за неправильне складання Розкладки квартирного збору 19.06.1962–18.01.1863 р. //Держархів Хмельницької області. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 84. 19 арк.
306. По рапорту начальника 7-ї піхотної дивізії про спонукання Кременецької квартирної комісії до виконання вимог командира Полоцького піхотного полку про виділення квартир офіцерам 3.01.1861–14.03.1864 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 739. 134 арк.
307. По рапорту голови комітету делегатів міста Кременця штабс-ротмістра Вторжецького про зловживання Кременецької квартирної комісії. 1.01.1861–13.01.1864 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 740. 108 арк.
308. За скаргою радомисльського купця Білорусця на городничого за відмову видати йому білет на поставку продовольства для військ. 31.05.–4.06.1835 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 142 (1836). Спр. 684. 7 арк.
309. Наказ начальника Київської губернії про сплату грошей домовласникам міста Черкас за винаймання в них приміщень для адміністративних установ 26.03.–1.11.1858 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 86. Оп. 1. Спр. 1. 5 арк.
310. О передвижении войск на постоянные и временные квартиры, в 1856 г. Упразднение штаба Южной армии. Перевод дел в штаб 2-й Армии и

перевод главной квартиры из Одессы в Харьков 1856 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3696. 347 л.

311. Движение войск Южной и части Крымской армии на постоянные квартиры внутри империи, с маршрутами и дислокациями 1856 г.//Там само. Д. 3688. 65 л.
312. Закревский Н. Описание Киева. Москва: В типографии В. Грачева и К., 1868. Том первый. 455 с.
313. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 3. Волынская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1850. 239 с.
314. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир: В тип. губернского правления, 1869. Вып. второй. 500 с.
315. По рапорту командира Орловського піхотного полку про квартирування в місті Старокостантинові Орловського піхотного полку 10.7.–13.08.1861 р.// Держархів Житомирської області. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 743. 193 арк.
316. Справа по розслідуванню скарги унтер-офіцера 43-го Охотського піхотного полку Грабовського про його публічну образу міщанином міста Дубно Козакевичем Йосипом і виселенням з квартири 25.04.1865–31.06.1867 р.// Держархів Рівненської області. Ф. 370. Оп. 3. Спр. 619. 19 арк.
317. Переписка з військовими частинами про постачання дров, свічок, соломи для військових частин розквартированих в місті Кам'янці і Кам'янецькому повіті, вимоги і відомості щодо споживання кількості дров і свічок, список офіцерів 1-го батальйону Єлецького піхотного полку 19.04.–5.11.1863 р.// Держархів Хмельницької області. Ф. 122. Оп. 1. Спр. 193. 149 арк.
318. Справа по клопотанню поміщика Радомишльського повіту Галицького Миколи з проханням не займати будинок, що дістався у спадок після смерті поміщика Дембровського, військовим постоем через його ремонт

- 12.12.1831 – 10.10.1842 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 152. 121 арк.
319. Справа про розквартирування військ в Черкасах 30.12.1862–5.04.1863 р.// Держархів Черкаської області. Ф. 86. Оп. 1. Спр. 20. 31 арк.
320. Прохання міщан про звільнення їх квартир від військового постюю і надання допомоги для ремонту квартир 2.04.1863–9.05.1865 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 86. Оп. 1. Спр. 23. 45 арк.
321. Сборник статистический сведений о Киевской губернии за 1859 год. (С адрес-календарем лиц служащих в губернии на 1861 год). Киев: Типография Губернского Управления, 1861. 281 с.
322. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Изд. редакцією Подольских Губернских Ведомостей. Каменец-Подольск: В тип. Губернского правления, 1859. 179 с.
323. Укази Київського губернського правління і переписка з Черкаським міським Магістратом, міською поліцією і Квартирною комісією про витрати коштів по місту Черкасах 8.11.1852–30.06.1854 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 2. Спр. 666. 159 арк.
324. Справа про обрання депутатів до Черкаської квартирної комісії. 22.05.1863–3.04.1864 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 318. 21 арк.
325. Переписка з Подільським губернським правлінням, 48-м піхотним Одеським полком, донесення і рапорти депутатів Комісії щодо коштів на ремонт пекарських печей 30.08.1865–23.04.1868 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 121. 98 арк.
326. Справа по виборах депутатів Квартирної комісії 8.01.1862–21.01.1863 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 86. Оп. 1. Спр. 16. 61 арк.
327. Відомості по виконанню населенням і установами постійної повинності 15.01.–12.09.1860 р.//Там само. Спр. 6. 11 арк.
328. Єсюнін С. М. 12-й армійський корпус Київського військового округу в другій пол. XIX – на поч. XX ст.: до історії формування та становлення

військових гарнізонів//Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. зб. наук. пр. Київ: Національний військово-історичний музей України, 2012. С. 234–240.

329. Відомість про кількість дворів у місті Черкаси за 1865 рік, з урахуванням числа дворів, що відбувають постійну повинність; відомість про податки на постійну повинність і витрати на винаймання приміщень для військових команд 23.12.1865–18.01.1866 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. 5 арк.
330. Задорожнюк, А. Б., Реєнт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 270 с.
331. Циркулярний припис Міністерства внутрішніх справ, Подільського губернського правління і Губернатора, переписка з губернським військовим начальником, Кам'янець-Подільським губернським батальйоном, 129-м Бессарабським піхотним полком, протоколи комісії, акти та інше. Надсилання формулярних списків службовців, порядок зарахування міст з одного розряду до іншого, зміна квартирного постачання, звільнення від постою, видача офіцерам додаткових квартирних грошей, ремонт будівель, спорядження рекрутів, відомості про витрати сум квартирного збору 23.03.1865–28.07.1874 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 126. 238 арк.
332. Соса П. П., Кривенко С. І., Страшкевич В. Б. Вулиці Черкас Історичний нарис. Черкаси : НДІТЕХМ, 1997. С. 6.
333. Розкладки квартирно-процентного збору з домовласників міста. 1860–1869 рр.//Держархів Черкаської області. Ф. 86. Оп. 1. Спр. 5. 175 арк.
334. Переписка з міською Думою про видачу грошової допомоги військовим частинам 22.01.1860–7.07.1873 р.//Там само. Спр. 7. 49 арк.
335. Скрипник А. Ю. Виконання військових повинностей селянами Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст.//Український селянин: зб. наук. пр./ред. А. Г. Морозова. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип 13. С. 83–85.

РОЗДІЛ IV

ВПЛИВ ДИСЛОКАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ НА ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

4.1. Проблеми розташування та розбудови військової інфраструктури

Під час війн з Туреччиною та поділів Польщі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на Правобережній Україні опинилася значна кількість регулярних військ Російської імперії. Насамперед, на цих територіях вони зіштовхнулися з майже повною відсутністю необхідної військової інфраструктури для тривалого перебування: казарми, стайні, склади, приміщення штабів тощо. Це одразу ж спричинило низку проблем і суперечностей, які бажано було врегулювати швидко й ефективно. Належне розміщення та утримання військ мало два складники: по-перше, створення необхідної кількості будівель військового призначення, що потребувало часу і коштів, по-друге, налагодження системи забезпечення через земські повинності населення. Водночас, виконання цих завдань ніяким чином не повинно було стати причиною зниження боєздатності чи готовності військ до бойових дій.

Відомо, що квартирна (постойна) повинність зобов'язувала населення відводити приміщення для військ у місцях їхнього постійного розташування чи тимчасових зупинок. Російська імперія не була винятком, а швидше лідером серед європейських держав, де це суспільно-економічне явище було досить розповсюдженим та ледь не єдиним засобом забезпечення збройних сил житлом. Перспективним шляхом позбавлення населення цього обтяжливого обов'язку, що часто супроводжувався нерівномірним розподілом серед мешканців та незручністю для військ, було будівництво казарм [1, с. 851–852]. Окупаційно-споживчий характер присутності полків російської регулярної армії на території краю та відсутність перспективного стратегічного бачення розвитку збройних сил

у вищих ешелонах влади призвели до небувалої обтяжливості для населення, що вело до зuboжіння та занепаду господарств [2, с. 19].

Розташування російських регулярних військ на території Правобережної України мало важливий на той час чинник воєнного буття – це періодичне перебезування батальйонів чи полків з одного місця на інше, яке в тодішній військовій доктрині було звичним, поширеним і необхідним явищем [3, с. 103]. Насамперед варто з'ясувати причини таких переміщень військ та ступінь їхньої ефективності. Крім того, їх доцільно розділити на дві категорії: загальні (масові) та локальні (часткові).

До перших належать ті, які стали результатом: по-перше, заходів з метою посилення боєздатності у зв'язку з загрозою війни із Францією 1806–1807 рр., російсько-турецької війни 1828–1829 рр., польського повстання 1830–1831 рр., угорського походу 1848–1849 рр., початком Кримської кампанії 1853–1855 рр.; по-друге, наслідком загального переформування армійської піхоти, регулярної кавалерії й артилерії, які мали місце в 1807–1808 рр., 1833–1834 рр., 1862–1864 рр. з уведенням нових статутів і норм; по-третє, зосередження великої кількості військ на місцях царських оглядів, як-от: у 1822–1823 рр. під Тульчином корпусів 2-ї Армії, а у 1837 р. – корпусу Резервної кавалерії і Зведеного кавалерійського корпусу разом з укомплектованими безтерміново-відпускними солдатами резервними і запасними військами, біля міста Вознесенська Катеринославської губернії [4, с. 377]. Ці частини прибували з обозами, усім тиловим господарством для належного облаштування табором на певний термін. По-четверте, передислокації піхотних корпусів з одного району розташування до іншого, наприклад, 5-го піхотного корпусу напередодні походу до Угорщини 1848 р. з міста Єлизаветграда – центру військових поселень – на територію Подільської і Волинської губерній [5, с. 56]. Без урахування власного тилового транспорту полкам корпусу було потрібно 889 обивательських коней та 695 возів [6, с. 1].

Локальні переміщення відбувалися набагато частіше і мали більше причин для цього. Головною з них було переконливе бачення командуванням

необхідності й користі періодичної передислокації окремих полків з метою тренування швидкої готовності виступу в похід з усім тиловим господарством та порядку пересування стройових підрозділів та руху обозів [7, с. 21]. Зокрема, у кавалерії це вважалося необхідним для тренування вершників, коней, відпрацювання порядку руху ескадронів на марші, що входило до „системи військового виховання рухливості військ” [8, с. 69]. Відтак, на одному місці полк гусарів чи драгунів перебував близько двох років, а потім вирушав на „нові призначені квартири”. Зі спогадів старого солдата: „Ми завжди були готові до виступу в похід. Солдатський багаж перевозився на артільних конях. Тому переходи з одних квартир на інші не були для нас обтяжливими” [9, с. 54, 215].

Звичайною практикою в першій половині XIX ст. для військ, розташованих у Правобережній Україні, 3, 4 і 5-го піхотних корпусів стали ротації (періодичні зміни) кожних три роки окремих частин у Царстві Польському [10, с. 99]. Вважалося, що перебування у „ворожому оточенні” мало тримати російські війська в постійній готовності та стимулювати вишкіл [11, с. 176].

Не менш важливою причиною був економічний фактор. Якість постачання продовольством і фуражем залежала від стану господарства на певній території. Своєрідним індикатором була кількість зібраного й заготовленого в магазинах і поміщицьких маєтках збіжжя. У випадку високого врожаю ціни зменшувалися, і туди, з метою скорочення фінансових витрат, переходили певні полки. Чи навпаки, війська забиралися, щоб полегшити мешканцям військовий постій у зв'язку з неврожаєм чи пошестями [12, с. 52–53].

Для раціональної передислокації військ з 1811 р. у Військовому міністерстві, штабах армій, корпусів і дивізій користувалися спеціальною Маршрутною картою Європейської Росії на 31 аркуші. Крім природного ландшафту, особливі позначки мали місця ночівлі військ та відстані між ними, нанесена мережа шляхів, які поділялися на три розряди, позначено кількість населення в містах і селах [13, с. 24]. У 1851 р. карта зазнала модернізації з урахуваннями змін, що відбулися, і була поширена в усіх губернських установах з метою координації зусиль з

військовим начальством. До обов'язків повітових дорожніх комісій та повітових землемірів входило опікування військовими шляхами та утримання їх у належному стані. Періодично проводився огляд. Ті ділянки, які потребували ремонту, позначалися на планах, а фахівці визначали, що саме потрібно виправити [14, арк. 5]. У той же час армію активно використовували для проведення різноманітних державних робіт відомств Шляхів сполучення, Інженерного, Військових поселень і Міністерства фінансів. Солдати майже за безцінь будували дороги, мости, фортеці, житлові будинки, укріплювали лінію кордонів тощо [15, арк. 2–10]. Згідно зі статистичними даними, у 1826–1851 рр. військовослужбовцям за важку працю сплачували тільки половину від денного заробітку вільного робітника, що складало економію до 7 млн. рублів сріблом на рік [16, с. 26].

З 1796 р. законодавчо було закріплено основні засади розташування військ на нових анексованих територіях імперії [17, л. 1–11; 18, с. 140–143]. Відповідно до затвердженого загального розпису, піхота перебувала в містах і містечках, кавалерія – на території повітів [19, с. 239; 20, с. 619]. У теплу пору року, з квітня по жовтень, наказувалося зводити полки до купи для оглядів і маневрів, а при нестачі квартир облаштовувати тимчасові табори. Спочатку все виглядало шляхетно і пристойно, а місцева влада мала всі можливості для належного забезпечення потреб військових [21, арк. 1–3]. Так, імператор Павло I як прихильник пруської військової доктрини велику увагу приділяв кавалерії. З лютого 1797 р. за його указом перебування військ „на квартирах” передбачало передачу „полкових підйомних”, тобто тяглових і обозних коней, на утримання місцевого населення, ще й з виплатою так званих „ремонтних грошей” [22, с. 349–350]. Казенні й поміщицькі селяни отримали право використовувати коней і гроші на власний розсуд, але під контролем місцевого начальства, з умовою перевезення на них провіанту з магазинів до полків і утримання їх у належному стані.

У Подільській губернії на 308710 осіб з одного гусарського і шести мушкетерських полків було видано 1278 коней і 1917 руб. відповідно; у

Волинській на 260050 мешканців з двох кірасирських і трьох мушкетерських видали 908 коней на суму 1362 руб.; у колишній Брацлавській та Київській губерніях на 521599 мешканців з одного гусарського, двох гренадерських полків, двох артилерійських батарей і понтонної роти видали 2682 коней та суму 9004,5 руб. [23, с. 15–18.]. Однак у вересні вийшов зовсім протилежний указ, за яким селяни не тільки повертали коней у військові частини, а й мали сплачувати „з кожної ревізької душі” по 13 коп., а з березня 1798 р. – ще плюс 26 коп. на їхнє утримання до Казенних палат своїх губерній. Виходила солідна сума: надходження складали 425240 руб. на рік замість витрат у розмірі 12283, 5 руб. [24, с. 737; 25, с. 113–114].

Відповідно до указів та розпоряджень стройові (верхові) коні в кавалерійських полках отримували овес та сіно з „провіантських магазинів”, а так звані „підйомні” (обозні) – те, що закуповувалося в населення [26, с. 589; 27, с. 725–726]. Таким чином, постачання військ усім необхідним потрапило в пряму залежність від загальної економічної ситуації в губерніях. За умови неврожаю чи високого рівня експорту, а відповідно й збільшення ринкових цін на продовольство і фураж, зростали не тільки витрати на їхнє придбання, а ще й ризик взагалі залишитися без запасів [28, с. 1068–1069]. У таких випадках видавалися укази Сенату про заборону вивозу до тих пір, поки Провіантський департамент не поповнював їхню кількість. Такі втручання у формування цінової політики призводили до нестабільності самого ринку в правобережних губерніях та різких коливань, що негативно відображалося на добробуті населення [29, с. 94].

З настанням літа кавалерійським полкам були потрібні місця для випасу своїх коней. Військова комісія визначала „за вимогою полків для випасання стройових коней на пасовиськах та інших місцях [...] в інспекціях Українській, Дністровській і Київській” термін – протягом двох місяців. У цей період елітним кірасирським полкам винаймалися луки для покосу сіна та гроші на його вивезення. Гусарські ж і драгунські коні мали випасатися на селянських луках і

вигонах [30, арк. 1–9; 31, л. 1–3]. Кавалеристи пригадували: „Наприкінці травня ескадрони з полкового збору розходяться на „траву”. „Трава” – це кавалерійські канікули. Починаються вільні часи для коней і людей” [32, с. 134].

На підставі „Інструкції полковнику кінного полку”, його командир мав право вимагати від місцевого цивільного начальства необхідної кількості площ для випасу за рахунок сільських громад, чим вони активно користувалися. Водночас, військовим рекомендувалося уникати „створення незручностей сільським установам у ході польових робіт”, яку вони часто ігнорували [33, с. 121]. Проте, усе це викликало невдоволення селян, яке в результаті переростало в конфлікти і сварки з солдатами і офіцерами [34, арк. 2–9].

У більшості випадків перебування в населеному пункті кавалерійської частини було справжнім лихом для його мешканців. З 1803 р. передбачалося опікування над військовими стайнями селянських громад власним коштом, „утримання та ремонт їх, тому що, вони (селяни – А. С.) звільняються від перебування коней у своїх обійстях” [35]. Набагато гіршою була ситуація, якщо таких стаєнь у селі не було. Тоді браві кавалеристи розташовували своїх коней у селянських стайнях та хлівах, а худоба господарів опинялася на вулиці [36, арк. 1–2, 16]. Подібні реалії так негативно налаштовували селян проти військових, що, користуючись зручними нагодами, вони вдавалися до помсти [37, арк. 239; 38, л. 22–29]. Іноді повітовому начальству вдавалося знаходити компроміси з військовими, залагоджувати суперечки та нівелювати принципові розбіжності. Коли всіх усе влаштовувало, наступав спокій, а потім і симпатія: „Дворянство Вінницького повіту користувалося дружнім ставленням офіцерів Харківського драгунського полку і зразковою поведінкою нижніх чинів під час дворічного перебування”. Коли полк виступав на нові квартири, зібралося майже все дворянство на чолі з предводителем Якубовським [39, с. 3]. Командир 36-го егерського полку Каширамов 1-й рапортував начальству: „Обивателі Чигиринського повіту Київської губернії, поміщики і казенні селяни, де розташований полк, за спокійне квартирування поводяться з нами не як з гостями,

а як з друзями своїх сімей. Добровільно відмовилися взяти платню у червні за провіант, сіно і крупи, бажаючи спрямувати кошти 6027 руб. в артильну солдатську касу” [40, с. 3].

Олександр I через Міністерство внутрішніх справ наказав губернському начальству разом з шефами (командирами) полків знайти можливості для побудови стаєнь там, де їх немає, в обов’язковому порядку: хоча б „[...] з подвійного тину, сіна, солом’яних чи очеретяних дахів” до наступної зими [41, с. 496]. Військові самі були зацікавлені в швидкій побудові стаєнь і всіляко спонукали місцеву владу [42, с. 2–3, 7]. Крім цього, надалі було законодавчо регламентовано, що саме має будуватися на кошти „міських і сільських обивателів”: караульні будинки, будки і шлагбауми; конюшні для стройових коней, караульні хатки, „чулани для амуніції” та полкові лазарети [43, с. 210–212]. З весни 1804 р. розбудова такої інфраструктури почалася в місцях найбільшого скупчення військ: в Уманському, Київському та Радомишльському повітах. Відчутну допомогу надавали місцеві латифундисти. Київський губернський предводитель Т. Козловський наголошував на суттєвій допомозі з боку управителя маєтками графа Потоцького, бригадира Качковського, людьми і матеріалами [44, арк. 26–31, 41].

Більше того, центральна влада намагалася всіляко залучити місцеве дворянство до справи побудови житлових приміщень, утримання і доглядання за стайнями. Планувалося призначати за вибором дворянства доглядачів із правом витрачання коштів на ремонт і утримання. Разом з тим, загальна розбудова військових об’єктів у містах і містечках вимагала чималих капіталовкладень. Тільки будівельні матеріали для дерев’яних і кам’яних споруд під штаби і квартири коштували від 18 до 30 тисяч злотих [45, арк. 1–2, 47]. Щоб зменшити витрати з державного бюджету і перекласти частину фінансових затрат на місцеве населення, Петербургом було наказано узгоджувати з місцевою владою, дворянством та губернським архітектором усі проекти і плани. Така демократія й

увага до місцевої шляхти з боку влади мала її спонукати до активнішої участі в цих справах [46, арк. 365, 424–426].

Олександр I підійшов до питання розташування військ комплексно. Створена за його наказом комісія мала діяти за трьома напрямками: визначити загальний стан військ, уточнити їхню чисельність та з'ясувати подальші умови і перспективи облаштування. Належну увагу приділяли розташованим біля західних і південно-західних кордонів імперії полкам. Генерали планували кількість необхідних для зовнішньої оборони і „збереження внутрішньої тиші” сил з огляду на стан кордонів та потужність сусідніх держав [47, л. 1–4]. Виконання таких завдань передбачало утримання в Правобережній Україні чималого контингенту, з поступовим посиленням його додатковими військами. Такий підхід став визначальним у стратегічних планах російського самодержавства в першій половині XIX ст. [48, с. 85]

Задля оптимального планування в штабах та Інспекторській експедиції прагнули знати, де точно перебувають полки і батальйони на квартирах, у яких населених пунктах розташовані штаби і окремі роти та ескадрони. Починаючи з червня 1804 р., інспекторам військ наказали скласти спеціальні списки-відомості, і двічі на рік, 1 липня і 1 січня, доповідати про будь-які зміни [49, арк. 2–8; 50, л. 1–2].

У січні 1812 р. було затверджено „Статут управління Великою Діючою Армією”, у якому серед багатьох положень регламентувалося розміщення військ на квартирах. Підтверджувалися попередні розпорядження і накази, а особливу увагу приділено місцям збору підрозділів у батальйони і полки на випадок тривоги [51, л. 5–6]. Окремі параграфи передбачали покарання за законами воєнного часу: мародерство, нерегламентоване користування возами і кіньми мешканців, самовільна відсутність на квартирі вважалася втечею [52, с. 74]. Це мало зміцнити не тільки дисципліну, а й підвищити ступінь довіри в населення до армії.

До „Статуту” додали цілу низку спеціальних бюрократичних документів у вигляді окремих „форм”. Серед них два види „Охоронних листів” від імені царя, які видавали окремим містам, селам, помістям, особам, що отримували імунітет від образ, утисків і претензій з боку військових під загрозою судового покарання останніх, а також звільнення від постою, „військових вимог та інших повинностей”. Наприклад, після сильної пожежі іменним наказом царя було звільнене від постою місто Старокостянтинів [53, с. 360; 54, с.23].

Ще більшого значення командування надавало облаштуванню військ на західних кордонах напередодні війни з наполеонівською Францією. Така дислокація передбачала постійну готовність до виступу по тривозі [55, с. 11; 56, с. 18]. Командувач 2-ї Західної армії генерал П. Багратіон ще в березні 1812 р. в окремому наказі звертав на це увагу командирів дивізій. Він вимагав, щоб полки були в постійній готовності до виступу, рекомендував створити солдатські артілі і своїм коштом себе утримувати, уникаючи масових хвороб через якісну їжу та питво [57, л. 138–139].

Проблема зловживань військ щодо місцевого населення навесні 1812 р. турбувала командування. До П. Багратіона надходили скарги від місцевої влади щодо насильницьких дій солдатів при отриманні селянських возів та продовольства. У наказі він наголошував „[...] яким чином буде дотримуватися належний порядок при пересуванні по чужій землі, коли усім відомо, що в своїй припускається відступ від законів [...]”. Вимагав жорстко припиняти такі вчинки і погрожував судом [58, л. 18]. Командири частин перевищували повноваження і заставляли представників цивільної влади виконувати не окреслені законом функції з обслуговування військових [59, арк. 23; 60, с. 6].

З огляду на тодішні реалії планове і послідовне будівництво сталих військових споруд у Правобережній Україні майже з нуля потребувало великих капіталовкладень, а найголовніше – часу. Тому, насамперед було вирішено протягом 1802–1805 рр. негайно відремонтувати всі придатні будівлі за рахунок міських магістратів і ратуш [61, арк. 75]. Цивільні губернатори отримали

розпорядження максимально спонукати міські установи до швидкого ремонту та належного облаштування [62, арк. 3–9]. Об'єктивних й суб'єктивних причин, як - то брак коштів, будівельних матеріалів та робітників, не брали до уваги. Із зволіканням з ремонтом, частина армійських підрозділів ризикувала в холодну пору року опинитися просто неба – в полі чи на вулиці. Якщо дозволяли кошти чи ситуація з розміщенням військових у місті була катастрофічна, то міські думи оперативно ухвалювали рішення про купівлю нерухомості в приватних осіб. Як правило, це були будинки вартістю від 2000 до 4000 руб., а в них мали проживати тільки обер- чи штаб-офіцери [63, арк. 4–5].

Щодо квартирної постою в місцевого населення, то на початку ХІХ ст. було вироблено низку правил і норм. Перебування на квартирах поділяли на зимове (вінтер-квартири) та літнє (кантонір-квартири), за терміном на постійні (довготривалі) чи тимчасові (короткотривалі). У холодну пору року війська перебували в обладнаних і утеплених будівлях, а з настанням тепла виводилися в табори чи в населені пункти [64, с. 35]. У такому разі кількість квартирантів безпосередньо залежала від майнового стану обивателя: чим більша будівля, тим більше солдатів. Генерали і старші офіцери мали право на декілька кімнат чи окремий будинок, зі стайнею і погребом, солдатів селили максимально щільно, як дозволяли розміри приміщень. На кожного рядового виділялося по 3 сажени (64 сантиметри ширини) спального місця. Крім того, за наявності, передбачалося облаштування на квартирах офіцерських і солдатських дружин і дітей, їхнього майна та худоби. Після виступу частини в похід за ними зберігалось помешкання та виплачувалися квартирні гроші [65, с. 253–254; 66, с. 83–85].

Господар мав надавати дрова і свічки, а також відро, велику миску, лопати, сокиру та стіл зі стільцями [67, арк. 4; 68, арк. 7–8]. Так звані „Ротні двори”, музиканти, барабанщики, флейтисти, швальні, тобто швейні чи чоботарні, майстерні мали розташовуватися в окремих будинках. Там, де розміщено штаби, потрібно було за рахунок обивателів забезпечити приміщення столами, стільцями, шафами та іншими меблями [69, арк. 7–14]. З початку ХІХ ст. обов'язковим для

населення всіх губернських і повітових міст було постачання дров за рахунок міських коштів чи добровільних внесків [70, арк. 1–18; 51–52].

Солдати-ветерани пригадували: „На квартирах стояти було добре: справжнім господарем був солдат, а не обиватель” [71, с. 55]. „Найкраща стоянка для солдата – це один взвод в глухому селі. Начальство над ним – один вахмістр, і служба набагато легша. Прийде солдат на зимову квартиру, і поселиться в знайомого господаря, в якого він був і минулої зими, і позаминулої. Тут він своя людина [...]” [72, с. 71–72].

Однак, не все було так ідеально, як описують попередні автори. Частина солдатів не знала чи забула слухні і лаконічні вербальні настанови О. Суворова: „Обивателя не ображай! – він нас поїть і годує. Солдат не розбійник” [73, с. 275]. Офіцери-іноземці на службі в російській армії висвітлювали й негативні явища солдатського постюю. „У завойованих областях, особливо в Польщі, російський солдат є горем для господаря [...]” [74, с. 152]. Подібна зухвала поведінка незваних гостей викликала емоційний спротив, який трансформувався в одних випадках у повне підкорення тодішнім порядкам і законам, в інших – спроби будь-якою ціною позбутися квартиранта, наприклад, через умисне отруєння, замасковане під неякісну їжу [75, арк. 1–5].

Іноді така адаптація до соціального середовища створювала цікаві форми солдатського буття. В артилерійському гарнізонному цейхгаузі Києва рядові Марченко, Курочкін та унтер-офіцер Дмитрієв відкрили майстерню з ремонту, облаштування та тюнінгування кінних екіпажів на замовлення. За власні зароблені кошти солдати найняли оббивальника салону, двох малярів для фарбування і двох ковалів для зовнішнього оздоблення декоративними металічними елементами, налагодили торговельні зв'язки з купцями для закупівлі необхідних матеріалів. Коли попит на красиві й стильні екіпажі зріс, а в місті серед еліти розпочався справжній ажіотаж на таку продукцію, майстерню було викрито. За розпорядженням командування гарнізону, військового міністра та на підставі військових законів було накладено заборону на подальшу діяльність.

Солдатів покарали, а майстерню формально передали в розпорядження міської думи [76, арк. 1–2зв].

Незважаючи на норму закону, командування дивізій і полків, які виступали в похід, завжди нагадувало місцевій владі про свої родини [77, арк. 7, 12–22]. Під час подій листопада 1830–1831 рр. усіх дружин генералів і вищих офіцерів зі штабу Діючої армії з території Царства Польського відправили подалі в тил до Мінської, Вітебської та Київської губерній, де місцеве начальство зобов'язали надати квартири і забезпечити квартирними грошима [78, с. 61]. Подібних прохань і рапортів від військових з початком бойових дій у першій половині ХІХ ст. надходило дуже багато, і всі просили залишити родини на квартирах в обивателів чи надати нові [79, арк. 99].

Звільнялися від постою будинки священників усіх конфесій, медичні заклади, освітяни, службові споруди поліції та місцевих військ [80, с. 135–138]. Запобігаючи прогнозованому свавіллям військових, представники місцевої влади і духовенства задалегідь писали рапорти губернаторам з проханням „звільнити їх будинки від солдат на підставі Височайших привілеїв і жалуваних грамот” [81, арк. 1; 82, арк. 2–4]. Своєю чергою, намісницьким, а потім і губернським органам влади доводилося періодично нагадувати повітовій владі про дотримання букви закону через ситуативну вигоду з поселенням військових і, таким чином, уникнення конфліктів з ними [83, арк. 1–4].

Міщанам дозволялося відкупуватися від цієї повинності згідно зі складеним квартирною комісією і затвердженим військовим губернатором табелем. Ще одним шляхом полегшення стала ініціатива царя Олександра І до керівництва МВС щодо можливості пільгових кредитів губернським магістратам на будівництво військових казарм. Зокрема, держава була готова надати в 1820 р. владі Києва 1,5 млн. руб. під невеликі відсотки на термін до 8 років [84, арк. 2]. Там, де вони були зовсім відсутні, військові нерідко самовільно чи з мовчазної згоди місцевого начальства займали вільні будинки [85, арк. 39–41].

З великими труднощами, після тривалої бюрократичної війни між військовими і губернським начальством, за фактом остаточного запровадження і налагодження занять в університеті св. Володимира, його та інші навчальні заклади Києва в 1839 р. вдалося звільнити від постійної повинності. Компенсувати доводилося із земських зборів і щорічно надавати військовим 9980 руб. на рік для наймання необхідних будівель [86, с. 431–433]. У провінції також спостерігалися подібні ситуації, але закон був на боці освітян і священників, тому їм вдавалося відбиватися від зазіхань на свою нерухомість [87, арк. 1–3, 19–22; 88, арк. 1–7].

Будівель, зазвичай, не вистачало, тому тривали справжні паперові баталії за кожен дім. Власники шукали об'єктивні причини уникнути такої незручної повинності, а влада майже нічого не хотіла чути. Декому взагалі не варто було про таке турбуватися. Звільнялися від постою генерали, що проживали в Києві та інших губернських містах, їх вносили до списків „недоторканих” [89, арк. 3, 12–14, 24–27, 34, 54, 86].

Іноді всі встановлені правила і норми квартирування летіли шкереберть від неузгоджених планів і дій військового та цивільного губернського начальства. З огляду на військову необхідність, командування армій планувало розташувати полки там, де для них не існувало необхідних умов, не повідомивши і не погодивши цього з місцевою владою [90, л. 9–12; 91, л. 2].

Від поганої роботи штабів і квартир'єрів страждали солдати та населення й у наступні десятиріччя, особливо при пересуванні великих мас військ. Рішення про облаштування штабу і квартир військових чиновників 2-го піхотного корпусу в маленькому місті Кременці на початку жовтня 1834 р. приймалося без урахування стану житлового фонду [Додаток І]. Виявилось, що частина будинків непридатна для проживання напередодні зими. Причина полягала в тому, що власники цих будинків втратили значну частину прибутків після закриття Кременецького ліцею і відмовлялися їх ремонтувати. Прохання командира корпусу генерала К. Крейца до генерал-губернатора В. Левашова було схоже на крик по допомогу. Тільки

після приведення в дію всієї бюрократичної вертикалі місцевий поліцмейстер і квартирна комісія за казенні 550 рублів сріблом та кошти обивателів розпочали ремонт. Також виявилось, що до цих пір мешканці міста не мали постійної повинності взагалі [92, арк. 1–2, 5–14]. За рапортом васильківського городничого до військового губернатора Княжніна наприкінці жовтня 1830 р., йшлося про таке: „За наказом Головнокомандувача до міста прибув Олексопольський піхотний полк, який вимагає квартир і приміщень. Однак в місті стоїть другий полк – Пензенський піхотний, який займає усі квартири”. За наказом генерал-квартирмейстера 1-ї Армії останній пішов до Києва [93, арк. 1, 4].

Поступове поширення і розгалуження в Правобережжі мережі корчм та шинків стало результатом великої концентрації військовослужбовців у населених пунктах. Якщо військова частина була великою і стояла довго, то гендлярі прагнули усіма правдами і неправдами поставити корчму якомога ближче до казарм чи стаєнь, при цьому порушуючи й ігноруючи відведену законом відстань у 300 сажнів [94, с. 91–92]. З 1848 р. заборонялося облаштовувати такі заклади ближче, ніж 150 сажнів від казарм, кадетських корпусів, батальйонів військових кантоністів та шпиталів. За словами військового міністра „[...] існування шинків поблизу, утруднює контроль за моральністю нижніх чинів [...]” [95, с. 591–592]. З іншого боку, втратити свою постійну клієнтуру господарям теж не хотілося. Такий бізнес приносив чималі доходи, хоча і був дещо небезпечним через торгівлю алкоголем і ментальність солдатів. Коли полк виступав у похід, то для власників шинків це була справжня трагедія, але коли він повертався – велике свято! Таке, що про нього писали газети. „Гайсинський купець 3-ї гільдії Израель Розінг, від радості з нагоди щасливого закінчення Компанії проти заколотників Венгрів, пригостив [...] нижніх чинів Вознесенського Уланського полку, що повернувся з походу до міста Гайсина, по чарці горілки, по пів фунту м'яса, булці та кухлю пива кожному”, за що отримав подяку від Миколи I. [96, с. 1]. Після цього він знову міг розраховувати на тисячу нових відвідувачів корчми, хизуючись увагою імператора як рекламою.

На початок 30-х рр. поступово окреслюється стала військова інфраструктура, яка вимагала належного догляду і утримання по лінії Інженерного відомства [97, с. 38]. У губернських центрах забудовувалися „вільні від використання землі” для освоєння під нові військові будівлі [98, арк. 20–37; 99, арк. 36–38]. У Києві з весни 1827 р. тривала побудова цілого містечка: „[...] біля річки Либіді, по Малій Васильківській дорозі, на недалекій відстані від недавно побудованого ділового (ремісничого – А. С.) двору і стаєнь, обрано Військовим міністерством місце для облаштування слободи майстрів Київського Арсеналу” [100, арк. 1–2]. Планувалося опанувати 11 десятин землі, за які київський магістрат отримував орендну платню в розмірі 4183 руб. 5 коп. на рік [101, арк. 2–9].

Незабаром стало зрозуміло, що для київського гарнізону цього замало. У 1834 р. були закладені кам'яні казарми, які будували швидкими темпами й закінчили у 1839 р. [102, с. 337]. З січня 1835 р. було наказано не поселяти і не дозволяти покидати підрозділам казарм без належного прийому і здачі за інвентарними описами між місцевим комендантом та командиром частини [103, с. 57]. У лютому того ж року посилили відповідальність за дотримання чистоти і порядку в казармах з метою запобігання розповсюдження хвороб серед солдатів та „збереження самих казарм, на будівництво і утримання яких витрачаються досить значні кошти [...]” [104, с. 164]. З метою збереження і правильної експлуатації громадських будівель у повітових містах, зокрема й тих спорудах, де проживали військові, запроваджувалися посади комісарів із нагляду за будівлями. Пропонували мати трьох таких чиновників та трьох кандидатів у кожному місті за рекомендацією міських дум і подальшого затвердження губернським начальством. Метою запровадження таких посад стало намагання належного утримання таких будівель, моніторинг їхнього стану та ефективного використання [105, арк. 1–3].

У березні 1836 р. було розглянуто питання про призначення квартирних грошей для генералів та чинів провіантського і військово-медичного відомств у Києві. Ще з 1832 р. такі виплати проводили із загальних земських зборів

Київської губернії, за додатковою розкладкою земських повинностей на загальну суму 47447 руб. 35 коп. Через чотири роки цього виявилось недостатньо. На прохання генерал-інтенданта 1-ї Армії, виплати були суттєво підвищені, як-от: чиновник V класу отримував замість 800 руб. 1400 на рік; VI замість 600 – 1000 руб.; на 100 рублів підвищували квартирні чинам від VII до XIV класів; а для рядових і унтер-офіцерів залишилася незмінною – 25 і 40 руб. відповідно. Ті, хто отримував ці гроші, не мали права вимагати квартири, а сплачували за квартирування. [106, с. 167–169].

З поразкою польського повстання 1830–1831 рр. на підставі указу від 6 травня 1831 р. на маєтки дворян, „викритих і доведених в участі в заколоті з використанням зброї”, було накладено секвестр. У квітні 1836 р. за наказом Миколи I всі конфісковані в повстанців маєтки на території Подільської і Київської губерній було передано до Військового міністерства [107, с. 71]. Зважаючи на те, що в них постійно перебували війська й обози, цар вирішив „[...] для зручності й простоти в управлінні цими маєтками, передати їх під нагляд місцевого військового начальства” [108, с. 383–384]. За умови правильного ведення господарства це давало можливість забезпечувати військових усім необхідним, не сплачуючи жодної копійки, крім того, за потреби активно використовувати працю солдатів [109, арк. 3]. Через рік було затверджене „Положення про управління маєтками військового відомства в Київській і Подільській губерніях”, де регламентувалися всі сфери діяльності і структура [110, с. 262–279]. Але все це дуже було схоже на звичайні військові поселення і зусиллями О. Аракчеєва опинилося під його контролем [111, с. 27].

Економічна неспроможність жителів частини міст і містечок Правобережної України утримувати військових власним коштом виливалася в листи відчаю до влади. „Міста Радомисля, Міщанське, Християнське і єврейська громади, а також громада євреїв містечка Чорнобиль, звертається з проханням: зважаючи на бідне становище, ми не в змозі сплачувати казенні податки, виконувати обтяжливий військовий постій [...]”, те ж саме в містечку Ярмолинці Подільської губернії

[112, арк. 2–15; 113, арк. 1–2]. У м. Острозі Волинської губернії населення жило в таких злиднях, що солдатам Охотського єгерського полку за відсутністю коштів місцева влада не могла забезпечити дровами для приготування їжі та випічки хліба [114, с. 698]. Єврейське товариство міста Ратно офіційно відмовилося сплачувати свічковий збір за 1846–1847 рр., нарікаючи на бідність [115, арк. 2–18]. Поміщик Київської губернії Казимир Мазаркевич писав губернатору: „Моє вотчинне містечко Махнівка розташоване поблизу двох губерній – Волинської й Подільської, і стоїть на перехресті партикулярних і казенних шляхів, і від цього страждає [...]” [116, арк. 1–5]. Іноді самі військові тікали з таких населених пунктів, особливо елітні підрозділи, що звикли жити в комфортних умовах [117, арк. 3; Додаток 7].

Одинокі позитивні випадки широко висвітлювалися в пресі. Прикладом гармонійного співіснування військових і місцевих мешканців у Києві на початку ХІХ ст. став Московський гренадерський полк, який, перебуваючи у місті близько десяти років (1798–1808 рр.), „доброю поведінкою заслужив вдячність мешканців” [118, л. 5]. У Ямпільському повіті Подільської губернії в 1817–1818 рр. стояв Олонецький піхотний полк. Солдати і офіцери висловлювали щиру подяку поміщикам і мешканцям за „дружнє ставлення” [119, с. 1]. Схожу картину можна було спостерігати в деяких віддалених від основних шляхів містечках [120, арк. 1–8; 121, с. 331–332].

За спогадами сучасників, комфортне життя в місті призводило до падіння дисципліни та бойових навичок, що негативно позначалося на загальному стані полку. Так, генерал І. Паскевич у „Походних записках” пригадував: „Були добрі полки, а мені дістався найгірший, якраз у той час, коли ми готувалися до боротьби зі страшним імператором французів. Я вивів полки з міста, де було неможливо навести лад, до таборів. Три місяці посиленних занять (муштри – А. С.) і шість тижнів у таборі дали мені можливість навести порядок [...]” [122, с. 76]. Іноді самі командири були винні у низькій боєздатності своїх полків через низьку професійну підготовку та незнання справи, що спричиняло анекдотичні випадки.

Так, під час інспекції кавалерійського полку генерал побачив, що коні надзвичайно худі і неспроможні виконувати маневри. Полковник виправдовувався: „Це дивно [...] ніяк не можу їх відгодувати. Я пробував давати їм січку і [...] моркву”. „Моркву?” – запитав генерал. „Це добре, а Ви, полковнику, їх вівсом не пробували годувати?” [123, с. 265–266].

У середині XIX ст. військова інфраструктура поступово розвивалася, у гарнізонах з'явилися батареїні школи, навчальні і караульні приміщення, а подекуди бригадні й полкові бібліотеки [124, арк. 2–6; 125, арк. 1–3; 126, с. 24]. Це все додаткове господарство, разом з бойовими підрозділами, також потрібно було освітлювати й опалювати [Додаток 3]. Пішли перевіреним шляхом: за згодою Військового міністерства і МВС ці витрати поклали на міські доходи, а якщо їх не вистачало, то на губерньський земський збір [127, с. 389].

Однак, цього разу перевірена схема працювала неефективно. Місцевій владі набридло бути нянькою, „швидкою допомогою” і виконувачем усіх бажань та забаганок військових. А ті, своєю чергою, з огляду на букву закону вимагали якісного і швидкого забезпечення всім необхідним. Ці суперечності особливо загострювалися в холодну пору року, коли потреба в дровах і свічках зростала в рази [128, арк. 2–9; 129, арк. 1–4; 130, арк. 1–4; 131, арк. 2–7; 132, с. 45]. З початку 40-х рр. усю територію імперії було поділено на кліматичні зони. За погодними умовами протягом календарного року визначали норми споживання палива та терміни використання, що певною мірою полегшило процес забезпечення для місцевої влади. Три губернії Київського генерал-губернаторства увійшли до так званої „південної смуги”, де обов'язкові норми були нижчими за північні регіони [133, арк. 1–6].

Причиною таких промахів було невдале планування та стратегічні прорахунки штабістів щодо місць розташування і подальшого забезпечення війська та їхньої інфраструктури. Якщо в теплу пору року в Кременецькому, Радивилівському, Вишневецькому, Ямпільському та Теофіпольському повітах Волинської губернії кавалерійські полки протягом декількох років перебування

мали достатньо пасовиськ та їм вистачало всього необхідного, то з настанням зими питання обігріву й харчування поставало досить гостро [134, арк. 1–3; 135, арк. 9, 20–21; 136, с. 455–462].

Важке гарнізонне життя з його постійними і нудними побутовими проблемами негативно відображалося на моральному стані солдатів. Коли оголошували збори в похід, це сприймалося як радісна звістка та можливість вирватися з набридлого середовища. З радістю і оптимізмом „нижні чини” полків, які дислокувалися на Поділлі й Волині, зустрічали повідомлення про початок військових кампаній у 1848–1849 рр. та 1853–1856 рр. Офіцери у спогадах висловлювались так: „Зараз солдат цілком задоволений своїм становищем, цей похід хай ніколи не закінчується, солдату він не набридне; тому що він йому набагато приємніший, ніж ті зимові квартири в Поліссі, в Овруцькому й Луцькому повітах, де солдати стали хворіти, а бідолаги поліщуки через брак пайків, якими мали харчувалися солдати, пухли від голоду. Солдат радісний, що втік від волинської холери [...]” [137, с. 38–39].

На початку 50-х рр. існували два види постійної повинності населення: грошові збори чи натуральна повинність. При відсутності казармених приміщень місцеві квартирні комісії були зобов’язані винаймати для військ придатні будівлі зі всіма необхідними солдатам меблями і речами [138, арк. 1–8; 139, л. 1–11]. Комплектування покладали на органи Міністерства внутрішніх справ (МВС), тобто на місцеву владу. Зберігалася процедура прийому і здачі за описом усіх речей і самого приміщення між військовим командуванням і владою [140, арк. 1–12]. Зміни в правилах і нормах диктували порядок стосунків між чиновниками двох великих міністерств – МВС і Військового. Поступово створилося певне відомче бюрократичне протистояння, де військові наказували, що зробити, а цивільні, не маючи ресурсів, неохоче виконували. Так, деякі розташовані в правобережних губерніях батареї бригад (10, 11 і 12-ї) 4-ї артилерійської дивізії не мали необхідних будівель [141, арк. 1–4, 17–19]. Військовий міністр у своєму зверненні нагадував київському генерал-губернатору: „Завжди порохіві погребі і

сараї для артилерійських гармат відводилися в місцях квартирування Армії від Цивільного відомства чи будувалися за рахунок земських зборів [Додаток 3]. Нещодавно Цивільне відомство відмовило у презентуванні таких приміщень, за їх відсутністю” [142, арк. 1–2]. Тому, ще з 1846 р. за наказом царя, кожній такій батареї видавалося 57 руб. 15 коп. на рік для облаштування необхідних погребів і сараїв. Як правило, гармаші на ці кошти винаймали потрібні приміщення в поміщиків та міщан, оскільки земські будівлі були непридатними для використання [143, арк. 1–12].

Цікаво, до 50-х рр. ХІХ ст. зберігалася практика тимчасової передачі артилерійських та обозних коней на утримання місцевого населення, започаткована ще Павлом І [144, с. 18]. Так, за указом царя, Подільський губернський предводитель дворянства повідомляв повітовим, щоб з березня 1851 р. бути готовими прийняти армійських коней. По-перше, навесні почали вираховувати, як поділити ймовірну кількість коней між охочими поміщиками і селянами в повітах. По-друге, коней приганяли в повітові міста, і там військове й місцеве начальство їх розподіляло [145, арк. 1–2 зв, 13–15 зв, 27–28]. Селяни і бідні поміщики приймали на утримання виснажених і хворих тварин, яких армія віддавали без будь-яких формальностей зі слабкою надією на одужання. У випадку смерті коня утримувачеві дозволялося залишити собі шкіру коня як символічну плату за турботи [146, арк. 5]. Ця практика всіляко поширювалася й після закінчення Кримської війни.

Крім звичайного квартирного постою військових, у всіх містах і містечках краю з початком Кримської війни місцевим органам влади наказали терміново шукати вільні будівлі й облаштовувати в них лазарети і невеликі шпиталі [147, арк. 3–9; 148, л. 8–19]. Втрати в ході бойових дій від вогню нарізних рушниць вояків європейських армій були настільки відчутними, що незабаром у тиллові райони потягнулися обози з пораненими солдатами [149, с. 79]. Розмістити їх та надати належну медичну допомогу виявилось надзвичайно складно. Повітові очільники на кошти земського збору і добровільні пожертви терміново

ремонтували будинки і приміщення, майже в примусовому порядку облаштовували палати в приватних домівках і приміщеннях [150, арк. 3–9]. Губернська влада і військове командування тимчасово припинили дію законів і положень, які забороняли квартирування в теологічних будівлях усіх конфесій, де також облаштовували місця для поранених [151, арк. 9]. Чим ближче був населений пункт від театру бойових дій, тим більша кількість поранених перебувала в ньому. Наприкінці війни, коли маленькі лазарети розрослися до досить великих розмірів, їм почали надавати статус військово-тимчасових шпиталів з відповідним фінансуванням та забезпеченням [152, арк. 2–14]. Ці заклади не припиняли своєї роботи ще п'ять років, а майже всі витрати на їхнє утримання несло місцеве земство.

З початком реформування армії Олександром II зазнала змін частина старих правил дислокування військових, особливо це стосувалося кавалерійських частин. Трансформації стосувалися підвищення відповідальності, зміцнення порядку та жорсткої економії ресурсів і коштів. З кінця 50-х рр. усі справи в повітах із забезпечення фуражем були на контролі Повітових комітетів із вирівнювання натуральних повинностей [153, арк. 1–6]. Вони уточнювали місця пасовиськ, порядок перебування на них коней та запобігали порушенням з боку військових [154, арк. 2–5]. Роботу таких комітетів контролювали губернські правління та Особливі по земським повинностям присутствія, які корегували їхні дії [155, арк. 1–4].

Полковники, збагачені власним негативним досвідом та за наказом командувача Київським військовим округом, повідомляли, що коні повинні вийти на пасовиська не пізніше 1 травня [156, арк. 2–5 зв, 8–18, 26].)_З огляду на загальну концентрацію військ, у середньому в кожному повіті Подільської губернії випасали коней трьох полків, і кавалерійських, і піхотних. Водночас губернська влада нагадувала, що за нестачі трави на пасовиськах земство змушене сплачувати кошти за ринковими цінами за сіно, чим „завдасть своєму бюджету подвійних витрат” [157, арк. 1–5]. Члени комітетів були особисто зацікавлені у

владнанні цих питань і активно вишукували та домовлялися за приватні пасовиська чи закупували сіно [158, арк. 51]. Від миколаївської практики фінансової дотаційності військ за рахунок державних коштів відмовилися, і весь тягар упав на слабкі місцеві земства.

Квартирування частин російської армії в містах і населених пунктах Правобережної України було б неможливим без існування такої державної повинності, як постій. На довгі роки він ліг тягарем на плечі майже всіх верств місцевого населення, ставши результатом недалекоглядної внутрішньої політики російського самодержавства. Використання придатних будівель під потреби військових в економічній царині гальмувало розвиток промислового виробництва і цивільного господарства, призводило до занепаду окремих поміщицьких маєтків, перешкоджало здійсненню сільськогосподарського циклу селянам. У соціально-побутовому плані, саме перебування військовослужбовців у помешканнях створювало масу незручностей для господарів, руйнувало звичаєвий сімейний побут і часто сприймалося хазяями різко негативно. Змушене співіснування під одним дахом набувало різних форм взаємостосунків, єдиним виходом мирного співпроживання був головний чинник – повага місцевих і солдатів один до одного.

4.2. Становлення та діяльність мілітарної системи логістики для армійських частин

З моменту завершення поділів Польщі та встановлення російської адміністративної системи управління поступово почала набирати обертів система ринково-торговельних відносин між місцевими виробниками і підприємцями та інтендантськими установами, переважно через торги й аукціони для постачання всього необхідного військовим частинам. Головним рушієм становлення та розвитку таких взаємовідносин стало законодавчо закріплене поняття „постачання всім необхідним регулярних військ” [159, с. 852]. Військова

законодавча база також регламентувала подібні функції. У „Зводі військових постанов” зазначено, що „військово-сухопутне відомство закуповує для армії усе необхідне”. „Постанови про закупівлю для військового відомства прописано в загальних правилах щодо казенних підрядів і поставок на території імперії” [160, с. 5–7].

Основними суб’єктами таких відносин наприкінці XVIII ст. в Правобережній Україні стали: споживачами – регулярні частини російської армії та місцеві війська і команди, постачальниками – поміщики, купці і державні селяни, а посередниками між ними були чиновники провіантських і комісаріатських установ та представники місцевої цивільної влади. На колишні польські території росіяни принесли стале і звичне бачення виконання службових обов’язків паралельно із прагненням незаконної наживи на посаді.

Ще з XVIII ст. батальйонні й полкові командири користувалися певною фінансовою самостійністю щодо забезпечення своїх підрозділів усім необхідним [161, с. 12]. Така безконтрольність спричинила зловживання у витратах полкових сум, наприклад, приписок за ніби придбане продовольство для солдатів, продаж решток пороху і свинцю, нарахування платні і харчів на загиблих чи померлих. Маніпуляції здійснювалися, як правило, у змові з інтендантством і місцевою владою [162, с. 338–339]. Намагаючись покласти цьому край, Катерина II в листопаді 1794 р. видала декілька законів, що підвищували відповідальність і підконтрольність командирів [163, л. 48–50].

Не встигли російські війська облаштуватися на анексованих територіях, як з боку командирів та інтендантів почалися масові зловживання шляхом штучного завищення закупівельних цін на продукти і фураж [164, с. 239–240]. Саме законодавство підштовхувало полковників до протиправних дій. Указ з Військової колегії надавав право шефам полків самим домовлятися за ціни на продовольство, і лише повідомляти провіантських комісіонерів, де здійснити заготівлю [165, с. 22]. Такий порядок був вигідний геть усім, крім власне держави.

Увесь ланцюжок отримував „відкати”, а держава – щорічне необгрунтоване збільшення військових витрат.

„З тисячі способів, які використовують інтендантські чиновники у справі розкрадання своєї країни, є два головних. Перший: змова з полковими командирами та повітовими начальниками про встановлення цін на провіант вищих за існуючі насправді. Другий – показати у звітах, що хліб згнив у продовольчих магазинах, заготовити новий, а старий продати,” – ділився спостереженнями один з армійських офіцерів того часу [166, с. 151].

Іншим зручним приводом для вимагання коштів стали часті пересування і передислокації військ [167, л. 2]. Тих грошей, які видавали командирам полків на дорогу для забезпечення продовольством і фуражем, ніколи не вистачало. Вони користувалися правом брати гроші в Казенних палатах і Повітових казначействах за рахунок Провіантського департаменту і робили це так часто, що могли за короткий час залишити установи без обігових коштів [168, с. 194]. На протидію цьому Військова колегія почала вимагати точного обліку і підрахунків необхідних військам грошей шляхом максимальної бюрократизації й тяганини самого процесу видачі через записи в шнурових книгах, письмові свідчення (розписки), довідки про ціни тощо [169, с. 851–852].

Ще одним з джерел незаконної наживи нових господарів стали лісові багатства регіону. Військові залюбки рубали деревину на Київщині, Волині, Бессарабії, Поділлі, знаючи, що ніякого звіту про кількість зрубаного і використаного лісу ніхто не вимагає [170, с. 903; 171, с. 156]. Зручним прикриттям цієї незаконної діяльності стало прагнення Чорноморського адміралтейства якнайшвидше і якнайбільше отримати цінного корабельного лісу. Їхні підрядники не справлялися із замовленими обсягами й тому часто кликали на допомогу військових [172, арк. 1–3; 173, л. 178–180; 174, с. 563–565]. Протягом наступних років місцеві мешканці і поміщики чинили пасивний спротив роботі таких комісіонерів, що руйнували десятиліттями налагоджену систему взаємовідносин у користуванні лісовими багатствами [175, арк. 16; 176, арк. 7;

177, л. 10]. У наступні десятиріччя періодичні візити представників Департаменту корабельних лісів супроводжувалися не тільки наказами губернського начальства повітовій владі, поміщикам і селянам про всебічну підтримку і сприяння, а й розміщенням оголошень у вигляді офіційної інформації у „Відомостях”, яка не підлягала обговоренню [178, с. 2].

На той час постачання підрозділів російської армії всім необхідним здійснювалося Провіантським департаментом до „провіантських магазинів” шляхом цільових закупок у місцевих поміщиків і казенних селян [179, с. 28; 180, с. 63]. Перші такі магазини на території Правобережної України почали з’являтися з лютого 1800 р., розташовувалися, як правило, у казенних і поміщицьких маєтках за відсутності належним чином побудованих і облаштованих будівель [181, арк. 77; 182, арк. 4–18, 51–63]. Утім, створені запаси перебували під наглядом і контролем місцевих органів влади, які відповідали за їхнє збереження та якість, періодично надсилаючи звіти в губернії [183, арк. 2–7]. Полки мали можливість поповнювати поточні потреби за готівковий розрахунок зі спеціальних коштів, підконтрольних командирам [184, л. 1–3; 185, л. 3–7].

Однак, ця система контролю ефективно не працювала. Відомості, які подавали губернські й намісницькі правління до Провіантського департаменту про ціни на хліб та фураж для армії, не збігалися з вказаними у звітах командирів частин закупівельними цінами [186, л. 1–4]. Олександр I намагався покласти цьому край. „Велике моє обурення викликали відомості про зловживання Провіантських Комісіонерів і полкових Шефів при закупівлі по високих і обтяжливих для казни цінах [...]” [187, с. 25]. Військове чиновництво, відчуваючи слабкий контроль з центру, безсоромно протягом багатьох років обкрадало армію [188, л. 1–2]. Із записки графа О. Воронцова, надісланої ним у 1801 р. Олександрю I: „У державі не можна не думати про належне ведення військових справ; але не з обтяженням і виснаженням самої держави як людьми так й грішми. Страшні зловживання і розтрати у військовій частині почалися в самих установах [...], і що належить солдатам Гвардії і Армії до них не доходить” [189, с. 149].

Водночас, основні завдання цього відомства були чітко окреслені і законодавчою базою, і оперативними наказами головнокомандувачів армій новопризначеним намісникам, губернаторам та інтендантським чиновникам [190, с. 37]. По-перше, це контроль за належною кількістю всіх видів провіанту в головних магазинах, за його якістю та запобігання крадіжкам; по-друге, своєчасний підвіз необхідного до військ; по-третє, чесний грошовий розрахунок з постачальниками; по-четверте, гнучка політика щодо постачальників у випадку неврожаю чи інших пригод. Проте, погана взаємодія між різними відомствами часто призводила до безладдя та зловживань. Наприклад, у зв'язку з інтенсивним пересуванням військ у 1795–1799 рр. часто виникали непорозуміння, куди везти провіант і де саме перебувають потрібні полки [191, л. 14–25; 192, с. 492–493].

Знаючи, які значні кошти витрачають з державного бюджету на утримання та постачання військ, приблизно скільки з них розкрадають, Олександр I вирішив покласти край застарілій системі закупівель [193, с. 174]. У новому механізмі центральну роль мали відігравати аукціони і відкриті торги на підряди. У жовтні 1802 р. вийшов указ про порядок затвердження цін на заготівлю провіанту і фуражу. Головним у ньому були декілька важливих моментів: дворяни і землевласники могли продавати рештки без посередництва перекупників; завдяки системі торгів і кон'юнктурі в кожній губернії формувалася власна гнучка ціна в кожному повіті [194, с. 417; 195, с. 12–13;]. Це був якісно новий щабель розвитку товарно-грошових відносин між суспільством і збройними силами як інститутом держави [196, с. 467–468]. Олександр I наказав провести перевірки в губернських правліннях і Казенних палатах трьох правобережних губерній щодо стану закупівель для військ з підозрою на зловживання та завищення цін чиновниками. Як не дивно, але значних порушень не виявили [197, арк. 1, 8, 14; 198, арк. 3].

Незважаючи на певний позитив, заготівельна кампанія 1803 р. показала, що непогано задумана система паралізована в більшості таких західних губерній імперії, як прибалтійські, білоруські та правобережні українські. Проблема крилася в саботуванні місцевим дворянством участі в торгах і аукціонах неявкою

на них чи завищенням цін на продукти [199, арк. 13; 200, с. 23–30]. Тоді влада змушена була звернутися до послуг постачальників і підрядників та проводити окремі торги в Казенних палатах губерній, таким чином обмежуючи спектр цінового вибору, що спричинювало поступове збільшення державних грошових витрат [201, с. 173–174; 202, с. 1183]. За великим рахунком, військовим було байдуже, у кого купувати, лише б ціна була прийнятною [203, арк. 3–8].

У зв'язку з зовнішньополітичною ситуацією та станом російської армії, у лютому 1805 р. Олександр I надав додаткові повноваження губернаторам. Відтепер уся відповідальність за належне постачання військ усім необхідним лежала на „господарях губернії” [204, арк. 40–41]. Важливо зазначити, що з початком активних бойових дій за межами імперії в 1805 р. до кожної армії й окремих корпусів було призначено по одній Провіантській і одній Комісаріатській комісії зі штатом чиновників [205, арк. 3]. Керівник такої комісії чи старший комісіонер безпосередньо підлягали головнокомандувачам, а постачання військам продовольства, речей і жалування здійснювали окремі комісіонери – провіантські й комісаріатські [Додаток А]. З початком руху великих мас військ почався процес створення відповідних пересувних продовольчих магазинів, які максимально близько підвозили харчі до полків і дивізій [206, л. 5; 207, с. 114]. Вони налічували до сотні навантажених возів, а для нагляду залучалися погоничі – двоє осіб на три вози [208, арк. 6–9зв; 209, арк. 1; 210, л. 14–16].

Усе більшого значення набувало функціонування системи матеріального забезпечення військ. Так, для потреб артилерійського парку в Києві було залучено 222 погоничі з волами і возами, яких брали не тільки з Київщини, а й з малоросійських губерній [211, с. 777; 212, с. 965–967]. До того часу Київ встиг стати важливою базою зберігання вогнепальних запасів та гармат, які були конче потрібні у військах на західних кордонах [213, с. 45]. Відряджені зі своїх частин офіцери при отриманні пороху, свинцю і снарядів з Арсеналу постали перед проблемою їхнього перевезення на місце [214, с. 136–137].

Для покращення ситуації з артилерійським майном та транспортуванням снарядів і пороху до Молдавської армії, з „київських земських коштів” виділили 45000 руб. [215, с. 98]. Через поліцію у Київській губернії було оголошено торги на перевезення пороху і снарядів до містечка Тульчина. Це мали бути люди, які знали на таких речах, „селян і обивателів не допускати”. Був обнародований „Торговий лист”, де зазначалося, що потрібно перевезти 10000 пудів пороху різних сортів і 10000 пудів снарядів. Охочі знаходилися, це були відставні військові артилеристи і купці 1-ї гільдії, які мали обладнані вози. Тим більше, що й ціна була дуже приваблива: снаряд коштував 3 руб. 50 коп. сріблом, порох – 3 руб. 20 коп. за пуд [216, арк. 7–8; 217, арк. 1, 4]. Не менш вигідними були підряди на перевезення стрілецької зброї з київського Арсеналу до полків і команд [218, арк. 8]. Тільки з 1833 р. Державною радою було дозволено звичайним візникам брати участь у торгах на перевезення військових вантажів на невеликі відстані [219, арк. 539–540; 220, с. 254–262].

За звітами губернських установ, регулярні торги й аукціони в правобережних губерніях розпочалися з травня 1804 р. Відповідно до чинного законодавства їх поділили на постійні, разові та випадкові. Влада готувалася ретельно. Ще за рік до того Казенні палати склали відомості цін на хліб і крупи в кожному повіті з метою дотримання їх на торгах [221, с. 24]. З огляду на „Виписки про провіант і фураж” Київського губернського правління, з 1 червня по 16 жовтня 1804 р. планували накопичити в магазинах 16199 чвертей борошна, 13980 чвертей вівса, 1509 чвертей круп, 149360 пудів сіна. У ті ж терміни мали проводитися й торги. Однак, повітові маршалки звітували: „Незважаючи на оголошення по маєтках і економіях про торги на продовольство і фураж для Армії, бажання взяти в них участь майже ніхто не виказав”. За рапортами повітових предводителів дворянства, запланована заготівля була виконана ледь на половину. Наприкінці року Казенні палати послали в повіти чиновників із умовляннями до поміщиків продати хоч трохи зерна і сіна [222, арк. 1–10, 27, 41–44, 140]. Неабиякої шкоди завдавали цій кампанії особисті амбіції вищих посадових осіб імперії [223, с. 130].

Незважаючи на такий провал, робота торгів і аукціонів тривала. Військова адміністрація всіляко намагалася заохотити участь місцевого дворянства в постачанні до полків і команд провіанту та вівса за вигідними обом сторонам цінами [224, л. 48–49; 225, л. 9–11]. Дворянство Київщини не бажало йти на компроміс і запропонувало завищені ціни, які не влаштовували військових. На противагу цьому, чиновники Київського провіантського депо відшукали в губерніях поміщиків, які бажали продати дешевше, а небайдужі командири полків самостійно знаходили постачальників [226, л. 8–11; 227, л. 22–26]. Таким чином, монолітність шляхетських інтересів і спроби фінансового диктату було зруйновано, а під тиском губернської влади та провіантських чиновників з погрозами відлучення від участі в наступних торгах поміщики були змушені знижувати ціни на новий 1808 р. Неабияка заслуга в цьому належала М. Кутузову, який як військовий губернатор розгорнув справжній адміністративний наступ на місцеве дворянство і урешті-решт, заповнив магазини необхідною кількістю припасів для армії за „об’єктивною ціною” [228, арк. 2–4; 229, л. 1–5;].

З економічної точки зору постачання продовольства і матеріальних цінностей для армії було елітною, шляхетною частиною всього спектру послуг, що потребували війська. У листопаді 1811 р. виходить указ Сенату про допущення селян, міщан і цеховиків до підрядів [230, л. 12–13; 231, л. 1–5]. Їм відводили можливість здобути підряди на чищення пічних труб, ремонт печей і мостів, вивезення нечистот, будівельні, кам’яні, теслярські, ковальські роботи. Такі підряди були непостійними і низько оплачуваними [232, арк. 418].

За планами самодержавства заготівельна кампанія 1811–1812 рр. мала тривати за дещо новими правилами. Головну увагу приділяли порядку ціноутворення і витрат, а також контролю й корегуванню залежно від обставин і потреб [233, л. 29–45]. Полкам дали можливість обирати: гроші на самостійну закупівлю чи „фураж в натурі” з магазинів; ціни встановлювалися командувачами армій, корпусами і дивізіями із погодженням з губернаторами і комісіями Провіантських депо [234, арк. 28–29]. Ці „Правила” стали черговою цеглиною в

намаганні розбудувати ефективну і якісну систему забезпечення військ усім необхідним. Командирам полків повернули певну фінансову самостійність катериненських часів, але під значно більшим контролем згори [235, с. 451–453].

На практиці ця самостійність виявлялися трагікомічних випадках із проведенням бліц-торгів між командирами ескадронів і сільським начальством. У спогадах офіцер М. Загряжський писав: „[...] приходимо в яесь село, староста вимагає 4 рублі за віз сіна. Командир кричить вахмістру „Степенко, бий 4 рублі!” – староста тікає, вахмістр доганяє на коні і б'є його легенько нагайкою. Той кричить. – „Три рублі!”, командир гукає – „Степенко! Три рублі!”. – Вахмістр б'є ще, староста кричить. – „Два рублі!” – Командир: „Степенко, доста! Давай його сюди”. Старості: „Хороша ти людина – на тобі гроші” [236, с. 106].

17 листопада 1811 р. вийшов Маніфест царя про порядок збору податків у західних прикордонних губерніях імперії та про заміну в них грошових стягнень на хлібні. Водночас кожна губернія отримала план заготівлі продуктів і фуражу за потребами на 1812 р. через проведення торгів [237, л. 1; 238, л. 3–6]. На торгах дозволялося бути присутніми представникам армії та керівникам Провіантських депо, допускали поміщиків із сусідніх губерній [239, арк. 4, 12–14, 34, 157].

Напередодні вторгнення Наполеона відбувалося інтенсивне переміщення військ, яке майже паралізувало грошове інтендантське забезпечення. Мало хто з чиновників знав, скільки і кому видавати грошей, де буде полк найближчим часом [240, л. 2–17]. Діяли за законами військового часу. За потреби вилучали хліб, фураж та інші продовольчі товари на підставі „військових вимог з Губерній” [241, л. 2–3]. Розраховувалися командири з поміщиками спеціальними облігаціями номіналом 200 і 500 руб. під гарантії уряду виплатити за ними через рік з казначейств асигнаціями, плюс 6% з кожної сотні, чи зарахувати до сплати податків, недоїмок та інших державних зборів. Такі облігації отримали командири полків 2-ї і 3-ї Армій для розрахунків у правобережних губерніях [242, л. 46; 243, л. 47–50]. У кого ж не було ні грошей, ні облігацій – „силою та бійкою змусили везти овес і амуніцію, і нічого не заплатили [...]” [244, арк. 1–2, 27–28].

Після закінчення активних бойових дій у травні 1816 р. було створено Комітет для складання загальної форми контрактів на укладення підрядів [245, с. 219]. До цього часу кондиції (умови) не мали єдиної форми і визначалися за баченням місцевого начальства й інтендантів, що призводило до плутанини та грошових претензій до казни [246, л. 1–8; 247, с. 865–866]. Крім створення нових бюрократичних форм, комісія рекомендувала ввести обов'язкове планування на наступні три роки „військових потреб” у кожній губернії під відповідальність губернаторів, а тільки потім проводити торги [248, с. 118].

На середину 20-х рр. аукціони й укладення контрактів за ними передбачали виконання так званих „Кондицій”, у яких були чітко прописані усі вимоги до підрядника та його обов'язки [Додаток Д]. Такий документ складався із 8–15 пунктів за підписом голови губернського правління [249, арк. 3–4зв., 5–8]. У жовтні 1831 р. урядовий Сенат дозволив цивільним губернаторам затверджувати укладення контрактів по торгах на постачання необхідних припасів на суму не більше 25000 руб. [250, арк. 1–10; 251, с. 127].

Після перемоги над Наполеоном дійшли руки й до наведення порядку в інтендантських відомствах. У червні 1816 р. цар надав право військовому міністру, а той, у свою чергу, командирам корпусів віддавати під суд чиновників провіантського і комісаріатського департаментів, до полковника включно, та затверджувати вироки судів [252, с. 877–878]. З 1818 по 1825 рр. генерал-інтендант та Головна польова провіантська комісія проводили перевірку комісіонерських книг за комерційними закупівлями для військ 1-ї і 2-ї Армій [253, л. 163]. Виявили численні порушення порядку закупівель та встановлення цін, найнеприємнішим було те, що все робилося з відома і згоди головнокомандувачів армій [254, арк. 175–176]. Перевірка тривала до листопада 1831 р., але конкретних винних чи точних розмірів збитків так і не встановили [255, с. 233–235].

Підготовка до чергової війни з Оттоманською Портою зумовила активізацію всіх інтендантських установ з метою належного забезпечення збройних сил на південно-західних теренах [256, с. 162]. Насамперед розширилася географія

потенційних підрядників. 1 серпня 1827 р. комісія Київського комісаріатського депо оголосила торги за допомогою губернських газет краю для місцевих та розмістила подібні оголошення у „Відомостях” Москви і Петербурга. Планувалося перевезти на південні бази різноманітного майна на 25000 руб. Спочатку підрядників відлякувала велика сума застави і низькі ціни за транспортування, але коли ці перепони було усунуто, знайшли охочих взяти гармати і боєзапаси до них, а особливо – 20000 флотських циновок та 20000 сажнів пенькової мотузки. Московські купці підрядилися привезти до Києва 3500 предметів для військових шпиталів [257. арк. 7–11, 14]. Розширювалася не тільки географія постачальників, а й пункти доставки куплених припасів. Торги в губерніях Київського генерал-губернаторства на 1839 р. передбачали перевезення провіанту сплавом річками з території Київщини до магазинів Мінської губернії [258, с. 3].

На думку російських істориків початку ХХ ст., у той час Чорноморський флот користувався особливою увагою імператора Миколи I, „[...] він швидко зміцнювався, і змінювався у кращий бік, завдяки немалим державним фінансовим вливанням” [259, с. 78]. Головна мета цих заходів і прискорених робіт – зміцнення могутності флоту і портів на Чорному морі в контексті загальної геополітичної ситуації в чорноморському регіоні [260, с. 48–49]. У травні 1826 р. було введено нові правила визначення підрядів у Чорноморському департаменті. Головна відмінність полягала в тому, що підрядники особисто не брали участі в торгах, вони відбувалися заочно [261, с. 56]. Інша причина – майже повна відсутність індустрії виготовлення будівельних матеріалів у Північному Причорномор’ї та Криму, де цегельних заводів нараховувалося не більше тридцяти [262, с. 249]. Через те, що обсяги поставок були дуже великими, моряки прагнули мати справи з надійними постачальниками. Мова йшла не про тисячні угоди, а про десятки тисяч державних коштів на побудову нових кораблів і прибережної інфраструктури [263, с. 76–83]. Тому вони ставили низку умов і зобов’язань: вимагали від губернської влади публікації їхніх оголошень у газетах за шість

місяців до початку контрактів, видавати і засвідчувати в губернських правліннях спеціальні „доручення” про надійність і солідність кандидата, завіряти лист із запропонованими цінами на певний товар. Зі свого боку, комісія департаменту розглядала пропозиції й роздавала підряди [264, с. 501–507; 265, с. 3]. З метою недопущення монополізації чи узурпації підрядів в одних руках та неспроможності більшої частини постачальників брати на себе великі обсяги товарів, Присутствію чорноморського інтендантства було наказано затверджувати підряди на суму не більшу за 7500 рублів сріблом на одного [266, арк. 1–10; 267, с. 783–784].

Кількість придбаного казною різноманітного майна і матеріалів приголомшує розмахом, послідовністю та ґрунтовністю [268, с. 133]. У серпні 1838 р. командувач Чорноморським флотом адмірал М. Лазарєв отримав листа від Миколи I, про те, що міністерство фінансів виділяло на заготівлю шестимісячного запасу провізії для флоту і десантного загону, кількість якого нараховувала 20–24 тисячі вояків, 1 000 000 рублів, з яких половину було видано Лазарєву одразу ж. Ці кошти мали бути витрачені на озброєння флоту, морську провізію для флоту і двох піхотних дивізій та сплату особовому складу закордонного жалування [269, с. 135–136]. Купці, які брали участь у торгах і поставках, зазвичай, не знали цих цифр, але з огляду на оголошення в губернських газетах відчували, що на цьому можна непогано заробити.

У дещо менших обсягах і масштабах існував подібний споживчий ринок у Києві. Наприкінці 1826 р. з надр канцелярії генерал-губернатора вийшла „Відомість припасів і інструментів, які потрібні Інженерній Команді для будівництва в наступні роки у Київській фортеці і Звіронецькому укріпленні та для інших робіт зі вказаними цінами і кошторисами на 1827–1829 рр.”. Вона містила 230 позицій, складених в алфавітному порядку, куди входили будівельні матеріали, різноманітні інструменти, ковальські вироби тощо [270, с. 3]. Наприкінці 30-х рр. XIX ст. потреби фортеці не стали меншими, підтримання її в

бойовому стані та проведення періодичних ремонтів і перебудови потребували великої кількості деревини, смоли та вапна [271, с. 5].

Наприкінці 20-х рр. потреби армії з кожним роком зростали, а економіка імперії, її виробничі сили не встигали їх задовольняти. Перед початком бойових дій проти турків у грудні 1828 р. командувач 2-ї Армії скаржився начальнику Головного штабу на недостатню кількість припасів і возів, зібраних з шести прилеглих губерній [272, арк. 18–25; 273, с. 165–168]. Дійшло до добровільних продовольчих пожертвувань населення Київського генерал-губернаторства військам, що збиралися на війну, але й ці зусилля не виправили ситуації [274, арк. 12; 275, арк. 5–11]. У кожному повіті організували збірні пункти, куди поміщики й державні селяни повинні були звозити припаси і речі [276, с. 60]. Продовольчий департамент Військового міністерства оголосив позачергові торги на поставку провіанту і продовольства військам на території Бессарабської області, Подільської, Київської і Херсонської губерній. Чиновники обіцяли охочим дати можливість купити в них стільки, скільки ті забажають продати при належних заставах і фіксованих цінах [277, с. 3; 278, с. 42, 234].

Після закінчення російсько-турецької війни 1828–1829 рр. імператор Микола I розпочав реформування і вдосконалення вже застарілої олександрівської системи забезпечення військ та їхнього утримання [279, л. 2–19; 280, с. 506]. Насамперед для армійських і єгерських полків, що склалися на той час з двох основних і резервного батальйонів, у травні 1830 р. було введено нові штатні норми утримання [281, арк. 3–7].

Після поразки польського патріотичного повстання 1830–1831 рр. та репресій проти його учасників, шляхта Правобережної України вкотре саботувала постачання військам усього необхідного [282, арк. 8–14; 283, арк. 3–13; 284, с. 93]. Уже з січня 1832 р. до канцелярії київського військового губернатора почали надходити тривожні звіти з Васильківського та Уманського повітів про саботаж [285, арк. 1–6, 9, 17, 19, 26]. Схожа ситуація спостерігалася й на Поділлі. Публічні прохання до губерньського та повітових предводителів дворянства, городничих та

земських справників у формі припису мало пожвавити цей кволий процес [286, арк. 1, 35–36, 41–43зв, 46; 287, с. 2]. Тому розсилалися запрошення і до сусідніх Малоросійської та Чернігівської губерній, де губернатори, агітуючи більш лояльне дворянство, пробували допомогти колегам виконати завдання.

В економічному плані російська влада втратила довіру майже всіх постачальників переважно через грубе ставлення військових та реквізиції [288, арк. 2–4; 289, арк. 1–8]. 31 червня 1831 р. головнокомандувач граф Ф. Сакен звернувся до мешканців Подільської й Волинської губерній. Конфіскації для армії він виправдовував перебуванням губерній на військовому стані і визнавав, що „[...] у сплаті обивателям за спожите, сталися затримки, а причиною став неспокійний стан в самих губерніях,” – тобто й ваша вина в цьому є [290, арк. 4–17]. Обіцянки швидко виправити становище і сплатити за квитанціями не викликали довіри, що й відобразилося на торгах травня 1832 р. Наступні декілька років продовольчим комісіонерам доводилося нишпорити територіями губерній, незважаючи на підпорядкованість, у пошуках провіанту для заповнення своїх магазинів [291, с. 2].

Повернути довіру дворянства і бажання продавати армії продовольство у великих обсягах вдалося лише через десять років. Наприкінці 1842 р. за дорученням царя військовий міністр звернувся до київського генерал-губернатора: „З теперішнім великим врожаєм та лояльністю дворянства у Вашому краї, потрібно зробити все можливе для закупівель армії за вигідними для казни цінами на 1843 рік достатніх обсягів продовольства” [292, арк. 1–2, 16, 22]. На харчування розташованих у губерніях військ, а це полки 4-го піхотного корпусу та місцеві війська і команди, потрібно було: у Київській – 35000, Волинській – 46000, Подільській – 13000 чвертей борошна та по 13000 чвертей круп. Нарешті росіянам вдалося здійснити все заплановане, і заготівельна кампанія пройшла вдало, тим більше, що подальші події показали її своєчасність [293, арк. 3–6].

З травня 1836 р. ввели „Положення про недоторкані запаси Комісаріатського відомства”, яким чітко регулювалися кількість і порядок зберігання амуніції й

продовольства на випадок різкого збільшення особового складу в полках збройних сил [294, л. 2–10; 295, с. 865–880]. За встановленими нормами це мало складати 20 % від загального числа солдатів і офіцерів у батальйонах усіх родів військ. Для військ 3, 4 і 5-го піхотних корпусів такі запаси накопичувалися в трьох великих амуційних магазинах: у Києві, Кременчуці та Балті. Створення таких запасів почалося і тривало декілька років до офіційного наказу [296, с. 81; 297, с. 112]. Архівні джерела свідчать про досить великі обсяги військового спорядження, що мало використовуватися і для забезпечення поточних потреб полків, і вищезгаданих недоторканих запасів [298, с. 194]. Щоб уявити їхні обсяги, можна виокремити декілька категорій: полотна для сорочок у київському магазині запаси в кількості 1050265 аршинів, у кременчуцькому – 1020508, у балтському – 1083877; равендуку 52916, 74541, 19044 аршинів відповідно; чобіт піхотних – 79757, 124666, 181888 пар відповідно. З розрахунку на спорядження близько 50000 піхотинців і кавалеристів накопичувалися значні запаси сукна, чобіт, патронних сумок, наплічників, портупей, різноманітних пасків, фляг, рукавиць тощо [299, арк. 6].

У квітні 1838 р. вийшло „Положення про казенні заготівлі відомства Військового Міністерства”, де строго регламентувалися закупівлі по усіх п’ятьох департаментах: провіантському, комісаріатському, артилерійському, інженерному та військових поселень. Обов’язковим стало планування закупівель заздалегідь (складання переліку необхідного), відслідковування ціноутворення за минулі роки та пошук оптимальної ціни [300, арк. 1–3]. Зважаючи на широкий спектр потреб міністерства, було дозволено декілька способів заготівель: 1) підряди з торгів, 2) комерційна заготівля, 3) закупівлі за готівку, 4) видача військам грошей [301, с. 77]. Найдоцільнішим визнавався перший варіант, який „[...] забезпечував надійне виконання справи і, разом з тим, давав повну свободу торгівлі й промисловості”, другий і третій – застосовувалися після повного провалу торгів чи відсутності здібних чиновників. У документі детально викладено правила, норми й умови проведення торгів за підрядами. Загалом „Положення”, що

містило 349 параграфів, суттєво полегшило здійснення процесу забезпечення армії всім необхідним на якісно новому рівні і стало настільною книгою для інтендантських чиновників того часу [302, с. 348–387].

На практиці виявилось, що найбільш поширеним і системним став четвертий спосіб забезпечення. Про це свідчать і спогади армійських офіцерів. В. Крестовський змальовував торгівельні реалії та взаємовідносини населення з військовими [303, с. 90–91]. Артилерійський офіцер О. Карпов у „Записках” зафіксував щось дуже схоже на бухгалтерський звіт [304, с. 62]. Крім того, ведення справочинної обігової та звітної документації батареї з обліку особового складу, коней і майна також входило до обов’язків командира [305, с. 143]. Інколи свої ж інтенданти, через обман і шахрайство, нагрівали руки на періодичних закупівлях, додаючи націнку до відпускнуї ціни [306, арк. 1, 3, 6–7]. Такий спосіб забезпечення ще крив у собі й можливість банального шахрайства з боку постачальників [307, арк. 2–9; 308, арк. 3–4зв, 25–28].

З липня 1839 р. Військове міністерство дозволило комісаріатським комісіям продавати „нездалі речі”, тобто амуніцію, однострої та господарське майно [309, с. 625]. По-перше, продаж тривав з публічних торгів; по-друге, „[...] речі можна надягнути і приміряти, ніяких застав не потрібно” [310, с. 4]. Такі розпродажі військового секонд-хенду мали неабиякий успіх серед селян і міщан. За невеликі гроші можна було придбати добротні речі для власного господарства. Продавали вироби, що відслужили свої терміни: чавунні грани, мідні котли, залізні ковші, міри дерев’яні, ступки, колби, бутлі, ящики тощо [311, с. 3]. Усе реалізовувалося з інтендантських магазинів-дистанцій. Наприкінці січня 1838 р. в Подільській дистанції розпродаж проходив одночасно в п’яти пунктах: Брацлаві, Могилеві, Летичеві, Тульчині й Кам’янці [312, с. 531–533; 313, с. 2; 314, с. 2].

Розвиток промислово-торговельних відносин в Правобережній Україні зумовив протягом першої половини ХІХ ст. зростання кількості осіб купецького стану. За підрахунками І. Гуржія, 1816–1859 рр. їхнє число зросло в понад п’ять разів: з 18,2 тис. до 104, 4 тис. Як правило, купці губерньського міста становили

найбільшу групу, що посідала провідне місце в торгівлі всієї губернії [315, с. LXI]. На той час представників цього прошарку суспільства в Житомирі нараховувалося 1690, у Києві – 1388, а Бердичів протягом першої половини XIX ст. був одним з найбільших центрів оптової торгівлі в Україні, його щорічний торгівельний обіг сягав 40 млн. рублів [316, с. 75].

Із середини 40-х рр. центральна і губерньська влада в Правобережжі намагалася всіляко обмежити зросле домінування представників єврейських громад на торгах у військовому відомстві. Причиною стали маніпуляції з нерухомістю та намагання всіляко обійти встановлені правила та обмеження й отримати вигідні підряди [317, арк. 15; 318, с. 422–423; 319, с. 6–7; 320, с. 145]. Заради об'єктивності потрібно зазначити, що такими порушеннями грішили майже всі купці, незалежно від національності [321, с. 2; 322, с. 3]. У той же час на генерал-губернаторському рівні помітили, що виробилася певна стратегія щодо отримання вигідних військових замовлень шляхом колективної змови декількох осіб. Це могли бути люди з різних міст, різних губерній та прошарків суспільства, яких об'єднувала спільна мета – виграти торги й отримати прибуток [323, арк. 1–2]. Єдиним стримувальним фактором була конкуренція між самими купцями [324, арк. 31–31зв; 325, арк. 58; 326, с. 4].

У той час у справочинному листуванні з'являється поняття „неспроможний купець”, під яким губерньське начальство, поліція, міські магістрати мали на увазі банкрутів, яких не можна було допускати до торгів [327, с. 171]. На них складали „чорні списки”, що передавалися військовим інтендантам та Казенним палатам [328, арк. 64; 329, с. 41–42].

Напередодні походу до Угорщини, у квітні 1848 р. почалася заготівельна кампанія, яка мала зібрати з Волинської й Київської губерній 75000 чвертей борошна та 7500 чвертей круп, з Подільської – 10500 борошна і 1050 круп [330, арк. 3–11, 37; 331, арк. 5–6, 26]. За наказом генерал-губернатора, інтенданти розраховувалися з продавцями на місці готівкою і негайно вивозили куплене до магазинів, розташованих на кордоні біля військ [332, с. 86]. У „Відомостях”,

розісланих по всіх повітах трьох губерній, визначено кількість закупленого, ціни та місця зберігання [333, арк. 3–6зв]. Уперше в практиці військових закупівель з весни 1849 р. Микола I ввів заохочення для селян та осіб податкового стану, у яких купувалися „вже виховані коні для кавалерії й артилерії”. Від 1 до 5 коней – похвальний лист; від 5 до 10 коней – грошова премія 25 руб.; від 10 до 20 – почесний кафтан! [334, с. 281–282]. Не залишилися без роботи й приватні перевізники, вони отримали чималі замовлення на транспортування боєзапасу з Київського арсеналу по усій території Київського генерал-губернаторства і Царства Польського [335, арк. 2–36].

Транспортні проблеми армії намагалися вирішити ще на початку 50-х рр. По-перше, було введено нові штати для пересувних провіантських магазинів, що перебували в складі Діючої армії: це 295 солдатів і офіцерів, 125 провіантських возів та 419 коней [336, с. 197–198]. Військові запозичили досвід створення таких магазинів мешканцями краю ще з часів війни з турками 1828–1829 рр. [337, с. 1]. Щоправда, вони за своїми розмірами були набагато більшими за військові, а їхнє подальше вдосконалення та модернізація відбулися під час польського повстання 1830–1831 рр. [338, арк. 656–657зв; 339, арк. 2–5]. Командування сподівалося використати цей досвід і в майбутніх війнах, вважаючи Правобережжя невичерпним джерелом постачання для армії. Так воно й сталося. З початком руху армій на Балкани та передислокування в Криму, Миколі I залишалося тільки дякувати і розсилати грамоти місцевому дворянству за допомогу [340, с. 1; 341, с. 5; 342, с. 192]. В армії відчувався гострий брак достатньої кількості транспорту для різноманітних перевезень, тому військові продовжували безпідставно змушувати селян і обивателів надавати вози для перевезення вантажів [343, арк. 228]. Намагання впорядкувати ці взаємовідносини за допомогою „Відкритих листів” вирішило проблему лише частково [344, арк. 2–7; 345, арк. 31–32]. З середини 60-х рр. за цим слідували повітові Комітети із вирівнювання земських повинностей, які видавали такі листи, з огляду на реальні потреби військових

[346, арк. 1–4; 347, арк. 2–6; 348, арк. 3; 349, арк. 8–17, 44–50; 350, с. 805–806; 351, с. 3].

З кінця 40-х рр. все більше виділяється ще один важливий напрям логістичного забезпечення армії – постачання в полки значно більшої кількості, порівняно з минулими десятиріччями, дров, свічок та соломи. У наступні роки це питання стало настільки проблемним, що викликало серйозне занепокоєння військової влади [352, арк. 8–17]. Виконувач обов'язків подільського губернатора генерал-майор В. Анненков рапортував навесні 1851 р. київському генерал-губернатору: „На наступний 1852 рік, при всіх моїх, Губернського Правління і Губернського Предводителя намаганнях до зниження цін на поставку дров, освітлення і соломи, потрібно: 55422 руб. 21 коп. на дрова; на свічки 4095 руб. 88 коп. і соломи – 1316 руб. сріблом” [353, арк. 3–7]. Виходило, що порівняно з останніми трьома роками ціна на дрова виросла майже вдвічі, свічок на 10 %, „а соломі взагалі заготовляли господарським способом”. Причиною зросту кількісних потреб у дровах було збільшення в губернії квартируючих регулярних і резервних військ, для яких під час літніх зборів їжу готували за рахунок казни, тому дрова постачалися місцевим земством. „При такому рівні споживання деревини, і в таких кількостях, – писав генерал-губернатор В. Анненков, – кожного дня зменшуються поміщицькі ліси, тому й підвищується ціна, і це підвищення при теперішньому рості цін вимагає коштів” [354, арк. 2; 355, арк. 4–17; 356, арк. 24–31; 47–49].

Зростання попиту і цін на дров'яне паливо швидко стало вигідним і прибутковим бізнесом для місцевого купецтва. Вони відчайдушно намагалися отримати від влади контракти на постачання великих партій на тривалі терміни, вловивши привабливу кон'юнктуру, укотре в авангарді активно діяли єврейські бізнесмени [357, арк. 2–5]. Вартість договорів на поставки нараховували десятки тисяч рублів сріблом, тому заможні купці заради їх отримання погоджувалися на затримки з виплатами за постачання із земських зборів чи загальних доходів губерній [358, арк. 2–13, 40–47]. Прагнення до компромісу і цінові поступки

заради укладення вигідних контрактів подекуди призводили до зниження цін [359, арк. 1–2; 360, арк. 3–7; 361, арк. 1–3]. За звітами повітових чиновників, у „темну пору року” тільки один полк потребував щомісяця 12 пудів 15 фунтів свічок і вимагав від підрядників безперервного постачання, незважаючи на те, що іноді військовим не було чим заплатити [362, арк. 2, 8–11, 54]. Не відставав і флот. Наприклад, Головне управління Чорноморського флоту і портів викликало охочих взяти на себе постачання „дров однополінних, найкращої якості, не гнилих і не мокрих” на 1839 р. До Миколаєва – 7077 сажнів на 119601 руб. 50 коп.; Севастополя – 5000 сажнів на 80000 руб.; Херсон – 497 сажнів на 6958 руб.; Дунайській ескадрі – 982 сажнів на 11844 руб. [363, с. 2]. Армія споживала дрова, свічки і солону як величезна піч, потребуючи цього всього з кожним роком все більше і більше. Тому купці з Правобережної України, мов лещатами, чіплялися за ці контракти. Час саботажу початку ХІХ ст. пройшов, а на місце шляхти на торгах прийшли меркантильні купці.

З початком Кримської війни стало очевидно, що вибудувана протягом останніх двадцяти років система забезпечення армії малоефективна під час бойових дій, і потрібно щось міняти. Виходом із ситуації вважали адміністративну реорганізацію [364, с. 27]. Уже в січні 1854 р. було створено Головну польову комісаріатську комісію, яка займалася постачанням грошей, продовольства, фуражу та шпитальних речей до військ трьох корпусів – 3, 4 і 5-го. [365, с. 36–37]. Через рік з об’єднанням корпусів в одну армію створено Управління генерал-інтенданта з Польовим провіантським комісіонерством Південної армії, яке діяло в так званому „районі інтендантства”, до якого належала територія Київського генерал-губернаторства [366, арк. 2–4]. З метою чіткого розмежування повноважень та приведення у військовий стан усіх частин Новогеоргіївська комісаріатська комісія переформована в Головну польову комісаріатську комісію при Діючій армії, що перебувала в Царстві Польському [367, с. 129; 368, с. 130].

Небувалою розмаху досягло злодійство чиновників-постачальників: особливо зручно було „провертати” різні оборудки під час бойових дій. Так, ад'ютант командувача армією князя О. Меншикова згадував про жахливу їжу, яку споживали солдати. Несподівано виявилось, що армії потрібно буквально все й у великих кількостях. Укотре російське самодержавство і військове командування переклало весь тягар забезпечення на мешканців українських губерній [369, арк. 1; 370, арк. 5–9]. На початку 1854 р. дворянство південно-західних губерній добровільно зголосилося постачати для Облогового артилерійського парку № 2 волів, тому що нічим було тягати великі й потужні гармати: по 200 пар – з Київської і Волинської та 300 пар – з Подільської, про що було повідомлено в губернській пресі [371, арк. 1–11]. Імператор виказав благоговіння та подяку [372, с. 2]. Підрядникам з Казенних палат через губернських предводителів дворянства пропонувалося збільшити обсяги поставок до військових частин продовольства, фуражу та дров. Самі частини визначали кількість необхідного та куди привезти [373, с. 44]. Для солідних купців це була чудова можливість розширити свої бізнесові впливи, а для дрібних – ризик прогоріти через неспроможність з ними конкурувати в ціновому аспекті [374, арк. 1–2зв, 4–10].

Навесні 1854 р. у містах Бессарабії і Поділля, а особливо в Одесі, створювали великі запаси продовольства для військ, зміцнювали стратегічно важливі прибережні населені пункти [375, арк. 2–13; 376, с. 125]. Командування терміново наказало зібрати з поміщиків Подільської губернії 150000 чвертей борошна, жито чи пшеницю, 100000 чвертей вівса чи ячменю, на зарахування до казенних податків, і все це перевезти до Ямполья і Балти, де облаштували магазини [377, арк. 2–6]. За це поміщики отримували квитанції, які мали принести до повітових казначейств для зарахування в податки. Уперше російська влада стосовно поміщиків діяла шляхом грубого примусу і погроз [378, арк. 1, 7–8, 14–18, 49–50; 379, арк. 8–14]. Наприкінці року, коли ситуація дещо стабілізувалася, Інтендантське управління Південної армії оголосило торги в Київській і Волинській губерніях для поповнення запасів магазину в Бердичеві. Вони тривали

звичайним, спокійним порядком, планувалося закупити 300000 чвертей борошна та 2912 чвертей круп [380, арк. 4–17; 381, с. 4].

Після поразки у війні та припинення бойових дій почалося скорочення і розформування армійських і тилових частин. Олександр II скасовував усе зайве, що виникло і розрослося зі збільшенням армії та її тилів. За розпорядженням військового міністра, скасовували пересувні армійські магазини 1-ї, Південної та Кримської армій. Усе майно і коней розпродували, а кошти спрямовували до кредитних установ під відсотки [382, с. 361]. З січня 1857 р. почалося масове розформування полків і здача їхньої амуніції [383, арк. 2–4, 33–37]. Під скорочення потрапили обози піхоти, кавалерії й артилерії, які скоротили до мінімуму потреб. Придатне для використання відправляли на склади, а зіпсоване продавали [384, с. 40–41; 385, с. 44; 386, с. 879–880; 387, с. 1023]. З квітня 1858 р. забезпечення армії тривало за територіальним принципом: скасовано Віленське, Київське і Радомське комісіонерства [388, с. 1]. Реформування мало на меті скорочення і заощадження продовольчих запасів [389, с. 47; 390, с. 489; 391, с. 212]. Передбачали спростити форми рахунків та порядок звітності, скасувати ведення шнурових книг обліку приходів і витрат, ввести звітні листи за кожен місяць, скоротити канцелярських чиновників у полках [392, с. 791–797].

Предтечею нової системи, орієнтованої на реалії того часу, стали „Положення і штати Військово-Окружних управлінь”, про „Інтендантські склади” та „Про управління місцевими військами військового округу” [393, с. 697]. Метою реформування стала централізація адміністративних функцій і одночасно позбавлення місцевих установ більшої частини їхньої самостійності в прийнятті рішень, відтак – обмеження можливості створення чиновниками корупційних схем, зловживання службовим становищем, невиправдані витрати державних коштів [394, арк. 3–21; 395, с. 329–334]. Радикальне реформування системи забезпечення і постачання армії після поразки в Кримській війні було покликане знищити старі миколаївські методи, які дозволяли інтендантським чиновникам розкрадати матеріальні й фінансові фонди та створити принципово нову

формацію з декількома ступенями контролю по вертикалі, більш ефективними органами управління і підвищення відповідальності на місцях.

Успішність системи логістики, одним з елементів якої стали комерційні торги і аукціони, на теренах Правобережної України потрапила в пряму залежність від зовнішньо- і внутрішньополітичних факторів і реалій. Одразу ж стикнувшись із фактом тотального польського землеволодіння і небажанням шляхти продавати сільгосппродукцію армії, військове командування було змушене шукати нові можливості, що призвело до подальшого поступового домінування єврейського купецтва в забезпеченні військ. Водночас було розроблено низку варіантів, які передбачали ситуативні способи постачання окремих підрозділів на вибір їхніх командирів. Правила й умови купівлі-продажу на торгах чи безпосередньо у виробника встановлювали в межах законодавчого поля Російської імперії і дбали насамперед про інтереси держави, а не місцевих товаровиробників. Недосконалість правового поля і слабкий контроль вищого начальства стали ідеальним ґрунтом для поширення хабарництва і крадіжок, створення корупційних схем інтендантським чиновництвом.

4.3. Утворення російського військового прошарку в соціальній структурі

Мілітарна сутність Російської імперії, політичним змістом якої протягом XVIII – XIX ст. були майже безперервні наступальні загарбницькі війни, втілювалася за допомогою регулярної армії. Ця державна інституція постійно потребувала нових людських ресурсів шляхом проведення чергових чи позачергових рекрутських наборів з метою поповнення армійських полків. З часом особовий склад виснажувався фізично і морально, та потребував заміни на більш молодий і здоровий контингент. Не здатних нести військову службу у зв'язку зі старістю й поганим здоров'ям відправляли у відставку „на власне прожиття”, як відпрацьований матеріал.

Поступово в російській державі починає формуватися новий прошарок суспільства з яскраво вираженими військовими ознаками, який становив принципово нове соціально-демографічне явище з перспективної трансформації в специфічну групу населення імперії. Держава зробила все необхідне для того, щоб військова служба для цього прошарку стала довічною і спадковою, водночас звільняючи її представників від сплати всіх державних податків та виконання численних повинностей. До моменту повного анексування земель Правобережної України служба в російському війську була пожиттєвою, з 1793 р. її обмежили 25 роками, як у європейських арміях; з 1834 р. – 20 [396, с. 425].

Існувала логічна закономірність і взаємозалежність експансійного просування московської імперії зі сходу на захід і південь як історичної першопричини та насильницьке становлення нових суспільних реалій і форм – як наслідку. Є підстави вважати, що на цих теренах у згаданий хронологічний термін такого поширеного соціального явища, як літні й хворі відставні солдати, майже не спостерігали. Нечисленні професійні ветерани за свої заслуги, як правило, облаштовувалися в сільській місцевості на правах вільних селян чи дрібної шляхти. Тільки з приходом та укоріненням великих мас російських військових поступово почало зароджуватися і розвиватися таке суспільне явище, як відставні солдати, з часом все більше впливаючи на соціально-економічні та політичні реалії в регіоні [397, с. 32].

Після укладення Кайнарджийського миру з Оттоманською Портою Катерина II у маніфесті від 2 вересня 1793 р. наказала розпочати демобілізацію літніх і хворих солдатів з бойових полків [398, с. 459]. Однак, політична нестабільність на теренах Правобережної України, як-то польське повстання на чолі з Т. Костюшком та третій поділ Польщі, не давали підстав для масового звільнення ветеранів [399]. Тільки через два роки, у жовтні 1795 р., Військова колегія видала указ про „Порядок відставки від служби військових нижніх чинів”. Таких поділили на дві категорії: ті, хто не здатен до служби за станом здоров'я і віком; і ті, хто вислужив довгі 25 років [400, с. 811]. Вважаємо, що саме з цього часу

почав народжуватися новий соціальний прошарок у населених пунктах краю, який зростав і зміцнювався протягом наступних десятиріч.

Усе починалося з невеликих груп відставних солдатів, що оселялися в містах, де легше було прожити. Так, в описі мешканців Кам'янця, датованому 1795 р., повідомляли про те, що в місті нараховувалося 68 осіб осілих військових [401, с. 93]. Серед них могли бути ветерани тих російських частин, які на той час перебували в місті чи на його околицях: Новоінгенмарландський, Володимирський, Чернігівський мушкетерські полки та два батальйони Єгерського корпусу, а частина могла бути з колишніх вояків армії Речі Посполитої [402, арк. 1–5]. На 1793 р. тодішній польський гарнізон нараховував майже 5 тисяч солдатів і офіцерів [403, л. 2–10]. Схожу ситуацію можна було спостерігати в інших містах краю. У таких маленьких містечках, як Кременець, на 1798 р. відставників нараховувалося 840 осіб [404, с. 13]. Ймовірно, більшість із них були колишніми вояками, а потім і відставниками збройних сил польської держави, записаними в офіційні звіти про загальну кількість мешканців. Тому вважати сталими і остаточними наведені цифри, що ніби відображають суто російський військовий елемент, не варто [405, с. 4].

Державна рада з подачі міністра внутрішніх справ одним з головних критеріїв вибору місця проживання для відставних солдатів у той час вважала населені пункти, де умови проживання й ціни на основні продукти й товари мали бути необтяжливими для потреб ветеранів. Міністр рекомендував дев'ять таких міст: Київ, Чернігів, Полтаву, Катеринослав, Харків, Воронеж, Курськ, Пензу та Саратов [406, с. 212–213; 407, с. 879]. Бачимо, що більша половина з них – це територія українських губерній, де на той час відбувалося велике скупчення регулярних частин.

У березні 1802 р. вийшов указ, за яким охочі відставні солдати могли звільнитися з інвалідних команд і оселитися в поміщиків на батьківщині чи в родичів з їхньої письмової згоди та гарантій належного облаштування, „харчування та повного утримання до смерті”. Для того вони мали відправити

письмове підтвердження на адресу губернського правління, а чиновники передавали його командирі команди, як дозвіл на звільнення з паспортом [408]. Значно загальмували процес вкорінення та адаптації відставних солдатів у Правобережжі військово-політичні події в Європі. Цар Олександр I звернувся до ветеранів із закликом повернутися до армії. В усіх повітових містах кожної губернії відкрили пункти для скупчення та огляду бажаючих. Кандидатів розподіляли на чотири категорії за ступенем здатності [409, с. 1006–1007]. Подібні пункти відкрилися й в адміністративних центрах новоприєднаних губерній, але переважно охочі були серед тих відставників, які служили в гарнізонних батальйонах та повітових інвалідних командах і за станом здоров'я були здатні до подальшої служби [410, л. 4–9].

Зворотний процес розпочався тільки з початку другого десятиріччя XIX ст. У вересні 1820 р. вийшов сенатський указ про „Відставку нижніх військових чинів, які вислужили встановлені терміни”, тобто 25 років в армії і 22 роки в гвардії. Було введено нові зразки відпускних паспортів, які мали три форми, залежно від станової приналежності солдата [411, с. 11]. Солдати зобов'язувалися „[...] поводити себе чесно і доброзичливо, одягатися акуратно, бороду брити, по світу не ходити, від протиправних вчинків утримуватися [...] і Начальству підкорятися [...]” [412, с. 202–206; 413, с. 521–522]. Звільнялися ветерани обов'язково у військових одностроях, вихід з полку в цивільному одязі був заборонений особисто царем Миколою I [414, с. 312]. При потребі німцям та калікам давали кошти на харчування та транспорт [415, с. 597; 416, с. 58].

Зустріч з таким солдатом описує письменник Фадей Булгарин: „Командири змилювалися – дали відставку, благословили і нагородили на дорогу, і я, помолившись і попрощавшись з товаришами, пішов на батьківщину,” – розповідав ветеран. „Відставний солдат розстебнув кітель, вийняв гаманець, що висів на грудях, і розгорнув його. Я побачив папери, атестати і послужний список, чотири сині асигнації, а на срібній пряжці знак Військового ордена, Анненський знак і медалі 1812 року за взяття Парижа” [417, с. 231–240]. Ось такий набір

документів та нагород мала більшість старих німецьких солдатів, які отримали відставку і наважилися прямувати до рідних країв [418, с. 107]

На жовтень 1829 р. до Головного штабу почали надходити повідомлення з губерній про випадки жебракування відставних солдат. За наказом царя, міська чи повітова поліція відводила жебрака до губернатора; той з командиром губерньського внутрішнього батальйону перевіряли документи, з'ясовували, чому солдат не може себе прогодувати, і за його бажанням влаштовували „[...] служити у Присутні місця [...]”, наглядачами у в'язницях [419, арк. 1–2]. У разі його відмови від служби, відставнику з міських земель мали надати ділянку під городину, а на виділені з губерньського Казначейства кошти в розмірі 50 руб. він мав побудувати собі житло [420, с. 68]. Зовсім німецьких, старих і хворих забирали до казарм губерньських батальйонів на утримання без виконання службових обов'язків, а божевільних, сліпих та повних інвалідів направляли до Приказів громадської опіки [421, арк. 14–17; 422, с. 770–771; 423, с. 249–250].

Зважаючи на слабкість і нечисленність повітової поліції в південно-західних губерніях, іноді добровільно функції наглядачів за відставними солдатами перебирали на себе сільські священики [424, арк. 1–5]. За таємними наказами духовних консисторій, вони регулярно повідомляли про поведінку та настрої військових [425, арк. 1–3, 20–21]. Місцеві священики також мали право накладати невеликі церковні покарання – єпитимії – за дрібні злочини, хуліганство, крадіжки тощо. Вони ототожнювали солдатів із членами селищних громад і, дбаючи про загальну моральність та спокій, переважно карали індивідуально, з огляду на стану приналежність та ступінь провини [426, с. 257–258]. З червня 1834 р. по лінії Синоду нижнім чинам – „холостим і вдовим”, звільненим у безтермінову відпустку, дозволялося брати законний шлюб, не питаючи дозволу Військового начальства [427, с. 10]. Священики були вповноважені робити у відпускних білетах спеціальні позначки про час і місце вінчання, народження і смерть дітей, які народилися під час відпустки, та інші записи громадського стану [428, с. 421].

Після закінчення російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Микола I вирішив скоротити армію шляхом надання відставок старим солдатам [429, с. 665–667]. У руслі загальної державної політики стосовно створення і розвитку військових поселень планувалося облаштувати прикордонні населені пункти по річці Дністер в Бессарабії та Подільській губернії з відставних нижніх чинів [430, л. 36–37, 45–46]. Однак, нижні чини звільнялися не в остаточну відставку, а у відпустку на 5 років і тільки після спливання цього терміну остаточно звільнялися, як тоді казали, „в чисту відставку”. Крім того, сам термін „безстрокова відпустка” не вважався абсолютним поняттям, тобто таке звільнення передбачало вірогідність призову солдата за потреби в будь-який момент до армії [431, с. 757]. На думку російських військових теоретиків кінця XIX – початку XX ст., „[...] таким порядком звільнення з лав збройних сил Російської імперії в першій половині XIX ст., було закладено утворення постійного запасу армії” [432, с. 51; 433, с. 28].

Початком наступного етапу розбудови відпускнуї системи в збройних силах Російської імперії стало „Положення про звільнення нижніх чинів військово-сухопутного відомства в безтермінові відпустки”, датоване серпнем 1834 р. [434, с. 845–886]. Це „Положення” не тільки детально регламентувало всі стадії процесу переходу солдатів до мирного життя під постійним контролем держави, а ще законодавчо закріпило створення так званих „запасних військ” у складі Резервної армії з безтерміново-відпускних солдатів.

Запровадження такої моделі мало на меті: по-перше, скорочення кількості збройних сил та витрат на них, водночас зберігаючи її боєздатність та можливість швидкого поповнення штатів військового часу; по-друге, повернути родинам ще не остаточно покалічених військовою службою чоловіків [435, с. 144]. У грудні того ж року відбулося велике звільнення у відпустки з Гвардійського корпусу. За спогадами сучасника, відповідно до наказу Миколи I одночасно відпустили 5000 солдатів у „кавалерську відпустку”. Насамперед звільняли вояків, які мали ордени та медалі за військові звитяги [436, с. 548–549]. Нарешті, ті солдати, які прослужили 20 років, могли розраховувати на відпустку. „Коли була оголошена у

полку перший раз відпустка нижнім чинам, вони сприйняли цю звістку із захватом, до цього ніхто не знав, що це таке і для багатьох служба закінчувалася через 25 років,” – писав офіцер [437, с. 169].

Саме з цього часу в населених пунктах Правобережної України стало з’являтися все більше відставних, а потім і безтерміново-відпускних солдат. Одні з них, місцеві вихідці, поверталися після 20-річної служби в рідні краї, а інші вирішили не повертатися додому й залишалися там, де стояв їхній полк на той час. За статистичними підрахунками, на 1836 р. по усій Російській імперії статус відставного солдата мали 120852 особи чоловічої статі, це власне самі солдати-ветерани і 192147 членів їхніх сімей жіночої статі [438, с. 55]. До середини ХІХ ст. окреслилися райони найбільшої концентрації військового прошарку суспільства в імперії. Головною причиною було розташування регулярних військ у стратегічних пунктах, що створювало скупчення звільнених військовослужбовців. З урахуванням військових поселенців та водночас кількості рекрутських наборів за три десятиріччя ХІХ ст. чимала частка відставників припала на територію Київського генерал-губернаторства, зокрема на Київську і Подільську губернії [439, с. 5]. З 20-х рр. з’явилися умови не тільки появи, а й неухильного зростання представників цього прошарку суспільства на теренах краю, який вже на початок 40-х рр. сягнув майже 1,5 % від загальної кількості його відставників в Росії [440, с. 184–185; 441, с. 164].

Супутньою цьому процесу стала подальша бюрократична плутанина: міська і повітова влада не могли повністю облікувати відпускних нижніх чинів, бо ті не приходили вчасно на реєстрацію; відповідно городська і земська поліції притримували звітну інформацію до губернських правлінь, а чиновники – до командирів гарнізонних батальйонів; у підсумку, нові відомості не надходили до командування Окремого корпусу внутрішньої сторожі й військового міністра [442, арк. 127, 313; 443, с. 1]. Нерідко траплялися випадки шахрайства і пограбування самотніх солдатів [444, арк. 1, 7, 37–38 зв.].

З квітня 1839 р. цивільні губернатори в річних звітах про стан губернії мали подавати цареві окремі дані про кількість нижніх чинів, які перебували у відпустках [445, с. 360; 446, с. 13]. Одразу ж були зафіксовані спроби ухиляння від встановлених законом обов'язків. У Подільській губернії влітку 1837 р. гродська і земська поліція розшукувала 67 безтерміново-відпускних, які не з'явилися на військовий огляд [447, с. 1].

З кінця 30-х рр. XIX ст. відставні й відпускні солдати військового відомства стали несподіваним джерелом поповнення силових установ окружного й місцевого рівня. У „Губернських відомостях” Волинської й Подільської губерній з'явилися оголошення про „Виклик відставних і перебуваючих у безтерміновій відпустці нижніх військових чинів для заповнення місць у прикордонній сторожі” [448, с. 2]. З лютого 1839 р. було дозволено комплектувати лісову сторожу нижніми чинами, які перебували в безтермінових відпустках. Учораšní солдати із задоволенням йшли на таку службу об'їждчиками і лісовими сторожами, що дало змогу Лісовому і Межовому інститутам ліквідувати брак кадрів [449, с. 15–20]. З 1840 р. в повітах губерній при Земських судах і Станових квартирах сформували Розсильні команди, де відставні і безтерміново-відпускні солдати працювали кур'єрами, супроводжувачами та конвойними [450, арк. 1–2, 784–789; 451, арк. 2, 41].

Відставні солдати з родинами оселялися в містах краю, де розраховували знайти засоби для прожиття. Саме там їх із задоволенням брали на посади сторожів, двірників, швейцарів тощо [452, с. 64]. Досить великі шанси отримати хорошу посаду мали ті солдати, які вміли читати і писати. Їх охоче брали служити волосними писарями, старостами сіл, посильними в повітові установи [453, арк. 2–8, 40–42]. Збільшення кількості відставних і відпускних солдатів на ринку праці підтверджує й офіційна статистика. Саме в період з 1829 по 1839 рр. відбулися різкі коливання числа звільнених з армії нижніх чинів: одразу ж після закінчення російсько-турецької війни 1828–1829 рр., зважаючи на великі втрати в частинах, отримали відставку лише 3052 особи; а у 1839 р., у руслі політики скорочення витрат на армію, відпустили по домівках 63503 вояки [454, с. 41]. Завершення

першого – суто солдатського етапу – скорочення збройних сил шляхом надання безтермінових відпусток переважно „нижнім чинам” відбулося на початку 1841 р.

Протягом XVIII – на початку XIX ст. питання надання коротко- чи довготривалих відпусток офіцерам вирішувалося на рівні командирів полків, дивізій та корпусів, часто через усні домовленості на підставі особистих обіцянок повернутися у встановлений термін [455, с. 195]. Таким чином, кількість командних кадрів у полках поступово зменшувалася: по-перше, через бойові втрати; по-друге, через надто тривалу відсутність відпускних; і по-третє, на початок царювання імператора Миколи I зовсім були звільнені від військової і грошової повинності дворяни, купці і багато осіб, які належали до родин священиків, що в загальній кількості складало близько 20 % усіх мешканців європейської частини Росії [456, с. 423]. Тому, унаслідок постійних військових конфліктів, офіцерський корпус потребував не тільки поповнення й відпочинку, а й встановлення чіткого, системного порядку відсутності на місцях служби.

З вересня 1833 р. цар Микола I дозволив головнокомандувачам армій самостійно звільняти у відпустки офіцерів на 28 днів, не питаючи дозволу Військового міністерства [457, с. 439; 458, с. 543; 459 с. 149]. Таким офіцерам „начальники губерній і предводителі дворянства” видавали спеціальні посвідчення про їхню поведінку під час відставки, де „строго відображалася істинна моральність офіцера”. Утім, за умови поширеного хабарництва серед чиновників, нерідко траплялися випадки, коли вони видавали подібні свідоцтва тим, хто перебував під судом чи слідством. Водночас заборонялося перебування далеко від своїх полків без відома місцевої влади [460, с. 60].

1 січня 1841 р. вийшло „Положення про звільнення штаб- і обер-офіцерів гвардії й армії у безтермінові відпустки” [461, с. 104]. Звільненню підлягали обер-офіцери, які прослужили не менше 15 років і брали участь хоча б в одному поході, та штаб-офіцери з п'ятирічним терміном служби в таких чинах і досвідом бойових дій. Причини для звільнення було дві: за домашніми обставинами чи за станом здоров'я [462, с. 6–10]. Говорити про істотне скорочення офіцерського

корпусу в збройних силах Російської імперії на початку 40-х рр. XIX ст. не можна. Це був певною мірою мілітарно-соціальний відсів тих, хто не міг чи не бажав служити за різними обставинами і був насамперед фінансовим тягарем для держави та армії [463, с. 2]. Частина таких офіцерів прагнула реалізувати себе в галузі освіти, що мало позитивний відгук з боку влади. У лютому 1841 р. військовий міністр дозволив міністру народної освіти зберегти відставним офіцерам, яких призначали на посади наглядачів за учнями гімназій у Київській, Волинській і Подільській губерніях, пенсії і мундири без еполетів до перейменування їх у цивільні чини [464, с. 101–102; 465, с. 197].

25 січня 1842 р. вийшов досить знаковий указ Миколи I „Про новий склад запасних військ”, де від першої особи імператор ніби звітує щодо виконаної роботи в галузі створення і розвитку відпускної системи в армії. На думку самодержця, впроваджена система повністю себе виправдала. Він зазначив, що нижні чини дисципліновано виконують прописані їм дії й настанови, інтегруються в міські й сільські товариства, виявляють високу моральну поведінку і повагу до влади [466, с. 61–62]. За підрахунками вищих державних установ, з 150 000 звільнених у безтермінові відпустки солдатів протягом згаданого періоду під суд і слідство потрапили тільки 116 осіб [467, с. 735]. Загальна кількість відпускників-злочинців у період з 1833 до 1848 р. склала 544 особи, тобто в середньому один порушник на 472 солдати [468, с. 49]. Безперечно, це був певний успіх у військовій кадровій політиці держави. Однак, ці процеси все більше впливали на соціальну структуру суспільства, розвиток економічних сил і факторів, частково на реструктуризацію органів державної влади на місцях, силових структур та закладів освіти. Не залишився осторонь і такий великий регіон, як Правобережна Україна. Цей указ слід вважати завершенням комплексу заходів щодо створення і випробування тимчасової відпускної системи в збройних силах Російської імперії [469, с. 6].

З огляду на такі оптимістичні висновки, влада дозволила відпускним солдатам деякі послаблення. З лютого 1843 р. їм дозволили вибирати місце

проживання не на батьківщині, а в інших губерніях, крім сибірських; ті, хто вже перебував у відпустці, мали можливість по „промислових справах” чи з інших поважних причин переходити на постійне проживання до інших губерній, повідомивши про це владу [470, с. 63–64]. Командирам військових підрозділів за місцем розташування їхніх частин у населених пунктах було наказано всіляко сприяти нижнім військовим чинам, які перебувають на дійсній службі, і тим, хто в тимчасових відпустках, у вирішенні судових справ у цивільних установах, де з ними та родинами несправедливо поводяться і ображають [471, арк. 32; 472, с. 307; 473, с. 168–170].

Відомо, що відпускна система передбачала щорічні військові збори і огляди, на яких перевіряли і підтримували індивідуальну та колективну боєздатність запасних солдатів [474, с. 45]. Відповідно до „Положення про щорічні тимчасові збори нижніх чинів, приписаних до військ армії, звільнених у безтермінову відпустку до вислуги двадцятирічного терміну” солдатів поділили на дві категорії: ті, хто вислужив повний двадцятирічний і більше термін у військах і отримав відпустку, викликався на збори тільки з особистого наказу царя; хто не прослужив цього строку – викликався кожного року [475, с. 305; 476, с. 91]. Щоб легше було чиновникам і офіцерам розрізнити таких солдатів під час бюрократичних процедур та обліку, їм видавали військові білети різного кольору: хто не прослужив 20 років, мав квиток червоного кольору, а ветерани – білого [477, с. 292–299]. У збірках циркулярів київського генерал-губернатора, в офіційній пресі та окремих наказах сповіщалося про такі чергові збори повітовому й губернському начальству із зазначенням часових термінів, які могли змінюватися [478, арк. 43зв].

Оптимістичні висновки Миколи I про майже зразкову поведінку відпускних військовослужбовців виявилися дещо передчасними. Усе частіше з місць надходили рапорти про порушення з боку солдатів. Спочатку вища влада на рівні Сенату дозволила городничим і поліцмейстерам, а в повітах – земським справам за „дрібні проступки безтерміново-відпускних нижніх чинів

піддавати вперше арешту на три доби; вдруге – такому ж арешту на хлібі і воді, з відправкою до повітової інвалідної команди на роботи; втретє шмагати шпіцрутенами у внутрішньому гарнізонному батальйоні” [479, с. 621]. Досить розповсюдженими серед солдатів-відпускників з кримінальними нахилами були крадіжки особистого майна міщан, казенного майна та шахрайства [480, арк. 1–4 зв; 481, арк. 2–3 зв, 7; 482, с. 21–27]. З іншого боку, солдати нерідко ставали жертвами свавілля поміщиків і місцевих чиновників, які часто ігнорували і принижували статус солдатів, вважаючи їх кріпаками, і відповідно з ними поводитися [483, арк. 1–2; 484, арк. 1–4зв, 42]. Уже в грудні 1843 р. Микола I, переглядаючи річні звіти губернаторів, зауважив у короткому указі: „[...] поведінка багатьох нижніх чинів після перебування їх деякий час у безтерміновій відпустці міняється у гірший бік. Помічених у поганій поведінці терміново повертати на службу” [485, с. 796].

Не все гаразд було й з офіцерським корпусом. У Військовому міністерстві вважали, що серед відпускних офіцерів помітно впав рівень дисципліни [486, с. 2]. Цар наказав усіх відпускних штаб- і обер-офіцерів, які мешкали в містах, підпорядкувати особливому нагляду місцевих комендантів [487, с. 248]. З цього часу починається активне залучення офіцерського складу до запланованих навчань [488, с. 3].

З середини 30-х до кінця 40-х років XIX ст. чималу частину військовослужбовців було відправлено в безтермінові та річні відпустки. За статистичними звітами з 1833 до 1848 рр. право на безтермінові відпустки отримали 256499 нижніх чинів, з яких повний визначений термін прослужили лише 165271, а менше встановленого часу, за хорошу поведінку відпустили – 91228. Крім них, у річні відпустки звільнили ще 101609 солдатів. Найбільше військовослужбовців покинули лави армії у 1842 р. – 48253, а найменше у 1845 р. – всього лише 2233 особи. Вважалося, що звільнення в безтермінову відпустку мало безпосередній вплив на стан здоров'я солдатів. Смертність серед безтерміново-відпускних була у 2,5 раза меншою, ніж у регулярних частинах. У

зазначений вище часовий проміжок померло, перебуваючи у відпустках по домівках, лише 15724 особи, тоді як у армійських частинах – 475761 [489, с. 48]. Починаючи з другої половини 40-х рр., все більше поширюється практика звільнення у відпустки за станом здоров'я [490, с. 778].

Водночас було створено чітку систему припису солдат до резервних і запасних батальйонів у кожній губернії, щоб за потреби швидко повернути їх до складу встановлених спеціальним розкладом полків. Відповідно до цих табелів солдати закріплювалися за гвардійськими, гренадерськими чи армійськими частинами всіх родів військ [491, с. 178]. Місцем збору відпускників спочатку були губернські міста під контролем командирів губернських батальйонів, а потім команди за родами військ скеровували до Києва, де вони мали отримати однострої, зброю та амуніцію [492, с. 18]. Наприклад, у київському Арсеналі зберігалися запаси зброї для комплектації військ з відпускних солдатів, як-от: 16000 рушниць для 12 піхотних і карабінерських та 8 кавалерійських полків (гусарських, драгунських і кірасирських) першої черги, які мали увійти до складу 2, 3 і 4-го піхотних корпусів [493, с. 154–167].

У звіті київського цивільного губернатора київському генерал-губернатору наприкінці 1846 р., (розділ „Відомості про стан Київської губернії і карта”) знаходимо інформацію про кількість військ: кавалерія – 351, артилерія і арсенальні – 3441, піхота – 11196, інженери – 458, сапери – 4875, внутрішня сторожа – 1040, батальйон кантоністів – 239, кантоністів у наявності – 1628, вихованців – 16220, у X-му Окрузі шляхів сполучення – 309, комісаріатському відомстві – 97, відділі корабельних лісів – 7. Усього: 39702 особи, з яких у бойових частинах перебувало тільки 19863 солдати і офіцери [494, арк. 12]. Вважалося, що цих сил достатньо і для контролю над ситуацією в губернії, і для підтримання рівня на оглядових плац-парадах. Армія в запасі відстала за рівнем бойової підготовки від провідних армій європейських держав і не була готова для ведення широкомасштабних військових операцій [495, с. 79].

У лютому 1848 р. вийшов указ Миколи I про призов до резервних і запасних військ усіх відпускних нижніх чинів. Сповнений погрозами маніфест від 14 березня не тільки інформував мешканців імперії щодо ситуації в Європі, а й від імені царя закликав і морально готував до чергової війни із „[...] зухвалою силою, що насувається” [496, с. 134–135]. Практичним підтвердженням ефективності створеної системи резервних військ стало швидка мобілізація 150-тисячної Запасної армії, що відбулося в досить стислі терміни, як писали сучасники, „[...] залишиться назавжди у військових літописах, як винятковий приклад воєнного будівництва” [497, с. 249].

Зокрема, перед угорським походом 1849 р. військам 3-го піхотного корпусу, що дислокувався на Волині і Поділлі, було наказано здати в комісаріатські комісії всі зайві і непотрібні речі та амуніцію від некомплекту людей в полках [498, с. 5–6]. Ці заходи тривали паралельно з мобілізацією місцевих відпускних солдатів до частин, розташованих у Київському генерал-губернаторстві з перспективою подальшого укомплектування за штатами воєнного часу [499, арк. 81, 83–86 зв]. Загалом мобілізація пройшла вдало, переважна більшість з’явилася на збірні пункти. Незважаючи на певний некомплект у полках за штатами військового часу, частини становили цілком боєздатні підрозділи [500, с. 21].

Після придушення угорського повстання, восени 1849 р. армію знову почали скорочувати. У бюрократичному підході на підставі законодавчих актів було змінено кольори самого відпускного квитка з білого на зелений [501, с. 122]. Відповідно до закону від 16 квітня 1841 р., вони мали право оселятися в казенних маєтках і отримувати пенсії та кошти на облаштування [502, с. 84–85]. Траплялися випадки, коли сільські громади не бажали приймати до себе на проживання тих відставних солдатів, які виявляли агресію і неповагу стосовно них [503, арк. 1–3, 6–7].

Нагромадження низки законів і правил, періодична часткова зміна окремих положень та розширення пільг щодо відпусток військовослужбовців спричинили перед Східною (Кримською) війною неточний облік солдатів, які перебували в

безтермінових відпустках та були приписані до запасних військ. Причина в бюрократичному складнику. Як виявилось, при частковому призові відпускних до армії влітку 1853 р. в документах за останні роки виявилось багато неточностей. Стався своєрідний парадокс: через розвиток справочинної системи, збільшення чиновників та обсягів листування і рапортів було втрачено контроль над точним обліком і зчинилася плутанина. Єдиним виходом з такої ситуації стало точне дотримання всіх правил і норм обліку, оформлення належних документів і підвищення відповідальності посадових осіб [504, с. 364–366].

Утім, використовуючи офіційні губернські статистичні джерела, стало можливим скласти неупереджену та максимально точну картину кількісної присутності відпускних і відставних солдат та офіцерів на території Київського генерал-губернаторства напередодні військових зрушень 1853–1855 рр. Тези деяких дослідників про тотальну окупацію армійськими чинами усіх теренів і населених пунктів краю не відповідають історичній дійсності. Якщо припустити певні похибки в підрахунках чиновників повітових установ і поліції в статистичних звітах, то вони не могли кардинально вплинути на загальну картину в кожній з губерній, зважаючи на державну військову політику того часу, наведені нижче дані можна вважати об'єктивними [505, с. 235].

Так, у період з 1848 р. до 1852 р. лідером серед трьох губерній Південно-Західного краю була Київська. На її території та в самому Києві за вказаний період мешкало відставних нижніх чинів 11939 осіб та 10515 їхніх дружин і дітей; разом з ними безтерміново-відпускних солдатів нараховувалося 4495 вояків. Загальне число представників військового прошарку дорівнювало 26949 мешканцям, що складало лише 1,5 % від загальної кількості жителів губернії [506, Табл. № 2]. Напередодні Кримської війни у 1852 р. число відставних мешканців залишалося незмінним, а безтерміново-відпускних солдатів дещо поменшало – до 3472 осіб [507, с. 140].

На відміну від Київської, менша і приблизно однакова кількість звільнених військовослужбовців спостерігалася у Волинській і Подільській губерніях. На

Волині в той період перебувало 4674 відставники і 4433 – їхні дружини та діти; безтерміново-відпускних солдат разом з родинами нараховувалося лише 5668, зокрема й 52 офіцери, що складало трохи більше 1% від населення губернії [508, Табл. № 3; 509, с. 84]. На Поділлі з категорії відставних солдат проживало 5007 і 4213 членів їхніх родин, а відмінністю цієї губернії порівняно з іншими стала велика кількість відставних офіцерів – 1132 особи. Разом з ними мешкав 3851 безтерміново відпущений солдат з 3076 особами власних родин та 45 запасних офіцерів. Від загальної кількості населення на середину XIX ст. вони склали лише 1,2% [510, Табл. № 5; 511, с. 602].

За офіційними даними, безтерміново-відпускних та звільнених у річну відпустку за списками Генерального штабу на 1 січня 1853 р. нараховувалося від мільйонної регулярної армії всього 212433 особи. М. Богданович у своїх підрахунках наводить цифру 150 000 вояків і вважає, що цієї кількості виявилось замало для приведення військ до штатів військового часу [512, Прил. к гл. IV, с. 14–15]. Причиною такого незначного запасу було переконання миколаївських генералів, що мати армію з гарними бойовими якостями можливо тільки за умови тривалих термінів служби, від 15 до 20 років. Як наслідок, солдати, які прослужили в полках такі довгі терміни, після закінчення служби вже були нездатні за віком та станом здоров'я на випадок війни поповнити війська [513, с. 708; 514, с. 70].

З початком активних бойових дій у Молдавії й Волощині відчувався брак досвідчених солдатів, унтер-офіцерів, офіцерів та військових фахівців в армії. Від імені імператора Миколи I військовий міністр у березні 1854 р. закликав здатних за станом здоров'я відставних нижніх чинів повернутися на службу [515]. Природно, що таким охочим обіцяли всілякі пільги, як-от: золоті шеврони на одностроях, подвійну платню, срібну медаль з написом „За старанність”, одноразову грошову виплату від 3 до 5 рублів [516, с. 121]. Дружинам і дітям добровольців відводили наймані в обивателів квартири чи видавали кошти для самостійної виплати [517, арк. 1–3, 9–14]. Незабаром командири дивізій, бригад, полків почали надсилати до

губернських правлінь списки призваних до служби нижніх чинів з проханням усебічно допомагати родинам [518, арк. 1–5, 15]. Микола I публічно дякував „Дворянству, купецтву, міським та іншим товариствам губернії, а також відомствам Державного майна і Військових поселень, які радісно прийняли під свою опіку сім’ї нижніх чинів призваних на службу” [519, с. 1].

Самих ветеранів не кидали одразу ж у регулярні частини, а зараховували до резервних, де вони займалися вишколом новобранців. Охочих офіцерів, які були у відставці не більше двох років, не скеровували до польових полків, а також зараховували в зразкові, місцеві та запасні частини „[...] для знайомства з правилами і порядком фронтової служби [...]”, щоб згадати навички і вміння [520, с. 256–258; 521, с. 406; 522, с. 477–479]. На думку військових теоретиків початку ХХ ст., величезне російське військо кількістю 2,5 млн. вояків, серед якого немалу частку складали резервні й місцеві війська, могли б з легкістю вибити з Криму 150-тисячну армію союзників. Залишалось тільки раціонально й ефективно використати ті частини, які знаходилися близько до театру військових дій [523, арк. 8, 23; 524, с. 50].

Загалом мобілізація безтерміново-відпускних солдатів пройшла успішно. Як і в 1848 р., запасні частини на території Правобережної України мали достатній особовий склад і могли поповнювати польові війська необхідною кількістю солдатів [525, с. 393]. Усе населення імперії разом із владою було впевнене в переконливій перемозі над турками. Вважалося, що перше велике зіткнення російської армії з супротивником стане початком остаточного знищення Оттоманської Порти. Ці оптимістичні настрої охопили все суспільство, і запасні солдати поверталися на службу, впевнені в легкій та близькій „[...] вікторії над бусурманами”. Найближче оточення Миколи I писало у листах до друзів напередодні Різдва 1853 р.: „Государ веселий. Перемоги його розвеселили (мова йде про Синоп і Башкадикляре – А. С.) [526, с. 124].

Варто зазначити, що велику частку серед офіцерів та солдатів російської армії на Східній війні становили вихідці з України. Тоді ще не було залізниць для

швидкої передислокації війська, тому воно поповнювалося переважно мешканцями регіону. Отже, полки та екіпажі Чорноморського флоту, які напередодні Східної війни перебували на території нинішньої України, значною мірою укомплектували місцевими жителями [527, с. 4]. У ході бойових зіткнень з військами союзників російська армія зазнавала чималих втрат вбитими і пораненими [528, л. 3, 22]. З початку червня 1855 р. до губернських правлінь Київського генерал-губернаторства почали надходити списки поранених солдат і матросів – уродженців губерній [529, арк. 44–59]. Щодо загиблих і поранених у боях генералів, штаб- і обер-офіцерів, то інформація від командування частин і шпиталів зобов'язала доповідати про місце знаходження їхніх сімей до канцелярії царя. Потім загальні списки відправляли в губернії для надання допомоги та забезпечення всім необхідним [530, арк. 1].

Після поразки російської армії в Севастополі, припинення військових дій на всіх театрах війни та підписання в Парижі акта про капітуляцію новий цар Олександр II почав негайно реформувати збройні сили.

„Головним завданням Військового міністерства стало суттєве зменшення військових витрат. Міністерство старанно взялося за справу. Не обмежуючись скороченням наявної кількості військ з одночасним переведенням їх на мирне становище, воно вдалося до скасування цілих частин, перегляду всіх штатів військ і військових управлінь з метою скорочення нестройового складу. Ціною таких важких пожертвувань були досягнуті результати: бюджет Військового міністерства був доведений у 1859–1860 рр. до цифри близько 106 млн. руб.; число ж військ за штатами мирного часу передбачалося в 1860 р. – 798194 нижніх чинів” [531, с. 246].

Одним із швидких і дієвих шляхів стало скорочення особового складу через систему відпусток, яку створив ще батько Олександра II у 30–40-х рр. XIX ст. Загалом вона довела свою ефективність, але потребувала корегування із новими реаліями та підвищенням універсальності [532, л. 2–7]. Першим кроком стала низка наказів, обнародованих у квітні 1856 р.: про припинення прийому на

службу вдруге відставних солдатів з особливими перевагами і пільгами, що скорочувало зайві фінансові витрати [533, с. 209; 534, с. 222–223; 535, с. 223; 536, с. 260; 537, с. 1019–1020]. Насамперед звільняли поранених і покалічених вояків [538, арк. 3]. Водночас, зважаючи на велику кількість поранених, що перебували у військових та цивільних шпиталях, на початку 1856 р. вийшов маніфест Олександра II із запрошенням лікарів з вільною практикою на військово-медичну службу. Обіцяли 100 рублів на рік, житло, однострої та харчування [539, арк. 6–7].

15 травня 1856 р. вийшли „Правила звільнення з війська нижніх чинів у відпустки і відставку”, за якими з метою скорочення і переформування збройних сил відповідно до мирного часу планували звільнити надлишкову кількість військовослужбовців. Як і раніше, за зразкову службу надавали безтермінові відпустки тим, хто прослужив в армії 20 років, у гвардії – 15 років відповідно [540, с. 274–296; 541, с. 819; 542, с. 463; 543, с. 1].

Учасник тих подій пригадував: „Уряд швидко переводив армію на мирний стан. Роззброєння і переформування розпочалося ще в першій половині 1856 р. і тривало до кінця 1858 р. Так як наші головні сили були зосередженні на півдні, то саме звідси в усі куточки Росії потягнулися партії відставних і безтерміново-відпускних нижніх чинів. Звільняли переважно старих служивих, багато з них вже давно вислужили свої терміни, але через війну змушені тягнути лямку. Більшість ветеранів пошкандибали до своїх губерній, щоб заспокоїти свої старі кістки на батьківщині” [544, с. 121].

Потрібно зауважити, що скорочення армії Олександром II не було масовим і одночасним. Усе залежало від стану полків і з'єднань, їхнього розташування та ситуативного бачення процесу самими командирами [545, л. 3–27; 546, с. 195–199]. Ускладнення і зміни самого механізму відпускної системи спричинило певне збільшення і вдосконалення порядку контролю та обліку військовослужбовців. Насамперед це торкнулося основного документа, яким забезпечувалися військовослужбовці, – відпускних білетів. З квітня 1857 р. було введено нові зразки: звільненим у тимчасову відпустку, що вислужили 15 років,

видавали білети на жовтому папері; у безтермінову відпустку, з тим самим терміном – на червоному; ветеранам, які вислужили 20 років і відставним солдатам, – на папері білого кольору. Відпускних вояків також було легко відрізнити за спеціальними нашивками на погонах чорного чи червоного кольорів, що носили на одностроях: якщо солдат перебував у безтерміновій відпустці, то мав по дві нашивки на погоні, якщо в тимчасовій – тільки одну [547, с. 330–331; 548, с. 923–924; 549, л. 169–175].

Відпускна кампанія 1856–1858 рр. виявилася найбільшою за весь час існування російського регулярного війська. „Можна сказати, що з цим звільненням розійшлася по домівках майже вся стара миколаївська армія – розійшлася, щоб більше ніколи не повернутися до її лав. Тому, що контингент молодих солдат, які вступили на службу перед початком та під час Східної війни, був досить великим” [550, с. 122].

Істотне скорочення збройних сил імперії, а відповідно поява в містах і селах великої кількості відпускних солдат додала роботи місцевим поліціям, слідчим та судовим органам. Спектр злочинів і порушень був досить широкий. Доходило до банальних речей – крадіжок харчів [551, арк. 1–2, 5–6зв, 26–27]. Іноді відпускні солдати, повертаючись зі служби, не мали куди поселитися, їхнє майно і нерухомість було продано [552, арк. 1, 8–9, 28–32, 58]. Траплялися випадки участі солдатів-відпускників у локальних соціальних конфліктах [553, арк. 9–10, 93–95].

Якщо солдатів і унтер-офіцерів звільняли за гарну поведінку і старанність, то з ініціативи царя армія почала радикальними методами позбавлятися поганих офіцерів. На початку серпня 1856 р. вийшов наказ, за яким полковим командирам надавалося право подавати начальникам дивізій списки „[...] штаб і обер-офіцерів, які не атестуються по формулярних і кондуїтних (у військовому відомстві так називалися особливі списки про поведінку і здібності офіцерів – А. С.) списках за нетверезу, погану і розпусну поведінку та низьку моральність, неспроможність виконувати свої службові обов’язки, підозріло часті рапорти про хвороби [...]” [554, с. 102]. З їхнього дозволу і згоди полкові командири

пропонували таким офіцерам подавати прохання про звільнення зі служби, а на випадок відмови – самостійно надсилати рапорти на затвердження вищому начальству. У разі факту відставки таких офіцерів у наказах по полках не оголошували причин звільнення, не приймали скарг про реабілітацію та рапортів скасування наказу через суд [555, с. 672–674]. Жандарми через командирів полків і місцеві поліційні структури почали таємно складати списки потенційно неблагонадійних офіцерів польського походження. Насамперед це стосувалося відставних обер-офіцерів в кожному повіті Волинської і Подільської губерній [556, арк. 5–9].

Після такого почищення армії від небажаних офіцерів з'явилася можливість надати відпустки тим, хто продовжував служити „[...] у вигляді тимчасового заходу, дозволити штаб і обер-офіцерам, за їх бажанням, звільнитися у безтермінову відпустку, якщо вони прослужили три роки”. Єдиною умовою обмеження охочих було підтримання належної боєздатності у військах, що передбачало присутність певної кількості офіцерів у частинах [557, с. 268–269; 558, с. 982–983; 559, с. 325–326; 560, с. 711]. На початку цього ж року вийшло чергове „Височайше повеління” з правилами і регламентацією поведінки військовослужбовців у відпустці, яке було поширене серед місцевих губернських установ та в періодичній пресі [561, с. 1]. Воно нагадувало нормативні документи миколаївської доби: „[...] у відпустці поводити себе тверезо і пристойно, зберігати військовий вишкіл, бороду брити, по світу не ходити, одягатися достойно” [562, с. 506]; порушників негайно відправляти назад у полки; місцевій поліції наглядати і контролювати військових, а за дрібні проступки забирати до буцегарні [563, с. 215].

У другій половині 50-х рр. спостерігалася тенденція до збільшення кількості відпускників на території Київського генерал-губернаторства. Із загального числа 33262 військовослужбовців регулярних військ у Київській губернії в 1859 р. мешкало 16194 безтерміново-відпускних, 8637 відставних солдатів зі своїми родинами в кількості 32783 особи, солдатських синів і кантоністів нараховувалося

11030 [564, с. 32; 565, с. 87]. У Подільській губернії на той самий час перебувало 20945 солдатів і офіцерів армійських полків, 14834 безтерміново-відпускних, відставних солдатів обліковували в кількості 7674 і членів їхніх сімей ще 15944, солдатських дітей і кантоністів – 14237 [566, с. 112; 567, с. 59]. Зважаючи на скорочення кількості військового контингенту, який перебував у межах губерній під час Кримської кампанії і одночасне збільшення числа відпускників та відставних, „військовий прошарок” значно збільшився порівняно з минулими десятиріччями [568, с. 753–754]. Однак, ці цифри залишалися сталими всього декілька років.

Збройне протистояння Франції Наполеона III з Австрією за італійські території давало потенційний шанс імперії Романових взяти реванш у Габсбургів за недавню антиросійську позицію в Східній війні [569, с. 18]. Поляки були переконані в тому, що Наполеон III, звільнивши Італію, піде війною на Росію з метою визволення Польщі, але Вілла-Франкський мир був новим розчаруванням для них [570, с. 48; 571, с. 315]. На початку червня 1859 р. вийшов указ про приведення військ чотирьох прикордонних армійських корпусів у бойову готовність [572, с. 49–125]. Викликали на службу усіх безтерміново-відпускних рядових для комплектування частин за штатами військового часу. Офіцерам і генералам наказували терміново прибути в свої частини і відмобілізувати (готувати до походу) підрозділи [573, арк. 1–5]. Припинилися звільнення у відставку і відпустки усіх військовослужбовців до окремого розпорядження [574, с. 530–532].

Олександр II розумів, що чергова війна для імперії може призвести до глибокої фінансової кризи, що здатна перейти в непередбачувані соціальні зрушення. До того ж, армія потребувала не тільки відпочинку, а й кардинального переформування та перебудови всього мілітарного механізму, щоб ліквідувати відставання з передовими європейськими державами. Її чекали реформи Д. Мілютіна, а мобілізація навесні-влітку 1859 р. була останньою ознакою вже

старої, миколаївської, системи, яка себе ще повністю не вичерпала, але потребувала глибоких змін [575, с. 391].

На початок 60-х рр. XIX ст., за статистичними відомостями, кількість відставних і безтерміново-відпускних з родинами складала порівняно незначну частку населення губернських міст Правобережної України: на 1861 р. у місті Житомирі із загальною кількістю населення 40564 особи, безтерміново-відпускних солдатів нараховувалося 149, а у всій губернії ще 209 осіб; відставних нижніх чинів на Волині перебувало 1069, їхніх дружин і доньок – 1324 [576, с. 19–20]. Подібна картина спостерігалася й у найбільшому місті краю – Києві. Тут у 1862 р. мешкало лише 3284 відставних та 5014 членів їх сімей [577, с. 18]. Однак, ця статистика мала тенденцію до неухильного зростання, на 1863 р. у межах Київського генерал-губернаторства представників військового стану стосовно всієї кількості населення нараховувалося: відставних солдатів і відпускних нижніх чинів – 65950 осіб (2, 63 %), кантоністів і солдатських дітей – 24649 (0, 96 %), усього 3,59 % [578, с. 123]. Військовий конфлікт Російської імперії з європейськими країнами в середині XIX ст. став відображенням неолібералізму у військовому будівництві російських збройних сил.

Поява на території Правобережної України нового соціального прошарку стала свідченням планомірної колоніальної політики російського самодержавства. Крім самого факту військової присутності, влада намагалася якнайглибше проникнути в стале соціальне середовище з метою зміни ментальності, гальмування процесу визначення національної ідентичності та знищення й руйнації українського і польського патріотичного елемента. Водночас із використанням економічних і політичних важелів створений суто проросійський військовий прошарок мав згодом стати дієвим інструментом колоніальної політики, послідовно і ціленаправлено насаджуючи імперські цінності, російський спосіб життя та світогляд серед мешканців краю.

Висновки до розділу

Розбудова необхідної військової інфраструктури для війська на території Правобережжя з самого початку не входила до стратегічних планів

самодержавства. Фрагментарне будівництво здійснювалося в губернських містах далеко не такими темпами і не в таких масштабах, як це було потрібно. Причинами таких реалій стали: насамперед окупаційна ментальність росіян, що відображувалася тільки у вимогах комплексного примусового забезпечення військ населенням. По-друге, усе, що було споруджене, не мало постійного господаря через періодичні передислокації полків, тому командування вважало недоцільним належним чином доглядати і утримувати споруди. По-третє, усі витрати на ремонт і модернізацію казарм, стаєнь і господарських споруд несли на своїх плечах місцеві земства, вкладаючи великі суми грошей із власних бюджетів і податків. Тому, протягом сімдесяти років XIX ст. проблема повного житлового відокремлення військ від місцевої спільноти так і не була вирішена, через небажання самодержавства здійснювати великі капіталовкладення в будівництво споруд військового призначення. Ставка була зроблена суто на постій у мешканців краю, що є свідченням окупаційної природи перебування російських збройних сил.

Мілітарна система логістики, тобто забезпечення і транспортування різноманітних вантажів для російських регулярних військ на території Правобережної України, пройшла тривалий шлях становлення та поступової еволюції від початкових і простих форм до досить складних багатоступеневих формацій. Водночас, вона характеризувалася декількома важливими напрямками, без яких перебування чималої кількості військовослужбовців, їхнє належне утримання було б проблематичним. По-перше, це намагання синтезувати обмежену фінансову самостійність командирів полків і батальйонів з уведенням у всіх губерніях системи закупівель через торги і аукціони, що в підсумку дозволило задовільно забезпечувати війська продовольством і спорядженням, створювати необхідні запаси та маневрувати ними у випадку неврожаїв. По-друге, недосконалість інтендантської системи постачання, що передбачала концентрацію великих сум готівкових коштів у руках чиновників, призводила до масштабних зловживань і крадіжок. Це явище стало хронічною вадою російської армії, з якою

боролися лише епізодично, не намагаючись змінити самої системи. Особливо великих розмірів розкрадання набувало в момент підготовки і приведення військ у бойову готовність та під час військових дій і походів.

Примусові постої та регулярні закупівлі стали підґрунтям для створення самодержавством запасних і резервних військ на основі безтерміново відпускних солдат, що протягом 20–50-х рр. дозволяли підтримувати армію в належній бойовій готовності та зберігати її необхідну кількість. Відставні солдати і офіцери, безтерміново звільнені військовослужбовці, з волі Миколи I стали причиною виникнення на теренах Правобережної України нового соціального прошарку. З початку існування він мав незначну кількість порівняно з загальним числом жителів, але з кожним десятиріччям першої половини XIX ст. збільшувався абсолютно і відносно, поступово впливаючи та змінюючи соціальну структуру мешканців губернських і повітових міст.

Джерела і література до четвертого розділу

1. Энциклопедический словарь. Том XIVa (28). Карданахи-Керо/под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского. Изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). – Санкт-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1895. 960 с.
2. Філінюк, А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: інкорпорація до складу Російської імперії: автореф. дис. на здобуття ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. Київ, 2013. 40 с.
3. Щербинин П. П. Особенности расквартирования русской армии в XVIII–XIX веках („постоянные” страдания)//Сибирь: вклад в Победу в Великой Отечественной войне : сб. тезисов и докладов науч. конф. Омск, 2005. С. 103–104.
4. Военная библиотека с высочайшего соизволения посвященная российской армии/перевод В. И. Карлгофа. Санкт-Петербург: Типография И. Глазунова, 1839. Т. III. 544 с.
5. Цубенко В. Військові поселення кавалерії на території України : особливості та загальні тенденції існування/Одеса: Астропринт, 2008. 456 с. іл.
6. Ведомость о числе подвод и лошадей потребных для войск 5-го пехотного корпуса при следовании из Елизаветграда в свои квартиры с показанием по какому пути, для каких частей и сколько нужно заготовить подвод//ПГВ. 1848. Приложение К № 35. (29 августа). С. 1.
7. Русская военная сила. История развития Военного дела от начала Руси до нашего времени. С рисунками одежд и вооружения, картами, планами сражений и укреплений. Изд 2. А. С. Пирогова. Исправленное и дополненное/под ред. А. Н. Петрова. Москва: Типо-литография тов-ва И. Н. Кушнерев и К., 1897. Т. III. 580 с.

8. Паршин В. В. Система военного управления в России (XVIII – начало XX века) : монография/под общ. ред. В. Н. Воронова. Москва: ВУ, 2003. 482 с.
9. Годунов В. Королев А. История 3-го Уланского Смоленского Императора Александра III полка. 1708-1908. Либава: Типо-литография Либавский вестник, 1908. 362 с.
10. Комплектование войск в царствование Императора Николая I//Столетие военного министерства. Санкт-Петербург: Тип. М. Вольфа, 1907. Т. IV. 330 с.
11. Редигер А. Ф. Комплектование и устройство вооруженной силы. Часть II. Комплектование русской армии (исторический очерк)//Российский военный сборник. История русской армии. Изд. ГА ВС. Москва, 1994. Вып. IV. 277 с.
12. Стецюк В. Б. Новоушицький гарнізон наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.// Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. наук. конф.: у 3-х томах. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 14. Т. 1. С.52-53.
13. Милютин Д. А. Критическое исследование значения военной географии и военной статистики. Санкт-Петербург: Военная типография, 1846. 70 с.
14. Переписка з Волинським цивільним губернатором про ремонт приміщень військових лазаретів і придбанні інвентарю для тюрем на кошти з земських зборів 28.03.–25.06.1834 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 332. Оп. 1. Спр. 1. 77 арк.
15. Наказ Головноуправляючого шляхами сполучення і громадських споруд генерал-ад'ютанта Клейміхеля від 30 грудня 1846 р. про направлення однієї піхотної дивізії (4000 осіб) для будівництва Києво-Брестського шосе. 1846 р.//ЦДІАК України. Ф. 692. Оп. 11 (1847). Спр. 2 Ч. 1. 10 арк.
16. Историческое обозрение военно-сухопутного управления. 1825–1850. Санкт-Петербург: Печатано в военной типографии, 1850. 193 с.

17. Письмо П. А. Румянцева И. П. Салтикову о расквартировании войск на зимние квартиры 2.09.1794 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 1. Д. 2730 а. 15 л.
18. 1769. Таблица об амуничных и прочих вещах и лошадях, по штатам ниже означенных Кавалерийских полков полагаемых//ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 12612. С. 140–143.
19. 1796. Декабря 14. О порядке расположения войск на непрременные квартиры по городам и уездам//ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17646. С. 239.
20. 1797. Июня 1. О перемещении полков на квартиры целыми командами//Там само. № 17980. С. 619.
21. Повідомлення військової експедиції Брацлавської казенної палати про розташування військ на території Брацлавського намісництва 6.10.1796 р.// Держархів Вінницької області. Ф. Д-521. Оп. 1. Спр. 6. 3 арк.
22. 1797. Февраля 23. О раздаче полковых подъемных лошадей на содержание обывателям с выдачею им положенных по штату ремонтных денег// ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17829. С. 349–350.
23. 1797. Февраля 23. Ведомость о распределении полковых подъемны и Артиллерийских лошадей, с выдачею ремонтных денег на содержание и попечение обывателей в тех местах, где войска квартируют//ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17829. С. 15–18.
24. 1797. Сентября 19. О сумме назначеной на продовольствие полковых подъемных лошадей//ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18145. С. 737.
25. 1798. Марта 3. О правилах сбора денег на содержание подъемных лошадей при войсках, и о причислении сих сборных денег к общим

- Государственным расходам//ПСЗРИ-1. Т. XXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18411. С. 113–114.
26. 1794. Ноября 10. О предоставлении Ея Величеству чрез всякие полгода табелей о ценах на покупаемые в полки и батальоны сено и овес//ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17266. С. 589.
27. 1795. Июня 30. Об отсылке рапортов и ведомостей о числе людей и лошадей по прошествии всякого месяца, от каждого полка и батальона прямо в Государственную Военную по Инспекторской Экспедиции//Там само. № 17350. С. 725–726.
28. 1809. Августа 11. О довольствовании строевых лошадей Драгунских, Гусарских и Уланских полков, также Конно-Артиллерийских рот, фуражом, сообразуясь с климатом, в котором они находятся//ПСЗРИ-1. Т. XXX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 23784. С. 1068–1069.
29. Брославський В. Конфіскаційна політика російського уряду на Правобережній Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.//Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції: У 2 т. Чернівці: Книга XXI, 2005. Т. 1. С. 27–34.
30. Указ Київського губернського правління про виділення 305 десятин землі для пасовиська коней Санктпетербургського драгунського полку 22.02.1822 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 19. 17 арк.
31. Переписка с Диваном Молдавского княжества о снабжении продовольствием и фуражом 8-го отряда казаков, находящихся при коменданте Тихоновском 22.04.–04.05.1810 г.//НАРМ. Ф. 1. Оп. 1. Д. 1624. 4 л.
32. Крестовский В. В. Очерки кавалерийской жизни. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва Общественная Польза, 1892. 406 с.
33. Войтенко Ю. Основні засади функціонування цивільної служби в Російській імперії на кінець XVIII – у першій третині XIX ст.//Наукові записки з

- української історії: зб. наук. статей. Тернопіль: Астон, 2007. Вип. 19. С.Х119–124.
34. По відношенню начальника 18-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Желтухіна 1-го, про надання Липовецьким нижнім судом незручних пасовиськ для коней 36-го егерського полку 18.07.–4.08.1827 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 180. 23 арк.
 35. Пчелинцев С., Пчелинцева Л. Пути решения жилищной проблемы военнослужащих: взгляд из прошлого//Отечественные записки. електрон. наук. фахове вид. 2002. № 8. URL: http://magazines.russ.ru/oz/2002/8/2002_08_51.html. (дата звернення: 7.04.2014)
 36. Переписка з Київським нижнім земським судом та іншими установами щодо відведення приміщень для розквартирування військових частин, забезпечення їх продовольством і фуражем, про забезпечення транспортом прямуючих на військову службу офіцерів та інші питання 1800 р.// ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 18. 29 арк.
 37. Книга Указів Урядового Сенату за 1798 рік. 1799 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 28. 581 арк.
 38. Переписка с советником Грабовским, начальниками воинских частей о притеснениях, чинимых военной администрацией жителям Молдавии и Валахии 01.04.–28.12.1808 г.//НАРМ. Ф. 1. Оп. 1. Д. 30. 32 л.
 39. Изъявление благодарности//Русский Инвалид. 1818. № 267 (16 ноября). С. 3.
 40. Патриотическое приношение//Русский Инвалид. 1818. № 227 (1 октября). С. 3.
 41. 1803. Марта 9. О предписании Начальникам Губерний, чтобы от обывателей, где квартируют Кавалерийские полки, казенные полковые лошади содержаны были не по частям в домашних, но в нарочно для того ими выстроенных конюшнях//ПСЗРИ-1. Т. XXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 20656. С. 496.

42. Про задовільнення різних потреб полків квартируючих в Київській губернії 1804 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 772. 921 арк.
43. 1804. Марта 14. О строениях для помещения воцск, располагаемых по городам и селениям//ПСЗРИ-1. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21209. С. 210–212.
44. Про задовільнення різних потреб полків квартируючих в Київській губернії 1804 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 772. 921 арк.
45. Розпорядження Київського цивільного губернатора П. Панкратьєва Київському Магістрату про ремонт домів Військового відомства 3.12.1802 р.//Держархів м. Києва. Ф. 1. Оп. 2 а. Спр. 32. 225 арк.
46. Про задовільнення різних потреб полків квартируючих в Київській губернії 1804 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 772. 921 арк.
47. Реестр рескриптам Александра I за 1816–1818 гг. по управлению войсками 1820 г.//РГАДА. Ф. 20. Оп. 1. Д. 28. 4 л.
48. Зеделлер Л. И. Обзорение истории военного искусства. Санкт-Петербург : Иждевением Брифа, 1836. 193 с.
49. Переписка з військовими частинами, Київською міською поліцією та іншими установами 9.01.–14.12.1802 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 92. 47 арк.
50. Повеление Александра I военным инспекторам о регулярной проверке состояния полков и других войсковых частей 20.02.1805 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 1970. 5 л.
51. Предписание военного министра генерала от инфантерии Барклая де Толли М. Б. управляющему квартирмейстерской частью генерал-адъютанту Волконскому П. М. о сборе для производства крепостных работ в Киеве запасных батальонов; переходе в командование генерал-лейтенанта Эссена И. Н. 1-го пионерного полка и рот подполковника Афанасьева; вступлении в командование корпусом генерал-лейтенанта Лаврова Н. И.;

- расквартировании 4 запасных эскадронов 12.03.1812 г.//РГВИА. Ф. 103. Оп. 4/210. Св. 20. Д. 133. 56 л.
52. 1812. Генваря 27. Учреждение для управления Большой Действующей Армии//ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 24975. Часть II. Отд. X. С. 74–75.
53. 1818. Июля 28. Об освобождении города Старо-Костантинова от постоя на пять лет//ПСЗРИ-1. Т. XXXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27434. С. 360.
54. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир: В тип. губернского правления, 1868. Вып. первый. 181 с.
55. Богданов Л. П. Русская армия накануне Отечественной войны 1812 года: автореф. дис. на соискание степени кан. ист. наук: спец. 07.00.02 „Отечественная история”. Москва, 1972. 18 с.
56. Ушаков С. И. Деяния российских полководцев и генералов ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертаниемъ всей их службы, с самага начала вступления в оную. Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя, 1822. Часть первая. 294 с.
57. Циркуляр П. И. Багратиона командирам войсковых соединений Второй Западной армии о расквартировании войск 17.03.1812 г.//РГВИА. Ф. 103. Оп. 2. Св. 7. Д. 85. 38 л.
58. Приказ П. И. Багратиона к войскам Второй Западной армии об отношении к мирному населению 29.03.1812 г.//Там само. Св. 11. Д. 1а. 18 л.
59. За рапортами Нижніх земських судів Київської губернії про надання возів і коней для транспортування військових вантажів 1809 р.//Держархів Київської області. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 32. 23 арк.
60. О том чтобы ремонтеры не обременяли крестьян и поселян//ПГВ. 1840. № 4 (27 января). С. 6.

61. Про ремонт дніпровського мосту 27.08.1802 р.//Держархів м. Києва. Ф. 1. Оп. 2 а. Спр. 30. 179 арк.
62. Наказ Київського цивільного губернатора про забезпечення табірних військ продовольством 1805 р.//Держархів Київської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2607. 9 арк.
63. Справа по придбанню в дворянина Тхоржевського будинку для військового шпиталю 13.04.1808–17.08.1813 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 1. Спр 28. 25 арк.
64. Книга. XVIII. Заготовления и постройки по Военному ведомству. Раздел. II. Постройки Военного ведомства. Ч. V. Военное хозяйство. Гл. I. Положения общие. Ст. 144.//СВП. Изд. 2. Санкт-Петербург: В государственной типографии. 1907. С. 35.
65. 1854. Марта 13. Об отводе квартир или выдаче квартирных денег женам и семействам воинских чинов, выступающих в военный поход//ПСЗРИ-II. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 28024. С. 253–254.
66. Скрипник А. Ю. Державні установи Подільської губернії 1793–1914 рр.: монографія/Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2012. 228 с.
67. По рапорту командуючого Зведеною бригадою 8-ї піхотної дивізії генерал-майора Герадорфа, щодо не надання господарем квартири усіх необхідних речей майору Вульффу 15.12.1830–31.01.1831 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 701. 13 арк.
68. По рапорту генерал-майора Герадорфа про завдання майору 16-го егерського полку Гончаревському образ господаркою його квартири 5.02.–8.02.1831 р.//Там само. Спр. 712. 13 арк.
69. Справа про клопотання командира 2-го піхотного корпусу генерала Крейца про надання приміщень для розташування штаба корпусу в місті Кременці 1834 р.//ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 66 (1834). Спр. 429. 51 арк.

70. Про зобов'язання київських міщан постачати дрова для розквартированих у Києві військ 17.11.1801 р.//Держархів м. Києва. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 33. 52 арк.
71. Записки солдата Памфила Назарова, в иночестве Митрофана, 1792–1839 гг. //Русская старина. Год девятый. Том XXII. Вып. 8. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1878. 746 с.
72. Крестовский В. В. Очерки кавалерийской жизни Санкт-Петербург: Тип. тов-ва. Общественная Польза, 1892. 406 с.
73. Бескровный Л. Г. Хрестоматия по русской военной истории. Москва: Военное изд-во Министерства вооруженных сил Союза ССР, 1947. 642 с.
74. Шильдер Н. К. Русская армия в год смерти Екатерины II. Состав и устройство русской армии//Русская старина. Год XXVI. Том LXXXIII. Вып. 4. Санкт-Петербург : Тип. тов-ва Общественная польза, 1895. С. 152.
75. Про селянина села Медведьківки Столяра, що підозрюється у отруєнні квартируючого в нього солдата 20.07.–3.01.1798 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 390. 6 арк.
76. Указ Київської Казенної палати від 11 травня 1826 р. про заборону військовослужбовцям займатися торгівлею 16.05.1826 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 84. 2 арк.
77. Про кількість військ у Київській губернії 17.07.–22.10.1828 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 286. 71 арк.
78. Баженов Л. В. Политические течения в польском восстании 1831 г. на Правобережной Украине//Центральная и Юго-Восточная Европа в новое время : сб. ст. Москва : Наука, 1974. С. 58–67.
79. Справа по клопотанням різних осіб за квартири, і про звільнення будівель від постою 2.01.1831–13.01.1832 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 824. 422 арк.
80. Архив Государственного Совета. Царствование Императора Александра I-го. Журналы по делам Департамента законов. Часть третья. По

Гражданскому Отделению. 1818–1820 гг. Санкт-Петербург: В Государственной типографии, 1893. Том четвертый. 348 с.

81. Про заборону відводити під постій будинки членів Київського магістрату 19.05.1802 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 79. 13 арк.
82. По рапорту Київського цивільного губернатора про звільнення від постою домів учителів Реального училища 3.02.1804 р.//Там само. Спр. 441. 4 арк.
83. Справа по указу Брацлавського намісницького правління про заборону займати під постою військ дома духовенства католицького віросповідання 1796 р.//Держархів Вінницької області. Д-675. Оп. 1. Спр 30. 6 арк.
84. Указ Олександра I Міністерству внутрішніх справ про можливість пільгового займу Київському Магістрату 4.09.1820 р.//Держархів м. Києва. Ф. 1. Оп. 2 а. Спр. 243. 2 арк.
85. Прохання міщан про звільнення їх квартир від військового постою і надання допомоги для ремонту квартир 2.04.1863–9.05.1865 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 86. Оп. 1. Спр. 23. 45 арк.
86. 1839. Мая 10. Об освобождении в Киеве от квартирной повинности домов, нанимаемых для Университета Св. Владимира и других существующих в городе Киеве учебных заведений Министерства Народного Просвещения//ПСЗРИ-II. Т. XIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1840. № 12332. С. 431–433.
87. Про звільнення від постою будівель Вірменського католицького костелу 12.12.1856 – 6.09.1871 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 16. 54 арк.
88. Про звільнення від постою духовних осіб 24.03.1860–23.10.1860 р.//Там само. Спр. 56. 12 арк.
89. Справа по клопотанням різних осіб за квартири, і про звільнення будівель від постою 2.01.1831–13.01.1832 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 824. 422 арк.

90. Отношение М. И. Кутузова С. К. Вязмитинову о неудачно составленном расписании войск, предназначенных к расположению в Киевской губернии 24.10.1807 г.//РГВИА. Ф. 26. Оп. 1. Д. 405. 12 л.
91. Отношение военного министра генерала от инфантерии Барклая де Толли М. Б. командующему расквартированной на Украине армией генералу от инфантерии Багратиону П. И. о передвижении 9-й и 15-й пехотных дивизий из Молдавии к г. Луцку; проследовании 7-й пехотной дивизии в м. Пружаны; расположении 24-й и 18-й пехотных дивизий вблизи г. Луцка. 20.02.1812 г.//РГВИА. Ф. 103. Оп. 4/210. Св. 20. Д. 132. 26 л.
92. Справа про клопотання командира 2-го піхотного корпусу генерала Крейца про надання приміщень для розташування штаба корпусу в місті Кременці 1834 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 66 (1834). Спр. 429. 51 арк.
93. Про труднощі з розміщенням військ у м. Василькові на квартирах 27.09. – 3.11.1830 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 533. 9 арк.
94. 1851. Ноября 5. О взимании сбора с трактирных заведений, открываемых во время лагерного расположения войск близ города Киева//ПСЗРИ-П. Т. XXVI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1852. № 25714. С. 91–92.
95. 1848. Сентября 21. О запрещении заводить питейные дома ближе 150 саж. от военных казарм, Кадетских Корпусов, батальонов и полубатальонов военных кантонистов и госпиталей в привилегированных губерниях// ПСЗРИ-П. Т. XXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1849. № 22598. С. 591–592.
96. О похвальном поступке Гайсинского купца Розинга// ПГВ. 1850. Приложение К № 15. (29 июня). С. 1.
97. Книга. XVIII. Заготовления и постройки по Военному ведомству. Раздел. II. Постройки Военного ведомства. Ч. V. Военное хозяйство. Гл. II. О строительных работах. Отд. I. Виды строительных работ. Ст. 148.//СВП. Изд. 2. Санкт-Петербург: В государственной типографии. 1907. С. 38.

98. Про відведення зручних приміщень для зберігання гармат і пороху в місцях розквартирування 16-ї артилерійської бригади 17.10.1834–11.02.1835 р.// ЦДІАК України. Ф. 442. оп. 66 (1834). Спр. 463. 60 арк.
99. Про план міста Києва 5.03.1827 р.//Держархів м. Києва. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1310. 41 арк.
100. Про відкриття переправу для військ через річку Дніпро 28.11.1830 р.// ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 4. Спр. 77. 2 арк.
101. Про розміри оплати за оренду землі міста Києва 1806 р.//Держархів Київської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр 2646. 9 арк.
102. Закревский Н. Описание Киева. Москва: В типографии В. Грачева и К., 1868. Том первый. 455 с.
103. 1835. Января 19. О порядке приема и сдачи казарм военными начальниками//ПСЗРИ-П. Т. X. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1836. № 7773. С. 57.
104. 1835. Февраля 24. О сохранении в казармах, занимаемых войсками, чистоты и опрятности//Там само. № 7891. С. 164.
105. Справа про обрання комісарів для нагляду за громадськими міськими будівлями і спорудами у місті Черкасах 25.08.1852–23.12.1853 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 257. 39 арк.
106. 1836. Марта 5. О назначении квартирных денег находящимся в Киеве чинам военного ведомства//ПСЗРИ-П. Т. XI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1837. № 8935. С. 167–169.
107. Ячменихин К. М. Военные поселения при императоре Николае I / К. Ячменихин//Русский Сборник: Исследования по истории России/ред.-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва: Регнум, 2009. Том VII. С. 71.
108. 1836. Апреля 4. О передаче всех конфискованных имений мятежников в Киевской и Подольской губерниях во владение Военного Министерства// ПСЗРИ-П. Т. XI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1837. № 9053. С. 383–384.

109. Указ Миколи I про конфіскацію маєтків учасників польського повстання на території Подільської і Київської губерній і передачу їх до Військового міністерства 13.04.1836 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. (1827–1833). Спр. 2. 5 арк.
110. 1837. Апреля 27. Высочайше утвержденное положение об управлении именными военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях//ПСЗРИ-II. Т. XII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1838. № 10178. С. 262–279.
111. Ячменихин К. М. Армия и реформы : военные поселения в политике самодержавия: монографія /Чернигов: Сіверська думка, 2006. 444 с.
112. Клопотання євреїв м. Ярмолинці щодо передислокації розквартированої у містечку артилерійської бригади в інше місце 1834 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 66 (1834). Спр. 310. 66 арк.
113. По клопотанню міщанських товариств м. Радомишля і м. Чериба щодо зарахування їм до податків квитанцій отриманих за вози під час переміщень і квартирування військ 12.02.–31.12.1830 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 26. 15 арк.
114. 1850. Августа 17. О отпуске войскам действующей армии от земства дров для варения пищи и печения хлеба//ПСЗРИ-II. Т. XXV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1851. № 24409. С. 698.
115. Справа по розслідуванню ухиляння мешканців містечка Ратно від сплати свічкового збору 12.05.1848–3.10.1855 р.//Держархів Волинської області. Ф. 229. Спр. 218. 164 арк.
116. Про постій військ і утиски городничого в м. Махнівці 22.11.1828 р.// ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 368. 11 арк.
117. Відношення інспектора Дніпровської кавалерії з приводу зміни квартир полками його інспекції 27.07.1803 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 281. 4 арк.

118. Предписание М. Кутузова киевскому коменданту генерал-майору А. О. Массе об освидетельствовании ратников ополчения, прибывающих на укомплектование 8-й и 22-й дивизий 19.04.1808 г.//РГВИА. Ф. 14209. Оп. 16. Св. 53. Д. 2. 5 л.
119. Изъявление благодарности//Русский Инвалид. 1818. № 175 (11 августа). С. 2.
120. Про нагородження ржищівських міщан за надання своїх помешкань під воєнний постій 20.08.1828–12.06.1829 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1241. 19 арк.
121. 1842. Апреля 22. О строжайшем наблюдении со стороны ближайшего начальства, дабы войска квартировали дружелюбно и смирно с людьми всякого сословия//ПСЗРИ-П. Т. XVII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1843. № 15556. С. 331–332.
122. Паскевич И. Ф. Походные записки От начала кампании до соединения 1-й и 2-й Западных армий под Смоленском//Российский мемуарий: электрон. наук.-популярне вид. URL: <http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Paskevich/Pask-2.htm>. (дата звернення: 23.12.2014).
123. Лесков Н. С. Из мелочей архиерейской жизни. Владычий взгляд на военное красноречие//Исторический вестник. Том II. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1880. 808 с.
124. По відношенню Артилерійського департаменту Військового міністерства про купівлю в м. Полонному артилерійських будівель 1835 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 67 (1835). Спр. 251а. 71 арк.
125. Переписка з Подільським губернатором про виключення з рахунку недоїмок, палива відпущеного для військ за розпорядженням Подільського губернського правління 20.08.–4.10.1841 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 74. Спр. 240. 80 арк.
126. Книга. XX. Внутреннее хозяйство частей войск. Ч. V. Военное хозяйство. Раздел I. Об управлении хозяйством в отдельных частях войск. Гл. III.

- Порядок делопроизводства и отчетности по хозяйственной части. Отд. II. Порядок делопроизводства и отчетности по приему, хранению и расходованию материальных капиталов. Ст. 56.//СВП. Изд. 2. Санкт-Петербург: В государственной типографии. 1907. С. 24.
127. 1855. Мая 30. Об источниках для производства расходов на отопление и освещение некоторых воинских заведений//ПСЗРИ-II. Т. XXX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1856. № 29370. С. 389.
128. По рапорту виконуючого обов'язки начальника Головного штабу 1-ї Армії щодо заготівлі дров і соломи для табірному розташуванню військ 16-ї піхотної дивізії під Тульчином 23.01.–7.03.1835 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. оп. 67 (1835). Спр. 39. 43 арк.
129. По рапорту виконуючого обов'язки начальника Головного штабу 1-ї Армії щодо заготівлі по табірному розташуванню дров для військ 15-ї піхотної дивізії, призначених для фортифікаційних робіт в м. Києві. 25.01.1835–17.08.1836 р.//Там само. Спр. 46. 54 арк.
130. Про постачання дров для військових частин розквартированих у Волинській губернії 6.11.1848–1.03.1850 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 77 (1844). Спр. 492. 98 арк.
131. По відношенню начальника штаба 7-го піхотного корпусу генерал-майора Готевського про сплату трьом батальйонам 15-ї піхотної дивізії грошей витрачених на паливо і постачання дров 30.06.–19.08.1827 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 182. 34 арк.
132. Книга. XX. Внутреннее хозяйство частей войск. Ч. V. Военное хозяйство. Раздел. II. О хозяйстве в роте. Гл. II. О денежном, вещевом, провиантском довольствовании рот. Отд. VI. О топливе для хлебопечения и приготовления пищи, об освещении и подстилочных принадлежностях. Ст. 144//СВП. Изд. 2. Санкт-Петербург: В государственной типографии, 1907. С. 45.

133. Указ про поділ губерній за кліматичними смугами для визначення кількості опалення і освітлення від земства 22.05.1842 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 100. 13 арк.
134. Справа про клопотання довіреної особи графа Потоцького про звільнення земель графа Потоцького в Брацлавському повіті від табірному розташування військ 1834 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 66 (1834). Спр. 39. 4 арк.
135. Про постачання дров для військових частин розквартированих у Волинській губернії 6.11.1848–1.03.1850 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 81 (1848). Спр. 492. 98 арк.
136. Архив Государственного Совета. Царствование Императора Николая I-го. Журналы по делам Департамента Государственной Экономии. Часть первая. (с 20 ноября 1825 по конец 1826 г.). Санкт-Петербург: В Государственной типографии, 1904. Том пятый. 680 с.
137. Алабин П. В. Четыре войны : Походные записки в 1849, 1853, 1854–56, 1877–78 годах: Часть 1. Венгерская война. 1848–1849. Самара–Москва: 1888. 222 с.
138. Листування з Подільським цивільним губернатором про виділення коштів з решти земського збору на винаймання пасовиськ в Подільській губернії для артилерійських і піхотних коней. 16.04.–20.04.1838 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. оп. 71 (1838). Спр. 94. 12 арк.
139. Об новых округах продовольствия войск 19.02.1851 г.//РГВИА. Ф. 38. Оп. 4. Д. 36. 41 л.
140. Указ Подільського губернського правління про відведення приміщень для розквартирування військ 19.10.1855 – 3.07.1857 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 9. 18 арк.
141. Переписка з Вінницьким городничим, військовими частинами про квартирування військ 20.01.–28.09.1856 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 161. 23 арк.

142. Справа про розташування артилерійських частин з гарматами і боезапасом у Київській, Волинській і Подільській губерніях 4.06.1848–6.11.1851 р.// ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 81 (1848). Спр. 292. 39 арк.
143. Про відведення будинку під приміщення для складу пороху Севрського піхотного полку 9.03.1861–7.12.1869 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 64. 38 арк.
144. Луговий Б. Система управління військовими поселеннями Київської і Подільської губерній (1840–1856)//Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: мат-ли наук. конф. Частина II. Тернопіль: ТИПУ, 2009. С. 18–19.
145. Переписка з Подільським губернським предводителем дворянства, військовими частинами про передачу коней тимчасово скасованих військових частин на утримання повітових предводителів дворянства. 2.02.1851–25.11.1852 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 37. 144 арк.
146. Циркуляри Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1854 рік 1.01.–1.12.1854 р.//Держархів Волинської області. Ф. 229. Спр. 334. 24 арк.
147. Про ремонт казенного будинку під приміщення військового лазарету у місті Нова-Ушиця 1855 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 17. 17 арк.
148. Сношение с гражданскими властями об исправлении дорог и переправ и об отводе помещений для войск 1856 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3359. 28 л.
149. Каминский Л. С. Новосельский С. М. Потери в прошлых войнах. Москва: Медиздат, 1947. 212 с.
150. Про пристосування у місті Барі під приміщення військового лазарету приватних будинків 1855 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 24. 47 арк.

151. Про розміщення військового шпиталю у приміщеннях Бернардинського монастиря м. Ярмолинці Проскурівського повіту Подільської губернії. З журналу чиновника для особливих доручень при Канцелярії Київського генерал-губернатора 1853 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 803 (1853). Спр. 298. 26 арк.
152. Про облаштування військово-тимчасових шпиталів 1863 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 243. Оп. 2. Спр. 3. 7 арк.
153. Переписка з Подільським Губернатором, Ново-Ушицьким окружним начальником, Кам'янецьким повітовим Комітетом для зрівняння розподілу натуральних повинностей, Подільським губернським землеміром про запровадження Комітету для зрівняння розподілення натуральних повинностей між населенням, участь в його роботі і надання відомостей про відстані між селами і містечками Кам'янецького повіту 3.02.1840–22.12.1840 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 122. Оп. 1. Спр. 1. 168 арк.
154. Справа про небажання засідателя Летичівського повітового суду Дворницького і чиновника Збитковича надати квартири для офіцерів 3-го Гусарського полку 22.06.1855–29.04.1858 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 805 (1855). Спр 260. 17 арк.
155. Справа про відведення пасовиська для коней і приміщень для обозу, розквартированому у місті Черкаси піхотному полку 1.05.–24.05.1862 р.// Держархів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 6. Спр. 38. 4 арк.
156. Циркуляри Подільського губернського правління і листування з ним про відведення пасовиськ для коней військових частин 7.04.1864–13.12.1867 р.// Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 372. 60 арк.
157. Про відчуження земельної ділянки від маєтку поміщика Боднарівського для пасовиська коней Донського козачого полку № 1 1859 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 267. Оп. 2. Спр. 1. 26 арк.

158. Циркуляри Подільського губернського правління і листування з ним про відведення пасовиськ для коней військових частин 7.04.1864–13.12.1867 р.// Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 372. 60 арк.
159. Энциклопедический словарь. Том XIVa (28). Карданахи-Керо/под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского. Изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). Санкт-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1895. 960 с.
160. Книга. XVIII. Заготовления и постройки по Военному ведомству. Ч. V. Военное хозяйство. Раздел. I. Заготовления по Военному ведомству. Гл. I. Общие основания и способы заготовления. Ст. 4.//СВП. Изд. 2. Санкт-Петербург: В государственной типографии, 1907. С. 5–7.
161. Милютин Д. А. Первые опыты военной статистики. В 2 кн. Санкт-Петербург: Тип. военно-учебных заведений, 1848. Кн. 2. 279 с.
162. 1792. Мая 29. О подтверждении полковым и батальонным Командирам, чтобы они не отваживались делать какие либо злоупотребления по расходу полковых сумм//ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17049. С. 338–339.
163. Собственные записки и примечания Императрицы Екатерины II по делам Польши 1762 –1795 г.//РГАДА. Ф. 10. Оп. 1. Д. 70. 51 л.
164. 1796. Декабря 15. О подтверждении всем Губернаторам и Наместническим Правлениям, дабы они в доставляемых в Провиантский департамент ведомостях показывали цены провианту и фуражу самые верные, и о наблюдении сего же Земским Судам, Исправникам и Городничим в доставляемых ими полкам справках//ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17648. С. 239–240.
165. 1800. Генваря 12. О подтверждении Шефам полков, дабы они при случае возможности взять продовольствие на свое попечение, объявляли Провиантским Комиссионерам такие цены, по которым могли бы они

- произвести заготовление потребного фуража //ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19261. С. 22.
166. Шильдер Н. К. Русская армия в год смерти Екатерины II. Состав и устройство русской армии//Русская старина. Год XXVI. Том LXXXIII. Вып. 4. Санкт-Петербург : Тип. тов-ва Общественная польза, 1895. С. 152.
167. Переписка с кишиневским полицмейстером о выдаче отпускных листов на взимание у жителей Бессарабской области подвод для нужд армии 7.11.1812–5.01.1814 г.//НАРМ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 57. 56 л.
168. Гаврилов С. В. Российская армия и ее система интендантского снабжения в XIX веке//Чтения по военной истории: сб. ст. Санкт-Петербург, 2007. С. 190–196.
169. 1799. Октября. О подтверждении полкам и всем воинским командам, чтобы они, во время следования их в пути, не требовали от Казенных Палат и Уездных Казначейств сумм, превосходящих надобность их для продовольствия//ПСЗРИ-1. Т. XXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19179. С. 851–852.
170. 1799. Ноября. О вырубке леса на починку полковых и батальонных обозов, и об испрашивании Высочайшего повеления об отводе лесов на делание вновь обозов//Там само. № 19209. С. 903.
171. Главный штаб. Исторический очерк. Комплектование войск в царствование Императора Александра I//Столетие военного министерства. 1802–1902. Санкт-Петербург: Бережливость, 1902. Т. IV. 326 с.
172. Листування Чорноморського адміралтейського правління з правлінням Київського намісництва про допомогу підрядникам щодо постачання корабельного лісу для будівництва Чорноморського флоту. 1796 р.// ЦДІАК України. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 2165. 9 арк.
173. О корабельных лесах 1796 г.//РГАДА. Ф. 10. Оп. 1. Д. 14. 181 л.
174. 1811. Февраля. О платеже денег воинскими командами за отпускаемые из казенных лесов на полковые надобности деревья, при самом отпуске оных//

- ПСЗРИ-1. Т. XXXI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 24541. С. 563–565.
175. Укази Волинського губернського правління за 1799 рік. 2.01.–27.12.1799 р.// Держархів Рівненської області. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 1. 184 арк.
176. Укази Волинського губернського правління за 1805 рік 5.01.–24.12.1805 р.// Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 64. 138 арк.
177. Дело об отводе лесных участков для заготовки леса Егерским полком 1814 г.//НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Д. 146. 74 л.
178. О выполнении законных требований капитан-лейтенанта Шаренберга// ВГВ. 1841. № 9. (1 марта). С. 2.
179. Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.)//Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. XI. 345 с.
180. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева : в 2-х т. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1946. Т. 1. 635 с.
181. Укази Волинського губернського правління за 1799 рік. 2.01.–27.12.1799 р.// Держархів Рівненської області. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 1. 184 арк.
182. Укази Вознесенського намісницького правління про запровадження хлібних магазинів. Список населених пунктів де відкриті магазини з зазначенням імен їх власників 8.09.–7.10.1795 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 772. Оп. 1. Спр. 1. 70 арк.
183. Справа про відкриття у місті Звенигородка запасного хлібного магазину 5.01.–7.08.1800 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 834. Оп. 1. Спр. 5. 19 арк.
184. Ордер П. А. Румянцева Главной провиантской комиссии о перевозке продовольствия в провиантские магазины и снабжение войск 23.04.1796 г.// РГВИА. Ф. 43. Оп. 1. Д. 147. Ч. XVIII. 3 л.

185. Ордер П. А. Румянцева Екатеринославской провиантской комиссии о функциях этой комиссии по обеспечению армии продовольствием и фуражом 26.01.1795 г.//РГВИА. Ф. 44. Оп. 1. Д. 143. 14 л.
186. Донесение тайного советника Рихтера „О злоупотреблениях по Российской империи” 1810 г.//РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 219. 4 л.
187. 1802. Генваря 24. О наблюдении, чтобы не было злоупотребления о доставлении справочных цен Провиантским Комиссионерам и полковым Шефам//ПСЗРИ-1. Т. XXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 20120. С. 25.
188. Указ Александра I Военной коллегии о чинах Комиссариатского и Провиантского департаментов 28.06.1807 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 1976. 2 л.
189. Ратч В. Сведения о графе Алексее Андреевече Аракчееве//Военный сборник. 1861 г. № 5. С. 149–150.
190. Исторический очерк развития военного управления в России//Столетие военного министерства. 1802–1902. Санкт-Петербург: Тип. П. Ф. Пантелеева, 1902. Т. I. 812 с.
191. Дело по обвинению молдавского купца Прункула К. в нарушении контракта заключенного с Диваном княжества Молдавского по перевозке продовольствия м фуража в Молдавии 14.10.1812–5.10.1818 г.//НАРМ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 17. 110 л.
192. 1797. Февраля 25. О перевозке провианта обывателями из магазинов в полки//ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17835. С. 492–493.
193. Император Александр I. Из записок князя Меттерниха//Исторический вестник. Год первый. Том I. Санкт-Петербург: 1880. Тип. А. Суворина, 896 с.
194. 1802. Декабря 30. О доставлении сведений полкам о ценах, состоявшихся при торгах на провиант и фураж, прежде заключения договоров, не

- пожелают ли они взять покупку провианта или фуража на свое попечение// ПСЗРИ-1. Т. XXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 20573. С. 417.
195. 1802. Октября 23. Об утверждении цен на заготовление провианта и фуража //Там само. Приложение. № 20484а. С. 12–13.
196. 1804. Июля 29. О донесении Его Императорскому Величеству, по истечении каждой трети, об удовольствовании полков и батальонов провиантом и фуражем//ПСЗРИ-1. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21415. С. 467–468.
197. Справа по перевірці рішень Київського губернського правління щодо закупівлі провіанту і фуражу для військових частин 20.01.1803 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 113. 36 арк.
198. Укази Волинського губернського правління за 1812 рік 8.07.–22.12.1812 р.// Держархів Рівненської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 109. 391 арк.
199. Переписка з Київським цивільним губернатором про залучення усіх без виключення дворян до участі у постачанні армії продовольством 8.06.–9.06.1812 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1540. 3 арк.
200. Скрипник А. Ю. Становлення і розвиток системи військових торгів і аукціонів на Правобережній Україні в першій половині XIX ст.//Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2014. № 1 (9). С. 23–30.
201. 1804. Февреля 29. О правилах для заключения контрактов на поставку провианта и фуража//ПСЗРИ-1. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21188. С. 173–174.
202. 1809. Сентября. О взыскании штрафных денег с подрядчиков, в случае неисправности их, за все просроченное в поставке провианта и фуража время, и об обращении сего взыскания, в случае упущения, на Членов Комиссий и Комиссионерств//ПСЗРИ-1. Т. XXX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 23879. С. 1183.

203. Про фуражне забезпечення військ квартируючих в Київській губернії 21.04.1804 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 521. 25 арк.
204. Укази Волинського губернського правління за 1805 рік 5.01.–24.12.1805 р.// Держархів Рівненської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 64. 138 арк.
205. По представленню Польового провіантського комісіонерства 7-го піхотного корпусу про отримання дров і свічок у зв'язку з переміщенням з міста Умані 31.07.–4.08.1827 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 177. 17 арк.
206. Предписание М. Кутузова П. К. Эссену 3-му об ускорении проверки генерал-майором Г. Г. Энгельгардтом 1-м состояния продовольственных магазинов Подольской губернии 9.07.1808 г.//РГВИА. Ф. 14209. Оп. 16. Св. 53. Д. 3, 22 л.
207. Русская военная сила. История развития Военного дела от начала Руси до нашего времени. С рисунками одежд и вооружения, картами, планами сражений и укреплений. Изд 2. А. С. Пирогова. Исправленное и дополненное/под ред. А. Н. Петрова. Москва: Типо-литография тов-ва И. Н. Кушнерев и К., 1897. Т. III. 580 с.
208. По рапорту Київського цивільного губернатора щодо спротиву дворянства Звенигородського повіту справнику 1.01.1806 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1026. 18 арк.
209. Відношення черкаського Городничого від 13 червня 1806 р. про відведення пасовиська для коней 11.06.–14.12.1806 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 3. Спр. 91. 1 арк.
210. Письмо М. И. Кутузова генерал-лейтенанту Ф. Ф. Эртелю с предписанием доставить сведения о ходе отправки продовольствия для Молдавской армии из Подольской и Херсонской губерний 17.04.1811 г.//РГВИА. Ф. 49. Оп. 2. Св. 3. Д. 32. 16 л.
211. 1806. Октября 9. О заготовлении волов, фур и погонщиков для учреждения в Киеве запасного парка Артиллерии//ПСЗРИ-1. Т. XXIX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 22310. С. 777.

212. 1806. Декабря 31. О доставлении в полки полковых тяжестей на подъемных лошадях и посредством добровольного найма на счет Комиссариатских сумм//Там само. № 22417. С. 965–967.
213. Ашурков В. Н. Оружейное производство в России и военные заказы за границей//Царизм и развитие капитализма в пореформенной России. Москва: Наука, 1984. С. 44–63.
214. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Киев: В губернской типографии, 1882. Вып. второй. 347 с.
215. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київ/гол. ред. кол. : П. Т. Тронько. АН УРСР; Інститут історії. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 587 с.
216. Про виділення Київською Казенною палатою коштів для забезпечення армії боєприпасами та іншим спорядженням під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. 24.07.1810–27.02.1812 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1189. 24 арк.
217. Переписка з начальником Київських артилерійських парків щодо організації торгів на перевезення снарядів 3.02.1811–3.02.1812 р.//Там само. Спр. 1241. 37 арк.
218. Про роботи по укріпленню Київської фортеці 28.04.–9.06.1828 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 422. 238 арк.
219. 1833. Сентября 29. О допущении ямщиков к торгам на перевозку тяжестей//ПСЗРИ-II. Т. VIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц. 1834. № 6456. С. 539–540.
220. Скрипник А. Ю. Участь населення Правобережної України в транспортуванні військових вантажів російської армії (1793–1860 рр.)//Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2014. Т. 24. С. 254–262.
221. Скрипник А. Ю. Становлення і розвиток системи військових торгів і аукціонів на Правобережній Україні в першій половині XIX ст.//Історія

торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. Дніпропетровськ, Академія митної служби України, 2014. № 1 (9). С. 23–30.

222. Про підряд на постачання продовольства військам розташованих в Київській губернії 1804 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 781. 159 арк.
223. Опытов М. Волынская революция первой четверти XIX столетия (Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой)//Киевская старина. Год второй. Том V. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. 974 с.
224. Записка генерал-провиантмейстера Военного министерства Лаба Н. О. Военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б., к ведомости о суммах, необходимых Провиантскому департаменту в течение январской трети 1812 г. 17.01.1812 г.//РГВИА. Ф. 1. Оп. 1. Т. 46. Д. 1669. Ч. IV. 55 л.
225. Отношение М. Кутузова к С. К. Вязмитинову об организации поставок продовольствия и овса на 1808 год для войск, расположенных в Киевской губернии 1.12.1807 г.//РГВИА. Ф. 14209. Оп. 16. Св. 53. Д. 4. 11 л.
226. Записка генерал-провиантмейстера Военного министерства Лаба Н. О. о распределении сумм Провиантской экспедиции на 1812 г. по провиантским комиссиям 28.12.1811 г.//РГВИА. Ф. 1. Оп. 1. Т. 46. Д. 1669. Ч. II. 17 л.
227. Отношение М. Кутузова к П. П. Панкратьеву о чрезмерно высоких ценах, предлагаемых дворянством Киевской губернии на поставляемое войскам продовольствие и овес 18.12.1807 г.//РГВИА. Ф. 14209. Оп. 16. Св. 53. Д. 4а. 26 л.
228. Про заготівлю продовольства і фуражу для армії 16.09.1810–9.06.1812 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1217. 38 арк.
229. Дело об организации Киевским губернским правлением подвижного хлебного магазина для 2-й Западной армии. май–июнь 1812 г.//РГАДА. Ф. 1453. Оп. 1. Д. 75. 49 л.

230. Указ Александра I Военной коллегии об отпуске нижним чинам действующих батальонов 1-й, 2-й Западных и 3-й Обсервационной армий, кроме двух пар сапог, заказанных на 1812 г., по третьей паре, без употребления до особого приказания 04.01.1812 г.//РГВИА. Ф. 1. Оп. 1. Т. 46. Д. 2441. 16 л.
231. Дело о заключении контракта с желающими взять на себя поставку селитры Каменец-Подольской гарнизонной команде 08.04.1808–10.07.1812 г.//НАРМ. Ф. 1. Оп. 1. Д. 40. 29 л.
232. Указы Волинського губернського правління за 1811 рік 5.01.–9.12.1811 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 101. 448 арк.
233. Донесение генерал-провиантмейстера Военного министерства Лаба Н. О. военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. о высылке суммы по торгам, производившимся в Волынской казенной палате, на поставку продовольствия для войск в 1812 г. 21.01.1812 г.//РГВИА. Ф. 1. Оп. 1. Т. 46. Д. 1669. Ч. VIII. 69 л.
234. Указы Волинського губернського правління за 1811 рік 5.01.–9.12.1811 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 101. 448 арк.
235. 1810. Ноября 14. О фуражном продовольствии войск//ПСЗРИ-1. Т. XXXI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 24420. С. 451–453.
236. Загряжский М. П. Записки (1770–1811). Ч. II. //Лица. Феникс : Atheneum, Москва –Санкт-Петербург: 1993. Вып. 2. С. 93–157.
237. Уведомление министра финансов Гурьева Д. А. военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М.Б. об отпуске сумм для Провиантского департамента на 1812 г. 24.12.1811 г.//РГВИА. Ф. 1. Оп. 1. Т. 46. Д. 1669. Ч. I. 9 л.
238. Рапорт генерала М. Кутузова об усилении ротами губернского гарнизонного батальона и инвалидными командами охраны хлебных магазинов 1811 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 1. Д. 457. 29 л.

239. Про заготовівлю продовольства і провіанту для армії 28.11.1811–13.06.1812 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1464. 157 арк.
240. Ведомости о квартирном расположении рот Нарвского пехотного полка и др. Отчетные и справочные сведения по войсковым частям и подразделениям, в связи с командованием Воронцова М. С. 9.01.1809 – 2.10.1811 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 1977. 22 л.
241. Отношение главнокомандующего 2-й Западной армией генерала от инфантерии Багратиона П. И. военному министру и главнокомандующему 1-й Западной армией генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. о конфискации лошадей у польских помещиков Волынской и Подольской губерний для устройства подвижных продовольственных магазинов 26.03.1812 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3505а. 22 л.
242. Приказ № 38 по 2-й Западной армии о запрещении командирам кавалерийских полков забирать фураж непосредственно у поставщиков, минуя интендантские магазины 13.04.1812 г.//Там само. Д. 3525. 46 л.
243. Переписка с Провиантской комиссией Дунайской армии об отпуске продовольствия и фуража для частей Дунайской армии 16.10.1812–25.10.1813 г.//НАРМ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 54. 65 л.
244. Про залучення командиром резервної батареїної роти № 5, розташованої в селищі Рословичі Київського повіту, місцевих селян для перевезення вівса та інших вантажів 24.11.1828–7.12.1829 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 372. 62 арк.
245. 1817. Апреля 16. О имении в полках Гренадерских и Карабинерных на киверах блях желтых, а в Драгунских, Конно-Егерских и Гусарских по цвету пуговиц, и о бытие знакам за отличия в конных полках по образцу пехотному//ПСЗРИ-1. XXXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26801. С. 219.
246. Ведомость о количестве сена заготовленного Диваном Молдавии для Молдавской армии за 1807-1812 гг. 1813 г.//НАРМ. Ф. 1. Оп. 1. Д. 1. 9 л.

247. 1816. Мая 26. Об учреждении Особого Комитета для составления общей формы контрактам при заключении подряда//ПСЗРИ-1. Т. XXXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26288. С. 865–866.
248. 1817. Марта 23. О приеме в полки, вместо рубашечного холста для нижних чинов, равендук на одну рубаху//ПСЗРИ-1. Т. XXXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26750. С. 118.
249. Про постачання за три роки, з 1-го травня 1829 р. по 1 травня 1830 р. по Київській губернії, військам дров, вівса і соломи 15.08.1829 р.//ЦДІАК України, Ф. 533. Оп. 3. Спр. 477. 11 арк.
250. Про надання дров і освітлення Київському військовому губернатору та іншим чиновникам 6.11.–15.12.1827 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 42. 12 арк.
251. 1831. Октября 13. О дозволенни Генерал-Губернаторам разрешать заключение контрактов на сумму до 25000 рублей//ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4863. С. 127.
252. 1816. Июня 8. О предоставлении Военному министру власти предавать суду Комиссионеров Провиантского и Комиссариатского Департаментов до Полковника, и утвержденные им приговоры приводить в исполнение, если подсудимый не подлежит лишению жизни и чести//ПСЗРИ-1. Т. XXXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц. 1830. № 26300. С. 877–878.
253. Предписание военного министра и главнокомандующего 1-й Западной армией генерала от инфантерии Барклая де Толли М. Б. главнокомандующему 2-й Западной армией генералу от инфантерии Багратиону П. И. о перевозке половины запаса из Киева в г. Мозырь и оставлении половины в Киеве для обеспечения 3-й Резервной армии 02.07.1812 г.//РГВИА. Ф. 1. Оп. 1. Т. 2. Д. 2480. 163 л.
254. Про дозвіл Київському Магістрату залишити під власним наглядом ринкові ваги 28.02.1827 р.//Держархів м. Києва. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1309. 176 арк.

255. 1831. Ноября 30. О поверке отчетов Коммиссионеров, производивших покупку провианта и фуража на коммерческом праве//ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4975. С. 233–235.
256. Комплектование войск в царствование Императора Александра I/ред. В. В. Щепетильников//Столетие военного министерства 1802–1902. В 13 т. Санкт-Петербург: Тип. М. Вольфа, 1902. Т. IV. 314 с.
257. Про перевезення військових вантажів з Київського Арсеналу до різних місць Київської, Подільської і Волинської губерній 23.07.–22.12.1827 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 23. 189 арк.
258. Объявления и извещения//ПГВ. 1838. № 33. (13 августа). С. 3.
259. Мязговский Е. А. История Черноморского флота 1696–1912/ред. Е. Мязговский. Санкт-Петербург: Тип. т-ва А.С.Суворина Новое время, 1914. С. 78.
260. Аренс. Е. И. Русский флот. Исторический очерк. Санкт-Петербург: Изд-е Экспедиции заготовлений государственных бумаг, 1904. 69 с.
261. Томулец В. Н. Значение торговли в расширении экономических связей Бессарабии с украинскими губерниями// Історія торгівлі, податків та мита: міжн. наук. конф. Дніпропетровськ: 2014. С. 55–57.
262. Молчанов В. Б. Якою була економіка Криму у першій половині ХІХ ст.? // Історія Криму в запитаннях та відповідях/відп. ред. В. Смолій; упорядн. Г. Боряк. Київ: Наукова думка, 2015. С. 249.
263. Скрипник А. Ю. Участь населення Правобережної України у розбудові військової інфраструктури та постачанні продовольчих і матеріальних ресурсів до Криму (1799–1855 рр.)//Наш Крим=Our Crimea=Bizim Qırımımız. Зб. ст. за мат-ми наук. конф. „Крим в історії України”/ред. кол. Г. Папакін (голова); за ред Д. Гордієнка та В. Корнієнка. Київ, 2016. Вип. II. С. 76–83.

264. 1826. Мая 27. О введении нового порядка в производстве подрядов по Черноморскому Департаменту//ПСЗРИ-II. Т. I. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 372. С. 501–507.
265. Объявления и извещения//КГВ. 1838. № 5. (4 февраля). С. 3.
266. Про постачання поміщиками Київської губернії Залютинським і Красносельським і дворянином Волянським, лісоматеріалів і провізії для Чорноморського і Миколаївського адміралтейств у 1844–1848 рр. З відомості Тимчасової експедиції по вирішенню справ про постачання деревини і продовольства 1843 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 150. Спр. 78 а. Ч. 1. 25 арк.
267. 1844. Ноября 22. О распространении на Общее Присутствие Черноморского Интендантства и Обер-Интендантства Черноморского флота и портов силы 1595 ст. 10 Т. Свод Зак. Гражд., § 72 предварительного образования Морского Министерства, заключающие в себе правила окончательного утверждения подрядов//ПСЗРИ-II. Т. XIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1845. № 18457. С. 783–784.
268. Михневич Н. П. Основы стратегии. Курс Интендантской Академии. Санкт-Петербург: Тип. Тренке и Фюсно, 1913. 364 с.
269. Иванов Д. Н. Черноморский флот и турецко-египетский конфликт во второй половине 1830-х годов//Русский Сборник: Исследования по истории России /ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва: Регнум, 2009. Том VII. С. 135–136.
270. Объявление//Русский инвалид. 1829. № 230. (11 сентября). С. 3.
271. О поставке материалов для Киевской крепости//КГВ. 1838. № 31. (5 августа). С. 5.
272. Розпорядження губернської і повітової влади про постачання для 2-ї Армії продовольства, фуражу, обозу і рекрут, відомості, розкладки привезеного з маєтків для військ фуражу, обозу та іншого зі вказаними цінами 4.01.

- 1827–5.02.1829 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 18. 38 арк.
273. 1819. Мая 2. Высочайше утвержденное положение о фуражарских батальонах для армейских пехотных корпусов//ПСЗРИ-1. Т. XXXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27786. С. 165–168.
274. Оголошення Імператорської подяки київським міщанам за продовольчі пожертви для Діючої армії 1829 р.//Держархів м. Києва. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 391. 12 арк.
275. Справа про сплату коштів за використання транспорту для постачання продуктів для армії, відомості на продукти харчування. 30.05.1820– 4.09. 1825 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 2. Спр. 619. 26 арк.
276. Гуржій О. І., Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (XVIII – середина XIX ст.). Черкаси: Ант, 2011. 196 с.
277. Объявление//Русский инвалид. 1829. № 230. (11 сентября). С. 3.
278. Щербатов А. П. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. С двумя картами и гербом. 1831 год. Санкт-Петербург: Типо-Литография Р. Голике, 1894. Том четвертый. С. 42; 234.
279. О новом составе армии 6.01.1828 г.//РГВИА. Ф. 38. Оп. 4. Д. 29. 119 л.
280. Главный штаб. Исторический очерк. Организация, расквартирование и передвижение войск. Вып. I//Столетие военного министерства. 1802–1902. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. М. О. Вольфа, 1902. 524 с.
281. Дозвіл на сплату коштів обивателям Подільської губернії за надані у 1831 році до складу нерухомого магазину возів на суму 6256 р. (1844 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 37. 19 арк.
282. Про торги по Волинській губернії на постачання дров, свічок і соломи на 1839–1842 рр. 1838 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 71 (1838). Спр. 122. 41 арк.
283. Виклик бажаючим взяти участь на торгах в Казенній палаті на поставку провіанту для військ Діючої армії на 1850 р. по Подільській і

- Санкт-Петербурзькій губерніях, Кондиції, план продовольства військ Діючої армії і внутрішніх команд на 1850 р. 9.04.–23.05.1849 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 122. Оп. 1. Спр. 14. 43 арк.
284. Skowronek J. Sprawa Polska//Europa i świat w epoce napoleońskiej/pod red. M. Senkowskiej-Gluk. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1977. 472 s.
285. Про укладення контрактів на постачання дров, свічок і соломи в Київській губернії на місця розташування військових частин 1.01.–17.02.1832 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 1111. 109 арк.
286. Справа про не надання возів для перевезення військових вантажів посесором села Розване Козловським і Хоровською економією 20.07.1831–14.08.1837 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 384. Оп. 4. Спр. 12. 50 арк.
287. О приглашении Помещиков, Купцов и занимающихся торговлею к поставке провианта для продовольствия войск в 1839 году//ПГВ. 1838. № 36 (3 сентября). С. 2.
288. Про невиплату грошей командиром 3-ї батареї підполковником Астафьєвим селянину с. Киянки, що належить поміщику Раковському за продовольство і фураж. 14.12.1837–4.09.1839 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 69. Спр. 284. 26 арк.
289. По скарзі кагального меджибіжського єврейського товариства щодо невиплати їм грошей за поставку свічок для військ квартируючих в м. Меджибожі 2.09.–20.12.1838 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 71 (1838). Спр. 260. 97 арк.
290. Про виплату грошей дворянам Волинської губернії за постачання продовольства військам 1838 р.//Там само. Спр. 419. 63 арк.
291. О содействии комиссионеру Неводовскому при заготовлении провианта//КГВ. 1838. № 49. (9 декабрия). С. 2.
292. За представленням Подільської казенної палати про торги, що відбувалися у вище вказаній палаті на постачання провіанту для військ 1841 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 74. Спр. 366. 28 арк.

293. Про заготівлю продовольства для військових частин розташованих у Київській, Подільській і Волинській губерніях 10.10.–23.11.1842 р.// ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 792 а (1842). Спр. 215. 87 арк.
294. Об округах продовольствия войск 17.01.1836 г.//РГВИА. Ф. 38. Оп. 4. Д. 26. 11 л.
295. 1837. Ноября 7. Высочайше утвержденное положение о Коммисиях внутреннего Коммисариатского управления//ПСЗРИ-П. Т. XII. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1838. № 10676. С. 865–880.
296. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Санкт-Петербург: В Военной типографии, 1852. Часть V. 460 с.
297. Нош Г. Интендантство во время войны. Москва : Воениздат, 1938. 224 с.
298. Карпущенко С. В. Быт русской армии в XVIII – начале XX века. Москва: Воениздат, 1999. 366 с.
299. По рапорту Київської комісаріатської комісії про торги на поставку в комісію речей необхідних для військ на 1830 рік 24.06.1830 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 479. 8 арк.
300. Циркуляр Департаменту поліції виконавчої від 9 серпня 1841 р. про забезпечення військ квартируючих в містах і містечках паливом і освітленням 1841 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 74. Спр. 413. 6 арк.
301. Поливанов А. А. Очерк устройства продовольствия русской армии на придунайском театре в кампании 1853–1854 и 1877 гг. Санкт-Петербург: Тип. С. Н. Худекова, 1894. 302 с.
302. 1838. Апреля 27. Высочайше утвержденное положение о казенных заготовлениях ведомства Военного Министерства//ПСЗРИ-П. Т. XIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1839. № 11175. С. 348–387.

303. Крестовский В. В. Очерки кавалерийской жизни. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва. Общественная Польза, 1892. 406 с.
304. Карпов А. К. Записки полковника Карпова (ок. 1790 – после 1837)// Российский мемуарий: электрон. наук.-популярне вид.: URL:<http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Karpov/Karpov.htm>. (дата звернення 12.07.2015).
305. Главный штаб. Прохождение службы по военному ведомству. Исторический очерк//Столетие военного министерства. 1802–1902. Санкт-Петербург: Тип. М. О. Вольфа, 1912. Т. IV. 340 с.
306. По рапорту генерала Гельвіха про продаж свічок по завищеній ціні у Білій Церкві 28.12.1830 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 812. 9 арк.
307. По рапорту начальника 15-ї піхотної дивізії про вдоволення претензій Азовського піхотного полку до єврея Лімонтина за погане постачання провіанту 13.10.–20.12.1834 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 140 (1834). Спр. 600. 16 арк.
308. Справа по обвинуваченню міщанина міста Ковеля Бірвака і міщанина містечка Колки Фешельмага у підвищенні цін на продукти і фураж 4.02.1857–2.03.1863 р.//Держархів Волинської області. Ф. 229. Спр. 415. 83 арк.
309. 1839. Июля 18. О порядке продажи негодных комиссариатских вещей// ПСЗРИ-II. Т. XIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1840. № 12544. С. 625.
310. О продаже не годных к употреблению вещей//КГВ. 1838. № 25. (24 июня). С. 4.
311. О вызове желающих к покупке//КГВ. 1838. № 3. (21 января). С. 3.
312. 1852. Августа 21. О вещах и лошадях комиссариатского ведомства// ПСЗРИ-II. Т. XXVII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1853. № 26540. С. 531–533.
313. О вызове к торгам//ПГВ. 1838. № 1. (3 января). С. 2.

314. О продаже снарядов//ПГВ. 1838. № 37. (10 сентября). С. 5.
315. О даровании льгот городу Кишиневу//Журнал Министерства внутренних дел. Распоряжения. 1839. № 9. С. LXI.
316. Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в ХІХ – на початку ХХ ст. //УІЖ. 2009. Вип. 5 (№ 488). С. 71–97.
317. По представлению Волинського губернатора щодо затвердження результатів торгів, проведених на постачання для військ дров, свічок і соломи 1844 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 77 (1844). Спр. 76. 32 арк.
318. 1845. Мая 26. О не принятии в залог по подрядам военного ведомства домов Евреев Каменец-Подольском//ПСЗРИ-П. Т. XX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1846. № 19046. С. 422–423.
319. 1845. Сентября 6. О невоспрещении Евреям вступать в подряды по возведению крепости в м. Жванце//ПСЗРИ-П. Т. XX. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1846. № 19308. С. 6–7.
320. 1847. Февраля 18. О воспрещении принимать в залог по обязательствам с казною дома Евреев в городе Каменец-Подольск//ПСЗРИ-П. Т. XXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1848. № 20923. С. 145.
321. О не допущении к подрядам//КГВ. 1838. № 36. (9 сентября). С. 2.
322. О залоговых документах к торгам представленных//ВГВ. 1841. № 36 (6 сентября). С. 3.
323. Справа по клопотанню дворянина Г. Пухальського про призупинення стягнення з нього за непостачання у 1847 р. вівса для Вознесенського уланського полку по контракту укладеному їм з купцями Кардунером і Бенесом. 18.10.1849–18.05.1854 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 160 (1849). Спр. 681. 63 арк.
324. Про постачання дров, свічок і соломи для військ в Волинській губернії 1853 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 84 (1853). Спр. 163. 179 арк.
325. Укази Волинського губернського правління за 1843 рік 3.01.–26.12.1843 р.//Держархів Волинської області. Ф. 485. Оп. 1. Спр. 8. 70 арк.

326. Об отыскании//КГВ. Особая статья. 1838. № 21. (28 мая). С. 4.
327. Ігнат'єва Т. В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50- ті роки XIX століття: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” Кам'янець-Подільський держ. ун-т. Кам'янець-Подільський, 2005. 272 с.
328. Циркуляр Київського цивільного губернатора від 1 грудня 1852 р. про відрядження офіцера Генерального штабу для складання на місцях перебування Діючої армії детальної дислокації військ 3-го піхотного корпусу на 1853 рік. 1852 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. (1827–1833). Спр. 9477. 86 арк.
329. Алексеев А. Общественная жизнь евреев, их нравы, обычаи и предрассудки. С приложением биографии автора. Новгород : Напечатано в типографии Новгородского губернского правления, 1868. 180 с.
330. По представлению Подільського губернатора щодо постачання дров, освітлювальних матеріалів і соломи для військ в 1849–1852 рр. 30.03.1848–26.06.1849 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 81. (1848). Спр. 169. 41 арк.
331. Справа по рапорту генерал-лейтенанта Гурко про постачання дров охороняючим кордон з Галичиною батальйонам Резервної дивізії 4-го піхотного корпусу 23.05.1848–28.10.1850 р.//Там само. Спр. 494. 69 арк.
332. Кабачинський М. І. Історія кордонів та прикордонних військ України : монографія/Хмельницький : Хмельницька міська друкарня, 2000. 216 с.
333. Справа по розслідуванню зловживань під час здачі провіанту до Ратновського магазину 1.07.1848–24.06.1857 р.//Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 1049. 263 арк.
334. 1849. Мая 18. О назначении наград крестьянам и лицам податного состояния, у которых будут куплены лошади, ими воспитанные, в ремонте кавалерии и артиллерии//ПСЗРИ-II. Т. XXIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1850. № 23256. С. 281–282.

335. Справа про відправку транспортів з боєприпасами до артилерійських частин розташованих у Київській, Подільській і Волинській губерніях і в Царстві Польському, які направляються Київським арсеналом для комплектації військ відповідно до військового часу 14.04.–05.05.1848 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 798 (1846). Спр. 87. 94 арк.
336. 1851. Июля 16. Ведомость о числе чинов, лошадей и обоза, какое следует иметь в батальоном штабе и роте подвижного провиантского магазина// ПСЗРИ-П. Т. XXVI. Отд. 2. . Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1852. Приложения. Штаты и таблицы. К № 25406. С. 197–198.
337. Грамота любезному верному дворянству Киевской и Подольской губерний //Русский Инвалид. 1829. № 240. (22 сентября). С. 1.
338. Маршрути прямування військ Гвардійського корпусу з Подільської до Київської і Волинської губерній. 13.03.–4.11.1829 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. (1827–1833). Спр. 475. 837 арк.
339. Переписка з Міністерством внутрішніх справ про нагородження чиновників Київської губернії за заготівлю продовольства для 2-ї Армії. 9.04.–30.11.1831 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 813. 29 арк.
340. Высочайшая грамота Киевскому дворянству//КГВ. 1854. № 12. (20 марта). С. 1.
341. О Высочайшем благоговении за быстрое формирование рот подвижного магазина в Подольской губернии//ПГВ. 1854. Приложение К № 27. (9 июля). С. 5.
342. Бесов А. Г. Военная политика России в XIX в.: дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02 „Отечественная история”. Москва, 2002. 441 с.
343. Циркуляр Департаменту Господарського від 28 грудня 1834 г., про вживання заходів щодо недопущення зловживань під час заготівлі і постачання провіанту і фуражу для Військового відомства 28.12.1834–3.06.1835 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 770 (1810–1912). Спр. 10. 374 арк.

344. Про порядок видачі військовим командам Відкритих листів на право вилучення обивательських возів. З циркуляра цивільним губернаторам Київської, Подільської і Волинської губерній від 1 листопада 1846 р. 1846 р.//Там само. Спр. 48. 36 арк.
345. Циркуляри управління Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора 1.02.–1.12.1846 р.//Держархів Волинської області. Ф. 229. Спр. 145. 34 арк.
346. Переписка з Подільським губернським правлінням, військовими частинами про надання возів для військових частин 9.01.–21.09.1869 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 430. 62 арк.
347. Переписка з Подільським Губернатором, Кам'янецьким земським справником, Кам'янецьким повітовим комітетом зрівняння натуральних повинностей про перевезення провіанту для військ по Подільській губернії, розрахункова відомість за перевезення провіанту до міста Батурина 8.03.–11.10.1855 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 122. Оп. 1. Спр. 115. 133 арк.
348. Визначення нормальної платні за перевезення військових вантажів 13.03.–5.06.1855 р.//Там само. Спр. 116. 13 арк.
349. Справа про забезпечення Діючої армії кіньми і возами 19.02.1855–26.03.1856 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 122. Оп. 2. Спр. 34. 166 арк.
350. 1860. Июня 18. О точном исполнении постановлений касательно выдачи и приема контрмарок за поставку подвод для военных команд и обозов// ПСЗРИ-II. Т. XXXV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1862. № 35952. С. 805–806.
351. О безотлагательной выдаче командирам полков воловых квитанций о благополучном картировании //ВГВ. 1841. № 43. (25 октября). С. 3.

352. Про надіслання Міністерству фінансів відомостей про ціни на хліб і фураж та видах на врожай 4.01.1861–5.01.1862 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 118. Оп. 2. Спр. 1. 305 арк.
353. Переписка з Кам'янецьким поліцмейстером, Подільською губернською будівельною комісією, Начальником Кам'янець-Подільської жандармської команди, військовими частинами щодо постачання дров, свічок і соломи, установам, військовим частинам, генералам, офіцерам, вимоги і відомості 26.08.–3.12.1857 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 122. Оп. 1. Спр. 137. 62 арк.
354. Про постачання дров, свічок і соломи для військ в Подільській губернії бердичівськими купцями. 1851 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 84 (1851). Спр. 256. 37 арк.
355. Додаток до розпису земських повинностей на опалення і освітлення для тимчасово розташованих в Подільській губернії військ, а також для постійних військ. 1853 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 84 (1853). Спр. 344. 248 арк.
356. Відомості про виділення коштів з земських зборів на утримання військ у містах і містечках Київської губернії. 1853 р.//Там само. Спр 346. 409 арк.
357. Про видачу палива для військ на квартирах в Кам'янецькому повіті з казенних і поміщицьких лісів. 1855 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 115. 9 арк.
358. Циркуляр начальника Подільської губернії, переписка з ним, з підрядниками на поставку свічок, дров, про забезпечення військових частин паливом і освітленням 3.02.–15.04.1855 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 134. 58 арк.
359. За проханням єврея Й. Войнтреба про затвердження за ним підряду на поставку дров, свічок і соломи для військ по м. Дубно і повіту 9.06. 1850–29.06.1851 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 83 (1850–1857). Спр. 286. 33 арк.

360. Про постачання паливних, освітлювальних матеріалів і соломи для військ і закладів у м. Києві і Київській губернії з 1856 по 1859 рр. 1855 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 86 (1855). Спр. 485. 72 арк.
361. Циркуляр Департаменту Господарського від 29 січня 1849 р. щодо дотримання правил заготівлі продовольства для військ. 1849 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 770 (1810–1912). Спр. 73. 3 арк.
362. Про забезпечення військових частин свічками 30.12.1852–18.12.1853 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 92. 88 арк.
363. Постановления и предписания начальства//КГВ. 1838. № 13. (1 апреля). С. 2.
364. Аратовский В. Л. Обзор распоряжений по продовольствию Действующей армии в 1831, 1848, 1849, и в 1853–1855 годах//Изд-е журнала Военный сборник. СПб.: Тип. департамента уделов, 1874. С. 7; 12.
365. 1854. Января 22. О новом штате Главной Полевой Коммисариатской Коммисии войск 3, 4 и 5 пехотных корпусов и распространении на нее порядка отчетности, утвержденного для Интендантства тех войск по провиантской части//ПСЗРИ-II. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 27877. С. 36–37.
366. Справа про постачання коней і волів до Діючої армію 2.02.1855 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 122. Оп. 2. Спр. 35. 4 арк.
367. 1855. Января 30. Именной Указ объявленный Главнокомандующему Юною Армиею Военным министром 30 января 1855 года//ПСЗРИ-II. Т. XXX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1856. № 28999. С. 129.
368. 1855. Февраля 1. О преобразовании Новогеоргиевской Коммисариатской Коммисии в Главную Полевую Коммисариатскую Коммисию при Действующей Армии//Там само. № 29001. С. 129.
369. Про оголошення подяки Імператора дворянству Київської, Подільської і Волинської губерній за добровільну поставку волів для артилерійського

- полку. З циркуляра генерал-губернатора від 1 січня 1854 р. 3.01.1854 р.// ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1 (1827–1833). Спр. 11293. 4 арк.
370. Про надання возів, волів, коней, вівса, провіанту для російської армії мешканцями Літинського повіту. З донесення Літинського повітового предводителя дворянства від 30 січня 1855 р. 1855 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 805 (1855). Спр. 57. 17 арк.
371. Про стягнення поміщиками Вінницького повіту коштів з селян на придбання возів і волів для армії 14.03.–25.07.1855 р.//Там само. Спр. 169. 14 арк.
372. Объявление Высочайшей признательности Дворянству Волынской Губернии//ВГВ. 1853. № 49. (5 декабря). С. 2.
373. Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія/Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с.
374. Переписка з Подільською Казенною палатою, приватними особами про постачання військовим частинам дров 4.01.1854–30.02.1855 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 114. 27 арк.
375. Про постачання жителями Балтського повіту возів, провіанту і фуражу для армії. З донесення предводителя дворянства Балтського повіту від 5 березня 1855 р. 1855 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 805 (1855). Спр. 159. 30 арк.
376. Путилов И. Сборник известий, относящихся до настоящей войны, издаваемый с Высочайшаго соизволения. Отд. II. Кн. I-XII. Санкт-Петербург: Тип. Эдуарда Веймара, 1855. 332 с.
377. Виписка з доповідної записки колишнього Гайсинського земського справника Міністру внутрішніх справ щодо продажу вівса по завищеним цінам російським військам поміщиками Гайсинського повіту 1854 р.// ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 805 (1855). Спр. 30. 56 арк.
378. Справа про облаштування в містах Ямполі і Балті військових хлібних магазинів 11.03.–28.03.1854 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 123. 74 арк.

379. Рапорт Луцького земського суду щодо надання відомостей про ціни на провіант, фураж та інше на 1853 рік 26.01.–31.12.1853 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 118. Оп. 13. Спр. 25. 51 арк.
380. Про військові склади і провіантські магазини в повітах і губерніях Південно-Західного краю. Описи речей у військових складах Волинської губернії 17.07.1854–6.04.1855 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 805 (1855). Спр. 150. 103 арк.
381. О вызове к торгам//ВГВ. 1854. № 49 (4 декабря). С. 4.
382. 1856. Июня 19. О упразднении подвижного армейского магазина 1-й Армии //ПСЗРИ-П. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 30619. С. 361.
383. Переписка з Подільським Губернатором і приставами про склади Кременчуцького і Коливанівського полків, що знаходяться у Кам'янці і про майно, що там зберігається 24.06.1854–16.03.1855 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 74. 47 арк.
384. 1857. Января 11. О порядке сдачи в Коммисариат вещей от расформировываемых войск//ПСЗРИ-П. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц. 1858. № 31387. С. 40–41.
385. 1857. Января 14. О упразднении Новогеоргиевской Коммисариатской Коммисии и о возложении обязанностей оной на Брест-Литовскую//Там само. № 31398. С. 44.
386. 1857. Октября 31. О порядке приема и сдачи от расформировываемых войск вещей в Коммисариат без брака//Там само. № 32372. С. 879–880.
387. 1857. Декабря 20. О вещах и обозе, подлежащих сдаче от всех вообще войск, приведенных в уменьшенный состав//Там само. № 32577. С. 1023.
388. Высочайше утверждение новых штатов для Интендантства 1-й Армии и об упразднении Коммисонерств//ПГВ. 1858. Приложение К № 45. (29 марта). С. 1.

389. 1858. Января 16. О сроке прекращения производства резервным и запасным войскам рационов и фуража, полагавшихся им по военному времени// ПСЗРИ-II. Т. XXXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1860. № 32692. С. 47.
390. 1858. Апреля 21. Об учреждении Обер-Провиантмейстеров взамен Киевского, Виленского и Радомского Провиантских Коммисонерств//Там само. № 33041. С. 489.
391. 1858. Апреля 21. высочайше утвержденный штат Управления Генерал-Интенданта 1-й Армии в мирное время//Там само. Отд. 3. Приложения. Штаты и табели. К № 33040. С. 211–212.
392. 1859. Августа 15. Высочайше утвержденный проект Положения о порядке счетоводства и отчетности войск в провиантском довольствии//ПСЗРИ-II. Т. XXXIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1861. № 34812. С. 791–797.
393. 1864. Августа 6. Высочайше утвержденное Положение о Военно-Окружных Управлениях//ПСЗРИ-II. Т. XXXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц. 1867. № 41162. С. 697.
394. Відомості, вимоги про забезпечення Сєврського і Єлецького піхотних полків дровами і провізією за 1863 р. 1863 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 123. Оп. 2. Спр. 18. 14 арк.
395. 1865. Декабря 11. Высочайше утвержденное Положение об интендантских запасах для обмундирования и снаряжения войск//ПСЗРИ-II. Т. XL. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1867. № 42765. С. 329–334.
396. Русская военная сила/под ред. А. Н. Петрова. Москва: Изд-во типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарєв и К., 1897. Том. II. 569 с.
397. Skrypnyk A. Reasons of the Russian military class formation in the social structure of Right-Bank Ukraine in the first half of the nineteenth century//

- Evropsky filozoficky a historicky diskurz. Svazek 2; 1. vydání. Praha, Vydavatel Berostav Druzsnvo, 2016. P. 32–39.
398. 1793. Сентября 2. О разных дарованных народу милостях//ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17149. С. 459.
399. Щербинин П. П. Особенности социальной защиты ветеранов военной службы в Российской империи в XVIII – начале XX в.//Published in The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies, Issue: електрон. наук. фахове вид. 2007. № 7. URL: <http://pipss.revues.org/973> (дата звернення: 17.10.2015).
400. 1795. Октября 30. О порядке отставки от службы нижних воинских чинов// ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17402. С. 811.
401. Петров М. Б. Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історичні джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. 384 с.
402. Про надання відомостей щодо кількості надвірних козаків, чиншової шляхти, що мешкають у містах, поміщицьких і казенних маєтках губернії. 21.01.1797 р.//ЦДІАК України. Ф. 210. Оп. 2. Спр. 20. 5 арк.
403. Записка о назначении генерал-губернаторов и губернаторов 15.06.1796 г.// РГАДА. Ф. 10. Оп. 3. Д. 357. 12 л.
404. Карліна О. Місто Кременець у першій третині XIX століття//Волинські Афіни. 1805–1833 : зб. наук. праць/під ред. Ст. Маковського В. Собчука. Тернопіль : Богдан, 2006. С. 11–23.
405. Скрипник А. Ю. Политические и социальные предпосылки формирования российского военного сословия на Правобережной Украине в конце XVIII – в начале XIX ст.//Наука в современном мире. Иркутск, 2016. Вып. 4. С. 3–9.
406. 1796. Ноября 30. О возстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам//

- ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17594. С. 212–213.
407. Архив Государственного Совета. Том четвертый. Царствование Императора Александра I-го. (с 1810 по 19 ноября 1825 г.). Журналы по делам Департамента законов. Часть первая. Рассмотрение проектов уложений гражданского, уголовного и торгового. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1874. 588 с.
408. Щербинин П. П. Особенности социальной защиты ветеранов военной службы в Российской империи в XVIII – начале XX в.//Published in The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies, Issue: электрон. наук. фахове вид. 2007. № 7. URL: <http://pipss.revues.org/973> (дата звернення: 17.10.2015).
409. 1807. Июня 27. О запрещении Комиссариатским и Провиантским Чиновникам носить общий армейский мундир//ПСЗРИ-1. Т. XXIX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 22542. С. 1208–1209.
410. Записка под заглавием „Изображение военных действий 1-ой Армии в кампании 1812 года” 1812–1813 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 4. Д. 182. 20 л.
411. Ермолович Я. Н. Развитие военно-уголовного законодательства в России в первой половине XIX века. 1812–1867 гг.//ВИЖ. 2015. № 4. С. 9–16.
412. 1832. Июля 27. О новых формах паспортов, выдаваемых нижним чинам, увольняемым по указу 6 Декабря 1831 года по выслуге положенных лет// ПСЗРИ-II. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1833. № 5524. С. 521–522.
413. 1832. Сентября 7. Об отправлении нижних чинов, уволенных в отставку за выслугу лет, посредством Внутренней Стражи//Там само. № 5595. С. 597.
414. Воспоминания Ивана Меньшаго//Русская старина. Том IX. Май 1874. 865 с.
415. 1832. Сентября 7. Об отправлении нижних чинов, уволенных в отставку за выслугу лет, посредством Внутренней Стражи//ПСЗРИ-II. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1833. № 5595. С. 597.

416. Варун-Секрет И. Л. Воспоминания о службе в армии (1823–1860 гг.)// Русская старина. Год десятый. Том XXV. Вып. 5. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1879. 798 с.
417. Булгарин Ф. Сочинения. Часть одиннадцатая. № VIII. Отставной солдат. Изд. второе, испр. Санкт-Петербург : В тип. А. Смирдина, 1830. 258 с.
418. Мурашев Г. А. Титулы, чины, награды. 3-е изд. Санкт-Петербург: Полигон, 2002. 349 с.
419. Укази Київського губернського правління і переписка з Черкаською міською поліцією про призначення інвалідів і відставних солдат наглядачами 23.04.1826–22.03.1830 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 83. 11 арк.
420. Щербинин П. П. Особенности призрения увечных воинов в России в XVIII – начале XX в.//Армия и общество: матер. науч. конф. Тамбов, 2002. С. 64–83.
421. Про комплектування інвалідних команд Подільської і Волинської губерній 26.01.–5.12.1831 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 943. 104 арк.
422. 1829. Октября 28. О призрении отставных военных нижних чинов, снискивающих себе пропитание милостынею//ПСЗРИ-П. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 3263. С. 770–771.
423. 1830. Ноября 3. О предварительном свидетельствовании, в уездных городах, отставных нижних чинов, просящих милостыни//ПСЗРИ-П. Т. V. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1831. № 4066. С. 249–250.
424. Указ Синоду на дозвіл укладення шлюбу нижнім чинам, що звільнилися в безтермінову відпустку 2.06.1834–30.11.1843 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 660. Оп. 1. Т. 2. Спр. 1153. 9 арк.
425. Переписка з Чигиринським судом про відставного унтер-офіцера, що виказав неповагу до портрета Царя. 23.06.1805.–17.08.1810 р.//Там само. Спр. 394. 186 арк.

426. Перерва В. С. Шляхта Правобережної України в церковних покараннях (епитиміях) XIX століття//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. Т. 21. 568 с.
427. Вигівська О. Соціальний портрет жінки-солдатки Волині кінця XVIII – першої половини XIX ст.//Часопис української історії/ред. А. П. Коцур. Вип. 17. Київ, 2010. 137 с.
428. 1834. Июня 2. О дозволеніи нижним чинам холостым и вдовым, уволенным в бессрочный отпуск, вступать в законный брак//ПСЗРИ-II. Т. IX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1835. № 7147. С. 421.
429. 1829. Сентябрь 22. О даче отставки нижним чинам, выслужившим беспорочно в Гвардии 20. а в прочих войсках 22 года//ПСЗРИ-II. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 3177. С. 665–667.
430. Проект строительства пограничных населенных пунктов по реке Днестр 1828 г.//РГВИА. Ф. 405. Оп. 2. Д. 447. 46 л.
431. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания/под ред. С. Н. Южакова и П. Н. Милюкова. Второй том. Арбуа де Жюбанвиль – Беллинггаузен. Безсрочный отпуск. Санкт-Петербург: Книгоиздательское тов-во Просвещение, 1900. 794 с.
432. Редигер А. Ф. Комплектование и устройство вооруженной силы. Изд. третье. Санкт-Петербург : Военная типография (Издание Главного штаба), 1900. 576 с.
433. Фадеев Р. А. Вооруженные силы России. Санкт-Петербург: Тип. В. Комарова, 1889. Том II. 580 с.
434. 1834. Августа 30. Высочайше утвержденное Положение об увольнении нижних чинов военно-сухопутного ведомства в бессрочный отпуск//ПСЗРИ-II. Т. IX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1835. № 7374. С. 845–886.

435. Военная энциклопедия Том IV. Б-Бомба/под ред. В. Ф. Новицкого. Москва: Типография т-ва И. Д. Сытина, 1911. 399 с.
436. Записки солдата Памфила Назарова, в иночестве Митрофана, 1792–1839 гг. //Русская старина. Год девятый. Том XXII. Вып. 8. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1878. 746 с.
437. Варун-Секрет И. Л. Воспоминания о службе в армии (1823–1860 гг.)// Русская старина. Год десятый. Том XXV. Вып. 5. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1879. 798 с.
438. Свод законов Российской империи/под ред. Мордухай-Болтовского. Кн. 1. Т. 2. Санкт-Петербург, 1912. 274 с.
439. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике самодержавия. Чернигов : Сіверська думка, 2006. 444 с.
440. 1836. Марта 10. О нижних чинах уволенных в бессрочный отпуск//ПСЗРИ- II. Т. XI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1837. № 8956. С. 184–185.
441. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Часть I. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 267 с.
442. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 15 липня 1839 р. щодо обов'язкового надання Начальниками Губерній відомостей про кількість нижніх чинів, які перебувають у безтермінових відпустках 1839 р.// ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 770 (1810–1912). Спр. 19. 378 арк.
443. О строгом исполнении Гродскими и Земскими Полициями правил изъясненных в Положении 30 августа 1834 года о бессрочно-отпусковых нижних чинах//ПГВ. Постановления и предписания губернского начальства. Часть официальная. 1838. № 48. (26 ноября). С. 1
444. Справа по обвинуваченню рядового Юрчука у фальсифікації. 17.04. 1865–9.10.1871 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 22. Оп. 2. Спр. 363. 45 арк.

445. 1839. Апреля 15. О представлении при всеподданнейшем годовом отчете ведомостей о числе нижних чинов, в бессрочном отпуску находящимся// ПСЗРИ-II. Т. XIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1840. № 12230. С. 360.
446. Карпов А. К. Записки//Двенадцатый год. В воспоминаниях и переписке современников. сб. сост. В. В. Каллаш. Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. 279 с.
447. От Гражданского губернатора. Часть официальная//ПГВ. 1838. № 5. (29 января). С. 1.
448. О том, что Штаб и Обер-офицеры могут быть уволены в отпуск не более чем на один год. Объявления и извещения//ПГВ. 1840. № 25. (22 июня). С. 2.
449. Архив Государственного Совета. Том пятый. Царствование Императора Николая I-го. Журналы по делам Департамента Государственной Экономии. Часть первая. (с 20 ноября 1825 по конец 1826 г.). Санкт-Петербург: В Государственной типографии, 1904. 680 с.
450. Справа по обвинуваченню поміщика Хойнацького Теодора в нанесенні побоїв відставним солдатам Іллі Евтушку і Андрію Югвичу. 6.02.1843–17.08.1851 р.//Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 785. 798 арк.
451. Циркуляри Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1842 рік 15.01.1842–6.01.1843 р.//Держархів Волинської області. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 63. 46 арк.
452. Рашин А. Г. Динамика численности и процессы формирования городского населения России в XIX – в начале XX вв.//Исторические записки. 1950. Т. 34. С. 64.
453. Справа по затвердженню на посаді писаря Стрільської волості відставного солдата Нікітовича 5.08.–10.10.1869 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 384. Оп. 5. Спр. 972. 22 арк.

454. Историческое обозрение военно-сухопутного управления. 1825–1850. Санкт-Петербург: Печатано в военной типографии, 1850. 193 с.
455. Скрипник А. Ю. Порядок та особливості звільнення офіцерів збройних сил Російської імперії у 30-х – 50-х рр. XIX ст.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки/редкол.: А.Г.Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський, К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 192–200.
456. Русская военная сила/под ред. А. Н. Петрова. Москва: Изд-во Типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1897. Том. II. 569 с.
457. 1833. Июля 23. О свидетельствовании чрез каждые три месяца Штаб и Обер-Офицеров, увольняемых в отпуск для излечения ран и болезней, с отчислением по Армии, Кавалерии, Артиллерии, Инженерному Корпусу и Внутренней Стражи//ПСЗРИ-II. Т. VIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1834. № 6342. С. 439.
458. 1833. Сентября 30. О предоставлении права Военным министром Главным Начальникам войск увольнять в отпуска Офицеров на 28 дней не испрашивая Высочайшего соизволения//Там само. 1834. № 6462. С. 543.
459. 1833. Июля 23. Список Штаб и Обер-Офицеров, уволенных в отпуск для излечения ран и болезней, с состоянием по Армии, Кавалерии, Артиллерии, Инженерному Корпусу и Внутренней Стражи//Там само. Штаты и таблицы. К. № 6342. С. 149.
460. 1837. Января 24. Об обязанности местных военных начальников наблюдать, чтобы служащие офицеры не проживали в местах их ведомства без письменного дозволения//ПСЗРИ-II. Т. XII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1838. № 9895. С. 60.
461. Военная энциклопедия Том III. Аральская флотилия – Афонское сражение/ под ред. В. Ф. Новицкого. Петербург: Тип. тов-ва И. Д. Сытина, 1911. 384 с.
462. 1841. Января 1. Высочайше утвержденное положение об увольнении штаб и обер-офицеров гвардии и армии в бессрочные отпуска//ПСЗРИ-II. Т. XVI.

- Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1842. № 14143. С. 6–10.
463. О прекращении сыска//ПГВ. Объявления и извещения. Постановления губернского начальства. Часть официальная. Отдел второй (местный). 1840. № 36 (7 сентября). С. 3.
464. 1841. Февраля 6. О сохранении отставным военным офицерам при назначении в должности надзирателей за учащимися, пенсий и мундиров без эполет//ПСЗРИ-II. Т. XVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1842. № 14257. С. 101–102.
465. Скрипник А. Ю. Порядок та особливості звільнення офіцерів збройних сил Російської імперії у 30-х – 50-х рр. XIX ст.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки/редкол.: А.Г.Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський, К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 192–200.
466. 1842. Января 25. О новом составе запасных войск//ПСЗРИ-II. Т. XVII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1843. № 15237. С. 61–62.
467. 1839. Сентября 21. О нижних воинских чинах, находящихся в бессрочном отпуску, обращенных за проступки на действительную службу//ПСЗРИ-II. Т. XIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1840. № 12710. С. 735.
468. Историческое обозрение военно-сухопутного управления. 1825–1850. Санкт-Петербург: Печатано в военной типографии, 1850. 193 с.
469. Скрипник А. Ю. Политические и социальные предпосылки формирования российского военного сословия на Правобережной Украине в конце XVIII – вначале XIX ст.//Наука в современном мире. Иркутск, 2016. Вып. 4. С. 3–9.

470. 1843. Февраля 5. О местах жительства нижних чинов уволенных в бессрочный отпуск//ПСЗРИ-II. Т. XVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1844. № 16511. С. 63–64.
471. Циркуляри управління Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора 1.02.–1.12.1846 р.//Держархів Вінницької області. Ф. 229. Спр. 145. 34 арк.
472. 1845. Апреля 2. О имени в обязанность начальству нижних чинов, находящихся в службе и в бессрочном отпуску, руководствовать их в производстве судебных исков//ПСЗРИ-II. Т. XX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1846. № 18884. С. 307.
473. Молчанов В. Б. Соціально-правове становище сільського населення України у першій половині XIX ст. (до 1861 р.)//Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. X. 298 с.
474. Свечин А. А. Стратегия//Военный вестник. Ленинград: Тип. рабочего изд-ва Прибой им. Е. Соколовой, 1927. 263 с.
475. Военный энциклопедический лексикон: Изд. второе. Т. X. Санкт-Петербург: Тип. штаба военно-учебных заведений, 1856. 741 с.
476. Wirschafter E. K. From Serf to Russian Soldier. Princeton,: Princeton University Press, 1990. 211 p.
477. 1841. Апреля 10. Высочайше утвержденное положение о ежегодном временном сборе нижних чинов, приписанных к войскам армии, увольняемых в бессрочный отпуск до прослужения двадцатилетнего срока //ПСЗРИ-II. Т. XVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1842. № 14442. С. 292–299.
478. Циркуляри Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1842 рік 15.01.1842–6.01.1843 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 63. 46 арк.

479. 1843. Октября 19. О бессрочно-отпускных впадающих в маловажные проступки//ПСЗРИ-II. Т. XVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1844. № 17249. С. 621.
480. Справа по крадіжці різних дрібних речей безтерміново-відпускним рядовим села Синева Філіпчуком в мешканців містечка Межиріччя Брейштока, Штірпіса та інших 22.06.1865–18.12.1868 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 384 оп. 5. Спр. 741. 25 арк.
481. Справа по затриманню колишнього солдата Солоницького, що видавав себе за агента таємної поліції 11.01.1871–12.03.1881 р.//Там само. Спр. 998. 8 арк.
482. Эвальд А. В. Как я командовал ротой//Отечественные записки. Том СХLI. Санкт-Петербург: В тип. И. И. Глазунова, 1862. 606 с.
483. Справа про побиття поміщиком Дужицьким рядового Люблінського піхотного полку Чубенка Григорія 21.04. – 30.04.1869 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-473. Оп. 2. Спр. 229. 6 арк.
484. Справа по скарзі відставного унтер-офіцера Куцука Тимофія про звільнення його з посади лісничого і забороні селянам здавати йому в оренду поля, через відмову поміщику Кадлутинському давати брехливі свідчення у суді 18.05.–4.11.1843 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 384. Оп. 3. Спр. 244. 42 арк.
485. 1843. Декабря 8. О отправлении на службу бессрочно-отпускных нижних чинов, замеченных в дурном поведении//ПСЗРИ-II. Т. XVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1844. № 17389. С. 796.
486. О прекращении сыска//ВГВ. Постановления и предписания губернского начальства. Часть официальная. 1841. № 2 (11 января). С. 2.
487. 1846. Февраля 14. О подчинении бессрочно-отпускных штаб и обер-офицеров особому надзору Комендантов//ПСЗРИ-II. Т. XXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1847. № 19726. С. 248.

488. Об отыскании уволенных в продолжительный отпуск Поручиков Посвятовского и Загоровского//ПГВ. Объявления и извещения. 1844. № 34. (10 августа). С. 3.
489. Историческое обозрение военно-сухопутного управления. 1825–1850. Санкт-Петербург: Печатано в военной типографии, 1850. 193 с.
490. 1847. Октября 19. О порядке увольнения нижних чинов в продолжительные отпуска для поправления здоровья//ПСЗРИ-II. Т. XXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1848. № 21625. С. 778.
491. 1841. Августа 25. Высочайше утвержденная ведомость о числе оружия в первом запасе, для укомплектования по военному положению войск, находящихся в мирное время, в уменьшенном составе, и для снабжения запасной армии в случае сформирования оной из нижних чинов, находящихся в бессрочном отпуску, и укомплектования потом рекрутами//ПСЗРИ-II. Т. XVI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1842. Приложения. Штаты и таблицы. К № 14833. С. 178.
492. Комплектование войск с 1855 по 1902 г.//Столетие военного министерства. Санкт-Петербург: Тип. М. Вольфа, 1914. Т. IV. 324 с.
493. 1842. Августа 8. Расписание губерний, бессрочно-отпускные нижние чины коих приписаны к отдельному гвардейскому корпусу, для пополнения людей, по мирному времени в штатном числе войсками не содержимых//ПСЗРИ-II. Т. XVII. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1843. Приложения. Штаты и таблицы. к № 15937. С. 154–167.
494. Про розміри різних родів військ, що перебувають у Київській, Подільській і Волинській губерніях 1846 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 467 (1846). Спр. 359. 24 арк.
495. Дьяков В. А. Об особенностях развития русской военно-исторической мысли в предреформенное тридцатилетие//Вопросы военной истории России. XVIII и первая половина XIX веков. Москва: Наука, 1969. С. 77–96.

496. 1848. Февраля 24. О призыве в резервные и запасные войска на действительную службу находящихся в бессрочном и годовом отпусках нижних чинов//ПСЗРИ-II. Т. XXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1849. № 22017. С. 134–135.
497. Военная история Отечества с древнейших времен до наших дней : в 3 т. / под ред. В. А. Золотарева. Москва: Мосгорархив, 1995. Т. 1. 427 с.
498. Алабин П. В. Четыре войны: Походные записки в 1849, 1853, 1854–56, 1877–78 годах: Ч. 1. Самара–Москва: 1888. 222 с.
499. Справа про заготівлю сільськогосподарських продуктів для військ, відомості про ціни на придбані продукти, розподіл поставок між повітами, місця зберігання, розкладки продуктових припасів по дворам в Подільській і Волинській губерніях 30.03.1848–4.03.1854 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 798 (1848). Спр. 81. 144 арк.
500. Леер. Г. А. Значение подготовки к войне вообще и подготовительных стратегических операций в особенности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К., 1875. 32 с.
501. 1853. Марта 18. О замене билетов на зеленой бумаге билетов на белой, выдаваемым увольняемым в отпуск по болезни неспособным нижним чинам третьего разряда//ПСЗРИ-II. Т. XXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1854. № 27099. С. 122.
502. 1849. Октября 7. О производстве пенсий и пособий раненым нижним чинам, бывшим в войне с мятежными Венграми//ПСЗРИ-II. Т. XXIV. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1850. № 23557. С. 84–85.
503. Справа за обвинуваченням відставного солдата Чеборахова Петра у підробці документів 30.04.1864–19.05.1870 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-222. Оп. 1. Спр. 679. 26 арк.

504. 1853. Июля 15. О порядке счисления в губерниях отпускных нижних чинов, принадлежащих запасным войскам//ПСЗРИ-II. Т. XXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1854. № 27445. С. 364–366.
505. Скрипник А. Ю. Офіційна і обігова документація мілітарного змісту та її місце в роботі цивільних установ Київського генерал-губернаторства в 30-х–50-х рр. XIX ст.//Наукові записки: зб. наук. ст. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. СХХVI (126). С. 229–239.
506. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 1. Киевская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1848. 350 с.
507. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Санкт-Петербург: В тип. МВД, 1852. Часть первая. 578 с.
508. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 3. Волынская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1850. 239 с.
509. Золотарев А. М. Записки военной статистики России: В 2-х т. Курс старшего класса Николаевской академии Генерального Штаба. Санкт-Петербург: Тип. С. Н. Худекова, 1894. Т. 1. 135 с.
510. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 2. Подольская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. 282 с.
511. Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии (Алфавитный перечень населенных пунктов с указаниями некоторых справочных сведений). Каменец-Подольск: Изд. Подольского губернского статистического комитета, 1893. 636 с.
512. Богданович М. И. Восточная война 1853–1856 гг. : В 4 т. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Сущинского, 1876. Т. 1. 333 с.
513. 1854. Июля 8. Об увольнении нижних чинов армейской пешей артиллерии в бессрочный и годовой отпуски в случае роспуска резервный и запасных

батареи и расформирования третьих дивизионов полевых артиллерийских дивизий//ПСЗРИ-П. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 28407. С. 708.

514. Зайончковский П. А. Военные реформы 1860–1870 гг. в России. Москва: Изд-во МГУ, 1852. 375 с.

515. Щербинин П. П. Особенности социальной защиты ветеранов военной службы в Российской империи в XVIII – начале XX в.//Published in The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies, Issue: электрон. наук. фахове вид. 2007. № 7. URL: <http://pipss.revues.org/973> (дата звернення: 17.10.2015)

516. Лапин В. В. Армия империи – империя в армии: организация и комплектование Вооруженных сил России в XVI – начале XX вв.//Ab Imperio, 2001. № 4. С. 109–140.

517. Переписка з Подільським Губернатором щодо надання допомоги сімействам нижніх чинів призваних на військову службу 4.09.–20.12.1856 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 122. Оп. 1. Спр. 132. 39 арк.

518. Переписка з Подільським губернським правлінням, начальником Подільської губернії, про допомогу родинам поранених, загиблих на війні з Туреччиною. Звіти про видачу допомоги. Списки поранених 14.01.–8.10.1855 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 130. 200 арк.

519. Монаршее благоволение//КГВ. Часть официальная. Отдел первый (общий). 1853. № 32. (8 августа). С. 1.

520. 1854. Марта 15. О преимуществах, Всемилостивейшее дарованных отставным нижним воинским чинам, пожелавшим поступить на вторичную службу//ПСЗРИ-П. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 28027. С. 256–258.

521. 1854. Апреля 4. О порядке определения вновь на службу офицеров//Там само. № 28126. С. 406.
522. 1854. Мая 13. О правах и преимуществах, Всемилостивейшее дарованных нижним чинам военно-сухопутного ведомства за поступление на вторичную службу//Там само. № 28230. С. 477–479.
523. Циркуляр Київського цивільного губернатора від 1 грудня 1852 р. про відрядження офіцера Генерального штабу для складання на місцях перебування Діючої армії детальної дислокації військ 3-го піхотного корпусу на 1853 рік. 1852 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. (1827–1833). Спр. 9477. 86 арк.
524. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Ч. II. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 251 с.
525. Гейсман П. А. Краткий курс истории военного искусства в средние и новые века. В 3-х ч. Санкт-Петербург: Тип. С. Н. Худекова, 1893. 697 с.
526. Покровский М. Н. Война за „освобождение Европы”//Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Москва: Красная новь, 1923. 392 с.
527. Тинченко Я. Кримська війна: 160 років тому//Тиждень. UA.: період. вид. 2014. № 9. URL: <http://tyzhden.ua/History/104251>. (дата звернення 21.04.2015).
528. Сведения о смертности от ран и болезней в частях русской армии во время боев с турками и на Кавказе. 1804–1854 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 1968. 43 л.
529. Переписка з Подільським губернським правлінням, начальником Подільської губернії, про допомогу родинам поранених, загиблих на війні з Туреччиною. Звіти про видачу допомоги. Списки поранених 14.01.–8.10. 1855 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 130. 200 арк.
530. Укази і циркуляри Волинського губернського правління за 1853 рік 14.02.–21.10.1853 р.//Держархів Волинської області. Ф. 229. Спр. 318. 152 арк.
531. Милютин Д. А. Воспоминания. Москва: Изд-во Военной Академии, 1919. Том 1. 469 с.

532. Копия Циркуляра Министерства внутренних дел об устройстве уволенных из армии нижних чинов и черновик докладной записки Голицына М. Ф. Московскому губернатору 1848–1852 г.//РГАДА. Ф. 1263. Оп. 6. Д. 6. 8 л.
533. 1856. Апреля 10. О прекращении приема на вторичную воинскую службу отставных нижних воинских чинов с особыми за сие преимуществами//ПСЗРИ-II. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 30379. С. 209.
534. 1856. Апреля 19. О порядке увольнения офицеров в отпуска по домашним обстоятельствам, в 1856 году//Там само. № 30409. С. 222–223.
535. 1856. Апреля 19. О порядке отправления на родину нижних чинов, подлежащих увольнению в отставку//Там само. № 30410. С. 223.
536. 1856. Апреля 30. О порядке увольнения в отпуск офицеров с сохранением содержания//Там само. № 30454. С. 260.
537. 1856. Ноября 23. О порядке увольнения в бессрочный отпуск штаб и обер-офицеров//Там само. № 31161. С. 1019–1020.
538. Циркуляри Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1858-1860 рр. 13.02.1858–15.05.1860 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 567. Оп. 1. Спр. 3. 23 арк.
539. Маніфест царя Олександра II, укази Сенату по залученню приватних лікарів на військову службу 2.01.–31.12.1856 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 442. 87 арк.
540. 1856. Мая 15. Высочайше утвержденные Правила для увольнения из войск нижних чинов в отпуска и в отставку//ПСЗРИ-II. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 30493. С. 274–296.
541. 1856. Августа 31. О форме билета для нижних чинов, поступивших, в минувшую войну, на службу в войска, охотою, из государственных крестьян, и подлежащих ныне увольнению в бессрочный отпуск//Там само. № 30906. С. 819.

542. 1856. Августа 31. Форма билета для нижних чинов, поступивших на службу в военное время, по охоте, из государственных крестьян//Там само. Отд. 2. Штаты и табели. К № 30906. С. 463.
543. 15 января Относительно нижних чинов, которые считаются поступившими в госпитали и больницы: в войну 1853–1856 годов//ПЕВ. Часть официальная. Высочайшие повеления. 1864. № 2. С. 1.
544. Неизвестный. Воспоминания за много лет. 1844–1884 гг.//Русская старина. Год XXVI. Том LXXXIII. Вып. 2. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва Общественная польза, 1895. 699 с.
545. Журнал Департамента Государственной Экономии по делу об устройстве отставных и бессрочноотпускных солдат, с приложением замечаний Воронцова М. С. по делам командуемого ним 2-го пехотного корпуса 12.03.1856 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 2247. 41 л.
546. 1856. Июня 10. Высочайше утвержденная ведомость о действующих, резервных и запасных частях гвардии, гренадерского и армейского корпусов, с показанием: когда надлежит произвести увольнение нижних чинов в отставку и в отпуска//ПСЗРИ-П. Т. XXXI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. Штаты и табели. К № 30573. С. 195–199.
547. 1857. Апреля 27. О цвете бумаги для билетов бессрочно-отпускных нижних чинов//ПСЗРИ-П. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1858. № 31762. С. 330–331.
548. 1857. Ноября 19. О форме погонов и нашивок или гаек для нижних чинов находящихся в бессрочном или временном отпусках//Там само. № 32461. С. 923–924.
549. 1857. Ноября 19. Рисунок плечевым погонам с нашивками из черного сукна для нижних чинов находящихся в отпусках//Там само. Отд. 2. Чертежи и рисунки. К № 32461. Л. 169–175.
550. Неизвестный. Воспоминания за много лет... 699 с.

551. Справа за обвинуваченням безтерміново-відпускного каноніра Шандрюка Юхима в крадіжках харчових припасів дячка Стрельбіцького. 3.03.1864–3.06.1872 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-222. Оп. 1. Спр. 620. 34 арк.
552. Справа про привласнення міщанином Ткаченком спадкового будинку, що належить відставному бомбардиру Сліпченку 17.09.1852–30.05.1855 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 834. Оп. 1. Спр. 290. 81 арк.
553. За звинуваченням безтерміново-відпускного рядового Березова Кліма і селян Поліщука Феодосія, Шевчишина Парфірія у нападі на будинок Краєвського Франца 25.11.1865–28.11.1868 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 642. Оп. 1. Спр. 6. 96 арк.
554. Молчанов В. Б. Вплив воєнних реформ Д. О. Мілютіна на життєзабезпечення російських військових в українських губерніях в другій половині XIX ст.//Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. XX. С. 171–201; 2013. Вип XXII. С. 78–120.
555. 1856. Августа 8. О порядке увольнения от службы штаб и обер-офицеров неодобрительного поведения и нерадивых, или неспособных к службе//ПСЗРИ-II. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 30831. С. 672–674.
556. Циркулярні листи Волинського губернського правління про зберігання документів, діяльності польського революційного комітету і надання відомостей про офіцерів-поляків мешканців повітів. Рапорти станових приставів про персональні списки 30.07.–28.08.1863 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 379. Оп. 2. Спр. 2. 17 арк.
557. 1857. Марта 30. О порядке увольнения в бессрочный отпуск штаб и обер-офицеров//ПСЗРИ-II. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1858. № 31679. С. 268–269.
558. 1857. Декабря 3. О увольнении нижних чинов в кратковременные отпуска//Там само. № 32517. С. 982–983.

559. 1858. Марта 17. О порядке увольнения офицеров в бессрочный отпуск// ПСЗРИ-П. Т. XXXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. П Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1860. № 32880. С. 325–326.
560. 1858. Июня 4. О дозволении увольнять в бессрочный отпуск офицеров Генерального Штаба и Корпуса Топографов//Там само. № 33252. С. 711.
561. Высочайшее повеление//ПГВ. Часть 1-я официальная. Отдел второй. 1858. Приложение К № 7. (6 апреля). С. 1.
562. Скрипник А. Ю. Газета „Подольскія Губернскія Вѣдомости” – джерело інформації військового характеру на Поділлі (з 30-х рр. – до кінця 50-х рр. XIX ст.)//Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки/редкол.: В. С. Степанков (відп. ред) та ін. Кам’янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 6. С. 501–509.
563. Штепа П. Московство : його походження, зміст, форми й історична тяглість. Вид. четверте. Дрогобич: Відродження, 2003. 412 с.
564. Сборник статистический сведений о Киевской губернии за 1859 год (С адрес-календарем лиц служащих в губернии на 1861 год). Киев: Типография Губернского Управления, 1861. 281 с.
565. Сементовский М. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников. Киев: Тип. М. Сементовского, 1864. 242 с.
566. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Изд. ред. Подольских Губернских Ведомостей. Каменец-Подольск: В тип. Губернского правления, 1859. 179 с.
567. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы/ сост. А. Демьяненко. Каменец-Подольский: В Тип. Губернского Управления, 1865. 68 с.
568. 1858. Июня 12. О сроках для увольнения, в 1858 году, нижних чинов в бессрочный отпуск//ПСЗРИ-П. Т. XXXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. П Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1860. № 33294. С. 753–754.

569. Свечин А. А. Эволюция военного искусства с древнейших времен до наших дней. В 2-х т. Москва–Ленинград: Гос. изд. Отдел военной литературы, 1927–1928. Т. 2. 482 с.
570. Милютин Д. А. Воспоминания. 1816–1843 гг./под ред. Л. Г. Захаровой. Москва: Ред. Альманаха „Рос. Архив”, 1999. 559 с..
571. Tomaszewski B. Źródła narodowości. Powstanie i rozwój polskiej świadomości w II połowie XIX i na początku XX wieku. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006. 397 s.
572. 1859. Апреля 7. Краткое указание губерний в алфавитном порядке, из коих призываются временно-отпускные нижние чины с желтыми билетами, на укомплектование войск по штатам мирного времени//ПСЗРИ-II. Т. XXXIV. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1861. Штаты и таблицы. К № 34339. С. 49–135.
573. Про повернення офіцерів, перебувають у безтермінових чи тривалих відпустках, у свої війська 1863 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 290. 5 арк.
574. 1859. Июня 4. О приведении войск 1, 2, 3 и 5 армейских корпусов в военное положение//ПСЗРИ-II. Т. XXXIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1861. № 34564. С. 530–532.
575. Куропаткин А. Н. Задачи русской армии. Санкт-Петербург: Склад В. А. Березовского , 1910. Т. II. 526 с.
576. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир: В тип. губернского правления, 1869. Вып. второй. 500 с.
577. Сементовский М. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения...242 с.
578. Зайцев В. М. Социально-сословный состав участников восстания 1863 года. (Опыт статистического анализа). Москва: Наука, 1973. 230 с.

РОЗДІЛ V

МІЛІТАРНА ДЕВІАЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

5.1. Армія як інструмент придушення соціальних, економічних і політичних виступів

Практика використання державою регулярних армій проти населення далеко не нова й простежується в усій історії людства, майже на усіх континентах. Початком такого досвіду можна вважати епоху Стародавнього світу: наприклад, повстання під проводом Спартака (73–71 рр. до н. е.) у Римській державі, „Жовтих пов’язок” (184-204 рр.) у Китаї; у період Середньовіччя – Жакерія у Франції (1358 р.), повстання Степана Разіна (1670–1671 рр.) у Московії. Такі потужні виступи, як правило, розпочиналися з невеликих акцій невдоволення соціальними чи економічними реаліями, а коли держава відмовлялася виконувати вимоги протестувальників, вони переростали в повстання.

Небезпека виникнення таких конфліктів ґрунтувалася на суперечностях між державною політикою цілеспрямованого і послідовного утвердження тоталітарного суспільно-політичного режиму та непокорю і подальшим спротивом населення певним владним реаліям. За марксистсько-ленінською теорією, „[...] такі реалії ставали продуктом розвитку антагоністичних формацій, і не було в історії такого класового суспільства, яке б не знало соціальних чи збройних виступів проти влади” [1, с. 343].

Не став винятком кінець XVIII ст., коли з’явилася зручна можливість у країн-агресорів знищити одну з колишніх потужних європейських держав – Річ Посполиту. Чітко окресливши ситуацію щодо майбутніх ворогів російського державного ладу, Катерина II одразу ж передала всю повноту влади і військової, і цивільної до рук своїх генералів [2, л. 1–2; 3, с. 410–412; 4, с. 417–419]. Придушення і угамування невдоволених насильницькими змінами кордонів у Східній Європі планувалося виключно за допомогою військової сили [5, с. 202].

Таким чином, регулярним частинам російської армії на початковому етапі формування адміністративної системи управління в Правобережній Україні відводилися, окрім їхнього основного призначення, ще й поліцейські та спеціальні функції. Це цілком збігалось з поширеною на той час військовою доктриною, яка передбачала постійний рух армійських частин [6, с. 51]. Перший: „внутрішній”, під час квартирування в населеному пункті, передбачав, крім щоденної муштри у вигляді стройової підготовки, вправ з рушницею та локальних літніх маневрів, взаємодію командування частини з представниками місцевої влади та поліції з метою постійного контролю соціального градусу і підтримання „тиші і спокою”; другий – „зовнішній”, з періодичною передислокацією полків з усім майном, що передбачав, крім військових міркувань, їхню присутність у тій чи іншій частині губернії з метою запобігання можливим виступам чи бунтам за інформацією поліцейських чи жандармських органів [7, с. 188; 8, с. 257]. В окремих випадках вони могли діяти самостійно, з огляду на реалії певної ситуації та масштабів акцій непокори.

Водночас, простежуються певні закономірності таких пересувань. Наприклад, у разі загострення соціальної ситуації у Волинській губернії через малонаселеність частини повітів, лісову місцевість, великі відстані та відсутність шляхів туди відправляли кавалерійські чи козацькі полки контролювати порядок [9, с. 20]. У великих губернських і повітових містах Київщини і Поділля дислокувалися переважно піхотні частини, біля лісових масивів чи гаїв – єгерські підрозділи, у фортецях та інших укріпленнях – артилерія. Звичайно, дотримуватися таких мілітарних конфігурацій вдавалося не завжди через такі ситуативні причини, як зміни чисельності полків і з'єднань, стан продовольчого і фуражного забезпечення, місткість житлового фонду [10, с. 119]. Однак, військові губернатори потенційно мали на увазі потребу у використанні військ на території губерній, як показала подальша практика, не вагаючись користувалися своїми повноваженнями заради встановлення порядку.

Чому російська армія стала таким ефективним і зручним інструментом у руках самодержавства? Однією з головних причин була ментальна різниця між росіянами, поляками й українцями. Для російського солдата поляк з перших років анексії Правобережної України став безперечно підкореним, але заклятим ворогом, і ставлення до нього було відповідним. Виявляється, що нагнітання ненависті росіян до поляків виходило з самого верху. Катерина II в грудні 1792 р. писала послу Я. Сіверсу: „Ми переконані щодо непостійності і легковажності цього народу, про доведену його злобу та ненависть до всього нашого, а особливо їх схильності до розбещеності і збоченості французької, ми в ньому ніколи не будемо мати спокійного і безпечного сусіда, якщо не зробимо їх безсилими і німечними” [11, с. 71]. Такі настрої протягом останніх років XVIII ст. цілеспрямовано вкорінювалися в тодішньому російському суспільстві та армії. В армійському середовищі їх спочатку підхопили генерали та офіцери, а потім вони поширилися серед рядових солдатів [12, с. 61; 13, с. 136, 138]. Подібні настрої породжували в російських вояків агресію до місцевого населення [14, л. 15; 15, л. 1–6]. Починаючи з повстання 1794 р. під проводом Т. Костюшка, ставлення до поляків з боку російської армії набуло рис чіткої ненависті, замішаній на побоюванні їх патріотизму та войовничості [16. арк. 1–9; 17, л. 11–12].

Щодо українського селянина, то хоч й вважали одновірцем і, як виголошувалося в офіційних маніфестах, „[...] звільненим і приєднаним в єдину душу і тіло з Російською імперією”, за що він – на їхню думку – мав бути безмежно вдячним, але невідомо чому, був якимось незрозумілим, нещирим та не безмежно відданим [18, с. 96]. Усе це, безперечно, впливало на ставлення та взаємовідносини між підкореними та завойовниками. Тому, російський військовослужбовець спочатку часто сприймав українського селянина як джерело постачання їжі, фуражу та провіанту, його житло і господарство – як об’єкти тимчасового проживання і зберігання військового майна. Це поступово породжувало зверхність та зневагу, яка наштовхувалася спочатку на глухий опір, а іноді й на відкриті виступи проти свавілля. Однак, згодом до усіх, зокрема й

найбільш темних і реакційних російських солдатів, стали доходити оповідання про славнозвісну Коліївщину, події 60-х рр. XVIII ст. в Правобережній Україні, Залізняка і Гонту, завзятість українців, їхні вольності та козацькі традиції. Періодично генералам у наказах по арміях чи корпусах доводилося, погрожуючи покаранням, попереджувати підлеглих про утримання від протиправних дій щодо місцевого українського населення, які ставали особливо систематичними під час пересування військ [19, л. 18].

Український історик В. Січинський доводив це на прикладі спогадів мандрівників, які відвідували Україну в першій половині XIX ст. На велику різницю між росіянами і українцями вказує А. Левшин в „Уривках з листів про Малоросію” (1816 р.), прибалтійський німець, офіцер та історик В. К. Фрібе (1761–1811 рр.) у творі „Про російські торгівлю, культуру, економіку, промисловість та продукцію: На додаток про деякі фізичні та статистичні спостереження” [20, с. 175]. К. Мальт-Брюн, знаменитий географ данського походження, писав про це у праці „Tableau sie la Pologne”, виданій у Парижі. Інший мандрівник, Й. Коль, у спогадах неодноразово писав про стосунки українців і росіян, наголошуючи на різниці між ними та культурній вищості українців [21, с. 288].

Таким чином, підрозділи російської армії в Правобережній Україні та Царстві Польському відчували себе, ніби на окупованій ворожій території, де, як на Кавказі, постійно треба бути напоготові до раптових нападів чи бунтів. Безперечно, це накладало певний відбиток на факт перебування збройних сил імперії в цьому регіоні, особливо перші два десятиріччя XIX ст., коли процеси інкорпорації тільки набирали обертів, а патріотичні настрої українців і поляків були достатньо сильними [22, с. 166].

Зважаючи на слабкість поліції в правобережних губерніях, а точніше майже повну її відсутність на початку XIX ст., цивільна влада майже одразу ж домоглася дозволу на використання окремих військових підрозділів у своїх цілях [23, л. 13–22]. Часто в обіговій бюрократичній документації й військових, і цивільних

установ губерньського та повітового рівня можна зустріти термін „військова команда”. Йшла мова про невеликі підрозділи, створені для виконання локальних чи спеціальних завдань, у цьому випадку в межах компетенції влади повітового, а іноді й губерньського рівня для встановлення порядку і законності в населених пунктах чи територіях [24, с. 60]. Відповідно, часто вживалося слово „відрядження” („командировка” – російською), яке відображало сам зміст дії, тобто „відрядження команди за військовою потребою для виконання певного завдання” [25, с. 308]. Такі підрозділи могли формуватися в межах однієї частини з одного роду військ, наприклад, піхоти, чи за потреби складатися з піхотинців, кавалерії, жандармів, іноді гармашів. Визначення кількості і складу таких команд належало командирам полків чи батальйонів і виходило з потреб чи прохань місцевої поліції чи поміщиків та залежало від ступеня загострення ситуації [26, с. 61].

Історія використання армії як інструменту придушення народних виступів починається з перших років XIX ст. У 1802 р. малоросійський генерал-губернатор О. Куракін звертався до київського військового губернатора А. Феньша з проханням дозволити використовувати за негайної потреби війська Київської інспекції без попередньої згоди на це інспектора, без бюрократичної тяганини та узгоджень [27, арк. 2–3].

Селянські виступи першої половини XIX ст. не тільки беруть початок, а й стають щоразу частішими і набувають гостріших форм. Були випадки, коли повставали одразу десятки сіл. Упродовж першого десятиріччя вибухали виступи в сусідніх регіонах: на Південній Україні через створення військових поселень, на Слобідській і Лівобережній частинах через тяжке соціально-економічне становище, але найбільшої потужності вони досягали саме в Правобережжі [28, с. 19]. Переважно деспотичне ставлення польських поміщиків до кріпаків було однією з головних причин таких виступів. Зі свого боку, ті ж поміщики й орендарі розраховували на допомогу держави в придушенні таких виступів селян через швидке залучення і застосування військової сили. Випадки відмови командирів полків чи батальйонів надсилати команди за вимогами губернаторів чи земської

поліції сприймалися вищим військовим начальством у Києві чи Петербурзі як ледь не умисна злочинна недбалість [29, с. 486]. Соціальні вибухи, на думку влади, були загрозою безпеці держави, тому додатковими розпорядженнями вона нагадувала про важливість їхнього придушення через виконання наказів місцевого начальства.

Царський уряд до кінця 40-х рр. не тільки не вживав ніяких заходів для покращення соціально-економічного та правового становища правобережного селянства, а й залишив його повністю безправним під владою польських поміщиків, про що писав поміщик-ліберал А. Солтиковський [30, с. 155]. Інший поміщик записував спогади мешканця містечка Рахманова Волинської губернії, сторічного діда Івана Добротвора: „За Польщі такої панщини не було, а як настала Росія, то дуже тяжка панщина стала [...]” [31, с. 167]. Земська поліція, яка мала б доглядати за порядком і законністю, не тільки не захищала селян від поміщицького свавілля, а й сприяла йому. Поміщики разом з поліційними чиновниками намагалися залякати народ, вселити страх і покору [32, с. 75]. Певною мірою, це був хибний шлях, і майже ніхто з них не задумувався про можливі наслідки.

За матеріалами справи Київської карної палати, у квітні 1826 р. в селах Уманського повіту Київської губернії селяни заарештовували панів та економів, щоб відправити їх на суд до Петербурга. Історія трагікомічна. Відпускний солдат Дніпровського піхотного полку Олексій Семенов видавав себе за таємного посланця царя з надзвичайними повноваженнями для наведення належного порядку на місцях та захисту селян від свавілля поміщиків [33, с. 526].

Військові частини все частіше стали використовувати для виконання різноманітних завдань. Поміщики викликали їх „[...] для змушення селян відробляти панщину”, якщо селяни виказували своє невдоволення чи поставали до протестів – то для „приведення селян до покори”, з метою запобігання таким діям військові могли певний час патрулювати населений пункт, щоб „[...] припинити скупчення, плітки, чутки та непослух” [34, с. 307, 376]. Крім відомих

виступів у військових поселеннях, повстання вибухали й у поміщицьких селах, унаслідок підвищення визиску селян [35, с. 285].

Карально-виховні експедиції військових команд поділялися за змістом на декілька категорій, відповідно до призначення чи мети [36, с. 472]. Законодавчо регламентувалося харчове забезпечення солдатів і офіцерів під час таких відряджень. Якщо поміщики їх викликали для екзекуцій селян з метою отримання недостач, то мали належним чином годувати й утримувати власним коштом. Державна рада Російської імперії за поданням волинського губернатора М. Бутовта-Андржейковича постановою в листопаді 1825 р. регламентувала видачу харчових порцій за нормами „Камер-колезького регламенту” та грошове утримання в розмірі 5 коп. унтер-офіцерам і 3 коп. рядовим на день за рахунок землевласників [37, с. 139–142]. Такі дії та наслідки належали до суто соціальної сфери. Бунт та виступи селян кваліфікувалися владою як внутрішньополітичні події, і тому в контексті необхідних заходів щодо забезпечення „порядку та спокою” усі питання забезпечення військовослужбовців було підпорядковано компетенції мілітарних структур, зокрема інтендантів [38, с. 91]. Єдине в таких випадках, за що сплачували поміщики, то це за швидке (екстрене) пересування команд з місць дислокації на місце подій з використанням поштових чи обивательських коней [39, с. 68–69].

Із середини 30-х рр. ХІХ ст., завдяки поданням міністрів фінансів і внутрішніх справ царю Миколі І щодо дозволу губернаторам застосовувати екзекуцію військовим командам до державних селян, „через впертість і непоступливість у сплаті податків”, останні почали широко використовувати подібну практику на місцях [40, с. 322]. Спочатку губернські Казенні палати надавали до повітових казначейств відомості про суми недостач за земським зборам, а ті повідомляли гродську і земську поліцію. Завданням поліційних чиновників було протягом двох тижнів ліквідувати заборгованості. „Якщо недоїмки і оклади земського збору не надійдуть до Казначейств хоча б половиною суми, то це буде розглянуто як незадовільна робота чинів Поліції, які будуть

позбавлені посад,” – йшлося в наказах губернаторів [41, с. 12]. Відомо, що податкове навантаження у вигляді податків та повинностей несло на своїх плечах саме селянство [42, с. 39]. Це й стало причиною хронічних недостач, вибивання яких свідчило не тільки про недосконалу податкову політику, а й насильницьке ставлення до власних підданих. Це був шлях в нікуди, але мало хто це розумів. Подільський цивільний губернатор Г. Лошкар'єв у звіті до царя зазначав: „Недоїмка постійно збільшується і не може бути ліквідована лише силовими стягненнями, тому що використання примусових заходів призведе до остаточного розорення населення” [43, арк. 293–294].

Часто поліцейські заходи не давали майже ніяких результатів, і тоді застосовували організовану військову силу. Мотивацією для її використання стали досить великі борги населення до державної казни. Починаючи з 20-х рр. XIX ст., земські збори не лише не зменшилися, а й мали тенденцію до зростання. Наприклад, у Київській губернії недостачі наприкінці року складали 96056 руб. 67 коп., за окладами за першу половину року заборгованість вираховувалася в 11650 руб. 63 коп., а за другу – 166454 руб. 79 коп., усього 274164 руб. 10 коп. сріблом [44, арк. 30]. У Подільській губернії на 1824 р. заборгованість за останні роки складала близько 300 тис. руб., а вдалося зібрати лише 259 тис. [45, с. 115]. І так у кожній губернії. Щоб будь-якою ціною вибити з населення такі великі кошти, самодержавство вдавалося до кардинальних заходів, часто – до силових.

За допомогою збройних сил спонукали до активних та енергійних дій поліцію і міські думи, описували майно міщан, продавали з торгів власність поміщиків і євреїв. Наприклад, для вибивання заборгованих податків з поміщицьких маєтків часто використовували офіцерів військових частин. Вони разом з поліційними чинами спілкувалися з господарем, добре усвідомлюючи, що більша частина цих ресурсів піде на утримання їхніх підрозділів [46, арк. 2–6]. У вищих фінансових і силових колах імперії розуміли, що такими заходами армія, за великим рахунком, сама собі здобуває ресурси для існування. Утворилося замкнуте коло: населенню Правобережної України примусово нав'язали утримання величезного військового

контингенту, при недостатньому забезпеченні сама армія „вибивала” з мешканців краю необхідне, водночас придушуючи соціально-економічні виступи, ставши надійною опорою самодержавства [47, с. 44].

За умови грамотного командування офіцерів підлеглими порівняно нечисленна команда могла оточити, відтіснити та ізолювати значне скупчення людей, одночасно виявляючи заколотників та активістів [48, арк. 3, 6, 9–13]. Отримавши оперативну інформацію від сільських старост чи чиновників про кількість мешканців, військові формували команди з розрахунку приблизно 1 солдат на 10 селян [49, с. 95–97]. Як правило, у таких випадках холодна і вогнепальна зброя використовувалася тільки в якості пасивного інструменту в руках солдатів. Піхотинці рушницями відтісняли і штовхали натовп, а кавалерія використовувала холодну зброю для легких ударів, тримаючи її тільки в піхвах, активно використовуючи нагайки і батоги [50, арк. 16]. Незабаром до Петербурга стали надходити втішні відомості від губернаторів. Військові підрозділи, введені і тимчасово розквартировані в казенних селах, викликали в мешканців неабиякий страх, а регулярні езекуції прискорили сплату податків. Тому губернаторам і начальникам поліцій не тільки рекомендували, а й наказували використовувати військову силу для виконання подібних завдань [51, с. 82–83].

Крім придушення соціальних виступів, не хтували використовувати армію як репресивну силу щодо населення краю в національно-демографічній площині. Напередодні вторгнення Наполеона до Росії поліція помітила тенденцію до відтоку представників певних верств населення з території Правобережної України. Цей факт невдовзі став відомий у Петербурзі, а імператор Олександр I вимагав від представників влади на місцях всіляко перешкоджати таким явищам [52, л. 23–25]. На думку професора А. Філінюка і доцента С. Сидорука, цей процес почався ще з 1794 р., коли було запроваджено рекрутську повинність. Саме тоді еміграційний потік ставав значним за кількістю, і все частише з території Правобережжя тікало селян, рятуючись від порядків нової влади [53, с. 247; 54, с. 302].

Ще одним негативним і тривожним для росіян фактором, який помітно нервував армійське командування, був широкий вплив поміщиків на суспільні настрої. Агенти доповідали, що „[...] майже усі з них на теренах Волинської і Подільської губерній різко негативно ставляться до існуючої влади і не приховують цього. Активно листуються між собою та з адресатами у герцогстві Варшавському” [55, л. 31–31об; 56, с. 104]. Генерал П. Багратіон вважав таку ситуацію не тільки шкідливою для боєздатності російських військ, а й пропонував примусово виселити найбільш активних до внутрішніх російських міст, у такий спосіб перервавши їх зв’язки і повністю ізолювавши [57, л. 1; 58, л. 115–117]. Головнокомандувач 3-ї Обсерваційної армії О. Тормасов пропонував ще більш радикальні заходи: залучити досвідчених офіцерів з регулярних полків на допомогу місцевій поліції з метою швидкого виявлення неблагонадійних мешканців Подільської губернії, а також перенесення всіх губернських установ з Кам’янець-Подільського до Тарнополя, через засилля ворожих елементів у місті [59, л. 90–91об].

Зважаючи на майже безперервні наступальні війни, які вела Російська імперія впродовж другої половини XVIII – першої половини XIX ст., армійські полки прибували з театру бойових дій на місця тимчасової дислокації не в найкращому стані [60, с. 344]. Як правило, особовий склад потребував відпочинку, ремонту одностроїв, зброї та спорядження, поповнення новими рекрутами, кіньми і озброєнням [61, с. 219]. Однак, майже на всі частини покладали обов’язки з охорони внутрішньої безпеки імперії. На практиці виявилось, що підрозділи Внутрішньої сторожі не здатні ефективно виконувати покладених на них караульних і охоронних функцій у губернських і повітових містах. Військовий теоретик другої половини XIX ст. Р. Фадєєв писав: „Кріпосний лад та його реалії змушували владу утримувати в усіх губерніях потужну силу для попередження всяких рухів, таким чином послаблюючи бойову міць держави масою людей хоча й озброєних, але озброєних не проти зовнішнього ворога” [62, с. 28]. Зі згоди імператора, Головний штаб видав наказ

про залучення до караулів у населених пунктах тих підрозділів регулярних військ, які тоді там перебували [63, с. 1132–1133].

Армійські полки, розміщені на квартирах у повітових містах губерній, були зобов'язані допомагати місцевим інвалідним командам здійснювати караульну службу і забезпечувати „тишу і спокій” [64, с. 121]. У регіональному центрі – Києві караульна служба протягом 1825–1827 рр. здійснювалася не тільки місцевим батальйоном внутрішньої сторожі, який був не в змозі виконувати її в повному обсязі, а й дислокованими неподалік Чернігівським та Полтавським полками. Караули в місті та фортеці періодично перевіряли і комендант, і головнокомандувач 1-ї Армії, командир 9-ї піхотної дивізії та штабні офіцери [65, арк. 1, 16–16зв]. З початком російсько-турецької війни 1828–1829 рр. сторожу суттєво посилили [66, с. 21]. Замість тих полків, які раніше виконували ці функції, але були відправлені на південь, до міста вступили Старооскольський, Воронежський, Курський, Рильський та Єлецкий піхотні полки, перетворивши його на справжній військовий табір [67, арк. 3, 5, 12, 29].

Функції контролю і нагляду військових підрозділів розповсюджувалися практично на всі сфери соціально-побутового укладу населення тієї місцевості, у якій вони квартирували. Цим користалися не лише чиновники місцевих цивільних адміністрацій, а й нерідко представники вищого православного духовенства у змаганнях за домінування з іншими конфесіями краю [68, с. 147]. Військові команди активно залучалися до репресування і закриття римо-католицьких та уніатських єпископій та конфіскації їхніх маєтностей [69, с. 355]. Одним з важливих напрямів російської насильницької зміни релігійного ландшафту в Правобережжі стало примусове приєднання уніатів до православ'я та ліквідація Унії. Зрозуміло, що греко-католицьке духовенство до останньої можливості обстоювало свою власність, однак не могло протистояти російським солдатам, які вривалися до монастирів і застосовуючи грубу силу буквально викидали священників [70, с. 79].

Особливо великого розмаху такі розправи над католицькими монастирями набули після польського повстання 1830–1831 рр. Указ „Про закриття деяких римо-католицьких монастирів” від 19 липня 1832 р. був помстою за підтримку священиками повстанців та істотно обмежував їхні права [71, арк. 2–10;]. Таким чином, система релігійного впливу на мешканців краю входила до арсеналу найважливіших засобів, за допомогою яких реалізовувалося російське колоніальне панування. Унаслідок такої конфесійної політики, за допомогою адміністративних важелів управління з широким використанням силових судово-репресивних методів і заходів було насаджено російські церковно-релігійні канони [72, с. 174]. Саме російський релігійний фактор давав можливість створити і підтримувати необхідний рівень конфліктності й конфронтації між російськими військовослужбовцями та частиною місцевого населення, що зайвий раз переконувало одних в ілюзорній правоті, а інших – у суто матеріальній і духовній загарбницькій місії Російської імперії [73, с. 48].

Виходило, що московська православна церква розправляється з ідеологічними супротивниками руками більш потужного, винятково силового інституту держави, формально залишаючись осторонь тих випадків насильства і свавілля, які нерідко траплялися в ході ліквідації церков і костелів, знищення і присвоєння їхнього матеріального майна [74, с. 100; 75, арк. 1–5]. Ще одним ганебним явищем миколаївської мілітарної системи стало насильницьке вилучення дітей і підлітків для поповнення батальйонів кантоністів у солдатів та їхніх сімей. Часто для таких цілей використовували спеціально відряджені військові команди. За наказами офіцерів і фельдфебелів, вони буквально видирали дітей з рук матерів [76, с. 140–142].

Розширення спектру повноважень регулярних військ спричинило дублювання і плутанину в ході виконання подібних завдань і підштовхнуло до створення сталих мілітарно-поліційних частин у структурі Військового міністерства [77, л. 1–12об]. У червні 1817 р., за указом Олександра I, розпочалося комплектування Окремого корпусу внутрішньої сторожі за армійським зразком

[78, с. 143–144]. Це був прообраз сучасних внутрішніх військ, які тоді були конче потрібні Російській імперії, що все більше віддалялася від європейської моделі охорони порядку і набувала рис військово-монархічної держави.

Європейську частину країни спочатку поділили на вісім, а з лютого 1818 р. на 12 округів, які входили до складу армій та окремих корпусів [79, с. 410–414]. Наступного року, за новим розписом, генерал перебрався із штабом до Києва і очолив 3-й округ у складі двох бригад. До першої, зі штабом у Чернігові, увійшли чернігівський і київський батальйони, до другої – штаб у Харкові – полтавський, харківський і курський [80, с. 122–123]. У наступні роки подібний округ створено на території Волинської й Подільської губерній. За штатним розписом, кожен з батальйонів нараховував 1000 солдатів і офіцерів, що мало бути достатньо для виконання покладених функцій [81, арк. 2–4]. На 1829 р. ці частини набули ще більших ознак армійських підрозділів і були вкотре поділені на 9 округів з присвоєнням їм порядкових номерів [82, с. 685–686; 83, л. 2–14].

Слід зазначити, що в разі запровадження на території південно-західних губерній військового стану, а це траплялося протягом першої половини ХІХ ст. п'ять разів: у 1812–1814, 1828–1829, 1830–1831, 1846–1848 та 1853–1856 роках, – армія і поліція отримували додаткові повноваження, головним з яких було право застосування зброї на випадок соціальних заворушень. Якщо впродовж наполеонівських війн армія і внутрішня сторожа боролася переважно з дрібними загонами озброєної польської шляхти, що мріяла про відродження державності, і це мало винятково політичний характер, а місцеве селянство підтримувало російську владу, то результати невдалої російсько-турецької війни та листопадове польське повстання стали потенційно небезпечними чинниками потужних соціальних вибухів, що підштовхнуло владу не тільки дозволити військовим використовувати зброю проти своїх громадян, а й всіляко заохочувати їх до цього [84, с. 68]. На початку 1831 р. до армійських командирів та чинів поліції надійшли циркуляри з Міністерства внутрішніх справ та Військового міністерства,

доповнені інструкціями військового губернатора генерала Д. Остен-Сакена про дозвіл солдатам використовувати зброю проти мирного населення [85, арк. 2–3].

Новою хвилею соціальної нестабільності в регіоні стали 40-і роки. Перша причина була у введенні, за ініціативою генерал-губернатора Д. Бібікова, у Київському генерал-губернаторстві „Інвентарних правил” [86, с. 87]. На Волині, у маєтку поміщиці Закашевської, селяни відмовлялися виконувати панщину протягом 1811–1847 рр. На Київщині селяни с. Підвисокого Уманського повіту чинили опір феодальному визиску протягом 1811–1826 рр. Лише введений у село військовий загін, провівши масові арешти, примусив селян скоритися. Хоча такі випадки були радше винятком із загальної практики. Звичними стали виступи державних селян Правобережжя. Вони відмовлялися відробляти панщину та виконувати інші повинності. Землевласникам нічого не залишалося, як викликати поліцію і війська. Французький історик Даніель Бовуа вважає, що „впродовж 30 років, з 1831 по 1861, поліція і російська армія вважала за обов’язок надавати допомогу польським землевласникам, котрі зверталися до них під час селянських заворушень” [87, с. 83; 88, с. 58].

Друга причина полягала в зовнішньополітичних подіях, зокрема інтервенції російської армії для придушення Угорського повстання 1848–1849 рр. Оголошення Подільської й Волинської губерній на військовому стані дало підстави владі в Києві перевести звичайні спалахи соціально-економічного невдоволення у політичну площину. Упродовж підготовки до походу військовим був потрібен стабільний і спокійний тил, а на Волині періодично спалахували селянські виступи [89, с. 99]. Це невдоволення було використано як привід для введення військ та розквартирування згідно з положеннями про військовий стан [90, арк. 454–456]. Така практика все більше використовувалася на теренах південно-західних губерній, а потім отримала поширення в наступні декілька десятиріч [91, арк. 1–4]. Ефективність таких „виховних” заходів була очевидною, у відгуках офіційних осіб повідомляли, що постій у селах, покарання найактивніших учасників, проведення суду і жорстоких публічних розправ

завжди давали бажаний результат, „[...] справляючи на селян належне враження” [92, с. 122, 124]. Періодичне переведення південно-західних губерній на військовий стан через зовнішньо- чи внутрішньополітичні події, здавалося б, мало призвичаїти населення до життєдіяльності в таких умовах через законодавчо введenu тотальність влади та обмеження громадянських прав. Однак, така „адаптація”, навпаки, викликала підсвідомий пасивний спротив у вигляді ігнорування чи невиконання розпоряджень і наказів [93, арк. 1–3]. Владі доводилося через губернську пресу нагадувати і тлумачити основні засади поведінки населення під час особливого періоду, що ставало своєрідним попередженням чи застереженням від соціальних протестів [94, с. 3].

Апогеєм загострення соціальних суперечностей між населенням краю та російською владою стали селянські виступи, що ввійшли в історію України як „Київська козаччина” [95, с. 361]. Сподівання панівних верств лише на використання військової сили за ситуативними потребами призвело до небажання пошуку шляхів розв’язання проблемних розбіжностей. Царський уряд не очікував саме такої реакції селян на маніфест Миколи I про формування державного ополчення. Спостерігаючи патріотичний підйом серед більшості мешканців Правобережної України, ніхто не міг передбачити, що це трансформується не в масове формування козацьких полків, як у 1812 р., а набуде зовсім іншого, революційного суспільно-політичного забарвлення. Особливістю цього руху став самозапис у козаки, що, на думку самих селян, автоматично звільняло їх від кріпосної залежності. Це стало свідченням живої пам’яті про козацтво XVI–XVIII ст. [96, с. 154], про що нагадав у квітні 1855 р. київський генерал-губернатор І. Васильчиков у листі до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М. Анненкова 2-го. – „[...] в колишній Україні зберігаються легенди про козацтво” [97, с. 181].

На відміну від 1812 р., охочі здобути волю не стали чекати наказів та обіцянок місцевих царських чиновників, а діяли на випередження, таким чином намагаючись поставити владу перед фактом існування вмотивованої, потужної

збройної сили. Епіцентром масового виступу селян стала Київська губернія. Розпочавшись у Васильківському повіті в лютому 1855 р., у березні рух охопив 8 із 12 повітів і поширився на сусідні губернії. Загалом у ньому взяли участь до 180 тис. чоловік, виступи охопили, за різними оцінками, від 400 до 500 сіл [98, л. 63–69].

Такий несподіваний розвиток подій неабияк турбував не тільки цивільну владу, а й військове командування. Масові заворушення в тилу армії складали небезпеку для системи постачання діючих полків і дивізій. Руйнувався порядок заготівлі необхідної кількості продовольства і фуражу, порушувалась робота інтендантських установ та їхніх чиновників, усе це мало негативно позначитися на матеріальному забезпеченні [99, арк. 2–3]. Утім, найбільша небезпека полягала в поширенні чуток про повстання серед особового складу військ, а це загрожувало якщо не повним розвалом дисципліни у військах, то, як мінімум, поширенням революційних настроїв у низці полків [100, с. 10–11].

Після початку виступів у Києві і Петербурзі зрозуміли, що союзники можуть скористатися нестабільністю в тилу російських військ не тільки для активізації на фронті, а й за умови вмілої пропаганди й агітації використати українських селян як потужну „п'яту колону”, зробивши їх ситуативним союзником. Це б за короткий час не тільки могло поставити Російську імперію на межу військової поразки, а й створило б умови для потрясінь та кардинальних змін суспільно-політичного ладу не лише в Правобережній Україні. Тому швидке і радикальне придушення цих виступів мало важливе військове і політичне значення. Уряд кинув на повстанців все, що було в наявності: значні сили кавалерії, піхоти, саперів та рекрутів [101, с. 387, 392; 102, с. 109–110]. Як і в ході придушення польського повстання 1830–1831 рр., командири полків та військово-каральних команд отримали дозвіл на використання всіх доступних засобів для угамування бунтівників. Водночас їм наказували тісно взаємодіяти з представниками влади на місцях: речниками губернаторів, військовими комендантами та чинами поліції [103, с. 2].

Військово-політичні зміни, зокрема смерть кріпосника Миколи I, сходження на престол його сина Олександра II, поразка Російської імперії в Кримській війні і, нарешті, скасування кріпацтва у 1861 р. майже кардинально змінили ставлення держави до виявів невдоволення підданих. Як зазначив О. Реснт, ще з першої половини XIX ст. кріпосницький лад перетворився в серйозне гальмо для розвитку промисловості, торгівлі та селянського підприємництва, що все більше потрапляло під вплив товарно-грошових відносин [104, с. 24].

Часткова зміна суспільного ладу в державі несла небезпеку нових селянських виступів, особливо в аграрних регіонах імперії. Готуючись до цього, генерал-губернатор на Правобережній Україні І. Васильчиков наказав у 1859 р. усі підрозділи МВС об'єднати в загальні губернські управління з канцеляріями під головуванням губернаторів, а судові повноваження магістратів переходили до повітових судів. Наприкінці 1860 р. було об'єднано міську (гродську) і земську поліцію в єдину структурну формацію з централізованим підпорядкуванням [105, арк. 1]. Посилення і реструктуризація поліції стали кроком у відповідь на небажання шляхти Київського генерал-губернаторства у грудні 1857 р. – січні 1858 р. створювати дворянські комітети та надсилати адрес царю [106, с. 131]. Утім, все це тільки підштовхувало керівництво краю до більш рішучих дій із забезпечення порядку [107, с. 89–90].

Хоча російська імператорська армія наприкінці 50-х рр. була не в кращому стані, але й надалі залишалася одним з базисних складників російського самодержавства. Вона була морально послаблена поразкою в Кримській війні та великими втратами особового складу регулярних бойових частин, перебувала на стадії майже тотального скорочення чисельності полків і батальйонів, очікувала реформування системи управління та надходження нових видів озброєння [108, л. 1–3; 109, с. 64]. Це переважно стосувалося лише польових військ. Так звані місцеві (резервні) війська та Корпус внутрішньої сторожі, які безпосередньо не брали участі в бойових діях і залишалися в тилкових районах, були готові для виконання поставлених завдань [110, с. 202].

На той час у кожному з губернських міст дислокувався гарнізонний батальйон: у Києві кількістю 1500 вояків; у Житомирі – 1000; у Кам'янці-Подільському – 1850 [111, с. 67–70]. Крім них, караульну службу з охорони важливих об'єктів та будівель несли батальйони регулярних полків, які розташовувалися в містах чи неподалік від них. У середньому вони нараховували приблизно 1000 військовослужбовців у кожному [112, с. 122]. На посилення цих піхотних частин, за наказом військового міністра, з Дону спрямували чотири козачих полки, з яких два мали прибути на початку травня 1861 р. до Києва і Житомира [113, л. 25–26]. Аналізуючи суспільні настрої в імперії та поширення чуток про скасування кріпацтва, у звіті царю Олександрю II за 1857 р. шеф жандармів зазначав, що „спокій в Росії буде залежати від правильного та раціонального розташування військ” [114, с. 82].

Якщо в губернських і повітових містах війська розташовувалися компактно і мали можливість організувати спротив і взаємодію, то ті підрозділи, що перебували в повітах, могли стати об'єктами нападу селян. У зв'язку з цим у жовтні 1860 р. генерал-ад'ютант Б. Глінка подав до Військового міністерства спеціальну секретну записку „Про квартирне розташування армії щодо майбутнього вирішення селянського питання”. Він вважав необхідним швидко змінити квартирне розташування військ, щоб вони не були захоплені зненацька у випадку селянського повстання [115, л. 5–6].

Роздмухуючи військову істерію, 7 грудня 1860 р. намісник у Царстві Польському та головнокомандувач 1-ї Армії князь М. Горчаков подав доповідну записку Олександрю II, у якій йшлося про можливість нових заворушень в Угорщині та Польщі [116, с. 451]. Генерал пропонував підсилити російську армію в польському виступі і перевести на воєнний стан губернії Царства Польського, Литви, Поділля, Волині та Бессарабії [117, с. 21]. Наприкінці грудня 1860 р. в надрах Військового міністерства з'явилася спеціальна записка генерал-квартирмейстера генерал-ад'ютанта В. Лівена „Про забезпечення військами заходів для придушення селянських заворушень”, у якій він аналізував тодішню

дислокацію військ з точки зору необхідності придушення селянських виступів. Детально розглянувши це питання, генерал зробив висновок, що теперішнє розташування військ давало можливість ефективно вгамовувати такого роду події [118, л. 20].

З огляду на минулий досвід виголошення на місцях маніфестів державного значення російські можновладці найбільше побоювалися вільного трактування змісту цих документів серед народних мас, що могло спровокувати невідворотні соціальні виступи та невдоволення. Сучасник писав: „Оголошення Височайшого Маніфесту про звільнення селян від кріпосної залежності, як відомо, викликали у 1861 році, в різних місцевостях Росії, досить серйозні непорозуміння. Безлади ці базувалися на невірному тлумаченні „Положення 19 лютого”, і вимагали так званих „угамувань” військовою силою” [119, с. 415].

На підставі аналізу, зробленого на основі обробки даних Департаменту Генерального Штабу та рапортів до Військового міністерства командирів частин і з'єднань, а також чиновників місцевих адміністрацій, П. Зайончковський приходять до однозначного висновку: регулярні війська активно використовувалися для придушення селянських виступів [120, с. 94]. У вересні 1861 р. до армійських полків надходить затверджена царем „Настанова військовим частинам і командирам, призначеним для езекуційного заняття міст, містечок і сіл у Західних губерніях”, у якій регламентувався порядок формування каральних команд, їхня кількість та функції; способи транспортування і пересування; порядок розквартирування та повноваження щодо методів і способів покарань місцевого населення [121, с. 266–273].

На території Київського генерал-губернаторства заворушення тривали в усіх трьох губерніях. Каральним військовим командам доводилося вгамовувати селян, використовуючи силові методи [122, с. 26]. До цих акцій було залучено майже всі роди військ, особливо „ефективно” діяла легка кавалерія – драгунські, гусарські й козачі полки. Наприклад, активну участь у придушенні виступів на території Київській губернії брали Литовський і Волинський уланські полки разом з

Донським козачим № 37 полком. У взаємодії з піхотними командами, кавалеристи вгамовували селян у Канівському, Черкаському, Чигиринському, Звенигородському та Таращанському повітах [123, л. 149–150, 163–165]. У серпні 1861 р., за поданням міністерства юстиції, у західних губерніях імперії було запроваджено Тимчасові поліцейські суди. Цей орган став зв'язною ланкою між місцевою поліцією та військовими частинами [124, с. 236–238]. Завдяки тільки таким радикальним заходам на осінь 1861 р. владі вдалося стабілізувати ситуацію і взяти майже під повний контроль суспільно-економічне життя в краї.

Наступним етапом царської політики з реформування імперії за допомогою армійських багнетів стало створення інституту мирових посередників та запровадження „Уставних грамот” на місцях [125, с. 307–340]. Однак, ці процеси також наштовхнулися на недовіру та спротив селян. Була поширеною практика відмови селян підписувати „Уставні грамоти” і переходити в стан тимчасовозобов'язаних селян [126, с. 254]. Відповідно до закону, вони мали обирати сільських посадових осіб, зокрема старост та волосних старшин, кандидатури яких часто нав'язувалися повітовою владою. Для прискорення процедури виборів укотре доводилося використовувати військову силу [127, л. 171–172; 128, с. 31]. На 1 січня 1863 р. відсоток селян, які підписали грамоти, складав: у Київській губернії – 61, 27%, у Подільській – 56, 51% і найменше у Волинській – 45, 3% [129, с. 198–200].

Після закінчення буремного 1861 р. процес прискорення державного реформування та втілення нових законів і положень перебував не тільки під контролем місцевої адміністративної влади, а й прискіпливою увагою військових, які фактично знаходилися у стані перманентної готовності. Дійшло до того, що виконання графіка військових навчань, табірних зборів та бойової підготовки прямо залежав від успіху реформ у тій чи іншій губернії. Навесні 1862 р. міністр внутрішніх справ імперії П. Валуєв нагадував губернаторам про підтримання постійного контакту з командирами розташованих на їхній території частин з метою ефективної взаємодії і наголошував, що у разі виникнення небезпеки ті

мають полишати усі справи та йти на допомогу [130, л. 177–178]. Безумовно, такі обіцянки вселяли в „господарів губерній” більше впевненості та відчуття підтримки з боку надгубернських бюрократичних та силових структур. Швидко складалася й міцнішала взаємодія між цивільним начальством та командирами частин на місцях, вони чудово розуміли, що перебувають „в одному човні”. Старі чвари про проблеми із забезпечення дровами, фуражем і продовольством відійшли на другий план.

У 1863 р., у ході тривалих процесів реформування, для російського уряду та керівництва генерал-губернаторств західних губерній додалися проблеми, пов’язані з польським повстанням [131, л. 1–2]. Керівництво повстанців було налаштовано досить рішуче: „Народ згоден проливати кров, тому що прагне політичного бунту, тому що хоче незалежності, хоче бути вільним. Геть царські милості, ми взялися до зброї, і тільки зброя вирішить наше протистояння з Москвою!” [132, с. 99].

Відповідно, у Петербурзі були змушені корегувати в цих регіонах умови реформи 1861 р. та намагатися залучити українське селянство на свій бік у боротьбі з польським національно-визвольним рухом. Виявилось, що це не так важко зробити. Зверхнє ставлення пихатої шляхти до своїх кріпаків та відмова надати їм реальну свободу локалізували повстання. Егоїзм польського дворянства зумовив його поразку, а рішення петербурзької адміністрації кардинально і швидко, без періоду тимчасово-зобов’язаного стану селян, здійснити поземельну реформу остаточно позбавило заколот підтримки [133, с. 55; 134, с. 21]. Саме під впливом національного повстання 1863 р. наділи українських і польських селян було збільшено в Київській губернії на 28,9%, у Подільській – на 26,4%, у Волинській – на 21,2% [135, с. 271]. На думку російського історика Ю. Зельдича, „Самодержавство чудово використало ситуацію у своїх політичних цілях, вбивши клин між польською шляхтою та українським селянством, який витягнути було вже неможливо” [136, с. 211].

Історичний парадокс полягав у тому, що коли почалося повстання, українські селяни – недавні дестабілізатори соціальних змін – кинулися допомагали російським військам усіма силами: виловлювали одинаків-інсургентів, захоплювали та конвоювали полонених і навіть вступали в сутички [137, с. 450, 455]. Часто організаторами та ватажками селянських загонів ставали відставні чи безтерміново-відпускні солдати й унтер-офіцери. Вони діяли разом з підрозділами регулярних військ та переслідували й розшукували повстанців з не меншою завзятістю, ніж драгуни [138, арк. 40–43; 139, с. 572, 589; 140, с. 55]. Таке ставлення до поміщиків стало дещо несподіваним для російської влади. Волинський військовий губернатор князь М. Друцькой-Соколинський із задоволенням доповідав до Петербурга: „Усюди, де піднімали голову заколотники, як-то в повітах: Житомирському, Новоград-Волинському, Заславському, Острозькому та Овруцькому – вони отримували відсіч з боку сільського населення, — населення мирного, але натхненного подякою Царю-Визволителю і відданістю уряду. Нехтуючи небезпекою, вони хапали десятками озброєних повстанців і приводили до начальства” [141, с. 21].

У Правобережжі Україні повстання вдалося спочатку локалізувати, а потім і ліквідувати, використовуючи лише наявні військові підрозділи новоутвореної мілітарної формації – Київського військового округу [142, с. 246]. Разом з поліцейськими вони проводили масовані обшуки в маєтках підозрюваних поміщиків за інформацією селян [143, арк. 1–2, 29]. Важливим фактором дослідження Січневого повстання стає неупереджений аналіз загальної боєздатності загонів повстанців та їхньої спроможності протистояти регулярним військам. На думку польського дослідника Я. Бартизеля, „Повстання одразу ж стало *par excellence*, тобто нерегулярним бродінням, яке то зростає, то слабшає і перетворюється на партизанську війну. Її зміст – це сутички, а не битви регулярних тактичних з’єднань. Такий характер малої партизанської війни – геррилї, яка тривала проти регулярної армії найбільш потужної країни тодішньої Європи – з самого початку мав вражаючу диспропорцію власних сил та сил

ворога” [144, с. 179]. Такі об’єктивні чинники зумовлювали й поразку. Якщо перемогу не здобула тридцять років тому добре вишколена й озброєна регулярна армія Царства Польського, то яким дивом це могли зробити слабкі лісові загони з примітивною холодною зброєю?

Єдиною надійною опорою російського самодержавства на анексованих територіях України була армія. Ні губернський бюрократичний апарат, ні поліція, як показали події, виявилися неспроможними ефективно протидіяти народним виступам. Лише збройні сили, на багнетах яких трималася влада, протягом досліджуваного періоду, зуміли зберегти Петербургу політичний контроль над регіоном і вгамувати соціум. Щоб підтримувати військо як один з елементів колонізаторської політики в необхідному окупаційному тонусі, серед військовослужбовців ціленаправлено розпалювали ворожнечу до непокірних представників місцевого населення, насаджували переконання в правоті та непорушності імперських цінностей.

5.2. Кримінальні злочини військовослужбовців: причини і наслідки

З моменту анексії терени Правобережжя стали місцем дислокації значної кількості російських військ. З цього часу між солдатами і мешканцями краю, а це були переважно селяни, поступово налагоджуються соціальні й економічні відносини. Зважаючи на різний соціальний статус та функції, такі стосунки призводили до того, що часто злочинцями були військовослужбовці, а жертвами – місцеві мешканці чи їхнє майно.

Насамперед головною причиною такого явища було не тільки розташування імперських військ, що, у свою чергу, свідчило про перевагу силових методів у процесі закріплення та зміцнення присутності в краї, а й усвідомлення та відчуття частиною солдатів своєї зверхності й безкарності в стосунках з корінним населенням [145, с. 199–200]. По-друге, система муштри в царському війську з самого початку передбачала ізоляцію рекрута від навколишнього світу (що часто

викликало спротив у солдатів), по-третє, засади дисципліни базувалися на страху й жорстоких покараннях [146, с. 27]. Усе це супроводжувалося цілеспрямованим психологічним і фізіологічним придушенням людської гідності, що іноді спричиняло вияви агресії стосовно слабших.

Серед причин військової злочинності сучасники називали: поступове відчуження військового побуту від цивільного життя і звичаїв, байдужість до чужих страждань унаслідок безперервних видовищ жаху й лиха на ратному полі та в розорених війною країнах, корисливі спонукання, а також владу, яку дає зброя над беззахисними мирними жителями [147, с. 119]. Вважалося недоцільним застосовувати у воєнний час покарання, пов'язані з позбавленням волі, оскільки із видаленням злочинців з армії, по-перше, знижувалася її чисельність, по-друге, це служило несприятливим фактором, що впливав на злочинність інших військовослужбовців, сприймалося як спосіб, що дозволяє уникнути труднощів і поневірянь у регулярній армії. З цих причин ефективними в умовах військової служби у воєнний час вважалися тільки тілесні покарання і смертна кара [148, с. 223–226].

На початку ХІХ ст. урядовці Росії прийшли до розуміння необхідності кодифікації чинного законодавства з метою оптимізації та спрощення роботи з законодавчими актами. Кодифікація була покликана впорядкувати законодавство з урахуванням низки внесених змін, тобто видати всі документи в актуальній редакції. Водночас відбувалася уніфікація військового законодавства [149, с. 89]. Усі військові закони, зокрема й військово-кримінальні, було видано окремо у вигляді „Зводу військових постанов”. У „Повному зібранні законів Російської імперії” опублікований лише Маніфест „Про видання Зводу військових постанов”, який вводив його в дію з 1 січня 1840 р. [150, с. 578]. Там зазначалося, що він нічого не змінює в чинному законодавстві, а лише приводить його до системності й порядку.

У 1836 р. Микола І наказав графу М. Сперанському і міністру юстиції Д. Дашкову систематизувати і відредагувати карні закони, зокрема

„Військово-карний статут” 1839 р. [151]. У 1843 р. було закінчено проект усього кодексу, а через два роки його затвердив імператор. „Уложення про покарання кримінальні й виправні” видання 1845 р. мало багато недоліків і викликало зауваження з боку різних відомств і міністерств, зокрема й Військове. У результаті вийшов не кодекс, а вдосконалена і систематизована збірка [152, с. 783].

Необхідність удосконалення законодавчої бази викликала на початку 60-х рр. представлення військовим міністром кн. О. Чернишовим доповіді про системний перегляд військово-кримінальних законів [153, с. 365]. „Військовий статут про покарання” як чинний з військово-сухопутного відомства карного законодавства входив до XXII книги „Зводу військових постанов” 1869 р. видання. Однак, у статті 1 вказувалося, що в тих випадках, коли „[...] у цьому статуті не знайдеться відповідної статті щодо кваліфікування скоєння певного злочину, потрібно користуватися загальними постановами карних законів по цивільному відомству” [154, с. 17].

Військовим судом карали за кримінальні злочини всіх військових чинів гвардії, армії, кавалерії, інженерного корпусу, корпусу внутрішньої сторожі та приписаних до військового відомства класний і цивільних чинів, відставних, військовослужбовців, які відмовилися виконувати накази, мешканців оголошених на військовому стані губерній [155, арк. 2–39]. Законодавство визначало два типи судів: 1) військовий суд у мирний час, який складався з семи осіб: презуса (голова), штаб-офіцера (капітан чи ротмістр), асесорів, обер-офіцера і аудитора; 2) військовий суд під час війни чи при армії на воєнному стані. Судили за такі військові злочини: зрада, бунт, втеча, непокора, зухвалість і грубість, розбій, пограбування, насильство, розтрата казенних й артільних солдатських коштів тощо [156, л. 2–15; 157, с. 521–525].

Коменданти гарнізонів звітували військовим губернаторам про злочини, скоєні рядовими чи офіцерами. Зазвичай, це були дезертирство, крадіжки, бійки чи нехтування субординацією. Подібні звіти надходили також від командирів полків. Військовий губернатор самостійно виносив вироки за цими справами [158,

арк. 267]. Із виявленням фінансових злочинів у полках або батальйонах чи зловживань командирами своїми повноваженнями військовий губернатор наказував створити спеціальну комісію [159, л. 1–4об; 160, с. 452]. Військові відбували покарання в арештантських ротах. Ці підрозділи було створено у червні 1823 р. за ініціативою великого князя Миколи Павловича й затверджені царем у „Положенні про переформування фортечних в'язнів Дінабурга і Бобруйська в арештантські роти” [161, с. 9]. У період царювання Олександра I в імперії існувало 22 арештантські роти. Кожна з них нараховувала 120 осіб. У лютому 1834 р. вийшло нове „Положення про арештантські роти інженерного відомства у фортецях” із загальним числом 43, а у 1838 р. їх було вже 56 [162, с. 18–19].

Кадровий склад російських збройних сил став потенційним ґрунтом у поширенні кримінальних злочинів в армійському середовищі. Усе починалося з хибних підходів і принципів відбору рекрутів на службу. „Віддача в рекрути за викупами судів чи селянських товариств, та за призначенням поміщиками не служила на користь військам [...]” [163, л. 60–61]. „Це вливало до армії людей порочних, які не могли сприяти піднесенню загального морального рівня військ” [164, арк. 27–29].

Дослідники російської військової історії початку ХХ ст. сходилися на думці про негативний вплив більшої частини рекрутів на моральний клімат у ротах і батальйонах. „Через рекрутські набори до війська потрапляли найгірші представники суспільства: вдівці, п'яниці, втікачі, хворі та каліки” [165, с. 9]. При розподілі такого контингенту по військах керувалися головним чином зовнішнім виглядом. „Коли командир полку отримував рекрута маленького зросту, некрасивого і фізично слабкого, то він мав надію, що це людина чесна, а якщо перед ним стояв красивий, високий і сильний – то ймовірно це негідник” [1764, с. 148]. Найкращі і високого зросту відправлялися до гвардії, „буяни і хулігани” призначалися на Кавказ і до Сибіру, віддані в солдати за погану поведінку – переважно до гарнізонних і військово-робочих частин, волоцюги і злочинці – до внутрішніх гарнізонних і лінійних батальйонів [167, с. 31].

Важливо з'ясувати категорії злочинів, які були не тільки притаманні військовослужбовцям, а й певним чином впливали і відображали суспільний клімат населення краю. Хоча потрібно зазначити, що військові, як і цивільні особи, проходили по багатьох інших статтях „Карного положення” [168, с. 16–18].

Найпоширенішим видом злочинів серед військовослужбовців були крадіжки в населення. Таких справ є багато у фондах повітових судів та поліцейних управлінь обласних архівів. Наприклад, у 1836 р. Комісія військового суду при Житомирському внутрішньому гарнізоні розглядала справу про звинувачення в дезертирстві рядового кам'янець-подільської роти внутрішньої сторожі Якуба Добровольського. У рапорті командира, поручика І. Третьякова є характеристика: „Був поганим солдатом, вкрав речі товаришів, а саме шапку, краватку, сорочку і пару чобіт та продав у шинку, а гроші пропив” [169, арк. 9, 50]. Командир Селігерського піхотного полку доповідав командирі 2-ї артилерійської бригади, що канонір легкої № 5 батареї Федот Сухомлин вночі обікрав лавку М. Керзона на 330 руб. сріблом. Засудили на 7 років до арештантських рот [170, арк. 1–4, 29–30, 44–49, 107–109].

Терентій Стадніков, рядовий Алексопольського піхотного полку, декілька разів тікав з військової служби і вважався справжнім кримінальним злочинцем. [171, арк. 8]. Проведені слідчі дії та опитування потерпілих і свідків дали підстави за чинним кримінальним законодавством засудити Стаднікова до арештантських рот. Негативний імідж солдатів як дрібних крадіїв настільки вкорінився в свідомості цивільних громадян краю, що робінгудські випадки вони сприймали не як протиправні дії, а як своєрідну помсту тим самим євреям-лихварям. Солдат, укравши гроші в заможного базарного міняйла і віддавши їх бідному каліці, отримав за свій вчинок схвальні вигуки людей, ще й познущався над намаганнями ображеного повернути своє [172, с. 175–176].

Показовим є випадок, коли селяни діяли спільно із солдатами, які перебували в їхніх населених пунктах на постої. Літинський повітовий суд розглядав справу про крадіжки хліба з млина села Новоселиця мешканцем села Головчинці

(батьківщина У. Кармалюка) Данчуком Касьяном і солдатом Бараницею Кондратієм [173, арк. 1–3, 11, 16–16зв]. Тих крадіїв, які перебували на військовій службі і потрапили до рук місцевих поліційних органів, судили повітові суди [174, арк. 11–14].

Крали солдати все, що погано лежить, не звертаючи увагу на соціальний статус жертв та репутацію своїх начальників. У містечку Несухойжі рядовий Подільського піхотного полку вкрав у графині Белінської чотири турецькі шалики загальною вартістю 12000 рублів. Його командир, молодий офіцер поручик Давидов за короткий термін знайшов винуватця і повернув шалики господарці, відмовившись від винагороди [175, с. 3]. Таким чином, урятував честь підрозділу і не допустив офіційного розслідування.

Через зростання у 40–60-х рр. XIX ст. рівня дезертирства серед солдатів та вчинення ними кримінальних злочинів, при органах місцевої воєнної адміністрації – Управліннях військових начальників – розпочали роботу комісії військового суду, до повноважень яких входив розгляд саме таких справ [176, с. 65–71]. Така комісія розглядала справу рядового Петра Залюбіча, який, перебуваючи в розпорядженні аккерманського губернського землеміра, „вночі вкрав дві пари чобіт, шаровари і 4 рублі сріблом. Намагався обманути слідство щодо місця свого народження, видаючи себе за австрійського підданого, якого помилково рекрутували до російської армії” [177, арк. 17–22].

До компетенції повітових судів губерній південно-західного краю входив розгляд справ, пов’язаних з випадками дезертирства та кримінальними діями солдатів щодо місцевого населення. У архівних фондах цих судових установ зберігаються десятки подібних справ [178, арк. 2–11; 179, арк. 1–4зв; 180, арк. 3–17].

Іншою підкатегорією таких злочинів були крадіжки документів у військовослужбовців. Такі випадки часто нагадували сплановані дії зловмисників з метою їхнього отримання й подальшого використання: уникнення від служби чи зміни військового статусу і, як наслідок, подальше непотрапляння до регулярних

частин, а, де можливо перепродаж з метою наживи. Солдати ставали жертвами крадіжок через соціальну неадаптованість, довірливість і звички до колективізму [181, с. 5; 182, с. 4; 183, с. 4]. Не були винятком і офіцери [184, арк. 1–3зв, 4–6зв, 9–12].

Як свідчать архівні матеріали, у 20–30-х рр. ХІХ ст. в містах і містечках краю працювали злодії, які спеціалізувалися на крадіжках переважно в квартирах офіцерів і помешканнях солдатів [185, арк. 2–6]. У 1838 р. в Могилеві-Подільському на гарячому впіймали М. Чаргузького, у якого при обшуку знайшли багато речей військового походження: сорочки, штани, чоботи, шинелі, годинники, перстні, гроші, запонки та шпильки. Усе це викрадалося у військовослужбовців, переважно користуючись їх відсутністю вдома [186, арк. 3–4, 35–41]. Траплялися випадки викрадення офіційних документів в офіцерів [187, с. 3; 188, с. 4].

З іншого боку, іноді самі офіцери безсоромно обкрадали солдатів та при нагоді крали в місцевих мешканців [189, арк. 213–213 зв; 190, арк. 20]. Подібні дії передбачали покарання у вигляді звільнення зі служби та заслання до Сибіру, згідно з „Військовим статутом про покарання”.

Були поширені й крадіжки та продаж казенного майна. У таких випадках, відповідно до законодавства, несли кримінальну відповідальність не тільки військовослужбовці, а й ті, хто в них скуповував крадене [191, с. 601–602]. Особливим попитом користувався порох [192, арк. 3; 193, арк. 246]. Справа в тому, що серед населення Правобережної України існував постійний попит на порох для вогнепальної зброї, зокрема для мисливських рушниць [194, арк. 1–5]. Однак, губернська влада разом з поліцією за наказами з Києва періодично накладала заборони на його продаж з міркувань державної безпеки. Такі заборони й обмеження, разом з примусовими намаганнями вилучити якнайбільшу кількість зброї в населення, вводилися у 1830–1832 рр., 1848–1849 рр., 1853–1856 рр. та 1862–1863 рр., що створювало комерційний ажіотаж і „чорний ринок” [195, арк. 2–4 зв, 11–16]. Цим уміло користувалися насамперед солдати-артилеристи, які

мали доступ до складів з порохом і таким чином ліквідовували штучний дефіцит товару, заробляли непогані гроші [196, арк. 1–6, 19–27].

Волинська палата карного суду повідомляла в червні 1858 р. Новоград-Волинський міський магістрат, що в їхньому місті солдати артилерійської частини змовилися з місцевими євреями про продаж зі складів різних казенних речей. У результаті ревізії виявили недостачу на 1019 руб. [197, арк. 1–3]. Поліція міста Полонного виявила факти неодноразового продажу на базарі селянам військових речей, які солдат Тихін Щукін крав із цейхгаузу і майже відкрито продавав, створивши неабиякий ажіотаж серед покупців [198, арк. 2–5, 17–19зв]. Житомирською гродською поліцією на одному з ринків були затримані солдати місцевої гарнізонної команди, які продавали казенні речі. Бідолахи зізналися, що від хронічного недоїдання та знущання офіцерів змушені були продавати старі речі, щоб купити харчі [199, арк. 1–4, 9–12].

На порядок вище стояли крадіжки в особливо великих розмірах. Ця категорія злочинів була поширена серед інтендантських чиновників і офіцерів, які мали справу з великими сумами грошей. Як наслідок, виникли серйозні проблеми з постачанням військ, пов'язані з браком коштів, з одного боку, та з ненадійністю інтендантства, з іншого. Один з генералів Катерини II висловився з приводу Комісаріатського департаменту: „Це найбільш мерзотний департамент з усіх у Військовому відомстві!”. Не кращими були й інтендантські чиновники, які не гребували крадіжками в той час, коли всі прошарки суспільства, бідні й заможні, жертвували на армію і ополчення під час наполеонівських війн [200, с. 322–326].

Іноземець на російській службі Н. Шильдер писав: „Ніколи не існувало і ніде не існує більш нахабних шахраїв, ніж чиновники продовольчої і комісаріатської комісій у російській армії. Вони крадуть кожного року з казни стільки, що неможливо підрахувати. Звичайно, й у Франції провіантські чиновники не є чесними, однак, то були переважно жиди чи вискочки-лакеї, вони не носили мундирів, і за провини генерали просто наказували їх вішати. У Росії – це офіцери усіх чинів, які крадуть так багато, що наживають величезні статки, а уряд

закриває на це очі” [201, с. 148]. Розкрадання військового майна на початку XIX ст. набуло таких розмірів, що в указі від 28 червня 1807 р. Олександр I зганьбив чиновників обох департаментів, заборонивши їм носити армійські мундири [202, с. 1208–1209].

Піддатися спокусі вкрасти було легко, оскільки існувало багато способів фінансових махінацій, з одного боку, та слабкий контроль вищого начальства, з іншого [203, л. 2–5]. Так, Комісія київського комісаріатського депо в листопаді 1827 р. при ревізії казначея VII класу Ф. Наумова знайшла фінансову недостачу в розмірі 10 тис. руб. та виказала йому підозру в розкраданні [204, арк. 2–3зв, 9–11 зв, 14]. Та ж комісія періодично викривала подібних чиновників, і в законодавчому порядку надсилала матеріали та висновки слідства військовим губернаторам на затвердження. Ті, своєю чергою, наказували військовим комендантам арештувати винуватця [205, л. 3–7].

Протягом першої половини XIX ст. система військових закупівель для армії майже не змінювалася, а це давало можливість злочинним елементам знаходити варіанти для зловживань і створення невеликих конгломератів з інтендантських чиновників, які обкрадали казну на сотні тисяч рублів. Особливо гучна справа розслідувалася у 1834 р. „Про зловживання при заготівлі провіанту”. Вона знаходилася на контролі у МВС, Військовому міністерстві та особисто в Миколи I. Київському провіантському комісіонеру VIII класу I. Волохову вдалося створити злочинну мережу в галузі заготівлі хліба для військового відомства. Протягом 1832–1834 рр. це злочинне угруповання завдало збитків державі на астрономічну суму – 853 000 руб. [206, арк. 2–9, 23–36].

Зловживали службовим становищем і на місцях. Періодично створювалися військово-слідчі комісії щодо крадіжок державних коштів [207, арк. 1–8, 10; 208, арк. 121]. Масові зловживання чиновників військового відомства, які завдавали чималих збитків державі, певною мірою непокоїли можновладців у Петербурзі. Влада намагалася якимось чином протидіяти та запобігти таким явищам, а не реформувати систему. Одним з таких намагань стали спроби контролю за

інтендантами за допомогою поліції і жандармів. У серпні 1839 р. керівництво МВС надіслало губернаторам південно-західних і західних губерній таємний циркуляр, де розпорядилося: „На вимогу Військового міністерства, наказуємо регулярно надсилати таємні відомості про військових чиновників”. А саме – „про моральність і поведінку, спосіб життя та грошові витрати насамперед доглядачів провіантських магазинів, шпиталів, їх помічників, комісарів, чинів комісій і комісіонерств” у районі розташування Діючої армії і 1-ї Армії” [209, арк. 258].

Намагання ліквідувати величезні фінансові дірки в бюджетах військових підрозділів, утворених у результаті крадіжок, покладали на нечисленну земську і городську поліцію, які мали розшукувати майно подібних крадіїв [210, с. 5]. Губернські поліційні органи також активно використовували місцеву пресу для розшуку осіб, яких звинувачували в крадіжках казенного майна. У лютому 1838 р. Тимчасова державна комісія, створена за вказівкою Миколи I для ревізії та завершення справ Головного штабу 1-ї Армії і фінансових рахунків інтендантства 1-ї і 2-ї Армій, зверталася до губернської влади за „сприянням у справі розшуку маєтків і капіталів та стягнення з них коштів” [211, с. 5; 212, арк. 64].

Апогеєм інтендантської вакханалії миколаївської епохи стала Кримська війна. Після її закінчення, за наказом Олександра II, було створено Спеціальну слідчу комісію, яка виявила масштабні крадіжки і зловживання. До губернських правлінь надійшли листи-повідомлення для обов’язкового оприлюднення в пресі. „Проведено слідство над колишнім генерал-інтендантом Південної і Кримської армій генерал-майором Зетлером та іншими, засудженими за безлад і зловживання при постачанні військ. Вкрали коштів: Зетлер – 408 312 руб.; полковник Мошинський – 209 608 руб; надвірний радник Вітте – 153 000 руб.; колезький радник Вердеревський – 604 634 руб”. З ними ще біля десятка осіб розікрали на загальну суму 1 658 547 руб. 90 коп., а разом з товарами – 1 754 139 руб. 7 коп. сріблом. Губернській владі наказали терміново шукати маєтки і капітали цих злочинців на території губерній [213, арк. 337]. Водночас, викрили масові зловживання доглядачів провіантських магазинів, купців-постачальників

та чиновників, які організовували цілі злочинні синдикати, розкрадаючи державні кошти [214, арк. 1].

Пограбування було поширеним видом кримінальних злочинів серед військовослужбовців, пов'язаних переважно з товарно-грошовими конфліктами. Часто мішенями ставали місцеві євреї. Хтось із солдатів потрапляв у кредитну пастку до лихварів, а хтось просто нападав на них, надіючись викрасти велику суму грошей [215, арк. 244; 216, арк. 23, 174; 217, арк. 1–4, 6, 70–71].

Нерідко об'єктами нападів вояків ставали трактові корчми, особливо у віддалених від населених пунктів місцях [218, с. 6]. Особливістю архівних матеріалів з цієї проблематики, наприклад, фонду 533 ЦДІАК України, є відомості про численні рапорти, клопотання, скарги і звернення до чиновників військової адміністрації з приводу нахабних, а часто й злочинних дій військовослужбовців від мешканців міст і сіл Київської губернії [219, арк. 1–2; 220, арк. 37–49]. Відомо, що судові інстанції і губернська адміністрація в руслі державної політики ставилися до таких звернень дуже упереджено, а до військових – досить поблажливо [221, арк. 1–8; 222, арк. 2–9;].

До категорії хуліганських дій можна додати напади, суперечки, різноманітні випадки, які відображають багатогранні нерівноправні соціальні відносини між різними прошарками населення в першій половині XIX ст. Мотивація дій полягала в лобюванні чи захисті економічних майнових та особистих інтересів, що часто трансформувалося в насильницькі вчинки стосовно інших осіб та майна [223, арк. 2–13]. Місцеві мешканці в очах тодішніх військових часто виглядали як джерело постачання необхідного, які мали їм послуговувати і виконувати всі вимоги та побажання. Вимушене співіснування представників різних прошарків тодішнього соціуму нерідко призводило до побутових конфліктів з кримінальними ознаками, де часто агресором виступали військові [224, арк. 9–10; 225, арк. 1–5].

Траплялося так, що військовослужбовці ставали жертвами агресії й свавілля з боку поміщиків і шляхти, які продовжували бачити в них селян-кріпаків.

Відставний рядовий Б. Клімов з села Корнилівці Ковельського повіту скаржився до повітового суду на лісничого волості Воевудського за спробу звалтування дружини та побиття. Якимось чином матеріали цієї справи потрапили до царя Миколи I. Розлючений монарх наказав негайно віддати Воевудського під суд, а солдата виправдати та сплатити 50 руб. асигнаціями [226, арк. 1–2, 16–24]. Соціальне співіснування породжувало конфлікти на ґрунті особистої помсти за завдані матеріальні і моральні збитки [227, арк. 1–1зв, 27–28; 228, арк. 39–40; 229, арк. 2–5].

Організована злочинність, представлена бандами і ватагами на території Правобережної України, кістяком яких були військовослужбовці-втікачі, побутувала у першій половині ХІХ ст. У якихось губерніях і повітах таких злочинців було більше, в якихось – менше. Усе залежало від кількох чинників: по-перше, від щільності розташування військових підрозділів; по-друге, від природного ландшафту, там, де більше лісів, – легше сховатися; по-третє, від життєвого рівня населення та економічного стану. Однак потрібно зазначити, що через бідність мешканців Полісся і Волині, слабку промисловість і торгівлю в губернії, відсутність жвавих шляхів, велика кількість лісового масиву не стала прихистком для злочинців. Як свідчать архівні поліцейні документи, таке явище переважно існувало на Київщині та Поділлі.

Стараннями радянської історіографії добре відомо про „народного месника” У. Кармалюка, який боровся з тодішнім ладом. Його життєвий шлях та вчинки й досі є предметом історичних дискусій щодо визначення місця цієї людини в нашій історії [230, с. 115–116]. Хто ж він був насправді? Народним месником, ватажком антифеодального руху чи кримінальним злочинцем?

У 80-х рр. ХІХ ст. у „Київській старовині” було надруковане невелике оповідання, що містило декілька поширених серед людей Київської губернії легенд та віршів. „Кармелюк – тип тих народних героїв, – писав автор, – пам’ять про яких буде жити в народі вічно. Він розбійник і разом з тим користується доброю славою і любов’ю. Тому що народ ніколи не забуває своїх захисників, які

виказували свій протест проти його пригнобленого становища. Його протест виразився у формі розбійництва, як найбільш зручній і доступній на той час” [231, с. 183–185]. Утім, виявляється, що подібних „ватажків” протягом усієї першої половини століття було чимало.

Ще під час польського повстання 1830–1831 рр. на території Київщини і Поділля діяли невеликі злодійські групи, які, незважаючи на малочисельність, завдавали великого клопоту місцевій поліції та військам. У листопаді 1831 р. вийшов наказ головнокомандувача 1-ю Армії генерал-фельдмаршала Ф. Сакена. „У донесеннях Військових Начальників моєї Армії містяться відомості, що в деяких місцевостях повернутих від Польщі Губерній діють дрібні шайки волоцюг. Це російські й польські дезертири, які з’являються у містечках і на шляхах під виглядом заколотників (повстанців – А. С.), зчиняють грабунки і підпали”. Сакен наказав командирам військових підрозділів і місцевій поліції вжити енергійних заходів для негайного знищення цих волоцюг і грабіжників, а тих, хто потрапить у полон, віддавати до військового суду [232, арк. 282].

Перші публічні відомості про організовані злочинні угруповання з’явилися в губернській пресі у 1838 р. Така ватага з колишніх солдатів активно діяла взимку-влітку в східних повітах Подільської губернії. Поліція активно розшукувала злодіїв [233, с. 4]. Фіксувалися напади і пограбування біля лісових масивів, люди, одягнуті в старий військовий одяг, відбирали буквально усе [234, с. 3].

Особовий склад польових полків був далеким від ідеального. Серед таких іноді траплялися досить холеричні особи з явно вираженими схильностями до прямої агресії. У 1844 р. розслідували справу про дезертирство і вбивство рядовим Миколою Бадіором селянина М. Глушка та пограбування єврея Д. Віловника на 206 руб. сріблом. Два роки вся поліція губернії шукала послідовника У. Кармалюка. Справа перебувала на особистому контролі подільського губернатора та командувача 2-ї Армії, а злочинець тим часом систематично скоював грабунки заможних мешканців сіл і містечок, переважно купців і євреїв-лихварів. Тільки в жовтні 1846 р. один з пограбованих повідомив

до Вінницької земської поліції, що Бадіор сказав йому: „Більше мене тут ніхто не побачить”. Незабаром грабунки і напади припинилися, а в середині листопада 1846 р. справу закрили [235, арк. 1–1зв, 49–51, 112].

На початку 50-х рр. ХІХ ст. в Кам'янці-Подільському діяла спеціально створена в 1853 р. Комісія військового суду. Вона займалася справами озброєної банди злочинців, яка зчиняла грабежі у Вінницькому, Брацлавському та Гайсинському повітах Подільської губернії. У справі проходило близько 60 осіб, частину з яких складали солдати-дезертири. Комісія здійснювала допити активних учасників, свідків, розслідувала окремі епізоди. У справі були задіяні майже всі слідчі повітових судів та чиновники з особливих доручень подільського губернатора та київського генерал-губернатора. Слідство тривало три роки. Як наслідок, 32 учасники були визнані винними в розбійництві й засуджені до довічної каторги на Нерчинських копальнях у Сибіру [236, арк. 4, 435]. Ймовірно, що поліції не вдалося повністю ліквідувати цю банду. Періодично з цих повітів надходили повідомлення про напади невеликих груп розбійників на місцевих жителів. Напади невідомих людей на солдатів траплялися рідко, але викликали в командування занепокоєність і спонукання до дій [237, арк. 2–3зв, 36–88]. Чимало дрібних розбійницьких груп діяли біля населених місць у Волинській губернії. Переховуючись у лісах, вони нерідко контактували з кримінальними елементами з місцевого населення і разом вчиняли напади на дорогах, грабували хутори та невеликі села [238, арк. 59; 239, арк. 17; 240, арк. 2–14, 78–94]. Солдати, що тікали від слідства чи з в'язниць, нерідко ставали контрабандистами і активно діяли на кордоні, переправляючи дефіцитні товари, нападали на чинів прикордонної сторожі і зчиняли стрілянину [241, с. 6; 242, с. 3].

Політичного забарвлення набувала боротьба карної машини імперії з повстаннями та виступами на території краю. Активний і пасивний спротив, який чинили представники місцевого населення солдатам регулярної російської армії протягом досліджуваного періоду, ними розцінювався як ворожі дії. Нерідко військовослужбовці вдавалися до досить жорстких вчинків щодо учасників

польських повстань на Правобережній Україні та місцевого населення, яке їм співчувало. Такі дії межували зі справжніми військовими злочинами, але росіяни вважали, що вони на війні і солдатам дозволено майже все.

Під час повстання 1830–1831 рр., яке сучасники назвали одним із ключових моментів в історії імперії в контексті „проклятого польського питання”, у червні 1831 р. в інформаційних донесеннях з канцелярії головнокомандувача 1-ї армії до губернських правлінь відображено, як переможці поводитися з полоненими [243, арк. 82; 244, с. 97]. Саме російське суспільство ніби давало індульгенцію на такі дії через поширення у великоросійських губерніях відомостей про „нелюдяні звірства повстанців на чолі з католицькими священиками”, які ніхто не перевіряв, але яким усі вірили [245, с. 92]. Простий люд також був переконаний у зрадництві, невдячності, зарозумілості та легковажності поляків. У романі В. Крестовського старий селянин виказував народну мудрість: „Поляків коли б’ють, то за те, що поляк бунтує [...] він з давніх часів каламутить Російську землю, за те й б’ють” [246, с. 332].

Військові підрозділи часто використовувалися при облавах на повстанців, обшуках маєтків і прилеглої території в пошуках прихованої зброї й амуніції [247, арк. 3]. Усе це часто супроводжувалося брутальним ставленням солдатів до підозрюваних і свавіллям у діях, що нагадувало методи антипартизанської війни. Така поведінка почала настільки дискредитувати військовослужбовців в очах усього населення краю, що в травні 1831 р. Микола I надав командувачеві 1-ї Армії графу Ф. Сакену не тільки виняткові повноваження на територіях Волинської, Подільської й частково Київської губерній, а й право віддавати до суду за „Польовим Карним Уложенням” солдатів армійських полків за різні злочини і провини разом з учасниками повстання [248, арк. 359].

Через тридцять років упродовж повстання 1862–1863 рр. за наказом царя і командувача Київського військового округу навесні 1862 р. були створені Військово-судові й Військово-слідчі комісії для розслідування участі в ньому мешканців південно-західних губерній [249, арк. 1–1зв, 24–27]. Приводом для

початку роботи стали відкриті виступи польської шляхти у дворянських зібраннях проти скасування кріпацтва в Правобережній Україні та надсилання царю адреса з проханням приєднати Поділля і Волинь до Царства Польського [250, с. 38, 63]. Комісії засідали в Кам'янці-Подільському, Володимирі-Волинському та Києві, а чиновники в бюрократичному листуванні називали повстанців інсургентами [251, с. 35].

Спочатку комісії належали до губернського адміністративного рівня і перебували під контролем губернатора [252, с. 19]. Потім відбувалася все більша їхня мілітаризація [253, арк. 1–1зв, 4–4 зв]. На червень 1863 р. справ повстанців стало так багато, що довелося збільшувати склад комісій [254, арк. 2–7].

До їхньої компетенції входило санкціонування на основі слідчих матеріалів, обшуків у маєтках шляхти та видача наказів на арешт підозрюваних. Начальство вимагало від них рішучих дій. З січня 1863 р. західні повіти Подільської й Волинської губерній разом з Царством Польським були оголошені на військовому стані [255, с. 67]. Якщо повстанця полонили зі зброєю в руках, потрібно було тільки два свідчення, щоб його засудити. У ролі таких свідків часто виступали солдати й офіцери регулярних частин [256, арк. 2–7 зв].

З вересня 1864 р. комісії займалися розшуком підозрюваних і звинувачених у заколоті осіб. Цікаво, що в справах цих комісій трапляються клопотання окремих поміщиків, і колективні прохання про звільнення з-під варті на їхню відповідальність підозрюваних сусідів чи родичів [257, арк. 150, 168, 241–242]. Військовий міністр через управління військових губернаторів рекомендував польовим військовим судам під час проведення слідства, „[...] якщо вина не доведена чи недостатньо тяжка, відправляти винуватців на військову службу у віддалені губернії імперії” [258, арк. 5–6зв, 19, 31]. Зважаючи на достатньо велику кількість російських регулярних військ на території КВО – близько 45 тисяч, цього виявилось достатньо, щоб не тільки придушити повстання в його межах, а й допомогти це зробити в сусідніх Люблінській і Гродненській губерніях [259, с. 193–225]. Водночас, жорстко присікалася будь-яка агітація у військових

підрозділах, яку намагалися здійснювати офіцери й унтер-офіцери польського походження [260, арк. 9, 21].

Ще однак трагічна категорія кримінальних злочинів – вбивства. Жорстоке ставлення до солдатів у російській армії залишало в них глибокі психологічні наслідки, що трансформувалося в бачення певного порядку стосунків сильнішого зі слабшим. Це міцно вкорінювалося в підсвідомості, а в цивільному житті спричиняло жахливі наслідки. Майже в усіх випадках одним з головних негативних складників було зловживання алкоголем. Серед військовослужбовців російської армії, і солдатів, і офіцерів, вважалося нормальним явищем регулярно, майже повсякденне споживання міцних напоїв. Ще після наполеонівських воєн, за особистим розпорядженням імператора Олександра I, у надрах Військового міністерства народився наказ за № 1747 від 1 серпня 1817 р., яким винна порція в мирний час складала чотири чарки на тиждень, тобто 400 грамів горілки [261]. В інтендантських установах, у списках продовольчого постачання до армійських і флотських частин завжди значилися спиртні напої. З огляду на тодішні норми споживання, їх постачали постійно, певну кількість діжок з розрахунку на кожного солдата [262, арк. 2–13].

Хто бажав спожити більше, мав можливість завітати до корчми чи шинку, які завжди будували біля розташування військових частин. Офіційна статистика свідчить, що подібних закладів дійсно було досить багато [263, арк. 205–213]. Оковита ставала причиною трагедій у корчмах. Некерована агресія з боку солдатів щодо цивільних, і навпаки, закінчувалася якщо не вбивствами, то тяжкими тілесними ушкодженнями [264, с. 263]. Російська влада, прагнучи отримувати постійні високі податки, створила навколо українських міст так звану „двоверстову зону”, де відкупники мали всі можливості для вільного і необмеженого продажу оковитої в шинках. Це тільки сприяло поширенню пияцтва серед солдатів, які часто зловживали цим разом з місцевими мешканцями [256, арк. 5–6, 9–18; 266, с. 177].

Жорстоке ставлення та фізичні знущання відставних і відпускних солдатів над своїми жінками були поширеним явищем у тогочасному суспільстві [267, 27–31; 268, с. 757–758]. Звикнувши поводити себе подібним чином в армії, вони такими ж методами спілкувалися з близькими й односельцями, що призводило до вбивств та каліцтв [267, арк. 2–3зв, 11–19, 55–112; 270, арк. 3–8, 30–33; 271, арк. 1–2 зв, 4].

При кам'янець-подільському гарнізонному батальйоні діяла Комісія військового суду, що розглядала справи про злочини, вчинені солдатами тих частин, які брали участь у придушенні польського повстання 1862–1863 рр. Упродовж 1863–1864 рр. розслідувалася резонансна справа про вбивство селян польського походження подружжя Бистрицьких – групою солдатів [272, арк. 141]. Увечері того ж дня, через суперечку за горілку, вбили корчмаря і пограбували Ходацьку трактову корчму у Літинському повіті. На слідстві злочинці в погонах намагалися перекласти всю провину на міфічну „шайку” повстанців, а себе виставити захисниками та жертвами [273, арк. 1–2, 143].

Негативне ставлення й упередженість місцевого населення та повітової влади до військовослужбовців часто перетворювалося на автоматичні підозри в скоєнні тяжких злочинів [274, арк. 1–3, 7–8, 33; 275, с. 578–579]. Це страшне соціальне явище мало й зворотний бік. Нерідко й самі військовики ставали жертвами насильницьких дій. У зв'язку з цим, з 1830 р. був законодавчо закріплений порядок проведення слідства за подібними справами: „Якщо тіло нижнього чина буде знайдене в повіті чи в місті, то слідство здійснює земська чи гродська Поліція разом з Депутатом від військової сторони тієї частини, яка перебуває в самому місті чи повіті” [276, с. 41]. Якщо солдат гинув у казармі чи на території військової частини, то слідство провадили офіцери полку в присутності депутата від місцевої влади [277, с. 17]. Вважалося, що публікація таких випадків у губерньській пресі допоможе знайти свідків чи самих винуватців подібних злочинів [278, с. 4; 279, с. 4; 280, арк. 4–4зв, 5–13].

З кінця 40-х рр. XIX ст. все частіше в повітових поліцейних і судових органах з'являлися справи, пов'язані з непокорюю населення владі та її представникам, де активну участь відігравали військовослужбовці. Ще тоді було помічено, що вони користувалися певним авторитетом і повагою серед своїх односельців, які дослухаються до їхньої думки, вважаючи солдатів досвідченими людьми, „[...] які бачили світ і знають життя” [281, арк. 2–7, 36]. Козак Донського № 47 полку на площі містечка Турійська Волинської губернії, привселюдно сказав, що „[...] тут чиновники й ексекutori не поставлені урядом, а підкуплені поміщиком”. Помічнику пристава донесли про публічне підбурювання народу, і козака заарештували [282, арк. 8–9, 57]. Подібні випадки присікалися владою шляхом покарання шпіцрутенами, але справедливість слів разом зі свавіллям поміщиків залишалася в підсвідомості людей.

Яскравим прикладом зростання авторитету вояків серед селянства стали випадки відмови підписання ними Уставних грамот відповідно до оприлюдненого Маніфесту 1861 р. [283, арк. 1–2, 3–5зв, 17–20, 87; 284, арк. 3–17; 285, арк. 2–8; 286, арк. 12–32, 44–49]. Іноді справа доходила до бійки і відкритих закликів не підкорятися розпорядженням влади [287, арк. 3–29]. Щось подібне відбувалося на місцях і в ході судової реформи 1864 р. Відставні солдати мали такий вплив і авторитет у селян, що часто зривали заходи влади з вибору суддів та присяжних [288, арк. 2–2зв, 4–9].

Використовуючи такий авторитет, військовослужбовці намагалися позитивно впливати на всю громаду. Зафіксовані спроби запобігання споюванню людей євреями під час релігійних свят за потурання православних священників і спроби проведення слідчих дій [289, арк. 2–9, 76–91, 335–344; 290, с. 6]. Траплялися випадки публічних конфліктів між військовими і представниками місцевої влади через недостатнє забезпечення земством дров і свічок [291, арк. 1–9].

Причини кримінальних злочинів військовослужбовців у Правобережній Україні, на наш погляд, пояснюються двома факторами: політичним і соціально-побутовим. Пояснити перший можна через жорстокі реалії вишколу і

життєдіяльності в російському війську, що негативно відображалося на ставленні солдатів до місцевого населення. Причиною жорстокості ставала невідповідність і поступове відчуження військових від цивільного життя, побуту і звичаїв, усвідомлення себе окремою верствою. Це поєднувалося з постійним переконанням з боку офіцерів про ворожість поляків, підступність євреїв, скупість українців, що в результаті формувало в уявленні солдата образ ворожого докільля, спрацьовував інстинкт самозбереження. Якщо до цього ще додати зброю в руках і прямий наказ чи дозвіл використовувати силу, то ми отримаємо збройні сили з яскраво вираженим окупаційним змістом і особовий склад як потенційних військових злочинців.

Поступово з'явилася категорія військовослужбовців, які не бажали адаптуватися і терпіти жорстокі порядки кріпосницької армії, а втечею та подальшим „робінгудством” намагалися протидіяти державній системі. Пограбування багатіїв та лихварів солдатами-втікачами спочатку кваліфікувалося владними слідчими органами як класичний розбій і розслідувалося як суто кримінальні злочини, але коли стало відомо, що частину коштів вони роздавали бідним і селянам, такі випадки стали кваліфікувати як політичне явище і підготовку до бунту, що було набагато небезпечнішим для влади.

5.3. Дезертири російської армії в соціальному середовищі краю

Дезертирство як явище існувало в збройних силах різних країн з давніх часів, ставлення до таких вояків з боку влади завжди було досить жорстким. Стародавні єгиптяни втікачам з війська відрізали язик. Греки позбавляли дезертирів почесних посад, одягали в ганебний одяг, голили їм половину голови, і в такому вигляді виставляли на торговій площі протягом трьох днів; за біглого спартанця як безчесну людину не могла вийти заміж жодна дівчина. У Римі за дезертирство було передбачено конфіскацію майна, смертну кару або продаж у рабство. Стародавні германці вішали дезертирів на деревах як зрадників; частина

полководців обмежувалися обрізанням носа, вух, язика або виколюванням очей. Ведучи мову про таке явище в армії Російської імперії, варто шукати його початок у московському війську ще з царювання Олексія Михайловича, а однією з головних причин його поширення протягом наступних століть залишалися важкі, іноді нестерпні для пересічної людини, умови служби [292, с. 50–71].

Слово *deserter*, взяте з французької мови, означає „біглий, чи втеча, або самовільне, без дозволу начальства, покидання свого підрозділу офіцерами і солдатами”. Дезертирство, особливо у воєнний час, вважалося тяжким злочином і каралося досить суворо [293, с. 8–10].

Історики та юристи кінця XIX – першої половини XX ст. у працях досить однозначно встановлювали причини такого явища, як дезертирство чи свідомо втеча з підрозділів збройних сил імперії. Це муштра, знущання офіцерів та жорстокі покарання за найменшу провину, погане харчування. Однак, вони мають кілька важливих особливостей залежно від місця і регіону, звідки втікали солдати з полків, психологічні причини й мотиви таких дій. Відомо, що втечі в корпусах і дивізіях, які перебували в прикордонних губерніях і областях, були набагато частішими, ніж на внутрішніх територіях, хоча мотивація була приблизно однаковою. Головна відмінність полягала в тому що: на Кавказі, в Сибіру, Оренбурзькому степу шансів було небагато. Не було куди тікати, а в більшості випадків все одно, рано чи пізно, знаходили і повертали. Коли ж полк перебуває за декілька десятків верст від кордону в прикордонній губернії, у втікача підсвідомо з'являється надія на порятунок.

За статистичними даними, протягом 1806–1811 рр. на поповнення армії надійшло більше півмільйона новобранців. Однак, значна частина поступала до військових частин переважно на доукомплектування. У багатьох дивізіях на західних кордонах некомплект складав 20-25 % від загальної кількості. У мирний час щорічне зменшення кількості солдатів у полках було досить великим і складало на початку XIX ст. до 20000 померлих, втікачів і непридатних до служби взагалі [294, с. 65]. Відповідно, втікачі складали одну з проблемних категорій, які

зменшували кількість особового складу, що негативно впливало на боєздатність підрозділів [295, с. 33].

Виправдовуючи стан справ у війську того часу, фахівці другої половини ХІХ ст. зазначали: „Причини втеч з війська крилися у низькому культурному розвитку населення, пов’язаному з особливо важкими умовами військової служби та недосконалістю закону про комплектування армії” [296, с. 472–473]. Тогочані дослідники намагалися знайти інші мотиви, які підштовхували вояків до втеч. Так, німецький письменник Е. Штір дійшов висновку, що більшість втеч здійснюється з місцевостей, які прилягають до кордонів держав, з якими не підписано конвенції про обмін дезертирами. Він вважав, що „Найбільшу групу втікачів складають особи, які перебувають у полоні якоїсь пристрасті чи нав’язливої ідеї. Наприклад, втечі під впливом статевого потягу бувають частіше навесні. Поширеними причинами втеч він вважав істерію, алкоголізм та загальну психічну дегенерацію чи епілепсію” [297, с. 47–49].

Насправді все було набагато прозаїчніше. Ще з часів Павла І солдатів буквально катували на навчаннях і за дрібні помилки жорстоко карали; офіцерам завдавали образ, розжалували і відправляли в заслання. Дрібна провина, а іноді й просто зроблений через заздрощі брехливий наклеп призводив до миттєвого арешту, ув’язнення і заслання без суду [298, с. 152; 299, л. 161–164]. Полковник О. Карпов писав у спогадах: „Під час квартирування військ у мирний час в Росії багато солдатів були пияками, крадіями, буянами і різними вередунами, доволі багато було й утікачів з полків” [300, с. 222].

Нелегко було переносити щоденну скруту солдатського буття, і ще важче, якщо вони штучно створювалися самими командирами [301, л. 2–3]. Переважна більшість офіцерів російської армії взагалі не сприймала солдатів як нормальних, самодостатніх людей, вбачаючи в них живі бездумні механізми. Військові навчання і маневри супроводжувалися нелюдськими катуваннями [302, с. 122]. За статутами, для офіцерів не існувало жодних обмежень при визначені міри покарання підлеглих [303, с. 303].

Тому солдати тікали, рятуючи життя і здоров'я, підсвідомо розуміючи, що постійно знаходяться на межі фізичного і психологічного виснаження, яке призведе до самогубства [304, с. 81]. Один з сучасників висловився: „Численні дезертири юрбами тікали від незвичної та нелюдської військової служби” [305, с. 27]. Єдиним виходом вони вважали втечу, якщо не за кордон, то у звичне для себе селянське середовище, прагнучи далі жити нормальним, за їхнім розумінням життям. Армія ж їм не залишала альтернативи. Тяжкі умови служби, бойові втрати в безкінечних війнах призводили до того, що до 25 років мало хто дослужував. Наприкінці першого десятиріччя ХІХ ст., за статистичними даними, „вислуживших встановлений термін нижніх чинів” припадало на дивізію (17–20 тисяч солдат) у середньому лише 200–300 осіб. За звітами Інспекторського департаменту Військового міністерства, на 1820 р. з 826,1 тис. солдат 25-річний термін вислужили не більше 3,5 тисяч: у кавалерії це склало 1: 380, в піхоті – 1: 210, в артилерії – 1: 564 особи [306, с. 9]. Причин для втеч було більше, ніж достатньо.

Цікаво, що сучасні російські історики не хочуть чи не бажають досліджувати дійсні причини цього явища і давати йому належну об'єктивну оцінку, а обмежуються загальними не надто науковими висновками на кшталт: „Серед причин дезертирства можна виокремити корисливі мотиви: як-то необлаштованість в армії, безперспективність служби, страх і пошуки кращого життя, національні та релігійні мотиви” [307, с. 178–181].

Ми акцентуємо увагу на дезертирстві як явищі, що існувало на території Правобережної України, де розташовувалися і перебували російські військові формування, з одного боку, та системній роботі судових і виконавчих органів губернської і повітової влади по здійсненню слідчо-репресивних заходів щодо солдат-втікачів, окреслених законодавчою юрисдикцією імперії, – з іншого [308, с. 19]. Якщо ці втікачі не опинялися в правовому полі цивільних установ, то при проведенні слідства військовими судами при дивізіях і корпусах розмова була коротка, а вироки – досить жорстокими.

Таке соціальне явище з військовим забарвленням на території Правобережної України бере початок задовго до руйнування польської держави країнами-агресорами наприкінці XVIII ст. [309, с. 138]. Рекрути і солдати, яких набирали в лівобережних українських губерніях, знаючи чи уявляючи, що їх чекає на російській військовій службі, втікали за кордон, переважно на територію Речі Посполитої, де більшість ставали записаними в оклад простими селянами, дехто вступав до лав польського війська чи „французької служби” на добровільних засадах [310, л. 1–2]. У 1798 р. кам'янець-подільський військовий губернатор повідомляв генерал-інспектору про те, що на кордоні з Волинською губернією стоїть уланський полк австрійських військ, який майже повністю був укомплектований з російських дезертирів [311, с. 53].

Після повного анексування Правобережної України Російською імперією питання дезертирів вирішувалося швидко і рішуче, у стилі політики імператора Павла I. По-перше, за наказом царя в липні 1798 р. російське командування забороняло пропускати через кордон тих, хто вирішив повернутися і знову потрапити до полків з надією на прощення. Їх вважали зрадниками та шпигунами і відправляли в остроги до Сибіру [312, с. 330]. По-друге, нові господарі краю виявили, що в Київському, Черкаському, Васильківському і Богуславському повітах на Київщині у селянському середовищі більше 10 років мешкають „втікачі рекрути, солдати і військові дезертири”. Вирішили, що тих, хто втік ще до приєднання цих територій до Росії, так і залишити селянами, а хто це зробив після анексії і оголошення маніфесту – покарати і повернути у свої полки [313, с. 573].

Негайно було введено в дію указ від 15 листопада 1797 р. „Про штрафи за переховування військових дезертирів”, яким влада погрожувала великими грошовими стягненнями і судовими справами повітовим чиновникам за бездіяльність і поміщикам, які переховували в себе дезертирів [314, арк. 1–15]. Намагаючись викоринити це явище, росіяни вдалися до методів кругової поруки та персональної відповідальності. Через широке оповіщення населення західних,

південно-західних і прибалтійських губерній повітовими установами та церковними структурами в місцях масового скупчення людей поширювали інформацію про дезертирів, їхні прикмети, влада намагалася отримати фінансово вмотивованих помічників і залякати покараннями непокірних [315, арк. 1–3зв, 2–7]. Так, старосту села, де дали прихисток солдату, штрафували на 100 руб., селян і корчмарів піддавали тілесному покаранню, а поміщиків і управителів, у селах яких дезертир жив більше 6 днів і про нього не донесли, сплачували пеню у 25 руб. [316, арк. 1–3]. Якщо утікач залишався в маєтку, з поміщика брали рекрута без черги, власники човнів мали тримати їх на надійних замках, а в разі використання дезертирами без їхнього відома – сплачували пеню у 5 руб. За піймання дезертира чи рекрута обіцяли винагороду в 10 рублів [317, с. 799].

Намагаючись виконати усі розпорядження начальства і уникнути покарання, поліцейські й судові чиновники часто перевищували свої повноваження [318, л. 2–5]. У січні 1800 р. генерал-прокурор О. Беклешов у пропозиціях до Сенату зазначав, що у „Київській і Малоросійській губерніях справи підозрюваних в переховуванні дезертирів не розглядали на місці, а одразу ж передавали до Нижніх Земських, а далі до Головних губернських Судів”. У більшості це були селяни, яких утримували в буцегарнях незаконно, завдаючи шкоди здоров’ю та відволікаючи від сільськогосподарських робіт [319, арк. 2–5; 320, арк. 1–6]. О. Беклешов рекомендував уникати зайвої бюрократичної тяганини та підвищити оперативність місцевої поліції й судів. Після впіймання втікача і його допиту, підозрювані мали негайно отримати своє тілесне чи грошове покарання, а дезертира відправляли до його військової частини [321, с. 3–4]. З повітових в’язниць усіх солдатів, які перебували під слідством, крім справ про вбивства і крадіжки казенних речей, також звільнили і відправили до полків [322, арк. 2–8].

Напередодні війни 1812 р., за поданням Державної ради, покарання за переховування дезертирів стали жорсткішими. Якщо селян і надалі штрафували та шмагали батогами, то на поміщиків відтепер накладали штраф у розмірі 2000 руб. асигнаціями, а при неспроможності чи відмові сплати забирали до

військової служби; кого визнавали нездатними до неї, могли вислати до Сибіру. Подібна ж кара чекала на старост сіл і містечок [323, с. 808–809]. Повітовим нижнім земським судам південно-західних губерній наказали такі справи розглядати швидко і без черги, а сам закон було перекладено на німецьку і польську мови та розіслано до дворянських зібрань, щоб ніхто зі шляхти не зміг сказати, що не був поінформований [324, с. 217–218].

Нові закони були настільки жорсткими, що й представникам духовного відомства влада не робила жодних послаблень [325, арк. 1–2 зв., 3–5, 8–9]. Наприкінці 20-х рр. командування Києво-Подільських військових поселень інформувало духовне керівництво про зрослу кількість випадків переховування втікачів у монастирях, і попереджало про відповідальність священників і монахів перед законом [326, арк. 1–4, 12–14]. Однак, людяність та співчуття до ближнього іноді були сильнішими за державні закони та загрозу покарання. Священики продовжували допомагати втікачам і переховувати їх, за що зазнавали репресій з боку нової влади [327, арк. 2–16].

У грудні 1798 р. вийшло розпорядження про посилення заходів щодо запобігання „дезерцій”. У полках декілька разів на добу проводити облік солдатів і в разі відсутності когось „[...] одразу ж повідомляти Земське Начальство і Кордонну сторожу”, які мали негайно приступити до пошуків [328, л. 2–12]. Одночасно посилювалися пости і варти на кордоні та кінні роз’їзди біля місць розташування армійських підрозділів. З метою заохочення місцевих мешканців прикордонних населених пунктів до полювання на втікачів для них вводили спеціальну грошову винагороду [329, с. 484–485; 330, с. 33–35; 331, с. 525–526].

Солдати почали полювати за солдатами за гроші, які влада презентувала як додаткове джерело доходів за належно виконаний службовий обов’язок [332, с. 810–811]. Подібна практика негайно була поширена й на території Київського генерал-губернаторства [333, с. 40]. Військовослужбовцям, за наявності належної уваги і пильності, було неважко розпізнати в натовпі та затримати втікача в прикордонних населених пунктах, зазвичай, у місцях скупчення людей [334,

арк. 1–2зв]. Не відставали від військових і цивільні, знаючи, як можна при нагоді заробити [335, арк. 3–4зв, 18–25].

Після відчутних втрат російської армії в закордонних боях з військами Наполеона ставлення до солдатів-утікачів дещо змінилося. У липні 1805 р. вийшов указ Олександра I, у якому рекомендували впійманих дезертирів та тих, хто повернувся добровільно, після швидкого слідства щодо скоєння кримінальних злочинів, негайно відправляти в полки, а за умови їх далекого розташування – у найближчі, для подальшої служби [336, с. 1134; 337, арк. 1–3].

За листуванням тодішнього військового командування та дослідженнями істориків, відомо, що напередодні російсько-французької війни 1812 р. більша частина розташованих у Волинській і Київській губерніях полків не мала повного штатного розкладу, однією з причин було дезертирство військовослужбовців [338, л. 2–13]. „По 4–5 солдатів кожного тижня покидали свої частини,” – рапортував генерал П. Багратіон. Утікачів не зупиняло, що у воєнний час у випадку дезертирства карали смертю, позбавляли військового звання і виганяли з армії чи проводили крізь стрій [339, арк. 83–93, 138; 340, л. 3–19, 24–28].

Утікали не тільки солдати, були й офіцери, які мали вагомі підстави покинути службу. За дезертирство офіцерів одразу ж позбавляли військового звання і дворянства [341, арк. 3–7]. Як правило, таких утікачів було досить важко впіймати. На відміну від солдатів, вони мали необхідні документи з дозволом на пересування, коней і все необхідне для далекої дороги. Якщо й виникали в когось з місцевих мешканців підозри, то офіцерів просто боялися чіпати через їхню реакцію на такі звинувачення, а вони, своєю чергою, могли легко підкупити будь-кого [342, арк. 1–7; 343, арк. 2–3].

Найцікавішим є те, що існував й зворотній процес. На територію південно-західних губерній нерідко потрапляли військовослужбовці австрійської армії [344, с. 882]. Незабаром між російським і австрійським імператорами було укладено договір про офіційний обмін дезертирами. Вони відбувалися періодично на прикордонних переїздах залежно від формування невеликих партій для передачі

на протилежний бік кордону. Така практика, незважаючи на зовнішньополітичні зміни, проіснувала до середини ХІХ ст. [345, арк. 1–3, 17–22].

Частина бойових генералів вважала прискіпливе розслідування причин втеч формальністю і марнуванням часу, усіляко сприяла швидшому відправленню солдатів до полків [346, л. 2–11]. Так, М. Кутузов, командуючи Молдавською армією, наказував крігсрехтам (військовим судам) „[...] не обтяжувати свою роботу збиранням різних дрібних довідок. Головним завданням цих судів він вважав виявлення тих утікачів, які скоїли за цей час кримінальні злочини і були потенційно небезпечними у солдатському середовищі” [347, л. 7–9].

Ситуація із залишенням солдатами частин не покращилася й після закінчення війн з наполеонівською Францією. Факти поширення дезертирства і переховування втікачів продовжували турбувати вищі органи влади. Так, у січні 1821 р. Олександр І виказав офіційне невдоволення роботою волинського цивільного губернатора В. Пжицького щодо запобігання цьому явищу в губернії. Цареві стало відомо, що в 1817 р. за розпорядженням головнокомандувача 1-ї Армії генерал-фельдмаршала М. Барклая де Толлі в Ковельському повіті було одразу впіймано 22 утікачів. Дещо пізніше в районі квартирування Білостоцького піхотного полку (Ковель – Турнек – Камінь Кам’янецький – Мельниці), під час облав у маєтках і селах знайшли 87 дезертирів [348, арк. 1–1зв, 4–27, 197–198; 349, с. 98]. На слідстві з’ясувалося, що більша частина цих втікачів спокійно працювала на різноманітних роботах у поміщиків по 3-5 років, а в списках селян так все заплуталося, що втікача з Волинського піхотного полку І. Ксензюка під чужим ім’ям з маєтку графа Чацького намагалися знову віддати на службу. Заславський повітовий суд, за поданням Волинського головного суду, завів справу на князя Ієроніма Сангушка за переховування дезертира та його незаконну видачу до рекрутів. Його декілька разів викликали до суду, але він перебував за кордоном. За свідченням слуг, він не знав про Бурдакова, і його тільки оштрафували [350, арк. 2–3, 5–8 зв, 12]. Розслідування і збирання подібної інформації, часто спричинених доносами, канцелярією волинського губернатора

тривало до початку 40-х рр., за потреби зводилося в окремі справи і спрямовувалося до повітових органів [351, арк. 1–1 зв, 3–8, 39].

На середину 20-х рр. XIX ст. дезертирство як явище в російській армії стало не тільки поширеним, а й набуло певної системності серед окремих солдатів, які по декілька разів тікали, але їх ловили і повертали до полків [352, с. 126–127]. Наказом начальника Головного Штабу від 11 липня 1826 р. встановлювалася певна критична межа: „[...] беручи до уваги користь, яку може принести видалення з армії порочних людей, які не дають надії на виправлення, наказую усіх нижніх чинів, яких віддають до Військового Суду за четверту втечу, після оголошення вироку відправляти в арештантські роти до фортець” [353, с. 686].

У вересні 1830 р. було скасовано положення від 20 грудня 1821 р., за яким солдата, що утік вперше, відправляли служити до внутрішніх гарнізонних батальйонів, оскільки воно виявилось: по-перше, не надто суворим покаранням, по-друге, поступово знижувало кількість досвідчених вояків у регулярних частинах. Відтепер Інспекторський департамент Головного штабу вимагав відправляти таких солдатів у найближчі полки відповідно до військової спеціальності [354, с. 45]. Така можливість отримання не надто важкого покарання заохочувала втікачів давати неправильну інформацію про попереднє місце служби та справжню кількість втеч [355, с. 757–758].

На практиці це було набагато складніше і довше, особливо якщо втікач був упійманий представниками цивільної влади. Слідчому був потрібен час після перших допитів, щоб з'ясувати особу затриманого та перевірити правдивість викладення біографії. Він надсилав численні запити за місцем народження і рекрутування, у полки, де служив, у шпиталі, де лікувався. Якщо покази підтверджували відповіді і вони збігалися у часі, то після екзекуції такого нижнього чина відправляли назад, до місця служби, якщо ні – то допити поновлювалися і надсилалися додаткові запити до тих пір, поки не встановлювалася істина [356, с. 82–91]. Часто подібні справи тривали по кілька років, поступово накопичуючись у повітових установах, потребували додаткових коштів

на утримання ув'язнених та канцелярські витрати [357, арк. 1–4, 17–43]. Єдиним шляхом зменшити їхню кількість, була передбачена законодавством передача справи до іншого суду, за місцем служби втікача [358, арк. 1–1зв, 5–14, 45].

Упіймані без документів дезертири на допитах намагалися видавати себе за волоцюг, які „не пам'ятають родини”, поселенців, селян-утікачів від поміщика чи з каторжних робіт. У такому разі, відповідно до Зводу законів „Про паспорти і втікачів”, вони проходили через судову систему цивільного відомства, і після покарання батогами найгірше, що на них чекало, – це заслання до Сибіру на поселення. Грошовиті втікачі прагнули купити фальшиві документи і опинитися ніби у „підвішеному стані”: з одного полку ніби вибув, а до іншого ще не дійшов [359, арк. 3–8, 13–15 зв.; 360, арк. 11–12, 14–21]. Страх людини перед поверненням до війська був набагато більшим за всі інші покарання, тому визнавали провину тільки перед беззаперечними доказами. Якщо місцева поліція з'ясовувала, що впіймали військовослужбовця, то його негайно передавали до військового суду, який судив уже за військовими законами: головними пунктами обвинувачення були втеча зі служби та приховування військового звання [361, с. 334–335].

Під репресії підпадали всі вікові категорії військовослужбовців. Розуміючи перспективу позитивного перебування в лавах армії, батьки військових кантоністів намагалися хитрощами врятувати своїх дітей [362, арк. 1–4, 13–14, 111; 363, с. 348]. Батьківська любов штовхали родичів на свідоме порушення законів і правил. Часто родичі намагалися надійно сховати своїх біглих дітей-солдат, розраховуючи на те, що скоро їх перестануть шукати, а потім за хабарі запишуть їх до ревізьких сказок до своїх далеких і близьких родичів у сусідніх селах [364, арк. 1–14, 17–20зв, 30]. Чи навпаки, самі батьки віддавали в руки влади власних синів-утікачів. Можна лише здогадуватися, чим мотивувався селянин Могилівського повіту Подільської губернії Гнат Колісник, який отримав за наказом царя срібну медаль для носіння на володимирській стрічці, у нагороду за видачу сина-дезертира становому приставу [365, с. 41].

У той же час влада йшла шляхом залякування населення наступними, ще більш жорсткими покараннями за переховування солдатів. За ініціативою Державної Ради в листопаді 1827 р. були прийняті зміни до попередніх законів щодо покарання за подібні дії. Насамперед дезертирство як явище оголошувалося „шкідливим для суспільства злом”, з яким необхідна системна боротьба через покарання [366, с. 539–541]. Нові положення базувалися на покутах залежно від часового терміну: чим довше втікач перебував у господі, тим жорсткіша кара: хто дав ночівлю військовому дезертиру чи переховував його протягом шести днів, отримував штраф у сто рублів за кожного; від шести днів до 6 місяців, крім штрафу, тілесне покарання; хто не в змозі сплатити штраф, того забирали до робочих домів; термін більше шести місяців визнавався свідомим переховуванням, і за це господаря віддавали до військової служби без зарахування поміщику чи громаді його як планового рекрута [367, л. 2–3, 33–37; 368, с. 984–985].

3 грудня 1832 р., за ініціативою міністрів внутрішніх справ і юстиції, норми покарань стали ще жорсткішими. У світлі подій польського повстання 1830–1831 рр., оголошення території Правобережної України на військовому стані та введення прямого воєнного управління стало зручним приводом до їхніх змін [369, с. 138]. Відтепер свідоме переховування до шести днів солдата-втікача мешканцями, які знали, хто це, і не донесли владі, каралося рекрутуванням; перебування дезертирів більше трьох місяців на одному місці чи в однієї особи, яка не знала, хто вони є насправді, також забирали до війська. Якщо повітові суди і поліційні чиновники в результаті проведення слідчих дій доводили провину того, хто ховав утікачів, то цивільним губернаторам залишалося тільки затвердити рішення про рекрутування [370, с. 916–917]. Протягом цих років спостерігалось збільшення втікачів з прикордонних полків солдатів польського походження [371, арк. 1–3, 15–19].

У січні 1834 р. вийшов указ „Про заходи щодо викорінення волоцюжництва і переховування втікачів у Західних Губерніях”, який також стосувався й території

Київського генерал-губернаторства. Генерал-губернатор В. Левашов наказав цивільним губернаторам та поліції посилити пошук біглих і дезертирів шляхом широкого оповіщення всіх повітових установ без винятку [372, с. 48]. Священиків і монахів зобов'язали виголосити його у всіх церквах, на площах, базах, сходах. З цивільних чиновників і священиків брали письмову підписку про непереховування втікачів [373, арк. 4–6, 10–21]. Упійманих волоцюг і втікачів, здатних до військової служби, одразу ж віддавали до війська, нездатних – до військово-арештантських рот, дітей – у військові кантоністи, жінок і дівчат – на фабрики чи на поселення [374, арк. 4; 375, с. 56]. Усіляко заохочували й звільняли від відповідальності тих, хто добровільно повідомляв про військових утікачів, а тих, у кого їх знайдуть, чекало суворе покарання без обмеження терміну давності в 10 років [376, арк. 22].

Закінченням першого етапу системної політики переслідування і репресій військових утікачів з боку держави став Маніфест Миколи I від 16 квітня 1841 р. з нагоди одруження його сина Олександра Миколайовича. У пункті V виголошувалося прощення за дезертирство, яке отримали „військові люди”. Вони мали якнайшвидше повернутися до полків і підрозділів чи з'явитися до командирів батальйонів Внутрішньої сторожі в губерніях: ті, хто переховувався в межах імперії, мали це зробити протягом півроку, тим же, хто був за кордоном, давався рік з моменту оголошення маніфесту. Виняток становили військовослужбовці, які протягом останніх десятиліть брали участь у заколотах та змовах проти чинного ладу і втекли за кордон [377, с. 308–313; 378, с. 787–788].

Поступово у війську і суспільстві з'являється об'єктивне розуміння причин такого явища в збройних силах, як дезертирство, але докорінно щось міняти ніхто не збирався. Навпаки, Микола I поставив у пряму залежність кар'єрний ріст офіцерів, починаючи від рівня командира роти чи батареї і вище, від того, тікають чи не тікають їхні солдати. „Тодішні солдати більшості полків армії, – писав історик, – були охоплені манією до втеч, і не проходило й дня, щоб з якоїсь роти не втекло два чи три солдати. Жорстокі покарання за це шпіцрутенами від 400 до

1500 ударів не зупиняли відчайдушних любителів свободи” [379, с. 52]. А ось спогади молодого офіцера, чий Камчатський піхотний полк у другій половині 20-х рр. був одним з найкращих у 2-ї Армії: „Новопризначений командир нашого корпусу генерал Рот вимагав посилити фронтовий вишкіл, молодші офіцери надто перестаралися, чим спричинили хвилю втеч. Особливо в 2-му батальйоні, який ніс караули в Хотинській фортеці. За короткий час через річку Прут втекло біля п'ятдесяти осіб, зокрема, багато старих солдатів, і ніхто не повертався” [380, с. 160]. У січні 1843 р. вийшов наказ „Про заходи щодо припинення втеч нижніх чинів”, у якому чітко регламентувався порядок заохочень та покарань офіцерів і рядових. Правила були досить прості: якщо протягом року з підрозділу не втік жоден солдат, командири отримували грошові премії і нагороди; у разі втеч, залежно від кількості дезертирів і періодичності (місяць, півроку, рік), офіцерів карали домашнім арештом, утриманням на гауптвахті, усуненням з посади за невідповідністю [381, с. 78–79]. За статтями „Зводу військових постанов” з безпосереднього начальника вираховувалася вартість спорядження і озброєння солдата-втікача, що призводило до повного фінансового зубожіння частини прапорщиків, підпоручиків, поручиків та штабс-капітанів [382, с. 306; 383, с. 127]. Відтак, вони були зацікавлені в якнайшвидшому впійманні підлеглих. У випадку втечі солдатів з полку командири самі розсилали до навколишніх повітових судів і поліцейних управ повідомлення та прикмети дезертирів. Такі оперативні заходи давали результати [384, арк. 1–2зв, 5, 22–23].

Нижніх чинів, які втікали від одного до трьох разів, крім судового слідства та тілесних покарань, наказали відособлювати від „хороших солдатів” під час обіду і вечері за окремий стіл на термін від півроку до чотирьох років, що вважалося ганьбою, а також цілою низкою інших обмежень і заборон. Зовнішньою ознакою кількості втеч були шворки сірого кольору на погонах солдат [385, с. 27–30; 386, с. 240–243]. Усе активніше до профілактичних заходів почали залучати священників. Нерідко командири полків і батальйонів просили полкових отців провести додаткові бесіди з рекрутами і молодими солдатами щодо „недопущення

і гріховності втеч і дезертирства”. Такі бесіди регулярно проводилися із заарештованими на гауптвахтах, упійманими дезертирами і порушниками [387, арк. 2–5].

Поступове розуміння владою непереборного бажання солдата будь-якою ціною, хоч на певний час, вирватися зі страшних умов армійської служби дещо послаблювало покарання за дезертирство. З жовтня 1846 р. був установлений певний умовний ліміт – максимум дві втечі, за яким, як і раніше, солдатів після проведення слідства судили і шмагали батогами в місцевих ордонанс-гаузах (комендантське управління) чи батальйонах внутрішньої сторожі, а потім відсиляли в розпорядження корпусних і дивізійних штабів польових армійських військ. Хто визнавався лікарями неспроможним служити в регулярних частинах, відправляли до підрозділів внутрішньої сторожі. Якщо було встановлено, що військовослужбовець здійснив більше двох втеч, його одразу ж на певний термін відправляли до арештантських рот, а після – до військово-робочих підрозділів [388, с. 342–343; 389, с. 408–410]. Водночас зросла кількість банальних симулянтів, які пояснювали втечі впливом невідомих таємничих сил, „чорний чоловік з рогами, чарівливий голос, що кликав за собою, невідомі видіння”. Це, як запевняли солдати, насильно примушувало до незаконних дій проти волі. Такий приклад описано у творі молодого офіцера А. Евальда [390, с. 17–21].

Піклуючись передусім за чистоту рядів Гвардійського і Гренадерського корпусів, Військове міністерство дозволило їхнім командирам відсилати „порочних нижніх чинів” у піхотні корпуси армії, у такий спосіб істотно полегшуючи просування по службі та отримання обіцяних нагород і премій за покращення дисципліни. Потрапляючи до звичайних польових полків, такі солдати створювали додаткові проблеми і позбавляли командирів службової перспективи, що зводило нанівець усі їхні зусилля та переконувало в безперспективності виховних заходів [391, с. 678]. Водночас командири цих елітних корпусів у разі недокомплекту особового складу у полках мали право відбирати хороших солдатів у армійських частинах. Утім, таких легендарних осіб,

що прослужили добровільно і зразково по 30–50 років, як українець з Катеринославщини Давид Мирощенко, можна було порахувати на пальцях однієї руки [392, с. 19].

Як наслідок, у щорічних звітах Військового міністерства спостерігався явний дисбаланс. Виходило, що тепер найбільше тікали не з полків, розташованих у західних регіонах імперії, а з лінійних батальйонів Кавказької, Фінляндської, Оренбурзької та Сибірської ліній та з більшості гарнізонних батальйонів, крім столичних [393, с. 407]. За родами військ на першому місці перебували „провінційні” піхотні полки, а серед них низка старих і заслужених: Невський Його Величності Короля Неаполітанського, Калузький Принца Пруського-Регента, Чернігівський Генерал-Фельдмаршала Графа Дібіча-Забалканського тощо. Дещо менше тікали з кавалерії та артилерії, хоча й з їхнього числа також знаходилися полки загалом непогані та з гучними іменами: Харківський Уланський Його Королівської Високості Принца Фрідріха Пруського, Лейб-Гусарський Павлоградський Його Величності, Катеринославський Її Імператорської Високості Великої Княгині Марії Миколаївни. Але вони базувалися в провінції, і особовий склад був далеким від ідеального. Природно, що найменша кількість втікачів чи зовсім їхня відсутність спостерігалася в елітних полках і батальйонах Гвардійського і Гренадерського корпусів та столичних гарнізонних батальйонах [394, с. 273–278; 395, с. 333–339; 396, с. 337–344].

Наприкінці 40-х – початку 50-х рр. XIX ст. частішали випадки втечі після проведення слідчих дій з-під варти, під час прямування до виправних підрозділів чи до розташування полків і команд. Було наказано таких утікачів ловити й одразу ж віддавати до арештантських рот на термін від трьох до чотирьох років [397, с. 1]. Командування було переконане, що цей нечисленний рецидивістський контингент вже нічим не виправити і не перевиховати [398, с. 415]. З іншого боку, розуміння такими солдатами свого безвихідного становища штовхало їх до чергових втеч, а страх перед жорстокими покараннями змушував не тільки

переховуватися, а ставати заручниками чи майже рабами в руках спритних міщан. Дубнинським міським магістратом у жовтні 1846 р. розслідувалася справа про переховування євреями міста і повіту військових дезертирів. Слідство виявило, що вони періодично переводили їх з одного місця на інше і використовували як безкоштовну робочу силу у господарствах, здавали в оренду охочим господарям [399, арк. 5; 400, арк. 2–4]. Подібне ставлення до втікачів спостерігалось й серед сільського населення [401, арк. 1–6].

У статистичних звітах Військового міністерства для Миколи I зазначено, що в період з 1825 до 1851 рр. серед загальних втрат російських збройних сил, які нараховували 1 906 629 вояків, разом із вбитими, померлими, звільненими зі служби, втікачів було найменше – 155 860 солдатів і офіцерів [402, с. 199–201]. Прослідкувавши динаміку, царські статисти виявили середню кількість дезертирів на рік, яка була не така й велика порівняно з кількістю армії та складала всього 6235 осіб. Один утікач припадав на 148 стройових вояків у регулярних полках. Іншими словами, протягом року з однієї роти втікав лише один військовослужбовець. Напевно, більш повними були дані, які вказували максимальну і мінімальну кількість за роками: найбільше втекло в 1831 р. – 17896 вояків (причинами стали польське постання 1830–1831 рр. та епідемія холери 1829–1831 рр.), у середньому 1 : 45; найменше – у 1847 р. – 2692 (більша частина армії стала кадрована, та поширилася тимчасово-відпускна й безтерміново-відпускна системи) у середньому 1 : 409 [403, с. 40–41]. Є підстави вважати, що ця офіційна статистика свідомо занижена, щоб не дратувати царя недосконалою системою комплектування збройних сил та її проблемами. Безперечно, певна частина солдатів-втікачів не врахована командирами полків і батальйонів: по-перше, не як стройові, а рекрути (щодо рекрутів вівся інший облік); по-друге, занесені до списків померлих, загиблих чи звільнених, щоб не псувати загальну звітність та не отримати службових стягнень [404, с. 49]. Загалом спостерігається зниження загального рівня дезертирства порівняно з тим, який мав місце наприкінці XVIII – першого десятиріччя XIX ст.

З початком Кримської війни й активних військових дій на Балканах командування регулярними частинами і з'єднаннями не могло визначитися, якими законами і наказами у воєнний час їм керуватися для покарання дезертирів [405, с. 480]. У південно-західних губерніях, оголошених на військовому стані, усі підрозділи губернської вертикалі влади і силові підрозділи отримали розпорядження від 21 липня 1853 р., у якому було наказано городським і земським поліціям та повітовим судам посилено шукати дезертирів, а переховувачів штрафувати великими сумами, тих з них, хто неспроможний сплатити, відправляти до в'язниці [406, арк. 106–106зв]. Одним з небагатьох шансів уникнути покарання була швидка легалізація через виправлення необхідних документів та тривале бюрократичне листування повітових установ щодо з'ясування особи і місцезнаходження втікача [407, арк. 2–6; 408, арк. 3–14].

Олександр II у Маніфесті від 27 березня 1855 р. з нагоди вступу на російський трон „[...] дарував різні пільги і милості [...] злочинцям Військового відомства”. У пункті 2 йшлося, що тим, хто відлучився від підрозділів, разом з тими, хто вчасно не з'явився з тимчасової чи безтермінових відпусток, подаровано прощення. Потрібно було лише протягом трьох місяців повернутися до місць дислокації полків чи до місцевого військового начальства [409, с. 72].

За наданими Олександрю II статистичними відомостями Військового міністерства, через два роки з моменту закінчення активних бойових дій кримської кампанії і поступового переведення армії на мирний режим служби, загальна кількість втікачів не зазнала різких змін і перебувала приблизно на однаковому рівні. Усього з частин регулярних військ протягом 1857 р. втік 5791 солдат, назад до полків вдалося повернути тільки 3712; у 1858 р. – втекло 5153 вояки, з яких упіймали тільки 2980; у 1859 р. – 4872, повернули 2185; 1860 р. – 3852, повернули 1674; 1861 р. – 3611, повернули 1749. Відповідно, відношення втікачів, за винятком упійманих, до середньої кількості військ складали: у 1857 р. 1 : 296; у 1858 р. – 1 : 298; у 1859 р. – 1 : 180; у 1860 р. 1 : 229.; у 1861 р. – 1 : 238 [410, с. 4; 411, с. 4; 412, с. 3]. Спостерігалася тенденція до стабілізації такого

явища, як самовільне залишення частин, головною причиною якого була анахронічна миколаївська система функціонування армії Російської імперії, її матеріальна і суспільна застарілість, потреба негайних і кардинальних реформ [413, с. 27].

Однією з найбільш ганебних сторінок в історії російської імператорської армії кріпосницького періоду стало явище, яке отримало назву дезертирства. Сутність цього державного інституту спонукала людей, які потрапили до нього, боротися за життя єдиним способом – втечею. Через достатньо велику кількість частин регулярної армії в Правобережній Україні, такі реалії були частим явищем, а ставлення місцевого населення до них – далеко не однозначним. Як свідчать архівні документи, дезертири опинилися на самому дні соціальної структури суспільства. Вони могли розраховувати на допомогу і співчуття, з одного боку, і водночас нерідко ставали живим товаром, що продавався і куплявся, використовувався як безкоштовна робоча сила, з іншого. Намагаючись позбавити солдатів-втікачів соціальної підтримки, влада залякувала населення репресіями за умови допомоги і обіцяла грошові винагороди за впіймання втікачів.

Висновки до розділу

У процесі інкорпорації Правобережжя до складу Російської імперії на початку XIX ст. поступово змінювалися політичні, економічні та соціальні реалії краю. Як і в будь-якій державі того часу з абсолютною формою правління, майже безправні соціальні прошарки відчували на собі потужний гніт місцевих землевласників-експлуататорів, які користувалися широкою підтримкою російських силових відомств, покликаних захищати їхні інтереси, незважаючи на різну ментальність, світогляд та релігійні переконання. Коли мова йшла про безпеку власного майна та чинного державного ладу, на перший план виходила класова солідарність дворянського прошарку.

Факт російської військової присутності в Правобережній Україні та Царстві Польському передбачав вищим командуванням та владою в Петербурзі не тільки можливість участі військ у зовнішніх збройних конфліктах, а й використання для придушення виступів усередині держави. Насильницьке втручання в соціальне середовище краю і як наслідок, утворення на початку XIX ст. великого соціального трикутника: „українське селянство – польські землевласники – російська влада”, призвело до змін у соціальній структурі суспільства, а українське селянство і частина мешканців міст та містечок стали об'єктами жорсткої експлуатації з боку панівних верств за підтримки російської армії.

Причини кримінальної злочинності військовослужбовців на соціально-побутовому рівні пов'язані з частковою чи повною адаптацією солдатів у соціумі з наступним пошуком шляхів покращення матеріального становища, утвердження особистого статусу та намагання сформувати звичне людське докільля і побутовий порядок, а потім підлаштувати навколишні реалії як звичні й подібні до військової служби. Шляхи досягнення цих цілей асоціювалися виключно із застосуванням грубої сили, фізичного і морального впливу на місцевих мешканців, що провокувало правопорушення.

За межами військових частин скоєння солдатами кримінальних злочинів підпадало під юрисдикцію повітових поліції та судів, які керувалися загальними нормами законодавства з огляду на статус злочинця. Згодом частину цих справ перебрали на себе офіційні судові комісії при частинах, що розглянули значну їх кількість. Основними видами були посягання, пов'язані з насильницьким привласненням майна (пограбування та розбійні напади) та замахами на життя і здоров'я особи (убивства та нанесення тілесних ушкоджень). Джерельна база дала можливість розглянути діяльність органів слідства та детально проаналізувати матеріали конкретних судових справ, визначити зв'язки між злочином та покаранням за його скоєння, розглянути практику застосування кримінально-правових норм стосовно різних видів злочинних дій.

Протягом кріпосницько-миколаївської історії краю кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст. існувало таке специфічне соціально-мілітарне явище як втеча солдатів зі своїх частин, і як наслідок, їхні намагання знайти захист і прихисток в місцевого населення. Сам факт дезертирства свідчить про тяжкі умови служби в імперському війську та існування проблеми яку російському самодержавству так й не вдалося остаточно вирішити. Влада вважала, що головною метою у справі боротьби з цим явищем є запобігання встановлення взаємозв'язків між місцевими населенням та солдатами-втікачами, тому боролася переважно репресивними методами і засобами. Водночас, єдиним засобом заохочення була грошова винагорода розрахована на спонукання до полювання та доносів низькоморальних людей. Архівні джерела свідчать про неоднозначне ставлення мешканців Правобережжя до втікачів: одні надавали допомогу і сховища, інші ж вбачали у дезертирах джерело наживи та об'єкти експлуатації, що говорить про різнопланову ментальність і світогляд.

Джерела і література до п'ятого розділу

1. Советская военная энциклопедия. Том 2. Вавилон – Гражданская/ гл. ред. Н. В. Огарков. Москва: Военное издательство МО СССР, 1979. 639 с.
2. Проект декларации трех правительств (России, Пруссии и Австрии) о проведении общих мероприятий в связи с произведенным разделом Польши 1795 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 1300. 2 л.
3. 1793. Марта 27. О присоединении Польских областей к России//ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17108. С. 410–412.
4. 1793. Апреля 23. О присоединении к России от Польши некоторых Областей, и об учреждении из оных Губерний: Минской, Изяславской и Брацлавской//Там само. № 17112. С. 417–419.
5. Яновський М. Сироти Речі Посполитої. Від станового суспільства до сучасних націй 1795–1918//Польща – нарис історії/за ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича; пер. з польськ. І. Сварника. Інститут національної пам'яті, Комісія переслідування злочинів проти польського народу. Варшава, 2015. С. 193–225.
6. Триандафиллов В. К. Размах операций современных армий//Военный Вестник. 1937. № 5. С. 47–53.
7. Леонов О. Г., Ульянов И. Э. Регулярная пехота : 1698-1801. История Российских войск. Москва: ТКО АСТ, 1995. 296 с., ил.
8. Бегунова А. И. Повседневная жизнь русского гусара в царствование Александра I. М. : Молодая гвардия, 2000. 383 с.
9. Валькович А. Армейские гусары 1812–1816. Новые материалы.// Цейхгауз. 1991. № 1. С. 19–24.
10. Фадеев Р. А. Письма о современном состоянии России//Российский военный сборник. Москва: Военный университет, 1994. Вып. 7. С. 99–130.

11. Западные окраины Российской империи/науч. ред. М. Долбилов, А. Миллер. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 608 с., ил.
12. О Пинской бригаде польских войск. Из действий Суворова-Рымникского в 1794 году (Записки современника)//Москвитянин. 1842. № 2. С. 19–23.
13. Опытов М. Волынская революция первой четверти XIX столетия (Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой)//Киевская старина. Год второй. Том V. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. 974 с.
14. Конфирмация главнокомандующего 2-й Западной армией генерала от инфантерии Багратиона П. И., по делу счетчика комиссариатской комиссии Лунькина К. и иностранца Штеллинга И., обвиненных в шпионаже 23.08.1812 г.//РГВИА. Ф. 103. Оп. 3. Д. 22. 36 л.
15. Донесение депутата всех еврейских казаков Филаня Л. на имя Александра I о перехвате писем польских помещиков со сведениями о русской армии и с предложением о создании секретной агентуры во всех губерниях 30.04.1812 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3574. 24 л.
16. Документи щодо придушення повстання польського народу за свою незалежність під керівництвом Т. Костюшка 8.06.–4.12.1794 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 660. Оп. 1. Т. 1. Спр. 62. 10 арк.
17. Рапорт Заславского Нижнего земского суда об обвинении шляхтича местечка Полонного отставного поручика Бейнера о распространении слухов о смене власти на Волыни и Подолии 9.11.1806 г.//РГВИА. Ф. 103. Оп. 2г. Д. 3. 53 л.
18. Брицький П. П., Бочан П. О. Німці, французи й англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці : Технодрук, 2011. 308 с.
19. Приказ П. И. Багратиона к войскам Второй Западной армии об отношении к мирному населению 29.03.1812 г.//РГВИА. Ф. 103. Св. 11. Д. 1а. 18 л.

20. Friebe W.C. Ueber Ruslands Handel, landwirthschaftliche Kultur, Industrie und Produkte: Nebst einigen physischen und statistischen Bemerkungen. Gotha und St. Petersburg: bei Gersenberg und Dittmar, 1796. S. 175.
21. Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ: Либідь, 1995. Т. 2. 608 с.
22. Ільєнко І. В пазурах у двоглавого. Українство під царським гнітом (1654-1917). Київ: Ярославів Вал, 2004. 228 с.
23. Выписки узаконений касающихся полиции 1798 г.//РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 218. 86 л.
24. Военная энциклопедия. Том XIII. Кобленц-Круз/под. ред. К. И. Величко. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва. И. Д. Сытина, 1913. 365 с.
25. Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Том VII. Санкт-Петербург: Тип. штаба военно-учебных заведений, 1855. 711 с.
26. Талдыкин О. В. Административно-полицейский аппарат царизма в Украине XVIII – первой половине XIX века: дис... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. Харьков, 2000. 179 с.
27. Повідомлення Сенату про дозвіл Малоросійському генерал-губернатору в екстремальних випадках викликати війська для наведення порядку без санкції Інспектора 1802 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 70. 4 арк.
28. Луговий Б. Процес формування військових поселень на Правобережній Україні//Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації : мат-ли наук. конф. Тернопіль: ТИПУ, 2007. С. 18–20.
29. 1810. Декабря 16. О беспрекословной даче воинских команд, о требованиях Начальников Губерний, для соблюдения по Земской Полиции порядка, или для усмирения неповинующихся крестьян//ПСЗРИ-1. Т XXXI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 24463. С. 486.
30. Крижановська О. О. Соціально-економічне становище поміщицьких селян Правобережної України другої чверті XIX ст. у контексті урядової

політики//Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. XIV. 360 с.

31. И. О. Волынская бывальщина//Киевская старина. Год третий. Том VIII. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. 886 с.
32. Император Александр I. Из записок князя Меттерниха//Исторический вестник. Год первый. Том I. Санкт-Петербург: 1880. Тип. А. Суворина, 896 с.
33. К-н К. Самозванный флигель-адъютант, солдат Семенов//Киевская старина. Год первый. Том IV. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. 721 с.
34. Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX століття : зб. док-в і мат-в. Київ: Наукова думка, 1978. 533 с.
35. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. 3-тє вид. Київ: Либідь, 1995. Т. 2. 608 с.
36. 1843. Июля 20. О наряде воинских команд для исполнения над поджигателями шпицрутенных наказаний//ПСЗРИ-II. Т. XVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1844. № 17041. С. 472.
37. Архив Государственного Совета. Том четвертый. Царствование Императора Александра I-го. (с 1810 по 19 ноября 1825 г.). Журналы по делам Департамента законов. Часть вторая. Составление, рассмотрение и утверждение уставов, положений и статей по разным частям законодательства. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1874. 1030 с.
38. Вещиков П. И. Военное хозяйство – тыл вооруженных сил России (XVIII–XX вв.). Москва: ИВИ, 2003. 345 с.
39. 1834. Октября 12. О обращении на счет казны продовольствия для воинских команд, посылаемых для усмирения неповинующихся крестьян//ПСЗРИ-II. Т. IX. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1835. № 7456. С. 68–69.
40. Семенюк С. Історія українського народу. Львів: Апріорі, 2010. 608 с.

41. Романцов О. В. Військові губернатори в Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.//Наукові праці. Науково-методичний журнал. Серія Історичні науки. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. Вип. 81. Т. 94. С. 10–14.
42. Молчанов В. Б. Соціально-правове становище сільського населення України у першій половині XIX ст. (до 1861 р.)//Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. X. 298 с.
43. Рапорт Подільського цивільного губернатора за 1834 рік. 1834 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 67. (1835). Спр. 34. 317 арк.
44. Циркуляр Київського цивільного губернатора від 1 грудня 1852 р. про відрядження офіцера Генерального штабу для складання на місцях перебування Діючої армії детальної дислокації військ 3-го піхотного корпусу на 1853 рік. 1852 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. (1827–1833). Спр. 9477. 86 арк.
45. Гуржій О. І., Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (XVIII – середина XIX ст.). Черкаси: Ант, 2011. 196 с.
46. Про відрядження офіцерів для допомоги при вилученні 10% збору з дворянських нерухомих маєтків 21.08.–8.09.1863 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-701. Оп. 1. Спр. 1. 9 арк.
47. Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе 1861–1880 гг. Москва: Наука, 1978. 250 с.
48. Справа про спротив селян с. Германівки військам 1825 р.//ЦДІАК України. Ф. 485. Оп. 1. Спр. 5191. 421 арк.
49. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). Київ: Рад. шк., 1958. 168 с.
50. Справа про придушення військовою командою виступів селян с. Швейківки, викликаним незаконним розмежуванням поміщиком

Узембою землі 1844–1851 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 457 (1846). Спр. 280. 191 арк.

51. 1836. Января 24. О дозволении Начальникам губерний вводить военную экзекуцию в упорствующих в платежах податей казенные селения//ПСЗРИ- II. Т. XI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1837. № 8813. С. 82–83.
52. Отношение П. И. Багратиона военному министру М. Б. Барклаю де Толли о мерах, принятых против переселения в чужие края местного населения 3.03.1812 г.//РГВИА. Ф. 103. Оп. 2. Св. 1. Д. 3. 25 л.
53. Філінюк А. Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: зб. наук. конф. Вип. 3. В 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держуніверситет, 2004. Т. 1. С. 17.
54. Сидорук С. А. Військові повинності населення Поділля наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 18. С. 300–309.
55. Письмо П. И. Багратиона М. Б. Барклаю де Толли о переселении враждебных России жителей Волынской и Подольской губерний внутрь России 17.02.1812 г.//РГВИА. Ф. 103. Оп. 2 в. Св. 1. Д. 8. 31 л.
56. Скрипник А. Ю. Шпигунська та диверсійна діяльність наполеонівських агентів у Південно-Західних губерніях Російської імперії (1806–1814 рр.)// УІЖ. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 5 (№ 524). С. 103–112.
57. Секретное предписание военного министра генерала от инфантерии Барклая де Толли М. Б. инспектору Внутренней стражи генерал-адъютанту Комаровскому Е. Ф. о необходимости сбора сведений о настроениях местного населения, действиях гражданской полиции и происшествиях в губерниях 21.01.1812 г.//РГВИА. Ф. 474. Оп. 1. Д. 6. 11 л.

58. Отношение главнокомандующего 2-й Западной армией генерала от инфантерии Багратиона П. И. военному министру и главнокомандующему 1-й Западной армией генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. о неблагонадежности польского населения Волынской губ., сношениях с герцогством Варшавским и готовности поддержать французские войска, в случае их вторжения на территорию Российской империи 25.03.1812 г.// РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3505. 177 л.
59. Отношение главнокомандующего 3-й Обсервационной армией генерала от кавалерии Торماسова А. военному министру и главнокомандующему 1-й Западной армией генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. о высылке из Подольской губ. неблагонадежных жителей и перенесении губернского центра из г. Каменец-Подольский в г. Тарнополь 05.06.1812 г.//Там само. Д. 3507. 291 л.
60. Волкова И. Русская армия в русской истории. Москва: Яуза, Эксмо, 2005. 640 с.
61. Wirschafter E. K. Social Misfits : Veterans and Soldiers' Families in Servile Russia//The Journal of Military History. Vol. 59. No. 2. 1995. P. 215–235.
62. Фадеев Р. А. Вооруженные силы России. Наш военный вопрос. Санкт-Петербург : Тип. В. Комарова, 1889. Том II. 580 с.
63. 1816. Декабря 22. О занятии армейскими полками городских караулов, для облегчения Внутренней стражи//ПСЗРИ-1. Т. XXXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26572а. С. 1132–1133.
64. 1818. Февраля 19. О содержании в уездных городах караула армейским полками, в оных расположенных//ПСЗРИ-1. Т. XXXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27282. С. 121.
65. Про приїзд Головнокомандуючого 1-ю Армією до Києва для огляду військ 31.07.–16.09.1827 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 31. 20 арк.

66. Епанчин Н. А. Очерк похода 1829 г. в Европейской Турции : в 3 ч. Репринтное издание 1905–1906 гг. Санкт-Петербург: Альфарет, 2012. Ч. I. 476 с.
67. Про війська прибуваючих до Києва 3.01.–27.02.1829 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 323. 55 арк.
68. Бундак О. А. Деякі питання релігійного життя Волині в першій половині XIX століття//Український селянин: зб. наук. праць/за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. Вип. 11. 374 с.
69. Рожко В. Є. Нарис історії Української православної Церкви на Волині. Луцьк : Медіа, 2001. 672 с.
70. Опря А. В. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського державно-педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1999. Т. 3(5). С. 89–95.
71. Відомість про скасовані римо-католицькі монастирі в Київській, Подільській і Волинській губерніях 6.08.1832 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 64 (1832). Спр. 166. 18 арк.
72. Блажевич Ю. І., Філінюк А. Г. До питання про конфесійну політику самодержавства на Поділлі в умовах інкорпорації краю в Російську імперію на межі XVIII – XIX ст.//Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 17. 480 с.
73. Зваричук Е. О., Толстопятова Д. А. Економічне становище римо-католицької церкви на Поділлі (друга половина XIX – початок XX ст.)//Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія./за заг. ред. І. С. Зуляка. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 1. С. 44–49.

74. Пясецкий В. Краткий очерк истории воссоединения подольских униатов// Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец-Подольский, 1897. Вып. VIII. С. 100.
75. Клопотання духовних осіб Волинської губернії 1796 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5. 15 арк.
76. Неизвестный. Воспоминания за много лет. 1844–1884 гг. //Русская старина. Год XXVI. Том LXXXIII. Вып. 2. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва Общественная польза, 1895. 699 с.
77. Указ Александра I о порядке внутренней службы в армии, отчетности, инспекторских смотрах, правах командиров воинских соединений, устройстве артиллерийской части в армии, дисциплине и обучении 4.07.1806–1.12.1812 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 1971. 16 л.
78. Военная энциклопедия. Том VI. Верещагин-Воинская повинность/под. ред. К. И. Величко. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва. И. Д. Сытина, 1912. 369 с.
79. 1817. Июня 22. О комплектовании Отдельного Корпуса Внутренней стражи //ПСЗРИ-1. Т. XXXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26937. С. 410–414.
80. 1818. Февраля 20. О последовавшем утверждении расписания Отдельного Корпуса Внутренней стражи и о приведении онаго в исполнение//ПСЗРИ-1. Т XXXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27284. С. 122–123.
81. Про заготовлю продовольства для військових частин розташованих у Київській, Подільській і Волинській губерніях 10.10.–23.11.1842 р.// ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 792 а. (1842). Спр. 215. 87 арк.
82. 1829. Сентября 27. Именной, объявленный в приказе Управляющего Главным Штабом, с приложением Высочайше утвержденного 20 Сентября расписания Отдельного Корпуса Внутренней Стражи//ПСЗРИ-II. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 3199. С. 685–686.

83. Диспозиции и дислокация частей русской армии во время русско-турецкой войны 1828–1829 гг. 1828–1830 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 2182. 17 л.
84. Талдыкин О. В. Административно-полицейский аппарат царизма в Украине XVIII – первой половине XIX века: дис... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. Харьков, 2000. 179 с.
85. Циркуляр Міністерства Внутрішніх справ щодо застосування вогнепальної зброї для угамування сільських виступів 1831 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 1067. 3 арк.
86. Шандра В. С. До історії Київського генерал-губернаторства. Настанови Д. Г. Бібікова//Студії з архівної справи та документознавства. 1996. Т. 1. С. 85–91.
87. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-ентнічних конфліктах/пер на українську З. Борисюк. Київ: Критика, 1998. 334 с.
88. Борисевич С. О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. Дніпропетровськ, 1992. 182 с.
89. Редигер А. Ф. Заметки по военной администрации. Санкт-Петербург: В военной типографии, 1885. Вып. I. 172 с.
90. Справа по розгляду скарги дворянина Халькевича на капітана Пилипенка про незадовільне постачання провіанту 1852 р.//Держархів Волинської області. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 521. 138 арк.
91. Копія Височайшого указу від 27 березня 1863 року про витрати на забезпечення військ в місцевостях оголошених на військовому стані за рахунок винуватців 1863 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 813 (1863). Спр. 444. 4 арк.
92. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). Київ: Рад. шк., 1958. 168 с.

93. Справа про встановлення спостереження за населенням міста Києва, Київської, Подільської і Волинської губерній і застосування заходів щодо запобігання розповсюдження ідей революції з Франції, Австрії, Італії 1848 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 798 (1848). Спр. 63. 5 арк.
94. Правительственные распоряжения//ВГВ. Часть официальная. Отд. Второй. 1855. № 29. (16 июня). С. 3.
95. Грушевський М. С. Ілюстрована Історія України. Нью-Йорк: Вид. Чарторийських, 1967. 575 с.
96. Ковальченко И. Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. Москва : Из-во МГУ, 1967. 400 с.
97. Бачинська О. „Дело о восстановлении независимости Малороссии” 1855 р. (на материалах Державного архіву Одеської області).//Чорноморська минувшина. зб. наук. пр. Одеса: Фенікс, 2009. Вип. 4. С. 181.
98. О народном сопротивлении в случае вторжения неприятеля в пределы России. Всеподданнейшая записка кн. Горчакова о народном вооружении и партизанской войне. Манифест о сопротивлении неприятелю, ложно поднятый крестьянами Киевской губернии, возмущение в разных уездах оной губернии 1855 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3312. 524 л.
99. Переписка з Київським військовим, Подільським і Волинським генерал-губернатором про запровадження караулів біля хлібних магазинів. 4.05.–5.05.1854 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 75. 6 арк.
100. Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. Москва: Изд-во политической литературы, 1991. 302 с.
101. П. Л-в. Посмертный разказ о. Антония Ковальского (К истории крестьянский волнений в Киевской губернии 1855 года)//Киевская старина. Год первый. Том I. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. 781 с.
102. Волковинський В. М., Реєнт О. П. Україна у Кримській війні 1853–1856. Київ: Ін-т історії України, 2006. 212 с.

103. Чайковський А. Адміністративна система і поліцейсько-жандармські установи Російської імперії в Україні у XIX ст.//Історія України. 1998. № 46. С. 1–3.
104. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 році// Краєзнавство. Київ, 2011. Ч. 1. С. 22–35.
105. Указ Міністра внутрішніх справ про об'єднання городських і земських поліцій в Південно-Західному краї 3.12.1860 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 3328. 4 арк.
106. Скрипник А. Ю. Державні установи Подільської губернії 1793–1914 рр. монографія/ Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2012. 228 с.
107. Левицкий М. К вопросу по истории падения крепостного права в России// Русская старина. Год XXVI. Том LXXXIII. Вып. 4. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва Общественная польза, 1895. С. 89–90.
108. Движение войск Южной и части Крымской армии на постоянные квартиры внутри империи, с маршрутами и дислокациями 1856 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3688. 65 л.
109. Великие реформы в России 1856–1874. сб./под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1992. 335 с.
110. Комплектование и устройство вооруженной силы/сост. А. Редигер. изд. четвертое. испр. и доп. Д. Филатьев. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Николаевской военной академии, 1913. Ч. I. 263 с.
111. 1860. Февраля 29. Список войскам постоянно в губерниях квартирующим, кои, на основании ст. 13. § V Устава о Земск. Пов. (1851 года июля 13 № 25398), получают довольствие, в отношении потребностей воинского управления, из местных сборов или общих земских повинностей, когда, по Уставу о Город. и Сельск. Хозяйстве, потребности сии не могут быть отнесены на счет городов, обязанных удовлетворить их//ПСЗРИ-II. Т. XXXV. Отд. 3. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1861. Приложения. Штаты и таблицы. К № 35493. С. 67–70.

112. Єсюнін С.М. Проскурівський гарнізон у другій пол. XIX – на поч. XX ст.// Воєнна історія Поділля та Буковини. наук. зб. Київ: Центральний музей збройних сил України, 2009. С.120–129.
113. О направлении четырех донских казачьих полков в Киев и Житомир 1861 г.//РГВИА. Ф. 38. Оп. 18. Св. 651. Д. 175. Ч. I. 26 л.
114. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. Москва : Просвещение, 1968. 369 с.
115. Предложения генерал-адъютанта Глинки о квартирном расположении армии на случай будущего решения крестьянского вопроса 10.10.1860 г.// РГВИА. Ф. 38. Оп. 18. Св. 651. Д. 178. 46 л.
116. Очерки революционных связей народов России и Польши 1815–1917/ под ред. В. А. Дьякова, А. Я. Манусевича, И. С. Миллера (отв. ред.), И. А. Хренова. Москва: Наука, 1976. 601 с.
117. Айрапетов О. Р. Царство Польское в политике империи в 1863–1864 гг.// Русский сборник/ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва: Модест Колеров, 2013. Том XV. С. 21.
118. Приказ Министра внутренних дел Губернаторам о подержании постоянного контакта с командирами войсковых частей 8.03.1862 г.//РГВИА. Ф. 38. Оп. 18. Св. 651. Д. 175. Ч. V. 178 л.
119. Худеков С. Н. Усмирение крестьян в „Черной слободе”, Шацкого уезда, в 1861 году//Исторический весник. Год второй. Том V. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1881. С. 415.
120. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва: Мысль, 1978. 288 с.
121. 1861. Сентября 4. Высочайше утвержденное Наставление воинским частям или командам, назначенным для исполнительного занятия городов, местечек и селений в Западных губерниях//ПСЗРИ-II. Т. XXXVI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1863. № 37388. С. 266–273.

122. Валк С. Н. Отмена крепостного права. Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы 1861–1862. Москва–Ленинград: Изд. АН СССР, 1950. 311 с.
123. О действиях военных команд по усмирению крестьянских волнений в Киевской и Подольской губерниях 7.04.1861 г.//РГВИА. Ф. 38. Оп. 18. Св. 651. Д. 175. Ч. IV. 165 л.
124. 1861. Августа 16. О Временном Наказе Уездным Полициям//ПСЗРИ-П. Т. XXXVI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1863. № 37348. С. 236–238.
125. 1861. Февраля 19. Высочайше утвержденное Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях, в губерниях Киевской, Подольской и Волынской//Там само. № 36664. С. 307–340.
126. Енциклопедія історії України : Т. 10; Т–Я/редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. 784 с.: іл.
127. О действиях военных команд по усмирению крестьянских волнений в Киевской и Подольской губерниях 7.04.1861 г.//РГВИА. Ф. 38. Оп. 18. Св. 651. Д. 175. Ч. IV. 165 л.
128. Валк С. Н. Отмена крепостного права. Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы (1861–1862). Москва–Ленинград: Изд. АН СССР, 1950. 311 с.
129. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. Москва: Просвещение, 1968. 369 с.
130. Приказ Министра внутренних дел Губернаторам о подержании постоянного контакта с командирами войсковых частей 8.03.1862 г.//РГВИА. Ф. 38. Оп. 18. Св. 651. Д. 175. Ч. V. 178 л.

131. Секретное предписание генерал-губернатору Юго-западного края, генералу Анненкову Николаю Николаевичу о военно-полицейских мероприятиях 1863 г.//РГАДА, Ф. 1468. Оп. 1. Д. 60. 3 л.
132. Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. W 3 t. Wilno: 1823. T. 3. 316 s.
133. Берг Н. В. Польское восстание в 1863–1864 гг.//Русская старина. Год десятый. Том XXV. Вып. 7. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1879. С. 55.
134. Skrok Z. Podolska legenda : powstanie i pogrzeb podolskiego Podola. Wrszawa : Wydawnictwo Iskry, 2007. 206 s.
135. Костюшко И. И. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском. Москва: Изд. АН СССР, 1962. 496 с.
136. Зельдич Ю. В. Петр Александрович Валуев и его время: Историческое повествование. Москва: Аграф, 2006. 576 с.
137. Позанский Б. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 г.// Киевская старина. Год четвертый. Том XIII. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. 832 с.
138. Переписка з 9-ю артилерійською бригадою про отримання зброї сільською сторожею в Брацлавському і Винницькому повітах 14.06.1863–6.06.1864 р.// Держархів Вінницької області. Ф. Д-701. Оп. 1. Спр. 2. 81 арк.
139. Позанский Б. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 г... 832 с.
140. Берг Н. В. Польское восстание в 1863–1864 гг.//Русская старина. Год десятый. Том XXV. Вып. 7. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1879. С. 55.
141. Айрапетов О. Р. Царство Польское в политике империи в 1863–1864 гг.// Русский сборник/ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Том XV. Москва: Модест Колеров, 2013. С. 21.
142. Стецюк В. Б. Гарнізон Луцька у другій половині XIX – на початку XX ст.// Старий Луцьк. наук-інф. зб. Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2015. Вип. XI. С. 246–255.

143. Переписка з Подільським Губернатором щодо осіб які брали участь у польському повстанні 7.10.–5.11.1863 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 634. Оп. 1. Спр. 2. 54 арк.
144. Бартызель Я. 1863 – вместе в пропасть//Русский сборник/ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва: Модест Колеров, 2013. Том XV. 536 с.
145. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія/ Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
146. Федоров А. В. Общественно-политическое движение в русской армии (40–70 гг. XIX.). Москва : Военное издательство МО Союза ССР, 1958. 231 с.
147. Солнцев К. Военная преступность в царской армии и военно-уголовные репрессии в годы первой русской революции и реакции//Советское государство. 1936. № 6. С. 111–123.
148. Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Т. IX. Санкт-Петербург: В тип. Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1855. 678 с.
149. Рогулин Н. Г. Военное законодательство как источник по истории воспитания и обучения рекрутов в русской армии в XVIII – первой половине XIX вв.//Историография и источниковедение отечественной истории. Санкт-Петербург: 2005. Вып. 4. С. 86–98.
150. 1839. Июня 25. Об издании Свода военных постановлений//ПСЗРИ-П. Т. XIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1840. №. 12468. С. 578.
151. Воинский устав о наказаниях. Санкт-Петербург: В тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1868. 128 с.
152. Большая энциклопедия. Восемнадцатый том. Статистика-Ундозеро/под ред. С. Н. Южакова. Санкт-Петербург: Книгоиздательское т-во Просвещение, 1904. 976 с.

153. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания/под ред. С. Н. Южакова и П. Н. Милюкова. Второй том. Арбуа де Жюбанвиль – Беллинггаузен. Безсрочный отпуск. Санкт-Петербург: Книгоиздательское тов-во Просвещение, 1900. 794 с.
154. Редигер А. Ф. Учебные записки по Военной администрации. Курс младшего класса Николаевской академии Генерального штаба/сост. А. Редигер. Санкт-Петербург: Типо-лит. В. Фреймана, 1888. 163 с.
155. Відомість про нижніх чинів, які утримуються під судом і слідством у Київському ордонансгаузі за втечі зі служби, крадіжки і вбивства 1844 р.// ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 279 (1839–1850). Спр 52. 91 арк.
156. О привлечении к ответственности военнослужащих за уголовные преступления и злоупотребления по службе 1800–1841 г.//РГИА. Ф. 1329. Оп. 4. Д. 321. 37 л.
157. Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Том III. Санкт-Петербург: В тип. штаба военно-учебных заведений, 1853. 730 с.
158. Реєстр указам і наказам Його Високості по військовій частині за 1801 р. 1801 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 229. Оп. 1. Т. 1. Спр. 189. 267 арк.
159. Записка Главного Штаба императора о мерах к обеспечению взысканий с полковых командиров за неисправности полкового хозяйства. 2.11.1816 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 2284. 8 л.
160. Паршин В. В. Система военного управления в России (XVIII – начало XX века) : монография/под общ. ред. В. Н. Воронова. Москва: ВУ, 2003. 482 с.
161. Ермолович Я. Н. Развитие военно-уголовного законодательства в России в первой половине XIX века (1812–1867 гг.)//ВИЖ. 2015. № 4. С. 9–16.
162. Военная энциклопедия Том III. Аральская флотилия – Афонское сражение / под ред. В. Ф. Новицкого. Петербург: Тип. тов-ва И. Д. Сытина, 1911. 384 с.

163. Об отдаче в солдаты осужденных за уголовные преступления 1797–1843 г.// РГИА. Ф. 1329. Оп. 4. Д. 103. 68 л.
164. Про залучення на військову службу волоцюг і злочинців 20.10.1828–24.02.1829 р.//ЦДІАК України. Ф. 553. Оп. 5. Спр. 1345. 223 арк.
165. Горелов В. Н. Служба в вооружённых силах лиц „порочного поведения”, отданных в солдаты по мирским приговорам и судебным решения в XIX веке//ВИЖ. 2014 г. № 2. С. 9–17.
166. Шильдер Н. К. Русская армия в год смерти Екатерины II. Состав и устройство русской армии//Русская старина. Год XXVI. Т. LXXXIII. Вып. 4. Санкт-Петербург : Тип. тов-ва Общественная польза, 1895. С. 148.
167. Бобровский П. О. Военное право в России при Петре Великом: Ч. 2. Вып. 3. Москва: Книга по Требованию, 2011. 465 с.
168. 1831. Января 12. О применении Всемилостивейшего Манифеста 22 августа 1826 года к военно-судным делам о похитителях казенной собственности// ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4254. С. 16–18.
169. За звинуваченням рядового Якуба Добровольського у втечі з військової служби і крадіжці казенних речей 28.08.–14.09.1836 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 637. Оп. 1. Спр. 1. 52 арк.
170. Про придбання пані Вексер в рядового Сухомлінова крадених речей. 28.11.1850–13.02.1851 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 10. 126 арк.
171. Справа за звинуваченням рядового Терентія Стаднікова за другу втечу з військової служби, крадіжки і конокрадство 24.09.1863–7.11.1864 р.// Держархів Хмельницької області. Ф. 635. Оп. 1. Спр. 2. 92 арк.
172. Д. Г. Из народных уст//Киевская старина. Год третий. Том IX. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. 835 с.

173. Справа за обвинуваченням селянина Децюка Касьяна і солдата Бараниці Кіндрата у крадіжках хліба з млина 13.09.1862–27.01.1866 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-222. Оп. 1. Спр. 476. 25 арк.
174. Справа про крадіжку речей і грошей каноніром 3-ї батареї 11-ї артилерійської бригади Ярошенком в мешканців міста Острога Зусьмана і Грінеса 8.11.1871–24.06.1872 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 384. Оп. 4. Спр. 685. 18 арк.
175. Ковельский почтовый экспедитор Юрченко. Изъявление благодарности. Внутренние известия//Русский инвалид. 1818. № 295. (19 декабря). С. 3.
176. Скрипник А. Ю. Селяни Поділля як об'єкт кримінальних зазіхань з боку російських військовослужбовців у ХІХ ст.//Питання аграрної історії України і Росії. зб. наук. пр./редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. С. 65–71.
177. За звинуваченням рядового Петра Залюбича у втечі з військової служби, крадіжках коней і брехливих показах 1865 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 640. Оп. 1. Спр. 1. 137 арк.
178. Справа за обвинуваченням Грабарчука у дезертирстві і крадіжках 27.10.1840–13.03.1841 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-222. Оп. 1. Спр. 267. 12 арк.
179. Справа по крадіжці різних дрібних речей безтерміново-відпускним рядовим села Синева Філіпчуком в мешканців містечка Межиріччя Брейштока, Штірпіса та інших 22.06.1865 –18.12.1868 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 384. Оп. 5. Спр. 741. 25 арк.
180. Справа по скарзі купця Мещерякова на відставного прапорщика Бірона за крадіжку коней і речей в нього 1.11.1859–7.12.1862 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1. 93 арк.
181. О украденных паспорте об отставке и медалях//ПГВ. Объявления и извещения. Часть официальная. Отдел второй (местный). 1840. № 15. (13 апреля). С. 5.

182. Об уворованном билете. Распоряжения губернского начальства//ВГВ. Часть официальная. Отдел второй (местный). 1853. № 8. (21 февраля). С. 4.
183. Об уворованных вещах и письменных видах. Объявления и извещения. Распоряжения губернского начальства//ВГВ. Часть официальная. Отдел второй (местный). 1853. № 25. (20 июня). С. 4.
184. Про опір чинам Житомирської міської поліції та побитті слюсаря Бемеєва відставним поручиком Гонтовським 23.11.1797–27.09.1798 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 165. 12 арк.
185. Наказ Київському цивільному губернатору П. Панкратьєву щодо протидії крадіжкам у Києві 1806 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1407. 9 арк.
186. Справа про крадіжки речей невідомими особами в підпоручика Макеєва Петра 21.12.1843–7.03.1850 р.//Держархів Вінницької області. Ф.Д-391. Оп. 1. Спр. 751. 145 арк.
187. Об отыскании уворованных бумаг//ПГВ. Объявления и извещения. Отдел первый. 1846. № 21. (25 мая). С. 3.
188. Об уворованных вещах и билете. Распоряжения губернского начальства//ВГВ. Часть официальная. Отдел второй (местный). 1854. № 1 (2 января). С. 4.
189. Укази Київського губерньського правління за 1830–1831 рр. Повідомлення про військові дії проти учасників польського повстання 1830 року в Волинській губернії і Радомишльському повіті 23.01.–28.12.1831 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 128. 601 арк.
190. Копії наказів і приписів командуючого військами Київського військового округу про запровадження для учасників польського повстання судів. 6.05.1863–28.12.1864 р.//Держархів Волинської області. Ф. 515. Оп. 1. Спр. 1. 160 арк.
191. 1833. Октября 25. О суждении военным судом купцов и мещан, которые избличены будут в краже казенного воинского имущества//ПСЗРИ-П.

- Т. VIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1834. № 6515. С. 601–602.
192. Рапорт Київського Коменданта полковника Гебеля про крадіжки артилерійських зарядів рядовим 5-ї роти 8-ї гарнізонної артилерійської бригади І. Буровим 6.01.1832 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1880. 5 арк.
193. Укази Київського губернського правління 24.12.1845–15.01.1847 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 210. 285 арк.
194. Про сплату грошей поміщиком Подільської губернії Лінкевича за відправлений йому 18-ю артилерійською бригадою казенний порох для господарських потреб 29.11.1837–18.03.1838 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 146 (1837). Спр. 590. 18 арк.
195. Переписка з Подільським Губернатором про вилучення зброї в населення, про заборону продажу пороху, списки зброї та інше 24.07.1848–6.07.1849 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 3. 63 арк.
196. Про зброю конфісковану в мешканців міста Кам'янця 23.05.–4.12.1853 р.//Там само. Спр. 44. 34 арк.
197. Оголошення рішення Волинської Палати Карного Суду по справі євреїв Цуся Ліхциера і Берка Боруна, відданих до суду за участь у крадіжках в артилерійському цейхгаузі 2.08.–6.08.1859 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 20. 21 арк.
198. Про селян с. Горобенка Станіслава Левкова і Михайла Петрума, звинувачений у придбанні крадених коней в солдата Катеринославського гренадерського полку Тихона Щукіна 22.08.–17.11.1797 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 244. 8 арк.
199. Про солдат Житомирської штатної команди Микиту Жданова, Абрама Лукьянова та інших, звинувачених у крадіжці речей 31.05.–4.08.1799 р.//Там само. Спр. 706. 18 арк.

200. Русская военная сила/под ред. А. Н. Петрова. Москва : Изд-во типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1897. Том. II. 569 с.
201. Шильдер Н. К. Русская армия в год смерти Екатерины II. Состав и устройство русской армии//Русская старина. Год XXVI. Т. LXXXIII. Вып. 4. Санкт-Петербург : Тип. тов-ва Общественная польза, 1895. С. 152.
202. 1807. Июня 27. О запрещении Комиссариатским и Провиантским Чиновникам носить общий армейский мундир//ПСЗРИ-1. Т. XXIX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 22542. С. 1208–1209.
203. Бок Карл, интендант – оправдания по обвинению его в плохом снабжении войск и увольнении со службы 22.03.1793–29.03.1794 г.//РГАДА. Ф. 193. Оп. 1. Д. 122. 6 л.
204. Про арешт і передачу до військового суду казначея Київської комісаріатської комісії Наумова за привласнення казенних грошей. 1.11.1827–18.09.1828 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 46. 21 арк.
205. Предписание М. Кутузова киевскому коменданту генерал-майору Массе об аресте комиссионера Дембровского 10.02.1808 г.//РГВИА. Ф. 14209. Оп. 16. Св. 53. Д. 54. 8 л.
206. Циркуляр Департаменту Господарського від 28 грудня 1834 г., про вживання заходів щодо недопущення зловживань під час заготівлі і постачання провіанту і фуражу для Військового відомства 28.12.834–3.06.1835 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 770 (1810–1912). Спр. 10. 374 арк.
207. Рапорт слідчої комісії військового суду над підпоручиком Михайловим 16.10.–30.12.1817 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-391. Оп. 3. Спр. 33. 14 арк.
208. Книга Указів Урядового Сенату за 1798 рік. 1799 р.//Держархів Хмельницької області, Ф. 227. Оп. 1. Т. 1. Спр. 28. 581 арк.
209. Циркуляр Департаменту Господарського від 28 грудня 1834 г., про вживання заходів щодо недопущення зловживань під час заготівлі і

- постачання провіанту і фуражу для Військового відомства 28.12.1834–3.06.1835 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 770 (1810–1912). Спр. 10. 374 арк.
210. Объявления. Часть официальная//КГВ. 1838. Приложение. К № 2 (14 января). С. 5.
211. Объявления. Часть официальная//КГВ. 1838. Приложение К № 5 (4 февраля). С. 5.
212. Укази, циркуляри і приписи Волинського губернського правління 2.01.–26.12.1841 р.//Держархів Волинської області. Ф. 229. Спр. 31. 73 арк.
213. Укази Волинського губернського правління за 1860–1862 рр. 28.12.1860–2.01.1862 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 370. Оп. 3. Спр. 3. 349 арк.
214. Справа про чиновників і купців, що привласнили казенні кошти у військовий час 30.01.–23.02.1860 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 715. Оп. 3. Спр. 172. 2 арк.
215. За звинуваченням рядового Ігнатія Ігнат'єва в пограбуванні Зеймана Самельзака 11.03.–4.10.1867 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 636. Оп. 1. Спр. 1. 244 арк.
216. За звинуваченням рядових Надоїмця Іллі, Кравченка Наума, Латика Харитона, Рябіна Нікіфора у пограбуванні селянина Скуляка Олексія 3.06.1865–26.04.1870 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 639. Оп. 1. Спр. 1. 209 арк.
217. Справа по пограбуванню в Кирилівському лісі двома невідомими солдатами мешканця міста Дубно Клейнера 18.01.–26.06.1860 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 370. Оп. 3. Спр. 698. 73 арк.
218. Перечень происшествий по Подольской губернии за вторую половину декабря месяца 1868 года.//ПГВ. Отдел второй (местный). 1869. № 8. (15 февраля). С. 6.
219. Справа про насильницьке виселення мешканців с. Ходосовки з власних будинків офіцерами 15-ї артилерійської бригади, про квартирування військ 1828 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 242. 2 арк.

220. Слідство по справі про грабежі і вбивства у 1850 році. Рапорти повітових слідчих і чиновників по особливим дорученням 17.01.–16.03.1854 р.// Держархів Хмельницької області. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 2. 426 арк.
221. Справа по скарзі київського купця М. Давидова на капітана Троїцького піхотного полку Котлярова за завдання побоїв і самовільне заселення до його будинку 1830 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 550. 11 арк.
222. Справа по конфіскації військовослужбовцями в мешканців Липовецького повіту їстівних запасів і грабунок домів 21.06.–10.07.1831 р.//Там само. Спр. 808. 9 арк.
223. По скарзі поміщиці Таращанського повіту Київської губернії Красовської на свого брата поміщика Якубовського і офіцерів 36-го егерського полку 8.08.–6.10.1829 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 50. 16 арк.
224. Справа з питань забезпечення військ продовольством і фуражем. 1798 р.// Держархів Київської області. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 747. 10 арк.
225. Справа про збитки спричинені пожежею через підпал сінокісної трави 6.07.–9.07.1806 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 16. 5 арк.
226. Справа по обвинуваченню лісничого Сушичанської волості Волелудського в нанесенні побоїв відставному солдату Белецькому Борису 12.01.1842–13.12.1843 р.//Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 663. 46 арк.
227. Справа за обвинуваченням відставного солдата Антощука Івана у погрозах позбавити життя лісничого Рутковського 30.03.1864–15.01.1870 р.// Держархів Вінницької області. Ф. Д-222. Оп. 1. Спр. 400. 30 арк.
228. Справа за звинуваченням відставного рядового Заїна Йосипа у підпалі трактової корчми 2.07.–2.12.1870 р.//Там само. Спр. 628. 48 арк.
229. Справа по обвинуваченню рядового І. Борейчука в пожежі, що сталася в селі Гнойнище на даху сараю селянина Нестерука 18.02.1965–27.07.1872 р.// Держархів Рівненської області. Ф. 22. Оп. 2. Спр. 596. 7 арк.

230. Енциклопедія історії України: Т. 4. Ка – Ком/редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2007. 528 с. іл.
231. Смоктий А. Кармелюк//Киевская старина. Год первый. Том IV. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. С. 183–185.
232. Донесення Миколі І, рапорти городничих і переписка з Київським губернським правлінням про придушення польського повстання в Київській губернії. Нариси дій військ 1831 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 806. 341 арк.
233. Об отыскании//КГВ. Особая статья. 1838. № 21. (28 мая). С. 4.
234. Об отыскании разных лиц. Объявления и извещения. Часть официальная. Отдел второй (местный)//ПГВ. 1840. № 20 (18 мая). С. 3.
235. Справа за обвинуваченням військового дезертира Бодіора у вбивстві селянина 20.01.1844–28.10.1846 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-391. Оп. 4. Спр. 17. 120 арк.
236. Справа за звинуваченням у грабежах Бронштейна Д., Венгирмана Хаима та інших 13.06.1853–16.01.1854 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1. 539 арк.
237. Справа про розслідування причин розбійного нападу на рядового Шиля 29.09.1860–20.03.1868 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-473. Оп. 2. Спр. 204. 190 арк.
238. За звинуваченням Гелерія Горського, Антона Ляхова, Григорія Мазура та інших у втечі з військової служби і крадіжках коней 6.12.1857–28.09.1862 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 642. Оп. 1. Спр. 1. 934 арк.
239. За звинуваченням безтерміново-відпускного рядового Березова Кліма і селян Поліщука Феодосія, Шевчишина Парфірія у нападі на будинок Краєвського Франца 25.11.1865–28.11.1868 р.//Там само. Спр. 6. 96 арк.

240. Справа про вбивство селянина села Завизова Данила Гудия селянами того ж села і рядовими солдатами з невідомих причин 1.10.1819–13.07.1826 р.// Держархів Рівненської області. Ф. 384. Оп. 4. Спр. 522. 207 арк.
241. Объявления. Часть официальная//КГВ. 1838. Приложение. К № 3 (21 января). – С. 6.
242. О прекращении сыска//ПГВ. Объявления и извещения. Постановления губернского начальства. Часть официальная. Отдел второй (местный). 1840. № 36 (7 сентября). С. 3.
243. Донесення Миколі І, рапорти городничих і переписка з Київським губернським правлінням про придушення польського повстання в Київській губернії. Нариси дій військ 1831 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 806. 341 арк.
244. Западные окраины Российской империи/науч. ред. М. Долбилов, А. Миллер. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 608 с., ил.
245. Чичерин Б. Воспоминания. В 2-х тт. Москва: Изд-во им. Сабашниковых, 2010. Т. 1. 496 с.//Библиоклуб: електронна бібліотека URL: <http://www.biblioclub.ru/index.php?page=book&id=226585> (дата звернення: 07.03.2016).
246. Геллер М. Я. История Российской империи : в двух томах. Москва : МИК, 2001. Т. 2. 536 с.
247. Про орендного власника с. Глининці Пржевлецького, у полі якого знайдено 18 пік 15.08.1863 – 16.09.1864 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 656. Оп. 1. Спр. 2. 23 арк.
248. Укази Київського губернського правління за 1830-1831 рр. Повідомлення про військові дії проти учасників польського повстання 1830 року в Волинській губернії і Радомишльському повіті 23.01.–28.12.1831 р.// Держархів Житомирської області. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 128. 601 арк.

249. Про відведення приміщення на Польських фільварках для Військово-слідчої і Військо-судової комісій з меблями 5.06.1863–17.07.1864 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 124. 64 арк.
250. Айрапетов О. Р. Царство Польское в политике империи в 1863–1864 гг.//Русский сборник/ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва: Модест Колеров, 2013. Том XV. С. 21.
251. Словник української мови в 11 т. / АН УРСР; Інститут мовознавства; ред. І. К. Білодід. Т. 4. АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка, 1970–1980. 840 с.
252. Бармак М. В. Генерал-губернатор в системі управління Правобережною Україною//Сторінки історії: зб. наук. праць. Київ: ІВЦ. Вид-во „Політехніка”, 2006. Вип. 22. С. 18–25.
253. Переписка з Київською комісаріатською комісією, штабами армій та іншими установами, про добові кошти 28.06.1863–7.11.1864 р.//Держархів Волинської області. Ф. 515. Оп. 1. Спр. 5. 24 арк.
254. Копії наказів начальників військових частин, приписи і повідомлення по призначенню офіцерів до складу комісії 13.06.1863–7.02.1864 р.//Держархів Волинської області. Ф. 516. Оп. 1. Спр. 2. 57 арк.
255. 1863. Января 15. О объявлении пограничных с Царством Польским уездов Западных губерний на военном положении и о том. Чтобы, в случае появления шаек мятежников, судить захваченных с оружием по полевым военным законам//ПСЗРИ-II. Т. XXXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1866. № 39169. С. 67.
256. Наказ військового міністра про скасування покарань шпіцрутенами, накази і приписи командуючого КВО 13.01.1863–14.07.1864 р.//Держархів Волинської області. Ф. 516. Оп. 1. Спр. 1. 37 арк.
257. Переписка з Подільським Губернатором про затримання учасників польського повстання 26.12.1863–19.11.1865 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 634. Оп. 1. Спр. 3. 298 арк.

258. Копії наказів і приписів командуючого військами Київського військового округу про запровадження для учасників польського повстання судів. 6.05.1863–28.12.1864 р.//Держархів Волинської області. Ф. 515. Оп. 1. Спр. 1. 160 арк.
259. Яновський М. Сироти Речі Посполитої. Від станового суспільства до сучасних націй 1795–1918//Польща – нарис історії/за ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича; пер. з польськ. І. Сварника. Інститут національної пам'яті, Комісія переслідування злочинів проти польського народу. Варшава, 2015. С. 193–225.
260. Про арешт і висилку на каторгу до Сибіру підпоручика Водзінського Ф., Баньковського П. та інших за агітацію проти існуючого ладу 23.12.1863–10.07.1864 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 656. Оп. 1. Спр. 8. 29 арк.
261. Малыгин М. Как в русской армии с „зеленым змием” боролись//Трезвение: электронный журн. URL: <http://nepsis.ru/trezvenie/iz-istorii/150-kak-v-russkoj-armii-s-lzelenym-zmiemr-borolis.html> (дата звернення: 17.09.2015).
262. Справа по рапорту Подільського губернського правління щодо заготівлі вина для забезпечення нижніх чинів Дунайської флотилії 1834 р.//ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 66. (1834). Спр. 89. 27 арк.
263. Укази Київського губернського правління 24.12.1845–15.01.1847 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 210. 285 арк.
264. Молчанов В. Б. Кримська війна 1853–1856 рр. : український рахунок // Крим від античності до сьогодення : Історичні студії/відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 347–366.
265. Справа за звинуваченням унтер-офіцера Тамонського в нанесенні служниці корчми побоїв, що призвели до її смерті 1844 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-546. Оп. 2. Спр 12. 73 арк.
266. Орлик В. М. Питні збори в українських губерніях Російської імперії у першій чверті XIX ст.//Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб.

- наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України, 2005. Вип. ІХ. 332 с.
267. По обвинуваченню солдата Кірила Купріяна у вбивстві рекрутки Нечипорової Афії 8.12.1835–2.06.1837 р.//Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 359. 34 арк.
268. 1844. Ноября 7. О мерах наказания за преступления нижних воинских чинов, имеющих за службу и похвальные подвиги знаки отличий//ПСЗРИ- II. Т. XIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1845. № 18408. С. 757–758.
269. Справа відставного фельдфебеля Ісаєва Івана про завдання тілесних ушкоджень його дружині Юстині і сільському старості Подоляку 6.04. 1860–16.05.1864 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-473. Оп. 1. Спр. 928. 154 арк.
270. Справа по обвинуваченню відставного солдата Василя Породнійчука у вбивстві своєї матері Марти в селі Дулібасі 8.02.–14.12.1829 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 44. 69 арк.
271. Повідомлення командира Київського батальйону внутрішньої сторожі від 27 червня 1864 р. про побиття солдатом Барадимом своєї дружини. 27.06.1864 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 907. Оп. 1. Спр. 3. 3 арк.
272. Справа за звинуваченням рядових Станіслава Данілова, Павла Кірилова, Моїсея Ігнат'єва, Устима Квасюка у вбивстві селян Ігнатія і Магдалини Бистрицьких 18.07.–9.10.1863 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 635. Оп. 1. Спр. 1. 141 арк.
273. За звинуваченням рядових Станіслава Данілова, Павла Кірилова, Моїсея Ігнат'єва, Устима Квасюка і Сидора Гендрикова у вбивстві селян Ігнатія і Магдалини Бистрицьких та напад на Ходацьку трактову корчму. 7.10.–26.10.1863 р.//Там само. Спр. 3. 152 арк.

274. Справа за обвинуваченням відставного рядового Сулімова Павла у вбивстві невідомої жінки 12.04.1863–22.03.1871 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-222. Оп. 1. Спр. 403. 63 арк.
275. 1851. Июля 30. О порядке решения следственных дел, по коим падает на нижних воинских чинов подозрение в совершении ими преступлений и проступков маловажных//ПСЗРИ-II. Т. XXVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц. 1852. № 25455. С. 578–579.
276. Свод Законов Российской империи/под ред. Добровольского. Изд. 2-е. Кн.1. Санкт-Петербург : Изд. Юридического книжного магазина И. И. Зубкова под фирмою „Законоведение”, 1913. Т.1. 249 с.
277. 1830. Сентября 7. О порядке производства следствий о насильственной и скоропостижной смерти нижних воинских чинов//ПСЗРИ-II. Т. V. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1831. № 3898. С. 17.
278. Объявления. О мертвых телах//КГВ. Отдел первый (общий). Часть официальная. 1853. № 3 (17 января). С. 4.
279. Объявления. О найденном мертвом теле//КГВ. Часть официальная. Отдел первый (общий). 1853. № 26. (27 июня). С. 4.
280. Справа по самогубству солдата Кременчуцького піхотного полку Смірнова Андріяна, що перебував на квартирі в містечку Крупець. 7.10.1863–5.03.1864 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 370. Оп. 3. Спр. 533. 29 арк.
281. Справа по висловлюванню відставного солдата Костюка серед селян села Слобідки, щодо несплати селянами викупних платежів 9.03.1866–7.05.1869 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 384. Оп. 4. Спр. 24. 53 арк.
282. Справа по обвинуваченню рядового Вахновського у підбурюванні селян містечка Турійська до непокори владі 17.10.1847–6.09.1849 р.//Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 988. 78 арк.
283. Справа за обвинуваченням відставного солдата Поленківського Онуфрія і селянина Берези Йосипа у підбурюванні селян до не підписання Статутних

- грамот 3.03.1862–4.05.1863 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-473. Оп. 1. Спр. 619. 90 арк.
284. Справа по обвинуваченню відставного солдата Вознюка О. в тлумаченні селянам села Нової Греблі пунктів Положення 19 лютого 1861 р. щодо продовження робіт на поміщика після скасування кріпосного права 12.03.1861–7.01.1862 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 601. Оп. 1. Спр. 1379. 51 арк.
285. Справа про тлумачення Положення 19 лютого 1861 р. про визволення селян від кріпацької залежності відставним рядовим Федотовим С. селянам села Губчина 4.03.– 31.08.1861 р.//Там само. Спр. 1380. 37 арк.
286. Справа по агітації відставним рядовим Алєйніковим Христофором селян села Буші і села Мости до не підписання Статутних грамот 15.03.1863–24.06.1864 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 370. Оп. 3. Спр. 27. 78 арк.
287. Справа за обвинуваченням відставного солдата Іщука у підбурюванні селян до непокори сільській владі і нанесення тілесних ушкоджень старості 1863–1868 рр.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-473. Оп. 1. Спр. 621. 35 арк.
288. Справа за обвинуваченням відставного унтер-офіцера Малькова у підбурюванні селян містечка Немирова до не підписання вироку на обрання повірених 29.11.1865–27.04.1868 р.//Там само. Спр. 629. 76 арк.
289. Справа на поручика Варциловського Йосипа, засудженого за брехливий донос на приходського священика містечка Куніва Рубановича, який нібито публічно зневажав царя Миколу I. 29.03.1850–27.10.1853 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 78. 439 арк.
290. Буйство и неповиновение. Перечень происшествий по Подольской губернии за август месяц 1869 г.//ПГВ. Часть неофициальная. Отдел второй (местный). 1869. № 37. (13 сентября). С. 6.
291. Справа про побиття міського голови Нікітенка прапорщиком Платоновим 20.05.–28.06.1820 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 59. 5 арк.

292. Бобровский П. О. Военное право в России при Петре Великом : Ч. 2. Вып. 3. Москва: Книга по Требованию, 2011. 465 с.
293. Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Том V. Санкт-Петербург: В тип. штаба военно-учебных заведений, 1854. 673 с.
294. Богданов Л. П. Русская армия в 1812 году : Организация, управление, вооружение. Москва: Воениздат, 1979. 172 с.
295. Бегунова А. И. Путь через века. Фрагменты истории войска российского в очерках, живописи, рисунках, свидетельствах участников событий и очевидцев. Москва: Молодая гвардия, 1988. 303 с.
296. Военная энциклопедия. Т. XVIII. Паукер-Порт-Артур/под ред. К. И. Величко, В. О. Новицкого. Москва: Тип-я т-ва И. Д. Сытина, 1915. 358 с.
297. Stier E. Fahnenflucht und unerlaubte Entfernung. 1905. S. 47–49.
298. Чечулин Н.Д. Государи из дома Романовых (1613–1913). Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1913. Второй том. С. 152.
299. Отношение П. И. Багратиона М. Б. Барклаю де Толли о положении Второй Западной армии. 29 апреля 1812 г. //РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 35056. 164 л.
300. Карпов А. К. Записки//Двенадцатый год. В воспоминаниях и переписке современников. сб. сост. В. В. Каллаш. Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. 279 с.
301. Рапорт М. Кутузова Александру I о злоупотреблениях шефа Конно-Татарского полка подполковника Улана-Полянского 3.06.1806 г.// РГВИА. Ф. 26. Оп. 1. Д. 313. 5 л.
302. Апушкин В. А. Исторический очерк службы батарей 23-й Артиллерийской бригады. 1851–1895 гг. Санкт-Петербург: Тип. С. В. Волпянского, 1896. 356 с.
303. Довнар-Запольский М. В. Обзор новейшей русской истории. Киев: Тип-я И. И. Чоколова, 1912. Том 1. 428 с.

304. Федоров В. А. Солдатское движение в годы декабристов (1816–1825). Москва: Изд-во МГУ, 1963. 206 с.
305. Левицкий О. Тревожные годы. Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и юго-западного края в 1811–1812 гг.//Киевская старина. Год десятый. Т. XXXV. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новичкого, 1891. 595 с.
306. Корнилов В. А. Рекрутская повинность и внутреннее состояние русской армии в первой половине XIX века//Вестник МГПУ. Серия Исторические науки. № 1 (22). 2008. С. 8–24.
307. Назарян Е. А. Дезертирство в русской армии : мотивы и обстоятельства// Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – Можайск, 2012. 432 с.
308. Скрипник А. Ю. Боротьба з дезертирством у російських військах на Правобережній Україні в середині XIX ст.//Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка Історичні студії суспільного прогресу/ред. кол.: Курок О. І. (гол.), Гирич Я. М. (заст. гол. ред), Крижанівський В. М., Чумаченко О. А. (відп. ред.). Глухів: РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2015. Вип. 3. С. 18–27.
309. Jabłoński H. Międzynarodowe znaczenie polskich walk narodowowyzwoleńczych XVIII i XIX w. Warszawa: PWN, 1978. S. 138.
310. Рапорт Сената Катерине II о поимке и о возвращении беглых солдат и унтер-офицеров в воинские команды 1795 г.//РГАДА. Ф. 168. Оп. 1. Д. 208. 2 л.
311. История 4-го Лейб-Драгунскаго Псковскаго Ея Величества полка 1701–1883 г./сост. кн. Е. П. Урусов. Изд. II. Санкт-Петербург: Типо-Литография А. М. Вольфа, 1886. 525 с.
312. 1812. Марта 12. О правилах взыскания и наказания за укрывательство дезертиров и о произвождении и решении дел сего рода без очереди// ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25029. С. 217–218.

313. 1799. Февраля 23. О распределении беглых солдат укоренившихся в Киевской Губернии//ПСЗРИ-1. Т. XXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18870. С. 573.
314. Справа по указу Брацлавського намісницького правління про заборону надавати притулок біглим селянам, солдатам та іншим особам, що не мають письмових документів 1796 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-675. Оп. 1. Спр. 23. 22 арк.
315. Укази Імператора про розшук біглих солдат, кріпосних селян і втікачів церковнослужителів 14.03.1799–12.12.1800 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 660. Оп. 1. Т. 1. Спр. 166. 154 арк.
316. Про посесора села Козине Юзифовича, звинуваченого у переховуванні біглого солдата і записі його до ревізьких сказок 17.06.–8.11.1798 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 358. 4 арк.
317. 1797. Ноября 15. О штрафе и пене за укрывательство и водворение военных дезертиров//ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18244. С. 799.
318. Указ Киевского губернского правления Черкасскому нижнему земскому суду о взыскании с крестьян местечка Смелы дополнительного рекрута за укрывательство беглого солдата Михайлова А. 13.05.1798 г.//РГАДА. Ф. 1453. Оп. 1. Д. 64. 8 л.
319. Справа про переховування селянами села Очеретки втікача рекрута Войтківа Івана 1801 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-546. Оп. 3. Спр. 1. 16 арк.
320. Про переховування селянином с. Києнки Новоградволинського повіту Муляром, біглого рекрута Омельнюка 30.06.–10.10.1797 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 117. 7 арк.
321. 1800. Генваря 8. О взносе полицейских исследований, о причившихся держателях дезертиров, с мнениями прямо в Губернское правление//

- ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19241. С. 3–4.
322. Про звільнення з-під арешту усіх нижніх військових чинів 3.03.1797 р.// Держархів Житомирської області. Ф. 324. Оп. 1. Спр. 17. 16 арк.
323. Архив Государственного Совета. Том четвертый. Царствование Императора Александра I-го. (с 1810 по 19 ноября 1825 г.). Журналы по делам Департамента государственной экономии. Часть первая. По Гражданскому Отделению. 1818–1820 гг. Санкт-Петербург: В тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1881. 1872 с.
324. 1812. Марта 12. О правилах взыскания и наказания за укрывательство дезертиров и о производстве и решении дел сего рода без очереди// ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц. 1830. № 25029. С. 217–218.
325. Переписка з Київською духовною дікастерією про переховування Михайлівським монастирем біглого рекрута 1.01.1801–4.10.1802 р.// Держархів Черкаської області. Ф. 660. Оп. 1. Т. 1. Спр. 228. 11 арк.
326. Переписка з командуванням військових поселень про переховування священниками біглих солдат 6.02.1828–17.02.1829 р.//Там само. Спр. 1018. 16 арк.
327. Справа про переховування біглого рекрута Тарасюка Д. священником Бобровським 5.02.–19.11.1840 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 601. Оп. 1. Спр. 549. 49 арк.
328. Донесение земского исправника Владимирского повета Волынской губернии Фафиуса Волынскому гражданскому губернатору о побегах нижних чинов татарских полков в герцогство Варшавское, задержании польскими властями русских частных судов, прекращении сообщения с Россией со стороны герцогства Варшавского, ожидании прибытия в герцогство австрийских войск и др. 01.06.1812 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 35076. 43 л.

329. 1798. Декабря 20. О денежном награждении за отыскание каждого беглого// ПСЗРИ-1. Т. XXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18784. С. 484–485.
330. 1800. Февраля 9. О даче за привод дезертиров к Земскому Начальству в награждение по 10 рублей с каждого человека//ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19270. С. 33–35.
331. 1833. Сентября 26. О награждении нижних воинских чинов за поимку беглых//ПСЗРИ-II. Т. VIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1834. № 6437. С. 525–526.
332. 1837. Октября 28. О выдаче награды линейным регулярным войскам за поимку ими на границе беглых//ПСЗРИ-II. Т. XII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1838. № 10613. С. 810–811.
333. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.) : зб. док./автори-упорядники, передмова, коментарі Ю. С. Земський, В. В. Дячок. Хмельницький : ХНУ, 2007. 127 с.
334. Справа по обвинуваченню Прокоф'єва Семена у дезертирстві 22.03.–25.06.1837 р.//Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 426. 28 арк.
335. Справа на затриманого ямщиком Острожської поштової станції невідомого чоловіка в солдатській шинелі, що назвався селянином Максимом Антоновим 26.05.1848–23.05.1850 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 22. Оп. 2. Спр. 207. 101 арк.
336. 1805. Июля 27. Об отсылке являющихся из бегов военнослужащих в ближайшие полки и батальоны и о производстве при оных следствий и судов над ними, по воинскому порядку, без отлагательства//ПСЗРИ-1. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21844. С. 1134.
337. За звинуваченням безтерміново-відпускного рядового Березова Кліма і селян Поліщука Феодосія, Шевчишина Парфiрія у нападі на будинок

- Краєвського Франца 25.11.1865–28.11.1868 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 642. Оп. 1. Спр. 6. 96 арк.
338. Отношение П. И.Багратиона М. Б. Барклаю де Толли о расположении сил Третьей армии и взаимодействии ее со Второй армией 24.06.1812 г.//РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 3507а. 20 л.
339. Про вбивство шляхтичем Булаєвським і Марциною Крульковською священника Рижського піхотного полку Івана Буримовича 24.11.1796–16.08.1797 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 79. 142 арк.
340. Приказы по армиям военного министра и главнокомандующего генерал-фельдмаршала Барклая де Толли 29.01.1810–11.04.1814 г.//РГАДА. Ф. 1261. Оп. 1. Д. 1982. 43 л.
341. Справа по указу Брацлавського намісницького правління про розшук втікача з казенними грішми, секунд-майора Катеринославського гренадерського полку Марковського за 1796 р. 1797 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-533. Оп. 2. Спр. 37. 8 арк.
342. Про чиновників Радзивилівської прикордонної митниці Федоровича, Козлова і Криштановського, звинувачених в пропуску через державний кордон майора Морковського, який вкрав казенні гроші 4.11.–17.12.1798 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 548. 9 арк.
343. Переписка з Київською духовною дікастерією про позбавлення прав дворянства офіцерів, що втекли з армії 9.03.–16.03.1801 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 660. Оп. 1. Т. 1. Спр. 229. 3 арк.
344. 1801. Ноябрь 9. Об определении в полки выходящих в Россию Австрийских военных дезертиров//ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 20049. С. 882.
345. Переписка і розпорядження Подільського Губернатора про порядок утримання австрійських дезертирів, що перейшли кордон 11.02.–

- 23.12.1855 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 96. 38 арк.
346. Ведомость больных, умерших и бежавших военнослужащих 2-й Западной армии за февраль 1812 г. 31.03.1812 г.//РГВИА. Ф. 103. Оп. 3. Д. 384. 11 л.
347. Предписание М. Кутузова Военному суду при Молдавской армии о производстве суда над доставленными Австрийским правительством дезертирами 8.06.1808 г.//РГВИА. Ф. 14209. Оп. 16. Св. 53. Д. 2 е. 15 л.
348. Справа по розслідуванню неправильного зарахування військового дезертира Качули Нікона до списків селян села Бруховичи поміщика Чернецького Яна 7.08.1839–25.10.1850 р.//Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 504. 203 арк.
349. Николаев Е.П. История 50-го пехотнаго Белостокскаго Его Высочества Герцога Саксен Альтенбургскаго полка 1807–1907 гг. Санкт-Петербург: Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1907. С. 98.
350. Про переховування князем Сангушком біглою солдата Вороніжського гусарського полку Андрія Бурдякова 14.12.–20.12.1798 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 350. 25 арк.
351. Справа по обвинуваченню поміщика Комаризького Михайла в переховуванні військового дезертира Чумака Івана, він же Муха 17.06.1840–1.09.1866 р.//Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 526. 331 арк.
352. 1821. Генваря 31. О дезертирах и укрывателях оных//ПСЗРИ-1. Т. XL. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. Общее приложение к томам Полного Собрания Законов. К Тому XXXVII. № 28537. С. 126–127.
353. 1826. Июля 11. Об отправлении наказанных за четвертый побег, в крепостную работу для определения в военно-арестантские роты//ПСЗРИ-II. Т. I. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 459. С. 686.

354. 1830. Сентября 16. Об отсылке нижних чинов после первого побега в ближайшие полки по роду войск, в коих служили до онаго//ПСЗРИ-II. Т. V. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1831. № 3926. С. 45.
355. 1831. Августа 12. О порядке требования справок о нижних Воинских чинах, пойманных или явившихся их бегов//ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц. 1832. № 4757. С. 757–758.
356. Скрипник А. Ю. Репрессивные меры российских органов власти в отношении солдат-дезертиров и населения Правобережной Украины в первой половине XIX в.//Ученые аписки УО „ВГУ им. П.М. Машерова”: сб. науч. трудов. Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 2014. Т. 18. С. 82–91.
357. Справа по затриманню волоцюги Шаповалова Петра, засудженого за дезертирство з царського війська 29.06.1851–15.04.1853 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 84. 100 арк.
358. Справа за обвинуваченням міщанина Кориловського про переховування військового дезертира Поліщука Корнія 4.04.1858–25.02.1866 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-222. Оп. 1. Спр. 275. 234 арк.
359. По справі арештантів Гуцалова і Ожаровського, що виявилися дезертирами 23.05.1851–12.05.1853 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 12. 32 арк.
360. Справа по обвинуваченню Васільєва Михайла у дезертирстві і неправдивих свідченнях 22.10.1853–8.06.1854 р.//Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 1346. 36 арк.
361. 1838. Ноября 24. О нижних чинах, показавших себя в побеге бродягами// ПСЗРИ-II. Т. XIII. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1839. № 11769. С. 334–335.
362. Справа по розслідуванню зниклого військового кантоніста Кожичука Власа 25.12.1838–5.10.1845 р.//Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 458. 129 арк.

363. Мациевич Л. С. Сын Суворова//Исторический вестник. Год первый. Том I. Санкт-Петербург : Тип. А. С. Суворина, 1880. С. 348.
364. Про селян села Ракове, Івана і Демида Оніщуків та їх синів Павла і Кліма, звинувачених в переховуванні біглих солдат 22.06.1798–24.03.1799 р.// Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 349. 39 арк.
365. Журнал министерства внутренних дел. 1829. Книжка третья. Санкт-Петербург: В Тип. Н. Греча, 1829. 626 с.
366. 1831. Июня 28. Высочайше утвержденный Устав Рекрутский//ПСЗРИ-П. Т. VI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4677. С. 539–541.
367. О привлечении к ответственности дезертиров и лиц, способствовавших им укрываться от военной службы 1797–1831 г.//РГИА. Ф. 1329. Оп. 4. Д. 325. 79 л.
368. 1827. Ноября 16. О наказаниях за придержательство беглых//ПСЗРИ-П. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 1540. С. 984–985.
369. Скрипник А. Ю. Російська мілітаризація Київщини у XVIII ст.//Регіональна історія України. зб. наук. статей/гол. ред. В. Смолій; відп. ред. Я. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України. 2014. Вип. 8. С. 131–143.
370. 1832. Декабря 22. О мерах по искоренению пристанодержательства беглых солдат//ПСЗРИ-П. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1833. № 5843. С. 916–917.
371. Справа про втечу чотирьох польських солдат з Охотського піхотного полку 12.08.1832–16.01.1833 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 384. Оп. 5. Спр. 994. 43 арк.
372. Бармак М. В. Посада генерал-губернатора в системі державної служби Російської імперії (Київське генерал-губернаторство)//Актуальні проблеми державного управління. зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2005. Вип. 3 (21). С. 42–53.

373. Переписка з поліцією про заборону духівництву утримувати осіб без паспортів 19.03.–18.05.1834 р.//Держархів Черкаської області. Ф. 660. Оп. 1. Т. 1. Спр. 1171. 21 арк.
374. Рапорт Київського Коменданта полковника Гебеля про езекуцію рядового пересувної інвалідної роти Я. Шарнацького за втечу і пиятство. 1835 р.//ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1883. 5 арк.
375. 1834. Января 27. О мерах к искоренению бродяжничества и пристанодержательства беглых в Западных Губерниях//ПСЗРИ-П. Т. IX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1835. № 6733. С. 56.
376. Укази Волинського губернського правління 20.01.–10.12.1842 р.//Держархів Волинської області. Ф. 229. Спр. 44. 60 арк.
377. 1841. Апреля 16. О всемилостивейшее дарованных милостях и облегчениях по случаю бракосочетания Его Императорского Высочества, Государя Наследника, Царевича и Великого Князя Александра Николаевича//ПСЗРИ-П. Т. XVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1842. № 14460. С. 308–313.
378. 1841. Августа 8. О прощении воинских чинов, которые добровольно явятся из бегов или отлучек, в определенное манифестом 16 апреля сего года сроки //Там само. № 14784. С. 787–788.
379. Ерошкин Н. П. Крепостническое самодержавие и его политические институты (первая половина XIX в.). Москва: Наука, 1981. 252 с.
380. Варун-Секрет И. Л. Воспоминания о службе в армии (1823–1860 гг.)//Русская старина. Год десятый. Т. XXV. Вып. 5. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1879. 798 с.
381. Генерал-от-инфантерии Иван Никитич Скобелев//Жизнеописания русских военных деятелей/под ред. Вс. Мамышева. Выпуск первый. Санкт-Петербург: Издал В. Березовский, 1885. Том 1. С. 78–79.

382. 1843. Мая 11. О ограничении взыскания с ближайших воинских начальников за каждого бежавшего солдата, пополнением снесенных вещей //ПСЗРИ-II. Т. XVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1844. № 16834. С. 306.
383. Введенский Г. Э. Пять веков русского военного мундира. Санкт-Петербург: Атлант, 2005. 336 с.
384. Справа за обвинуваченням Рябикіна і Попова у дезертирстві 18.08.1863–14.04.1869 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-222. Оп. 1. Спр. 290. 33 арк.
385. 1843. Января 16. О мерах для отвращения побега нижних чинов//ПСЗРИ-II. Т. XVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1844. № 16455. С. 27–30.
386. 1844. Апреля 6. О дополнении к правилам о мерах к прекращению побегов нижних чинов в войсках//ПСЗРИ-II. Т. XIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1845. № 17805. С. 240–243.
387. Справа за звинуваченням в дезертирстві солдата Малиновського і переховування його різними особами 1841 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-546. Оп. 2. Спр. 10. 5 арк.
388. 1846. Октября 15. О порядке распределения нижних чинов пойманных их бегов//ПСЗРИ-II. Т. XXI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1847. № 20520. С. 342–343.
389. 1846. Ноября 16. О наградах за прекращение побегов нижних чинов//Там само. 1847. № 20615. С. 408–410.
390. Эвальд А. В. Как я командовал ротой//Отечественные записки. Том СХLI. Санкт-Петербург: В тип. И. И. Глазунова, 1862. 606 с.
391. 1850. Августа 9. О распределении в войска порочных нижних чинов гвардейской кавалерии и пехоты и трех гренадерских дивизий//ПСЗРИ-II. Т. XXV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1851. № 24390. С. 678.

392. Скрипник А. Ю. Боротьба з дезертирством у російських військах на Правобережній Україні в середині XIX ст.//Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка Історичні студії суспільного прогресу/ред. кол.: Курок О. І. (гол.), Гирич Я. М. (заст. гол. ред), Крижанівський В. М., Чумаченко О. А. (відп. ред.). Глухів: РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2015. Вип. 3. С. 18–27.
393. Veugau D. Militar und Gesellschaft im vorrevolutionaren Russland. Gologne: 1984. 504 s.
394. Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов//Всепопданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1858 год и о видах к усовершенствованию разных частей министерства. Представлен Государю Императору в Декабре 1859 года. Санкт-Петербург: В Военной Типографии, 1861. 387 с.
395. Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов//Всепопданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1860 год. Санкт-Петербург: В Военной Типографии, 1863. 387 с.
396. Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов//Всепопданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1861 год. Представлен Государю Императору 1-го Января 1863 года. Санкт-Петербург: В Типографии Ю. А. Бокрама, 1863. 443 с.
397. По Высочайшему повелению//ВГВ. Часть официальная. 1841. № 27 (5 июля). С. 1.
398. 1852. Июня 16. О мере наказания нижних чинов за побегии//ПСЗРИ-II. Т. XXVII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1853. № 26376. С. 415.

399. Справа за звинуваченням в дезертирстві солдата Малиновського і переховування його різними особами 1841 р.//Держархів Вінницької області. Ф. Д-546. Оп. 2. Спр. 10. 5 арк.
400. Справа по євреях засуджених за переховування від рекрутства, за крадіжку 50 рублів сріблом в відставного підполковника Витковського та інше. 10.10.–15.10.1846 р.//Держархів Рівненської області. Ф. 567. Оп. 2. Спр. 41. 4 арк.
401. Про селянина села Хотищева Примака, що звинувачений у крадіжці грошей в солдата Василя Іванова 14.07.–7.10.1797 р.//Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 241. 8 арк.
402. Сборник статистических сведений о России. Кн. I./под ред. М. П. Заблоцкого. Санкт-Петербург: Издано статистическим отделением Императорского русского географического общества, 1851. 276 с.
403. Историческое обозрение военно-сухопутного управления. 1825–1850. Санкт-Петербург: Печатано в военной типографии, 1850. 193 с.
404. Есиков С. В., Щербинина Ю. Н. Военные ветераны в русской деревне в XIX в.//Военно-мобилизационная деятельность государства и российское общество в XVIII – XX веках: сб. ст. Тамбов: Изд. ТГТУ, 2008. С. 46–56.
405. 1853. Октября 15. О мерах наказания воинских чинов 5 пехотного корпуса за побег за границу//ПСЗРИ-II. Т. XXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1854. № 27608. С. 480.
406. Укази і циркуляри Волинського губернського правління за 1853 рік 14.02.–21.10.1853 р.//Держархів Волинської області. Ф. 229. Спр. 318. 152 арк.
407. Переписка з Подільським Губернатором про передачу з-за кордону дезертира Руке Цисаря 13.02.–10.12.1854 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 58. 6 арк.
408. Справа по розслідуванню видачі військовому дезертиру паспорта на имя Фрідштейна Шаї 16.07.1865–1.07.1869 р.//Держархів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1 Спр. 2068. 40 арк.

409. Карташов С. В. Духовно-нравственные аспекты в историографии русской армии. Новогорск: Академия гражданской защиты, 1996. 203 с.
410. Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1858 год и о видах к усовершенствованию разных частей министерства. Представлен Государю Императору в декабре 1859 года. Санкт-Петербург: В Военной типографии, 1861. 388 с.
411. Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1860 год. Санкт-Петербург: В Военной типографии, 1863. 441 с.
412. Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1861 год. Представлен Государю Императору 1 января 1863 года. Санкт-Петербург: В типографии Ю. А. Бокрама, 1863. 443 с.
413. Скрипник А. Ю. Законодавча база та джерела дослідження діяльності військово-судових установ на Правобережній Україні в середині ХІХ ст.// Наукові записки НаУКМА. Історичні науки/упорядник Кірсенко М. В. Київ: ТОВ ГЛІФ МЕДІА, 2016. Т. 182. С. 24–27.

ВИСНОВКИ

Здійснене в дисертації теоретичне узагальнення й нове вирішення наукової проблеми інкорпораційного впливу російської військової присутності в Правобережній Україні у контексті загальноімперської політики Російської імперії протягом визначеного періоду уможлиблюють такі висновки:

- Важливі політичні зрушення в Європі наприкінці XVIII ст. засвідчили початок нового етапу стратегічного суперництва між імперіями, яке передбачало захоплення нових територій за рахунок країн-сусідів. Потенційні жертви, як правило, через слабкість військово-економічного потенціалу, а іноді й через політичні проблеми були неспроможні чинити опір агресорам. Розподіли колись досить потужної східноєвропейської держави Речі Посполитої та приєднання такого великого регіону, як Правобережна Україна, до складу Російської імперії призвели до змін державних кордонів, створення нових адміністративно-територіальних одиниць та стали початком поступових трансформацій у соціальних реаліях мільйонів людей. Широко використовуючи демагогічні гасла „єдності народів” та „збирання російських земель”, самодержавство намагалося якнайшвидше втягнути до своєї орбіти цей значущий у стратегічному та економічному плані регіон. Окупаційний характер нової влади виявлявся в намаганні максимально широко й ефективно використовувати людські та природні багатства для забезпечення необхідними ресурсами в достатній кількості та відповідної якості всіх імперських мілітарних структур, які отримали постійне місце перебування в південно-західних губерніях та виступали гарантами безпеки.

- Українські історики після десятиріч царської й радянської цензури з початком 90-х рр. XX ст. отримали можливість вільно й об’єктивно досліджувати широке коло питань минулого України. Одним з об’єктів наукової уваги стала Правобережна Україна з низкою різноманітних „білих плям”, зокрема й військових. Факт перебування російських збройних сил завжди простежувався в

дослідженнях з політичних, економічних та соціальних питань, але постійно перебував десь на другому плані як своєрідне тло, силовий інструмент регіональної адміністрації. Окремих праць, присвячених такій проблематиці, було досить небагато і вони мали фрагментарний характер.

Сучасні російські дослідники не вважають за потрібне відмовлятися від імперсько-радянських, часто сфальшованих стереотипів періоду панування Російської імперії, а військову проблематику розглядають виключно через мілітарну призму, вважаючи анексію краю та встановлення влади Романових історичною аксіомою, натхненно виправдовуючи загарбницьку політику Катерини II. Ігноруючи відмінності й специфіку Правобережжя порівняно з великоросійськими губерніями, нерідко використовуючи вибірковість у роботі з фактажем, залишаючи поза увагою економічні й соціальні проблеми, вони приходять до висновків щодо статусу цієї території як звичайної окраїни та сировинного додатку, без якого імперія могла б обійтися.

Польська історіографія зосереджується переважно на участі поляків у наполеонівських війнах і двох патріотичних повстаннях 1830–1831 рр. та 1862–1863 рр., для придушення яких царизм використовував регулярну армію, запроваджував на територіях Царства Польського та Правобережної України військовий стан та репресовував шляхту через військово-польові суди. Основною причиною поразок та намагань звільнитися з-під російського ярма польські дослідники вважають потужний військовий контингент, що стояв на сторожі імперських інтересів, спроби залучення якнайбільшої кількості поляків до служби, намагання розчинення національної ідентичності через постійні контакти з російськими військовими.

Проблема російської військової присутності іноді проглядається й у роботах істориків сусідніх пострадянських країн, але зазвичай суголосно з іншими темами дослідження. Зокрема, молдовські й білоруські колеги, студіюючи економічну, соціальну та релігійну проблематику колишніх окраїнних губерній, вказують на вплив військового чинника, що виявлявся в товарному обміні, виконанні

контрактів на поставку різних товарів армійським частинам, демографічних рухах.

- Використання різноманітної наукової й популярної літератури, документальних джерел забезпечило успішне вирішення наукових завдань дослідження. Репрезентативним базисом слугує чимала кількість друкованих і архівних матеріалів, уперше введених до наукового обігу, а їхнє змістове наповнення дало можливість окреслити історично обґрунтовану періодизацію становлення та розвитку російської військової присутності; дослідити дислокацію, структуру та механізми функціонування військових підрозділів та з'єднань, визначити обсяг повноважень представників військового командування, показати роль та значення збройних сил як репресивного механізму та рушія колонізаторської політики Російської імперії в краї; з'ясувати ступінь впливу армії на соціально-економічні та політичні процеси.

- Під час участі російської армії у військових конфліктах із сусідніми державами протягом XVIII ст. підшукували нові та поступово вдосконалювали наявні формації середніх і великих військових з'єднань. Періодично отримуючи короткотривалі перепочинки, війська базувалися на певній території, де відбувалися переформування, створення нових частин, налагодження джерел постачання людей і ресурсів. Це вдалося завдяки землі Київської губернії, яку російське самодержавство поступово почало трансформувати у велику військову базу. Протягом першої половини XIX ст. тривав процес створення постійної мілітарної інфраструктури управління і системи продовольчого та матеріального забезпечення. Місто Київ, яке отримало статус регіонального центру, стало великим та важливим стратегічним військовим об'єктом, а Києво-Печерська фортеця – оплотом та опорним пунктом для подальшої військової експансії на українських землях, місцем перебування представників російської цивільної й військової влади.

Географічне розташування Поділля та його насиченість фортецями і замками ще з епохи Середньовіччя робили цей край важливим опорним пунктом у

військовій структурі Польщі, а в другій половині XVII ст. на короткий період – й Оттоманської Порти. Після 1793 р., отримання нового прикордонного статусу у західному та південному напрямках, сусідство потенційно вороже налаштованих держав, далеко нетолерантне ставлення місцевого населення до нової влади спричинило розташування великої кількості російських військ, підштовхувало самодержавство до подальшого закріплення на новоприєднаних територіях та домінування військово-адміністративної форми управління. Специфіка краю у військовому тактичному плані полягала не тільки у виконанні прикордонних функцій частинами регулярних військ та присутності в містах і містечках міцних гарнізонів, а й у стратегічному значенні кордонів Поділля як основної лінії розташування військ перед слабкою з оборонної точки зору Бессарабської області.

Волинь протягом другої половини XVIII ст. відігравала важливу роль. у стратегічних планах декількох держав і врешті-решт стала об'єктом військово-політичної експансії Російської імперії. Краєм, через який пролягав найкоротший шлях зі сходу до Європи, імператриця Катерина II відводила надзвичайно важливу роль. У контексті агресивної експансії імперії на захід під назвою „збирання російських земель” це був зручний і великий плацдарм для домінування над конкурентоздатними сусідніми державами та посилення гегемонії в політичній царині над суперниками. Незважаючи на зміни пріоритетів та головних векторів зовнішньої політики Російської імперії на західних і південних теренах, у планах військового командування залишалося незмінним бачення краю як території для розташування й утримання армійських полків. Воно ґрунтувалося на досвіді подій літа 1812 р. та двох польських повстань, де знадобилося велике напруження всіх військових резервів для їхнього придушення. Завжди сталим залишалося імперське переконання, що Волинь – це насамперед велике джерело людських та матеріальних ресурсів, яке потрібно максимально використовувати для зміцнення військової потужності держави.

- Заміна владних структур Речі Посполитої і, як наслідок, поступове поширення російської державності в краї з кінця XVIII ст. забезпечувалися

виключно військово-адміністративними заходами. Влада намагалася не тільки покращити місцеву управлінську систему Російської імперії шляхом створення нових установ з більш досконалою здатністю діяльності за умови збереження принципу політичного абсолютизму, а й можливості швидкого пристосування до внутрішніх надзвичайних ситуацій або умов повномасштабної війни із зовнішнім ворогом. Запровадження загальноросійських форм місцевого державного управління на новоприєднаних територіях із самого початку засвідчило їхню часткову недосконалість і невідповідність місцевим умовам. Тому, задля підвищення ефективності виконавчої судової й поліцейської влади, структури місцевої адміністрації були під постійним контролем намісників і військових губернаторів. Створення на прикордонних територіях бюрократичної системи взаємодії губернських управлінських структур з військовими мало на меті підвищення ефективності діяльності всіх місцевих (повітових) органів влади з виконання поставлених мілітарних завдань і функцій в екстремальних для Російської імперії військово-політичних умовах.

- Рациональне розміщення військ на територіях південно-західних губерній було для російського вищого військового керівництва одним з найважливіших завдань. Ще наприкінці XVIII ст. стало очевидним, що самотійно арміяцям з ним не впоратися, потрібна постійна і системна допомога цивільної губернської влади та місцевого дворянства. Відсутність належної мілітарної інфраструктури та велика кількість військовослужбовців у Правобережжі змушували розташовувати війська в усіх населених пунктах і біля них, переклавши ці питання на чиновників губернських і повітових установ. Таким чином, вони були змушені виконувати роль своєрідних регулювальників, намагаючись оптимально завантажити наявний житловий фонд, в ідеалі створюючи максимум комфорту військовим і мінімум незручностей міщанам. Важливим підрозділом губернського управлінського апарату, що опікувався розміщенням військових частин у населених пунктах краю, стали Квартирні комісії. Вони визначали основні напрями діяльності,

впливали на підвалини соціального співіснування та окреслювали основні шляхи розв'язання суперечок між місцевими мешканцями та військовими.

- Після баталій з Оттоманською Портою та поділів Польщі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Правобережній Україні опинилася чимала кількість регулярних військ. Зважаючи на майже повну відсутність необхідної військової інфраструктури для тривалого перебування (казарми, стайні, склади, приміщення штабів), армія кинулася активно використовувати житловий і господарський фонд місцевого населення. Політика самодержавства в урегулюванні питань належного розміщення та утримання військ передбачала через введення земських повинностей для населення перекласти цей тягар на їхні плечі. Самодержавство перетворило Російську імперію на лідера серед європейських держав з розповсюдження цього суспільного явища, що було ледь не єдиним засобом забезпечення збройних сил житлом. Альтернативним шляхом позбавлення від такого обтяжливого обов'язку, який часто супроводжувався нерівномірним розподілом серед населення та незручністю для військ, було будівництво військової інфраструктури. Однак, окупаційно-споживчий характер присутності полків російської регулярної армії на території краю та відсутність перспективного стратегічного бачення розвитку збройних сил у вищих ешелонах влади призвели до небувалої обтяжливості для мешканців, що зумовлювало занепад господарств та зuboжіння.

- З моменту впровадження російської військово-адміністративної системи управління на анексованих територіях поступово почали зароджуватися паростки нових ринково-торговельних відносин між місцевими сільгоспвиробниками та військовими інтендантськими установами. Спочатку через прості договори про купівлю-продаж, а потім – через торги й аукціони, з метою безперебійного постачання необхідного армійським підрозділам. Основними суб'єктами таких відносин стали споживачі, регулярні частини російської армії, місцеві війська і команди, виразниками їхніх інтересів – чиновники провіантських і комісаріатських установ, представники місцевої цивільної влади; а

постачальниками – поміщики, купці й державні селяни. Метою впровадження аукціонного принципу закупівель було створення сталого порядку отримання необхідної кількості продовольчих запасів для армії на підконтрольних територіях; економія державних коштів шляхом створення конкуренції між учасниками, а відповідно, максимального зниження цін; корегування пріоритетних галузей виробництва шляхом стимулювання до збільшення обсягів. Тільки з правилами нових економічних відносин росіяни принесли з собою на колишні польські території стале і звичне бачення виконання ними службових обов'язків з прагненням до незаконної особистої наживи на посаді, що надало певної специфіки подальшій практиці. Вдало проведені заготівельні компанії створювали у владних кабінетах ілюзію налагодженого механізму забезпечення військ. У врожайні роки регулярні частини дійсно не відчували браку продовольства й фуражу, що переконало керівництво провіантських установ створити належну й надійну систему забезпечення, в якій чільне місце й надалі відводили аукціонам і підрядам. Починаючи з кінця 30-х рр. XIX ст. спостерігається поступове й неухильне домінування на аукціонах лише купців як головних суб'єктів торговельного процесу, що призвело до монополізації постачання основних видів продовольства і спорядження, а через це – розвитку і поширення масових зловживань і корупції серед чиновників-інтендантів державних установ. Періодично через соціально-політичну нестабільність і спротив місцевого населення такий канал надходжень ставав другорядним та ситуативним і тоді не використовувався як головне джерело забезпечення полків і дивізій, хоча був одним із дієвих інструментів економічної політики самодержавства в регіоні.

- З кінця XVIII століття в російській державі поступово починає формуватися новий прошарок суспільства з яскраво вираженими військовими ознаками, що є принципово іншим соціально-демографічним явищем зі всіма атрибутами і передумовами розвитку в перспективі як окремої касты чи групи мешканців імперії. Відправною точкою служив той факт, що рекрути,

потрапляючи до збройних сил, майже відразу ж втрачали старі соціальні зв'язки і з часом усвідомлювали себе представниками іншої спільності, поступово адаптуючись до нових реалій і поширюючи свій статус у майбутньому на власні сім'ї. Держава зробила все необхідне для того, щоб військова служба для цього стану стала довічною і спадковою, водночас, у вигляді заохочення звільняючи його представників від сплати всіх державних податків і виконання численних повинностей. На середину XIX ст. визначилися райони найбільшої концентрації військового стану в Російській імперії. Головною причиною було розташування регулярних військ у стратегічних пунктах, що створювало скупчення звільнених військовослужбовців. З урахуванням військових поселення і кількістю рекрутських наборів за три десятиліття XIX ст. чимала частка припадає на територію Київського генерал-губернаторства, зокрема, на Київську й Подільську губернії. Відставні й відпускні солдати, завдяки авторитету серед селян і міщан, впливали на суспільну свідомість представників бідних станів, до їхньої думки все більше прислухалися на загальних зборах та сільських сходах. Згідно з офіційною статистикою того часу, відсоток належних до військового стану був досить низьким, але демонстрував тенденцію до зростання і зміцнення, що сталося впродовж другої половини XIX – початку XX століття.

- За весь час олександрівсько-миколаївської кріпосницької історії краю армія виконувала подвійні функції: з одного боку, це був механізм для ведення наступальних загарбницьких війн з метою розширення меж імперії, а з іншого, – гарант збереження влади Російської імперії та силовий провідник імперської внутрішньої політики. Кріпосницька політика Російської імперії, спрямована на експлуатацію українського селянства, викликала періодичні стихійні акції невдоволення. Тому, окрім основного призначення, регулярним частинам російської армії нерідко відводилися ще й поліцейські та спеціальні функції. Періодична передислокація полків з усім майном, передбачала, крім суто військових міркувань, їхню присутність у тій чи іншій частині губернії з метою запобігання можливим виступам чи бунтам на підставі інформації поліцейських чи

жандармських органів. В окремих випадках вони могли діяти самостійно з огляду на реалії певної ситуації та масштаби акцій непокори.

- Кадрова політика рекрутських наборів та поширене дезертирство породжували кримінальну агресію солдатів стосовно місцевого населення та їхнього майна. Між солдатами і мешканцями краю, а це були переважно селяни, поступово налагоджуються соціальні й економічні відносини, нерідко негативного характеру. Зважаючи на різний соціальний статус та функції, такі стосунки призводили до того, що злочинцями виступали військовослужбовці, а жертвами – усі версти населення Правобережної України. Головною причиною такого явища було не тільки розташування імперських військ, що, своєю чергою, свідчило про перевагу силових методів у процесі закріплення та зміцнення присутності в краї, а й усвідомлення та відчуття частиною солдат зверхності й безкарності в стосунках з корінним населенням. Система муштри в царському війську з самого початку передбачала ізоляцію рекрута від навколишнього світу, що часто викликало в солдатах підсвідомий спротив, а засади дисципліни базувалися на страху і жорстоких покараннях. Усе це супроводжувалося цілеспрямованим психологічним і фізіологічним пригнобленням людської гідності, що іноді спричиняло вияви агресії над слабшими. Державними органами, покликаними протидіяти та карати правопорушників, були військово-судові комісії, які розглядали значну кількість різноманітних справ щодо скоєних військовослужбовцями злочинів. Основними їхніми видами були посягання, пов'язані з насильницьким привласненням майна (пограбування та розбійні напади), замаху на життя і здоров'я особи (убивства й нанесення тілесних ушкоджень) та крадіжки.

- Протягом кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст. російська влада цілеспрямовано і системно боролася з дезертирством як соціально-політичним явищем в армії та суспільстві виключно репресивними засобами. Система побудови державного механізму Російської імперії і тодішнє бачення облаштування збройних сил вищими чиновницькими ешелонами влади передбачали широкий арсенал методів

примусу та залякування в комплексі із насадженням у суспільній свідомості ідеї нікчемності простої людини, її неповноцінності й сліпого служіння самодержавній машині. Нестерпні умови служби в кріпосницькій армії імперії, іноді схожі до умов життя у в'язниці або на каторзі, висока смертність серед військовослужбовців ставали головною причиною виникнення й поширення дезертирства серед рекрутів і молодих солдатів. З плином часу у військах з'явився цілий прошарок „пропащих дезертирів”, що свідчило про укорінення цього явища і неспроможність військового командування з ним упоратися. Одним із основних напрямів діяльності місцевих громадських органів виконавчої влади, поліції й судів був посиленій розшук солдатів-утікачів, а в разі затримання – жорстокі вироби й тілесні покарання. Щодо місцевих жителів, які вирішували допомагати дезертирам і переховували їх у себе, то влада чітко розуміла, що без знищення або підкупу цієї соціальної бази боротьба з викорінення „переховування” буде безуспішною. Законодавчо була створена і всіляко підтримувалася система грошових винагород за виловлювання військових, створення кругової поруки в різних прошарках суспільства на Правобережній Україні та заохочення доносів і наклепів з боку влади.

Проблематика російської військової присутності в Правобережній Україні є багатогранною і має чимало векторів подальшого потенційного студіювання. В одному дослідженні неможливо охопити всі явища військового характеру, тому що вони з часом тісно перепліталися з політичними, економічними та соціальними реаліями, але виокремити ті, що були їхніми носіями та визначали загальний стан перебування краю в складі імперії, виявилось цілком реальним науковим завданням. Регулярна армія стояла на сторожі влади, колоніальної за змістом і спрямованої на експлуатацію людських, виробничих і природних ресурсів, частина яких йшла на утримання і забезпечення тих же військовослужбовців. Беззахисне і безправне населення стало невольним заручником одного з провідних імперських державних інститутів, який, як ненажерливий вампір, паразитував на тілі багатого і квітучого краю, гальмуючи

розвиток виробничих сил, змінюючи соціальну структуру та сприяючи асиміляції населення. Мілітарна сутність російського самодержавства в тандемі з агресивними засадами зовнішньої політики періодично, адміністративно-примусовим та насильницьким шляхом втягувала населення до безпосередньої участі та тилового забезпечення в загарбницьких війнах, придушенні патріотичних повстань в імперії та за її межами.

Обов'язком теперішньої української влади має стати усвідомлення важливості недопущення історичного повторення будь-якого російського імперського впливу на теренах України. Розбудова міцної, боєздатної армії та консолідація суспільства на основі патріотизму стане неподоланим бар'єром у планах сучасного російського керівництва з реанімації Російської імперії та домінування її збройних сил як агресивного фактора для нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ЛІТЕРАТУРИ

1. Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

Фонд 51. Генеральна військова канцелярія (1656-1765)

Оп. 4

1. Спр. 35. Лист прапорщика Вороніжського полку Д. Кудрявцева до Київського магістрату з вимогою термінового надання 39 волів для армії з передмість Сирця, Куренівки і Пріорки (9. 04. 1738 р.), 9. арк.

Фонд 127. Київська духовна консисторія. (1700-1919)

Оп. 366

2. Спр. 186. Повідомлення Київського цивільного губернатора Митрополиту Київському і Галицькому про розгром французьких військ і відсутності військової небезпеки для міста Києва, про наказ генерал-фельдмаршала Кутузова заспокоїти мешканців міста (1812 р.), 17 арк.

Фонд 131. Києво-Пустинний Миколаївський монастир (1687-1922)

Оп. 32

3. Спр. 110. Указ Київської духовної консисторії про запрошення осіб духовного чину до ополчення (1812 р.), 80 арк.

Фонд 193. Київське намісницьке правління. (1782-1799)

Оп. 1

4. Спр. 2165. Листування Чорноморського адміралтейського правління з правлінням Київського намісництва про допомогу підрядникам щодо постачання корабельного лісу для будівництва Чорноморського флоту (1796 р.), 9 арк.

Фонд 210. Подільське намісницьке правління (1795-1796)

Оп. 2

5. Спр. 20. Про надання відомостей щодо кількості надвірних козаків, чиншової шляхти, що мешкають у містах, поміщицьких і казенних маєтках губернії (21.01.1797 р.), 5 арк.

Фонд 442. Канцелярія київського, волинського і подільського генерал-губернатора, м. Київ Київської губернії (1796-1916)

Поліцейська частина (1827-1878)

Оп. 1 (1827-1833)

6. Спр. 2. Указ Миколи I про конфіскацію маєтків учасників польського повстання на території Подільської і Київської губерній і передачу їх до Військового міністерства (13.04.1836 р.), 5 арк.

7. Спр. 197. Про кількість військ в Київській, Подільській і Волинській губерніях. З статистичних відомостей цивільних губернаторів (1832-1833 рр.), 42 арк.

8. Спр. 474. Про чисельність і засоби міщанського корпусу міста Києва (26.12.1831 р.), 11 арк.

9. Спр. 475. Маршрути прямування військ Гвардійського корпусу з Подільської до Київської і Волинської губерній (13.03.–4.11.1829 р.), 837 арк.

10. Спр. 915. Укази царя з урядового Сенату, розпорядження міністра внутрішніх справ, дозвіл на зарахування на службу до канцелярії губернатора двох чиновників з особливих доручень, про розширення прав віце-губернаторів щодо використання військових частин (12.09. – 23.12.1831 р.), 139 арк.

11. Спр. 1537. Клопотання Київського цивільного губернатора від 14 лютого 1834 р. про сприяння золотонішському купцю Ястонзону Ш. в зниженні цін на закуплене для військових частин продовольство і фураж (14.02.–26.02.1834 р.), 4 арк.

12. Спр. 1803. Про витрати на утримання військ розквартированих у Києві, Волинській і Подільській губерніях. Зі звітів цивільних губернаторів за 1835 рік (1836 р.), 179 арк.

13. Спр. 1807. Про кількість військових частин розквартированих в Подільській губернії (1835 р.), 281 арк.

14. Спр. 2037. Листування з Військовим міністерством щодо руху військ по території Київського генерал-губернаторства, про стан казарм і стаєнь, про наймання міщанського транспорту, про розквартирування військ. Всепідданийший звіт Подільського губернатора за 1836 рік (9.04. – 26.10. 1836 р.), 277 арк.

15. Спр. 6728. Про завдання забоїв п'ятисоцькому м. Дашіва Красноштану, майором уланського полку Кутовичем за відмову помістити полкових коней по селянських обійстям через те, що кожна хата була зайнята під постій солдат (20.10.1846-23.04.1847), 102 арк.

16. Спр. 9477. Циркуляр Київського цивільного губернатора від 1 грудня 1852 р. про відрядження офіцера Генерального штабу для складання на місцях перебування Діючої армії детальної дислокації військ 3-го піхотного корпусу на 1853 рік (1852 р.), 86 арк.

17. Спр. 11293. Про оголошення подяки Імператора дворянству Київської, Подільської і Волинської губерній за добровільну поставку волів для артилерійського полку. З циркуляра генерал-губернатора від 1 січня 1854 р. (3.01.1854 р.), 4 арк.

Господарська частина (1827-1878)

Оп. 64 (1832)

18. Спр. 166. Відомість про скасовані римо-католицькі монастирі в Київській, Подільській і Волинській губерніях (6.08. 1832 р.), 18 арк.

19. Спр. 198. Про примусову конфіскацію возів в населення Волинської губернії військами 18-ї піхотної дивізії (1832 р.), 44 арк.

20. Спр. 201. Про сплату грошей графу Б. Потоцькому за випасання на його пасовиськах в Брацлавському повіті коней розташованих в вище вказаному повіті військ з 1816 по 1832 рр. (5.10.1832 – 14.10.1833 р.), 29 арк.

21. Спр. 256. Справа про необхідність побудови казарм для розміщення солдатів внутрішньої сторожі у Київській, Подільській і Волинській губерніях (1832–1833 рр.), 24 арк.

Оп. 66 (1834)

22. Спр. 39. Справа про клопотання довіреної особи графа Потоцького про звільнення земель графа Потоцького в Брацлавському повіті від табірному розташування військ (1834 р.), 4 арк.

23. Спр. 74. По скаргам мешканців передмість м. Києва: Куренівки, Приорки і Сирця на примушення їх до забезпечення провіантом військових постояльців (1834 р.), 21 арк.

24. Спр. 89. Справа по рапорту Подільського губернського правління щодо заготівлі вина для забезпечення нижніх чинів Дунайської флотилії (1834 р.), 27 арк.

25. Спр. 310. Клопотання євреїв м. Ярмолинці щодо передислокації розквартированої у містечку артилерійської бригади в інше місце (1834 р.), 66 арк.

26. Спр. 429. Справа про клопотання командира 2-го піхотного корпусу генерала Крейца про надання приміщень для розташування штаба корпусу в місті Кременці (1834 р.), 51 арк.

27. Спр. 463. Про відведення зручних приміщень для зберігання гармат і пороху в місцях розквартирування 16-ї артилерійської бригади (17.10.1834 – 11.02.1835 р.), 60 арк.

Оп. 67 (1835)

28. Спр. 34. Рапорт Подільського цивільного губернатора за 1834 рік (1834 р.), 317 арк.

29. Спр. 39. По рапорту виконуючого обов'язки начальника Головного штабу 1-ї Армії щодо заготівлі дров і соломи для табірному розташування військ 16-ї піхотної дивізії під Тульчином (23.01. – 7.03.1835 р.), 43 арк.

30. Спр. 46. По рапорту виконуючого обов'язки начальника Головного штабу 1-ї Армії щодо заготівлі по табірному розташуванню дров для військ 15-ї піхотної

дивізії, призначених для фортифікаційних робіт в м. Києві (25.01.1835 – 17.08.1836 р.), 54 арк.

31. Спр. 251а. По відношенню Артилерійського департаменту Військового міністерства про купівлю в м. Полонному артилерійських будівель (1835 р.), 71 арк.

Оп. 69

32. Спр. 284. Про невиплату грошей командиром 3-ї батареї підполковником Астаф'євим селянину с. Киянки, що належить поміщику Раковському за продовольство і фураж (14.12.1837 – 4.09.1839 р.), 26 арк.

Оп. 71 (1838)

33. Спр. 94. Листування з Подільським цивільним губернатором про виділення коштів з решти земського збору на винаймання пасовиськ в Подільській губернії для артилерійських і піхотних коней (16.04.–20.04.1838 р.), 12 арк.

34. Спр. 122. Про торги по Волинській губернії на постачання дров, свічок і соломи на 1839-1842 рр. (1838 р.), 41 арк.

35. Спр. 260. По скарзі кагального меджибіжського єврейського товариства щодо невиплати їм грошей за поставку свічок для військ квартируючих в м. Меджибожі (2.09. – 20.12.1838 р.), 97 арк.

36. Спр. 381. Переписка з Подільським цивільним губернатором щодо надання Контрольною Комісією відомостей про кошти видані на харчування військ (9.11. – 29.12.1838 р.), 34 арк.

37. Спр. 419. Про виплату грошей дворянам Волинської губернії за постачання продовольства військам (1838 р.), 63 арк.

Оп. 74

38. Спр. 240. Переписка з Подільським губернатором про виключення з рахунку недоїмок, палива відпущеного для військ за розпорядженням Подільського губернського правління (20.08. – 4.10.1841 р.), 80 арк.

39. Спр. 366. За представленням Подільської казенної палати про торги, що відбувалися у вище вказаній палаті на постачання провіанту для військ (1841 р.), 28 арк.

40. Спр. 413. Циркуляр Департаменту поліції виконавчої від 9 серпня 1841 р. про забезпечення військ квартируючих в містах і містечках паливом і освітленням (1841 р.), 6 арк.

Справи державних мастностей

Оп. 77 (1844)

41. Спр. 76. По представленню Волинського губернатора щодо затвердження результатів торгів, проведених на постачання для військ дров, свічок і соломи (1844 р.), 32 арк.

Оп. 81 (1848)

42. Спр. 169. По представленню Подільського губернатора щодо постачання дров, освітлювальних матеріалів і соломи для військ в 1849-1852 рр. (30.03.1848 – 26.06.1849 р.), 41 арк.

43. Спр. 292. Справа про розташування артилерійських частин з гарматами і боезапасом у Київській, Волинській і Подільській губерніях (4.06.1848 – 6.11.1851 р.), 39 арк.

44. Спр. 492. Про постачання дров для військових частин розквартированих у Волинській губернії (6.11.1848 – 1.03.1850 р.), 98 арк.

45. Спр. 494. Справа по рапорту генерал-лейтенанта Гурко про постачання дров охороняючим кордон з Галичиною батальйоном Резервної дивізії 4-го піхотного корпусу (23.05.1848 – 28.10.1850 р.), 69 арк.

Оп. 83 (1850–1857)

46. Спр. 286. За проханням єврея Й. Войнтреба про затвердження за ним підряду на поставку дров, свічок і соломи для військ по м. Дубно і повіту (9.06.1850–29.06.1851 р.), 33 арк.

Оп. 84 (1851)

47. Спр. 256. Про постачання дров, свічок і соломи для військ в Подільській губернії бердичівськими купцями (1851 р.), 37 арк.

Оп. 84 (1853)

48. Спр. 163. Про постачання дров, свічок і соломи для військ в Волинській губернії (1853 р.), 179 арк.

49. Спр. 344. Додаток до розпису земських повинностей на опалення і освітлення для тимчасово розташованих в Подільській губернії військ, а також для постійних військ (1853 р.), 248 арк.

50. Спр 346. Відомості про виділення коштів з земських зборів на утримання військ у містах і містечках Київської губернії (1853 р.), 409 арк.

Справи по державних маєтностях

Оп. 86 (1855)

51. Спр. 244. Переписка Подільського губернського правління з Київським генерал-губернатором щодо прибуття військ до м. Кам'янця-Подільського, про витрати земських коштів, про допомогу повітовим містам на утримання військ (31.12.1855 – 12.06.1856 р.), 479 арк.

52. Спр. 485. Про постачання паливних, освітлювальних матеріалів і соломи для військ і закладів у м. Києві і Київській губернії з 1856 по 1859 рр. (1855 р.), 72 арк.

Діловодство по маєтку графині Ржевуської

Оп. 140 (1834)

53. Спр. 30. Розгляд рапорта начальника 7-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Куприянова про поведінку економа поміщиці Бертольди з с. Плішевого, шляхтича Антошевського, який спричиняв всякі утиски нижнім чинам, що квартирували у маєтку і підбурював проти них селян с. Плішевого Дубенського повіту Волинської губернії (2.04.1834 – 17.07.1843 р.), 107 арк.

54. Спр. 600. По рапорту начальника 15-ї піхотної дивізії про вдоволення претензій Азовського піхотного полку до єврея Лімонтина за погане постачання провіанту (13.10. – 20.12.1834 р.), 16 арк.

Оп. 142 (1835)

55. Спр. 684. За скаргою радомисьського купця Білорусця на городничого за відмову видати йому білет на поставку продовольства для військ (31.05. – 4.06.1835 р.), 7 арк.

Оп. 146 (1837)

56. Спр. 590. Про сплату грошей поміщиком Подільської губернії Лінкевича за відправлений йому 18-ю артилерійською бригадою казенний порох для господарських потреб (29.11.1837 – 18.03.1838 р.), 18 арк.

Оп. 150

57. Спр. 78а. Ч. 1. Про постачання поміщиками Київської губернії Залютинським і Красносельським і дворянином Волянським, лісоматеріалів і провізії для Чорноморського і Миколаївського адміралтейств у 1844-1848 рр. З відомості Тимчасової експедиції по вирішенню справ про постачання деревини і продовольства (1843 р.), 25 арк.

Оп. 160 (1849)

58. Спр. 681. Справа по клопотанню дворянина Г. Пухальського про призупинення стягнення з нього за непостачання у 1847 р. вівса для Вознесенського уланського полку по контракту укладеному їм з купцями Кардунером і Бенесом (18.10.1849 – 18.05.1854 р.), 63 арк.

Військово-судна частина (1831-1862)

Оп. 279 (1839-1850)

59. Спр 52. Відомість про нижніх чинів, які утримуються під судом і слідством у Київському ордонансгаузі за втечі зі служби, крадіжки і вбивства (1844 р.), 91 арк.

Таємна частина (1834-1849)

Оп. 457 (1846)

60. Спр. 280. Справа про придушення військовою командою виступів селян с. Швейківки, викликаним незаконним розмежуванням поміщиком Узембою землі (1844–1851 р.), 191 арк.

61. Спр. 359. Про розміри різних родів військ, що перебувають у Київській, Подільській і Волинській губерніях (1846 р.), 24 арк.

Розпорядча частина (1833-1912)

Оп. 770 (1810-1912)

62. Спр. 10. Циркуляри Департаменту Господарського від 28 грудня 1834 г., про вживання заходів щодо недопущення зловживань під час заготівлі і постачання провіанту і фуражу для Військового відомства (28.12.1834 – 3.06.1835 р.), 374 арк.

63. Спр. 19. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 15 липня 1839 р. щодо обов'язкового надання Начальниками Губерній відомостей про кількість нижніх чинів, які перебувають у безтермінових відпустках (1839 р.), 378 арк.

64. Спр. 48. Про порядок видачі військовим командам Відкритих листів на право вилучення обивательських возів. З циркуляра цивільним губернаторам Київської, Подільської і Волинської губерній від 1 листопада 1846 р. (1846 р.), 36 арк.

65. Спр. 73. Циркуляр Департаменту Господарського від 29 січня 1849 р. щодо дотримання правил заготівлі продовольства для військ (1849 р.), 3 арк.

66. Спр. 74. Оголошення Миколою I подяки дворянству Київської, Подільської і Волинської губерній за пожертви на користь армії, поранених і сімей загиблих у Кримську війну. З циркулярів цивільних губернаторів (1.08.1853 – 1.02.1855 р.), 437 арк.

Таємна частина (1815-1839)

Оп. 782 (1830-1832)

67. Спр. 155. Ч. I. Справа про виступ загонів повстанців у Балтському, Брацлавському, Гайсинському, Вінницькому, Могілівському, Ольгопольському і Летичівському повітах Подільської губернії (1831 р.), 457 арк.

68. Спр. 155. Ч. II. Справа про виступ загонів польських повстанців в Уманському, Липовецькому і інших повітах Київщини і прийняті царською владою заходів по боротьбі з ними (1831 р.), 474 арк.

Оп. 783 (1833)

69. Спр. 30. Донесення Головного штабу армії від 24 квітня 1833 р. про розміщення військових частин у прикордонних містах Подільської і Волинської губерній у зв'язку з посиленням активності польських повстанців у Галичині (1833 р.), 99 арк.

Оп. 787 (1837)

70. Спр. 1475. Про укріплення Печерської фортеці для оборони Києва в період Вітчизняної війни 1812 року (7.11.1811 – 12.07.1812 р.), 143 арк.

Політичний стіл (1835-1847)

Оп. 792 а (1842)

71. Спр. 215. Про заготівлю продовольства для військових частин розташованих у Київській, Подільській і Волинській губерніях (10.10. – 23.11.1842 р.), 87 арк.

Духовні справи (1844-1853)

Оп. 798 (1846)

72. Спр. 87. Справа про відправку транспортів з боєприпасами до артилерійських частин розташованих у Київській, Подільській і Волинській губерніях і в Царстві Польському, які направляються Київським арсеналом для комплектації військ відповідно до військового часу (14.04. – 05.05.1848 р.), 94 арк.

Оп. 798 (1848)

73. Спр. 63. Справа про встановлення спостереження за населенням міста Києва, Київської, Подільської і Волинської губерній і застосування заходів щодо запобігання розповсюдження ідей революції з Франції, Австрії, Італії (1848 р.), 5 арк.

74. Спр. 81. Справа про заготівлю сільськогосподарських продуктів для військ, відомості про ціни на придбані продукти, розподіл поставок між повітами, місця зберігання, розкладки продуктових припасів по дворам в Подільській і Волинській губерніях (30.03.1848 – 4.03.1854 р.), 144 арк.

Політичний стіл (1853-1868)

Оп. 803 (1853)

75. Спр. 298. Про розміщення військового шпиталю у приміщеннях Бернардинського монастиря м. Ярмолинці Проскурівського повіту Подільської губернії. З журналу чиновника для особливих доручень при Канцелярії Київського генерал-губернатора (1853 р.), 26 арк.

Оп. 805 (1855)

76. Спр. 30. Виписка з доповідної записки колишнього Гайсинського земського справника Міністру внутрішніх справ щодо продажу вівса по завищеним цінам російським військам поміщиками Гайсинського повіту (1854 р.), 56 арк.

77. Спр. 57. Про надання возів, волів, коней, вівса, провіанту для російської армії мешканцями Літинського повіту. З донесення Літинського повітового предводителя дворянства від 30 січня 1855 р. (1855 р.), 17 арк.

78. Спр. 150. Про військові склади і провіантські магазини в повітах і губерніях Південно-Західного краю. Описи речей у військових складах Волинської губернії (17.07.1854 – 6.04.1855 р.), 103 арк.

79. Спр. 159. Про постачання жителями Балтського повіту возів, провіанту і фуражу для армії. З донесення предводителя дворянства Балтського повіту від 5 березня 1855 р. (1855 р.), 30 арк.

80. Спр. 169. Про стягнення поміщиками Вінницького повіту коштів з селян на придбання возів і волів для армії (14.03. – 25.07.1855 р.), 14 арк.

81. Спр 260. Справа про небажання засідателя Летичівського повітового суду Дворницького і чиновника Збитковича надати квартири для офіцерів 3-го Гусарського полку (22.06.1855 – 29.04.1858 р.), 17 арк.

Оп. 813 (1863)

82. Спр. 444. Копія Височайшого указу від 27 березня 1863 року про витрати на забезпечення військ в місцевостях оголошених на військовому стані за рахунок винуватців (1863 р.), 4 арк.

Фонд 485. Київська палата кримінального суду, м. Київ Київської губернії (1796-1835)

Оп. 1

83. Спр. 5191. Справа про спротив селян с. Германівки військам (1825 р.), 421 арк.

Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ Київської губернії (1796-1832 рр.)

Оп. 1

84. Спр. 17. Про розміщення військ в містах і селах Київської губернії (1810 – 1812 р.), 82 арк.

85. Спр. 18. Переписка з Київським нижнім земським судом та іншими установами щодо відведення приміщень для розквартирування військових частин, забезпечення їх продовольством і фуражем, про забезпечення транспортом прямуючих на військову службу офіцерів та інші питання (1800 р.), 29 арк.

86. Спр. 70. Повідомлення Сенату про дозвіл Малоросійському генерал-губернатору в екстремальних випадках викликати війська для наведення порядку без санкції Інспектора (1802 р.), 4 арк.

87. Спр. 73. Про відведення Київському гренадерському полку табірною місця у Сквирському повіті (15.05.1802 р.), 22 арк.

88. Спр. 79. Про заборону відводити під постій будинки членів Київського магістрату (19.05.1802 р.) 13 арк.

89. Спр. 92. Переписка з військовими частинами, Київською міською поліцією та іншими установами (9.01. – 14.12.1802 р.), 47 арк.

90. Спр. 113. Справа по перевірці рішень Київського губернського правління щодо закупівлі провіанту і фуражу для військових частин (20.01.1803 р.), 36 арк.

91. Спр. 181. По рапорту Київського цивільного губернатора про відведення пасовиськ і лісу та постачання цегли 8-му артилерійському батальйону (18.05. – 19.05.1803 р.) 17 арк.

92. Спр. 227. По рапорту генерал-майора Берга щодо не заготовлі для шеститижневого табірною розташування полків Малоросійського гренадерського і Київського піхотного всього потрібного повітовим маршалом (15.06.1803 р.), 6 арк.

93. Спр. 281. Відношення інспектора Дніпровської кавалерії з приводу зміни квартир полками його інспекції (27.07.1803 р.), 4 арк.

94. Спр. 310. За скаргою Радомисльського городничого Крутова на Шефа Новоросійського драгунського полку генерал-майора Сіверса, який хоче зайняти той дім, де городничій сам квартирує (5.10.1803 р.), 6 арк.

95. Спр. 340. Про розміщення Севрського полку на квартирах у м. Корсунь, с. Зеленках, с. Михайлівці та інших (1803–1904 р.), 14 арк.

96. Спр. 441. По рапорту Київського цивільного губернатора про звільнення від постою домів учителів Реального училища (3.02.1804 р.), 4 арк.

97. Спр. 519. По рапорту войскового старшини Мартинова щодо відведення для стройових коней пасовиськ (20.04.1804 р.), 25 арк.

98. Спр. 521. Про фуражне забезпечення військ квартируючих в Київській губернії (21.04.1804 р.), 25 арк.

99. Спр. 522. Справа про розквартирування військ в Київській губернії (1804 р.), 35 арк.

100. Спр. 772. Про задовільнення різних потреб полків квартируючих в Київській губернії (1804 р.), 921 арк.

101. Спр. 781. Про підряд на постачання продовольства військам розташованих в Київській губернії (1804 р.), 159 арк.

102. Спр. 784. Переписка про порядок затвердження цін Військовим Губернатором на продовольство для військ (1805 р.), 31 арк.

103. Спр. 786. Оголошення Комісії Київського провіантського депо щодо заготовлі продовольства для військ розташованих в Київській губернії (1.01.1805 р.), 9 арк.

104. Спр. 846. Справа по указу Сенату про відповідальність за забезпечення військ провіантом і фуражем в Смоленській, Київській, Волинській, Чернігівській, Полтавській, Мінській і Курській губерніях на Цивільних Губернаторів під управлінням військових (1805 р.), 66 арк.

105. Спр. 987. Справа про призначення Київського військового губернатора Тормасова командиром над Молдавським корпусом (1805 р.), 14 арк.

106. Спр. 999. По представленню Губернського правління про захоплення сіна військовослужбовцями Новоросійського драгунського полку в поміщика Гленборгського (5.10.1805 р.), 3 арк.

107. Спр. 1026. По рапорту Київського цивільного губернатора щодо спротиву дворянства Звенигородського повіту справнику (1.01.1806 р.), 18 арк.

108. Спр. 1075. Відомості про стан Київської губернії подане при вступі на посаду Київського військового губернатора Голеніщева-Кутузова (10.11.1806 р.), 105 арк.

109. Спр. 1076. Переписка з Міністерством внутрішніх справ щодо посилення у місті Києві військової команди і про настрої польського населення (1806 р.), 20 арк.

110. Спр. 1077. Справа про вступ на посаду Київського військового губернатора Голеніщева-Кутузова (1806 р.), 4 арк.

111. Спр. 1157. Справа про міліцейську зброю (1810 – 1812 р.), 43 арк.

112. Спр. 1189. Про виділення Київською Казенною палатою коштів для забезпечення армії боєприпасами та іншим спорядженням під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. (24.07.1810 – 27.02.1812), 24 арк.

113. Спр. 1214. Про поїздку військового губернатора Мілорадовича з метою огляду військ (5.09.1810 р.), 2 арк.

114. Спр. 1217. Про заготівлю продовольства і фуражу для армії (16.09.1810 – 9.06.1812 р.), 38 арк.

115. Спр. 1241. Переписка з начальником Київських артилерійських парків щодо організації торгів на перевезення снарядів (3.02.1811 – 3.02.1812 р.), 37 арк.

116. Спр. 1253. Рапорти командирів полків про переміщення військових частин і про залишки провіанту і фуражу (1.03.1811 – 3.06.1812 р.), 220 арк.

117. Спр. 1357. Справа по скарзі різних Київських мешканців на квартируючого у м. Києві Командира артилерійської Резервної Бригади 8-ї кінної роти, підполковника Жулеріна за завдані образи (13.06.1811 – 15.02.1812 р.), 31 арк.

118. Спр. 1424. По рапорту підполковника 6-го егерського полку Глебова на Васильківського городничого Кузовльова (17.09. – 25.10.1811 р.), 8 арк.

119. Спр. 1464. Про заготівлю продовольства і провіанту для армії (28.11.1811 – 13.06.1812 р.), 157 арк.

120. Спр. 1467. Про заготівлю в Київській губернії продовольства і фуражу для армії (3.12.1811 – 20.01.1812 р.), 8 арк.

121. Спр. 1487. Про приготування на випадок оборони фортеці (7.11.1811 – 12.07.1812 р.), 20 арк.

122. Спр. 1531. Про підпорядкування Київської губернії до 2-го військового округу 2-ї Західної армії (24.04.1812 р.), 3 арк.

123. Спр. 1540. Переписка з Київським цивільним губернатором про залучення усіх без виключення дворян до участі у постачанні армії продовольством (8.06. – 9.06.1812 р.), 3 арк.

Оп. 2

124. Спр. 28. Рапорти Липовецького і Уманського нижніх земських судів і Васильківського городничого про пересування військових частин (14.06. – 16.09.1827 р.), 6 арк.

125. Спр. 50. По скарзі поміщиці Таращанського повіту Київської губернії Красовської на свого брата поміщика Якубовського і офіцерів 36-го егерського полку (8.08. – 6.10.1829 р.), 16 арк.

126. Спр. 88. Про надання допомоги офіцерам, відрядженим до Київської губернії для топографії місцевості (15.09. – 11.10.1827 р.), 9 арк.

127. Спр. 624. Переписка з Київським губернським правлінням про надання відомостей щодо стану губернії для доповіді Миколі I (8.08.1830 – 13.12.1832 р.), 22 арк.

128. Спр. 634. Про побиття офіцером Новоросійського драгунського полку прапорщиком Фігнером міщанина м. Умані (21.08. – 20.09.1830 р.), 8 арк.

129. Спр. 806. Донесення Миколі I, рапорти городничих і переписка з Київським губернським правлінням про придушення польського повстання в Київській губернії. Нариси дій військ (1831 р.), 341 арк.

130. Спр. 813. Переписка з Міністерством внутрішніх справ про нагородження чиновників Київської губернії за заготівлю продовольства для 2-ї Армії (9.04. – 30.11.1831 р.), 29 арк.

131. Спр. 1067. Циркуляр Міністерства Внутрішніх справ щодо застосування вогнепальної зброї для угамування сільських виступів (1831 р.), 3 арк.

Оп. 3

132. Спр. 26. По клопотанню міщанських товариств м. Радомишля і м. Чериба щодо зарахування їм до податків квитанцій отриманих за вози під час переміщень і квартирування військ (12.02. – 31.12.1830 р.), 15 арк.

133. Спр. 177. По представленню Польового провіантського комісіонерства 7-го піхотного корпусу про отримання дров і свічок у зв'язку з переміщенням з міста Умані (31.07. – 4.08.1827 р.), 17 арк.

134. Спр. 179. По представленню начальника штаба 5-го піхотного корпусу генерал-майора Горчакова про відведення для корпусу стайні, кузні і колодязя (20.07. – 30.08.1827 р.), 12 арк.

135. Спр. 180. По відношенню начальника 18-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Желтухіна 1-го, про надання Липовецьким нижнім судом незручних пасовиськ для коней 36-го егерського полку (18.07. – 4.08.1827 р.), 23 арк.

136. Спр. 182. По відношенню начальника штаба 7-го піхотного корпусу генерал-майора Готевського про сплату трьом батальйонам 15-ї піхотної дивізії грошей витрачених на паливо і постачання дров (30.06. – 19.08.1827 р.), 34 арк.

137. Спр. 183. По рапорту полковника Курляндського драгунського полку Енгельгарда щодо ремонту в м. Ольшанському лазаретів, гауптвахт, стаєнь і шлагбаумів (30.07. – 15.08.1827 р.), 5 арк.

138. Спр. 239. Про грошові збори з обивателів Київської і інших губерній обкладених земськими повинностями на потреби інтендантства 2-ї Армії (1828 р.), 9 арк.

139. Спр. 266. Про переміщення 2-го піхотного корпусу з місця квартирування в Київській губернії відповідно до затвердженої дислокації (23.05. – 17.07.1828 р.), 159 арк.

140. Спр. 286. Про кількість військ у Київській губернії (17.07. – 22.10.1828 р.), 71 арк.

141. Спр. 365. Про зимове розквартирування в містах Сквирі і Махнівка лейб-гвардії Уланського і Кінноєгерського полків (12.11. – 15.05.1829 р.), 177 арк.

142. Спр. 368. Про постій військ і утиски городничого в м. Махнівці (22.11.1828 р.), 11 арк.

143. Спр. 372. Про залучення командиром резервної батареиної роти № 5, розташованої в селищі Рословичі Київського повіту, місцевих селян для перевезення вівса та інших вантажів (24.11.1828 – 7.12.1829 р.), 62 арк.

144. Спр. 391. Про вступ полків 11-ї піхотної дивізії і про взяття київських караулів чотирма батальйонами 12-ї дивізії (28.12.1828 – 22.01.1829 р.), 39 арк.

145. Спр. 422. Про роботи по укріпленню Київської фортеці (28.04. – 9.06.1828 р.), 238 арк.

146. Спр. 477. Про постачання за три роки, з 1-го травня 1829 р. по 1 травня 1830 р. по Київській губернії, військам дров, вівса і соломи (15.08.1829 р.), 11 арк.

147. Спр. 519. Справа по відношенню начальника Головного штабу щодо розташування резервних бригад 13-ї, 14-ї, 15-ї, і 16-ї піхотних дивізій табором біля м. Києва (1830 р.), 104 арк.

148. Спр. 525. По відношенню командира 2-го піхотного корпусу щодо найму по Київській губернії вільних майстрів до військ 2-го піхотного корпусу (17.04.1830 р.), 11 арк.

149. Спр. 812. По рапорту генерала Гельвіха про продаж свічок по завищеній ціні у Білій Церкві (28.12.1830 р.), 9 арк.

150. Спр. 824. Справа по клопотанням різних осіб за квартири, і про звільнення будівель від постою (2.01.1831 – 13.01.1832 р.), 422 арк.

151. Спр. 1037. По рапорту командуючого Резервною дивізією 6-го піхотного корпусу генерал-майора Гартунга, про надання приміщення для майстерень і сараїв для казенного обозу і коней (12.09. – 19.11.1831 р.), 10 арк.

152. Спр. 1111. Про укладення контрактів на постачання дров, свічок і соломи в Київській губернії на місця розташування військових частин (1.01. – 17.02.1832 р.), 109 арк.

Оп. 4

153. Спр. 77. Про відкрити переправу для військ через річку Дніпро (28.11.1830 р.), 2 арк.

154. Спр. 123. По рапорту генерал-майора Карпова про склади зброї (піки) заховані у лісі (20.03. – 6.05.1831 р.), 20 арк.

155. Спр. 125. Про залишену бойову амуніцію Полтавським піхотним полком під час виступу з міста Радомисля (25.03.1831 р.), 5 арк.

Оп. 5

156. Спр. 5. Справа по представленню Київського військового губернатора про відомчу приналежність Київського військового шпиталю (1827 р.), 42 арк.

157. Спр. 10. Про вступ військ до Києва для караульної служби (30.06. – 30.12.1827 р.), 64 арк.

158. Спр. 13. Про виступ військ з Києва після караульної служби (1.02. – 3.12.1827 р.), 44 арк.

159. Спр. 23. Про перевезення військових вантажів з Київського Арсеналу до різних місць Київської, Подільської і Волинської губерній (23.07. – 22.12.1827 р.), 189 арк.

160. Спр. 31. Про приїзд Головнокомандуючого 1-ю Армією до Києва для огляду військ (31.07. – 16.09.1827 р.), 20 арк.

161. Спр. 42. Про надання дров і освітлення Київському військовому губернатору та іншим чиновникам (6.11. – 15.12.1827 р.), 12 арк.

162. Спр. 46. Про арешт і передачу до військового суду казначея Київської комісаріатської комісії Наумова за привласнення казенних грошей (1.11.1827 – 18.09.1828 р.), 21 арк.

163. Спр. 47. Денні і вечірні рапорти по службі, розташування військових частин, кількість хворих в київському гарнізоні, в Києво-Печерській фортеці на 1 вересня 1827 р. (1.09.1827 р.), 17 арк.

164. Спр. 122. Про війська на квартирах у Київській губернії (27.08. – 8.08.1827 р.), 54 арк.

165. Спр. 182. Справа про чиновників по Комісаріатському Відомству і Київському Арсеналу (1828 р.), 233 арк.

166. Спр. 242. Справа про насильницьке виселення мешканців с. Ходосовки з власних будинків офіцерами 15-ї артилерійської бригади, про квартирування військ (1828 р.), 2 арк.

167. Спр. 323. Про війська прибуваючих до Києва (3.01. – 27.02.1829 р.), 55 арк.

168. Спр. 410. Справа про надання відомостей щодо військ на квартирах у Київській губернії (1830 р.), 427 арк.

169. Спр. 424. Про торги на перевезення з Київського Арсеналу до резервних батальйонів 13-ї і 15-ї артилерійських дивізій зброї (26.03. – 6.05.1830 р.), 33 арк.

170. Спр. 455. Відношення начальника штаба 1-ї Армії про раптову ревізію провіанту, що знаходився в київських провіантських магазинах (1.05. – 14.06.1830 р.), 65 арк.

171. Спр. 479. По рапорту Київської комісаріатської комісії про торги на поставку в комісію речей необхідних для військ на 1830 рік (24.06.1830 р.), 8 арк.

172. Спр. 486. По рапорту Командуючого Резервною дивізією 4-го піхотного корпусу генерал-майора Гартунга про отримання з провіантського магазину в Бородинський батальйон затхлого борошна (7.07. – 8.07.1830 р.), 9 арк.

173. Спр. 533. Про труднощі з розміщенням військ у м. Василькові на квартирах (27.09. – 3.11.1830 р.), 9 арк.

174. Спр. 550. Справа по скарзі київського купця М. Давидова на капітана Троїцького піхотного полку Котлярова за завдання побоїв і самовільне заселення до його будинку (1830 р.), 11 арк.

175. Спр. 558. Справа про запровадження інженерних цегляних заводів (1830 – 1832 р), 222 арк.

176. Спр. 567. Справа про плани Височайше затвердженим новим укріпленням міста Києва (1831 – 1832 р.), 14 арк.

177. Спр. 587. Про доставку Київському військовому губернатору відомостей щодо кількості військових на постої по обивательським квартирам (29.12.1830. – 4.01.1832 р.), 51 арк.

178. Спр. 590. Рапорти військового Коменданта про число військ в Житомирі (2.01.1830 – 7.12.1831 р.), 167 арк.

179. Спр. 591. Справа про відрядження 3-х сотен козаків в розпорядження Тимчасового Волинського і Подільського військового губернатора Потьомкіна для охорони пошт, забезпечення державних кур'єрів, охорони магазинів, складів, забезпечення порядку в губерніях (6.12.1830 – 21.01.1832 р.), 101 арк.

180. Спр. 592. Наказ головнокомандуючого Діючої армії генерал-фельдмаршала Дібіча-Забалканського про початок військових дій проти повстанців Царства Польського, від 1 січня 1830 р. Про забезпечення армії перев'язочними матеріалами і про введення карантину на випадок виникнення холери в Подільській губернії. Про надсилання відомостей щодо кількості військ,

хворих, числі лікарів у шпиталях і про стан пересувних магазинів (1830 р.), 72 арк.

181. Спр. 701. По рапорту командуючого Зведеною бригадою 8-ї піхотної дивізії генерал-майора Герадорфа, щодо не надання господарем квартири усіх необхідних речей майору Вульфу (15.12.1830 – 31.01.1831 р.), 13 арк.

182. Спр. 712. По рапорту генерал-майора Герадорфа про завдання майору 16-го егерського полку Гончаревському образ господаркою його квартири (5.02. – 8.02.1831 р.), 13 арк.

183. Спр. 808. Справа по конфіскації військовослужбовцями в мешканців Липовецького повіту їстівних запасів і грабунок домів (21.06. – 10.07.1831 р.), 9 арк.

184. Спр. 832. По припису військового губернатора посилення начальниками розташованих в Київській губернії військ відомостей про кількість військових чинів (6.08. – 23.12.1831 р.), 77 арк.

185. Спр. 943. Про комплектування інвалідних команд Подільської і Волинської губерній (26.01. – 5.12.1831 р.), 104 арк.

186. Спр. 944. Про пересування військ (2.01. – 27.02.1832 р.), 134 арк.

187. Спр. 955. Відомості про війська 1-ї Армії розташовані в Київській губернії і про кількість солдат і офіцерів Київського внутрішнього гарнізонного батальйону (13.01.1832 р.), 16 арк.

188. Спр. 990. Відомість Київської квартирної комісії про кількість домів зайнятих воєнним постом і вільних від воєнного постю (2.02.1832 р.), 4 арк.

189. Спр. 1241. Про нагородження ржищівських міщан за надання своїх помешкань під воєнний постій (20.08.1828 – 12.06.1829 р.), 19 арк.

190. Спр. 1345. Про залучення на військову службу волоцюг і злочинців (20.10.1828 – 24.02.1829 р.), 223 арк.

191. Спр. 1407. Наказ Київському цивільному губернатору П. Панкратьєву щодо протидії крадіжкам у Києві (1806 р.), 9 арк.

192. Спр. 1880. Рапорт Київського Коменданта полковника Гебеля про крадіжки артилерійських зарядів рядовим 5-ї роти 8-ї гарнізонної артилерійської бригади І. Буровим (6.01.1832 р.), 5 арк.

193. Спр. 1883. Рапорт Київського Коменданта полковника Гебеля про екзекуцію рядового пересувної інвалідної роти Я. Шарнацького за втечу і пияцтво (1835 р.), 5 арк.

Фонд 692. Правління Київського округу шляхів сполучення, м. Київ Київської губернії (1843-1919)

Оп. 11 (1847)

194. Спр. 2 Ч. 1. Наказ Головноуправляючого шляхами сполучення і громадських споруд генерал-ад'ютанта Клейміхеля від 30 грудня 1846 р. про направлення однієї піхотної дивізії (4000 осіб) для будівництва Києво-Брестського шоссе (1846 р.), 10 арк.

Фонд КМФ. 11. Колекція мікрофільмів

Оп. 1

195. Спр. 32. Звіти Волинського губернатора про стан губернії за 1804-1811 рр., (1804–1806 р.), 72 арк.

Фонд КМФ 12. Документи і матеріали з історії державних установ України

Оп. 1

196. Спр. 31. Про координацію роботи з Сенатом, про від'їзд Беклешова до Києва. (1800 р.), 5 арк.

Державний архів Київської області (м. Київ)

Фонд 1. Київське губернське правління, м. Київ Київської губернії (1796-1919)

Оп. 1

197. Спр. 780. Справа про забезпечення квартирами полків 16-ї піхотної дивізії. (1797 р.), 62 арк.

Оп. 3

198. Спр. 747. Справа з питань забезпечення військ продовольством і фуражем (1798 р.), 10 арк.

Оп. 36

199. Спр. 126. Справа по дорученню Київського губернатора про забезпечення возами військових частин, що відправляються до Бреста-Литовського для укомплектування військ корпусів фельдмаршала Суворова и Римського-Корсакова (1798 р.), 21 арк.

200. Спр. 786. Справа про табірне розташування військ на літній період біля міста Києва (1799 р.), 69 арк.

Оп. 52

201. Спр. 13. Лист М. Кутузова П. Панкратьеву про забезпечення сформованої кінноартилерійської роти усім необхідним для походу (1807 р.), 19 арк.

202. Спр. 29. Справа по дорученню Київського губернатора повітовим справникам щодо забезпечення продовольством і фуражем кавалерійських полків (1806), 74 арк.

203. Спр. 32. За рапортами Нижніх земських судів Київської губернії про надання возів і коней для транспортування військових вантажів (1809 р.), 23 арк.

204. Спр. 45. Лист М. Кутузова Волинському цивільному губернатору про заготівлю продовольства і фуражу (1806 р.), 17 арк.

205. Спр. 780. Лист М. Кутузова П. Панкратьеву щодо розквартирування рекрут (1806 р.), 13 арк.

**Фонд 2. Канцелярія Київського цивільного губернатора, м. Київ
Київської губернії (1796-1917).**

Оп. 1

206. Спр. 4950. Про надання Київським Магістратом міських земель військовим під табори і пасовиська (1805 р.), 19 арк.

207. Спр. 2607. Наказ Київського цивільного губернатора про забезпечення табірних військ продовольством (1805 р.), 9 арк.

208. Спр 2646. Про розміри оплати за оренду землі міста Києва (1806 р.), 9 арк.

Державний архів міста Києва (м. Київ)

Фонд 1. Київський міський магістрат, м. Київ Київської губернії

(1645-1866)

Оп. 1

209. Спр. 391. Оголошення Імператорської подяки київським міщанам за продовольчі пожертви для Діючої армії (1829 р.), 12 арк.

210. Спр. 392. Розпорядження Сенату Київському Магістрату про негайний ремонт будівель Військового відомства (1802 р.), 2 арк.

211. Спр. 474. Розпорядження Київського цивільного губернатора щодо забезпечення військ свічками і паливом (1819 р.), 6 арк.

Оп. 2

212. Спр. 33. Справа про відведення на міських землях полігону (30.04.1805 р.), 107 арк.

213. Спр. 190. Відношення Київського Повітового Маршалка до Київського Магістрату про готовність київських міщан для повітового ополчення (6.06. 1812 р.), 3 арк.

214. Спр. 1309. Про дозвіл Київському Магістрату залишити під власним наглядом ринкові ваги (28.02.1827 р.), 176 арк.

215. Спр. 1310. Про план міста Києва (5.03.1827 р.), 41 арк.

216. Спр. 1626. Про дозвіл київським міщанам відродити озброєний міщанський корпус для охорони міста (11.05.1831 р.), 9 арк.

Оп. 2 а

217. Спр. 30. Про ремонт дніпровського мосту (27.08.1802 р.), 179 арк.

218. Спр. 32. Розпорядження Київського цивільного губернатора П. Панкратьєва Київському Магістрату про ремонт домів Військового відомства (3.12.1802 р.), 225 арк.

219. Спр. 33. Про зобов'язання київських міщан постачати дрова для розквартированих у Києві військ (17.11.1801 р.), 52 арк.

220. Спр. 35. Про окреслення плану пригородніх сіл, а також Генерального плану Києва з міськими угіддями (24.02.1806 р.), 9 арк.

221. Спр. 243. Указ Олександра I Міністерству внутрішніх справ про можливість пільгового займу Київському Магістрату (4.09.1820 р.), 2 арк.

Державний архів Вінницької області (м. Вінниця)

Фонд Д-200. Вінницький повітовий предводитель дворянства, м. Вінниця Подільської губернії (1824-1916)

Оп. 1

222. Спр. 37. Переписка з Подільським губернським предводителем дворянства, військовими частинами про передачу коней тимчасово скасованих військових частин на утримання повітових предводителів дворянства (2.02.1851–25.11.1852 р.), 144 арк.

223. Спр. 92. Про забезпечення військових частин свічками (30.12.1852–18.12.1853 р.), 88 арк.

224. Спр. 114. Переписка з Подільською Казенною палатою, приватними особами про постачання військовим частинам дров (4.01.1854–30.02.1855 р), 27 арк.

225. Спр. 120. Циркуляр Київського військового округу про оголошення на військовому стані Київської, Волинської, Подільської губерній у зв'язку з Кримською війною. Копія мирного договору Росії з Францією, Австрією і іншими країнами після Кримської війни (31.12.1854–29.11.1856 р.), 39 арк.

226. Спр. 123. Справа про облаштування в містах Ямполі і Балті військових хлібних магазинів (11.03.–28.03.1854 р.), 74 арк.

227. Спр. 130. Переписка з Подільським губернським правлінням, начальником Подільської губернії, про допомогу родинам поранених, загиблих на війні з Туреччиною. Звіти про видачу допомоги. Списки поранених (14.01.–8.10.1855 р.), 200 арк.

228. Спр. 134. Циркуляр начальника Подільської губернії, переписка з ним, з підрядниками на поставку свічок, дров, про забезпечення військових частин паливом і освітленням (3 02.–15.04.1855 р.), 58 арк.

229. Спр. 161. Переписка з Вінницьким городничім, військовими частинами про квартирування військ (20.01.–28.09.1856 р.), 23 арк.

230. Спр. 221. Переписка з Подільським цивільним губернатором, військовими частинами про розквартирування і постачання військ (7.01.–3.12.1859 р.), 23 арк.

231. Спр. 372. Циркуляри Подільського губернського правління і листування з ним про відведення пасовиськ для коней військових частин (7.04.1864–13.12.1867 р.), 60 арк.

232. Спр. 430. Переписка з Подільським губернським правлінням, військовими частинами про надання возів для військових частин (9.01.–21.09.1869 р.), 62 арк.

**Фонд Д-222. Літинський повітовий суд, м. Літин Подільської губернії
(1796-1872)**

Оп. 1

233. Спр. 267. Справа за обвинуваченням Грабарчука у дезертирстві і крадіжках (27.10.1840–13.03.1841 р.), 12 арк.

234. Спр. 275. Справа за обвинуваченням міщанина Кориловського про переховування військового дезертира Поліщука Корнія (4.04.1858–25.02.1866 р.), 234 арк.

235. Спр. 290. Справа за обвинуваченням Рябикіна і Попова у дезертирстві (18.08.1863–14.04.1869 р.), 33 арк.

236. Спр. 400. Справа за обвинуваченням відставного солдата Антощука Івана у погрозах позбавити життя лісничого Рутковського (30.03.1864–15.01.1870 р.), 30 арк.

237. Спр. 403. Справа за обвинуваченням відставного рядового Сулімова Павла у вбивстві невідомої жінки (12.04.1863–22.03.1871 р.), 63 арк.

238. Спр. 476. Справа за обвинуваченням селянина Децюка Касьяна і солдата Бараниці Кіндрата у крадіжках хліба з млина (13.09.1862 – 27.01.1866 р.), 25 арк.

239. Спр. 620. Справа за обвинуваченням безтерміново-відпускнуго каноніра Шандрюка Юхима в крадіжках харчових припасів дячка Стрельбіцького. (3.03.1864 – 3.06.1872 р), 34 арк.

240. Спр. 628. Справа за звинуваченням відставного рядового Заїна Йосипа у підпалі трактової корчми (2.07.– 2.12.1870 р.), 48 арк.

241. Спр. 679. Справа за обвинуваченням відставного солдата Чеборахова Петра у підробці документів (30.04.1864 – 19.05.1870 р.) 26 арк.

Фонд Д-391. Вінницький міський магістрат, м. Вінниця Подільської губернії (1796-1861)

Оп. 1

242. Спр. 751. Справа про крадіжки речей невідомими особами в підпоручика Makeєва Петра (21.12.1843 – 7.03.1850 р.), 145 арк.

Оп. 3

243. Спр. 33. Рапорт слідчої комісії військового суду над підпоручиком Михайловим (16.10. – 30.12.1817 р.), 14 арк.

Оп. 4

244. Спр. 17. Справа за обвинуваченням військового дезертира Бодіора у вбивстві селянина (20.01.1844 – 28.10.1846 р.), 120 арк.

Фонд Д-455. Тульчинська міська поліція, м. Тульчин Подільської губернії (1812-1815)

Оп. 1

245. Спр. 17. Справа про боротьбу зі шпигунством і не допущені вивозу з Росії за кордон коней і меду (20.04.1813 – 29.08.1815 р.), 22 арк.

Фонд Д-473. Брацлавський повітовий суд, м. Брацлав Подільської губернії (1793-1872)

Оп. 1

246. Спр. 619. Справа за обвинуваченням відставного солдата Поленківського Онуфрія і селянина Берези Йосипа у підбурюванні селян до не підписання Статутних грамот (3.03.1862 – 4.05.1863 р.), 90 арк.

247. Спр. 621. Справа за обвинуваченням відставного солдата Іщука у підбурюванні селян до непокори сільській владі і нанесення тілесних ушкоджень старості (1863 – 1868 рр.), 35 арк.

248. Спр. 629. Справа за обвинуваченням відставного унтер-офіцера Малькова у підбурюванні селян містечка Немирова до не підписання вироку на обрання повірених (29.11.1865 – 27.04.1868 р.), 76 арк.

249. Спр. 928. Справа відставного фельдфебеля Ісаєва Івана про завдання тілесних ушкоджень його дружині Юстині і сільському старості Подоляку (6.04.1860 – 16.05.1864 р.), 154 арк.

Оп. 2

250. Спр. 204. Справа про розслідування причин розбійного нападу на рядового Шила (29.09.1860 – 20.03.1868 р.), 190 арк.

251. Спр. 229. Справа про побиття поміщиком Дужицьким рядового Люблінського піхотного полку Чубенка Григорія (21.04. – 30.04.1869 р.), 6 арк.

Фонд Д-521. Брацлавська казенна палата, м. Брацлав Брацлавського намісництва (1794-1798)

Оп. 1

252. Спр. 6. Повідомлення військової експедиції Брацлавської казенної палати про розташування військ на території Брацлавського намісництва (6.10.1796 р.), 3 арк.

**Фонд Д-533. Бершадський нижній земський суд, м. Бершадь
Брацлавського намісництва (1796-1797)**

Оп. 2

253. Спр. 17. Справа про видачу Ладожському піхотному полку квитанції на його квартирування в селах Бершадського повіту за 1796 р. (12.02. – 22.05.1798 р.), 17 арк.

254. Спр. 37. Справа по указу Брацлавського намісницького правління про розшук втікача з казенними грішми, секунд-майора Катеринославського гренадерського полку Марковського за 1796 р. (1797 р.), 8 арк.

**Фонд Д-546. Липовецький нижній земський суд, м. Липовець Київської
губернії (1801-1857)**

Оп. 2

255. Спр. 10. Справа за звинуваченням в дезертирстві солдата Малиновського і переховування його різними особами (1841 р.), 5 арк.

256. Спр. 12. Справа за звинуваченням унтер-офіцера Тамонського в нанесенні служниці корчми побоїв, що призвели до її смерті (1844 р.), 73 арк.

Оп. 3

257. Спр. 1. Справа про переховування селянами села Очеретки втікача рекрута Войтківа Івана (1801 р.), 16 арк.

**Фонд Д-675. Тульчинський нижній земський суд, м. Тульчин
Брацлавського намісництва (1796-1797)**

Оп. 1

258. Спр. 23. Справа по указу Брацлавського намісницького правління про заборону надавати притулок біглим селянам, солдатам та іншим особам, що не мають письмових документів (1796 р.), 22 арк.

259. Спр. 30. Справа по указу Брацлавського намісницького правління про заборону займати під постой військ дома духовенства католицького віросповідання (1796 р.), 6 арк.

260. Спр 32 Справа про будівництво окружного державного магазину для зберігання провіанту (6. 06. – 15. 08. 1796 р.), 7 арк.

261. Спр 46. Відомість на військовополонених колишніх польських військ, які мешкають на території Брацлавської губернії, через Указ Сенату про повернення їх, і поляків засланих до Сибіру, на місця проживання (1797 р.), 6 арк.

Фонд Д-701. Штаб Тульчинського військового загону Київського військового округу м-ко. Тульчин Подільської губернії (1863-1864)

Оп. 1

262. Спр. 1. Про відрядження офіцерів для допомоги при вилученні 10% збору з дворянських нерухомих маєтків (21. 08. – 8. 09. 1863 р.), 9 арк.

263. Спр. 2. Переписка з 9-ю артилерійською бригадою про отримання зброї сільською сторожею в Брацлавському і Винницькому повітах (14. 06. 1863 – 6.06. 1864 р.), 81 арк.

Державний архів Хмельницької області (м. Хмельницький)

Фонд 69. Подільська губернська лікарська управа, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1797-1860)

Оп. 1

264. Спр. 11. Про призначення до військових частин медичних службовців (3.01. – 12.12.1798 р.), 136 арк.

265. Спр. 59. Про облаштування у Кам'янці-Подільському тимчасового військового шпиталю (21.03.1806 – 21.03.1810 р.), 19 арк.

266. Спр. 93. Журнали військових дій складені Головнокомандуючим армією генерал-фельдмаршалом Кутузовим-Смоленським з 1 по 7 грудня 1812 р. Пропозиції, укази Губернського правління, Губернатора, щодо боротьби з чумою в губернії (17.01. – 17.12.1813 р.), 139 арк.

267. Спр. 161. Відношення Інспектора аптекарської частини Армії щодо заготівлі польських бричок, коней і зброї для армії (19.01.1824 – 16.05.1831 р.), 327 арк.

268. Спр. 442. Маніфест царя Олександра II, укази Сенату по залученню приватних лікарів на військову службу (2.01. – 31.12.1856 р.), 87 арк.

**Фонд 114. Кам'янецька квартирна комісія, м. Кам'янець-Подільський
Подільської губернії (1845-1875)**

Оп. 1

269. Спр. 1. Розкладки квартирному збору на мешканців міста Кам'янця і передмість на 1845, 1847, 1852 роки (12.10.1845 – 19.10.1852 р.), 78 арк.

270. Спр. 9. Указ Подільського губернського правління про відведення приміщень для розквартирування військ (19.10.1855 – 3.07.1857 р.), 18 арк.

271. Спр. 14. Про асигнування з земського збору 600 рублів на квартирування військ (2.03. – 17.05.1856 р.), 49 арк.

272. Спр. 16. Про звільнення від постою будівель Вірменського католицького костелу (12.12.1856 – 6.09.1871 р.), 54 арк.

273. Спр. 56. Про звільнення від постою духовних осіб (24.03.1860 – 23.10.1860 р.), 12 арк.

274. Спр. 64. Про відведення будинку під приміщення для складу пороху Севрського піхотного полку (9.03.1861 – 7.12.1869 р.), 38 арк.

275. Спр. 84. За скаргою мешканців Кам'янця на Квартирну комісію за неправильне складання Розкладки квартирному збору (19.06.1862 – 18.01.1863 р.), 19 арк.

276. Спр. 96. Квитанції видані командирам рот про поведінку військових чинів (5.12.1862 – 17.10.1863 р.), 81 арк.

277. Спр. 121. Переписка з Подільським губернським правлінням, 48-м піхотним Одеським полком, донесення і рапорти депутатів Комісії щодо коштів на ремонт пекарських печей (30.08.1865 – 23.04.1868 р.), 98 арк.

278. Спр. 124. Про відведення приміщення на Польських фільварках для Військово-слідчої і Військо-судової комісій з меблями (5.06.1863 – 17.07.1864 р.), 64 арк.

279. Спр. 126. Циркулярний припис Міністерства внутрішніх справ, Подільського губернського правління і Губернатора, переписка з губернським військовим начальником, Кам'янець-Подільським губернським батальйоном, 129-м Бессарабським піхотним полком, протоколи комісії, акти та інше. Надсилання формулярних списків службовців, порядок зарахування міст з одного розряду до іншого, зміна квартирного постачання, звільнення від постою, видача офіцерам додаткових квартирних грошей, ремонт будівель, спорядження рекрутів, відомості про витрати сум квартирного збору (23.03.1865 – 28.07.1874 р.), 238 арк.

Фонд 122. Кам'янецький повітовий предводитель дворянства м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1834-1912)

Оп. 1

280. Спр. 1. Переписка з Подільським Губернатором, Ново-Ушицьким окружним начальником, Кам'янецьким повітовим Комітетом для зрівняння розподілу натуральних повинностей, Подільським губернським землеміром про запровадження Комітету для зрівняння розподілення натуральних повинностей між населенням, участь в його роботі і надання відомостей про відстані між селами і містечками Кам'янецького повіту (3.02.1840 – 22.12.1840 р.), 168 арк.

281. Спр. 14. Виклик бажаючим взяти участь на торгах в Казенній палаті на поставку провіанту для військ Діючої армії на 1850 р. по Подільській і Санкт-Петербурзькій губерніях, Кондиції, план продовольства військ Діючої армії і внутрішніх команд на 1850 р. (9.04. – 23.05.1849 р.), 43 арк.

282. Спр. 26. Вимоги військових частин і установ, відомості на дрова і свічки, списки офіцерів військових частин розквартированих у місті Кам'янці-Подільському і околицях (7.04. – 18.11.1850 р.), 78 арк.

283. Спр. 115. Переписка з Подільським Губернатором, Кам'янецьким земським справником, Кам'янецьким повітовим комітетом зрівняння натуральних повинностей про перевезення провіанту для військ по Подільській губернії, розрахункова відомість за перевезення провіанту до міста Батурина (8.03. – 11.10.1855 р.), 133 арк.

284. Спр. 116. Визначення нормальної платні за перевезення військових вантажів (13.03.– 5.06.1855 р.), 13 арк.

285. Спр. 132. Переписка з Подільським Губернатором щодо надання допомоги сімействам нижніх чинів призваних на військову службу (4.09. – 20.12.1856 р.), 39 арк.

286. Спр. 137. Переписка з Кам'янецьким поліцмейстером, Подільською губернською будівельною комісією, Начальником Кам'янець-Подільської жандармської команди, військовими частинами щодо постачання дров, свічок і соломи, установам, військовим частинам, генералам, офіцерам, вимоги і відомості (26.08. – 3.12.1857 р.), 62 арк.

287. Спр. 164. Переписка з Кам'янецькою квартирною комісією про передачу у власність купцем Фітерманом єврейському товариству будівлі для розміщення військ Кам'янецького гарнізонного батальйону, щоб це товариство було звільнене від постою військ жителями хуторів Мукши. Списки дворян і чиновників, що мають дома в міських хуторах і на Мукші (18.07. – 1.11.1861 р.), 33 арк.

288. Спр. 193. Переписка з військовими частинами про постачання дров, свічок, соломи для військових частин розквартированих в місті Кам'янці і Кам'янецькому повіті, вимоги і відомості щодо споживання кількості дров і свічок, список офіцерів 1-го батальйону Єлецького піхотного полку (19.04. – 5.11.1863 р.), 149 арк.

Оп. 2

289. Спр. 12. Справа про постачання дров для військ на квартирах у Кам'янці (19.01. – 15.11.1849 р.), 64 арк.

290. Спр. 33. Справа про комплектування Кам'янецького ополчення (24.04. – 3.05.1855 р.), 19 арк.

291. Спр. 34. Справа про забезпечення Діючої армії кіньми і возами (19.02.1855 – 26.03.1856 р.), 166 арк.

292. Спр. 35. Справа про постачання коней і волів до Діючої армію (2.02.1855 р.), 4 арк.

Фонд 123. Подільський губернський предводитель дворянства, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1808-1917)

Оп. 1

293. Спр. 37. Дозвіл на сплату коштів обивателям Подільської губернії за надані у 1831 році до складу нерухомого магазину возів на суму 6256 р. (1844 р.), 19 арк.

294. Спр. 112. Циркуляри військового Губернатора м. Кам'янця-Подільського і Подільського цивільного губернатора про державне ополчення, спорядження ополченців, збори ратників до державного ополчення і про продовольче забезпечення, облаштування польових аптек тощо (17.03. – 4.06.1855 р.), 51 арк.

295. Спр. 115. Про видачу палива для військ на квартирах в Кам'янецькому повіті з казенних і поміщицьких лісів (1855 р.), 9 арк.

296. Спр. 136. Указ Урядового Сенату про терміни присвоєння чинів, доставка відомостей по забезпеченню квартирами військових частин (1856 р.), 174 арк.

297. Спр. 281. Циркулярний припис Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора про призначення його командиром окремого корпусу для боротьби з польськими революціонерами. Переписка Подільського губернського предводителя дворянства з повітовими предводителями щодо допомоги дворян уряду в боротьбі з революційним рухом (1863 р.), 63 арк.

298. Спр. 290. Про повернення офіцерів, перебувають у безтермінових чи тривалих відпустках, у свої війська (1863 р.), 5 арк.

Оп. 2

299. Спр. 10. Відомість на поставку волових возів до складу рухомого магазину Діючої армії по Балтському повіту на 1831 р. (1845 р.), 46 арк.

300. Спр. 18. Відомості, вимоги про забезпечення Сєврьського і Єлецького піхотних полків дровами і провізією за 1863 р. (1863 р.), 14 арк.

Фонд 227. Подільське губернське правління, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1796-1919)

Оп. 1 Т. 1

301. Спр. 3. Розпорядження генерал-губернатора Тутомліна про негайне звільнення усіх нижніх чинів з-під арешту, звільнення поляків замішаних в повстанні 1794 року, пропозиції Військового Губернатора Беклєшова (13.12. 1796 – 23.05.1797 р.), 496 арк.

302. Спр. 28. Книга Указів Урядового Сенату за 1798 рік (1799 р.), 581 арк.

303. Спр. 189. Реєстр указам і наказам Його Високості по військовій частині за 1801 р. (1801 р.), 267 арк.

304. Спр. 658. Пропозиції Військового Губернатора за 1811 р. (1811 р.), 359 арк.

Фонд 228. Канцелярія Подільського губернатора, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1795-1917)

Оп. 1

305. Спр. 1. Припис генерал-губернатора Тутомліна Подільському цивільному Губернатору П. Шереметьєву про приведення до присяги поміщиків, про мапи поштових доріг, плани Кам'янецької фортеці (3.09.1795 – 31.02.1796 р.), 8 арк.

306. Спр. 10. Укази Урядового Сенату, переписка про усунення непорозумінь і зміцання начальства військового і цивільного (24.05. – 11.08. 1801 р.), 103 арк.

307. Спр. 100. Указ про поділ губерній за кліматичними смугами для визначення кількості опалення і освітлення від земства (22.05. 1842 р.), 13 арк.

308. Спр. 3328. Указ Міністра внутрішніх справ про об'єднання городських і земських поліцій в Південно-Західному краї (3.12.1860 р.), 4 арк.

**Фонд 243. Подільський губернський комітет із земських повинностей,
м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1845-1861)**

Оп. 1

309. Спр. 12. Про розквартирування військ 2-го піхотного корпусу (30.11. – 11.12.1855 р.), 15 арк.

310. Спр. 16. Про використання домів у місті Хмільнику під військові лазарети (1855-1856 р.), 17 арк.

311. Спр. 17. Про ремонт казенного будинку під приміщення військового лазарету у місті Нова-Ушиця (1855 р.), 17 арк.

312. Спр. 24. Про пристосування у місті Барі під приміщення військового лазарету приватних будинків (1855 р.), 47 арк.

Оп. 2

313. Спр. 3. Про облаштування військово-тимчасових шпиталів (1863 р.), 7 арк.

Фонд 267. Кам'янецьке повітове поліцейське управління, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1857-1916)

Оп. 2

314. Спр. 1. Про відчуження земельної ділянки від маєтку поміщика Боднарівського для пасовиська коней Донського козачого полку № 1 (1859 р.), 26 арк.

Фонд 269. Комісія військового суду при Кам'янець-Подільському внутрішньому гарнізонному батальйоні, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1853-1854)

Оп. 1

315. Спр. 1. Справа за звинуваченням у грабежах Бронштейна Д., Венгирмана Хаима та інших (13.06.1853 – 16.01.1854 р.), 539 арк.

316. Спр. 2. Слідство по справі про грабежі і вбивства у 1850 році. Рапорти повітових слідчих і чиновників по особливим дорученням (17.01. – 16.03.1854 р.), 426 арк.

**Фонд 292. Кам'янець-Подільське міське поліцейське управління,
м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1843-1917)**

Оп. 1

317. Спр. 3. Переписка з Подільським Губернатором про вилучення зброї в населення, про заборону продажу пороху, списки зброї та інше (24.07.1848 – 6.07.1849 р.), 63 арк.

318. Спр. 44. Про зброю конфісковану в мешканців міста Кам'янця (23.05. – 4.12.1853 р.), 34 арк.

319. Спр. 58. Переписка з Подільським Губернатором про передачу з-за кордону дезертира Руке Цисаря (13.02. – 10.12.1854 р.), 6 арк.

320. Спр. 74. Переписка з Подільським Губернатором і приставами про склади Кременчуцького і Коливанівського полків, що знаходяться у Кам'янці і про майно, що там зберігається (24.06.1854 – 16.03.1855 р.), 47 арк.

321. Спр. 75. Переписка з Київським військовим, Подільським і Волинським генерал-губернатором про запровадження караулів біля хлібних магазинів (4.05. – 5.05.1854 р.), 6 арк.

322. Спр. 96. Переписка і розпорядження Подільського Губернатора про порядок утримання австрійських дезертирів, що перейшли кордон (11.02. – 23.12. 1855 р.), 38 арк.

**Фонд 500. Кам'янецький повітовий комітет з урегулювання
натуральних повинностей, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії
(1841-1873)**

Оп. 1

323. Спр. 1. Звіт про виконання натуральних повинностей населенням повіту (7.02.1841 – 19.01.1848 р.), 71 арк.

324. Спр. 3. Відомості на розквартирування військ по повітам (1849–1850 рр.), 746 арк.

325. Спр. 34. Звіт спостереження за рівнем натуральних повинностей між людьми різних станів (25.10.1865 – 5.07.1866 р.), 44 арк.

Фонд 634. Кам'янець-Подільська військово-слідча комісія, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1861-1864)

Оп. 1

326. Спр. 2. Переписка з Подільським Губернатором щодо осіб які брали участь у польському повстанні (7.10. – 5.11.1863 р.), 54 арк.

327. Спр. 3. Переписка з Подільським Губернатором про затримання учасників польського повстання (26.12.1863 – 19.11.1865 р.), 298 арк.

Фонд 635. Комісія військового суду при Кам'янець-Подільському батальйоні внутрішньої варти, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1863-1864)

Оп. 1

328. Спр. 1. Справа за звинуваченням рядових Станіслава Данілова, Павла Кірилова, Моїсея Ігнат'єва, Устима Квасюка у вбивстві селян Ігнатія і Магдалини Бистрицьких (18.07. – 9.10.1863 р.), 141 арк.

329. Спр. 2. Справа за звинуваченням рядового Терентія Стаднікова за другу втечу з військової служби, крадіжки і конокрадство (24.09.1863 – 7.11.1864 р.), 92 арк.

330. Спр. 3. За звинуваченням рядових Станіслава Данілова, Павла Кірилова, Моїсея Ігнат'єва, Устима Квасюка і Сидора Гендрикова у вбивстві селян Ігнатія і Магдалини Бистрицьких та напад на Ходацьку трактову корчму. (7.10. – 26.10.1863 р.), 152 арк.

Фонд 636. Комісія військового суду при Кавказькому лінійному 9-му батальйоні, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1867)

Оп. 1

331. Спр. 1. За звинуваченням рядового Ігнатія Ігнат'єва в пограбуванні Зеймана Самельзака (11.03. – 4.10.1867 р.), 244 арк.

Фонд 637. Комісія військового суду при Житомирському внутрішньому гарнізоні, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1836)

Оп. 1

332. Спр. 1. За звинуваченням рядового Якуба Добровольського у втечі з військової служби і крадіжці казенних речей (28.08. – 14.09.1836 р.), 52 арк.

Фонд 639. Комісія військового суду при 132-му піхотному Гренадерському полку, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1868)

Оп. 1

333. Спр. 1. За звинуваченням рядових Надоїмця Іллі, Кравченка Наума, Латика Харитона, Рябіна Нікіфора у пограбуванні селянина Скуляка Олексія (3.06.1865 – 26.04.1870 р.), 209 арк.

Фонд 640. Комісія військового суду при управлінні Бессарабського губернського військового начальника, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1866)

Оп. 1

334. Спр. 1. За звинуваченням рядового Петра Залюбича у втечі з військової служби, крадіжках коней і брехливих показах (1865 р.), 137 арк.

Фонд 642. Комісія військового суду при управлінні Кам'янець-Подільського військового начальника, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1857-1868)

Оп. 1

335. Спр. 1. За звинуваченням Гелерія Горського, Антона Ляхова, Григорія Мазура та інших у втечі з військової служби і крадіжках коней (6.12.1857 – 28.09.1862 р.), 934 арк.

336. Спр. 6. За звинуваченням безтерміново-відпускнуго рядового Березова Кліма і селян Поліщука Феодосія, Шевчишина Парфірія у нападі на будинок Краєвського Франца (25.11.1865 – 28.11.1868 р.), 96 арк.

Фонд 656. Штаб 9-ї піхотної дивізії (1863-1864)

Оп. 1

337. Спр. 2. Про орендного власника с. Глининці Пржевлецького, у полі якого знайдено 18 пік (15.08.1863 – 16.09.1864 р.), 23 арк.

338. Спр. 8. Про арешт і висилку на каторгу до Сибіру підпоручика Водзінського Ф., Баньковського П. та інших за агітацію проти існуючого ладу (23.12.1863 – 10.07.1864 р.), 29 арк.

Фонд 829. Заславський губернатор Шереметьєв, м. Заславль Волинської губернії (1793)

Оп. 1

339. Спр. 1. Справа по стягненню з міщан міста Кам'янця-Подільського платні за вхід і вихід в межах Кам'янецької фортеці (1793 р.), 8 арк.

Державний архів Житомирської області (м. Житомир)

Фонд 1. Волинська духовна консисторія, м. Житомир Волинської губернії (1741-1921)

Оп. 1

340. Спр. 5. Клопотання духовних осіб Волинської губернії (1796 р.), 15 арк.

Фонд 9. Новоград-Волинський міський магістрат, м. Новоград-Волинський Волинської губернії (1810-1861)

Оп. 1

341. Спр. 10. Про придбання пані Вексер в рядового Сухомлінова крадених речей (28.11.1850 – 13.02.1851 р.), 126 арк.

342. Спр. 12. По справі арештантів Гуцалова і Ожаровського, що виявилися дезертирами (23.05.1851– 12.05.1853 р.), 32 арк.

343. Спр. 20. Оголошення рішення Волинської Палати Карного Суду по справі євреїв Цуся Ліхциера і Берка Борума, відданих до суду за участь у крадіжках в артилерійському цейхгаузі (2.08. – 6.08.1859 р.), 21 арк.

Фонд 16. Волинський головний суд, м. Житомир Волинської губернії (1797-1830)

Оп. 4

344. Спр. 21. Прохання відставного підпоручика Сатуйловича про зарахування його на службу до Волинської верхньої розправи (2.09.1796 р.), 4 арк.

345. Спр. 79. Про вбивство шляхтичем Булаєвським і Марциною Крульковською священника Рижського піхотного полку Івана Буримовича (24.11.1796 – 16.08.1797 р.), 142 арк.

346. Спр. 117. Про переховування селянином с. Києнки Новоградволинського повіту Муляром, біглою рекрута Омельнюка (30.06. – 10.10.1797 р.), 7 арк.

347. Спр. 165. Про опір чинам Житомирської міської поліції та побитті слюсаря Бемєєва відставним поручиком Гонтовським (23.11.1797 – 27.09.1798 р.), 12 арк.

348. Спр. 241. Про селянина села Хотищева Примака, що звинувачений у крадіжці грошей в солдата Василя Іванова (14.07. – 7.10.1797 р.), 8 арк.

349. Спр. 244. Про селян с. Горобенка Станіслава Левкова і Михайла Петрума, звинувачений у придбанні крадених коней в солдата Катеринославського гренадерського полку Тихона Щукіна (22.08. – 17.11.1797 р.), 8 арк.

350. Спр. 349. Про селян села Ракове, Івана і Демида Оніщуків та їх синів Павла і Кліма, звинувачених в переховуванні біглих солдат (22.06.1798 – 24.03.1799 р.), 39 арк.

351. Спр. 350. Про переховування князем Сангушком біглою солдата Вороніжського гусарського полку Андрія Бурдякова (14.12. – 20.12.1798 р.), 25 арк.

352. Спр. 358. Про посесора села Козине Юзифовича, звинуваченого у переховуванні біглою солдата і записі його до ревізьких сказок (17.06. – 8.11.1798 р.), 4 арк.

353. Спр. 374. Про шляхтича містечка Полонне Бейкера, що звинувачений у поширенні чуток про повстання шляхти у Польщі проти царського уряду і підтримку повсталих генералами і офіцерами російської армії (23.05. – 2.07.1798 р.), 38 арк.

354. Спр. 390. Про селянина села Медведьківки Столяра, що підозрюється у отруєнні квартируючого в нього солдата (20.07. – 3.01.1798 р.), 6 арк.

355. Спр. 404. Про офіцера французьких військ розквартированих в селі Рикове, звинуваченого в побитті солдата Шведова і спробі вбити землеміра Беляєва (3.07. – 28.10.1798 р.), 39 арк.

356. Спр. 548. Про чиновників Радзивилівської прикордонної митниці Федоровича, Козлова і Криштановського, звинувачених в пропуску через державний кордон майора Морковського, який вкрав казенні гроші (4.11. – 17.12. 1798 р.), 9 арк.

357. Спр. 706. Про солдат Житомирської штатної команди Микиту Жданова, Абрама Лукьянова та інших, звинувачених у крадіжці речей (31.05. – 4.08.1799 р.), 18 арк.

358. Спр. 907. Про зарахування на цивільну службу відставних гвардії прапорщиків на посади губернських секретарів і унтер-офіцерів на посади губернських регістраторів (11.02. – 18.02.1797 р.), 3 арк.

Фонд 67. Волинське губернське правління, м. Житомир Волинської губернії (1796-1916)

Оп. 1

359. Спр. 739. По рапорту начальника 7-ї піхотної дивізії про спонукання Кременецької квартирної комісії до виконання вимог командира Полоцького піхотного полку про виділення квартир офіцерам (3.01.1861 – 14.03.1864 р.), 134 арк.

360. Спр. 740. По рапорту голови комітету делегатів міста Кременця штабс-ротмістра Вторжецького про зловживання Кременецької квартирної комісії. (1.01.1861 – 13.01.1864 р.), 108 арк.

361. Спр. 743. По рапорту командира Орловського піхотного полку про квартирування в місті Старокостантинові Орловського піхотного полку (10.7. – 13.08.1861 р.), 193 арк.

Фонд 118. Волинська казенна палата, м. Житомир Волинської губернії (1798-1917)

Оп. 2

362. Спр. 1. Про надіслання Міністерству фінансів відомостей про ціни на хліб і фураж та видах на врожай (4.01.1861 – 5.01.1862 р.), 305 арк.

Оп. 13

363. Спр. 25. Рапорт Луцького земського суду щодо надання відомостей про ціни на провіант, фураж та інше на 1853 рік (26.01. – 31.12.1853 р.), 51 арк.

364. Спр. 112. Припис Департаменту різних податків і зборів про постачання військам необхідних товарів. Скарги мешканців села Вереси про відчуження в селян сінокосів під пасовисько жандармських коней (29.04.1826 р.), 16 арк.

Фонд 324. Волинський губернський магістрат, м. Житомир Волинської губернії (1796-1797)

Оп. 1

365. Спр. 17. Про звільнення з-під арешту усіх нижніх військових чинів (3.03.1797 р.), 16 арк.

Фонд 325. Волинська верхня розправа, м. Житомир Волинської губернії (1796-1797)

Оп. 1

366. Спр. 10. Указ Волинського губернського правління про звільнення з-під варті солдат, що перебували під судом і слідством, крім вбивць і розкрадачів державного майна, та відправку їх на військову службу до польових полків і команд (29.09.1797 р.), 2 арк.

Фонд 332. Волинський губернський предводитель дворянства. м. Житомир Волинської губернії (1803-1852)

Оп. 1

367. Спр. 1. Переписка з Волинським цивільним губернатором про ремонт приміщень військових лазаретів і придбанні інвентарю для тюрем на кошти з земських зборів (28.03. – 25.06.1834 р.), 77 арк.

Фонд 601. Махнівський повітовий суд, м. Махнівка, Брацлавського намісництва, Київської губернії (1796-1846). Бердичівський повітовий суд, м. Бердичів Київської губернії (1846-1872)

Оп. 1

368. Спр. 549. Справа про переховування біглого рекрута Тарасюка Д. священиком Бобровським (5.02. – 19.11.1840 р.), 49 арк.

369. Спр. 1379. Справа по обвинуваченню відставного солдата Вознюка О. в тлумаченні селянам села Нової Греблі пунктів Положення 19 лютого 1861 р. щодо продовження робіт на поміщика після скасування кріпосного права (12.03.1861 – 7.01.1862 р.), 51 арк.

370. Спр. 1380. Справа про тлумачення Положення 19 лютого 1861 р. про визволення селян від кріпацької залежності відставним рядовим Федотовим С. селянам села Губчина (4.03. – 31.08.1861 р.), 37 арк.

Фонд 715. Радомисльський городовий магістрат, м. Радомисль Київської губернії (1796-1868)

Оп. 1

371. Спр. 128. Укази Київського губернського правління за 1830-1831 рр. Повідомлення про військові дії проти учасників польського повстання 1830 року в Волинській губернії і Радомишльському повіті (23.01. – 28.12.1831 р.), 601 арк.

Оп. 3

372. Спр. 16. По указу Київського губернського правління про затвердження цін на провіант і фураж (10.06.1802 – 22.09.1804 р.), 18 арк.

373. Спр. 69. Про різні побори з Радомишльських міщан через напад ворога (5.06.1812 – 27.04.1815 р.), 88 арк.

374. Спр. 172. Справа про чиновників і купців, що привласнили казенні кошти у військовий час (30.01. – 23.02.1860 р.), 2 арк.

Державний архів Рівненської області (м. Рівне)**Фонд 22. Острозький повітовий суд, м. Острог Волинської губернії
(1797-1876)**

Оп. 1

375. Спр. 19. Циркулярні накази губернатора по різних питаннях урядових розпоряджень. (1.01. – 30.11.1826 р.), 17 арк.

376. Спр. 44. Справа по обвинуваченню відставного солдата Василя Породнійчука у вбивстві своєї матері Марти в селі Дулібасі (8.02. – 14.12.1829 р.), 69 арк.

377. Спр. 78. Справа на поручика Варциловського Йосипа, засудженого за брехливий донос на приходського священика містечка Куніва Рубановича, який нібито публічно зневажав царя Миколу I (29.03.1850 – 27.10.1853 р.), 439 арк.

378. Спр. 84. Справа по затриманню волоцюги Шаповалова Петра, засудженого за дезертирство з царського війська (29.06.1851 – 15.04.1853 р.), 100 арк.

Оп. 2

379. Спр. 207. Справа на затриманого ямщиком Острозької поштової станції невідомого чоловіка в солдатській шинелі, що назвався селянином Максимом Антоновим (26.05.1848 – 23.05.1850 р.), 101 арк.

380. Спр. 363. Справа по обвинуваченню рядового Юрчука у фальсифікації. (17.04.1865 – 9.10.1871 р.), 45 арк.

381. Спр. 596. Справа по обвинуваченню рядового І. Борейчука в пожежі, що сталася в селі Гнойнище на даху сараю селянина Нестерука (18.02.1865 – 27.07.1872 р.), 7 арк.

**Фонд 370. Дубнівський повітовий суд, м. Дубно Волинської губернії
(1774-1877)**

Оп. 1

382. Спр. 1. Укази Волинського губернського правління за 1799 рік. (2.01. – 27.12. 1799 р.), 184 арк.

Оп. 3

383. Спр. 3. Укази Волинського губернського правління за 1860-1862 рр. (28.12.1860 – 2.01.1862 р.), 349 арк.

384. Спр. 27. Справа по агітації відставним рядовим Алєйніковим Христофором селян села Буші і села Мости до не підписання Статутних грамот (15.03.1863 – 24.06.1864 р.), 78 арк.

385. Спр. 152. Справа по клопотанню поміщика Радомишльського повіту Галицького Миколи з проханням не займати будинок, що дістався у спадок після смерті поміщика Дембровського, військовим постоем через його ремонт (12.12.1831 – 10.10.1842 р.), 121 арк.

386. Спр. 533. Справа по самогубству солдата Кременчуцького піхотного полку Смірнова Андріяна, що перебував на квартирі в містечку Крупець (7.10.1863 – 5.03.1864 р.), 29 арк.

387. Спр. 619. Справа по розслідуванню скарги унтер-офіцера 43-го Охотського піхотного полку Грабовського про його публічну образу міщанином міста Дубно Козакевичем Йосипом і виселенням з квартири (25.04.1865 – 31.06.1867 р.), 19 арк.

388. Спр. 698. Справа по пограбуванню в Кирилівському лісі двома невідомими солдатами мешканця міста Дубно Клейнера (18.01. – 26.06.1860 р.), 73 арк.

Фонд 379. Рівненський повітовий справник, м. Рівне Волинської губернії (1852-1877)

Оп. 2

389. Спр. 2. Циркулярні листи Волинського губернського правління про зберігання документів, діяльності польського революційного комітету і надання відомостей про офіцерів-поляків мешканців повітів. Рапорти станових приставів про персональні списки (30.07. – 28.08.1863 р.), 17 арк.

**Фонд 380. Рівненське повітове поліційне управління, м. Рівне
Волинської губернії (1860-1871)**

Оп. 2

390. Спр. 6. Переписка по звинуваченню депутата квартирної комісії Пекальського у складанні фальшивих протоколів (20.04.1865 – 26.08.1868 р.), 27 арк.

**Фонд 384. Рівненський повітовий суд, м. Рівне Волинської губернії
(1794-1894)**

Оп. 3

391. Спр. 140. Справа по представленню місячних відомостей Польового провіантського Комісіонера 8 класу Завиліховського щодо сум, сплачених ним підрядникам за провіант привезений до магазинів Волинської губернії (22.06.1835 р.), 18 арк.

392. Спр. 244. Справа по скарзі відставного унтер-офіцера Куцука Тимофія про звільнення його з посади лісничого і забороні селянам здавати йому в оренду поля, через відмову поміщику Кадлутинському давати брехливі свідчення у суді (18.05. – 4.11.1843 р.), 42 арк.

Оп. 4

393. Спр. 12. Справа про не надання возів для перевезення військових вантажів посесором села Розване Козловським і Хоровською економією (20.07.1831 – 14.08.1837 р.), 50 арк.

394. Спр. 24. Справа по висловлюванню відставного солдата Костюка серед селян села Слобідки, щодо несплати селянами викупних платежів (9.03.1866 – 7.05.1869 р.), 53 арк.

395. Спр. 522. Справа про вбивство селянина села Завизова Данила Гудия селянами того ж села і рядовими солдатами з невідомих причин (1.10.1819 – 13.07.1826 р.), 207 арк.

396. Спр. 685. Справа про крадіжку речей і грошей каноніром 3-ї батареї 11-ї артилерійської бригади Ярошенком в мешканців міста Острога Зусьмана і Грінеса (8.11.1871 – 24.06.1872 р.), 18 арк.

Оп. 5

397. Спр. 741. Справа по крадіжці різних дрібних речей безтерміново-відпускним рядовим села Синева Філіпчуком в мешканців містечка Межиріччя Брейштока, Штірпіса та інших (22.06.1865 – 18.12.1868 р.), 25 арк.

398. Спр. 972. Справа по затвердженню на посаді писаря Стрільської волості відставного солдата Нікітовича (5.08. – 10.10.1869 р.), 22 арк.

399. Спр. 994. Справа про втечу чотирьох польських солдат з Охотського піхотного полку (12.08.1832 – 16.01.1833 р.), 43 арк.

400. Спр. 998. Справа по затриманню колишнього солдата Солоницького, що видавав себе за агента таємної поліції (11.01.1871 – 12.03.1881 р.), 8 арк.

Фонд 567. Міський магістрат, м. Дубно Волинської губернії (1806-1870)

Оп. 1

401. Спр. 3. Циркуляри Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1858-1860 рр. (13.02.1858 – 15.05.1860 р.), 23 арк.

Оп. 2

402. Спр. 41. Справа по євреях засуджених за переховування від рекрутства, за крадіжку 50 рублів сріблом в відставного підполковника Витковського та інше (10.10. – 15.10.1846 р.), 4 арк.

Державний архів Волинської області (м. Луцьк)

Фонд 229. Ковельський міський магістрат, м. Ковель Волинської губернії (1796-1861)

403. Спр. 31. Укази, циркуляри і приписи Волинського губернського правління (2.01. – 26.12.1841 р.), 73 арк.

404. Спр. 44. Укази Волинського губернського правління (20.01. – 10.12.1842 р.), 60 арк.

405. Спр. 145. Циркуляри управління Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора (1.02. – 1.12.1846 р.), 34 арк.

406. Спр. 218. Справа по розслідуванню ухиляння мешканців містечка Ратно від сплати свічкового збору (12.05.1848 – 3.10.1855 р.), 164 арк.

407. Спр. 317. Циркуляри Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1853 рік (1.01. – 1.12.1853 р.), 98 арк.

408. Спр. 318. Укази і циркуляри Волинського губернського правління за 1853 рік (14.02. – 21.10.1853 р.), 152 арк.

409. Спр. 334. Циркуляри Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1854 рік (1.01. – 1.12.1854 р.), 24 арк.

410. Спр. 335. Укази Волинського губернського правління за 1854 рік (5.01. – 21.06.1854 р.), 105 арк.

411. Спр. 415. Справа по обвинуваченню міщанина міста Ковеля Бірвака і міщанина містечка Колки Фешельмага у підвищенні цін на продукти і фураж (4.02.1857 – 2.03.1863 р.), 83 арк.

Фонд 361. Луцький повітовий земський суд (1796-1831), Луцький повітовий суд (1831 – 1872), м. Луцьк Волинської губернії

Оп. 1

412. Спр. 521. Справа по розгляду скарги дворянина Халькевича на капітана Пилипенка про незадовільне постачання провіанту (1852 р.), 138 арк.

Фонд 363. Ковельський повітовий земський суд (1796-1831), Ковельський повітовий суд (1831- 1872), м. Ковель Волинської губернії

Оп. 1

413. Спр. 64. Укази Волинського губернського правління за 1805 рік (5.01. – 24.12.1805 р.), 138 арк.

414. Спр. 101. Укази Волинського губернського правління за 1811 рік (5.01. – 9.12.1811 р.), 448 арк.

415. Спр. 109. Укази Волинського губернського правління за 1812 рік (8.07. – 22.12.1812 р.), 391 арк.

416. Спр. 359. По обвинуваченню солдата Кірила Купріяна у вбивстві рекрутки Нечипорової Афії (8.12.1835 – 2.06.1837 р.), 34 арк.

417. Спр. 426. Справа по обвинуваченню Прокоф'єва Семена у дезертирстві (22.03. – 25.06.1837 р.), 28 арк.

418. Спр. 458. Справа по розслідуванню зниклого військового кантоніста Кожичука Власа (25.12.1838 — 5.10.1845 р.), 129 арк.

419. Спр. 504. Справа по розслідуванню неправильного зарахування військового дезертира Качули Нікона до списків селян села Бруховичи поміщика Чернецького Яна (7.08.1839 – 25.10.1850 р.), 203 арк.

420. Спр. 526. Справа по обвинуваченню поміщика Комаризького Михайла в переховуванні військового дезертира Чумака Івана, він же Муха (17.06.1840 – 1.09.1866 р.), 331 арк.

421. Спр. 663. Справа по обвинуваченню лісничого Сушичанської волості Волелудського в нанесенні побоїв відставному солдату Белецькому Борису (12.01.1842 – 13.12.1843 р.), 46 арк.

422. Спр. 785. Справа по обвинуваченню поміщика Хойнацького Теодора в нанесенні побоїв відставним солдатам Іллі Евтушку і Андрію Югвичу (6. 02. 1843 – 17. 08. 1851 р.), 798 арк.

423. Спр. 988. Справа по обвинуваченню рядового Вахновського у підбурюванні селян містечка Турійська до непокори владі (17.10.1847 – 6.09.1849 р.), 78 арк.

424. Спр. 1049. Справа по розслідуванню зловживань під час здачі провіанту до Ратновського магазину (1.07.1848 – 24.06.1857 р.), 263 арк.

425. Спр. 1346. Справа по обвинуваченню Васільєва Михайла у дезертирстві і неправдивих свідченнях (22.10.1853 – 8.06.1854 р.), 36 арк.

426. Спр. 1473. Справа щодо пожертв на користь поранених і на ополчення (5.09. – 28.09.1855 р.), 12 арк.

427. Спр. 2068. Справа по розслідуванню видачі військового дезертиру паспорта на ім'я Фрідштейна Шаї (16.07.1865 – 1. 07.1869 р.), 40 арк.

Фонд 368. Володимир-Волинський міський магістрат, м. Володимир-Волинський Волинської губернії (1796-1861)

Оп. 1

428. Спр. 27. Справа по розслідуванню причин виникнення пожежі у місті Володимирі 24 вересня 1810 р. (26.09.1810 – 23.06.1811 р.), 78 арк.

429. Спр. 63. Циркуляри Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1842 рік (15.01.1842 – 6.01.1843 р.), 46 арк.

Фонд 485. Луцький міський магістрат, м. Луцьк Волинської губернії (1796-1861)

Оп. 1

430. Спр. 8. Укази Волинського губернського правління за 1843 рік (3.01. – 26.12. 1843 р.), 70 арк.

431. Спр. 52. Укази Волинського губернського правління за 1851 рік (8.01. – 29.11.1851 р.), 71 арк.

Фонд 515. Володимир-Волинська військово-слідча комісія, м. Володимир-Волинський Волинської губернії (1863 – 1864)

Оп. 1

432. Спр. 1. Копії наказів і приписів командуючого військами Київського військового округу про запровадження для учасників польського повстання судів (6.05.1863 – 28.12.1864 р.), 160 арк.

433. Спр. 5. Переписка з Київською комісаріатською комісією, штабами армій та іншими установами, про добові кошти (28.06.1863 – 7.11.1864 р.), 24 арк.

Фонд 516. Володимир-Волинська комісія воєнно-польового суду, м. Володимир-Волинський Волинської губернії (1863-1864)

Оп. 1

434. Спр. 1. Наказ військового міністра про скасування покарань шпіцрутенами, накази і приписи командуючого КВО (13.01.1863 – 14.07.1864 р.), 37 арк.

435. Спр. 2. Копії наказів начальників військових частин, приписи і повідомлення по призначенню офіцерів до складу комісії (13.06.1863 – 7.02.1864 р.), 57 арк.

Державний архів Черкаської області (м. Черкаси)

Фонд 1. Черкаське повітове поліцейське управління, м. Черкаси Київської губернії (1859-1917)

Оп. 1

436. Спр. 1. Відомість про кількість дворів у місті Черкаси за 1865 рік, з урахуванням числа дворів, що відбувають постійну повинність; відомість про податки на постійну повинність і витрати на винаймання приміщень для військових команд (23. 12. 1865 – 18. 01. 1866 р.), 5 арк.

Оп. 2

437. Спр. 1. Справа по скарзі купця Мещерякова на відставного прапорщика Бірона за крадіжку коней і речей в нього (1. 11. 1859 – 7. 12. 1862 р.), 93 арк.

Фонд 8. Об'єднаний фонд. Черкаська міська дума і підпорядкована їй управа, м. Черкаси Київської губернії (1801-1918)

Оп. 1

438. Спр. 10. Справа по оренді будинку для лікування хворих Черкаської військовоштатної команди (26. 10. 1805 – 31. 08. 1812 р.), 39 арк.

439. Спр. 16. Справа про збитки спричинені пожежею через підпал сінокісної трави (6. 07. – 9. 07. 1806 р.), 5 арк.

440. Спр 28. Справа по придбанню в дворянина Тхоржевського будинку для військового шпиталю (13.04.1808-17.08.1813) 25 арк.

441. Спр. 59. Справа про побиття міського голови Нікітенка прапорщиком Платоновим (20. 05. – 28. 06. 1820 р.), 5 арк.

442. Спр. 83. Укази Київського губернського правління і переписка з Черкаською міською поліцією про призначення інвалідів і відставних солдат наглядачами (23. 04. 1826 – 22. 03. 1830 р.), 11 арк.

443. Спр. 84. Указ Київської Казенної палати від 11 травня 1826 р. про заборону військовослужбовцям займатися торгівлею (16. 05. 1826 р.), 2 арк.

444. Спр. 210. Укази Київського губернського правління (24. 12. 1845 – 15. 01. 1847 р.), 285 арк.

445. Спр. 257. Справа про обрання комісарів для нагляду за громадськими міськими будівлями і спорудами у місті Черкасах (25. 08. 1852 – 23. 12. 1853 р.), 39 арк.

446. Спр. 318. Справа про обрання депутатів до Черкаської квартирної комісії (22. 05. 1863 – 3. 04. 1864 р.), 21 арк.

Оп. 2

447. Спр. 619. Справа про сплату коштів за використання транспорту для постачання продуктів для армії, відомості на продукти харчування (30. 05. 1820 – 4. 09. 1825 р.), 26 арк.

448. Спр. 666. Укази Київського губернського правління і переписка з Черкаським міським Магістратом, міською поліцією і Квартирною комісією про витрати коштів по місту Черкасах (8. 11. 1852 – 30. 06. 1854 р.), 159 арк.

Оп. 3

449. Спр. 91. Відношення черкаського Городничого від 13 червня 1806 р. про відведення пасовиська для коней (11. 06. – 14. 12. 1806 р.), 1 арк.

Оп. 6

450. Спр. 38. Справа про відведення пасовиська для коней і приміщень для обозу, розквартированому у місті Черкаси піхотному полку (1. 05. – 24. 05. 1862 р.), 4 арк.

Фонд 86. Черкаська міська квартирна комісія, м. Черкаси Київської губернії (1858–1874)

Оп. 1

451. Спр. 1. Наказ начальника Київської губернії про сплату грошей домовласникам міста Черкас за винаймання в них приміщень для адміністративних установ (26. 03. – 1. 11. 1858 р.), 5 арк.

452. Спр. 3. Справа про розквартирування військових частин у місті Черкасах (6. 01. – 22. 12. 1860 р.), 79 арк.

453. Спр. 5. Розкладки квартирно-процентного збору з домовласників міста (1860– 1869 рр.), 175 арк.

454. Спр. 6. Відомості по виконанню населенням і установами постійної повинності (15. 01. – 12. 09. 1860 р.), 11 арк.

455. Спр. 7. Переписка з міською Думою про видачу грошової допомоги військовим частинам (22. 01.1860– 7. 07. 1873 р.), 49 арк.

456. Спр. 10. Рапорт Квартирної комісії Київському губернському статистичному комітету про розквартированих у Черкасах військах за 1860 рік (13. 12. 1860 р.), 3 арк.

457. Спр. 16. Справа по виборах депутатів Квартирної комісії (8. 01. 1862 – 21. 01. 1863 р.), 61 арк.

458. Спр. 20. Справа про розквартирування військ в Черкасах (30. 12. 1862 – 5. 04. 1863 р.), 31 арк.

459. Спр. 23. Прохання міщан про звільнення їх квартир від військового постою і надання допомоги для ремонту квартир (2. 04. 1863 – 9. 05. 1865 р.), 45 арк.

Фонд 90. Черкаський міський магістрат, м. Черкаси Київської губернії (1796-1857)

Оп. 1

460. Спр. 12. Справа по відведенню приміщень для військових частин (11. 07. 1803 – 29. 05. 1805 р.), 94 арк.

461. Спр. 19. Указ Київського губернського правління про виділення 305 десятин землі для пасовиська коней Санктпетербурзького драгунського полку (22. 02. 1822 р.), 17 арк.

Фонд 315. Кам'янська економічна контора поміщиків Давидових, м-ко Кам'янка Чигиринського повіту Київської губернії (1808–1919)

Оп. 1

462. Спр. 18. Розпорядження губернської і повітової влади про постачання для 2-ї Армії продовольства, фуражу, обозу і рекрут, відомості, розкладки привезеного з маєтків для військ фуражу, обозу та іншого зі вказаними цінами (4. 01. 1827 – 5.02. 1829 р.), 38 арк.

Фонд 660. Чигиринське духовне правління, м. Чигирин Київської губернії (1760–1895)

Оп. 1 Т. 1

463. Спр. 62. Документи щодо придушення повстання польського народу за свою незалежність під керівництвом Т. Костюшка (8. 06. – 4. 12. 1794 р.), 10 арк.

464. Спр. 166. Укази Імператора про розшук біглих солдат, кріпосних селян і втікачів церковнослужителів (14. 03. 1799 – 12. 12. 1800 р.), 154 арк.

465. Спр. 228. Переписка з Київською духовною дікастерією про переховування Михайлівським монастирем біглого рекрута (1. 01. 1801 – 4. 10. 1802 р.), 11 арк.

466. Спр. 229. Переписка з Київською духовною дікастерією про позбавлення прав дворянства офіцерів, що втекли з армії (9. 03. – 16. 03. 1801 р.), 3 арк.

467. Спр. 360. Вказівки Київської духовної дікастерії про прийом церковнослужителів до армійського духівництва (10. 11. – 14. 11. 1804 р.), 3 арк.

468. Спр. 394. Переписка з Чигиринським судом про відставного унтер-офіцера, що виказав неповагу до портрета Царя. (23.06.1805.–17.08.1810 р.), 186 арк.

Оп. 1 Т. 2

469. Спр. 1018. Переписка з командуванням військових поселень про переховування священиками біглих солдат (6.02.1828–17.02.1829 р.), 16 арк.

470. Спр. 1153. Указ Синоду на дозвіл укладення шлюбу нижнім чинам, що звільнилися в безтермінову відпустку (2.06.1834–30.11.1843 р.), 9 арк.

471. Спр. 1171. Переписка з поліцією про заборону духівництву утримувати осіб без паспортів (19.03.–18.05.1834 р.), 21 арк.

Фонд 768. Черкаський і Чигиринський повітовий земський суд, м. Черкаси Київської губернії (1800–1805)

Оп. 2

472. Спр. 1. Справа за звинуваченням керуючого маетком Савицького в образі офіцерської честі і завданні матеріальних збитків поручику Григор'єву (19.06.1801–31.10.1803 р.), 78 арк.

Фонд 772. Черкаська і Чигиринська нижня розправа, м. Черкаси Київської губернії (1795–1797)

Оп. 1

473. Спр. 1. Укази Вознесенського намісницького правління про запровадження хлібних магазинів. Список населених пунктів де відкриті магазини з зазначенням імен їх власників (8.09. – 7.10.1795 р.), 70 арк.

Фонд 834. Звенигородський городовий магістрат, м. Звенигородка Київської губернії (1799-1862)

Оп. 1

474. Спр. 5. Справа про відкриття у місті Звенигородка запасного хлібного магазину (5.01. – 7.08.1800 р.), 19 арк.

475. Спр. 290. Справа про привласнення міщанином Ткаченком спадкового будинку, що належить відставному бомбардиру Сліпченку (17.09.1852–30.05.1855 р.), 81 арк.

Фонд 907. Канівське повітове поліцейське управління, м. Канів Київської губернії (1850-1910)

Оп. 1

476. Спр. 3. Повідомлення командира Київського батальйону внутрішньої сторожі від 27 червня 1864 р. про побиття солдатом Барадимом своєї дружини. (27.06.1864 р.), 3 арк.

**Российский Государственный военно-исторический архив
(Российская Федерация, г. Москва)**

Фонд 1. Канцелярия Военного министерства (1802-1918)

Оп. 1

Т. 2

477. Д. 2480. Предписание военного министра и главнокомандующего 1-й Западной армией генерала от инфантерии Барклая де Толли М. Б. главнокомандующему 2-й Западной армией генералу от инфантерии Багратиону П. И. о перевозке половины запаса из Киева в г. Мозырь и оставлении половины в Киеве для обеспечения 3-й Резервной армии (02.07.1812 г.), 163 л.

Т. 46

478. Д. 1669. Ч. I. Уведомление министра финансов Гурьева Д. А. военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. об отпуске сумм для Провиантского департамента на 1812 г. (24.12.1811 г.), 9 л.

479. Д. 1669. Ч. II. Записка генерал-провиантмейстера Военного министерства Лаба Н. О. о распределении сумм Провиантской экспедиции на 1812 г. по провиантским комиссиям (28.12.1811 г.), 17 л.

480. Д. 1669. Ч. IV. Записка генерал-провиантмейстера Военного министерства Лаба Н. О. Военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б., к ведомости о суммах, необходимых Провиантскому департаменту в течение январской трети 1812 г. (17.01.1812 г.), 55 л.

481. Д. 1669. Ч. VIII. Донесение генерал-провиантмейстера Военного министерства Лаба Н. О. военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. о высылке суммы по торгам, производившимся в Волынской казенной палате, на поставку продовольствия для войск в 1812 г. (21.01.1812 г.), 69 л.

482. Д. 2441. Указ Александра I Военной коллегии об отпуске нижним чинам действующих батальонов 1-й, 2-й Западных и 3-й Обсервационной армий,

кроме двух пар сапог, заказанных на 1812 г., по третьей паре, без употребления до особого приказания (04.01.1812 г.) 16 л.

Фонд 26. Военно-походная канцелярия Е. И. В. (1797-1812)

Оп. 1

483. Д. 308. Рапорт М. И. Кутузова Александру I о новом расквартировании войск, вызванном эпидемическими заболеваниями (10.02.1806 г.), 319 л.

484. Д. 310. Рапорт М. И. Кутузова Александру I о затруднениях со снабжением полков подводами в связи с перемещением их на новые квартиры (18.03.1806 г.), 24 л.

485. Д. 313. Рапорт М. Кутузова Александру I о злоупотреблениях шефа Конно-Татарского полка подполковника Улана-Полянского (3.06.1806 г.), 5 л.

486. Д. 323. Рапорт М. Кутузова Александру I о французских шпионах (17.09. 1806 г.), 15 л.

487. Д. 328. Рапорт М. Кутузова Александру I О вступлении в должность киевского военного губернатора (13.11.1806 г.), 29 л.

488. Д. 368. Предписание киевскому коменданту генерал-майору А. О. Массе выделить из киевского гарнизонного полка солдат для укомплектования 16-й дивизии (22.07. 1807 г.), 799 л.

489. Д. 405. Отношение М. И. Кутузова С. К. Вязмитинову о неудачно составленном расписании войск, предназначенных к расположению в Киевской губернии (24.10.1807 г.), 12 л.

490. Д. 547. Расписание войск состоящее под командованием М. И. Кутузова (2.07.1806 г.), 19 л.

Оп. 3

491. Д. 116. Указ Александра I Сенату о частичном освобождении М. И. Кутузова от управления гражданскими делами (28.10.1806 г.), 2 л.

Фонд 29. Канцелярия Военного министерства (1770-1918)

Оп. 1

492. Д. 106. Отношение № 764 М. Б. Баркляя-де-Толли командующему Молдавской армией М. Кутузову об отправке из 11-й и 12-й дивизий, Донских казачьих полков в корпус генерала от инфантерии Д. С. Дохтурова (17.03.1811 г.), 21 л.

493. Д. 113. Распоряжение военного министра генерала от инфантерии Баркляя де Толли М. Б. Инспекторскому департаменту об укомплектовании запасных эскадронов кирасирских полков из драгунских и гусарских полков (по 10-20 человек), а также запасных эскадронов других полков рекрутами (22.05.1811 г.), 46 л.

Фонд 38. Главный департамент Генерального штаба (1832-1863)

Оп. 4

494. Д. 9. О квартировании 2-го пехотного корпуса (23.10.1832 г.), 59 л.

495. Д. 26. Об округах продовольствия войск (17.01.1836 г.), 11 л.

496. Д. 29. О новом составе армии (6.01.1828 г.), 119 л.

497. Д. 36. Об новых округах продовольствия войск (19.02.1851 г.), 41 л.

498. Д. 648. О формировании запасных войск и пополнении Гвардейского кавалерийского корпуса (3.05.1852 г.), 12 л.

499. Д. 649. О составе 5-го пехотного корпуса (22.03.1854 г.), 40 л.

500. Д. 1057. О передвижении частей русских войск к границе с Австрией (7.11.1854 г.), 31 л.

501. Д. 1419. Приказ Военного министерства об передаче некоторого количества войск Крымской армии в распоряжение штаба Южной армии (30.11.1856 г.), 224 л.

Оп. 18. Св. 651.

502. Д. 175. Ч. I. О направлении четырех донских казачьих полков в Киев и Житомир (1861 г.), 26 л.

503. Д. 175. Ч. IV. О действиях военных команд по усмирению крестьянских волнений в Киевской и Подольской губерниях (7.04.1861 г.), 165 л.

504. Д. 175. Ч. V. Приказ Министра внутренних дел Губернаторам о поддержании постоянного контакта с командирами войсковых частей (8.03.1862 г.), 178 л.

505. Д. 178. Предложения генерал-адъютанта Глинки о квартирном расположении армии на случай будущего решения крестьянского вопроса (10.10.1860 г.), 46 л.

Фонд 41. Салтыков Н. И. (1754-1811)

Оп. 1

506. Д. 266. Предложение Н. Репнина Н. Салтыкову относительно набранных в русскую армию польских военнослужащих (5.05. 1794 г.), 136 л.

507. Д. 438. Письмо П. А. Румянцева фельдмаршалу Н. И. Салтыкову о расформировании польских войск (5.06.1794 г.), 30 л.

Фонд 43. Суворовы: О. В., Арк. О., К. Арк. (1717-1882)

Оп. 1

508. Д. 95. Ч. I. Ордер П. А. Румянцева А. В. Суворову об ускорении формирования корпуса для прикрытия Изяславской губернии (19.07.1794 г.), 15 л.

509. Д. 95. Ч. II.. Предписание № 97 П. А. Румянцева А. В. Суворову с поручением ему в командование двух корпусов (7.08.1794 г.), 4 л.

510. Д. 130. Письмо П. А. Румянцева А. В. Суворову с просьбой сообщить сведения о расположении вверенных ему войск (17.04.1795 г.), 71 л.

511. Д. 147. Ч. XVIII. Ордер П. А. Румянцева Главной провиантской комиссии о перевозке продовольствия в провиантские магазины и снабжение войск (23.04.1796 г.), 3 л.

Фонд 44. Румянцев П. А. (1732-1797)

Оп. 1

512. Д. 143. Ордер П. А. Румянцева Екатеринославской провиантской комиссии о функциях этой комиссии по обеспечению армии продовольствием и фуражом (26.01.1795 г.), 14 л.

Фонд 49. Эртель Ф. Ф. (1810-1820)

Оп. 2. Св. 3.

513. Д. 32. Письмо М. И. Кутузова генерал-лейтенанту Ф. Ф. Эртелю с предписанием доставить сведения о ходе отправки продовольствия для Молдавской армии из Подольской и Херсонской губерний (17.04.1811 г.), 16 л.

Фонд 103. Барклай де Толли М. П. (1810-1829)

Оп. 2

514. Св. 1. Д. 3. Отношение П. И. Багратиона военному министру М. Б. Барклаю де Толли о мерах, принятых против переселения в чужие края местного населения (3.03.1812 г.), 25 л.

515. Св. 7. Д. 85. Циркуляр П. И. Багратиона командирам войсковых соединений Второй Западной армии о расквартировании войск (17.03.1812 г.), 38 л.

516. Св. 11. Д. 1а. Приказ П. И. Багратиона к войскам Второй Западной армии об отношении к мирному населению (29.03. 1812 г.), 18 л.

Оп. 2 в

517. Св. 1. Д. 8. Письмо П. И. Багратиона М. Б. Барклаю де Толли о переселении враждебных России жителей Волынской и Подольской губерний внутрь России (17.02.1812 г.), 31 л.

Оп. 2г

518. Св. 1. Д. 3. Рапорт Заславского Нижнего земского суда об обвинении шляхтича местечка Полонного отставного поручика Бейнера о распространении слухов о смене власти на Волыни и Подолии (9.11.1806 г.), 53 л.

519. Св. 17. Д. 96. Формулярный список генерала П. И. Багратиона (11.03.1812 г.), 27 л.

Оп. 3

520. Д. 22. Конфирмация главнокомандующего 2-й Западной армией генерала от инфантерии Багратиона П. И., по делу счетчика комиссариатской комиссии Лунькина К. и иностранца Штеллинга И., обвиненных в шпионаже (23.08.1812 г.), 36 л.

521. Д. 384. Ведомость больных, умерших и бежавших военнослужащих 2-й Западной армии за февраль 1812 г. (31.03.1812 г.), 11 л.

Оп. 4/210. Св. 20.

522. Д. 129. Предписание управляющего квартирмейстерской частью генерал адъютанта Волконского П.М. генерал-квартирмейстеру 2-й Западной армии генерал-майору Адеркасу о наличии военных позиций между Житомиром и Киевом; о денежной сумме необходимой для квартирмейстерской части (02.02.1812 г.), 12 л.

523. Д. 132. Отношение военного министра генерала от инфантерии Барклая де Толли М. Б. командующему расквартированной на Украине армией генералу от инфантерии Багратиону П. И. о передвижении 9-й и 15-й пехотных дивизий из Молдавии к г. Луцку; проследовании 7-й пехотной дивизии в м. Пружаны; расположении 24-й и 18-й пехотных дивизий вблизи г. Луцка (20.02.1812 г.), 26 л.

524. Д. 133. Предписание военного министра генерала от инфантерии Барклая де Толли М. Б. управляющему квартирмейстерской частью генерал-адъютанту Волконскому П. М. о сборе для производства крепостных работ в Киеве запасных батальонов; переходе в командование генерал-лейтенанта Эссена И. Н. 1-го пионерного полка и рот подполковника Афанасьева; вступлении в командование корпусом генерал-лейтенанта Лаврова Н. И.; расквартировании 4 запасных эскадронов (12.03.1812 г.), 56 л.

Фонд 331. Екатеринославский егерский корпус (1887-1796)

Оп. 1

525. Д. 1. Рескрипт Катерины II П. А. Румянцеву о назначении его главнокомандующим войсками расположенных на границах с Польшей и Турцией (25.04. 1795 г.), 59 л.

Фонд 349. Главное военно-техническое управление (1643-1923)

Оп. 2

526. Д. 228. Рапорт инженер-генерал-майора Оппермана К. И. военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М.Б. о боеготовности

крепостей Риги, г. Динабурга, Бобруйска и Киева с описанием проделанных работ по укреплению крепостей (13.11.1810 г.), 14 л.

Фонд 395. Инспекторский департамент (1812-1865)

Оп. 1

527. Д. 4. Приказ военного министра генерала от инфантерии Барклая де Толли М.Б. Инспекторскому департаменту о формировании новых 18 пехотных (с № 30 по 47) и 8 кавалерийских (с № 9 по 16) дивизий (14.03.1812 г.), 2 л.

Фонд 396. Комиссариатский департамент (1812-1864)

Оп. 4

528. Д. 296. Извещение генерал-кригс-комиссара Татищева А. И. Комиссариатской экспедиции об упразднении Каменец-Подольский крепости и перевозе артиллерии в г. Хотин (14.03.1812 г.), 1 л.

Фонд 405. Департамент военных поселений (1821-1857)

Оп. 2

529. Д. 447. Проект строительства пограничных населенных пунктов по реке Днестр (1828 г.), 46 л.

Фонд 406. Высочайшие подлинные приказы и циркуляры (1802-1856)

Оп. 2

530. Д. 357. О количестве, расположении и управлением отдельными Резервными войсками (18.01.1828 г.), 15 л.

Фонд 474. Отечественная война 1812 года и заграничные походы российской армии (1810-1916)

Оп. 1

531. Д. 6. Секретное предписание военного министра генерала от инфантерии Барклая де Толли М. Б. инспектору Внутренней стражи генерал-адъютанту Комаровскому Е. Ф. о необходимости сбора сведений о настроениях местного населения, действиях гражданской полиции и происшествиях в губерниях (21.01.1812 г.), 11 л.

532. Д. 34. Расписание Дунайской армии по корпусам (1.05.1812 г.), 47 л.

Фонд 481. Восточная (Крымская) война (1853-1910)

Оп. 1

533. Д. 13. Записка генерал-фельдмаршала Паскевича Горчакову о предстоящих военных действиях (1855 г.), 40 л.

Фонд 846. Военно-ученный архив. Коллекция (1520-1918)

Оп. 1

534. Д. 104. Предписание № 58 П. А. Румянцева И. П. Салтикову о выделении летучего корпуса для охраны Волыни. Часть 2. (25.06.1794 г.), 11 л.

535. Д. 300. Рапорт генерала Леванидова о количестве войск в Киевской губернии (1793 г.), 212 л.

536. Д. 457. Рапорт генерала М. Кутузова об усилении ротами губернского гарнизонного батальона и инвалидными командами охраны хлебных магазинов (1811 г.), 29 л.

537. Д. 2730. Рескрипт Екатерины II П. А. Румянцеву, благодарность А. В. Суворову за разоружение польских войск (17.06.1794 г.), 60 л.

538. Д. 2730а. Письмо П. А. Румянцева И. П. Салтикову о расквартировании войск на зимние квартиры (2.09.1794 г.), 15 л.

539. Д. 2731. Ордер № 162 П. А. Румянцева правителю Изяславской губернии генерал-майору В. С. Шереметьеву об учреждении почт (25.09.1794 г.), 19 л.

540. Д. 3118. План сосредоточения Подольской армии в районе Радзивилов-Гусятин (1799 г.), 27 л.

541. Д. 1674. План перемещения русских войск западным границам на кануне войны 1805 г. (27.06.1805 г.), 41 л.

Оп. 9

542. Д. 3310а. Сведения о передвижении некоторых частей войск, в конце 1852 года. Распоряжение о выступлении за р. Прут войск 3-го пехотного корпуса. Копии с докладом бывшего департамента Генерального штаба по части передвижения и расположения войск 3-го, 4-го и 5-го пехотных корпусов на юге России и за границу (1853 г.), 11 л.

543. Д. 3312. О народном сопротивлении в случае вторжения неприятеля в пределы России. Всеподданнейшая записка кн. Горчакова о народном вооружении и партизанской войне. Манифест о сопротивлении неприятелю, ложно поднятый крестьянами Киевской губернии, возмущение в разных уездах оной губернии (1855 г.), 524 л.

544. Д. 3313. Переписка по снабжению войск артиллерийскими и комиссариатскими припасами (1853–1854 г.), 101 л.

545. Д. 3323. Разные сведения об неприятеле и об австрийцах (1853–1856 г.), 309 л.

546. Д. 3330. Подчинение главнокомандующему Южной армией Киевской, Подольской и Херсонской губерний в военном отношении. Размещение госпиталей. Выписка из журнала войск, под начальством барона Остен-Сакена, с 10 ноября 1853 по 10 ноября 1854 г. Движение и расквартирование войск в Бессарабской области и других губерниях. (3.11.1854 – 9.04.1855 г.), 23 л.

547. Д. 3331. О передвижении войск из Южной армии и других мест на усиление войск, действующих в Крыму (1854 г.), 355 л.

548. Д. 3333. Переписка Командующего армией с Военным министром о плане и ходе военных действий, вообще, и о некоторых в частности. Сведения о видах и предположениях неприятеля и Австрии, о ходе вооружения австрийской армии и о движении ея к границам Дунайских княжеств (1854 г.), 302 л.

549. Д. 3335. Сосредоточение войск в северной Бессарабии, также близ Одессы, Николаева и у прибрежных пунктов Азовского моря. Состав и число войск, движение их, диспозиции, приказания, известия о неприятеле (1854 г.), 210 л.

550. Д. 3359. Сношение с гражданскими властями об исправлении дорог и переправ и об отводе помещений для войск (1856 г.), 28 л.

551. Д. 3365. Наличное состояние войск и расчет караульных постов по Кишиневу, Балте, Херсону и Каменцу-Подольскому. Передвижение войск Южной армии с дислокациями и маршрутами (1855 г.), 17 л.

552. Д. 3372. Распоряжения на случай перехода неприятельских войск через р. Прут. Зимние квартиры войск в 1854-1855 гг. Образование в Киевской и Волынской губерниях особого отряда, под начальством генерала Гельфрейха. Проведение Московско-Киевской и Киевско-Николаевской телеграфных линий и донесения с театра войны телеграфическими депешами (1854-1855 г.), 4 л.

553. Д. 3374. Назначение войск для наблюдения за р. Прутом по обратном переходе армии через оную. Диспозиции на случай наступления турок или австрийцев. Сведения о неприятеле (1854 г.), 209 л.

554. Д. 3403. Отзывы Военного министра и предписания главнокомандующего Южной армией. Размещение армии на случай войны с Австрией. Образование Средней армии. Число батальонов, эскадронов и орудий в Западной, Средней и Южной армиях (1855 г.), 8 л.

555. Д. 3407. О войсках состоящих под командованием генерал-адъютанта Лидерса, назначенным главным начальником края между р.р. Прутом и Днестром (1853 г.), 186 л.

556. Д. 3427. Об отряде генерала Энгельгардта, оставленном в тылу армии, в Немолосе, в Молдавии, для прикрытия сообщений и магазинов, и об опорных пунктах этого отряда (1853 г.), 188 с.

557. Д. 3586. Выписки из журналов движений и действий войск 3-го пехотного корпуса (1854-1855 г.), 277 л.

558. Д. 3593. Приказы по Генеральному штабу (1853 –1855 г.), 13 л.

559. Д. 3605. Сформирование, отправление и движение к армии разных артиллерийских частей (1853 –1855 г.), 103 л.

560. Д. 3606. Распоряжение по артиллерии о перевозке имущества подвижных артиллерийских парков, следующих за армией в Молдавию (1853–1854 г.), 99 л.

561. Д. 3616. О доставлении кремневых ружей из Киева и Новогеоргиевска в Фокшаны и Бухарест и, по переделке оных в ударные, обратно в Киев (1853 –1854 г.), 113 л.

562. Д. 3624. О доставлении 1300 пуд. пороха из Киевского артиллерийского гарнизона в г. Керчь (1854–1855 г.), 893 л.

563. Д. 3688. Движение войск Южной и части Крымской армии на постоянные квартиры внутри империи, с маршрутами и дислокациями (1856 г.), 65 л.

564. Д. 3696. О передвижении войск на постоянные и временные квартиры, в 1856 г. Упразднение штаба Южной армии. Перевод дел в штаб 2-й Армии и перевод главной квартиры из Одессы в Харьков (1856 г.), 347 л.

565. Д. 4258. Переписка о собрании бессрочноотпускных чинов в 1853 году (1852 г.), 72 л.

566. Д. 4262. Дело о продовольствии войск, состоящих под начальством кн. Меншикова, провиантом, фуражом и рационами (1853–1854 г.), 27 л.

567. Д. 4277. О снабжении войск Крымской армии продовольствием и боевыми припасами в 1854 году (1854 г.), 46 л.

568. Д. 4288. О перемещении больных и раненых из Севастопольского госпиталя в другие города (1854 г.), 12 л.

569. Д. 4313. Предложения на случай войны с Австриею (1855 г.), 71 л.

Оп. 16

570. Д. 434. Записка Военного министра генерала от инфантерии Барклая де Толли М.Б. «О защите западных пределов России» (02.02.1810 г.), 96 л.

571. Д. 2957. Рескрипт Александра I М. И. Кутузову о назначении его командующим Молдавской армией (7.03.1811 г.), 16 л.

572. Д. 3452. Отношение инспектора Внутренней стражи генерал-адъютанта Комаровского Е. Подольскому гражданскому губернатору Сен-При К. о поставке в армию от губернии 10424 лошадей (24.09.1812 г.), 31 л.

573. Д. 3464. Рескрипт Александра I командующему Дунайской армией генералу от инфантерии Кутузову М. И. об отправке дивизий из вверенной ему армии (16.02.1812 г.), 10 л.

574. Д. 3467. Донесение волынского гражданского губернатора Комбурлея М. И. главнокомандующему 2-й Западной армией генералу от инфантерии Багратиону П. И. о предписании городским и земским полициям наблюдать за иностранными шпионами (24.04.1812 г.), 78 л.

575. Д. 3468. Предписание командующего расквартированной на Украине армией генерала от инфантерии Багратиона Свиты Е. И. В. по квартирмейстерской части генерал-майору Адеркасу о передаче в его ведение Канцелярии, на время отъезда для осмотра войск (12.02.1812 г.), 53 л.

576. Д. 3505. Отношение главнокомандующего 2-й Западной армией генерала от инфантерии Багратиона П. И. военному министру и главнокомандующему 1-й Западной армией генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. о неблагонадежности польского населения Волынской губ., сношениях с герцогством Варшавским и готовности поддержать французские войска, в случае их вторжения на территорию Российской империи (25.03.1812 г.), 177 л.

577. Д. 3505а. Отношение главнокомандующего 2-й Западной армией генерала от инфантерии Багратиона П. И. военному министру и главнокомандующему 1-й Западной армией генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. о конфискации лошадей у польских помещиков Волынской и Подольской губерний для устройства подвижных продовольственных магазинов (26.03.1812 г.), 22 л.

578. Д. 3505б. Отношение П. И. Багратиона М. Б. Барклаю де Толли о положении Второй Западной армии. 29 апреля 1812 г. л.161-164.

579. Д. 3505в. Отношение П. И. Багратиона М. Б. Барклаю де Толли о передаче прав по управлению областями, оставляемыми частями Второй Западной армии, генералу А. Торماسову. 27 мая 1812 года. л. 298.

580. Д. 3507. Отношение главнокомандующего 3-й Обсервационной армией генерала от кавалерии Тормасова А. военному министру и главнокомандующему 1-й Западной армией генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. о высылке

из Подольской губ. неблагонадежных жителей и перенесении губернского центра из г. Каменец-Подольский в г. Тарнополь (05.06.1812 г.), 291 л.

581. Д. 3507а. Отношение П. И. Багратиона М. Б. Барклаю де Толли о расположении сил Третьей армии и взаимодействии ее со Второй армией (24.06.1812 г.), 20 л.

582. Д. 3507б. Донесение земского исправника Владимирского повета Волынской губернии Фафиуса Волынскому гражданскому губернатору о побегах нижних чинов татарских полков в герцогство Варшавское, задержании польскими властями русских частных судов, прекращении сообщения с Россией со стороны герцогства Варшавского, ожидании прибытия в герцогство австрийских войск и др. (01.06.1812 г.), 43 л.

583. Д. 3520. Предписание военного министра генерала от инфантерии Барклая де Толли М. Б. управляющему квартирмейстерской частью генерал-майору Волконскому П. М. о направлении специалистов в Киев для проведения съемок возможной укрепленной позиции (01.02.1812 г.), 32 л.

584. Д. 3525. Приказ № 38 по 2-й Западной армии о запрещении командирам кавалерийских полков забирать фураж непосредственно у поставщиков, минуя интендантские магазины (13.04.1812 г.), 46 л.

585. Д. 3574. Донесение депутата всех еврейских казаков Филаня Л. на имя Александра I о перехвате писем польских помещиков со сведениями о русской армии и с предложением о создании секретной агентуры во всех губерниях (30.04.1812 г.), 24 л.

586. Д. 3580. Рескрипт Александра I главнокомандующему Молдавской армией генералу от инфантерии Кутузову М. И. об условиях переговоров и заключения мира с Турцией (12.12.1811 г.), 3 л.

587. Д. 3581. Записка Александра I "для памяти" военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. по вопросу составления расписания войск (31.12.1811 г.), 80 л.

588. Д. 3581а. Записка Александра I «для памяти» военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М. Б. об обеспечении полного комплекта личного состава и материальной части в пехотных и кавалерийских бригадах и дивизиях (15.09.1811 г.), 13 л.

589. Д. 3684. Письмо Александра I Н. М. Каменскому 2-му. (1812 г.), 5 л.

590. Д. 5649. Предположения на случай войны с Австрией (1853 г.), 27 л.

Фонд 14013. Военно-походная канцелярия главнокомандующего Действующей армии генерал-фельдмаршала Паскевича (1853-1855)

Оп. 1

591. Д. 1. Докладная записка фельдмаршала Паскевича в Военное министерство (1853 г.), 70 л.

Фонд 14014. Главный штаб 1-й (Действующей) армии (1830-1862)

Оп. 2

592. Д. 48. Сведения о распределении войск армии в Прибалтийском крае, Царстве Польском, Придунайских княжествах и в Крыму (1854 г.), 9 л.

593. Д. 68. Приказ Александра II об усилении Южной армии (1855 г.), 12 л.

594. Д. 243. Сообщение о роспуске австрийских войск на Буковине и в Галиции (17.10.1855 г.), 13 л.

Оп. 3

595. Д. 298. Об эпидемии холеры в 2-м и 3-м пехотных корпусах и числе умерших (1848 г.), 18 л.

Оп. 10/291. Св. 68.

596. Д. 8. Рапорт исполняющего должность дежурного генерала 2-й Западной армии полковника Марина С. Н. дежурному генералу при главнокомандующем всеми армиями генерал-лейтенанту Коновницыну П. П. о подозрении коллежского советника Камбера и его родственников в шпионаже (10.09.1812 г.), 6 л.

**Фонд 14209. Главный штаб Молдавской (Дунайской) армии
(1806-1812)**

Оп. 1

Св. 53.

597. Д. 2. Письмо М. И. Кутузова заведующему Киевским провиантским депо генерал-майору В. К. Безродному с благодарностью за работу по обеспечению войск продовольствием (4.04.1808 г.), 10 л.

598. Д. 4. Отношение М. И. Кутузова Волынскому губернатору М. И. Комбурлею об обеспечении Александрийского гусарского полка продовольствием (13.01.1808 г.), 41 л.

Св. 80.

Д. 6. Расписание войск по кантонир-квартирам (1809 г.), 24 л.

Оп. 16.

Св. 5.

599. Д. 12. Рапорт № 127 М. И. Кутузова И. И. Михельсону с просьбой о выводе подчиненных ему полков на новые квартиры (27.01.1806 г.), 9 л.

600. Д. 16. Письмо М. И. Кутузова И. И. Михельсону о выступлении войск, поступающие в его командование, в назначение им квартиры (7.02.1806 г.), 2 л.

Св. 53.

601. Д. 2. Предписание М. Кутузова киевскому коменданту генерал-майору А. О. Массе об освидетельствовании ратников ополчения, прибывающих на укомплектование 8-й и 22-й дивизий (19.04.1808 г.), 5 л.

602. Д. 2а. Предписание М. Кутузова генерал-лейтенанту И. К. Гике о включении его отряда в состав главного корпуса Молдавской армии (21.04.1808 г.), 29 л.

603. Д. 2б. Предписание М. Кутузова П. К. Эссену 3-му об объявлении благодарности Московскому гренадерскому полку. (4.04.1808 г.), 15 л.

604. Д. 2е. Предписание М. Кутузова Военному суду при Молдавской армии о производстве суда над доставленными Австрийским правительством дезертирами (8.06.1808 г.), 15 л.

605. Д. 3, Предписание М. Кутузова П. К. Эссену 3-му об ускорении проверки генерал-майором Г. Г. Энгельгардтом 1-м состояния продовольственных магазинов Подольской губернии (9.07.1808 г.), 22 л.

606. Д. 4. Отношение М. Кутузова к С. К. Вязмитинову об организации поставок продовольствия и овса на 1808 год для войск, расположенных в Киевской губернии (1.12.1807 г.), 11 л.

607. Д. 4а. Отношение М. Кутузова к П. П. Панкратьеву о чрезмерно высоких ценах, предлагаемых дворянством Киевской губернии на поставляемое войскам продовольствие и овес (18.12.1807 г.), 26 л.

608. Д. 54. Предписание М. Кутузова киевскому коменданту генерал-майору Массе об аресте комиссионера Дембровского (10.02.1808 г.), 8 л.

Российский государственный архив древних актов

(Российская Федерация, г. Москва)

Фонд 1. Разряд 1. «Секретные пакеты». Коллекция Государственного архива Российской империи

Оп. 2. Пакеты за печатью вице-канцлера К. В. Нессельроде. Справочная опись к секретным пакетам № 1. (1832-1842)

609. Д. 60. Состав и дислокация Австрийской армии (1843 г.), 13 л.

610. Д. 78. (1829) Дунайские княжества (1829 г.), 9 л.

611. Д. 335. (1836 г.) Письмо графини Кабога генералу Карбони об императоре Николае, его армии и огромных средствах (1837 г.), 7 л.

Фонд 10. Разряд X. Кабинет Екатерины II и его продолжение (1723-1843)

Оп. 1

612. Д. 70. Собственные записки и примечания Императрицы Екатерины II по делам Польши (1762 –1795 г.), 51 л.

613. Д. 81. Собственноручные замечания Императрицы Екатерины II, об условиях на которых можно заключить мир с Турцией (1791 г.), 11 л.

Оп. 3

614. Д. 14. О корабельных лесах (1796 г.), 181 л.

615. Д. 37. Донесения Брацлавского генерал-губернатора Т. И. Тутомлина графу А. А. Безбородько о пограничных делах (16.06.1795 – 1.07.1796 г.), 19 л.

616. Д. 344. Предложение графа Н. И. Салтыкова Военной коллегии о повышении в чинах офицеров, участвующих в строительстве крепостей на Днестре под начальством А. С. Суворова (15.06.1794 г.), 13 л.

617. Д. 357. Записка о назначении генерал-губернаторов и губернаторов (15.06.1796 г.), 12 л.

Фонд 16. Разряд XVI. «Внутреннее управление». Коллекция Государственного архива Российской империи (1709-1863)

Оп. 1

618. Д. 218. Выписки узаконений касающихся полиции, (1798 г.), 86 л.

619. Д. 219. Донесение тайного советника Рихтера «О злоупотреблениях по Российской империи» (1810 г.), 4 л.

620. Д. 706. Донесения Губернатора Василия Шереметьева о Изяславской губернии (1793 г.), 3 л.

621. Д. 735. Донесения Генералов от инфантерии Беклешова и Графа Гудовича из Каменец-Подольска (1797 – 1798), 7 л.

Фонд 20. Разряд XX. «Дела военные» (1700-1852)

Оп. 1

622. Д. 28. Реестр рескриптам Александра I за 1816-1818 гг. по управлению войсками (1820 г.), 4 л.

623. Д. 355. Донесение Генерал-Майора Турчанинова об инспекторском смотре Екатеринославского гренадерского полка (1796 г.), 19 л.

624. Д. 359. Об армии находящейся в Молдавии (15.06.1795 г.), 8 л.

625. Д. 384. О военных движениях 1-й Армии, составленной Бароном Барклаем де Толли (1812 г.), 23 л.

Фонд 168. Сношения русских государей с правительственными местами и должностными лицами (1724–1798). Донесения и рапорты Катерине II (1762–1796)

Оп. 1

626. Д. 208. Рапорт Сената Катерине II о поимке и о возвращении беглых солдат и унтер-офицеров в воинские команды (1795 г.), 2 л.

Фонд 193. Кн. Зубов П. А. (1785-1836)

Оп. 1

627. Д. 83. Агент из Варшавы – о военных приготовлениях Польши (29.05. 1792 г.), 2 л.

628. Д. 122. Бок Карл, интендант – оправдания по обвинению его в плохом снабжении войск и увольнении со службы (22.03.1793 – 29.03.1794 г.), 6 л.

629. Д. 125. Бурбон (принц Конде) Луи-Жозеф – о состоянии австрийской контрреволюционной армии Конде, о плане военных действий армии Конде (январь – май 1794 г.), 9 л.

Фонд 204. Кабинет Павла I (1775-1801)

Оп. 1

630. Д. 1. Рапорты Каменец-Подольского военного губернатора А. Беклешова Павлу I о пограничных делах с Австрией и Польшей (февраль–ноябрь 1797 г.), 36 л.

631. Д. 6. Донесения Каменец-Подольского генерал-губернатора Ивана Гудовича, гр. Безбородько и Павлу I о пограничных с Турцией делах (май 1798 – март 1799 г.), 20 л.

Фонд 248. Сенат и его учреждения (Объединенный фонд) (1685-1760)

Оп. 29

632. Д. 128. Указ Сената о запрещении посылать киевских мещан в наряд и о подчинении Киева генерал-губернаторской власти (10.01.1733 г.), 4 л.

Фонд 1261. Кн. Гр. Воронцовы (1619-1816)

Оп. 1

633. Д. 1094. Мирный трактат между Россией и Турцией (Оттоманскою Портою), заключенный в Яссах 29 декабря 1791 г., и подтвержденный в Яссах же 29 января 1792 года (29.01.1792 г.), 29 л.

634. Д. 1300. Проект декларации трех правительств (России, Пруссии и Австрии) о проведении общих мероприятий в связи с произведенным разделом Польши (1795 г.), 2 л.

635. Д. 1696. Записка с обзором действий и компаний русской армии против турок в 1793 г. Продиктована согласно пометке на французском языке А. В. Суворовым и отослана по приказу свыше императрице (1793 г.), 19 л.

636. Д. 1968. Сведения о смертности от ран и болезней в частях русской армии во время боев с турками и на Кавказе (1804 –1854 г.), 43 л.

637. Д. 1970. Повеление Александра I военным инспекторам о регулярной проверке состояния полков и других войсковых частей (20.02.1805 г.), 5 л.

638. Д. 1971. Указ Александра I о порядке внутренней службы в армии, отчетности, инспекторских смотрах, правах командиров воинских соединений, устройстве артиллерийской части в армии, дисциплине и обучении (4.07.1806 – 1.12.1812 г.), 16 л.

639. Д. 1975. Сведения о французской армии и ее расположении (май 1807 г.), 4 л.

640. Д. 1976. Указ Александра I Военной коллегии о чинах Комиссариатского и Провиантского департаментов (28.06.1807 г.), 2 л.

641. Д. 1977. Ведомости о квартирном расположении рот Нарвского пехотного полка и др. Отчетные и справочные сведения по войсковым частям и подразделениям, в связи с командованием Воронцова М. С. (9.01.1809 – 2.10. 1811 г.), 22 л.

642. Д. 1982. Приказы по армиям военного министра и главнокомандующего генерал-фельдмаршала Барклая де Толли (29.01.1810 – 11.04.1814 г.), 43 л.

643. Д. 1988. Письма и предписания гр. Барклая де Толли Воронцову М. С. По вопросам назначения, награждения и выдачи жалования вверенным ему войсковым частям, маршрутных переходов во Франции и подготовка возвращения полков в Россию (8.10.1810 – 10.04.1814 г.), 14 л.

644. Д. 1993. Предписания и отношения гр. Ланжерона Воронцову М. С. по вопросам передвижения войск и укомплектования частей (28.10.1810 – 11.04.1814 г.), 5 л.

645. Д. 2005. „Правило о егерском учении” подполковника К. Гурковского (7. 07.1811 г.), 10 л.

646. Д. 2010. Письма Александра I Кутузову М. И. по вопросам войны с Турцией и Наполеоном (12.12.1811.– 1.11.1812 г.), 29 л.

647. Д. 2020. Приказ по армии М. И. Кутузова о преследовании и изгнании из России наполеоновских армий (28.10.1812 г.), 1 л.

648. Д. 2025. Журнал исходящих бумаг командира Сводной гренадерской дивизии и начальника Отдельного летучего отряда – авангарда 3-й Дунайской армии, Воронцова М. С. (1.04.1812 – 30.12.1813 г.), 408 л.

649. Д. 2133. Повеление Александра I Воронцову М. С. об отправке в Россию части оккупационных войск из Франции, с приложением переписки начальника Главного штаба Императора с морским министром (2.03.1817 г.), 4 л.

650. Д. 2176. Журнал действий 2-й Армии в русско-турецкую войну 1828-1829 гг. (30.09.1828 – 3.12.1829 г.), 191 л.

651. Д. 2182. Диспозиции и дислокация частей русской армии во время русско-турецкой войны 1828-1829 (1828 –1830 г.), 17 л.

652. Д. 2200. Письма графа Палена Петра Воронцову М. С. по делам командуемого ним 2-го пехотного корпуса (26.11. – 28.11.1829 г.), 4 л.

653. Д. 2203. Рапорт командира 2-й гусарской дивизии генерал-майора Сиверса Генерал-губернатору Новороссийскому и Бессарабскому о вступлении в карантин «для обсервации» и о хорошей работе чиновников «как гражданского так и провиантского ведомства» по снабжению дивизии продовольствием при переходе Дунай-Днестр (5.01.1830 г.), 4 л.

654. Д. 2247. Журнал Департамента Государственной Экономии по делу об устройстве отставных и бессрочноотпускных солдат, с приложением замечаний Воронцова М. С. по делам командуемого ним 2-го пехотного корпуса (12.03.1856 г.), 41 л.

655. Д. 2255. Сведения о размещении русской армии в Молдавии, Валахии и Бессарабии в период боевых действий против турок (1810 г.), 13 л.

656. Д. 2284. Записка Главного Штаба императора о мерах к обеспечению взысканий с полковых командиров за неисправности полкового хозяйства. (2.11.1816 г.), 8 л.

657. Д. 2345. Статистические сведения о народонаселении губерний Новороссийского края и Бессарабской области (1825–1855 г.), 24 л.

Оп. 4

658. Д. 182. Записка под заглавием „Изображение военных действий 1-ой Армии в кампании 1812 год” (1812–1813 г.), 20 л.

Фонд 1263. Кн. Голицыны (1614-1924)

Оп. 6

659. Д. 6. Копия Циркуляра Министерства внутренних дел об устройстве уволенных из армии нижних чинов и черновик докладной записки Голицына М. Ф. Московскому губернатору (1848–1852 г.), 8 л.

Фонд 1453. Графы Самойловы (1769–1883)

Оп. 1

660. Д. 27. Ордера Каховского Михаила (с 1792 г. – командующий Украинской армией) генерал-поручику Самойлову с сообщениями о изменениях по личному составу армии (17.01.1792 г.), 29 л.

661. Д. 64. Указ Киевского губернского правления Черкасскому нижнему земскому суду о взыскании с крестьян местечка Смелы дополнительного рекрута за укрывательство беглого солдата Михайлова А. (13.05.1798 г.), 8 л.

662. Д. 75. Дело об организации Киевским губернским правлением подвижного хлебного магазина для 2-й Западной армии (май-июнь 1812 г.), 49 л.

663. Д. 621. Указ Александра I о полномочиях Главнокомандующих в случае введения военного положения в губерниях, где дислоцируются западные армии (13.03.1812 г.), 13 л.

Фонд 1468. Сборный личный фонд (1625–1922)

Оп. 1

664. Д. 60. Секретное предписание генерал-губернатору Юго-западного края, генералу Анненкову Николаю Николаевичу о военно-полицейских мероприятиях (1863 г.), 3 л.

Российский государственный исторический архив

(г. Санкт-Петербург)

Фонд 1286. Департамент полиции исполнительной Министерства внутренних дел (1802-1880)

Оп. 1

665. Д. 133. Указ о Комитете для проверки счетов Киевского магистрата (1802 г.), 8 л.

Фонд 1329. Именные указы и высочайшие повеления Сенату (1704-1913).

Оп. 1

666. Д. 216. Указ о содержании мостов и перевозов на Днепре около Киева средствами Киевского магистрата (1799 г.), 69 л.

Оп. 3.

667. Д. 336. Копии с именных указов, сообщенных из разных присутственных мест с января по март 1824 г. (1824 г.), 402 л.

Оп. 4.

668. Д. 40. О подавлении польского восстания 1830-1831 гг., и об осуждении и ссылке участников восстания (1830–1834 г.), 113 л.

669. Д. 43. О конфискации и секвестре имений участников польского восстания 1830-1831 гг. и о мерах по ускорению сроков разбора дел о них (1832–1841 г.), 34 л.

670. Д. 103. Об отдаче в солдаты осужденных за уголовные преступления (1797–1843 г.), 68 л.

671. Д. 321. О привлечении к ответственности военнослужащих за уголовные преступления и злоупотребления по службе (1800–1841 г.), 37 л.

672. Д. 325. О привлечении к ответственности дезертиров и лиц, способствовавших им укрываться от военной службы (1797–1831 г.), 79 л.

Arhiva nationala a republicii Moldova

(Republica Moldova, Chişinău)

Фонд 1. Сенаторы, Председательствующие в Диванах Молдавии и Валахии (1807-1814)

Оп. 1

673. Д. 1. Ведомость о количестве сена заготовленного Диваном Молдавии для Молдавской армии за 1807-1812 гг. (1813 г.), 9 л.

674. Д. 22. Переписка с Главнокомандующим Молдавской армией Прозоровским о снабжении продовольствием и фуражом ратников полтавской милиции, следующих на укомплектование армии (12.08. – 14.06.1808 г.), 43 л.

675. Д. 30. Переписка с советником Грабовским, начальниками воинских частей о притеснениях, чинимых военной администрацией жителям Молдавии и Валахии (01.04. – 28.12.1808 г.), 32 л.

676. Д. 40. Дело о заключении контракта с желающими взять на себя поставку селитры Каменец-Подольской гарнизонной команде (08.04.1808 – 10.07.1812 г.), 29 л.

677. Д. 1624. Переписка с Диваном Молдавского княжества о снабжении продовольствием и фуражом 8-го отряда казаков, находящихся при коменданте Тихоновском (22.04. – 04.05.1810 г.), 4 л.

678. Д. 1926. Дело о создании условий для нормального передвижения 9-й дивизии под командованием генерал-лейтенанта Суворова-Рымницкого для присоединения к армии (19.08. – 02.09.1810 г.), 6 л.

679. Д. 2548. Дело о прибытии в Яссы генерала от инфантерии Голенищева-Кутузова для принятия командования над Молдавской армией (25.03. – 07.04.1811 г.), 18 л.

Фонд 2. Канцелярия Бессарабского областного гражданского губернатора (1812-1829)

Оп. 1

680. Д. 17. Дело по обвинению молдавского купца Прункула К. в нарушении контракта заключенного с Диваном княжества Молдавского по перевозке продовольствия и фуража в Молдавии (14.10.1812 – 5.10.1818 г.), 110 л.

681. Д. 32. Дело по иску Ясского помещика Прункула К. к штабс-капитану Шостке в сумме 30000 червонцев за содержание госпиталей в Бессарабии (30.10.1812 – 9.12.1816 г.), 120 л.

682. Д. 50. Переписка с Главнокомандующим Западной армией адмиралом Чичаговым о военных действиях и победе русской армии над французами в Отечественную войну 1812 г. (18.10.1812 – 19.03.1816 г.), 86 л.

683. Д. 54. Переписка с Провиантской комиссией Дунайской армии об отпуске продовольствия и фуража для частей Дунайской армии (16.10.1812 – 25.10.1813 г.), 65 л.

684. Д. 57. Переписка с кишиневским полицмейстером о выдаче отпускных листов на взимание у жителей Бессарабской области подвод для нужд армии (7.11.1812 – 5.01.1814 г.), 56 л.

685. Д. 274. Переписка с Главным штабом 2-й Армии и Земскими начальниками о перевозке больных из болгарских госпиталей в Кишиневский и

Измаильский на подводках взятых у бессарабских жителей (1.10.1828 – 5.01.1830 г.), 101 л.

686. Д. 6024. Строевые рапорты о состоянии воинских частей, расположенных в Бессарабской области (15.07.1853 – 17.12.1853 г.), 489 л.

687. Д. 6060. Переписка с Бессарабским областным правлением, командиром кишиневского внутреннего гарнизонного батальона о заготовлении кандалов для военнопленных турок, поляков и венгерцев (1.03.1854 – 6.08.1854 г.), 32 л.

688. Д. 6092. Переписка с Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором о постройке понтонного моста у г. Бендеры и о проведении работ по приведению Бендерской крепости в оборонительное положение (22.03.1854 – 17.07.1855 г.), 190 л.

689. Д. 6098. Переписка с командирами воинских частей, земскими судами, городскими полициями о расквартировании войск возвращающихся из-за границы (12.08.1854 – 8.01.1855 г.), 561 л.

Оп. 2.

690. Д. 113. Переписка с Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором о вступлении генерал-адъютанта Анненкова на должность Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора (15.04.1854 г.), 8 л.

Фонд 5. Бессарабское областное правительство (1813-1828)

Оп. 2

691. Д. 1. Дело о назначении на должность военного начальника и управляющего гражданской частью в Бессарабской области – Гартинга (20.05.1813 – 12.06.1813 г.), 49 л.

692. Д. 146. Дело об отводе лесных участков для заготовки леса Егерским полком (1814 г.), 74 л.

693. Д. 255. Дело о предоставлении сведений полномочному наместнику в Бессарабской области о существующей переправе в г. Хотине через р. Днестр (6.11.1816 – 23.05.1817 г.), 17 л.

2. Опубліковані документи і матеріали
Законодавчі та нормативно-правові акти
Полный свод законов Российской империи

694. 1708. Декабря 18. Об учреждении Губерний и о расписании к ним городов // ПСЗРИ-1. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 2218. С. 436–437.

695. 1719. Мая 29. Об устройстве Губерний и о определении в оных Правителей // ПСЗРИ-1. Т. V. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 3380. С. 701.

696. 1722. Апреля 29. О платеже в Малороссии прогонов и о невступлении Киевскому Губернатору в суды и правления Малороссийского и об определении полковников в полках // ПСЗРИ-1. Т. VI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 3990. С. 668–669.

697. 1764. Сентября 29. Жалованная грамота городу Киеву // ПСЗРИ-1. Т. XVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 12249. С. 916–920.

698. 1775. Октября 20. О присоединении города Киева к Малороссии // ПСЗРИ-1. Т. XX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 14381. С. 223.

699. 1781. Сентября 16. об учреждении Киевского Наместничества // ПСЗРИ-1. Т. XXI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 15228. С. 247.

700. 1781. Сентября 18. Высочайше утвержденный штат Киевского Наместничества // ПСЗРИ-1. Т. XXI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 15233. С. 271.

701. 1792. Мая 6. О вступлении Российских войск в области Республики // ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17044. С. 330–335.

702. 1792. Мая 29. О подтверждении полковым и батальонным Командирам, чтобы они не отваживались делать какие либо злоупотребления по расходу полковых сумм // ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17049. С. 338–339.

703. 1792. Декабря 8. О распоряжениях в Польских Областях, занятых Российскими войсками // ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17090. С. 388–391.

704. 1792. Декабря 9. О присылке ежемесячных ведомостей в Военную Коллегию из полков и полевых батальонов о числе воинских чинов, по приложенной форме // ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17091. С. 391.

705. 1793. Марта 27. О присоединении Польских областей к России // ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17108. С. 410–412.

706. 1793. Апреля 23. О присоединении к России от Польши некоторых Областей, и об учреждении из оных Губерний: Минской, Изяславской и Брацлавской. // ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17112. С. 417–419.

707. 1793. Мая 6. О преобразовании Польских войск, вступивших в Российское подданство, и о переименовании бригад по прилагаемому у сего расписанию // ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17122. С. 428.

708. 1793. Сентября 2. О разных дарованных народу милостях // ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17149. С. 459.

709. 1794. Сентября 7. Об укомплектовании Карабинерных и Драгунских полков из мещан и крестьян казенных и помещицких Изяславской и Брацлавской Губерний, а Егерских корпусов из таковых же Минской, Полоцкой и Могилевской; о сроке службы набираемым людям; о поступлении о взыскании рекрутских денег с купечества и Евреев по указу 3 мая 1783, и о наполнении

полков Лейб военного ордена Казанского кирасирских людьми из Карабинерных и Драгунских полков // ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17249. С. 554–555.

710. 1794. Ноября 10. О предоставлении Ея Величеству чрез всякие полгода табелей о ценах на покупаемые в полки и батальоны сено и овес // ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17266. С. 589.

711. 1795. Июня 30. Об отсылке рапортов и ведомостей о числе людей и лошадей по прошествии всякого месяца, от каждого полка и батальона прямо в Государственную Военную по Инспекторской Экспедиции // ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17350. С. 725–726.

712. 1795. Октября 30. О порядке отставки от службы нижних воинских чинов // ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17402. С. 811.

713. 1796. Января 21. О доставлении от Гражданских Правительств, по прибавлениям воинских команд, обстоятельных и верных сведений о ценах фуража // ПСЗРИ-1. Т. XXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17433. С. 858–859.

714. 1796. Декабря 3. Высочайше утвержденное расписание армии на дивизии с назначением полкам неперменных квартир, Шефов и Инспекторов по кавалерии // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17606. С. 216.

715. 1796. Ноября 29. О полевой пехотной службе // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17588; 17589; 17590. С. 26–212.

716. 1796. Декабря 17. О новом разделении Государства на Губернии // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17634. С. 229–230.

717. 1796. Декабря 31. Штаты губерний // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17702. С. 269.

718. 1796. Декабря 14. О порядке расположения войск на непрременные квартиры по городам и уездам // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17646. С. 239.

719. 1796. Декабря 15. О подтверждении всем Губернаторам и Наместническим Правлениям, дабы они в доставляемых в Провиантский департамент ведомостях показывали цены провианту и фуражу самые верные, и о наблюдении сего же Земским Судам, Исправникам и Городничим в доставляемых ими полкам справках // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17648. С. 239–240.

720. 1797. Февраля 23. О раздаче полковых подъемных лошадей на содержание обывателям с выдачею им положенных по штату ремонтных денег // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17829. С. 349–350.

721. 1797. Февраля 25. О перевозке провианта обывателями из магазинов в полки // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17835. С. 492–493.

722. 1797. Июня 1. О перемещении полков на квартиры целыми командами // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17980. С. 619.

723. 1797. Августа 29. О назначении границ Губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18117. С. 706–710.

724. 1797. Сентября 19. О сумме назначенной на продовольствие полковых подъемных лошадей // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18145. С. 737.

725. 1797. Сентября 22. О именовании Екатеринославской дивизии Днестровскою // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18150. С. 741.

726. 1797. Сентября 27. О переводе Контрактов из Дубны в Киев // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18166. С. 753.

727. 1797. Ноября 15. О штрафе и пене за укрывательство и водворение военных дезертиров // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18244. С. 799.

728. 1797. Ноября 27. О принятии корпуса Принца Конде на службу Его Императорского Величества // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18255. С. 806–807.

729. 1797. Декабря 23. О взыскании с Губернаторов в случае недостатка в заготовлении ими для войск дров // ПСЗРИ-1. Т. XXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18290. С. 855.

730. 1798. Февраля 21. О производстве суда во Французских войсках, состоящих на Российской службе // ПСЗРИ-1. Т. XXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18392. С. 96.

731. 1798. Марта 3. О правилах сбора денег на содержание подъемных лошадей при войсках, и о причислении сих сборных денег к общим Государственным расходам // ПСЗРИ-1. Т. XXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18411. С. 113–114.

732. 1798. Июля 31. О непропуске Российских дезертиров чрез границы Российские // ПСЗРИ-1. Т. XXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18608. С. 330.

733. 1798. Декабря 20. О денежном награждении за отыскание каждого беглого // ПСЗРИ-1. Т. XXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18784. С. 484–485.

734. 1799. Февраля 23. О распределении беглых солдат укоренившихся в Киевской Губернии // ПСЗРИ-1. Т. XXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18870. С. 573.

735. 1799. Апреля 14. О уведомлении Гражданских Правительств со стороны Начальствующих войсками о движении полков их команд, заблаговременно // ПСЗРИ-1. Т. XXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 18934. С. 619.

736. 1799. Октября. О подтверждении полкам и всем воинским командам, чтобы они, во время следования их в пути, не требовали от Казенных Палат и Уездных Казначейств сумм, превосходящих надобность их для продовольствия // ПСЗРИ-1. Т. XXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19179. С. 851–852.

737. 1799. Ноября. О вырубке леса на починку полковых и батальонных обозов, и об испрашивании Высочайшего повеления об отводе лесов на делание вновь обозов // ПСЗРИ-1. Т. XXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19209. С. 903.

738. 1800. Генваря 8. О взносе полицейских изследований, о приличившихся держателях дезертиров, с мнениями прямо в Губернское правление // ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19241. С. 3–4.

739. 1800. Генваря 12. О подтверждении Шефам полков, дабы они при случае возможности взять продовольствие на свое попечение, объявляли Провиантским Комиссионерам такие цены, по которым могли бы они произвести заготовление потребного фуража // ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19261. С. 22.

740. 1800. Февраля 9. О даче за привод дезертиров к Земскому Начальству в награждение по 10 рублей с каждого человека // ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19270. С. 33–35.

741. 1800. Марта 3. О вспомоществовании со стороны Гражданских Губернаторов Провиантского Департамента, по заготовлению провианта для полков // ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19411. С. 151–153.

742. 1801. Марта 31. Роспись кирасирским, драгунским, гусарским, гренадерским, мушкетерским и егерским полкам, коим Высочайше повелено именоваться прежними именами; и какими называться тем, кои прежде имен не имели // ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19809. С. 599–601.

743. 1801. Июня 24. О учреждении Военной Комиссии, для рассмотрения положения войск и устройства оных // ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19926. С. 704–705.

744. 1801. Июня 29. Об осмотре крепостей Инженерным Генералам ежегодно // ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19931. С. 709.

745. 1801. Июля 22. Об оказывании всякого вспоможения со стороны Земской Полиции при переходе полков на квартиры // ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19951. С. 722–728.

746. 1801. Сентября 9. О возстановлении пяти Губерний и о подчинении пограничных Губерний Военным Губернаторам // ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 20004. С. 775–778.

747. 1801. Ноября 9. Об определении в полки выходящих в Россию Австрийских военных дезертиров // ПСЗРИ-1. Т. XXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 20049. С. 882.

748. 1802. Генваря 24. О наблюдении, чтобы не было злоупотребления о доставлении справочных цен Провиантским Комиссионерам и полковым Шефам // ПСЗРИ-1. Т. XXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 20120. С. 25.

749. 1802. Марта 10. О доставлении в инвалидные команды из Губернских Правлений свидетельств о тех, кто берет на свое пропитание рядовых, желающих выписаться из инвалидов // ПСЗРИ-1. Т. XXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 20175. С. 69.

750. 1802. Декабря 30. О доставлении сведений полкам о ценах, состоявшихся при торгах на провиант и фураж, прежде заключения договоров, не пожелают ли они взять покупку провианта или фуража на свое попечение // ПСЗРИ-1. Т. XXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 20573. С. 417.

751. 1803. Марта 9. О предписании Начальникам Губерний, чтобы от обывателей, где квартируют Кавалерийские полки, казенные полковые лошади содержаны были не по частям в домашних, но в нарочно для того ими выстроенных конюшнях // ПСЗРИ-1. Т. XXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 20656. С. 496.

752. 1803. Мая 16. О сформировании вновь нескольких Драгунских, Гусарских, Мушкетерских, одного Егерского полков и одного конного Артиллерийского батальона // ПСЗРИ-1. Т. XXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 20764. С. 608–610.

753. 1802. Октября 23. Об утверждении цен на заготовление провианта и фуража // ПСЗРИ-1. Т. XXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. Приложение. № 20484 а. С. 12–13.

754. 1804. Февраля 29. О правилах для заключения контрактов на поставку провианта и фуража // ПСЗРИ-1. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21188. С. 173–174.

755. 1804. Марта 14. О строениях для помещения воцск, располагаемых по городам и селениям // ПСЗРИ-1. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21209. С. 210–212.

756. 1804. Мая. Об обязанности воинских команд извещать Земскую Полицию о приходе войск // ПСЗРИ-1. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21324. С. 365.

757. 1804. Июля 29. О донесении Его Императорскому Величеству, по истечении каждой трети, об удовольствовании полков и батальонов провиантом и

фуражем // ПСЗРИ-1. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21415. С. 467–468.

758. 1804. Сентябрь 21. Высочайше утвержденные чертежи о полковых строениях, представленных при рапорте Министра Военных Сухопутных сил в Сенат // ПСЗРИ-1. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21462. С. 529–532.

759. 1805. Июля 27. Об отсылке являющихся из бегов военнотружущих в ближайшие полки и батальоны и о производстве при оных следствий и судов над ними, по воинскому порядку, без отлагательства // ПСЗРИ-1. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21844. С. 1134.

760. 1805. Август 28. О сформировании двух драгунских, семи мушкетерских и двух егерских полков // ПСЗРИ-1. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21882. С. 1186–1188.

761. 1806. Июня 4. О образовании вверенных ему войск, и о порядке службы // ПСЗРИ-1. Т. XXIX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 22161. С. 345–349.

762. 1806. Август 7. Об устройстве в Киеве городских доходов и расходов // ПСЗРИ-1. Т. XXIX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 22231. С. 674–684.

763. 1806. Октября 9. О заготовлении волов, фур и погонщиков для учреждения в Киеве запасного парка Артиллерии // ПСЗРИ-1. Т. XXIX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 22310. С. 777.

764. 1806. Декабря 31. О доставлении в полки полковых тяжестей на подъемных лошадях и посредством добровольного найма на счет Комиссариатских сумм // ПСЗРИ-1. Т. XXIX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 22417. С. 965–967.

765. 1807. Февраля 5. О приглашении отставных нижних воинских чинов на службу // ПСЗРИ-1. Т. XXIX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 22448. С. 1006–1007.

766. 1807. Июня 27. О запрещении Комиссариатским и Провиантским Чиновникам носить общий армейский мундир // ПСЗРИ-1. Т. XXIX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 22542. С. 1208–1209.

767. 1809. Августа 11. О довольствовании строевых лошадей Драгунских, Гусарских и Уланских полков, также Конно-Артиллерийских рот, фуражом, сообразуясь с климатом, в котором они находятся // ПСЗРИ-1. Т. XXX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 23784. С. 1068–1069.

768. 1809. Сентября. О взыскании штрафных денег с подрядчиков, в случае неисправности их, за все просроченное в поставке провианта и фуража время, и об обращении сего взыскания, в случае упущения, на Членов Комиссий и Комиссионерств // ПСЗРИ-1. Т. XXX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 23879. С. 1183.

769. 1810. Ноября 14. О фуражном продовольствии войск // ПСЗРИ-1. Т. XXXI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 24420. С. 451–453.

770. 1810. Декабря 16. О беспрекословной даче воинских команд, о требованиях Начальников Губерний, для соблюдения по Земской Полиции порядка, или для усмирения неповинующих крестьян // ПСЗРИ-1. Т. XXXI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 24463. С. 486.

771. 1811. Февраля. О платеже денег воинскими командами за отпускаемые из казенных лесов на полковые надобности деревья, при самом отпуске оных // ПСЗРИ-1. Т. XXXI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 24541. С. 563–565.

772. 1812. Генваря 27. Учреждение для управления Большой Действующей Армии // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 24975. Часть II. Отд. X. С. 74–75.

773. 1812. Марта 12. О правилах взыскания и наказания за укрывательство дезертиров и о произвождении и решении дел сего рода без очереди // ПСЗРИ-1.

Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25029. С. 217–218.

774. 1812. Марта 13. О правилах для управления Главнокомандующему Действующей Армии Губерниями, в военном положении объявленными // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25035. С. 228–229.

775. 1812. Июля 31. Об учреждении Комитета для образования внутреннего ополчения // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25193. С. 401.

776. 1813. Февраля 3. Об учреждении госпиталей и магазинов по военным дорогам, в нынешнюю кампанию учрежденным // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25330. С. 519–528.

777. 1813. Июня 4. О предавании виновных, обнаруживающихся в Подольской Губернии в неповиновении и других неблагонамеренных поступках, не гражданскому, а военному суду; и о предоставлении тамошнему Губернатору власти отрешать от должностей Полицейских чиновников и определять на места их других // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25397. С. 575–576.

778. 1813. Генваря 20. О правилах для высылки выздоравливающих из госпиталей воинских чинов в места, назначенные в приложенном у сего расписании // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25321. С. 508–513.

779. 1813. Февраля 2. О распределении во Внутреннюю стражу людей, сделавшихся неспособными к продолжению полевой службы в действующих войсках // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25329. С. 518–519.

780. 1813. Февраля 24. Об учреждении резервной армии на границах Империи // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25342. С. 535–539.

781. 1813. Июля 11. О сборе рекрут Псковской Губернии // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25422. С. 597.

782. 1813. Октября 21. О предоставлении Гражданским Губернаторам к Высочайшему сведению, по приложенным формам, рапортов и ведомостей по всем повинностям в Губернии бывших, и о взыскании им способов к облегчению налогов // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25468. С. 646–647.

783. 1814. Июля 17. об усилении 10 Губернских батальонов Внутренней стражи // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25623. С. 843.

784. 1814. Октября 28. О разделении сухопутных сил на две армии // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 25723. С. 1077.

785. 1816. Мая 26. Об учреждении Особого Комитета для составления общей формы контрактам при заключении подряда // ПСЗРИ-1. Т. XXXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26288. С. 865–866.

786. 1816. Июня 8. О предоставлении Военному министру власти предавать суду Комиссионеров Провиантского и Комиссариатского Департаментов до Полковника, и утвержденные им приговоры приводить в исполнение, если подсудимый не подлежит лишению жизни и чести // ПСЗРИ-1. Т. XXXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26300. С. 877–878.

787. 1816. Июля 20. О комплектовании Гвардейской Артиллерии // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26368. С. 954–956.

788. 1816. Августа 7. Об уничтожении состава 6 пехотного корпуса // ПСЗРИ-1. Т. XXXII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26397. С. 988–989.

789. 1816. Декабря 4. О переименовании Киевского корпусного госпиталя из 3-го в 4-й класс // ПСЗРИ-1. Т. XXXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26537. С. 1103.

790. 1816. Декабря 22. О занятии армейскими полками городских караулов, для облегчения Внутренней стражи // ПСЗРИ-1. Т. XXXIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26572а. С. 1132–1133.

791. 1817. Генваря 13. О перемене военных госпиталей // ПСЗРИ-1. Т. XXXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26592. С. 5.

792. 1817. Марта 23. О приеме в полки, вместо рубашечного холста для нижних чинов, равендук на одну рубаху // ПСЗРИ-1. Т. XXXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26750. С. 118.

793. 1817. Апреля 16. О имении в полках Гренадерских и Карабинерных на киверах блях желтых, а в Драгунских, Конно-Егерских и Гусарских по цвету пуговиц, и о бытии знакам за отличия в конных полках по образцу пехотному // ПСЗРИ-1. Т. XXXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26801. С. 219.

794. 1817. Июня 22. О комплектовании Отдельного Корпуса Внутренней стражи // ПСЗРИ-1. Т. XXXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26937. С. 410–414.

795. 1817. Августа 23. Об уменьшении состава вторых батальонов в пехотных полках 1-й Армии и Финляндского Корпуса // ПСЗРИ-1. Т. XXXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27027. С. 744–745.

796. 1817. Декабря 4. Расписание от каких Комиссариатских комиссий, какие войска должны требовать и получать следующие им вещи // ПСЗРИ-1. Т. XXXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27173. С. 902.

797. 1818. Февраля 19. О содержании в уездных городах караула армейским полками, в оных расположенных // ПСЗРИ-1. Т. XXXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27282. С. 121.

798. 1818. Февраля 20. О последовавшем утверждении расписания Отдельного Корпуса Внутренней стражи и о приведении онаго в исполнение // ПСЗРИ-1. Т. XXXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27284. С. 122–123.

799. 1818. Июля 28. Об освобождении города Старо-Костантинова от постоя на пять лет // ПСЗРИ-1. Т. XXXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27434. С. 360.

800. 1819. Апреля 18. О новом расположении Артиллерийских бригад по приложенному расписанию и о сформировании для Оренбургской линии двух Конно-Артиллерийских рот // ПСЗРИ-1. Т. XXXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27760. С. 136–138.

801. 1819. Мая 2. Высочайше утвержденное положение о фурштатских батальонах для армейских пехотных корпусов ПСЗРИ-1. Т. XXXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27786. С. 165–168.

802. 1820. Сентября 21. Высочайше утвержденные правила на предмет сдачи полками оставшихся у них излишеств амуниции и оружия // ПСЗРИ-1. Т. XXXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27027. С. 450–451.

803. 1820. Февраля 20. Высочайше утвержденное положение о комплектовании гвардейского корпуса, кирасирских и гренадерских дивизий с их артиллериею и саперных батальонов // ПСЗРИ-1. Т. XXXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 28154. С. 57–64.

804. 1820. Сентября 13. О даче отставки нижним воинским чинам, выслужившим установленные сроки // ПСЗРИ-1. Т. XXXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 28420. С. 445–449.

805. 1821. Ноября 6. О увольнении в отпуск и непредставлении к производству ротных и прочих Командиров по Артиллерии, по Пионерным, Саперным и фурштатским батальонам, и другим командам, когда части, им вверенные, находятся в законной исправности // ПСЗРИ-1. Т. XXXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 28802. С. 906.

806. 1822. Июня 29. О предоставлении Его Императорскому Высочеству, Цесаревичу и Великому Князю Константину Павловичу власти Главнокомандующего действующею Армиею над некоторыми Губерниями // ПСЗРИ-1. Т. XXXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 29087. С. 309.

807. 1822. Июня 29. О присвоении Его Императорскому Высочеству, Цесаревичу и Великому Князю Константину Павловичу всех прав, власти и преимуществ предоставленных Главнокомандующим по учреждению действующей Армии // ПСЗРИ-1. Т. XXXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 29088. С. 309.

808. 1823. Апреля 2. О убавлении числа в войсках и об уничтожении корпусных и дивизионных госпиталей // ПСЗРИ-1. Т. XXXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 29398. С. 881–882.

809. 1824. Сентября 2. О снабжении нижних чинов, увольняемых в домовые отпуска, солдатскою одеждою // ПСЗРИ-1. Т. XXXIX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 30049. С. 312.

810. 1824. Декабря 23. О введении по Интенданствам обеих Армий правил, обязывающих Гражданских Губернаторов доставлять в Провиантский Департамент сведения о ценах, по коим проходивший полк покупал продовольствие, и о причинах, по коим бывают разрешены покупки выше установленных цен // ПСЗРИ-1. Т. XXXIX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 30174. С. 672–674.

811. 1808. Ноября 18. О квитанциях, выдаваемых военным Начальникам о проходе полков чрез Губернии // ПСЗРИ-1. Т. XL. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. Общее приложение к томам ПСЗ. К тому XXX. № 23360 а. С. 56–57.

812. 1816. Апреля 20. О донесении Государю Императору, в случае перемены квартирного расположения Дивизии или Корпуса // ПСЗРИ-1. Т. XL.

Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. Общее приложение к томам ПСЗ. К тому XXXIII. № 26235 а. С. 102–103.

813. 1821. Генваря 31. О дезертирах и укрывателях оных // ПСЗРИ-1. Т. XL. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. Общее приложение к томам ПСЗ. К Тому XXXVII. № 28537. С. 126–127.

814. 1720. Февраля 9. Высочайше утвержденное штатное положение о Генералитете, Генеральном Штабе, полевой Армии и гарнизонных полках // ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 3511. Табл. VI. С. 15; 37.

815. 1731. Июля 14. О составлении разных полков, с назначением, какие чины и какое число по табели 1720 года определены были, сколько в военное и мирное время содержать надлежит, и против табельного определения, какие чины вовсе могут быть убавлены, и о разделении всех фортификаций, кроме Персидских завоеванных крепостей, на шесть Департаментов // ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 5803. Пункт XIV. С. 65.

816. 1731. Августа 2. О содержании магазинов и о заготовлении провианта и фуража // ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 5819. Пункт 3. С. 91.

817. 1769. Таблица об амуничных и прочих вещах и лошадях, по штатам ниже означенных Кавалерийских полков полагаемых // ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 12612. С. 140–143.

818. 1770. Ноября 8. О сравнении полков Украинской Дивизии с полевыми полками // ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 13532. С. 178–179.

819. 1796. Декабря 3. Высочайше утвержденное расписание Армии на дивизии, с назначением полкам непрременных квартир, Шефов и Инспекторов по

кавалерии // ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17606. С. 2–7.

820. 1797. Февраля 23. Ведомость о распределении полковых подъемны и Артиллерийских лошадей, с выдачею ремонтных денег на содержание и попечение обывателей в тех местах, где войска квартируют // ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17829. С. 15–18.

821. 1797. Июня 9. О Высочайшем утверждении штата Литовскому Конному Татарскому полку // ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 17993. С. 22–24.

822. 1799. Мая 15. О штатах Кавалергардского полка // ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. Отд. I. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 19420. Табл. III. С. 112–117.

823. 1803. Марта 19. О прибавлении в сухопутную армию 4 полков Драгунских, 2 Гусарских, 7 Мушкетерских пехотных, одного Егерского и одного же конного Артиллерийского батальона // ПСЗРИ-1. Т. XLIII. Книга штатов. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1875. № 20674. С. 14–17.

824. 1826. Мая 27. О введении нового порядка в производстве подрядов по Черноморскому Департаменту // ПСЗРИ-II. Т. I. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 372. С. 501–507.

825. 1826. Июля 11. Об отправлении наказанных за четвертый побег, в крепостную работу для определения в военно-арестантские роты // ПСЗРИ-II. Т. I. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 459. С. 686.

826. 1826. Сентября 4. Высочайше утвержденное расписание Гарнизонных Артиллерийских рот, с разделением на округа и бригады, и назначением номеров, сообразно с расположением оных // ПСЗРИ-II. Т. I. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 574. С. 927–929.

827. 1827. Генваря 12. О составе Сводной дивизии 4 пехотного Корпуса // ПСЗРИ-II. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 818. С. 19–20.

828. 1827. Февраля 1. О убавке в полках Штаб- и Обер-Офицеров // ПСЗРИ-II. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 866. С. 85–86.

829. 1827. Февраля 23. О составлении 2 Резервного Сводного Кавалерийского Корпуса // ПСЗРИ-II. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 920. С. 199.

830. 1827. Марта 4. Высочайше утвержденный штат Канцелярии Киевского Военного Губернатора // ПСЗРИ-II. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 939. С. 220.

831. 1827. Мая 16. О избирании в Квартирные Комиссии Депутатов на один только год // ПСЗРИ-II. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 1095. С. 437–438.

832. 1827. Ноября 16. О наказаниях за придержательство беглых // ПСЗРИ-II. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 1540. С. 984–985.

833. 1828. Генваря 12. Высочайше утвержденное предположение о составе, расположении и управлении Резервных войск // ПСЗРИ-II. Т. III. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 1705. С. 23–24.

834. 1828. Марта 31. О сформировании подвижных инвалидных рот // ПСЗРИ-II. Т. III. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 1906. С. 336.

835. 1828. Апреля 14. Об открытии войны с Оттоманскою Портою // ПСЗРИ-II. Т. III. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 1947. С. 383–384.

836. 1828. Апреля 14. Декларация о причинах войны с Оттоманскою Портою и обстоятельствах ей предшествовавших // ПСЗРИ-II. Т. III. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 1948. С. 384–394.

837. 1829. Генваря 24. О сформировании 11 и 12 пехотных дивизий // ПСЗРИ-II. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 2619. С. 60.

838. 1829. Генваря 30. О выступлении Артиллерии действующей армии в поход, и о составе Резервной артиллерии // ПСЗРИ-II. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 2642. С. 84–86.

839. 1829. Сентябрь 2. О прекращении войны и вечном мире; об открытии Дарданелов и Босфора навсегда для торговли всех народов без изъятия; об определении границ и уступок России крепостей: Анапы, Поти, Ахалцыха, Ацхура и Ахалкалака; о признании прежних трактатов с Портою в полной силе; о вознаграждении России убытков, от войны понесенных, и об учреждении карантинной линии на Дунае // ПСЗРИ-II. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 3128. С. 622–633.

840. 1829. Сентябрь 22. О даче отставки нижним чинам, выслужившим беспорочно в Гвардии 20. а в прочих войсках 22 года // ПСЗРИ-II. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 3177. С. 665–667.

841. 1829. Сентября 22. Высочайше утвержденное расписание 1-й Армии в новом ея составе // ПСЗРИ-II. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 3178. С. 667–668.

842. 1829. Октября 6. О номерах на киверных гербах и мундирных пуговицах в пехоте // ПСЗРИ-II. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 3214. С. 701–702.

843. 1829. Сентября 27. Именной, объявленный в приказе Управляющего Главным Штабом, с приложением Высочайше утвержденного 20 Сентября расписания Отдельного Корпуса Внутренней Стражи // ПСЗРИ-II. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 3199. С. 685–686.

844. 1829. Октября 28. О призрении отставных военных нижних чинов, снискивающих себе пропитание милостынею // ПСЗРИ-II. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 3263. С. 770–771.

845. 1830. Мая 9. Высочайше утвержденный Штаты и Табели Армейского пехотного и Егерского полков, состоящих из двух действующих батальонов // ПСЗРИ-II. Т. V. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1831. Приложения. Штаты и табели. К № 3658. С. 172–222.

846. 1830. Июля 19. О предметах, кои должны входить в состав всеподданнейших рапортов, подносимых Его Императорскому Величеству от Гражданских Губернаторов, при Высочайших путешествиях по Губерниям, и о самом образе изложения сих рапортов // ПСЗРИ-II. Т. V. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1831. № 3808 а. С. 741–744.

847. 1830. Сентября 7. О порядке производства следствий о насильственной и скоропостижной смерти нижних воинских чинов // ПСЗРИ-II. Т. V. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1831. № 3898. С. 17.

848. 1830. Сентября 16. Об отсылке нижних чинов после первого побега в ближайшие полки по роду войск, в коих служили до онаго // ПСЗРИ-II. Т. V. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1831. № 3926. С. 45.

849. 1830. Ноября 3. О предварительном свидетельствовании, в уездных городах, отставных нижних чинов, просящих милостыни // ПСЗРИ-II. Т. V. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1831. № 4066. С. 249–250.

850. 1830. Ноября 15. О причислении 18 и 19 пехотных дивизий к составу 1-й Армии // ПСЗРИ-II. Т. V. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1831. № 4100. С. 378–379.

851. 1830. Декабря 1. О объявлении Губерний: Гродненской, Виленской, Минской, Подольской, Волынской и Белостокской Области, состоящими в военном положении // ПСЗРИ-II. Т. V. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1831. № 4155. С. 449–450.

852. 1831. Января 12. О применении Всемиловейшего Манифеста 22 августа 1826 года к военно-судным делам о похитителях казенной собственности // ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4254. С. 16–18.

853. 1831. Января 25. О вступлении Действующей Армии в пределы Царства Польского, для усмирения мятежников // ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4285. С. 54–55.

854. 1831. Апреля 9. О составе Резервной Армии // ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4490. С. 295.

855. 1831. Мая 6. О сформировании из Малороссийских казаков 8-ми Кавалерийских полков, по приложенному Положению и Штату // ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4536. С. 338–341.

856. 1831. Июня 4. О Всемиловитейшем прощении обывателей возвращенных от Польши Губерний, кои явятся добровольно с изъявлением раскаяния // ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4624. С. 449.

857. 1831. Июня 28. Высочайше утвержденный Устав Рекрутский // ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4677. С. 539.

858. 1831. Июля 17. Высочайше утвержденные правила для Губернских Комиссий и Казенных Палат о секвестре и конфискации имений мятежников // ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 4711. С. 683–686.

859. 1831. Августа 12. О порядке требования справок о нижних Воинских чинах, пойманных или явившихся их бегов // ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4757. С. 757–758.

860. 1831. Октября 13. О дозволении Генерал-Губернаторам разрешать заключение контрактов на сумму до 25000 рублей // ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4863. С. 127.

861. 1831. Ноября 30. О проверке отчетов Коммиссионеров, производивших покупку провианта и фуража на коммерческом праве // ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1832. № 4975. С. 233–235.

862. 1832. Января 22. Об отмене указа 1 Декабря 1830 года, коим Губернии: Минская, Подольская и Волынская объявлены были состоящими в военном положении // ПСЗРИ-П. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1833. № 5096. С. 28.

863. 1832. Апреля 15. О формах паспортам, выдаваемым нижним воинским чинам, увольняемым по Всемилоостивейшим указам не за выслугу лет // ПСЗРИ-П. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1833. № 5294. С. 202–206.

864. 1832. Июля 27. О новых формах паспортов, выдаваемых нижним чинам, увольняемым по указу 6 Декабря 1831 года по выслуге положенных лет // ПСЗРИ-П. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1833. № 5524. С. 521–522.

865. 1832. Сентября 7. Об отправлении нижних чинов, уволенных в отставку за выслугу лет, посредством Внутренней Стражи // ПСЗРИ-П. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1833. № 5595. С. 597.

866. 1832. Ноября 30. О обязанности Командиров полков и прочих команд, при проходе чрез города и крепости, доставлять Комендантам сведения о состоянии их команд // ПСЗРИ-П. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1833. № 5787. С. 876–877.

867. 1832. Декабря 22. О мерах по искоренению пристанодержательства беглых солдат // ПСЗРИ-П. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1833. № 5843. С. 916–917.

868. 1833. Января 28. Высочайше утвержденный проект Положения о преобразовании Армейской пехоты // ПСЗРИ-П. Т. VIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1834. № 5943. С. 55–65.

869. 1833. Март 21. Высочайше утвержденное Положение о переформировании Армейской кавалерии // ПСЗРИ-П. Т. VIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1834. № 6065. С. 156–167.

870. 1833. Июля 23. О подтверждении военным чинам, чтоб они отнюдь не вмешивались в дела гражданского ведомства // ПСЗРИ-П. Т. VIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1834. № 6340. С. 438.

871. 1833. Июля 23. О свидетельствовании чрез каждые три месяца Штаб и Обер-Офицеров, увольняемых в отпуск для излечения ран и болезней, с отчислением по Армии, Кавалерии, Артиллерии, Инженерному Корпусу и Внутренней Стражи // ПСЗРИ-П. Т. VIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1834. № 6342. С. 439.

872. 1833. Сентября 26. О награждении нижних воинских чинов за поимку беглых // ПСЗРИ-П. Т. VIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1834. № 6437. С. 525–526.

873. 1833. Сентября 29. О допущении ямщиков к торгам на перевозку тяжестей // ПСЗРИ-П. Т. VIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1834. № 6456. С. 539–540.

874. 1833. Сентября 30. О предоставлении права Военным министром Главным Начальникам войск увольнять в отпуска Офицеров на 28 дней не испрашивая Высочайшего соизволения // ПСЗРИ-П. Т. VIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1834. № 6462. С. 543.

875. 1833. Октября 25. О суждении военным судом купцов и мещан, которые изобличены будут в краже казенного воинского имущества // ПСЗРИ-П. Т. VIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1834. № 6515. С. 601–602.

876. 1833. Декабря 28. Высочайше утвержденное Положение о переформировании Гвардейской и Полевой Артиллерии // ПСЗРИ-П. Т. VIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1834. № 6676. С. 801–814.

877. 1833. Июля 23. Список Штаб и Обер-Офицеров, уволенных в отпуск для излечения ран и болезней, с состоянием по Армии, Кавалерии, Артиллерии, Инженерному Корпусу и Внутренней Стражи // ПСЗРИ-П. Т. VIII. Отд. 1. Санкт-

Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1834. Штаты и табели. К. № 6342. С. 149.

878. 1834. Января 27. О мерах к искоренению бродяжничества и пристанодержательства беглых в Западных Губерниях // ПСЗРИ-II. Т. IX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1835. № 6733. С. 56.

879. 1834. Июня 2. О дозволении нижним чинам холостым и вдовым, уволенным в бессрочный отпуск, вступать в законный брак // ПСЗРИ-II. Т. IX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1835. № 7147. С. 421.

880. 1834. Августа 30. Высочайше утвержденное Положение об увольнении нижних чинов военно-сухопутного ведомства в бессрочный отпуск // ПСЗРИ-II. Т. IX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1835. № 7374. С. 845–886.

881. 1834. Октября 12. О обращении на счет казны продовольствия для воинских команд, посылаемых для усмирения неповинующихся крестьян // ПСЗРИ-II. Т. IX. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1835. № 7456. С. 68–69.

882. 1835. Января 19. О порядке приема и сдачи казарм военными начальниками // ПСЗРИ-II. Т. X. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 7773. С. 57.

883. 1835. Февраля 24. О сохранении в казармах, занимаемых войсками, чистоты и опрятности // ПСЗРИ-II. Т. X. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1836. № 7891. С. 164.

884. 1835. Апреля 26. О переименовании 4, 5 и 6 Пехотных Корпусов // ПСЗРИ-II. Т. X. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1836. № 8088. С. 371.

885. 1835. Июня 5. О убавлении во всех действующих батальонах пехотных и егерских полков 1, 2, 3, 4, 5 и 6 Пехотных Корпусов, в каждом полку по 200 человек // ПСЗРИ-II. Т. X. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1836. № 8220. С. 706–707.

886. 1835. Июля 31. Об упразднении Главного Штаба 1-й Армии // ПСЗРИ-П. Т. X. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1836. № 8355. С. 907.

887. 1835. Декабрь 22. О зачислении по армии и кавалерии Полицмейстеров и Городничих // ПСЗРИ-П. Т. X. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1836. № 8702. С. 1211.

888. 1835. Апреля 19. Высочайше утвержденное расписание, какие именно номера на гербах и пуговицах должны иметь полки 4, 5 и 6 пехотных корпусов, с новым переименованием сих корпусов // ПСЗРИ-П. Т. X. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1836. Штаты и таблицы. К № 8088. С. 69–70.

889. 1836. Января 24. О дозволении Начальникам губерний вводить военную экзекуцию в упорствующих в платежах податей казенные селения // ПСЗРИ-П. Т. XI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1837. № 8813. С. 82–83.

890. 1836. Марта 5. О назначении квартирных денег находящимся в Киевские чинам военного ведомства // ПСЗРИ-П. Т. XI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1837. № 8935. С. 167–169.

891. 1836. Марта 10. О нижних чинах уволенных в бессрочный отпуск // ПСЗРИ-П. Т. XI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1837. № 8956. С. 184–185.

892. 1836. Апреля 4. О передаче всех конфискованных имений мятежников в Киевской и Подольской губерниях во владение Военного Министерства // ПСЗРИ-П. Т. XI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1837. № 9053. С. 383–384.

893. 1836. Июля 31. О порядке производства от военного ведомства содержания воинским чинам, занимающим и гражданские должности // ПСЗРИ-П. Т. XI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1837. № 9447. С. 852.

894. 1837. Января 24. Об обязанности местных военных начальников наблюдать, чтобы служащие офицеры не проживали в местах их ведомства без письменного дозволения // ПСЗРИ-П. Т. XII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1838. № 9895. С. 60.

895. 1837. Июня 3. Высочайше утвержденный общий наказ Гражданским Губернаторам // ПСЗРИ-П. Т. XII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1838. № 10303. С. 361–439.

896. 1837. Апреля 27. Об обязанности начальников войск доносить о происшествиях во вверенных им войсках // ПСЗРИ-П. Т. XII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1838. № 10176. С. 261.

897. 1837. Апреля 27. Высочайше утвержденное положение об управлении именными военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях // ПСЗРИ-П. Т. XII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1838. № 10178. С. 262.

898. 1837. Июня 3. высочайше утвержденное положение о порядке производства дел в Губернских Правлениях // ПСЗРИ-П. Т. XII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1838. № 10304. С. 443.

899. 1837. Октября 28. О выдаче награды линейным регулярным войскам за поимку ими на границе беглых // ПСЗРИ-П. Т. XII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1838. № 10613. С. 810–811.

900. 1837. Ноября 7. Высочайше утвержденное положение о Коммисиях внутреннего Коммисариатского управления // ПСЗРИ-П. Т. XII. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1838. № 10676. С. 865–880.

901. 1838. Апреля 27. Высочайше утвержденное положение о казенных заготовлениях ведомства Военного Министерства // ПСЗРИ-П. Т. XIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1839. № 11175. С. 348–387.

902. 1838. Ноября 24. О нижних чинах, показавших себя в побеге бродягами // ПСЗРИ-П. Т. XIII. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1839. № 11769. С. 334–335.

903. 1839. Апреля 15. О представлении при всеподданнейшем годовом отчете ведомостей о числе нижних чинов, в бессрочном отпуску находящимся // ПСЗРИ-П. Т. XIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1840. № 12230. С. 360.

904. 1839. Мая 10. Об освобождении в Киеве от квартирной повинности домов, нанимаемых для Университета Св. Владимира и других существующих в городе Киеве учебных заведений Министерства Народного Просвещения // ПСЗРИ-П. Т. XIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1840. № 12332. С. 431–433.

905. 1839. Июня 25. Об издании Свода военных постановлений // ПСЗРИ-П. Т. XIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1840. № 12468. С. 578.

906. 1839. Июля 18. О порядке продажи негодных комиссариатских вещей // ПСЗРИ-П. Т. XIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1840. № 12544. С. 625.

907. 1839. Сентября 21. О нижних воинских чинах, находящихся в бессрочном отпуску, обращенных за проступки на действительную службу // ПСЗРИ-П. Т. XIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1840. № 12710. С. 735.

908. 1841. Января 1. Высочайше утвержденное положение об увольнении штаб и обер-офицеров гвардии и армии в бессрочные отпуска // ПСЗРИ-П. Т. XVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1842. № 14143. С. 6–10.

909. 1841. Февраля 6. О сохранении отставным военным офицерам при назначении в должности надзирателей за учащимися, пенсий и мундиров без эполет // ПСЗРИ-П. Т. XVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1842. № 14257. С. 101–102.

910. 1841. Апреля 10. Высочайше утвержденное положение о ежегодном временном сборе нижних чинов, приписанных к войскам армии, увольняемых в бессрочный отпуск до прослужения двадцатилетнего срока // ПСЗРИ-П. Т. XVI.

Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1842. № 14442. С. 292–299.

911. 1841. Апреля 16. О всемилостивейшее дарованных милостях и облегчениях по случаю бракосочетания Его Императорского Высочества, Государя Наследника, Царевича и Великого Князя Александра Николаевича // ПСЗРИ-II. Т. XVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1842. № 14460. С. 308–313.

912. 1841. Августа 8. О прощении воинских чинов, которые добровольно явятся из бегов или отлучек, в определенное манифестом 16 апреля сего года сроки // ПСЗРИ-II. Т. XVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1842. № 14784. С. 787–788.

913. 1841. Августа 25. Высочайше утвержденная ведомость о числе оружия в первом запасе, для укомплектования по военному положению войск, находящихся в мирное время, в уменьшенном составе, и для снабжения запасной армии в случае формирования оной из нижних чинов, находящихся в бессрочном отпуску, и укомплектования потом рекрутами // ПСЗРИ-II. Т. XVI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1842. Приложения. Штаты и таблицы. К № 14833. С. 178.

914. 1842. Января 25. О новом составе запасных войск // ПСЗРИ-II. Т. XVII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1843. № 15237. С. 61–62.

915. 1842. Апреля 22. О строжайшем наблюдении со стороны ближайшего начальства, дабы войска квартировали дружелюбно и смирно с людьми всякого сословия // ПСЗРИ-II. Т. XVII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 15556. С. 331–332.

916. 1842. Августа 8. Расписание губерний, бессрочно-отпускные нижние чины коих приписаны к отдельному гвардейскому корпусу, для пополнения людей, по мирному времени в штатном числе войсками не содержимых // ПСЗРИ-II. Т. XVII. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1843. Приложения. Штаты и таблицы. к № 15937. С. 154–167.

917. 1843. Января 16. О мерах для отвращения побега нижних чинов // ПСЗРИ-П. Т. XVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1844. № 16455. С. 27–30.

918. 1843. Февраля 5. О местах жительства нижних чинов уволенных в бессрочный отпуск // ПСЗРИ-П. Т. XVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1844. № 16511. С. 63–64.

919. 1843. Мая 11. О ограничении взыскания с ближайших воинских начальников за каждого бежавшего солдата, пополнением снесенных вещей // ПСЗРИ-П. Т. XVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1844. № 16834. С. 306.

920. 1843. Июля 20. О наряде воинских команд для исполнения над поджигателями шпицрутенных наказаний // ПСЗРИ-П. Т. XVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1844. № 17041. С. 472.

921. 1843. Октября 19. О бессрочно-отпускных впадающих в маловажные проступки // ПСЗРИ-П. Т. XVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1844. № 17249. С. 621.

922. 1843. Декабря 8. О отправлении на службу бессрочно-отпускных нижних чинов, замеченных в дурном поведении // ПСЗРИ-П. Т. XVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1844. № 17389. С. 796.

923. 1844. Апреля 6. О дополнении к правилам о мерах к прекращению побегов нижних чинов в войсках // ПСЗРИ-П. Т. XIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1845. № 17805. С. 240–243.

924. 1844. Ноября 7. О мерах наказания за преступления нижних воинских чинов, имеющих за службу и похвальные подвиги знаки отличий // ПСЗРИ-П. Т. XIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1845. № 18408. С. 757–758.

925. 1844. Ноября 22. О распространении на Общее Присутствие Черноморского Интендантства и Обер-Интендантства Черноморского флота и портов силы 1595 ст. 10 Т. Свод Зак. Гражд., § 72 предварительного образования

Морского Министерства, заключающие в себе правила окончательного утверждения подрядов // ПСЗРИ-II. Т. XIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1845. № 18457. С. 783–784.

926. 1845. Апреля 2. О имени в обязанность начальству нижних чинов, находящихся в службе и в бессрочном отпуску, руководствовать их в производстве судебных исков // ПСЗРИ-II. Т. XX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1846. № 18884. С. 307.

927. 1845. Мая 26. О не принятии в залог по подрядам военного ведомства домов Евреев Каменец-Подольском // ПСЗРИ-II. Т. XX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1846. № 19046. С. 422–423.

928. 1845. Сентября 6. О невоспрещении Евреям вступать в подряды по возведению крепости в м. Жванце // ПСЗРИ-II. Т. XX. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1846. № 19308. С. 6–7.

929. 1845. Декабря 11. О срочных сведениях, доставление коих от Начальников губерний признается нужным для Военного Министерства // ПСЗРИ-II. Т. XX. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1846. № 19509. С. 189–193.

930. 1846. Февраля 14. О подчинении бессрочно-отпускных штаб и обер-офицеров особому надзору Комендантов // ПСЗРИ-II. Т. XXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1847. № 19726. С. 248.

931. 1846. Февраля 21. О объявлении Царства Польского, и губерний Волынской и Подольской, в военном положении // ПСЗРИ-II. Т. XXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1847. № 19748. С. 269.

932. 1846. Февраля 21. О призыве на действительную службу нижних чинов, находящихся в бессрочном и годовом отпусках в губерниях: Виленской, Ковенской, Гродненской, Волынской, Подольской, Киевской и Царстве Польском // ПСЗРИ-II. Т. XXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1847. № 19749. С. 269.

933. 1846. Июля 6. О объявлении губерний: Виленской, Ковенской и Гродненской в военном положении // ПСЗРИ-П. Т. XXI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1847. № 20209. С. 34–35.

934. 1846. Октября 15. О порядке распределения нижних чинов пойманных их бегов // ПСЗРИ-П. Т. XXI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1847. № 20520. С. 342–343.

935. 1846. Ноября 16. О наградах за прекращение побегов нижних чинов // ПСЗРИ-П. Т. XXI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1847. № 20615. С. 408–410.

936. 1847. Февраля 18. О воспреещении принимать в залог по обязательствам с казною дома Евреев в городе Каменец-Подольск // ПСЗРИ-П. Т. XXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1848. № 20923. С. 145.

937. 1847. Октября 15. О представлении в Военный Совет ежегодно к 1 Сентября ведомости о состоянии войск // ПСЗРИ-П. Т. XXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1848. № 21620. С. 775–776.

938. 1847. Октября 19. О порядке увольнения нижних чинов в продолжительные отпуска для поправления здоровья // ПСЗРИ-П. Т. XXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1848. № 21625. С. 778.

939. 1848. Февраля 24. О призыве в резервные и запасные войска на действительную службу находящихся в бессрочном и годовом отпусках нижних чинов // ПСЗРИ-П. Т. XXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1849. № 22017. С. 134–135.

940. 1848. Марта 14. О событиях в Западной Европе // ПСЗРИ-П. Т. XXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1849. № 22087. С. 181–182.

941. 1848. Мая 28. Об отпуске всем действующим войскам жалования звонкою монетою // ПСЗРИ-П. Т. XXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1849. № 22309. С. 372.

942. 1848. Июля 15. О производстве жалования офицерам, поступившим в резервные и запасные войска // ПСЗРИ-П. Т. XXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1849. № 22445. С. 479.

943. 1848. Сентября 21. О запрещении заводить питейные дома ближе 150 саж. от военных казарм, Кадетских Корпусов, батальонов и полубатальонов военных кантонистов и госпиталей в привилегированных губерниях // ПСЗРИ-П. Т. XXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1849. № 22598. С. 591–592.

944. 1849. Марта 12. О поручении Плац-Майору Хотинской крепости заведовать военно-полицейскою частью в местечке Жванец // ПСЗРИ-П. Т. XXIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1850. № 23088. С. 156.

945. 1849. Марта 14. О отбывании квартирной повинности местным купцам, имеющих собственных там домов // ПСЗРИ-П. Т. XXIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1850. № 23091. С. 156–157.

946. 1849. Апреля 26. О движении армий наших для содействия Императору Австрийскому для потушения мятежа в Венгрии и Трансильвании // ПСЗРИ-П. Т. XXIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1850. № 23200. С. 235.

947. 1849. Мая 18. О назначении наград крестьянам и лицам податного состояния, у которых будут куплены лошади, ими воспитанные, в ремонте кавалерии и артиллерии // ПСЗРИ-П. Т. XXIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1850. № 23256. С. 281–282.

948. 1849. Августа 17. О благополучном окончании войны в Венгрии // ПСЗРИ-П. Т. XXIV. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1850. № 23458. С. 20.

949. 1849. Октября 7. О производстве пенсий и пособий раненым нижним чинам, бывшим в войне с мятежными Венграми // ПСЗРИ-П. Т. XXIV. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1850. № 23557. С. 84–85.

950. 1850. Августа 9. О распределении в войска порочных нижних чинов гвардейской кавалерии и пехоты и трех гренадерских дивизий // ПСЗРИ-П. Т. XXV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. П Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1851. № 24390. С. 678.

951. 1850. Августа 17. О отпуске войскам действующей армии от земства дров для варения пищи и печения хлеба // ПСЗРИ-П. Т. XXV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. П Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1851. № 24409. С. 698.

952. 1851. Марта 2. О квартирной повинности воинских чинов, владеющих в городах домами // ПСЗРИ-П. Т. XXVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. П Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1852. № 24993. С. 165.

953. 1851. Июля 30. О порядке решения следственных дел, по коим падает на нижних воинских чинов подозрение в совершении ими преступлений и проступков маловажных // ПСЗРИ-П. Т. XXVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. П Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1852. № 25455. С. 578–579.

954. 1851. Ноября 5. О взимании сбора с трактирных заведений, открываемых во время лагерного расположения войск близ города Киева // ПСЗРИ-П. Т. XXVI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. П Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1852. № 25714. С. 91–92.

955. 1851. Июля 16. Ведомость о числе чинов, лошадей и обоза, какое следует иметь в батальонном штабе и роте подвижного провиантского магазина // ПСЗРИ-П. Т. XXVI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. П Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1852. Приложения. Штаты и табели. К № 25406. С. 197–198.

956. 1852. Марта 17. О недопущении Евреев к подрядам на инженерные работы по городу Киеву и Севастополю // ПСЗРИ-П. Т. XXVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. П Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1853. № 26066. С. 156–157.

957. 1852. Июня 16. О мере наказания нижних чинов за побеги // ПСЗРИ-П. Т. XXVII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. П Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1853. № 26376. С. 415.

958. 1852. Августа 21. О вещах и лошадях комисариатского ведомства // ПСЗРИ-П. Т. XXVII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. П Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1853. № 26540. С. 531–533.

959. 1853. Марта 18. О замене билетов на зеленой бумаге билетов на белой, выдаваемым увольняемым в отпуск по болезни неспособным нижним чинам третьего разряда // ПСЗРИ-П. Т. XXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1854. № 27099. С. 122.

960. 1853. Мая 29. Высочайше утвержденная Общая Инструкция Генерал-Губернаторам // ПСЗРИ-П. Т. XXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1854. № 27293. С. 260–264.

961. 1853. Июня 8. О порядке отправления по особой курьерской почте казенных пакетов от лиц военного ведомства, между С-Петербургом и городами: Житомиром, Киевом, Балтою и Кишиневом // ПСЗРИ-П. Т. XXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1854. № 27332. С. 285–286.

962. 1853. Июня 14. О движении Российских войск в Придунайские Княжества // ПСЗРИ-П. Т. XXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1854. № 27344. С. 289–290.

963. 1853. Июля 15. О порядке счисления в губерниях отпускных нижних чинов, принадлежащих запасным войскам // ПСЗРИ-П. Т. XXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1854. № 27445. С. 364–366.

964. 1853. Октября 15. О мерах наказания воинских чинов 5 пехотного корпуса за побег за границу // ПСЗРИ-П. Т. XXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1854. № 27608. С. 480.

965. 1854. Января 22. О новом штате Главной Полевой Коммисариатской Коммисии войск 3, 4 и 5 пехотных корпусов и распространении на нее порядка отчетности, утвержденного для Интендантства тех войск по провиантской части // ПСЗРИ-П. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 27877. С. 36–37.

966. 1854. Февраля 21. О Объявлении на военном положении Царства Польского и губерний: Курляндской, Ковенской, Виленской, Гродненской, Волынской и Подольской // ПСЗРИ-П. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 27946. С. 192–193.

967. 1854. Марта 10. Об усилении армии сформированием новых батальонов и батарей // ПСЗРИ-II. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 27999. С. 241–242.

968. 1854. Марта 13. Об отводе квартир или выдаче квартирных денег женам и семействам воинских чинов, выступающих в военный поход // ПСЗРИ-II. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 28024. С. 253–254.

969. 1854. Марта 15. О преимуществах, Всемилостивейшее дарованных отставным нижним воинским чинам, пожелавшим поступить на вторичную службу // ПСЗРИ-II. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 28027. С. 256–258.

970. 1854. Марта 17. О порядке сформирования новых батальонов и батарей, назначенных для усиления армии // ПСЗРИ-II. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 28041. С. 268–269.

971. 1854. Апреля 4. О порядке определения вновь на службу офицеров // ПСЗРИ-II. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 28126. С. 406.

972. 1854. Мая 13. О правах и преимуществах, Всемилостивейшее дарованных нижним чинам военно-сухопутного ведомства за поступление на вторичную службу // ПСЗРИ-II. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 28230. С. 477–479.

973. 1854. Июля 8. Об увольнении нижних чинов армейской пешей артиллерии в бессрочный и годовой отпуски в случае роспуска резервней и запасных батарей и расформирования третьих дивизионов полевых артиллерийских дивизий // ПСЗРИ-II. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1855. № 28407. С. 708.

974. 1855. Января 30. Именной Указ объявленный Главнокомандующему Юною Армиею Военным министром 30 января 1855 года // ПСЗРИ-II. Т. XXX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1856. № 28999. С. 129.

975. 1855. Февраля 1. О преобразовании Новогеоргиевской Коммисариатской Коммисии в Главную Полевую Коммисариатскую Коммисию при Действующей Армии // ПСЗРИ-II. Т. XXX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1856. № 29001. С. 129.

976. 1855. Февраля 2. О сформировании в Киеве гарнизонной артиллерийской роты усиленного состава, и о причислении оной под № 9 к 8 гарнизонной артиллерийской бригаде // ПСЗРИ-II. Т. XXX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1856. № 29007. С. 132.

977. 1855. Марта 27. О Всемилостивейшем даровании, в силу манифеста 27 Марта 1855 года, прощения и облегчения впавшим в преступления лицам военного ведомства // ПСЗРИ-II. Т. XXX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1856. № 29167. С. 227–229.

978. 1855. Мая 30. Об источниках для производства расходов на отопление и освещение некоторых воинских заведений // ПСЗРИ-II. Т. XXX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1856. № 29370. С. 389.

979. 1855. Августа 2. Об учреждении Квартирной Комисии в м. Немиров, Подольской губернии, принадлежащем Графу Потоцкому // ПСЗРИ-II. Т. XXX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1856. № 29557. С. 530.

980. 1856. Апреля 10. О прекращении приема на вторичную воинскую службу отставных нижних воинских чинов с особыми за сие преимуществами // ПСЗРИ-II. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 30379. С. 209.

981. 1856. Апреля 19. О порядке увольнения офицеров в отпуска по домашним обстоятельствам, в 1856 году // ПСЗРИ-II. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 30409. С. 222–223.

982. 1856. Апреля 19. О порядке отправления на родину нижних чинов, подлежащих увольнению в отставку // ПСЗРИ-II. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 30410. С. 223.

983. 1856. Апреля 30. О порядке увольнения в отпуск офицеров с сохранением содержания // ПСЗРИ-П. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 30454. С. 260.

984. 1856. Мая 15. Высочайше утвержденные Правила для увольнения из войск нижних чинов в отпуски и в отставку // ПСЗРИ-П. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 30493. С. 274–296.

985. 1856. Мая 29. Об учреждении Квартирной Коммисии в м. Белой Церкви (Киевской губернии), принадлежащему Графу Владиславу Браницкому // ПСЗРИ-П. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 30525. С. 312.

986. 1856. Июня 19. О упразднении подвижного армейского магазина 1-й Армии // ПСЗРИ-П. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 30619. С. 361.

987. 1856. Августа 8. О порядке увольнения от службы штаб и обер-офицеров неодобрительного поведения и нерадивых, или неспособных к службе // ПСЗРИ-П. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 30831. С. 672–674.

988. 1856. Августа 31. О форме билета для нижних чинов, поступивших, в минувшую войну, на службу в войска, охотою, из государственных крестьян, и подлежащих ныне увольнению в бессрочный отпуск // ПСЗРИ-П. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 30906. С. 819.

989. 1856. Ноября 23. О порядке увольнения в бессрочный отпуск штаб и обер-офицеров // ПСЗРИ-П. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 31161. С. 1019–1020.

990. 1856. Июня 10. Высочайше утвержденная ведомость о действующих, резервных и запасных частях гвардии, гренадерского и армейского корпусов, с показанием: когда надлежит произвести увольнение нижних чинов в отставку и в отпуски // ПСЗРИ-П. Т. XXXI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. Штаты и таблицы. К № 30573. С. 195–199.

991. 1856. Октября 23. Об учреждении Квартирной Коммисии в м. Златополь Чигиринского уезда (Киевской губернии), принадлежащему поручику Лопухину // ПСЗРИ-П. Т. XXXI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. № 31046. С. 908.

992. 1856. Августа 31. Форма билета для нижних чинов, поступивших на службу в военное время, по охоте, из государственных крестьян // ПСЗРИ-П. Т. XXXI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1857. Штаты и таблицы. К № 30906. С. 463.

993. 1857. Января 8. О преимуществах генералов в запасных войсках и бессрочно-отпускных офицеров, занимающих должности по выборам дворянства // ПСЗРИ-П. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1858. № 31377. С. 36.

994. 1857. Января 11. О прядке сдачи в Коммисариат вещей от расформировываемых войск // ПСЗРИ-П. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1858. № 31387. С. 40–41.

995. 1857. Января 14. О упразднении Новогеоргиевской Коммисариатской Коммисии и о возложении обязанностей оной на Брест-Литовскую // ПСЗРИ-П. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1858. № 31398. С. 44.

996. 1857. Марта 30. О порядке увольнения в бессрочный отпуск штаб и обер-офицеров // ПСЗРИ-П. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1858. № 31679. С. 268–269.

997. 1857. Апреля 27. О цвете бумаги для билетов бессрочно-отпускных нижних чинов // ПСЗРИ-П. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1858. № 31762. С. 330–331.

998. 1857. Августа 5. О порядке собирания сведений о месте квартирования войск // ПСЗРИ-П. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1858. № 32143. С. 665–666.

999. 1857. Октября 31. О порядке приема и сдачи от расформировываемых войск вещей в Коммисариат без брака // ПСЗРИ-П. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1858. № 32372. С. 879–880.

1000. 1857. Ноября 19. О форме погон и нашивок или гаек для нижних чинов находящихся в бессрочном или временном отпусках // ПСЗРИ-П. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1858. № 32461. С. 923–924.

1001. 1857. Декабря 3. О увольнении нижних чинов в кратковременные отпуска // ПСЗРИ-П. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1858. № 32517. С. 982–983.

1002. 1857. Декабря 20. О вещах и обозе, подлежащих сдаче от всех вообще войск, приведенных в уменьшенный состав // ПСЗРИ-П. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1858. № 32577. С. 1023.

1003. 1857. Ноября 19. Рисунок плечевым погонам с нашивками из черного сукна для нижних чинов находящихся в отпусках // ПСЗРИ-П. Т. XXXII. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1858. Чертежи и рисунки. К № 32461. Л. 169–175.

1004. 1858. Января 16. О сроке прекращения производства резервным и запасным войскам рационов и фуража, полагавшихся им по военному времени // ПСЗРИ-П. Т. XXXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1860. № 32692. С. 47.

1005. 1858. Февраля 5. Высочайше утвержденные Правила об увольнении генералов, штаб и обер-офицеров, состоящих на службе в войсках и военных Управлениях, для участия в собраниях дворян и разрешении им, в случае избрания в члены Губернских Комитетов, оставаться там во все время существования сих комитетов // ПСЗРИ-П. Т. XXXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1860. № 32740. С. 91–92.

1006. 1858. Марта 17. О порядке увольнения офицеров в бессрочный отпуск // ПСЗРИ-П. Т. XXXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1860. № 32880. С. 325–326.

1007. 1858. Апреля 21. Об учреждении Обер-Провиантмейстеров взамен Киевского, Виленского и Радомского Провиантских Коммисионерств // ПСЗРИ-П. Т. XXXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1860. № 33041. С. 489.

1008. 1858. Июня 4. О дозволении увольнять в бессрочный отпуск офицеров Генерального Штаба и Корпуса Топографов // ПСЗРИ-П. Т. XXXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1860. № 33252. С. 711.

1009. 1858. Июня 12. О сроках для увольнения, в 1858 году, нижних чинов в бессрочный отпуск // ПСЗРИ-П. Т. XXXIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1860. № 33294. С. 753–754.

1010. 1858. Апреля 21. высочайше утвержденный штат Управления Генерал-Интенданта 1-й Армии в мирное время // ПСЗРИ-П. Т. XXXIII. Отд. 3. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1860. Приложения. Штаты и таблицы. К № 33040. С. 211–212.

1011. 1859. Апреля 21. О назначении в полицию людей из военного ведомства, вполне соответствующих полицейской службе // ПСЗРИ-П. Т. XXXII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1861. № 34401. С. 376.

1012. 1859. Июня 4. О приведении войск 1, 2, 3 и 5 армейских корпусов в военное положение // ПСЗРИ-П. Т. XXXIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1861. № 34564. С. 530–532.

1013. 1859. Июня 29. О порядке переименования и производства в чины лиц, переходящих из военной в гражданскую службу // ПСЗРИ-П. Т. XXXIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1861. № 34689. С. 661.

1014. 1859. Августа 15. Высочайше утвержденный проект Положения о порядке счетоводства и отчетности войск в провиантском довольствии // ПСЗРИ-П.

Т. XXXIV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1861. № 34812. С. 791–797.

1015. 1859. Апреля 7. Краткое указание губерний в алфавитном порядке, из коих призываются временно-отпускные нижние чины с желтыми билетами, на укомплектование войск по штатам мирного времени // ПСЗРИ-II. Т. XXXIV. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1861. Штаты и таблицы. К № 34339. С. 49–135.

1016. 1860. Июня 18. О точном исполнении постановлений касательно выдачи и приема контрмарок за поставку подвод для военных команд и обозов // ПСЗРИ-II. Т. XXXV. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1862. № 35952. С. 805–806.

1017. 1860. Декабря 22. О распространении права сохранять военные чины и мундиры и на отставных офицерах, поступающих в должности Смотрителей богоугодных заведений, подведомственным Приказам Общественного Презрения // ПСЗРИ-II. Т. XXXV. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1861. № 36424. С. 452.

1018. 1860. Февраля 29. Список войскам постоянно в губерниях квартирующим, кои, на основании ст. 13. § V Устава о Земск. Пов. (1851 года июля 13 № 25398), получают довольствие, в отношении потребностей воинского управления, из местных сборов или общих земских повинностей, когда, по Уставу о Город. и Сельск. Хозяйстве, потребности сии не могут быть отнесены на счет городов, обязанных удовлетворить их // ПСЗРИ-II. Т. XXXV. Отд. 3. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1861. Приложения. Штаты и таблицы. К № 35493. С. 67–70.

1019. 1861. Февраля 19. Высочайше утвержденное Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях, в губерниях Киевской, Подольской и Волынской // ПСЗРИ-II. Т. XXXVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1863. № 36664. С. 307–340.

1020. 1861. Мая 21. О разрешении офицерам всяких родов войск принимать участие в работах при производстве измерения и съемки земель // ПСЗРИ-П. Т. XXXVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1863. № 37027. С. 761–762.

1021. 1861. Июля 10. О разрешении иметь в Дежурствах некоторых Начальников губерний Старших Адъютантов в штаб-офицерских чинах до Подполковника включительно // ПСЗРИ-П. Т. XXXVI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1863. № 37227. С. 138.

1022. 1861. Августа 5. О правилах на случай объявления каких либо местностей Западных губерний на военном положении // ПСЗРИ-П. Т. XXXVI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1863. № 37328. С. 225–226.

1023. 1861. Августа 16. О Временном Наказе Уездным Полициям // ПСЗРИ-П. Т. XXXVI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1863. № 37348. С. 236–238.

1024. 1861. Августа 31. О представлении Главным Начальникам Западных губерний права предавать военному суду, по Полевому Уголовному Уложению, виновных в беспорядках, подавших повод к объявлению каких либо местностей в военном положении и приводить приговоры о них в исполнение немедленно // ПСЗРИ-П. Т. XXXVI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1863. № 37370. С. 251–252.

1025. 1861. Сентября 4. Высочайше утвержденное Наставление воинским частям или командам, назначенным для экзекуционного занятия городов, местечек и селений в Западных губерниях // ПСЗРИ-П. Т. XXXVI. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1863. № 37388. С. 266–273.

1026. 1862. Июля 6. Высочайше утвержденное Положение о Главном Управлении войсками, входящими ныне в состав 1-й Армии // ПСЗРИ-П. Т. XXXVII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1865. № 38452. С. 660–664.

1027. 1862. Сентября 1. О производстве в 1863 году рекрутского набора с обеих полос Империи // ПСЗРИ-II. Т. XXXVII. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1865. № 38622. С. 1–4.

1028. 1862. Сентября 1. О правилах производства в 1863 году рекрутского набора с обеих полос Империи // ПСЗРИ-II. Т. XXXVII. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1865. № 38623. С. 4.

1029. 1862. Сентября 1. Об обмундировании и распределении в войска рекрут, имеющих быть собранными в 1863 году // ПСЗРИ-II. Т. XXXVII. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1865. № 38624. С. 1–5.

1030. 1863. Января 15. О объявлении пограничных с Царством Польским уездов Западных губерний на военном положении и о том. Чтобы, в случае появления шаек мятежников, судить захваченных с оружием по полевым военным законам // ПСЗРИ-II. Т. XXXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1866. № 39169. С. 67.

1031. 1863. Марта 15. Высочайше утвержденные Правила для наложения секвестра на имения лиц, причастных к беспорядкам, возникшим в пограничных с Царством Польским губерниях, и для заведывания и распоряжения сими имениями // ПСЗРИ-II. Т. XXXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1866. № 39377. С. 221–223.

1032. 1863. Марта 27. О допущении военных офицеров к занятию должностей Уездных Исправников и их Помощников // ПСЗРИ-II. Т. XXXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1866. № 39431. С. 286–287.

1033. 1863. Марта 31. О всемилостивейшем даровании полного и совершенного прощения тем обывателям Западных губерний, вовлеченные в возникшие в них беспорядки, которые, не подлежа ответственности за иные уголовные преступления возвратятся к долгу повиновения до 1-го Мая 1863 года // ПСЗРИ-II. Т. XXXVIII. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1866. № 39444. С. 291–292.

1034. 1864. Августа 6. Высочайше утвержденное Положение о Военно-Окружных Управлениях // ПСЗРИ-II. Т. XXXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1867. № 41162. С. 697.

1035. 1865. Декабря 11. Высочайше утвержденное Положение об интендантских запасах для обмундирования и снаряжения войск // ПСЗРИ-II. Т. XL. Отд. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1867. № 42765. С. 329–334.

Свод военных постановлений

Свод Военных Постановлений 1869 года. Изд. 2. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1879. – Ч. VI. Военно-уголовные уставы

Книга. XXII. Воинский устав о наказаниях

Раздел. II. О воинских и других преступлениях по службе военной

1036. Глава. IV. О побеге, самовольной отлучке и неявке в срок на службу. Ст. 131; 132. С. 31.

1037. Глава IX. О слабом за подчиненными надзоре и злоупотреблении власти в сношениях начальников с подчиненными. Отд. II. О противозаконном удержании начальниками жалования, провианта и прочих вещей и денег следующих подчиненным. Ст. 176; 177. С. 41.

1038. Глава X. О нарушении воинского благочиния и ограждающих оное постановлений. Ст. 191. С. 44.

1039. Глава. XI. О противозаконных поступках должностных лиц по некоторым особенным родам службы. Отд. I. О противозаконных поступках по заготовлению предметов довольствия. Ст. 200. С. 46.

1040. Раздел. IV. О преступлениях и проступках, общих военнослужащих с лицами гражданского звания, независимо от службы. Ст. 275. С. 65.

Книга. XXIII. Устав дисциплинарный

1041. Глава VII. О степени власти воинских начальников по наложению дисциплинарных взысканий в особых случаях. Ст. 52. С. 82.

Свод Военных Постановлений. Изд. 2. – СПб.: Государственная типография. 1879. Часть I. Военные управления
Книга. III. Местные военные управления

1042. Раздел. III. О начальниках гарнизона, военных Губернаторах. городских Комендантах и Комендантах железнодорожных станций в мирное время. Глава. I. О начальниках гарнизона. Ст. 439; 440. С. 89.

1043. Глава. II. О военных губернаторах. Ст. 444–445.

1044. Глава. III. О городских Комендантах и Комендантах железнодорожных станций в мирное время. Отд. II. О городских Комендантах. Ст. 455; 457. С. 90–92.

Свод Военных Постановлений. Изд. 2. – СПб.: Государственная типография. 1891. – Часть IV. Военные заведения

Книга. XII. Заведения интендантские

Раздел. I. Вещевые склады

1045. Глава I. Общие положения. Ст. 3. С. 2.

1046. Глава. II. О чинах вещевых складов. Ст. 8; 9; 10. С. 2.

1047. Глава. VI. О продаже из складов ненужных и негодных вещей. Ст. 36; 37. С. 10.

1048. Глава. X. О вещевых запасах для обмундирования и снаряжения войск. Ст. 69; 70. С. 18.

1049. Отд. I. Вещевые запасы на случай призыва нижних чинов. Ст. 71; 72. С. 18.

1050. Отд. II. Неприкосновенные запасы. Ст. 81; 83; 84; 88. С. 20–22.

Раздел. IV. Продовольственные магазины

1051. Глава. I. Положения общие. Ст. 136; 137. С. 31.

1052. Глава. II. О чинах продовольственных магазинов. Ст. 141–145. С. 32–33.

Глава VIII. О перевозках продовольственных припасов

1053. Отд. III. О водяной перевозке. Ст. 238; 239; 244. С. 136–139.

1054. Глава XI. О приеме, хранении и освидетельствовании продовольственных припасов в военное время. Ст. 256; 257; 258. С. 56–57.

Книга. XIII. Заведения Артиллерийские

Раздел. I. Технические артиллерийские заведения

1055. Глава. II. О технических артиллерийских заведениях по роду предметов производства. Отд. IV. О местных арсеналах. Ст. 133; 134. С. 116.

Свод Военных Постановлений. Изд. 2. – СПб.: В государственной типографии. 1893. – Часть. I. Военные управления

Книга. I. Военное министерство и состоящие при нем учреждения

Раздел. I. Военное Министерство

1056. Глава. VIII. Об Главном Интендантском Управлении. Отд. I. Предметы ведения и состав Главного Управления. Ст. 192; 193; 194. С. 41–42.

Книга II. Военно-Окружные управления

1057. Глава I. Общие положения. Ст. 3. С. 183–184.

Свод Военных Постановлений. Изд. 2. – СПб.: В государственной типографии. 1902. – Часть. II. Войска регулярные

Книга. VIII. Награды, пенсии, пособия и презрение чинов военного ведомства

Раздел. I. О наградах во время прохождения службы

1058. Глава. III. О награждении чинами. Ст. 38. С. 19–20.

Глава. VII. О медалях

1059. Отд. I. О медалях в память: а) войне и оказанных войсками военных подвигов и б) других событий. Ст. 84. С. 29–30.

1060. Отд. II. О награждении нижних чинов медалями с надписью «За усердие». Ст. 97. С. 33.

Раздел II. О наградах при отставке

1061. Глава I. Общие положения. Ст. 163; 164. С. 45–46.

1062. Глава III. О награждении мундирами. Ст. 178; 182. С. 48–49.

1063. Глава IV. О пенсиях и единовременных пособиях из Государственного казначейства. Отд. 1. Ст. 186; 187. С. 50.

Раздел. IV. О призрении чинов военного ведомства

Глава. I. О покровительстве Александровского Комитета о раненых

1064. Отд. II. О покровительстве лиц офицерского звания. Ст. 803; 821. С. 174–177

Отд. V. О покровительстве отставных нижних чинов и семейств их. Ст. 851; 852; 853. С. 184.

Свод Военных Постановлений. Изд. 2. – СПб.: В государственной типографии. 1907. – Часть II. Войска регулярные

Книга. V. Устройство и состав войск и управление ими

здел. IV. Письмоводство в Военном ведомстве

1065. Глава. I. Письмоводство вообще. Отд. I. Положения общие. Ст. 823.; Отд. II. Форма и изложение служебных бумаг. Ст. 824.; Отд. III. Порядок постепенности сношений военнослужащих. Ст. 847. С. 144–148.

1066. Глава. II. Делопроизводство. Отд. IV. Ст. 876; 878. С. 154.; Отд. V. Составление, дополнение, хранение и пересылка письменных сведений на чинов части. Ст. 884.; 891. С. 155-157. Отд. IX. Делопроизводство батарейных, парковых, батальонных, ротных, эскадронных и сотенных канцелярий. Ст. 926. С. 163.

Книга. VI. Комплектование войск и управлений, заведений и учреждений военного ведомства.

Раздел. 1. Общий порядок комплектования.

1067. Глава. 1. Комплектование по составу мирного времени. Отд. I. Комплектование состава нижних чинов. Ст. 2.; 5. С. 5–6.; Отд.. II. Комплектование состава офицерских военных и гражданских чинов. Ст. 44. С. 15–16.

1068. Глава. II. Комплектование для приведения войск в усиленный, против штата мирного времени, состав. Отд. II. О призыве на действительную службу в сухопутные регулярные войска нижних чинов запаса армии. Ст. 67. С. 20.

Раздел. II. Особый порядок комплектования

1069. Глава. VIII. Комплектование состава чинов различных специальных назначений. Отд.. I. Комплектование состава врачей ветеринаров, фармацевтов и фельдшеров. Ст. 164. С. 41.

1070. Глава. XI. Комплектование, в военное время, частей войск, управлений и заведений зауряд-прапорщиками, зауряд-военными чиновниками, зауряд-врачами и зауряд-аптекарями, а равно врачами и аптекарями принимаемых на особых условиях. Отд. III. О зауряд-врачах. Ст. 198. С. 48.

Свод Военных Постановлений. Изд. 2. – СПб.: В государственной типографии. 1907. – Часть. V. Военное хозяйство

Книга. XVIII. Заготовления и постройки по Военному ведомству

Раздел. I. Заготовления по Военному ведомству

1071. Глава. I. Общие основания и способы заготовления. Ст. 1; 3; 4; 10. С. 5–7.

1072. Глава. II. О подрядах. Отд. I. Предварительные распоряжения по торгам. Ст. 16; 22; 26. С. 8–10.; Отд. II. О производстве торгов. Ст. 30; 31. С. 11.

1073. Глава. V. О наличных покупках и заказах на срок. Ст. 131. С. 32.

1074. Глава. VI. О приобретении предметов снабжения и довольствия в военное время. Ст. 137. С. 33

Раздел. II. Постройки Военного ведомства

1075. Глава. I. Положения общие. Ст. 144. С. 35.

1076. Глава. II. О строительных работах. Отд. I. Виды строительных работ. Ст. 148. С. 38.

Книга. XX. Внутреннее хозяйство частей войск

Раздел I. Об управлении хозяйством в отдельных частях войск

1077. Глава. III. Порядок делопроизводства и отчетности по хозяйственной части. Отд. II. Порядок делопроизводства и отчетности по приему, хранению и расходованию материальных капиталов. Ст. 56. С. 24.

1078. Раздел. II. О хозяйстве в роте. Глава. II. О денежном, вещевом, провиантском довольствовании рот. Отд. VI. О топливе для хлебопечения и приготовления пищи, об освещении и подстилочных принадлежностях. Ст. 144. С. 45.

Збірки документів і матеріалів

1079. Адрес-календарь лиц служащих в Киевской губернии, по гражданскому, военному, учебному и духовному ведомствам. Киев: В тип. губернского правления, 1864. 127 с.

1080. Аленицын В. Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости. Санкт-Петербург: В государственной типографии, 1884. 86 с.

1081. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Киев: В губернской типографии, Выпуск первый. 1882. 211 с.

1082. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Киев: В губернской типографии, Выпуск второй. 1882. 347 с.

1083. Андриевский А. Киевский вооруженный мещанский корпус в 1790 году // Киевская старина. Год десятый. Т. XXXIV. Киев: Тип. Т. Г. Корчак-Новицкого, 1891. 582 с.

1084. Архив Государственного Совета. Том третий. Царствование Императора Александра I-го. (1801–1810 гг.). Часть первая. Государственный Совет. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1878. 884 с.

1085. Архив Государственного Совета. Том третий. Царствование Императора Александра I-го. (1801–1810 гг.). Часть вторая. Журналы

Государственного Совета. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1878. 1276 с.

1086. Архив Государственного Совета. Том четвертый. Царствование Императора Александра I-го. (с 1810 по 19 ноября 1825 г.). Журналы по делам Департамента законов. Часть первая. Рассмотрение проектов уложений гражданского, уголовного и торгового. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1874. 588 с.

1087. Архив Государственного Совета. Том четвертый. Царствование Императора Александра I-го. (с 1810 по 19 ноября 1825 г.). Журналы по делам Департамента Гражданских и Духовных Дел. Часть первая. Санкт-Петербург: В Государственной типографии, 1892. 593 с.

1088. Архив Государственного Совета. Том четвертый. Царствование Императора Александра I-го. (с 1810 по 19 ноября 1825 г.). Журналы по делам Департамента государственной экономии. Часть первая. По Гражданскому Отделению. 1818–1820 гг. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1881. 1872 с.

1089. Архив Государственного Совета. Том четвертый. Царствование Императора Александра I-го. (с 1810 по 19 ноября 1825 г.). Журналы по делам Департамента законов. Часть вторая. Составление, рассмотрение и утверждение уставов, положений и статей по разным частям законодательства. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1874. 1030 с.

1090. Архив Государственного Совета. Том четвертый. Царствование Императора Александра I-го. Журналы по делам Департамента законов. Часть третья. По Гражданскому Отделению. 1818–1820 гг. Санкт-Петербург: В Государственной типографии, 1893. 348 с.

1091. Архив Государственного Совета. Том пятый. Царствование Императора Николая I-го. Журналы по делам Департамента Государственной Экономии. Часть первая. (с 20 ноября 1825 по конец 1826 г.). Санкт-Петербург: В Государственной типографии, 1904. 680 с.

1092. Батюшков П. Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1888. 414 с.

1093. Батюшков П. Н. Подолия – историческое описание. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1891. 196 с.

1094. Батюшков П. Н. Бессарабия. Историческое описание. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1892. 322 с.

1095. Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей онаго. Санкт-Петербург: Тип. Департамента народного просвещения, 1820. 204 с.

1096. Бескровный Л. Г. Атлас карт и схем по русской военной истории. Москва : Военное изд-во Народного комиссариата вооруженных сил Союза ССР, 1946. 96 с.

1097. Бескровный Л. Г. Очерки военной историографии России. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. 316 с.

1098. Бескровный Л. Г. Очерки по источниковедению военной истории России. Москва: Изд-во АН СССР, 1957. 453 с.

1099. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX в. Военно-экономический потенциал России. Москва: Наука, 1973. 610 с.

1100. Бескровный Л. Г. Хрестоматия по русской военной истории. Москва: Военное изд-во Министерства вооруженных сил Союза ССР, 1947. 642 с.

1101. Библиотека полезных сведений о России. Часть первая. Санкт-Петербург: В тип. Н. Греча, 1836. 216 с.

1102. Бобровский П. О. Военное право в России при Петре Великом: Ч.2. Артикул воинский по русским и иностранным источникам. Вып. 3. Москва: Книга по Требованию, 2011. 465 с.

1103. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Вып. первый. Житомир: В тип. губернского правления, 1868. 181 с.

1104. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Вып. второй. Житомир: В тип. губернского правления, 1869. 500 с.

1105. Военная библиотека с высочайшего соизволения посвященная российской армии. Т. III: История войн в Европе с 1792 года / перевод В. И. Карлгофа. Санкт-Петербург: Типография И. Глазунова, 1839. 544 с.

1106. Военно-статистическое обозрение государств и земель принадлежащих к Российской империи. Княжество Молдавия. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1855. 510 с.

1107. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 1. Киевская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1848. 350 с.

1108. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 2. Подольская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. 282 с.

1109. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 3. Волынская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1850. 239 с.

1110. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том XI. Часть 3. Бессарабская область. Санкт-Петербург : В тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. 312 с.

1111. Военные министры и главноуправляющие военной частью в России с 1701 по 1910 год // Столетие военного министерства. 1802–1902. Т. III. Санкт-Петербург : Тип. М. О. Вольфа, 1911. 362 с.

1112. Воинский устав о наказаниях. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1868. 128 с.

1113. Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов // Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1858 год и о видах к усовершенствованию разных

частей министерства. Представлен Государю Императору в Декабре 1859 года. Санкт-Петербург : В Военной Типографии, 1861. 387 с.

1114. Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов // Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1860 год. Санкт-Петербург : В Военной Типографии, 1863. 387 с.

1115. Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов // Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1861 год. Представлен Государю Императору 1-го Января 1863 года. Санкт-Петербург: В Типографии Ю. А. Бокрама, 1863. 443 с.

1116. Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1858 год и о видах к усовершенствованию разных частей министерства. Представлен Государю Императору в декабре 1859 года. Санкт-Петербург : В Военной типографии, 1861. 388 с.

1117. Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1860 год. Санкт-Петербург: В Военной типографии, 1863. 441 с.

1118. Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1861 год. Представлен Государю Императору 1 января 1863 года. Санкт-Петербург: В типографии Ю. А. Бокрама, 1863. 443 с.

1119. Габаев Г. Роспись русским полкам 1812 года. Приложение к „Военно-историческому вестнику”. Киев: Тип. Окружного штаба, 1912. 338 с.

1120. Генерал Багратион. Сборник документов и материалов / под ред. С. Н. Голубова и Ф. Е. Кузнецова. Москва: ОГИЗ. Гос. изд-во политической литературы, 1945. 279 с.

1121. Гирс А. А. Россия и Ближний Восток. Материалы по истории наших сношений с Турцией. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворова, 1906. 223 с.

1122. Главный штаб. Исторический очерк. Комплектование войск в царствование Императора Александра I // Столетие военного министерства. 1802–1902. Т. IV. Санкт-Петербург: Бережливость, 1902. 326 с.

1123. Главный штаб. Исторический очерк. Образование (обучение) войск // Столетие военного министерства. 1802–1902. Т. IV. Часть I. Книга II. Отд. III. Уставы и наставления. Выпуск I. Санкт-Петербург: Бережливость, 1903. 474 с.

1124. Главный штаб. Исторический очерк. Организация, расквартирование и передвижение войск. Выпуск I (период 1801–1805) // Столетие военного министерства. 1802–1902. Т. IV. Часть I. Книга II. Отд. II. Санкт-Петербург: Тип. М. О. Вольфа, 1902. 524 с.

1125. Главный штаб. Прохождение службы по военному ведомству. Исторический очерк // Столетие военного министерства. 1802–1902. Т. IV. Книга I. Отд. III. Санкт-Петербург: Тип. М. О. Вольфа, 1912. 340 с.

1126. Городские поселения в Российской империи. Том четвертый. Санкт-Петербург: В Тип. К. Вульфа, 1864. 822 с.

1127. Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии (Алфавитный перечень населенных пунктов с указаниями некоторых справочных сведений). Каменец-Подольск: Изд. Подольского губернского статистического комитета, 1893. 636 с.

1128. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для гг. землевладельцев и арендаторов. Изд. 2-е, испр. и доп. Каменец-Подольск, 1903. 950 с.

1129. Демьяненко А., Ролле. Й. Статистическое описание Подольской губернии. Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского статистического комитета, 1897. 177 с.

1130. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. Каменец-Подольск: В Тип. Губернского Управления, 1865. 68 с.

1131. Журнал министерства внутренних дел. 1829. Книжка первая. Вторым теснением. Санкт-Петербург: В тип. Императорского Воспитательного Дома, 1830. 219 с.

1132. Журнал министерства внутренних дел. 1829. Книжка вторая. Вторым теснением. Санкт-Петербург: В тип. Императорского Воспитательного Дома, 1830. 453 с.

1133. Журнал министерства внутренних дел. 1829. Книжка третья. Санкт-Петербург: В Тип. Н. Греча, 1829. 626 с.

1134. Журнал министерства внутренних дел. Часть XXXIII. № VII. Июль 1839. Санкт-Петербург: В тип. МВД, 1839. 750 с.

1135. Закревский Н. Описание Киева. Том первый. Москва : В типографии В. Грачева и К., 1868. 455 с.

1136. Закревский Н. Описание Киева. Том второй. Москва: В тип. В. Грачева и К., 1868. 950 с.

1137. Захарченко М. М. Киев теперь и прежде. Киев: Паровое Лито-Типографическое издательство С. В. Кульженко, 1888. 290 с.

1138. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.) : збірка документів / автори-упорядники, передмова, коментарі Ю. С. Земський, В. В. Дячок. Хмельницький: ХНУ, 2007. 127 с.

1139. Золотарев А. М. Записки военной статистики России: В 2-х томах. Курс старшего класса Николаевской академии Генерального Штаба. Санкт-Петербург: Тип. С. Н. Худекова, 1894–1898; Т. 1. Теория статистики. Общее обозрение России. Вооруженные силы, 1894. 135 с.

1140. Золотарев А. М. Военно-географический очерк окраин России. Санкт-Петербург : Типо-литография М. П. Фроловой, 1903. 246 с.

1141. Исторический очерк развития военного управления в России // Столетие военного министерства. 1802–1902. Т. I. Санкт-Петербург: Тип. П. Ф. Пантелеева, 1902. 812 с.

1142. Исторические Материалы из архива Киевского Губернского Правления. Вып. 1-й. Изд. редактор неофициальной части Киевских Губернских Ведомостей. Киев: В губернской типографии, 1882. 211 с.

1143. Историческое обозрение военно-сухопутного управления. 1825–1850. Санкт-Петербург: Печатано в военной типографии, 1850. 193 с.

1144. История гражданской и церковной жизни Подолии. Отдельные оттиски из газеты „Подолянин”. Каменец-Подольск: Тип. Св-Троицкого братства, 1912. 88 с.

1145. Каталог Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи / под ред. А. А. Сотникова. Ленинград: Артиллерийский исторический музей, 1972–1973. 757 с.

1146. Каталог Военно-Ученого архива Главного управления Генерального штаба. Том II. Отдел II. Часть II-я. / под ред. Вивьен-де-Шатобрена. Санкт-Петербург: Бережливость, 1907. 480 с.

1147. Комплектование войск в царствование Императора Александра I // Столетие военного министерства 1802–1902. Главный штаб. Исторический очерк. В 13 т. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. М. Вольфа, 1902. 314 с.

1148. Комплектование войск в царствование Императора Николая I // Столетие военного министерства. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. М. Вольфа, 1907. 330 с.

1149. Комплектование войск с 1855 по 1902 г. // Столетие военного министерства. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. М. Вольфа, 1914. 324 с.

1150. Крупенский А. Н. Краткий очерк о бессарабском дворянстве. 1812–1912. К столетнему юбилею Бессарабии. Санкт-Петербург: Тип. Р. Голике и А. Вильборг, 1912. 64 с.

1151. Крушинский Л. Исторический очерк Волыни // Труды Волынского губернского статистического комитета. Выпуск первый. Житомир: В тип. Шадова и Сенкевича, 1867. 352 с.

1152. М. И. Кутузов. Сборник документов. Т. II. / под ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное изд-во Военного министерства Союза ССР, 1951. 610 с.

1153. М. И. Кутузов. Сборник документов. Том III. (1808–1812) / под ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное издательство Военного министерства Союза ССР, 1952. 1027 с.

1154. М. И. Кутузов. Сборник документов. Том IV. Часть 1. (июль-октябрь 1812 г.). / под ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное издательство Военного министерства Союза ССР, 1954. 551 с.

1155. М. И. Кутузов. Сборник документов. Том IV. Часть 2. (октябрь-декабрь 1812 г.). / под ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное издательство Военного министерства Союза ССР, 1955. 849 с.

1156. Милютин Д. А. Критическое исследование значения военной географии и военной статистики. Санкт-Петербург: Военная типография, 1846. 70 с.

1157. Милютин Д. А. Первые опыты военной статистики. В 2 кн. Кн. 1. Санкт-Петербург: Тип. военно-учебных заведений, 1847. 248 с.

1158. Милютин Д. А. Первые опыты военной статистики. В 2 кн. Кн. 2. Санкт-Петербург: Тип. военно-учебных заведений, 1848. 279 с.

1159. Михайлович И. К. О прошлом Подолии. Каменец-Подольский: Тип. Св. Троицкого Братства, 1895. 183 с.

1160. Народонаселение Волынской губернии / Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 3. Волынская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1850. 197 с.

1161. О народонаселении Киевской губернии по сословиям. / Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 1. Киевская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1848. 333 с.

1162. О числе жителей по званиям в городах Подольской губернии. О числе жителей по званиям в уездах Подольской губернии / Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 2. Подольская губерния. Санкт-Петербург: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. 264 с.

1163. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII: Описово-статистичні джерела / упоряд. Г. В. Болотова та ін. Київ: Наукова думка, 1989. 392 с.

1164. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / укладачі, автори вступної статті С. А. Копилов, А. В. Задорожнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 124 с.

1165. Островерхов Н. Л. Каменец-Подольский (История и экономика города). Киев: Тип. Кульженко, 1882. 184 с.

1166. П. А. Румянцев. Документы. Том III. (1775–1776) / под ред. Л. Г. Бескровного. Москва : Военное изд-во МО Союза ССР, 1959. 655 с.

1167. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Изданная Редакциею Подольских Губернских Ведомостей. Каменец-Подольск: В тип. Губернского правления, 1859. 179 с.

1168. Подолия. Краткий исторический очерк с указанием пунктов, важнейших в историческом отношении / сост. Д. П. Онацкий. Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнарев и Ко, 1913. 48 с.

1169. Приказы и доклады военного министра за 1808 год. Санкт-Петербург: В Военной типографии, 1810. 93 с.

1170. Приказы военного министра за 1842 год. Санкт-Петербург: В Военной типографии, 1843. 480 с.

1171. Сборник статистический сведений о Киевской губернии за 1859 год (С адрес-календарем лиц служащих в губернии на 1861 год). Киев: Типография Губернского Управления, 1861. 281 с.

1172. Сборник статистических сведений о России. Книжка I. / под ред. М. П. Заблоцкого. Санкт-Петербург: Издано статистическим отделением Императорского русского географического общества, 1851. 276 с.

1173. Свод законов Российской империи / под ред. Мордухай-Болтовского. Кн. 1. Т. 2. Санкт-Петербург: 1912. 274 с.

1174. Свод Законов Российской империи / под ред. Добровольского. Изд. 2 е. Кн.1. Т.1. Санкт-Петербург: Изд. Юридического книжного магазина И. И. Зубкова под фирмою „Законоведение”, 1913. 249 с.

1175. Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX століття : зб. док-в і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1978. 533 с.

1176. Сементовский М. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников. Киев: Тип. М. Сементовского, 1864. 242 с.

1177. Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский – историческое описание. Киев: Тип. Кульженко, 1895. 247 с.

1178. Собрание Высочайших Манифестов, Грамот, Указов, Рескриптов, приказов войсками разных извещений последовавших в течении 1812, 1813, 1814. 1815 и 1816 гг. Санкт-Петербург: В Морской типографии, 1816. 212 с.

1179. Список генералитета, штаб и обер-офицеров Корпуса инженеров путей сообщения. Санкт-Петербург: В Военной типографии, 1825. 104 с.

1180. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. / сост. Секретарь Подольскаго Губернскаго Статистическаго Комитета А. Демьяненко. Каменец-Подольский: В Тип. Губернскаго Управления, 1865. 68 с.

1181. Статистический ашлаг 4-х поселенных округов Новороссийскаго и 5-ти Киевскаго и Подольскаго военных поселений за 1840 год. Санкт-Петербург : В государственной типографии, 1841. 66 с.

1182. Столетие Военнаго Министерства. 1802–1902. Т. IV. Императрская главная квартира. История государевой свиты. Санкт-Петербург: Типография Н. П. Собко, 1902. 334 с.

1183. Столпянский Н. Девять губерний Западно-Русскаго края в топографическом, статистическом и историческом отношениях. Санкт-Петербург: Тип. Гогенфельдена и К., 1866. 512 с.

1184. Теодорович Н. И. Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским. Исторический очерк. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1894. 70 с.

1185. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Часть первая. Санкт-Петербург: В тип. МВД, 1852. 578 с.

1186. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Часть I. Гвардейский корпус. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 267 с.

1187. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Часть II. Гренадерский корпус, с 7-й легкой кавалерийской дивизией, саперные батальоны и учебные карабинерные полки. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 251 с.

1188. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Часть III. Полевая артиллерия. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 396 с.

1189. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Часть IV. 1, 2, 3 и 4-й пехотные корпуса с их легкими кавалерийскими дивизиями. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 549 с.

1190. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Часть V. 5 и 6-й пехотные и 1 и 2-й резервные кавалерийские корпуса. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 460 с.

1191. Хроника российской Императорской армии, составленная по Императорскому повелению. Часть VI. Войска Отдельного Кавказского корпуса. Санкт-Петербург : Печатано в Военной типографии, 1852. 211 с.

1192. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838–1853). Санкт-Петербург: Кн. изд-во. П. П. Геркушина и К., 1905. 267 с.

1193. Komitet Centralny jako Rząd Narodowy // Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862–1864. Wrocław: Ossolineum, 1968. 662 s.

1194. Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. W 3 t. Wilno, 1820. T. 1. 350 s.; 1822. T. 2. 302 s; 1823. T. 3. 316 s.

Періодична преса (видання)

1195. Высочайший рескрипт // Русский инвалид. 1818. № 114 (19 мая). С. 1.

1196. Изъявление благодарности // Русский Инвалид. 1818. № 175 (11 августа). С. 2.

1197. Патриотическое приношение // Русский Инвалид. 1818. № 227 (1 октября). С. 3.

1198. Изъявление благодарности // Русский Инвалид. 1818. № 267 (16 ноября). С. 3.

1199. Ковельский почтовый экспедитор Юрченко. Изъявление благодарности. Внутренние известия // Русский инвалид. 1818. № 295 (19 декабря). С. 3.

1200. Бутурлин Д. И. Военная история. Турецкий поход 1811 года // Русский инвалид. 1826. № 212 (2 сентября). С. 4.

1201. Рапорт Киевского военного губернатора Сенату. Внутренние известия // Русский инвалид. 1828. № 217 (1 сентября). С. 3.

1202. Высочайшие грамоты // Русский инвалид. 1829. № 219 (28 августа). С. 1.

1203. Объявление // Русский инвалид. 1829. № 230 (11 сентября). С. 3.

1204. Грамота любезному верному дворянству Киевской и Подольской губерний // Русский Инвалид. 1829. № 240 (22 сентября). С. 1.

1205. Внутренние известия // Русский инвалид. 1829. № 325 (22 декабря). С. 3.

1206. Внутренние известия // Русский инвалид. 1830. № 272 (25 октября). С. 2.

1207. Выписка полученная от местных начальников сведений о ходе болезни холеры // Русский Инвалид. 1830. № 289 (12 ноября). С. 3.

1208. Указ Правительственному Сенату. Внутренние известия // Русский инвалид. 1830. № 309 (4 декабря). С. 2.

1209. О вызове к торгам // ПГВ. 1838. № 1. (3 января). С. 2.

1210. Объявления. Часть официальная // КГВ. 1838. Приложение. К № 2 (14 января). С. 5.

1211. Объявления. Часть официальная // КГВ. 1838. Приложение. К № 3 (21 января). С. 6.

1212. От Гражданского губернатора. Часть официальная // ПГВ. 1838. № 5 (29 января). С. 1.

1213. О вызове желающих к покупке // КГВ. 1838. № 3 (21 января). С. 3.

1214. Объявления и извещения // КГВ. 1838. № 5 (4 февраля). С. 3.

1215. Объявления. Часть официальная // КГВ. 1838. Приложение К № 5 (4 февраля). С. 5.

1216. Постановления и предписания начальства // КГВ. 1838. № 13 (1 апреля). С. 2.

1217. Об ограблении неизвестными разбойниками крестьян с. Студеной. Распоряжения губернского начальства // ПГВ. Часть официальная. Отдел второй (местный). 1838. № 17 (21 апреля). С. 4.

1218. Об отыскании // КГВ. Особая статья. 1838. № 21. (28 мая). С. 4.

1219. О продаже не годных к употреблению вещей // КГВ. 1838. № 25. (24 июня). С. 4.

1220. О поставке материалов для Киевской крепости // КГВ. 1838. № 31. (5 августа). С. 5.

1221. Объявления и извещения // ПГВ. 1838. № 33 (13 августа). С. 3.

1222. О вызове отставных и состоящих в безсрочном отпуске нижних воинских чинов для занятия мест в пограничной страже. Объявления и извещения. // ПГВ. 1838. № 35 (27 августа). С. 4.

1223. О приглашении Помещиков, Купцов и занимающихся торговлею к поставке провианта для продовольствия войск в 1839 году // ПГВ. 1838. № 36. (3 сентября). С. 2.

1224. О не допущении к подрядам // КГВ. 1838. № 36 (9 сентября). С. 2.

1225. О продаже снарядов // ПГВ. 1838. № 37 (10 сентября). С. 5.

1226. О строгом исполнении Гродскими и Земскими Полициями правил изъясненных в Положении 30 августа 1834 года о безсрочно-отпускных нижних чинах. // ПГВ. Постановления и предписания губернского начальства. Часть официальная. 1838. № 48 (26 ноября). С. 1

1227. О содействии комиссионеру Неводовскому при заготовлении провианта // КГВ. 1838. № 49 (9 декабря). С. 2.

1228. О даровании льгот городу Кишиневу // Журнал Министерства внутренних дел. Распоряжения. 1839. № 9. С. LXI.

1229. О том чтобы ремонтеры не обременяли крестьян и поселян // ПГВ. 1840. № 4 (27 января). С. 6.

1230. О украденных паспорте об отставке и медалях. // ПГВ. Объявления и извещения. Часть официальная. Отдел второй (местный). 1840. № 15 (13 апреля). С. 5.

1231. Об отыскании разных лиц. Объявления и извещения. Часть официальная. Отдел второй (местный) // ПГВ. 1840. № 20. (18 мая). С. 3.

1232. О том, что Штаб и Обер-офицеры могут быть уволены в отпуск не более чем на один год. Объявления и извещения // ПГВ. 1840. № 25 (22 июня). С. 2.

1233. О прекращении сыска. // ПГВ. Объявления и извещения. Постановления губернского начальства. Часть официальная. Отдел второй (местный). 1840. № 36 (7 сентября). С. 3.

1234. О прекращении сыска // ВГВ. Постановления и предписания губернского начальства. Часть официальная. 1841. № 2 (11 января). С. 2.

1235. О выполнении законных требований капитан-лейтенанта Шаренберга // ВГВ. 1841. № 9 (1 марта). С. 2.

1236. О том, чтобы безсрочноотпускные нижние чины соблюдали в обмундировании предписанную форму // ВГВ. Постановления и предписания губернского начальства. Часть официальная. 1841. № 12 (22 марта). С. 3.

1237. По Высочайшему повелению // ВГВ. Часть официальная. 1841. № 27 (5 июля). С. 1.

1238. О залоговых документах к торгам представленных // ВГВ. 1841. № 36 (6 сентября). С. 3.

1239. О безотлагательной выдаче командирам полков воловых квитанций о благополучном картировании // ВГВ. 1841. № 43 (25 октября). С. 3.

1240. О Пинской бригаде польских войск. Из действий Суворова-Рымникского в 1794 году (Записки современника) // Москвитянин. 1842. № 2. С. 19-23.

1241. Об отыскании уволенных в продолжительный отпуск Поручиков Посвятовского и Загоровского // ПГВ. Объявления и извещения. 1844. № 34 (10 августа). С. 3.

1242. Об отыскании уворованных бумаг // ПГВ. Объявления и извещения. Отдел первый. 1846. № 21 (25 мая). С. 3.

1243. Ведомость о числе подвод и лошадей потребных для войск 5-го пехотного корпуса при следовании из Елизаветграда в свои квартиры с показанием по какому пути, для каких частей и сколько нужно заготовить подвод // ПГВ. 1848. Приложение К № 35 (29 августа). С. 1.

1244. О похвальном поступке Гайсинского купца Розинга // ПГВ. 1850. Приложение К № 15 (29 июня). С. 1.

1245. Объявления. О мертвых телах. // КГВ. Отдел первый (общий). Часть официальная. 1853. № 3 (17 января). С. 4.

1246. Об уворованном билете. Распоряжения губернского начальства. // ВГВ. Часть официальная. Отдел второй (местный). 1853. № 8 (21 февраля). С. 4.

1247. Об уворованных вещах и письменных видах. Объявления и извещения. Распоряжения губернского начальства. // ВГВ. Часть официальная. Отдел второй (местный). 1853. № 25 (20 июня). С. 4.

1248. Объявления. О найденном мертвом теле. // КГВ. Часть официальная. Отдел первый (общий). 1853. № 26 (27 июня). С. 4.

1249. Объявления. // КГВ. Часть официальная. Отдел второй (местный). 1853. № 31 (1 августа). С. 4.

1250. Монаршее благоволение. // КГВ. Часть официальная. Отдел первый (общий). 1853. № 32 (8 августа). С. 1.

1251. Объявление Высочайшей признательности Дворянству Волынской Губернии // ВГВ. 1853. № 49. (5 декабря). С. 2.

1252. Об уворованных вещах и билете. Распоряжения губернского начальства. // ВГВ. Часть официальная. Отдел второй (местный). 1854. № 1 (2 января). С. 4.

1253. Иностранные известия // Русский инвалид. 1854. № 48 (27 февраля). С. 3.

1254. Высочайшая грамота Киевскому дворянству // КГВ. 1854. № 12 (20 марта). С. 1.

1255. Распоряжения губернского начальства // ВГВ. Часть официальная. Отдел второй. 1854. № 20. (15 мая). С. 2.

1256. Иностранные известия // Русский Инвалид. 1854. № 124 (4 июня). С. 2.

1257. О Высочайшем благоговении за быстрое формирование рот подвижного магазина в Подольской губернии // ПГВ. 1854. Приложение К № 27 (9 июля). С. 5.

1258. О вызове к торгам // ВГВ. 1854. № 49 (4 декабря). С. 4.

1259. Выписки из частных писем полученных из Крыма // Русский инвалид. 1855. № 25 (1 февраля). С. 4.

1260. Правительственные распоряжения. // ВГВ. Часть официальная. Отд. Второй. 1855. № 29 (16 июня). С. 3.

1261. Высочайше утверждение новых штатов для Интендантства 1-й Армии и об упразднении Коммисонерств // ПГВ. 1858. Приложение К № 45 (29 марта). С. 1.

1262. Высочайшее повеление // ПГВ. Часть 1-я официальная. Отдел второй. 1858. Приложение К № 7 (6 апреля). С. 1.

1263. 15 января Относительно нижних чинов, которые считаются поступившими в госпитали и больницы: в войну 1853–1856 годов. // ПЕВ. Часть официальная. Высочайшие повеления. 1864. № 2. С. 1.

1264. Перечень происшествий по Подольской губернии за вторую половину декабря месяца 1868 года. // ПГВ. Отдел второй (местный). 1869. № 8 (15 февраля). С. 6.

1265. Буйство и неповиновение. Перечень происшествий по Подольской губернии за август месяц 1869 г. // ПГВ. Часть неофициальная. Отдел второй (местный). 1869. № 37 (13 сентября). С. 6.

1266. Московское ежемесячное издание в пользу заведенных в Санктпетербурге Екатериненского и Александровского Училищ заключающее в себе собрание разных лучших статей касающихся до Правоучения, Политической и ученой Истории, до философических и словесных наук и других полезных знаний, служащих продолжением „Утреннего света”. Часть II. Москва: В Университетской типографии, 1871. С. 187–190.

1267. Прусевич А. Исторический очерк укреплений г. Каменец-Подольского // ПЕВ. 1904. № 17. С. 4.

1268. Военно-исторический вестник. Киев. 1909–1914. Ежемес.; с 1912 4 раза в год. Ред. Б. С. Стеллецкий; с № 3-4; Н. А. Ходорович, ген.-майор; с № 5-6. Н. Ф. Наркевич. 1909–1911 гг. Изд. Киевский отдел Русского военно-исторического об-ва.

1269. Тинченко Я. Кримська війна: 160 років тому// Тиждень. UA.: період. вид. 2014. № 9. URL: <http://tyzhden.ua/History/104251> (дата звернення 21.04.2015).

1270. Лосев І. Шляхом Петра і Єкатери́ни? Як формувалася школа російських зовнішньополітичних маніпуляцій // Тиждень. UA., період. вид. 2016. № 1. URL: <http://tyzhden.ua/History/154643> (дата звернення 17 березня 2016).

Мемуари та епістолярні матеріали

1271. А. К. Судьба одного киевского сооружения // Киевская старина. Год третий. Т. IX. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. С. 344.

1272. Алабин П. В. Четыре войны: Походные записки в 1849, 1853, 1854–56, 1877–78 годах: Часть 1. Венгерская война. 1848-1849. Самара–Москва: 1888. 222 с.

1273. Алабин П. В. Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854–56, 1877–78 годах. Часть 2. Восточная война. 1853–1854. 2-е изд., доп. Москва: Типо-лито-я т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1890. 332 с.

1274. Бенкендорф А. Ф. Записки. Глава. I. Воспоминания А. Х. Бенкендорфа о компании 1812 г. Москва: Языки славянской культуры, 2001. 384 с.

1275. Берг Н. В. Польское восстание в 1863–1864 гг. // Русская старина. Год десятый. Т. XXV. Вып. 7. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1879. С. 55.

1276. Булгарин Ф. Сочинения. Часть одиннадцатая. № VIII. Отставной солдат. Издание второе, исправленное. Санкт-Петербург: В тип. А. Смирдина, 1830. 258 с.

1277. Варун-Секрет И. Л. Воспоминания о службе в армии (1823–1860 гг.) // Русская старина. Год десятый. Т. XXV. Вып. 5. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1879. 798 с.

1278. Верне О. При дворе Николая I: Письма из Петербурга / пер., вступит. сл. и комент. Д. Васильева. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОСС НЭН), 2008. 174 с.

1279. Воспоминания Ивана Меньшаго // Русская старина. Том IX. Май 1874 г. 865 с.

1280. Глинка С. Н. Записки о 12-ом годе // Двенадцатый год в воспоминаниях и переписке современников. С ил-ми. Сб. сост. В. В. Каллаш. Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1912. 279 с.

1281. Глинка Ф. Н. Письма русского офицера о Польше, Австрийских владениях, Пруссии и Франции, с подробным описанием похода Россиян против Французов в 1805 и 1806 г, а также Отечественной и заграничной войны с 1812 по 1815 год. В 5-ти частях. 2-е издание. Москва: Тип. „Русского”, 1870. 500 с.

1282. Городецкий М. И. Поездка в Холм, Подолию и Бессарабию // Исторический вестник. Т. XLII. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1890. С. 357–371.

1283. Д. Г. Из народных уст // Киевская старина. Год третий. Т. IX. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. 835 с.

1284. Загряжский М. П. Записки (1770–1811). Часть II. Турецкая кампания // Лица. Вып. 2. Феникс: Atheneum, Москва–Санкт-Петербург: 1993. С. 93–157.

1285. Записки графа Е. Ф. Комаровского // Исторический вестник. Т. LXIX. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1897. С. 636–654.

1286. Записки Иосифа Петровича Дубецкого. Часть вторая // Русская старина. Т. LXXXIII. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1895 г. 197 с.

1287. Записки солдата Памфила Назарова, в иночестве Митрофана, 1792–1839 гг. // Русская старина. Год девятый. Т. XXII. Вып. 8. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева. 1878. 746 с.

1288. З-в. Вл. Записки Меттерниха // Исторический вестник. Год второй. Т. V. Санкт-Петербург: Тип А. С. Суворина, 1881. 944 с.

1289. И. О. Волынская бывальщина // Киевская старина. Год третий. Т. VIII. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. 886 с.

1290. Иконников В. С. Александр Андреевич Беклешов. (1743–1808). Малороссийский военный губернатор, киевский военный губернатор, генерал-прокурор // Киевская старина. Год девятый. Т. XXVIII. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. С. 267–283.

1291. Император Александр I. Из записок князя Меттерниха // Исторический вестник. Год первый. Том I. Санкт-Петербург: 1880. Тип. А. Суворина, 896 с.

1292. К. М. Путевые очерки Подолии. Часть X // Киевская старина. Год четвертый. Т. XIII. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. 846 с.

1293. Каманин И. Из истории международных отношений Польши и России // Киевская старина. Год первый. Т. III. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882 г. С. 53.

1294. Карпов А. К. Записки полковника Карпова (ок. 1790 – после 1837) // Российский мемуарий: электрон. наук.-популярне вид. : URL: <http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Karpov/Karpov.htm> (дата звернення 12.07.2015)

1295. Карпов А. К. Записки // Двенадцатый год. В воспоминаниях и переписке современников. С ил-ми. Сб. сост. В. В. Каллаш. Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. 279 с.

1296. К-н К. Самозванный флигель-адъютант, солдат Семенов // Киевская старина. Год первый. Т. IV. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. 721 с.

1297. Крестовский В. В. Очерки кавалерийской жизни. Санкт-Петербург: Общественная Польза, 1892. 406 с.

1298. Крымская экспедиция. Рассказ очевидца, французского генерала. Перевод с французского. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1855. С. 11.

1299. Левицкий О. Тревожные годы. Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и юго-западного края в 1811–1812 гг. // Киевская старина. Год десятый. Т. XXXV. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новичкого, 1891. 595 с.

1300. Лесков Н. С. Из мелочей архиерейской жизни. Владычий взгляд на военное красноречие // Исторический вестник. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1880. 808 с.

1301. Лихутин М. Д. Записки о походе в Венгрию в 1849 году. Москва: Тип. А. И. Мамонтова и К, 1875. 101 с.

1302. Лотоцкий Ю. Д. Воспоминания каменецкого протоиерея. Каменец-Подольский: Тип. Св-Троицкого братства, 1910. С. 23–97.

1303. Лукьянович Н. А. Описание Турецкой войны 1828 и 1829 годов : в 4 ч. Часть вторая. Репринтное издание 1844-1847 гг. Санкт-Петербург: Альфарет, 2010. 670 с.

1304. Лукьянович Н. А. Описание турецкой войны 1828 и 1829 годов. Часть первая. Санкт-Петербург: В тип. Э. Праца, 1844. 360 с.

1305. Мациевич Л. С. Сын Суворова // Исторический вестник. Год первый. Том I. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1880. С. 348.

1306. Милошевич Н. С. Из записок севастопольца : С прил. плана обороны и осады Севастополя. Санкт-Петербург: Напечатано в Сенатской типографии, 1904. 160 с.

1307. Милютин Д. А. Воспоминания. Том 1. (1816–1843). Москва: Изд-во Военной Академии, 1919. 469 с.

1308. Милютин Д. А. Воспоминания. 1816–1843 гг. / под ред. Л. Г. Захаровой. Москва: Ред. Альманаха „Рос. Архив”, 1999. 559 с..

1309. Мосолов С. И. Записки отставного генерал-майора Сергея Ивановича Мосолова. История моей жизни // Русский архив. Кн. 1. Вып. 1. 1905. С. 124–173.

1310. Неизвестный. Воспоминания за много лет. 1844–1884 гг. // Русская старина. Год XXVI-й. Т. LXXXIII. Вып. 2. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1895. 699 с.

1311. Новакошич И. М. Малорусская политическая сатира на Польшу по поводу ея раздела // Киевская старина. Год четвертый. Т. XI. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новичкого, 1885. С. 791–795.

1312. Обручев Н.Н. Изнанка Крымской войны // Военный сборник. 1858. Т. 4. № 7. С. 247, 251.

1313. Опытов М. Волынская революция первой четверти XIX столетия (Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой) // Киевская старина. Год второй. Т. V. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. 974 с.

1314. Отечественная война 1812 г. В рассказе генерала Чаплица // Русская старина. Т. I. Санкт-Петербург: 1886 г. С. 499-500.

1315. П. Л-в. Посмертный разказ о. Антония Ковальского (К истории крестьянский волнений в Киевской губернии 1855 года) // Киевская старина. Год первый. Т. I. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. 781 с.

1316. Паскевич И. Ф. Походные записки. От начала кампании до соединения 1-й и 2-й Западных армий под Смоленском// Российский мемуарий: электрон. научно-популярне вид. URL:<http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Paskevich/Pask-2.htm> (дата звернення: 23.12.2014).

1317. Позанский Б. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 г. // Киевская старина. Год четвертый. Т. XIII. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. 832 с.

1318. Политковский В. Г. Походные и путевые записки, веденные во время Польской кампании в 1831 году. Санкт-Петербург: Типография Плюшара, 1832. 171 с.

1319. Смоктий А. Кармелюк // Киевская старина. Год первый. Т. IV. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. С. 183–185.

1320. Сонцов Д. Из воспоминаний о венгерской кампании (Заметки участника и очевидца) // Деятнадцатый век. Исторический сборник. изд. П. Бартеневым. Кн. первая. Москва: Тип-я Ф. Иогансон, 1872. 494 с.

1321. Ушаков Н. И. Записки очевидца о войне противу Турции и западных держав (1853–1855). Часть 1 // Деятнадцатый век. Исторический сборник. изд. П. Бартеневым. Кн. вторая. Москва: Тип-я Грачева и К., 1872. 489 с.

1322. Храевич В. Присяга на верность Императору Павлу в юго-западном крае // Киевская старина. Год одиннадцатый. Т. XXXVIII. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новичкого, 1892. С. 109–113.

1323. Худеков С. Н. Усмирение крестьян в „Черной слободе”, Шацкого уезда, в 1861 году // Исторический весник. Год второй. Т. V. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1881. С. 415.

1324. Чичерин Б. Воспоминания. В 2-х тт. Т. 1. Москва сороковых годов. Путешествие за границу. Москва: изд-во им. Сабашниковых, 2010. 496 с.

//AvidReaders.URL:<http://avidreaders.ru/book/vospominaniya-tom-1-moskva-sorokovyh-godov.html> (дата звернення: 22.09.2015).

1325. Шаблиовский В. Школьные воспоминания о Каменец-Подольской гимназии // Православная Подолия. Каменец-Подольский: Тип. С. И. Киржатского, 1906. № 5. С. 19-29.

1326. Щербина В. Из семейного архива. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796–1874) // Киевская старина. Год одиннадцатый. Т. XXXVII. Киев: Г. Т. Корчак-Новичкого, 1892. 630 с.

1327. Эвальд А. В. Как я командовал ротой // Отечественные записки. Т. CXLI. Санкт-Петербург: В тип. И. И. Глазунова, 1862. 606 с.

1328. Энгельгардт Л. Н. Записки 1766-1836. Польская война. Часть 1-я. Глава V. Москва: Тип. тов-ва. Рысь, 1868. 251 с.

Наукові видання, монографії та статті

1329. Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России: уч. пос. по спецкурсу. Волгоград: ВГПИ им. А. С. Серафимовича, 1987. 104 с.

1330. Абалихин Б. С. Роль Украины в обеспечении армии в Отечественной войне 1812 года // Вопросы военной истории России XVIII и первая половина XIX веков. Москва: Наука, 1969. С. 187–193.

1331. Агапьев П. Квартирное расположение русской армии // Военный сборник. 1896. № 4. С. 408–426.

1332. Ададуrow В. В. Наполеонові „українці”: шляхта Правобережжя у французьких планах воєнної кампанії 1812 року // Краєзнавство. Київ: Інститут історії України НАН України. 2012. № 4. С. 33–42.

1333. Ададуrow В. В. „Наполеоніда” на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії. Львів: Вид-во УКУ, 2007. 560 с.

1334. Ададуrow В. В. Меморандуми польських авторів початку ХІХ ст. як джерело уявлень уряду Наполеона Банапарта про Південно-Західні окраїни Російської імперії // УІЖ. 2008. Вип. 2 (№ 479). С. 154–171.

1335. Ададуrow В. В. Проекти військової диверсії в українських землях Російської імперії у політиці уряду Франції під час війни 1806–1807 рр. // Readera. електрон. наук. вид: URL: <http://readera.org/article/proekt-vijskovoii-dyversii-v-ukrainskyh-zemljah-rosijskoi-imperii-u-polityci-10227522.html> (дата звернення: 11.09.2016).

1336. Айрапетов О. Р. Внешняя политика Российской империи (1801–1914). Москва: Изд-во Европа, 2006. 672 с.

1337. Айрапетов О. Р. Царство Польское в политике империи в 1863–1864 гг. // Русский сборник: исследования по истории России / ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Т. XV. Москва: Модест Колеров, 2013. С. 21.

1338. Александровский К. Очерк истории Лейб-Гвардии Уланского Ея Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны полка. Санкт-Петербург: Тип. Э. Гоппе, 1897. 131 с.

1339. Алексеев А. Общественная жизнь евреев, их нравы, обычаи и предрассудки. С приложением биографии автора. Новгород: Напечатано в типографии Новгородского губернского правления, 1868. 180 с.

1340. Андрианов П. А. Русско-турецкая война (1806–1812 гг.). Санкт-Петербург: Полигон, 2003. 374 с.

1341. Анисимов Е. Алмаз политики, или Канцлер Безбородко // Дело. 2003. № 2. С. 8.

1342. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, Т. 1. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1885. 351 с.

1343. Апушкин В. А. Исторический очерк службы батарей 23-й Артиллерийской бригады. 1851–1895 гг. Санкт-Петербург: Тип. С. В. Волпянского, 1896. 356 с.

1344. Аратовский В. Л. Обзор распоряжений по продовольствию Действующей армии в 1831, 1848, 1849, и в 1853–1855 годах // Военный Сборник. Санкт-Петербург: Тип. департамента уделов, 1874. С. 7; 12.

1345. Аренс. Е. И. Русский флот. Исторический очерк. Санкт-Петербург: изд-е Экспедиции заготовлений государственных бумаг, 1904. 69 с.

1346. Арзамаскин Ю. Н., Бублик Л. А., Петров В. Д. Воинская дисциплина в Вооруженных силах России (XVIII – XX вв.): уч. пос. под ред. И. И. Ефремова. Москва: ВУ, 2000. С. 78–79.

1347. Ахтарумов Д. Описание войны 1812 года. Санкт-Петербург: В тип. В. Плавильщикова, 1819. 306 с.

1348. Ашурков В. Н. Оружейное производство в России и военные заказы за границей // Царизм и развитие капитализма в пореформенной России. Москва: Наука, 1984. С. 44–63.

1349. Баженов Л. В. Политические течения в польском восстании 1831 г. на Правобережной Украине // Центральная и Юго-Восточная Европа в новое время : сб. ст. Москва: Наука, 1974. С. 58 –67.

1350. Байрау Д. Империя и ее армия // Новый часовой. 1997. № 5. С. 19–39.

1351. Бандтке Г. С. История государства Польского. Том II. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Российской Академии, 1830. 527 с.

1352. Бантыш-Каменский Д. Биографии Российских Генералиссимусов и Генерал-Фельдмаршалов, с 48 портретами. Санкт-Петербург: Тип. Третьего Департамента Министерства Государственных Имуществ, 2 часть. 1840. 268 с.

1353. Бармак М. В. Генерал-губернатор в системі управління Правобережною Україною // Сторінки історії : зб. наук. праць. Київ: ІВЦ. Вид-во „Політехніка”, 2006. Вип. 22. С. 18–25.

1354. Бармак М. В. Державна служба в Російській імперії : правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: АСТОН. 2006. 288 с.

1355. Бармак М. В. Органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2005. Вип. 3. С. 18–24.

1356. Бармак М. В. Посада генерал-губернатора в системі державної служби Російської імперії (Київське генерал-губернаторство) // Актуальні проблеми державного управління. зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2005. Вип. 3 (21). С. 42–53.

1357. Бармак М. В. Правова основа формування територіально-адміністративного устрою Правобережної України наприкінці XVIII ст. // Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного Університету. Серія: Історія. 2006. Вип. 3. С. 4–9.

1358. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні кінець XVIII – перша половина XIX ст. Тернопіль: АСТОН, 2007. 512 с.

1359. Барметтлер Р. Жомини и русско-турецкая война 1828–1829 гг.: фрагмент биографии //Русский Сборник: Исследования по истории России. Т. VII: Военная политика императора Николая I / ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва: Модест Колеров, 2009. 414 с.

1360. Бартызель Я. 1863 – вместе в пропасть // Русский сборник: исследования по истории России / ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Т. XV. Москва: Модест Колеров, 2013. 536 с.

1361. Бачинська О. „Дело о восстановлении независимости Малороссии” 1855 р. (на материалах Державного архіву Одеської області) // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. Вип. 4. Одеса: Фенікс, 2009. С. 181.

1362. Бегунова А. И. От кольчуги до мундира / худож. А. С. Чагадаев, П. Ф. Космолинский, А. И. Бегунова. Москва: Просвещение, 1993. 160 с.

1363. Бегунова А. И. Повседневная жизнь русского гусара в царствование Александра I. Москва: Молодая гвардия, 2000. 383 с.

1364. Бегунова А. И. Путь через века. Фрагменты истории войска российского в очерках, живописи, рисунках, свидетельствах участников событий и очевидцев. Москва: Молодая гвардия, 1988. 303 с.

1365. Бережынский В. Г., Луцик И. С., Перепелица М. Н. Отечественные местные органы военного управления и комплектование вооруженных сил (с древнейших времен до 1917 г.). Киев: УИВИ, 2005. 62 с.

1366. Бескровный Л. Г. Русское военное искусство XIX в. Москва : Наука, 1974. 360 с.

1367. Белова Є. Приєднання Буго-Дністровського межиріччя до Російської імперії в документах // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. Вип. 5. Одеса: СПД Бровкін О.В., 2010. С. 123–124.

1368. Блажевич Ю. І., Філінюк А. Г. До питання про конфесійну політику самодержавства на Поділлі в умовах інкорпорації краю в Російську імперію на межі XVIII – XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 17 : На пошану професора В. П. Газіна. 480 с.

1369. Бобржинский М. Очерк истории Польши (Dziege Polski). Перевод с 3-го польского издания / под ред. Н. И. Карьева. Том II. Санкт-Петербург: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1891. 340 с.

1370. Бобровский П. О. Уклонение от военной службы: По законам древнеримским, французским, германским, шведским, а также и русским с XVII в. Санкт-Петербург : Тип. Правительственного Сената, 1886. 78 с.

1371. Бобровский П. О. Военное право в России при Петре Великом: Ч. 2. Артикул воинский по русским и иностранным источникам. Вып. 3. Москва: Книга по Требованию, 2011. 465 с.

1372. Бобровский П. О. К двухсотлетию учреждения регулярных войск в России (1699–1700 по 1899–1900). По материалам по истории л-гв. Преображенского полка. Санкт-Петербург: Тип. Главного Управления Уделов, 1900. 5 с.

1373. Бобровский П. О. Переход России к регулярной армии. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1885. 215 с.

1374. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-ентнічних конфліктах / пер. на укр. З. Борисюк. Київ: Критика, 1998. 334 с.

1375. Богданов Л. П. Русская армия в 1812 году : Организация, управление, вооружение. Москва: Воениздат, 1979. 172 с.

1376. Богданович М. И. Восточная война 1853–1856 гг.: В 4 т.; Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Сущинского, 1876. 333 с.

1377. Богданович М. И. История военного искусства и замечательнейших походов, от начала войн до настоящего времени: В 2 т.; Т. 2. Санкт-Петербург: Тип. Крайя, 1853. 132 с.

1378. Богданович М. И. История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам: В 3 т.; Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. Торгового дома С. Струговщика, Г. Похитонова, Н. Водова и К., 1859. 555 с.

1379. Богданович М. И. История царствования императора Александра I и России в его время: В 6 т.; Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Сушинского, 1869. 539 с.

1380. Богданович М. И. Русская армия в век императрицы Екатерины II. Санкт-Петербург: Тип. Департамента уделов, 1873. 35 с.

1381. Боргардт О. Аналітична історія України (від початку її існування): монографія/[URL:http://www.ex.ua/75828075?r=28731,23778](http://www.ex.ua/75828075?r=28731,23778) (дата звернення: 24.05.2016).

1382. Борисевич С. О. Російські нормативно-правові механізми, спрямовані на придушення січневого повстання 1863 р. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / ред.

А. Г. Філінюк (відп. ред). та ін. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 180–203.

1383. Брицький П. П., Бочан. П. О. Німці, французи й англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці: Технодрук, 2011. 308 с.

1384. Брославський В. Конфіскаційна політика російського уряду на Правобережній Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. У 2 т. Чернівці: Кн. XXI. 2005. Т. 1: Історія України. Краєзнавство. С. 27–34.

1385. Брянцев П. Д. Очерк падения Польши. Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1895. 51 с.

1386. Булгарин Ф. Сочинения. Часть первая. Издание второе, исправленное. № II. Краткое обозрение военного поприща графа Коковницына. Санкт-Петербург: В Тип. А. Смирдина, 1830. 300 с.

1387. Бундак О. А. Деякі питання релігійного життя Волині в першій половині XIX століття // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. Вип. 11. 374 с.

1388. Бутич М. І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторів на Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Вип. 11. Київ: Наукова думка, 1985. С. 45–50.

1389. Бутурлин Д. П. История нашего императора Наполеона на Россию в 1812-м году. В 2 ч. Ч. 1 / пер. с франц. А. Хатова. 2-е изд. Санкт-Петербург: Военная типография, 1837. 439 с.

1390. Буцик А. К., Стрельський В. І. Великий патріотичний подвиг. Участь українського народу у вітчизняній війні 1812 р. Київ: Укрполітвидав, 1962. 43 с.

1391. Валк С. Н. Отмена крепостного права. Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы (1861–1862). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. 311 с.

1392. Валькович А. Армейские гусары 1812–1816. Новые материалы // Цейхгауз. 1991. № 1. С. 19–24.

1393. Васильев М. Г. З історії будівництва Печерської фортеці // УІЖ. Вип. 1 (№ 400). 1995. С. 109–116.

1394. Введенский Г. Э. Пять веков русского военного мундира. Санкт-Петербург: Атлант, 2005. 336 с.

1395. Великие реформы в России 1856–1874. сб. под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1992. 335 с.

1396. Вержбицкий В. Г. Революционное движение в русской армии (с 1826 по 1859 гг.). Москва: Советская Россия, 1964. 323 с.

1397. Вержбицкий В. Г. Солдатское движение в годы декабристов (1816–1825 гг.). Москва: Наука, 1954. 187 с.

1398. Верменич Я. Адміністративно-територіальний устрій українських земель в історичній ретроспективі // Історія в школах України. 2009. № 1–2. С. 50–56.

1399. Верменич Я. Історична локалістика у пошуках дослідницького об'єкта : міська і сільська історії // Регіональна історія України: зб. наук. статей / гол. ред. В. Смолій; відповід. ред. Я. Верменич. НАН України. Інститут історії України; Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 4. С. 7–27.

1400. Верховский А. И. Очерк по истории военного искусства в России XVIII и XIX вв. Москва: Высший военный редакционный совет, 1922. 279 с.

1401. Вещиков П. И. Военное хозяйство – тыл вооруженных сил России (XVIII–XX вв.). Москва: ИВИ, 2003. 345 с.

1402. Вигівська О. Соціальний портрет жінки-солдатки Волині кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Часопис української історії / ред. А. П. Коцур. Вип. 17. Київ, 2010. 137 с.

1403. Военная история Отечества с древнейших времен до наших дней : в 3 т. / под ред. В. А. Золотарева. Т. 1. Москва: Мосгорархив, 1995. 427 с.

1404. Воєнна історія Поділля та Буковини: минуле і сучасне. Матеріали всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. (25-26 листопада 2009 р.) / Міністерство оборони України, Національний військово-історичний музей України. Кам'янець-Подільський, Київ, 2009. 504 с.

1405. Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. 15 березня 2012 р., Київ: Науковий збірник / Міністерство оборони України, Національний військово-історичний музей України, Національний університет оборони України, НПУ ім. М. П. Драгоманова, Інститут історичної освіти, Всеукраїнська громадська організація „Інститут воєнної історії”; відп. ред. Мороз І. В.; наук. ред. Карпов В. В. Київ, 2012. 810 с.

1406. Воєнна історія України. Волинь та Полісся: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф., 25–26 квітня 2013 р. / Національний військово-історичний музей України. Київ, 2013. 606 с.

1407. Войтенко Ю. Основні засади функціонування цивільної служби в Російській імперії на кінець XVIII – у першій третині XIX ст. // Наукові записки з української історії : зб. наук. статей. Тернопіль : Астон, 2007. Вип. 19. С. 119–124.

1408. Волкова И. Русская армия в русской истории. Москва: Яуза, Эксмо, 2005. 640 с.

1409. Волковинський В. М., Реєнт. О. П. Україна у Кримській війні 1853–1856. Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни). Київ: Ін-т історії України, 2006. 212 с.

1410. Волковинський В. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. і Україна (до 150-річчя Східної (Кримської) війни // УІЖ. 2004. Вип. 6 (№ 459). С. 26–46.

1411. Гаврилов С. В. Российская армия и ее система интендантского снабжения в XIX веке // Чтения по военной истории : сб. ст. Санкт-Петербург, 2007. С. 190–196.

1412. Гальчак С. Д.. Ратна слава Вінничини: Час. Події. Особистості. Вінниця : Меркюрі-Поділля, 2015. 608 с.

1413. Гейсман П. А. Краткий курс истории военного искусства в средние и новые века. В 3-х частях. Санкт-Петербург: Тип. С. Н. Худекова, 1893. 697 с.

1414. Геллер М. Я. История Российской империи: в двух томах. Т. 2. Москва: МИК, 2001. 536 с.

1415. Генерал от инфантерии граф Фабиан Вильгельмович Фон-Дер-Остен-Сакен // Деяния российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную. Часть вторая. Санкт-Петербург: В Тип. Карла Крайя, 1822. С. 214.

1416. Генерал от инфантерии Михаил Андреевич граф Милорадович // Жизнеописания русских военных деятелей / под ред. Вс. Мамышева. Т. 1. Вып. четвертый. Санкт-Петербург: Изд. В. Березовский, 1887. С. 53–55.

1417. Генерал от кавалерии граф Александр Петорович Тормасов // Деяния российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную. Часть первая. Санкт-Петербург: В Тип. Карла Крайя, 1822. С. 273–274.

1418. Генерал от кавалерии граф Петр Христианович Витгенштейн // Деяния российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную. Часть вторая. Санкт-Петербург: В Тип. Карла Крайя, 1822. С. 91.

1419. Генерал от кавалерии князь Дмитрий Владимирович Голицын // Деяния российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную. Часть вторая. Санкт-Петербург : В Тип. Карла Крайя, 1822. С. 276.

1420. Генерал от кавалерии Матвей Иванович граф Платов // Жизнеописания русских военных деятелей / под ред. Вс. Мамышева. Т. 1. Вып. третий. Санкт-Петербург: Издал В. Березовский, 1886. С. 98–99.

1421. Генерал-лейтенант Денис Васильевич Давыдов // Жизнеописания русских военных деятелей / под ред. Вс. Мамышева. Т. 1. Вып. второй. Санкт-Петербург: Издал В. Березовский, 1885. С. 387–392.

1422. Генерал-от-инфантерии Иван Никитич Скобелев // Жизнеописания русских военных деятелей / под ред. Вс. Мамышева. Т. 1. Вып. первый. Санкт-Петербург: Издал В. Березовский, 1885. С. 78–79.

1423. Генерал-фельдмаршал князь Михаил Богданович Барклай де Толли // Деяния российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную. Часть первая. Санкт-Петербург : В Тип. Карла Крайя, 1822. С. 159.

1424. Гербільський Г. Ю. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. // УІЖ. 1962. № 5. С. 24–25.

1425. Гескет С. Военные действия в Царстве Польском в 1863 году. Начало восстания (Январь, Февраль и первая половина Марта). Глава X / под ред. ген. Пузыревского. Варшава: Тип. Сатурнина Сикорского, 1894. 401 с.

1426. Глиноецкий Н. П. История русскаго Генерального Штаба. Т. I. (1698–1825). Санкт-Петербург: Тип. штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1883. 438 с.

1427. Годунов В., Королев. А. История 3-го Уланского Смоленского Императора Александра III полка. 1708–1908. Либава: Типо-литография Либавский вестник, 1908. 362 с.

1428. Голованов О. Інженерна підготовка міста Києва до оборони напередодні та під час війни 1812 року //Київська старовина. 2000. № 4. С. 23–32.

1429. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. // УІЖ. 2000. Вип. 1 (№ 429). С. 61–71.

1430. Горелов В. Н. Служба в вооружённых силах лиц «порочного поведения», отданных в солдаты по мирским приговорам и судебным решениям в XIX веке // ВИЖ. 2014 г. № 2. С. 9–17.

1431. Грабенський Вл. История польского народа. Минск: МФЦП, 2006. 800 с.

1432. Грушевський М. С. Ілюстрована Історія України. Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1967. 575 с.

1433. Грушевський М. С. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. Скрантон: Вид. Просвітної Комісії Руського Народного Союзу, 1916. 144 с.

1434. Грушевський М. С. Як жив український народ. Київ: Орбіта, 1991. 51 с.

1435. Гуржій І. О., Гуржій. О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 284 с.

1436. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). Київ: Радянська школа, 1958. 168 с.

1437. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. 395 с.

1438. Гуржій О. І., Реєнт О. П., Палій. А. М. Війна 1812 року: український контекст. Київ: Ін-т історії України, 2012. 154 с.

1439. Гуржій О. І., Орлик. В. М. Оподаткування сільського населення України (XVIII – середина XIX ст.). Черкаси: Ант, 2011. 196 с.

1440. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 205 с.

1441. Дегтярьов С. І. Губернаторська перевірка державних установ Чернігівської губернії 1859 р. та її результати // Сумська старовина. 2010. № XXX. С. 152–163.

1442. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Основи, 2008. 1080 с.

1443. Дем'янюк О. Й., Пасюк. І. М. Воєнна історія Волині: історичні нариси; в 4-х т. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. Т. 1: Давня доба – кінець XVIII ст. 236 с.; Т. 2; XIX ст. – початок XX ст. 2014. 288 с.

1444. Довнар-Запольский М. В. Обзор новейшей русской истории. Т. 1. Киев: Тип-я И. И. Чоколова, 1912. 428 с.

1445. Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XI. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 345 с.

1446. Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст. // УІЖ. 2009. Вип. 5 (№ 488). С. 71–97.

1447. Драгоманов М. П. Пропаций час // Вибране. Київ: Либідь, 1991. С. 559–574.

1448. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева: Т. 2. Москва–Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1946-1958. 579 с.

1449. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева: в 2-х т.; Т. 1. : Предпосылки и сущность реформы. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1946. 635 с.

1450. Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе 1861–1880 гг. Москва: Наука, 1978. 250 с.

1451. Дубровіна Л. Б. Суспільний лад, механізм управління та право в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.): конспект лекцій. Київ: Вид. КДУ, 1966. 111 с.

1452. Дьяков В. А. Об особенностях развития русской военно-исторической мысли в предреформенное тридцатилетие // Вопросы военной истории России. ХУІІІ и первая половина ХІХ веков. Москва: Наука, 1969. С. 77–96.

1453. Епанчин Н. А. Очерк похода 1829 г. в Европейской Турции: в 3 ч. – Репринтное издание 1905–1906 гг. Санкт-Петербург: Альфарет, 2012. Ч. I: Подготовка к походу. 476 с.: ил.; Ч. II: До перехода через Балканы. 380 с.: ил.; Ч. III: Переход через Балканы. 510 с.: ил., карт.

1454. Ермолович Я. Н. Развитие военно-уголовного законодательства в России в первой половине ХІХ века (1812–1867 гг.) // ВИЖ. 2015. № 4. С. 9–16.

1455. Ерошкин Н. П. Крепостническое самодержавие и его политические институты (первая половина ХІХ в.). Москва: Наука, 1981. 252 с.

1456. Есиков С., Щербинина Ю. Военные ветераны в русской деревне в ХІХ в. // Военно-мобилизационная деятельность государства и российское общество в ХVІІІ – ХХ веках: сб. статей научн. конф. Тамбов: Изд-во ТГТУ, 2008. С. 46–56.

1457. Єсюнін С. М. 12-й армійський корпус Київського військового округу в другій пол. ХІХ – на поч. ХХ ст.: до історії формування та становлення військових гарнізонів //Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. зб. наук. праць. Київ: Національний військово-історичний музей України, 2012. С. 234–240.

1458. Єсюнін С. М. Військові гарнізони міст Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ століття: до історії формування та становлення // Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 1. С. 335–343.

1459. Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія / Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с.

1460. Єсюнін С.М. Проскурівський гарнізон у другій пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. // Воєнна історія Поділля та Буковини. наук. зб. Київ: Центральний музей збройних сил України, 2009. С.120–129.

1461. Жилин П. А. Отечественная война 1812 года. Москва: Наука, 1988. 494 с.
1462. Жуковський А. Нарис історії України / ред. Я. Грицак, О. Романів. Львів: Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, 1992. 230 с.
1463. Задорожнюк А. Б., Реснт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 270 с.
1464. Задорожнюк А. Б. Соціально-етнічна структура міського і містечкового населення Подільської губернії та її вплив на ремісничє і промислове виробництво // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ.педагогічного університету: Історичні науки. 2005 . Т. 15. С. 340–351.
1465. Зайончковский П. А. Военные реформы 1860–1870 гг. в России. Москва : Изд-во МГУ, 1852. 375 с.
1466. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва: Мысль, 1978. 288 с.
1467. Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX в. (политическая реакция 70-х – начала 80-х годов). Москва: Мысль, 1970. 442 с.
1468. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. Москва: Просвещение, 1968. 369 с.
1469. Зайцев В. М. Социально-сословный состав участников восстания 1863 года. (Опыт статистического анализа). Москва: Наука, 1973. 230 с.
1470. Западные окраины Российской империи /науч. ред. М. Долбилов, А. Миллер. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 608 с., ил.
1471. Захарчук О. М. Наполеон Бонапарт та українське суспільство: історичні документи в інтерпретаціях дослідників //УІЖ. 2015. Вип. 2 (№ 521). С. 183–184.
1472. Захарчук О. М. Сучасна українська історіографія про ставлення Наполеона I до південно-західних окраїн Російської імперії //УІЖ. 2014. № 1. С. 169–187.

1473. Захарчук О. М. Українська тема в записках польського генерала Міхала Сокольницького // Україна дипломатична. Вип. 7. Київ: 2006. С. 377–385.

1474. Зашкільняк Л. Методологія історії : від давнини до сучасності. Львів: ЛНУ ім. І. Я. Франка, 1999. 228 с.

1475. Зваричук Е., Толстопятова Д. Економічне становище римокатолицької церкви на Поділлі (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія /а заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 1. С. 44–49.

1476. Зеделлер Л. И. Обзорение истории военного искусства. Санкт-Петербург: Изданием Брифа, 1836. 193 с.

1477. Зельдич Ю. В. Петр Александрович Валуев и его время: Историческое повествование. Москва : Аграф, 2006. 576 с.

1478. Иванов Д. Н. Черноморский флот и турецко-египетский конфликт во второй половине 1830-х годов //Русский Сборник: Исследования по истории России. Т. VII: Военная политика императора Николая I / ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва: Регнум, 2009. С. 135–136.

1479. Иванов П. А. Обзорение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого до наших дней. Санкт-Петербург: В тип. Н. Тиблена и К., 1864. 353 с.

1480. Игнатович И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1910. 310 с.

1481. Ильенко А. Н. Начало конца Польши; введение в историю борьбы за соединение России при императрице Екатерине Великой. Материалы, извлечённые из Московского отделения общего архива главного штаба, из Военно-учёного архива того же штаба и из Московского главного архива Министерства иностранных дел. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербург, 1898. 369 с.

1482. Исламов Т., Пушкаш А., Шушарин В. Краткая история Венгрии. Москва: Наука, 1991. 608 с.

1483. История 4-го Лейб-Драгунскаго Псковского Ея Величества полка 1701–1883 г. /сост. кн. Е. П. Урусов. изд. II. Санкт-Петербург: Типо-Литография А. М. Вольфа, 1886. 525 с.

1484. История внешней политики России / отв. ред. А. Н. Сахаров. Т. XVIII. Гл. Разделы Речи Посполитой. Москва: Наука, 1998. 303 с.

1485. История русской армии и флота /ред. А. С. Гришинский, В. П. Никольский, Н. Л. Кладо. В. 15 томах. Т. I. Москва: Московское книгоиздательское тов-во „Образование”, 1911. 212 с.

1486. Ігнат'єва Т. В. Політика самодержавства щодо залучення Правобережної України в торговельно-економічні відносини Російської імперії (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільський державний університет: зб. наук. конф. викладачів і аспірантів. Вип. 2. В 2-х томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т, 2003. Т. 1. С. 49 –51.

1487. Ільєнко І. В пазурах у двоглавого. Українство під царським гнітом (1654–1917). Київ: Вид-во Ярославів Вал, 2004. 228 с.

1488. К столетию воссоединения Подолии с Россией // Сборник статей, печатавшихся в Подольский Епархиальных Ведомостях под редакцией свящ. Е. Сецинскаго. С 5-ю гравюрами. Каменец-Подольск: Печатано в типографии Подольского губернского правления, 1893. 176 с.

1489. Кабачинський М. І. Історія кордонів та прикордонних військ України : монографія / Хмельницький: Хмельницька міська друкарня, 2000. 216 с.

1490. Кабачинський М. І. Історія охорони кордонів України: монографія / Хмельницький: НАДПСУ, 2005. 355 с.

1491. Казьмирчук Г. Д., Соловійова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: ТОВ „Міжнародна фінансова агенція”, 1998. 174 с.

1492. Малыгин М. Как в русской армии с „зеленым змием” боролись//Трезвение: электронный журн. URL: <http://nepsis.ru/trezvenie/iz-istorii/150-kak-v-russkoj-armii-s-lzelenym-zmiemr-borolis.html> (дата звернення: 17.09.2015).

1493. Каменский А. Б. Под сению Екатерины. Вторая половина 18 века. Санкт-Петербург: Лениздат, 1992. 448 с.

1494. Каминский Л., Новосельский. С. Потери в прошлых войнах. Москва: Медиздат, 1947. 212 с.

1495. Карамзин Н. М. История государства Российского: в 12 т. Т. VI. Санкт-Петербург: 1829. 482 с.

1496. Карліна О. Місто Кременець у першій третині XIX століття // Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. праць під ред. Ст.Маковського В. Собчука. Тернопіль: Богдан, 2006. С. 11–23.

1497. Карліна О. Соціально-економічна характеристика волинських міст наприкінці XVIII ст. //Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): тези міжн. наук-практ. конф. Рівне, 1993. С. 123–125.

1498. Карпущенко С. В. Быт русской армии в XVIII – начале XX века. Москва: Воениздат, 1999. 366 с.

1499. Карташов С. В. Духовно-нравственные аспекты в историографии русской армии. Новогорск: 1996. 203 с.

1500. Керсновский А. История русской армии: в 4 т. Т. 1. Москва: Голос, 1992. 304 с.

1501. Кириєнко О. Ю. Загальна й військова цензура в Російській імперії (XVIII–початок XX ст.) // УІЖ. 2010. Вип. 4 (№ 493). С. 83–99.

1502. Киркевич В. Г. Время Романовых. Киев в империи /науч. ред. : В. Д. Вероцкий, С. И. Попович. Київ: Варта, 2004. 263 с.

1503. Кізвальтер Т. Модернізація польських земель за умов відсутності власної держави //Польща – нарис історії /за ред. В. Менджецького,

Є. Брацисевича; пер. з польськ. І. Сварника. Інститут національної пам'яті, Комісія переслідування злочинів проти польського народу. Варшава, 2015. С. 159–192.

1504. Клименюк О. Методологія та методи наукового дослідження: навч. пос. Київ: Міленіум, 2005. 186 с.

1505. Ключевский В. О. Сочинения: в 9 т. Т. 5. Курс русской истории. Ч. V. /под ред. В. Л. Янина; послесл. и коммент. В. А. Александров, В. Г. Зимина. Москва: Мысль, 1989. 475 с.

1506. Ключевский В. О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории /отв. ред. М. В. Нечкина. Москва: Наука, 1968. 525 с.

1507. Ключевский В. О. Сочинения: в 9 т. Т. 5. Курс русской истории. Ч. V. /под ред. В. Л. Янина; послесл. и коммент. В. А. Александров, В. Г. Зимина. Москва: Мысль, 1989. 475 с.

1508. Кляцкин С. О системе комплектования старой армии // ВИЖ. 1966. № 1 С. 44–49.

1509. Коваленко А. Ю. Военные реформы в России в первой четверти XIX века. Москва: ООО Компания Спутник, 2004. 167 с.

1510. Ковальченко И. Д., Милов. Л. В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начала XX вв.: опыт количественного анализа. Москва: Наука, 1974. 399 с.

1511. Ковальченко И. Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. Москва: Изд-во МГУ, 1967. 400 с.

1512. Ковальченко И. Д., Бородкин Л. И. Аграрная типология губерний Европейской России на рубеже XIX–XX вв. // История СССР. 1979. № 1. С. 59–95.

1513. Кожекін А. Г. Севастополь 1854–1855 рр. – чия слава? // УІЖ. 1995. Вип. 3 (№ 402). С. 153–154.

1514. Колесник А. Н. Советские военные строители /под ред. Н. Ф. Шестопалова. Москва: Воениздат, 1988. 303 с.

1515. Колесников О. В. Основы научных досліджень. 2-ге вид., випр. та доп. Київ: ЦУЛ, 2011. 144 с.

1516. Комплектование и устройство вооруженной силы / сост. А. Редигер. изд. четвертое. испр. и доп. Ч. I. Комплектование армий. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Николаевской военной академии, 1913. 263 с.

1517. Корнилов А. А. Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX века. Петроград: Издательство „Огни”, 1915. 93 с.

1518. Корнилов В. А. Эволюция военной службы в России в XIX в.: от рекрутской системы к всеобщей воинской повинности // Преподавание истории и обществознания в школе. 2003. № 7. С. 2–12.

1519. Корнилов В. А. Рекрутская повинность и внутреннее состояние русской армии в первой половине XIX века // Вестник МГПУ. Серия „Исторические науки”. № 1 (22). 2008. С. 8–24.

1520. Коробков Н. Польская война 1794 года в реляциях и рапортах А. В. Суворова // Красный архив. 1940. № 4 (101). С. 149–151.

1521. Космолинский П. Армейская тяжелая пехота 1802–1806. Роспись полковой расцветки // Цейхгауз. 1994. № 3. С. 26–32.

1522. Костомаров Н. И. Историческая неправда и западно-российский патриотизм // Казаки. Исторические монографии и исследования. Москва: Чарли, 1995. С. 367–378.

1523. Костомаров Н. И. Письмо к издателю „Колокола” // Казаки. Исторические монографии и исследования. М.: Чарли, 1995. С. 401–411.

1524. Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1905. 213 с.

1525. Костомаров Н. И. Украинский сепаратизм // Казаки. Исторические монографии и исследования. Москва: Чарли, 1995. С. 395–400.

1526. Костюшко И. И. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. 496 с.

1527. Краткая история Польши. С древнейших времен до наших дней /отв. ред. В. А. Дьяков. Москва: Наука, 1993. 528 с.

1528. Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней /отв. ред. В. Н. Виноградов. М.: Наука, 1987. 542 с.

1529. Кречетников М. Н. Выписка из журнала (1793 г.) // Русский архив. 1880. Кн. 3. Вып. 5. С. 357.

1530. Криволапов А. А. Фельдмаршал И. Ф. Паскевич и проблема стратегии России в Восточной войне 1853–1856 гг. // Русский сборник. Т. VII. Военная политика императора Николая I / ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва: Изд-во ООО „Регнум”, 2009. 414 с.

1531. Крижановська О. О. Держава й церква в уявленнях селян Правобережної України доби скасування кріпосного права // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XII. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 281 с.

1532. Крижановська О. О. Соціально-економічне становище поміщицьких селян Правобережної України другої чверті XIX ст. у контексті урядової політики // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XIV /гол. редкол. О. П. Реєнт. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. 360 с.

1533. Кудрявцев Л. История губернаторства в Киеве и на Украине. Київ: Друк, 2003. 352 с.

1534. Кудряченко А. И. Украина в планах Наполеона в войне 1812 года // Вітчизняна війна 1812 р. в контексті поступу всесвітньої історії: зб. наук. пр. ред.: Я. О. Черногор, А. І. Кудряченко, Т. О. Метельова, В. В. Солошенко. Київ: Фенікс, 2013. 242 с.

1535. Кузема О. Л. Органи управління міст і містечок Подільської губернії в системі Російської держави (кінець XVIII – початок XIX ст.) //Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції / ред. кол.: Винокур І. С. (відп. ред.), Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. та ін. Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 2000. С. 232–236.

1536. Кузема О. Л. Чисельність та етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. 2006. № 2. С. 17–20.

1537. Кузьмин-Караваев В. Д. Военно-уголовное право. Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. С.-Петербургской Тюрьмы, 1895. 18 с.

1538. Кульчицький С. В. Методологія і методика наукового дослідження : Матеріали до нормативного курсу. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 32 с.

1539. Кундельський В. В. Корінне населення Правобережної України у міжнародних відносинах кінця XVIII – першої половини XIX століття: сучасна історіографія проблеми // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки /відп. ред. В. С. Степанков та ін. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2013. Вип. 6: На пошану професора А. Г. Філінюка. С. 101–108.

1540. Куропаткин А. Н. Задачи русской армии. Т. II. Санкт-Петербург: Склад В. А. Березовского, 1910. 526 с.

1541. Кустова Е. В. Служба и служение: отставные военные в вятских и пермских монастырях в XVIII веке // ВИЖ. 2014. № 2. С. 15–23.

1542. Кухарук О. Вплив польського питання на стратегічне планування і зміни в розміщенні та розгортанні російських військ на Правобережній Україні та Північному Причорномор'ї в 1848–1850 рр. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. Вип. 6. Одеса: СПД Бровкін О. В., 2011. 196 с.

1543. Кухарук О. Реформирование армии правительством Николая I в 1830-е годы // Наша среда: електрон. наук. фахове вид. URL: [pdfhttp://nashasreda.ru/reformirovanie-armii-pravitelstvom-nikolaya-i-v-1830%E2%80%91e-gody/pdf\(lfnf](http://nashasreda.ru/reformirovanie-armii-pravitelstvom-nikolaya-i-v-1830%E2%80%91e-gody/pdf(lfnf) (дата звернення: 24.12.2015).

1544. Кухарук О. Розміщення російських військ у фортеці Сілістра після російсько-турецької війни 1828–1829 рр. // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. Вип. 5. Одеса: СПД Бровкін О. В., 2010. С. 33–39.

1545. Кушко А., Таки В., Гром О. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). Москва: Новое литературное обозрение, 2012. 400 с.

1546. Лапин В. В. Армия империи – империя в армии: организация и комплектование Вооруженных сил России в XVI – начале XX вв. // *Ab Imperio*, 2001. № 4. С. 109–140.

1547. Лапин В. В. Солдаты имперской армии на окраинах империи / В. Лапин // Военно-мобилизационная деятельность государства и российское общество в XVIII – XX веках: сб. ст. междунауч. конф. Тамбов: Изд-во ТГТУ, 2008. С. 36–42.

1548. Лапин В. В. Армия России в Кавказской войне XVIII–XIX вв. Санкт-Петербург: изд-во „Европейский Дом”. 2007. 270 с.

1549. Левицкий М. К вопросу по истории падения крепостного права в России // Русская старина. Год XXVI-й. Т. LXXXIII. Вып. 4. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1895. С. 89–90.

1550. Левченко Л. Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900): навч. пос. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. 300 с.

1551. Левченко Л. Л. Миколаївський військовий губернатор І. І. де Траверсе // УІЖ. Київ: Наукова думка, 2000. № 6. С. 94–102.

1552. Леер Г. А. Записки стратегии. изд. третье. Вып. второй. Санкт-Петербург: Русская Скоропечатня В. К. Нахимовой, 1880. 259 с.

1553. Леер Г. А. Записки стратегии. изд. третье. Вып. первый. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1877. 216 с.

1554. Леер Г. А. Обзор войн России от Петра Великого до наших дней. (Пособие для изучения военной истории в военных училищах) / под общ. ред. генл. Леера. Часть I. изд. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. Тренке и Фюсно, 1893. 278 с.

1555. Леер Г. А. Значение подготовки к войне вообще и подготовительных стратегических операций в особенности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К., 1875. 32 с.

1556. Леонов О. Г., Ульянов. И. Э. Регулярная пехота: 1698–1801 / История Российских войск. Москва : ТКО „АСТ”, 1995. 296 с., ил.

1557. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90 рр. ХІХ ст.). Київ: Наукова думка, 1970. 349 с.

1558. Литвак Б. Г. Селянський рух на Україні. Середина ХVІІІ – перша чверть ХІХ століття: зб. док-в і мат-в. Київ: Наукова Думка, 1978. 534 с.

1559. Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России : почему не реализовалась реформаторская альтернатива. Москва : Изд-во политической литературы, 1991. 302 с.

1560. Луговий Б. Процес формування військових поселень на Правобережній Україні // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації : мат-ли наук. конф. Тернопіль: ТИПУ, 2007. С. 18–20.

1561. Луговий Б. Система управління військовими поселеннями Київської і Подільської губерній (1840–1856) // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: мат-ли наук. конф. Частина II. ТДПУ ім. В. Гнатюка. Тернопіль: ТИПУ, 2009. С. 18–19.

1562. Луговий Б. Система управління Києво-Подільським військовим поселенням // Наукові Записки Тернопільського Національного Педагогічного Університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 43–47.

1563. Луняк Є. М. 3 плеяди творців нації: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010. 165 с.

1564. Львов С. Армейские уланы в России в 1812 году. Москва: Восточный горизонт, 2002. 60 с.

1565. Луговий Б. Підготовка резерву військ кавалерії (на прикладі військових поселень Київської та Подільської губерній) // Культура народів Причорномор'я. Симферополь: Межвузовский центр „Крым”, 2008. № 148. С. 17–22.

1566. Ляпидевский Н. История казарменного помещения войск в России // Инженерный журнал. 1881. № 4. С. 304–350; 1882. № 2. С. 151.

1567. Манько О. В. Блюстители верховной власти : Институт губернаторства в России: Исторический очерк. Москва: Аграф, 2004. 240 с.

1568. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Киев: Изд-во Киевского университета, 1967. 258 с.

1569. Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX века. Киев: Вища школа, 1979. 150 с.

1570. Маркевич О. В. Губернське правління як місцева державна установа кінця XVIII – першої половини XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) // УІЖ. 2012. Вип. 3 (№ 504). С. 89–106.

1571. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. 275 с.

1572. Масловский Д. Ф. Записки по истории военного искусства в России. Вып. II. 1683–1762 год. С планами чертежами и схемами. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К., 1891. 789 с.

1573. Масловский Д. Ф. Записки по истории военного искусства в России. Вып. I. 1683–1762 год. С планами чертежами и схемами. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К., 1891. 467 с.

1574. Машкін О., Тимошенко С. Київ і кияни у Вітчизняній війні 1812 року // Краєзнавство. Київ : Інститут історії України НАН України. 2012. № 4. С. 42–51.

1575. Медем Н. В. Обзорение известнейших правил и систем стратегии. Москва: Книга по Требованию, 2012. 230 с.

1576. Милютин Д. А. Наставление к занятию, обороне и атаке лесов, строений, деревень и других местных предметов. Санкт-Петербург: Тип. Военно-учебных заведений, 1843. 57 с.

1577. Минаков А. С. Годовые всеподданнейшие отчеты о состоянии Подольской губернии XIX – начала XX вв.: источниковедческие и библиографические аспекты выявления // Наукові праці К-ПНУ ім. І. Огієнка. Сер. Бібліотекознавство. Книгознавство. Вип. 2. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 369–373.

1578. Минаков А. С. Губернаторский корпус и центральная власть : проблема взаимоотношений (по материалам губерний Черноземного центра второй половины XIX – начала XX вв.). Орел: Изд. дом „Орлик”, Издатель А. Воробьев, 2011. 488 с.

1579. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки військової історії краю. Матеріали всеукраїнської наукової військово-історичної конференції / Міністерство оборони України, Національний військово-історичний музей України. Луцьк, 2009. 472 с.

1580. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. наук. зб. /упоряд. А. Силюк, О. Златогорський. Луцьк: Волинські старожитності 2012. 301 с., іл.

1581. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в): в. 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург: Дмитрий Булавин, 2003. 548 с.

1582. Михайлович И. К. О прошлом Подолии. Каменец-Подольский: Тип. Троицкого Братства Городской Думы, 1895. 183 с.

1583. Михайловский-Данилевский А. И. Описание Отечественной войны 1812 года. Изд. третье. Часть первая. Санкт-Петербург: В тип-и Штаба Отдельного Корпуса Внутренней стражи, 1843. 473 с.

1584. Михневич Н. П. Основы русского военного искусства. Сравнительный очерк состояния военного искусства в России и Западной Европе в важнейшие исторические эпохи. Санкт-Петербург: Тип. Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1898. 178 с.

1585. Михневич Н. П. Основы стратегии. Курс Интендантской Академии. Санкт-Петербург: Тип. Тренке и Фюсно, 1913. 364 с.

1586. Михневич Н. П. История военного искусства с древнейших времен до начала девятнадцатого столетия. С помещенными в тексте картами, планами, портретами полкводцев, генералов, с рисунками обмундирования и вооружения войск и современными картинами некоторых сражений. Второе доп-е изд. Санкт-Петербург: Паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1896. 537 с.

1587. Молчанов В. Б. Кримська війна 1853–1856 рр. : український рахунок // Крим від античності до сьогодення : Історичні студії /відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 347 –366.

1588. Молчанов В. Б. Що ми знаємо про участь українців у Кримській війні 1853-1856 рр.? // Історія Криму в запитаннях та відповідях /відп. ред. В. Смолій; упорядн. Г. Боряк. Київ: Наукова думка, 2015. С. 254.

1589. Молчанов В. Б. Яким був життєвий рівень населення України за часів Кримської війни? //Історія Криму в запитаннях та відповідях /відп. ред. В. Смолій; упорядн. Г. Боряк. Київ : Наукова думка, 2015. С. 263.

1590. Молчанов В. Б. Якою була економіка Криму у першій половині XIX ст.? // Історія Криму в запитаннях та відповідях / відп. ред. В. Смолій; упорядн. Г. Боряк. Київ: Наукова думка, 2015. С. 249.

1591. Молчанов В. Б. Вплив воєнних реформ Д. О. Мілютіна на життєзабезпечення російських військових в українських губерніях в другій половині XIX ст. //Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут

історії України НАН України, 2012. Вип. XX. С. 171–201. 2013. Вип XXII. С. 78–120.

1592. Молчанов В. Б. Соціально-правове становище сільського населення України у першій половині XIX ст. (до 1861 р.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр. Вип. X. / редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 298 с.

1593. Мурашев Г. А. Титулы, чины, награды. 3-е изд. Санкт-Петербург: Полигон, 2002. 349 с., ил., 16 л, цв. ил.

1594. Мышлаевский А. З. Офицерский вопрос в XVII веке (Очерк из истории военного дела в России). Санкт-Петербург: Тип. Главного Управления Уделов, 1899. 53 с.

1595. Мязговский Е. А. История Черноморского флота 1696–1912. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва А. С. Суворина „Новое время”, 1914. С. 78.

1596. Навроцкий А. А. О воинской дисциплине и средствах к ее охранению и надлежащему развитию. Беседы полковника А. А. Навроцкого. 2-е изд. Вильна: Тип. М. Р. Ромма, 1874. 168 с.

1597. Надуваний П. М. Польське повстання 1863 року на Волині // Матер. міжн. наук.-краєзн. конф. /ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М., Сміховський В. В. та ін. Шепетівка: ПП. Мельник А. А., 2015. С. 123–126.

1598. Назарян Е. А. Дезертирство в русской армии: мотивы и обстоятельства //Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. Можайск, 2012. 432 с.

1599. Некрасов П. А. Участь українського народу в боротьбі проти наполеонівської навали в 1812 р. //Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Т. 146. Серія Історичних наук. Вип. 5. 1956. С. 122–123.

1600. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма : библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века). Симферополь: Доля, 2001. 816 с.

1601. Неупокоев В. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX века. Москва: Наука, 1987. 286 с.

1602. Ниве П. А. Отечественная война. 1812 год. Санкт-Петербург: Тип-я Морского министерства в главном Адмиралтействе, 1911. 160 с.

1603. Николаев Е.П. История 50-го пехотного Белостокского Его Высочества Герцога Саксен Альтенбургского полка 1807–1907 гг. Санкт-Петербург: Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1907. С. 98.

1604. Нош Г. Интендантство во время войны. Москва: Воениздат, 1938. 224 с.

1605. Опря А. В. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. //Наукові праці Кам'янець-Подільського державно-педагогічного університету. Історичні науки. Т. 3(5). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1999. С. 89–95.

1606. Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) // УІЖ. 2003. Вип. 2 (№ 448). С. 66–74.

1607. Орлик В. М. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.) //Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VII. Київ: Ін-т історії України, 2004. С. 75.

1608. Орлик В. М. Питні збори в українських губерніях Російської імперії у першій чверті XIX ст. //Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр. Вип. IX. НАН України. Ін-т історії України /редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України, 2005. 332 с.

1609. Осипова М. Н. Обзор военно-исторических трудов Д. А. Милютинна // ВИЖ. 1972. № 6. С. 106–112. № 9. С. 102–104.

1610. Очерки революционных связей народов России и Польши 1815–1917/ под ред. В. А. Дьякова, А. Я. Манусевича, И. С. Миллера (ответст. редактор), И. А. Хренова. Москва: Наука, 1976. 601 с.

1611. Павлюк В. В. Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої //УІЖ. 2010. Вип. 3 (№ 492). С. 154–166.

1612. Паршин В. В. Система военного управления в России (XVIII – начало XX века) : монография / под общ. ред. В. Н. Воронова. Москва : ВУ, 2003. 482 с.

1613. Пезаровиус П. Краткая история газеты „Русский инвалид”. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1843. 37 с.

1614. Перерва В. С. Шляхта Правобережної України в церковних покараннях (єпитиміях) ХІХ століття //Наукові праці К-ПНУ ім. І. Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. 568 с.

1615. Петров А. Н. Влияние турецких войн с половины прошлого столетия на развитие русского военного искусства: в 2 т. Репринтное издание 1893–1894 гг. Санкт-Петербург: Альфарет, 2012. Т. I : Война 1769–1774 гг. 392 с.; Т. II: Война 1787–1812 гг. 384 с.; 7 л. карт.

1616. Петров А. Н. Война России с Турцией. 1806–1812 гг. Том I. 1806–1807 гг. Михельсон и Мейндорф. Санкт-Петербург: Военная типография, 1885. 431 с.

1617. Петров А. Н. Война России с Турцией. 1806–1812 гг. Том II. 1808 и 1809 гг. Кн. Прозоровский и Кн. Багратион. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1887. 587 с.

1618. Петров А. Н. Война России с Турцией. 1806–1812 гг. Том III. 1810, 1811 и 1812 гг. Гр. Каменский 2, кн. Голенищев-Кутузов и Чичагов. Санкт-Петербург: Военная типография, 1887. 486 с.

1619. Петров А. Н. Война России с Турцией. Дунайская компания 1853 и 1854 гг. Том I. 1853 год. Санкт-Петербург: Военная типография, 1890. 205 с.

1620. Петров А. Н. Война России с Турцией. Дунайская компания 1853 и 1854 гг. Т. II. 1854 год. Санкт-Петербург: Военная типография, 1890. 430 с.

1621. Петров Б. Д. Очерки истории отечественной медицины. Москва: Медицина, 1962. 303 с.

1622. Петров М. Б. Населення Кам'янця-Подільського та його етнічна структура в другій половині XVI – XVIII ст. //Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 2003. Т. 11. С. 53–59.

1623. Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII –XVIII ст. (Історичні джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. 384 с.

1624. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х рр. XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку: Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.

1625. Пилявець Р. Севастополь – місто української слави. Про українців у Кримській війні//Українська правда. Історична правда. електрон. вид. 2014 р. URL: www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/9/143699 (дата звернення 12.01.2015).

1626. Писарькова Л. Ф. История взяток в России (по материалам «секретной канцелярии» князей Голицыных) //Отечественная история. 2003. Июнь. № 5. С. 37–44.

1627. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформленный период (1866–1900 гг.). Днепропетровск: 1960. 267 с.

1628. Покровский М. Н. Внешняя политика России в первые десятилетия XIX в. // Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Москва: Красная новь, 1923. С. 22.

1629. Покровский М. Н. Война за „освобождение Европы” //Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Москва: Красная новь, 1923. 392 с.

1630. Поливанов А. А. Очерк устройства продовольствия русской армии на придунайском театре в кампании 1853–1854 и 1877 гг. Санкт-Петербург: Тип. С. Н. Худекова, 1894. 302 с.

1631. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ: Либідь, 1995. 608 с.

1632. Полторак С. Н. Военная и научная деятельность Александра Ивановича Верховского. Санкт-Петербург: Остров, 2014. 298 с.

1633. Попов С. „Нестроевые офицеры” Гражданские чиновники в войсках военно-сухопутного ведомства. 1801–1855 гг. //Цейхгауз. 2000. № 11. С. 17–22.

1634. Порох И. В. Восстание Черниговского полка //Очерки из истории движения декабристов. Москва: Гос. изд-во политической литературы, 1954. С. 121–185.

1635. Потоцкий И. О. Древняя история Волынской губернии. Москва: Книга по Требованию, 2012. 45 с.

1636. Походы 64-го пехотного Казанского Его Императорского Высочества, великого князя Михаила Николаевича полка. 1642–1700–1886 /сост. В. Борисов и А. Сиценко. Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1888. С. 288–291.

1637. Путилов И. Сборник известий, относящихся до настоящей войны, издаваемый с Высочайшаго соизволения. Отдел II. Дунайская армия. Кн. I–XII. Санкт-Петербург: Тип. Эдуарда Веймара, 1855. 332 с.

1638. Пчелинцев С. Квартирное довольствие офицеров //ВИЖ. 2003. № 9. С. 29–37.

1639. Пчелинцев С. Пчелинцева Л. Пути решения жилищной проблемы военнослужащих: взгляд из прошлого//Отечественные записки: электрон. наук. фахове вид. 2002. № 8. URL: http://magazines.russ.ru/oz/2002/8/2002_08_51.html. (дата звернення: 5.02.2015).

1640. Пясецкий В. Краткий очерк истории воссоединения подольских униатов //Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец-Подольский, 1897. Вип. VIII. С. 100.

1641. Ратч В. Сведения о графе Алексее Андреевече Аракчееве //Военный сборник. 1861 г. № 5. С. 149–150.

1642. Рашин А. Г. Динамика численности и процессы формирования городского населения России в XIX – в начале XX вв. //Исторические записки. 1950. Т. 34. С. 64.

1643. Редигер А. Ф. Заметки по военной администрации. Вып. I. Санкт-Петербург: В военной типографии, 1885. 172 с.

1644. Редигер А. Ф. Комплектование и устройство вооруженной силы. изд. третье. Санкт-Петербург: Военная типография (Издание Главного штаба), 1900. 576 с.

1645. Редигер А. Ф. Комплектование и устройство вооруженной силы. Часть II. Комплектование русской армии (исторический очерк) //Российский военный сборник. Вып. IV. История русской армии. Изд. ГА ВС. Москва: 1994. 277 с.

1646. Редигер А. Ф. Учебные записки по Военной администрации. Курс младшего класса Николаевской академии Генерального штаба. Санкт-Петербург: Типо-лит. В. Фреймана, 1888. 163 с.

1647. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні : шляхи поступу // УІЖ. 1999. Вип. 3 (№ 425). С. 3–23.

1648. Реєнт О. П. Україна соборна. Наукові розвідки і рецензії. Київ: Генеза, 2006. 156 с.

1649. Реєнт О. П. Велика реформа 1861 р.: погляд із XXI століття// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVIII. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 7–24.

1650. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 році// Краєзнавство. Київ, 2011. Ч. 1. С. 22–35.

1651. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку //УІЖ. 2007. Вип. 6 (№ 477). С. 218–232.

1652. Реєнт О. П. Перечитуючи написане. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 256 с.

1653. Реєнт О. П. У робітнях історичної науки. Передмова академіка НАН України П. Т. Тронька. Київ: Просвіта, 1999. С. 279.

1654. Реєнт О. П. Український національний рух в Російській імперії та політика державної влади з „українського питання” в модерну добу //Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. XX. С. 6–37.

1655. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.

1656. Решетченко Д. В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. //УІЖ. 2007. Вип. 4 (№ 475). С. 69–82.

1657. Решетченко Д. В. Правобережна Україна у забезпеченні продовольством військ Російської імперії у першій половині XIX ст. //Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. XXIV. С. 89–99.

1658. Рогулин Н. Г. Военное законодательство как источник по истории воспитания и обучения рекрутов в русской армии в XVIII – первой половине XIX вв. // Историография и источниковедение отечественной истории. Санкт-Петербург: 2005. Вып. 4. С. 86–98.

1659. Рожко В. Є. Нарис історії Української православної Церкви на Волині. Луцьк: Медіа, 2001. 672 с.

1660. Романцов О. В. Робота бюрократичної системи на прикладі функціонування канцелярій військових губернаторів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. //Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія / гол. ред. К. В. Балабанов. Маріуполь: Вид. МФ ТОВ Друкарня „Новий світ”, 2012. Вип. 3. С. 12–18.

1661. Романцов О. В. Військові губернатори в Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. // Наукові праці. Науково-

методичний журнал. Серія Історичні науки. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. Вип. 81. Т. 94. С. 10–14.

1662. Романцов О. В. Функціонування інституту військових губернаторів у Кам'янці-Подільському (1796–1825 рр.). //Схід. Аналітично-інформаційний журнал. 2009. № 4. С. 66–69.

1663. Романцов О. В. Практика унормування правового статусу військових губернаторів в Російській імперії // Регіональна історія України /гол. ред. В. Смолій; відп. ред. Я. Верменич. Вип. 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 205–217.

1664. Російський імперіалізм /упоряд. Т. Гунчак; пер. з англ. Тараса Цимбала. Київ: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2010. 395 с.

1665. Русская военная сила /под ред. А. Н. Петрова. Т. II. Москва: Изд-во Типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1897. 569 с.

1666. Русская военная сила. История развития Военного дела от начала Руси до нашего времени. С рисунками одежд и вооружения, картами, планами сражений и укреплений. Изд 2. А. С. Пирогова. исправ. и доп. /под ред. А. Н. Петрова. Т. III. Москва: Типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1897. 580 с.

1667. Русская военная сила. Очерк выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней /сост. группой офицеров Генерального штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Вып. VIII. Период царствования Павла I-го и Александра I-го до Отечественной войны. Москва: Типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1889. 161 с.

1668. Русская военная сила. Очерк выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней /сост. группой офицеров Генерального штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Вып. IX. Период царствования Александра I-го от начала Отечественной войны. Москва: Типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1889. 141 с.

1669. Русская военная сила. Очерк выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней /сост. группой офицеров Генерального штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Вып. X. Период царствования императоров Николая I-го и Александра II-го – до всеобщей воинской повинности. Москва: Типо-литография тов-ва И. Н. Кушнарев и К., 1889. 233 с.

1670. Савченко М. В. Провинциальная хроника революций начала XX века в России: алкогольный аспект (По материалам Пензенской губернии) // Научные записки Пензенского педагогического университета. Исторические науки. Пенза, 2003. С. 73–86.

1671. Свечин А. А. Стратегия //Военный вестник. Ленинград: Тип. рабочего издательства „Прибой” имени Е. Соколовой, 1927. 263 с.

1672. Свечин А. А. Эволюция военного искусства с древнейших времен до наших дней. В 2-х томах. Т. 2. Москва-Ленинград: Гос. изд. Отдел военной литературы, 1927–1928. 482 с.

1673. Семенюк С. Історія українського народу. Львів : Априорі, 2010. 608 с.

1674. Сенявский А. С., Сенявская Е. С. Военный фактор в историческом сознании российского общества //Международная научная конференция „Военно-мобилизационная деятельность государства и российское общество в XVIII – XX веках” : сб. ст. Тамбов: Изд-во ТГТУ, 2008. С. 9.

1675. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Київ : Тип. С. В. Кульженко, 1895. 247 с.

1676. Сидорук С. А. Діяльність місцевих органів державної влади щодо забезпечення виконання рекрутської повинності населенням Поділля //Воєнна історія Поділля та Буковини: наук. зб. мат-ли конф. Кам'янець-Подільський: С. 107–113.

1677. Сидорук С. А. Військові повинності населення Поділля наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. С. 300–309.

1678. Сидорук С. А. Вплив польського повстання 1830–1831 рр. на організацію рекрутських наборів у Правобережній Україні //Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2013. Вип. 6: На пошану професора А. Г. Філінюка. С. 213–221.

1679. Січинський В. Чужинці про Україну. Авґсбург : 1946. 118 с.

1680. Сковронек И. Удары с трех сторон: разделы Польши как составная часть европейской истории //Родина. 1994. № 13. С. 39–40.

1681. Скрин Ф. Г. Рост России с 1815 по 1900 г. /с англ. перевод К. Толстого. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1904. С. 83.

1682. Скрипник А. Ю. Боротьба з дезертирством у російських військах на Правобережній Україні в середині ХІХ ст. //Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка Історичні студії суспільного прогресу / ред. кол.: Курок О. І. (гол.), Гирич Я. М. (заст. гол. ред), Крижанівський В. М., Чумаченко О. А. (відп. ред.). Глухів, РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2015. Вип. 3. С. 18–27.

1683. Скрипник А. Ю. Виконання військових повинностей селянами Правобережної України наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. //Український селянин: зб. наук. праць/за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип 13. С. 83–85.

1684. Скрипник А. Ю. Газета „Подольскія Губернскія Вѣдомости” – джерело інформації військового характеру на Поділлі (з 30-х рр. – до кінця 50-х рр. ХІХ ст.) //Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки/редкол.: В. С. Степанков (відп. ред) та ін. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І.Огієнка. 2013. Вип. 6. На пошану професора А. Г. Філінюка. С. 501–509.

1685. Скрипник А. Ю. Державні установи Подільської губернії 1793–1914 рр.: монографія /Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2012. 228 с.

1686. Скрипник А. Ю. Дислокація російських військ на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. //Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. Київ, Інститут історії України НАН України. 2012. Вип. XX . С. 229 –236.

1687. Скрипник А. Ю. Діяльність губернських квартирних комісій по забезпеченню розташування регулярних військ у південно-західних губерніях Російської імперії (1800–1860 рр.) //Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки /редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7. На пошану академіка П. Т. Тронька. (до 100-річчя від дня народження). С. 278–288.

1688. Скрипник А. Ю. Київська губернія як стратегічний район перебування російської армії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст: зб. Київ, Інститут історії України НАН України. 2013. Вип. XXII. С. 203–216.

1689. Скрипник А. Ю. Особливості квартирування російських військ на території Правобережної України в першій половині XIX ст. //Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія /за заг. рад. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 30–37.

1690. Скрипник А. Ю. Офіційна і обігова документація мілітарного змісту та її місце в роботі цивільних установ Київського генерал-губернаторства в 30-х – 50-х рр. XIX ст. // Наукові записки : зб. наук ст. НПУ ім. М. Драгоманова /упор. Л. Л. Макаренко. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип. СХХVI (126). С. 229 –239.

1691. Скрипник А. Ю. Политические и социальные предпосылки формирования российского военного сословия на Правобережной Украине в конце XVIII – вначале XIX ст. //Наука в современном мире. Вып. 4. Иркутск: 2016. С. 3–9.

1692. Скрипник А. Ю. Політика кадрової мілітаризації місцевого управлінського апарату губерній Правобережної України в 20-х – 60-х рр. XIX ст. //Часопис української історії/за ред. А. П. Коцура. Київ: ФОП В. М. Гаврищенко, 2015. Вип. 32. С. 38–45.

1693. Скрипник А. Ю. Порядок та особливості звільнення офіцерів збройних сил Російської імперії у 30-х – 50-х рр. XIX ст. //Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки/редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8. До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 192–200.

1694. Скрипник А. Ю. Причины и опыт подчинения административно-территориальных единиц на Правобережной Украине российскому военному командованию в первой половине XIX в. //Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. (East European Scientific Journal), Część 3. # 3. Warszawa, Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warszawa, Polska, 2015. S. 113–118.

1695. Скрипник А. Ю. Репрессивные меры российских органов власти в отношении солдат-дезертиров и населения Правобережной Украины в первой половине XIX в.//Ученые аписки УО „ВГУ им. П.М. Машерова”: сб. науч. трудов. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2014. Т. 18. С. 82–91.

1696. Скрипник А. Ю. Російська армія у військово-політичних подіях на Волині 20-х – 50-х рр. XIX ст. //Волинські історичні записки: зб. наук. пр. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2013. Т. 11. С. 77–83.

1697. Скрипник А. Ю. Російська мілітаризація Київщини у XVIII ст.//Регіональна історія України. зб. наук. ст. /гол. ред. В. Смолій; відп. ред. Я. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України. 2014. Вип. 8. С. 131–143.

1698. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у сіспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.) : монографія /ам'янець-Подільський: Вид. ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.

1699. Скрипник А. Ю. Російські війська на Волині наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: завдання та функції //Військово-науковий вісник. Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Львів: АСВ, 2014. Вип. 22. С. 40–55.

1700. Скрипник А. Ю. Селяни Поділля як об'єкт кримінальних зазіхань з боку російських військовослужбовців у XIX ст. //Питання аграрної історії України і Росії. зб. наук. пр./редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. С. 65 –71.

1701. Скрипник А. Ю. Становлення і розвиток системи військових торгів і аукціонів на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. // „Історія торгівлі, податків та мита”: зб. наук. праць. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2014. № 1 (9). С. 23–30.

1702. Скрипник А. Ю. Становлення і формування системи управлінської взаємодії адміністрацій південно-західних губерній з військовим командуванням у 1800–1812 рр. //Проблеми історії України XIX – початку XX ст: зб. Київ: Інститут історії України, 2015. Вип. XXIV. С. 99–112.

1703. Скрипник А. Ю. Участь населення Правобережної України в транспортуванні військових вантажів російської армії (1793–1860 рр.) //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, ПП. Медобори-2006, 2014. Т. 24: На пошану професора В. А. Смолія. С. 254–262.

1704. Скрипник А. Ю. Участь населення Правобережної України у розбудові військової інфраструктури та постачанні продовольчих і матеріальних ресурсів до Криму (1799–1855 рр.) //Наш Крим=Our Crimea=Bizim Qirimimiz.: зб. ст. /ред. кол. Г. Папакін (голова); за ред Д. Гордієнка та В. Корнієнка. Київ, 2016. Вип. II. С. 76–83.

1705. Скрипник А. Ю. Участь російських військ у поділах Речі Посполитої на Правобережній Україні (1792–1795 рр.) //Наукові записки Тернопільського

національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія /за заг. рад. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 1. С. 8–11.

1706. Скрипник А. Ю. Фактор военного присутствия Российской империи в Бессарабской области во второй половине XVIII – в начале XIX века //Scientific-Researches. № 1/гл. ред. Добронравов В. Chişinău. Scientific-Researches, 2016. P. 3–9.

1707. Скрипник А. Ю. Шпигунська та диверсійна діяльність наполеонівських агентів у Південно-Західних губерніях Російської імперії (1806–1814 рр.) //УІЖ. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 5 (№ 524). С. 103–112.

1708. Соколов В. Організаційні моделі кадрового забезпечення військово-судових установ Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття (на матеріалах Київського військово-окружного суду) //Часопис української історії. 2009. Вип. 11. С. 16–22.

1709. Солнцев К. Военная преступность в царской армии и военно-уголовные репрессии в годы первой русской революции и реакции //Советское государство. 1936. № 6. С. 111–123.

1710. Соловьев С. М. История России с древних времен: в 15 кн. кн. 8. Москва: Голос; Колокол-Пресс, 1997. 686 с.

1711. Соловьев С. М. История падения Польши. Москва: Тип. Грачева и К., 1863. 369 с.

1712. Соловьев С. М. Учебная книга русской истории. Москва: Тип. В. Грачева и К., 1860. Вып. V. 566 с.

1713. Соса П. П., Кривенко С. І., Страшкевич. В. Б. Вулиці Черкас. Історичний нарис. Черкаси: НДІТЕХМ, 1997. С. 6.

1714. Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва: Международные отношения, 2002. 696 с.

1715. Стецюк В. Б. Гарнізон Луцька у другій половині XIX – на початку XX ст. // Старий Луцьк: наук.-інф. зб. Вип. XI. Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2015. С. 246–255.

1716. Стецюк В. Б. Гарнізон Меджибожа наприкінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 4. С. 532–540.

1717. Стецюк В. Б., Кух О. М. Київський відділ Російського імператорського воєнно-історичного товариства: подільський вектор діяльності (1911–1914 рр.) // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції присвяченої 80-річчю з дня народження І. С. Винокура / Завальнюк О. М. (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В. (відп. редактор) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 66–73.

1718. Стецюк В. Б. Новоушицький гарнізон наприкінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. наук. конф.: у 3-х томах. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 14. Т. 1. С. 52–53.

1719. Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1994. 736 с.

1720. Сухий О. Сучасна історична наука в Україні: візії та напрями // Україна-Європа-Світ: зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 10. С. 24–34.

1721. Тиванов В. В. Финансы русской армии (XVIII век – начало XX века). Москва: ВФЭФ, 1993. 256 с.

1722. Томулец В. Н. Значение торговли в расширении экономических связей Бессарабии с украинскими губерниями // VIII міжн. наук. конф. „Історія торгівлі, податків та мита”: тези доповідей. Дніпропетровськ, 2014. С. 55–57.

1723. Томулец В. М. Роль і значення торгівлі у становленні і розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812–1868 рр.) // УІЖ. 2005. Вип. 5 (№ 464). С. 18–28.

1724. Триандафиллов В. К. Размах операций современных армий //Военный вестник. 1937. № 5. С. 47–53.

1725. Трощина Т. И. Формы устройства отставных нижних чинов в Архангельской губернии: вторая половина XIX века //Защитники Отечества: мат. общ.-науч. чтений. Архангельск: 2007. Вып. 11. С. 207–216.

1726. Україна крізь віки. У 15 т. / гол. ред. Смолій В. А. Т. 9. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.

1727. Ульянов И. Э Регулярная пехота 1801–1855. История Российских войск. Москва: АСТ, 1996. 241 с.

1728. Устрялов Н. Г. Усмирение венгерского мятежа 1849. Санкт-Петербург: Тип. Аполлона Фридрихсона, 1855. 261 с.

1729. Устрялов Н. Г. Начертание русской истории для средних учебных заведений. изд. четвертое. Санкт-Петербург: Тип. Штаба Военно-учебных заведений, 1842. 218 с.

1730. Устрялов Н. Г. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург: В тип. Л. Снигерева и К., 1836. 84 с.

1731. Ушаков С. И. Деяния российских полководцев и генералов ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертаниемъ всей их службы, с самого начала вступления в оную. Часть первая. Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя, 1822. 294 с.

1732. Ушаков С. И. Деяния российских полководцев и генералов ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертаниемъ всей их службы, с самого начала вступления в оную. Часть вторая. Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя, 1822. 334 с.

1733. Ушаков С. И. Деяния российских полководцев и генералов ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертаниемъ всей их службы, с самого начала вступления в оную. Часть третья. Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя, 1822. 280 с.

1734. Ушаков С. И. Деяния российских полководцев и генералов ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертаниемъ всей их службы, с самого начала вступления в оную. Часть четвертая. Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя, 1822. 334 с.

1735. Фадеев Р. А. Разъяснение дела. По поводу „Переустройства русский сил”, статьи г. Я-ва и вызванных им возражений //Наш военный вопрос. Военные и политические статьи. Санкт-Петербург: Тип-я А.Траншеля, 1873. 369 с.

1736. Фадеев Р. А. Вооруженные силы России : Том II. Наш военный вопрос. Восточный вопрос. Санкт-Петербург: Тип. В. Комарова, 1889. 580 с.

1737. Фадеев Р. А. Письма о современном состоянии России //Российский военный сборник. Вып. 7. К познанию России. Москва: Военный университет, 1994. С. 99–130.

1738. Федоров А. В. Общественно-политическое движение в русской армии (40-70 гг. XIX.). Москва: Военное издательство МО Союза ССР, 1958. 231 с.

1739. Федоров В. А. Солдатское движение в годы декабристов (1816–1825). Москва: Изд-во МГУ, 1963. 206 с.

1740. Федосов И. А. Революционное движение в России во второй четверти XIX в. Москва : Изд-во социально-экономической литературы, 1958. 415 с.

1741. Филатьев Г. Царские военные суды в цифрах //Каторга и ссылка. 1930. № 7. С. 138–167.

1742. Філінюк А. Г. Військові постої та пов'язані з ними повинності у Подільській губернії на межі XVIII – XIX століть //Воєнна історія Поділля та Буковини: мат. наук. конф. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 101–107.

1743. Філінюк А. Г. Земські повинності під час військових постоїв та їх вплив на господарський розвиток Правобережної України на межі XVIII – XIX століть//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Вип. 2. С. 46–56.

1744. Філінюк А. Г. Проблема інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії на межі XVIII – XIX століть у сучасній історичній літературі//Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 7(9). С. 263–269.

1745. Філінюк А. Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII–XIX ст. //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: зб. наук. конф. Вип. 3. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т, 2004. Т. 1. С. 17.

1746. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.

1747. Фон-Сміт Ф. Суворов и падение Польши: в 2 ч. /под ред. кн. Голицина. Ч. 1–2. Санкт-Петербург: В Тип. Э. Веймара, 1866. 386 с.

1748. Хададова Ф. Функціонування магістратів Волині як судових органів (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) //Волинські історичні записки: зб. наук. праць. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2013. Т. 11. С. 83–87.

1749. Хатов А. И. Общий опыт тактики: в 2 т. т. 2. Санкт-Петербург: Тип. Академии наук и типография Шкора, 1810. 231 с.

1750. Хатов А. И. Руководство молодым офицерам к отправлению службы разных родов войска, в военное время: в 2 ч. Ч. 1. Санкт-Петербург: Военная типография, 1831. 153 с.

1751. Хромов А. Проект козацького війська шляхтича Йосипа Павліновського 1805 р. //Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. Вип. 7. Одеса: СПД Бровкін О. В., 2012. С. 126–127.

1752. Цубенко В. Військові поселення кавалерії на території України : особливості та загальні тенденції існування: монографія /Одеса: Астропринт, 2008. 456 с. іл.

1753. Чайковський А. Адміністративна система і поліцейсько-жандармські установи Російської імперії в Україні у XIX ст.//Історія України. 1998. № 46. С. 1–3.

1754. Чернышевский Н. Г. Сочинения. В 2 т. Т. 2 /АН ССРСР. Ин-т философии /редкол.: М. Б. Митин (пред.); ред. изд. И. К. Пантин; сост. и авт. примеч. Л. В. Поляков. Москва: Мысль, 1987. 687 с.

1755. Чечулин Н.Д. Государи из дома Романовых (1613–1913). Второй том. Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1913. С. 152.

1756. Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.) // УІЖ. 2007. № 2. С. 143–158.

1757. Шандра В. С. „Губернии на особых правах и привелегиях состоящие...” як політичний проект //Регіональна історія України /гол. ред. В. Смолій; відп. ред. Я. Верменич. Вип. 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 191–205.

1758. Шандра В. С. Есе про чинники тривалого українського націєтворення // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. XX. С. 38–51.

1759. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914 рр.). Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал: монографія /Київ: Наукова думка, 1999. 144 с.

1760. Шандра В. С. Київський генерал-губернатор О. П. Безак та політика інтеграції Правобережної України у складі Російської імперії //Збірник на пошану С. Д. Пількевича /під ред. Ляхотського В. П. Київ: Наукова думка, 1998. С. 58–68.

1761. Шандра В. С. До історії Київського генерал-губернаторства. Настанови Д. Г. Бібікова //Студії з архівної справи та документознавства. 1996. Т. 1. С. 85–91.

1762. Шепелев Л. Е. Гражданские чиновники Военного ведомства// Цейхгауз. 1998. № 7. С. 16–19; 1998. № 8. С. 26–29; 1999. № 9. С. 18–22.; 2000. № 10. С. 22–24.

1763. Шепелев Л. Е. Чиновный мир России: XVIII – начала XX в. Санкт-Петербург: Искусство, 2001. 479 с.

1764. Шильдер Н. К. Русская армия в год смерти Екатерины II. Состав и устройство русской армии //Русская старина. Год XXVI. Т. LXXXIII. Вып. 4. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1895. С. 152.

1765. Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість. Вид. четверте. Дрогобич: Відродження, 2003. 412 с.

1766. Щербатов А. П. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Том четвертый. С двумя картами и гербом. 1831 год. Санкт-Петербург: Типо-Литография Р. Голике, 1894. С. 42; 234.

1767. Щербина П. Ф. Адміністративно-територіальний поділ Правобережної України у XIX ст. //Мат-ли Третьої Подільської історико-краєзнавчої конфер. Львів: Каменярь, 1970. С. 80–84.

1768. Щербинин П. П. Особенности призрения увечных воинов в России в XVIII – начале XX в. // Армия и общество: матер. междунар. науч. конф. Тамбов, 2002. С. 64–83.

1769. Щербинин П. П. Особенности расквартирования русской армии в XVIII–XIX веках („постоянные” страдания) //Сибирь: вклад в Победу в Великой Отечественной войне: сб. тезисов и докладов науч. конф. Омск, 2005. С. 103–104.

1770. Щербинин П. П. Особенности социальной защиты ветеранов военной службы в Российской империи в XVIII – начале XX в.//Published in The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies, Issue: електрон. наук. фахове вид. 2007. № 7. URL: <http://pipss.revues.org/973> (дата звернення: 17.10.2015).

1771. Яворовский Н. История гражданской и церковной жизни Подолии. Отдельные оттиски из газеты „Подольянин”. Каменец-Подольск: Тип. Св-Троицкого Братства, 1912. С. 73–74.

1772. Языков П. А. Опыт теории стратегии //Русская военно-теоретическая мысль XIX и начала XX веков/под ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное издательство, 1960. С. 111.

1773. Яновський М. Сироти Речі Посполитої. Від станового суспільства до сучасних націй 1795–1918 //Польща – нарис історії /за ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича; пер. з польськ. І. Сварника. Інститут національної пам'яті, Комісія переслідування злочинів проти польського народу. Варшава, 2015. С. 193–225.

1774. Ячменихин К. М. Военные поселения при императоре Николае I// Русский Сборник: Исследования по истории России. Т. VII: Военная политика императора Николая I /ред.-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва: Регнум, 2009. С. 71.

1775. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике самодержавия: монографія / Чернигов: Сіверська думка, 2006. 444 с.

1776. Barszczewska-Krupa A. Emigracja i Kraj: wokół modernizacji polskiej świadomości społecznej i narodowej 1831–1863. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1999. 412 s.

1777. Beyrau D. Militar und Gesellschaft im vorrevolutionären Russland. Gologne, 1984. 504 s.

1778. Białynia-Cholodecki J. Do dziejom drobnej szlachty Podola. Lwow, 1911. 188 s.

1779. Bogdański, H. Pamiętnik 1832–1848 /red. A. Knot. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971. 466 s.

1780. Curtiss J. The Russian army under Nicholas I, 1825–1855. Durham: Duke Univ. Press, 1965. 346 p.

1781. Davies N. Boże igrzysko. Historia Polski: Tt. 1–2. Kraków, 1998. 357 s.

1782. Friebe W.C. Ueber Ruslands Handel, landwirthschaftliche Kultur, Industrie und Produkte: Nebst einigen physischen und statistischen Bemerkungen. Gotha und St. Petersburg: bei Gersenberg und Dittmar, 1796. S. 175.

1783. Gąsowski T. Konsekwencje powstań narodowych w XIX wieku dla polskiej tożsamości narodowej//SCIAGA.pl. електрон. наук. вид. URL: http://sciaga.pl/tekst/58014-59-sens_powstan_narodowych_w_xix_wieku (дата звернення: 12.05.2016).

1784. Jabłoński H. Międzynarodowe znaczenie polskich walk narodowowyzwoleńczych XVIII i XIX w. Warszawa: PWN, 1978. S. 138.

1785. Janion M., Zmigrodzka M. Romantyzm i historia. Warszawa: PWN, 1978. 640 s.

1786. Jedlicki J. Klejnot i bariery społeczne. Preobrażenie szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu. Warszawa: PWN, 1968. 233 s.

1787. Josselson M. The Commander: A Life of Barclay de Tolly. New York: Oxford University Press, 1980. 275 p.

1788. Kagan F. W. The military reforms of Nicholas I. The origins of the modern Russian army. N.Y.: St. Martin's Press, 1999. P. 94.

1789. Kieniewicz S. Historia Polski. 1795–1918. Wyd. 9-te. Warszawa: PWN, 1997. 379 s.

1790. Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W. Trzy powstania narodowe: kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe. Warszawa: PWN, 1992. 671 s.

1791. Kizwalter T. O nowoczesności narodu : przypadek polski. Warszawa: 1999. S. 229.

1792. Kozłowski E., Gołyński A. Pamitnik Podolskiego powstania 1830–1831 roku. Warszawa: Instytut wydawniczy Pax, 1979. 224 s.

1793. Lelewel J. Polska odradzająca się czyli Dzieje Polskie od roku 1795. Potocznie opowieedziane. Brusella: W Jana Nepomucena Młodeckiego, 1843. 216 s.

1794. Lelewel J. Porównanie dwu powstań narodu polskiego 1794 i 1830–1831. Prawność i korona; oraz przypiski do dziejów polskich potocznie opowiadanych. Paryz: W księgarni J. Marylskiego I Spolski. 1840. 158 s.

1795. Łepkowski T. Poglądy na jedno- i wieloetniczność narodu polskiego w pierwszej połowie XIX wieku /red. W Z. Stefanowska. Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej. Warszawa: PWN, 1973. S. 232–245.

1796. Łepkowski T. Polska – narodziny nowoczesnego narodu: 1764–1870. Wyd. 2. Warszawa: PWN, 1967–1972.

1797. Maciszewski J. Szlachta polska i jej państwo. Warszawa: 1969. S. 220–243.

1798. Marker G. The Russian Veneration of Saint Catherine of Alexandria// Study group on eighteenth-century Russia. Newsletter No. 30. Desember 2002. P. 7–12.

1799. Menning B. W. Bayonets before Bullets. The imperial Russian Army, 1861–1914. Bloomington and Indianapolis, 1992. 335 p.

1800. Moltke H. Der russisch-türkisch Feldzug in der europäischen Türkei 1828 und 1829. Berlin: G. Reimer, 1845. S. 62–63.

1801. Moscicki H. Dziaje porozbiorowe Litwy i Rusi. Wilno: 1910–1913. T. 2. Pod berlem carow. Warszawa, 1924. 318 s.

1802. Pachoński J. Jeszcze Polska nie zginęła. W 175-lecie powstania polskiego hymnu narodowego. Gdańsk, 1972. S. 36–122.

1803. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Skic historyczny. Kijow-Warszawa: Nakład Księgami Leona Idzikowskiego, 1915. 128 s.

1804. Rudolf von Ottenfeld. Die Osterreichische armee von 1700 bis 1867. Tafelteil. Akademische druk u verlagsanstalt. Gras–Ausnria, 1971. 104 s.

1805. Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w wojewydztwie Podolskim w drugiej poiowie XVIII wieku. Wroclaw: Ossolineum, 1965. 168 s.

1806. Skowronek J. Sprawa Polska //Europa i świat w epoce napoleońskiej /pod red. M. Senkowskiej-Gluk. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1977. 472 s.

1807. Skrok Z. Podolska legenda: powstanie i pogrzeb podolskiego Podola Wrszawa: Wydawnictwo Iskry, 2007. 206 s.

1808. Skrypnyk A. Reasons of the Russian military class formation in the social structure of Right-Bank Ukraine in the first half of the nineteenth century //Evropsky

filozoficky a historicky diskurz. Svazek 2; 1. vydání. Praha: Vydavatel Berostav Druzsnvo, 2016. P. 32–39.

1809. Sliwowska W. Mikolaj I i jego czasy (1825–1855). Waszawa: Wiedza Powszechna, 1965. 260 s.

1810. Stier E. Fahnenflucht und unerlaubte Entfernung. 1905. S. 47–49.

1811. Struktury, ruchy, ideologie XVIII–XX wieku /pod red. H. Kozłowskiej-Sabatowskiej. Warszawa-Kraków: PWN, 1986. 380 s.

1812. Taki V. 1812 și crearea regiunii Basarabia: construirea provinciei sub dominația imperială rusă // Plural. Journal of the History and Geography Department, “Ion Creanga” Pedagogical State University. Vol 3. No. 1. Chișinău: Editura ARC, 2015. 158 s.

1813. Tomaszewski B. Źródła narodowości. Powstanie i rozwój polskiej świadomości w II połowie XIX i na początku XX wieku. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006. 397 s.

1814. Van Dyke C. Russian imperial military doctrine and education. 1832–1917. New York : Greenwood press, 1990. 193 p.

1815. Wandycz P. Pod zaborami: ziemie Rzeczpospolitej w latach 1795–1918. Warszawa: PIW, 1994. 269 s.

1816. Wirtschafter E. K. From Serf to Russian Soldier. Princeton: Princeton University Press, 1990. 211 p.

1817. Wirtschafter E. K. Social Misfits: Veterans and Soldiers' Families in Servile Russia //The Journal of Military History. Vol. 59. No. 2. 1995. P. 215–235.

1818. Wirtschafter E. K. "The Search for Society in Eighteenth-Century Russia" //Study group on eighteenth-century Russia. Newsletter No. 30. Desember 2002. S. 24–34.

1819. Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu I Ukrainie w roku 1831. Podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania. Tom perchi. Paryż: W księgarni I drukarni polskiej, 1837. 350 s.

1820. Wrotnowski F. Powstania na Wolyniu, Podolu i Ukrainii w roky 1831. Tom drugi. Paryz: W ksiegarni i druczarni polskiej. 1838. 401 s.

1821. Czop J. Barwa armii Królestwa Polskiego 1815–1830 i 1831 (stare formacje). Rzeszów: Wyd. Libra, 2010. 73 s.

Автореферати та дисертації

1822. Ададуrow В. В. „Наполеоніда” на Сході Європи; Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.02 „Всесвітня історія”. Львів, 2008. 39 с.

1823. Баженов Л. В. Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.02 „Отечественная история”. Киев, 1973. 189 с.

1824. Бесов А. Г. Военная политика России в ХІХ в.: дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02 „Отечественная история”. Москва, 2002. 441 с.

1825. Богданов Л. П. Русская армия накануне Отечественной войны 1812 года: автореф. дис. на соискание степени кан. ист. наук: спец. 07.00.02 „Отечественная история”. Москва, 1972. 18 с.

1826. Борисевич С. О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. Дніпропетровськ, 1992. 182 с.

1827. Гаврищук В. В. Строительство российской армии в ХVІІІ веке (историогр. исслед.): дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02 „Отечественная история”. Москва, 1999. 502 с.

1828. Галь Б. О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у ХVІІІ – першій третині ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. н.: спец. 07.00.01 „Історія України”. Дніпропетровськ, 2001. 16 с.

1829. Задорожнюк А. Б. Ремісниче та фабрично-заводське виробництва в містах і містечках Подільської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.: історичний

аспект: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. Кам'янець-Подільський, 2007. 240 с.

1830. Зваричук Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: дис ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2005. 229 с.

1831. Иванов Ф. М. Рекрутская повинность населения России в 1831–1874 годах : на материалах Европейского Севера : автореф. дис. на соискание степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 „Отечественная история”. Сыктывкар, 2006. 20 с.

1832. Ігнат'єва Т. В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50- ті роки XIX століття: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. Кам'янець-Подільський держ. ун-т. Кам'янець-Подільський, 2005. 272 арк.

1833. Козинець О. Г. Підготовка кадрів російської армії у другій чверті XIX століття: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. Харків, 2005. 17 с.

1834. Козій О. І. Становище польської шляхти на Поділлі : в період між повстаннями 1830–1831 рр. і 1863 років: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 „Історія України”. Львів, 1997. 234 с.

1835. Мацко Н. С. Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792–1874 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 „Історія України”. Тернопіль, 2012. 200 с.

1836. Минер В. Л. Воинские ритуалы в российской армии в XIX – начале XX в.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 „Отечественная история”. Москва, 1997. 266 с.

1837. Минер В. Л. Воинские ритуалы в российской армии (История зарождения и развития): дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02 „Отечественная история”. Москва, 2005. 289 с.

1838. Москаль Г. Г. Інститут тимчасового генерал-губернатора в Україні у кінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.01 „Теорія і історія держави і права: історія політичних і правових вчень”. Харків, 2002. 20 с.

1839. Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття ступеня докт. істор. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. Київ, 2008. 36 с.

1840. Орлик О. В. Русское общество и французская революция 1830 года: автореф. дис. на соискание степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 „Отечественная история”. Москва, 1964. 17 с.

1841. Прудников Ю. Ф. Комплектование русской армии (1794–1804 гг.): автореф. дис. на соискание степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 „Отечественная история”. Москва, 1972. 21 с.

1842. Романцов О. В. Інститут військових губернаторів у системі російського територіального управління Правобережною Україною (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. Київ, 2009. 20 с.

1843. Талдыкин О. В. Административно-полицейский аппарат царизма в Украине XVIII – первой половине XIX века: дис... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. Харьков, 2000. 179 с.

1844. Тиморин А. А. Армия и общество (Социологический анализ): дис. ... доктора филос. наук: 09.00.11 „Соціологія”. Москва, 1972. 291 с.

1845. Філінюк, А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: інкорпорація до складу Російської імперії: автореф. дис. на здобуття ступеня д-ра іст. наук. Київ, 2013. 40 с.

1846. Хиони И. А. Бугские казаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета (последняя четверть XVIII – первая четверть XIX вв.): автореф. дис. на соискание степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 „Отечественная история”. Одесса, 1974. 30 с.

1847. Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст. : структура, функції, архіви канцелярій: автореф. дис. на здобуття ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. Київ, 2002. 39 с.

1848. Щербинина Ю. В. Социальная адаптация и правовое положение отставных и бессрочноотпускных солдат русской армии в XIX в.: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.02 „Отечественная история”. Воронеж, 2007. 205 с.

Довідкова та енциклопедична література

1849. Архівна україніка у федеральних архівах Росії: реєстр архівних фондів /упоряд.: О. Коваль, М. Ковтун, Л. Ліствіна, О. Мельниченко, В. Пристайко, Р. Романовський. Київ: Наукова думка, 2013. 909 с.

1850. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания/под ред. С. Н. Южакова и П. Н. Милюкова. Второй том. Арбуа де Жюбанвиль – Беллингсгаузен. Безсрочный отпуск. Санкт-Петербург: Книгоиздательское тов-во Просвещение, 1900. 794 с.

1851. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания/под ред. С. Н. Южакова и М. Н. Милюкова. Пятый том. Византия-Гадамес. Санкт-Петербург: Книгоиздательское т-во Просвещение, 1901. 861 с.

1852. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания /под ред. С. Н. Южакова. Десятый том. Идумэя-Китченерь. Санкт-Петербург: Книгоиздательское т-во Просвещение, 1902. 794 с.

1853. Большая энциклопедия. Восемнадцатый том. Статистика-Ундозеро/ под ред. С. Н. Южакова. Санкт-Петербург: Книгоиздательское т-во Просвещение, 1904. 976 с.

1854. Висковатов А. В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск, с рисунками, составленное по высочайшему повелению: в 30 т.: в 60 кн. Факсимильное издание 1841–1862 гг. Санкт-Петербург: Альфарет, 2007–2008. 10000 с.

1855. Висковатов А. В. Хроника Российской императорской армии. В 7-ми томах. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии, 1852. 257 с.

1856. Военная энциклопедия Том III. Аральская флотилия – Афонское сражение /под ред. В. Ф. Новицкого. Петербург: Тип. тов-ва И. Д. Сытина, 1911. 384 с.

1857. Военная энциклопедия Том IV. Б-Бомба/под ред. В. Ф. Новицкого. Москва: Типография т-ва И. Д. Сытина, 1911. 399 с.

1858. Военная энциклопедия. Том VI. Верещагин-Воинская повинность/под ред. К. И. Величко. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва. И. Д. Сытина, 1912. 369 с.

1859. Военная энциклопедия. Т. XII /под ред. К. И. Величко. Санкт-Петербург: Тип-я т-ва И. Д. Сытина, 1913. 376 с.

1860. Военная энциклопедия. Том XIII. Кобленц-Круз /под ред. К. И. Величко. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва. И. Д. Сытина, 1913. 365 с.

1861. Военная энциклопедия. Т. XVIII. Паукер-Порт-Артур /под ред. К. И. Величко, В. О. Новицкого. Москва: Тип-я т-ва И. Д. Сытина, 1915. 358 с.

1862. Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Т. III. – Санкт-Петербург: В тип. штаба военно-учебных заведений, 1853. 730 с.

1863. Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Т. V. Санкт-Петербург: В тип. штаба военно-учебных заведений, 1854. 673 с.

1864. Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Т. VI. Санкт-Петербург: Тип. штаба военно-учебных заведений. 1854. 669 с.

1865. Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. штаба военно-учебных заведений, 1855. 711 с.

1866. Военный энциклопедический лексикон. Изд. второе. Т. IX. Санкт-Петербург: В тип. Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1855. 678 с.

1867. Военный энциклопедический лексикон: Изд. второе. Т. X. Санкт-Петербург: Тип. штаба военно-учебных заведений, 1856. 741 с.

1868. Военный энциклопедический лексикон. изд. второе. Т. XII. Санкт-Петербург : Типография штаба военно-учебных заведений, 1857. 713 с.

1869. Волков С. В. Генералитет Российской империи. Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. Том II. Л-Я. Москва: Центрполиграф, 2009. 832 с.

1870. Государственные учреждения России в XVIII в. Законодательные материалы. Справочное пособие/под ред. А. В. Чернова. Москва: Наука, 1960. 579 с.

1871. Гренадерские и Пехотные полки. Справочная книжка Императорской Главной Квартиры. изд. 2-е /испр. и доп. под ред. В. К. Шейка. Санкт-Петербург: Тип. В. Д. Смирнова, 1909. 230 с.

1872. Гульдман В. К. Справочная книжка Подольской губернии. Каменец-Подольский: Тип. губернского правления, 1888. 677 с.

1873. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Том первый. А-З. Санкт-Петербург-Москва: Тип. М. О. Вольфа, 1880. 812 с.

1874. Державний архів Волинської області. Анотований реєстр описів: Фонди періоду до 1939 року /упоряд. В. Гика. Луцьк: Надстир'я, 2008. 392 с.

1875. Державний архів Житомирської області: Анотований реєстр описів: Фонди дорадянського періоду. Житомир: Волинь, 2009. 164 с.

1876. Державний архів міста Києва. Путівник. Т. 1: Фонди дорадянського періоду. Київ, 2007. 128 с.

1877. Державний архів Хмельницької області. Анотований реєстр описів. Т. 1: Фонди колишнього Кам'янець-Подільського міського архіву періоду до 1917 року / упоряд. О. Качковський, Ю. Руденко, Є. Франкевич. Київ, 2003. 389 с.

1878. Державний архів Черкаської області: Анотований реєстр описів. Т. 1: Фонди дорадянського періоду. Київ: 2006. 358 с.

1879. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В /редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.: іл.

1880. Енциклопедія історії України: Т. 4 : Ка–Ком /редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2007. 528 с.: іл.

1881. Енциклопедія історії України: Т. 8; Па–Прик /редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2011. 520 с.: іл.

1882. Енциклопедія історії України: Т. 10; Т–Я /редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. 784 с.: іл.

1883. Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. Киев: Тип. Императорского Университета Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1904. 365 с.

1884. Історія війн і збройних конфліктів в Україні : Енциклопедичний довідник /авт.-упоряд. О. І. Гуржій та ін. Київ: Вид. гуманітарної літератури, 2004. 520 с.

1885. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область /гол. ред. кол. П. Т.Тронько. АН УРСР; Інститут історії. Київ: голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 777 с.

1886. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Волинська область /гол. ред. кол. П. Т. Тронько. АН УРСР; Інститут історії. Київ: голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 767 с.

1887. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Житомирська область / гол. ред. О. С. Чорнобривцева. АН УРСР; Інститут історії. Київ: голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 752 с.

1888. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київ / гол. ред. кол. : П. Т. Тронько. АН УРСР; Інститут історії. Київ: голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 587 с.

1889. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київська область / гол. ред. Ф. М. Рудич. АН УРСР; Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 791 с.

1890. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. АН УРСР; Інститут історії. Київ: голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 705 с.

1891. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. Київ: Либідь, 1997. 464 с.

1892. Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник / відп. ред. О. С. Онищенко. Київ, 2002. 758 с.

1893. Радянська енциклопедія історії України. Т. 1 : Абазин-Державець / відп. ред. А. Д. Скаба. АН УРСР. Київ: гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. 562 с.

1894. Радянська енциклопедія історії України. Т. 2 : Державін-Лестригони / відп. ред. А. Д. Скаба. АН УРСР. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 606 с.

1895. Радянська енциклопедія історії України. Т. 3 : Летичів-Розкопки / відп. ред. А. Д. Скаба. АН УРСР. Київ: гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 596 с.

1896. Радянська енциклопедія історії України. Т. 4 : Розлив-Яцкевич / відп. ред. А. Д. Скаба. АН УРСР. Київ: гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 602 с.

1897. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР; Інститут мовознавства; / ред. І. К. Білодід. Т. 1. АН УРСР; Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка, 1970-1980. 870 с.

1898. Словник української мови в 11 т. / АН УРСР; Інститут мовознавства; / ред. І. К. Білодід. Т. 4. АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка, 1970-1980. 840 с.

1899. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР; Інститут мовознавства; / ред. І. К. Білодід. Т. 9. АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка, 1970-1980. 859 с.

1900. Советская военная энциклопедия. Том первый. А-Аэродром / гл. ред. Р. П. Эйдеман. Москва: Советская энциклопедия, 1932. 984 с.

1901. Советская военная энциклопедия. Т. 2. Вавилон – Гражданская. / гл. ред. Н. В. Огарков. Москва: Военное издательство МО СССР, 1979. 639 с.

1902. Советская историческая энциклопедия. / гл. ред. Е. М. Жуков. Т. 4. ГААГА-ДВИН. Москва: гос. науч. изд. „Советская энциклопедия”, 1963. 542 с.

1903. Советская историческая энциклопедия. / гл. ред. Е. М. Жуков. Т. 11. ПЕРГАМ-РЕНУВЕН. Москва: гос. науч. изд. „Советская энциклопедия”, 1968. 521 с.

1904. Тарнавский А. И. Краткая история Подолии в вопросах и ответах. Каменец-Подольский: Тип. С. И. Киржатского, 1893. 214 с.

1905. Энциклопедический словарь. Т. XIVa (28). Карданахи-Керо / под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского. изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). Санкт-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1895. 960 с.

1906. Энциклопедия военных и морских наук. Т. IV. Кабаль-Ляхово / сост. под ред. Г. А. Леера. Санкт-Петербург: В тип. В. Безобразова и К., 1889. 642 с.

1907. Энциклопедия военных и морских наук. Т. VIII / под ред. Г. А. Леера. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К., 1897. 486 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Штат Польового провіантського комісіонерства 7-го піхотного корпусуКанцелярія

1. Обер-провіантмейстер VII-го класу Ф. Гандрі
2. Член комісіонерства IX-го класу І. Остапенко-Біленко
3. Секретар X-го класу П.Новіцький
4. Казначей IX-го класу М. Оніщенко-Оксановський
5. Бухгалтер X-го класу К. Пронсович
6. Журналіст XII-го класу С. Федоров

Чиновники

7. XIV-го класу Д. Майер
8. XIV-го класу Л. Масліна

Комісіонери

9. VII-й клас К. Готтовт
10. VIII-й клас І.Старов
11. X-й клас Т. Озерецковський
12. X-й клас В.Ключицький
13. XII-й клас М.Колесніков
14. XIV-й клас О.Тітковський
15. XIV-й клас А.Плеханов

(Джерело: ЦДАУК ф. 533, оп. 3, спр. 177, арк. 1–3)

Додаток Б

**Відомість про квартирування військ у Київській губернії
на 1 липня 1827 року**

Київський повіт

Саратовський піхотний полк – Великий Карацин
 Пензенський піхотний полк – Малий Карацин
 Тамбовський піхотний полк – Велика Бугаївка
 5-та рота резервного батальйону 7-ї артилерійської бригади – Муляни
 5-та рота 16-ї артилерійської бригади – Юрівка

Васильківський повіт

15-й егерський полк – Біла Церква
 Виправна рота 8-ї піхотної дивізії – Біла Церква
 2-га легка рота 8-ї артилерійської бригади – Біла Церква
 Два фурштатських батальйони 3-ї артилерійської бригади – Фастів
 16-ї егерський полк – Богуслав
 Богуславська інвалідна команда – Щупаки

4-та парокінна рота 8-ї артилерійської бригади – Канів

Таращанський повіт

Харківський драгунський полк – Ставище

Штаб 8-ї артилерійської бригади з батареєю ротою № 1 – Тараща

Батарея рота № 3 8-ї артилерійської бригади – Кошевата

Звенигородський повіт

Санкт-Петербурзький драгунський полк – с. Майданівка

Харківський драгунський полк – с. Довга Гребля

Курляндський драгунський полк – с. Ольшана

Липовецький повіт

Штаб 36-го єгерського полку – с. Неминка

1-й батальйон – м-ко Дашів

2-й батальйон – м. Липовець

2-й батальйон Українського піхотного полку – с. Монастирище

Махнівський повіт

Штаб 7-го піхотного корпусу і команда при ньому – м-ко Молотківці

35-й єгерський полк 18-ї піхотної дивізії – м-ко Прилуки

Польовий лазарет – с. Турбів

Навчальна команда – с. Васильківка

1-й батальйон 35-го єгерського полку – с. Погребище

2-й батальйон 35-го єгерського полку – с. Білопілля

Полкові ремонтни – с. Браїлівка

Гусарський генерал-фельдмаршала графа Вітгенштейна полк – Маркуша

Сквирський повіт

Гусарський Принца Оранського полк – м. Сквир і околиці

2-й ескадрон Маріупольського гусарського полку – Степок

3-й ескадрон Маріупольського гусарського полку – Вербів

Штаб і 6-та рота Кінно-артилерійської бригади – с. Вчорашне

5-та рота Кінно-артилерійської бригади – м. Паволоч

Ремонтно-польова команда – Ружине

1-ша рота 15 єгерського полку – Тадіївка

2-га рота 15 єгерського полку – Сквир

6-та рота 15 єгерського полку – Таборів

1-ша мушкетерська рота Пензенського піхотного полку – Ходорків

2-га рота Пензенського піхотного полку – Томашівка

3-тя рота Пензенського піхотного полку – Турбівка

5-та рота Пензенського піхотного полку – Суцївка

6-та гренадерська рота Пензенського піхотного полку – Лисівка

Радомишльський повіт

Троїцький піхотний полк – Радомишль

Кременчугський піхотний полк – Брусилів

Радомишльська інвалідна команда – Велика Рача

Черкаський повіт

1-й і 2-й ескадрони Смоленського драгунського полку – Печери
 3-й і 4-й ескадрони Смоленського драгунського полку – Змагайлівка
 Курляндський драгунський полк – Дереговець
 Дві роти воєнно-робочого батальйону № 8 – Свидовок
 Кінно-артилерійська бригада № 27 – Суботів
 Кінно-артилерійська бригада № 28 – Кам'янка
 19-й і 20-й єгерські полки 10-ї піхотної дивізії – Конотоп

(Джерело: ЦДІАУК ф. 533, оп. 5, спр. 122, арк. 3–22)

Додаток В

**Нова дислокація військ 2-го піхотного корпусу з Орловської до
 Київської губернії (23.05 – 17.07. 1828 р.)**

Штаб 2-го піхотного корпусу з Калуги до Києва
2-га гусарська дивізія з Орла до Сквири та повіту
 Павлоградський гусарський полк, Ерц-Герцога Фердинанда,
 Єлізаветградський гусарський, Іркутський гусарський

6-та піхотна дивізія

Штаб дивізії з Калуги до Білої Церкви
 Невський піхотний полк з Перемисля до Радомишля
 Софійський піхотний полк з Одоєва до Брусилова
 Нарвський піхотний полк з Козельця до Василькова
 Капорський піхотний полк з Медині до Равищева
 11-й єгерський полк з Мішовська до Білої Церкви
 12-й єгерський полк з Масольська до Богуслава

2-га артилерійська дивізія

Штаб дивізії з Мценська до Умані
 Кінна артилерійська бригада при 2-й гусарській дивізії
 Кінна рота № 3 з Болохова до Паволочі
 Кінна рота № 4 з Болохова до Вчорашнього

4-та артилерійська бригада

Батарейна рота № 1 з Белева и повіту до Умані
 Батарейна рота № 2 з Белева и повіту до Буки
 Батарейна рота № 3 з Белева и повіту до Звенигородки
 Батарейна рота № 4 з Кропивної до Кальниболота

5-та артилерійська бригада

Батарейна рота № 1 з Мценська і повіту до Гаращі

Батарейна легка рота № 2 з Мценська і повіту до Ракитного

Батарейна легка рота № 3 з Мценська і повіту до Кошиватового

Батарейна парокінна рота № 4 з Черні до Корсуня

6-та артилерійська бригада

Батарейна рота № 1 з Новоселі до Махнівки

Батарейна легка рота № 2 з с. Пищевого до містечка Спиченці

Батарейна легка рота № 3 з Залігощі до П'ятигорів

Батарейна парокінна рота № 4 з Ільїнського і Змієва до Погребища

Підписи: начальник штабу корпусу генерал-ад'ютант граф Дібіч

командир корпусу генерал-ад'ютант князь Щербатов

(Джерело: ЦДІАУК ф. 533, оп. 3, спр. 266, арк. 1–12)

Додаток Г

**Дислокація військ Гвардійського корпусу в Київській і Волинській
губерніях квітень-листопад 1829 року**

1. Корпусна квартира у м. Києві

2. 1-ша гвардійська піхотна дивізія

штаб дивізії у м. Києві

штаб 1-ї піхотної бригади у м. Києві

Преображенський полк – у Києві

Московський полк – у Києві

штаб 2-ї піхотної бригади – Житомир

Семенівський полк – у Житомирі

Гренадерський полк – Радомишлі

3. 2-га гвардійська піхотна дивізія

штаб 3-ї піхотної бригади у Білій Церкві

Ізмайловський піхотний полк – у Білій Церкві

Павловський піхотний полк – у м-ку Ржищів

Саперний батальйон – м-ко. Богуслав

Кінно-піонерський ескадрон – м. Канів

штаб 4-ї піхотної бригади – м. Черкаси

Єгерський полк – м. Черкаси

Фінляндський – м. Сміла

4. Легка піша артилерія

Легка 1-ша артилерійська бригада – м. Тараща і околиці

Легка 2-га артилерійська бригада – м. Звенигородка і околиці

Кінна артилерія – м-ко П'ятигори і околиці

(Джерело: ЦДІАУК ф. 442, оп. 1, спр. 475, арк. 212–212 зв.)

**Кондиції. Оголошення та умови торгів на постачання амуніції армії на
1830-1831 рр.**

1. Бажаючі вступити у підряди на постачання речей зобов'язаний мати законне право на торгівлю і заставу на п'яту частину підрядної грошової суми.
2. Кожний має право взяти на себе постачання такої кількості речей, скільки сам забажає.
3. Зобов'язаний приготувати і привезти усі речі в належному стані і відповідно до затверджених зразків.
4. Встановлено «контрольний термін на постачання» до якого уся партія має бути в наявності. Разом з тим: дотримання розмірів товару (тканини); чоботи можуть бути доставлені з червоної і білої юфти, а якщо завезені без підборів і набойок, то такі будуть прийматися по меншій ціні. В приймальника на складі будуть затверджені особливі зразки чобіт, а тканини будуть видані підрядникам шматочками у вигляді зразків для зрівняння зі своїми.
5. Товар постачається частинами: перша – до 1 грудня 1830 року; друга – до 15 лютого і третя – до 1 березня 1831 року.
6. Не заборонено підрядникам завозити і віддавати в Комісії речі раніше за визначені терміни і отримувати за них гроші.
7. Коли підрядник завезе речі до Комісії, то одразу ж призначається приймальник. Він здійснює приймання швидко і без тяганини з 6-ї години ранку до 2-ї дня, і з 6-ї до 9-ї години вечора. Водночас, помічаючи усі здані речі спеціальним тавром та записуючи у книгу скільки з них якісні, а скільки ні. Один з членів Комісії затверджує приймання і ставить штампель на білет завіряючи кількість. Хороші речі – до магазину, погані (браковані) вивозить сам підрядник.
8. У спеціальному додатку зазначено норми відхилень від стандарту для тканин і чобіт.
9. У випадку суперечки щодо якості між приймальником і підрядником, забракована річ виноситься на Комісію.
10. За бажанням постачальника він може отримати рапорт замість квитанцій, по якому пізніше забрати свої гроші у повітовому казначействі.
11. Після укладення контракту, за бажанням постачальника, він може отримати частину своїх заставних коштів для полегшення виконання договору чи третину або половину від підрядної суми (1 рубель за 1 рубель). Ці кошти потім буде вираховано з суми поставленого товару.
12. У випадку смерті підрядника його зобов'язання лягають на спадкоємців, якщо ті відмовляються – підряд передається іншим.
13. Листування здійснюється за рахунок постачальника на звичайному гербовому папері.

(Джерело: ЦДІАУК ф. 533, оп. 5, спр. 479, арк. 1-1 зв.)

Додаток Е

**Рапорт Київської квартирної комісії київському військовому
губернатору, щодо кількості військового постюю в обивательських квартирах
и будинках протягом 1830 року**

частина міста	Знято постюем будинків				Не мають постюю				Звільнені від постійної повинності через бідності
	генерали	штаб-офіцери	обер-офіцери	нижні чини	генерали	штаб-офіцери	обер-офіцери	нижні чини	
Перша	10	68	317	3825					15
Друга		1	36	2825					30
Третя	1	30	83	903					4
Четверта		2	65	2547					
Передмістях: Куренівка в Казармах	1	1	26	615 260				70	34
Всього	12	102	527	10980				70	83

(Джерело: ЦДІАУК ф. 533, оп. 5, спр. 587. арк. 25–26)

Додаток Ж

**Рапорт житомирського військового коменданта київському військовому
губернатору за 1830-1831 рр., про розташування військ**

Ч. 1. Волинська губерніям. Житомир

у 1830 р.

Штаби 10-ї і 11-ї піхотних дивізій

Піхотний фельдмаршала Дібіча-Забалканського полк

11-й Оренбургський козачій полк

Житомирський гарнізонний батальйон

Житомирська жандармська команда

з березня 1831 р.

Полтавський піхотний полк

1-й батальйон Олексопольського піхотного полку

2-й батальйон Кременчугського піхотного полку

2-га рота 10-ї артилерійської бригади

6-та рота 13-ї артилерійської бригади

з травня 1831 р.

Квартирмейстерська № 21 рота

1831 р.

Штаб 3-го піхотного корпусу

9-та піхотна дивізія

Штаб і команда у Чуднові та околицях

1-ша бригада: Могильовський і Курляндський піхотні полки – у Старокостянтиніві

2-га бригада: Вітебський і Полоцький піхотні полки, легка № 2 артилерійська рота – с. Западинці Старокостянтинівського повіту.

3-тя бригада: 17-й і 18-й єгерські полки, легка № 3 артилерійська рота – в Заславлі.

11-та піхотна дивізія

Штаб дивізії, штаб 1-ї піхотної бригади та Севрський піхотний полк – в Дубно.

2-ї піхотної бригади: Брянський піхотний полк – у с. Плосках

2-ї піхотної бригади: Орловський піхотний полк – с. Птиче

Легка № 2 артилерійська рота – с. Знесіння

3-ї піхотної бригади: 21-й і 22-й єгерські полки та легка № 3 артилерійська рота – с. Тростянець і околицях.

26-та піхотна дивізія

Штаб 1-ї піхотної бригади та Люблінський піхотний полк – в Дубно і околицях.

1-ша кінно-єгерська дивізія

1-ша бригада і артилерійська батарея № 25 – у Острозі

2-га бригада: Ніжинський і Дерптський кінно-єгерські полки – Житомир

2-ї бригади кінно-артилерійська рота № 26 – в Бердичеві

3-ї бригади: 25-й і 26-й єгерські полки – Володимир-Волинський

1-ша драгунська дивізія

2-га бригада і кінно-артилерійська № 24 рота, півескадрон 11-го Оренбургського полку – в Заславлі і Кремінці.

3-тя гусарська дивізія

Штаб дивізії, 1-ї бригади Олександрійський гусарський полк і 2-ї бригади Графа Вітгенштейна гусарський полк – у Луцьку

Охтирський гусарський полк – у Кремінці

Гусарський полк Принца Оранського та Каргопольський драгунський полк – у м. Гулевичах.

Піший резерв дивізії – в Бердичеві

4-та уланська дивізія

1-ша бригада – у Житомирі

Вознесенський уланський полк і кінно-артилерійська рота № 22 – у Бердичеві і околицях

Ч. 2. Подільська губернія

18-та піхотна дивізія

Штаб дивізії і 1-ша піхотна бригада з батареєю № 1 ротою – у Кам'янці-Подільському

2-га піхотна бригада: Охотський піхотний полк та легка № 2 артилерійська рота – м. Збриж

2-га піхотна бригада: Камчатський піхотний полк та легка № 4 артилерійська рота – м. Зінків.

3-тя піхотна бригада: 35-й егерський полк і легка батарея № 3 рота – у Шаргороді і Тульчині

3-тя піхотна бригада: 36-й егерський полк і легка артилерійська № 5 рота – у Могілеві-Подільському.

5-та уланська дивізія

Штаб дивізії,

Санкт-Петербурзький і Харківський уланські полки, кінно-артилерійська № 9 рота – Проскурів

Смоленський уланський полк – м. Михайлівка

Донський козацький Дологіна полк – Ямпіль.

Ч. 3. Київська губернія

18-та піхотна дивізія

резервний батальйон Охотського піхотного полку – Звенигородка

резервний батальйон 35-го егерського полку – Умань

26-та піхотна дивізія

резервні батальйони: Люблінського, Пражського, Модлінський і Замостського полків – м. Київ.

резервні батальйони: 51-го і 52-го егерських полків – Біла Церква.

27-та піхотна дивізія

резервні батальйони: Литовського, Віленського, Брестського і Білостокського піхотних полків – м. Київ.

резервні батальйони: 47-го і 48-го егерських полків – Радомишль і Брусилів.

28-та піхотна дивізія

резервні батальйони: Подільського, Житомирського – Біла Церква.

резервні батальйони: Волинського і Мінського піхотних полків – Махнівка

резервні батальйони: 49-го і 50-го егерських полків – Васильків.

1-ша кінно-егерська дивізія

2-га бригада: Ніжинський егерський полк і кінно-артилерійська № 26 рота – Сквиря

4-та уланська дивізія

Ольвіопольський уланський полк – Махнівка

(Джерело: ЦДАУК ф. 533, оп. 5, спр. 590, арк. 22; 34; 134–138; 150–151.

Упорядкував автор)

Додаток 3

Відомість, в яких будівлях і спорудах зберігається майно артилерійських батарей (4 червня 1848 р.)

1. Київська губернія

м. Богуслав: батарея № 1, 10-ї артилерійської бригади 4-ї артилерійської дивізії має артилерійський сарай і пороховий погріб у належному стані є власністю Богуславської економії графа Браницького.

м. Тараща: батарея № 2, 10-ї артилерійської бригади 4-ї артилерійської дивізії має артилерійський сарай який потребує ремонту та погріб в належному стані, все це є власністю місцевого земства.

м. Кошовате: легка № 1 батарея, усі споруди в належному стані і є власністю поміщицької економії.

м. Ракітне: легка № 2 батарея, усі споруди в належному стані і є власністю поміщицької економії графа Браницького.

2. Волинська губернія.

м. Миропольне: легка № 3 батарея 11-ї артилерійської бригади має артилерійський сарай, що належить приватній особі і потребує невеликого ремонту.

м. Новоград-Волинський: легка № 5 батарея, артилерійський сарай у досить поганому стані та потребує ремонту, належить Цивільному відомству.

3. Подільська губернія.

м. Ярмолинці: легка № 7 батарея 12-ї артилерійської бригади має сарай, що належить приватній особі і потребує ремонту.

м. Зінків: легка № 8 батарея 12-ї артилерійської бригади має сарай, що належить приватній особі і потребує ремонту.

(Джерело: ЦДІАУК ф. 442, оп. 81, спр. 292, арк. 3)

Додаток I

**Відомість про квартирування у Волинській губернії військ
2-го піхотного корпусу на 1835 р.**

м. Кременець

штаб 2-го піхотного корпусу

штаб 2-ї артилерійської дивізії

дивізійна артилерійська школа

штаб Симбірського єгерського полку 6-ї піхотної дивізії

жандармська команда

м-ко Ланівці, м-ко. Ямпіль Кременецького повіту та його околицях

3-й батальйон Костромського єгерського полку 5-ї піхотної дивізії

м-ко. Радивилів 1-й батальйон Симбірського егерського полку
м-ко Устилуг і м-ко. Вишнівці та околицях
 2-й батальйон Симбірського егерського полку
м-ко Козин 3-й батальйон Симбірського егерського полку
м. Житомир штаб 5-ї піхотної дивізії
 1-й батальйон Костромського егерського полку 5-ї піхотної дивізії
м-ко. Кобна Житомирського повіту
 артилерійський дивізіон і чотири мушкетерських роти 5-ї піхотної дивізії
м. Бердичів штаб Архангелогородского піхотного полку
 9-й резервний ескадрон Охтирського гусарського полку 3-ї гусарської дивізії
м. Новоград-Волинський
 1-ша мушкетерська рота Вологодського піхотного полку 5-ї піхотної дивізії
м-ко Корце Новоград-Волинського повіту 1-й батальйон Вологодського
 піхотного полку
м-ко Любар 2-й батальйон Архангелогородского піхотного полку
м. Старокостянтинів та повіт
 штаб Костромського егерського полку 5-ї піхотної дивізії
 1-й батальйон Костромського егерського полку
 1-ша рота 1-го батальйону Галицького егерського полку 5-ї піхотної дивізії
м-ко Острог і околиці 4-й батальйон Вологодського піхотного полку
м-ко Любомль
 3-й батальйон Вологодського піхотного полку
 Муромський піхотний полк 6-ї піхотної дивізії
м-ко Заславль і повіт
 штаб Вологодського піхотного полку
 2-й батальйон Костромського егерського полку
м. Рівне штаб Нізовського піхотного полку 6-ї піхотної дивізії
м-ко Клевань і околиці 6-та артилерійська бригада
м-ка Березне і Шпалівка 2-й батальйон Нізовського піхотного полку
м. Дубно штаб 6-ї піхотної дивізії
с. Локашів 3-й батальйон Нижегородського піхотного полку 6-ї піхотної
 дивізії
Ковельський повіт 2-й батальйон Муромського піхотного полку
м. Луцьк і околиці 1-й і 2-й батальйони Нижегородський піхотний полк

(Джерело: ЦДІАУК ф. 442, оп. 1, спр. 1803, арк. 124–126)

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. *Скрипник А. Ю.* Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.): монографія / Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.

2. *Кабачинський М. І.* Російська військова потуга як історичний фактор силового тиску на Україну. Рецензія на монографію: *Скрипник А. Ю.* Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.): монографія / Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с. // Соціум. Документ. Комунікація: зб. наук. статей / ред. кол.: Коцур В. П. (гол. ред.) та ін. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 2. С. 237–244.

Статті у фахових виданнях:

1. *Скрипник А. Ю.* Дислокація російських військ на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2012. Вип. XX. С. 229–236.

2. *Скрипник А. Ю.* Виконання військових повинностей селянами Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип. 13. С. 83–85.

3. *Скрипник А. Ю.* Селяни Поділля як об'єкт кримінальних зазіхань з боку російських військовослужбовців у XIX ст. // Питання аграрної історії України і Росії. зб. наук. праць / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. С. 65–71.

4. *Скрипник А. Ю.* Київська губернія як стратегічний район перебування російської армії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2013. Вип. XXII. С. 203–216.

5. *Скрипник А. Ю.* Газета „Подольскія Губернскія Вѣдомости” – джерело інформації військового характеру на Поділлі (з 30-х рр. – до кінця 50-х рр. XIX ст.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки /редкол.: В. С. Степанков (відп. ред) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2013. Вип. 6: На пошану проф. А. Г. Філінюка. С. 501–509.

6. *Скрипник А. Ю.* Російська мілітаризація Київщини у XVIII ст. // Регіональна історія України. зб. наук. статей / гол. ред. В. Смолій; відп. ред. Я. Верменич. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2014. Вип. 8. С. 131–143.

7. *Скрипник А. Ю.* Російські війська на Волині наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: завдання та функції // Військово-науковий вісник. Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Львів: АСВ, 2014. Вип. 22. С. 40–55.

8. *Скрипник А. Ю.* Російська армія у військово-політичних подіях на Волині 20-х–50-х рр. XIX ст. // Волинські історичні записки: зб. наук. праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. Т. 11. С. 77–83.

9. *Скрипник А. Ю.* Становлення і розвиток системи військових торгів і аукціонів на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2014. № 1 (9). С. 23–30.

10. *Скрипник А. Ю.* Діяльність губернських квартирних комісій по забезпеченню розташування регулярних військ у південно-західних губерніях Російської імперії (1800–1860 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки /редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану акад. П. Т. Тронька. С. 278–288.

11. *Скрипник А. Ю.* Місто Київ як військово-адміністративний центр у першій половині XIX ст. // Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX – XXI століть: Шевченкознавчий дискурс / редкол. В. О. Огнев'юк (голова), Л. Л. Хоружа, К. О. Линьов та ін.: наук. ред. А. Л. Зінченко. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. С. 3–10.

12. *Скрипник А. Ю.* Участь населення Правобережної України в транспортуванні військових вантажів російської армії (1793–1860 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ПП. Медобори-2006, 2014. Т. 24: На пошану проф. В. А. Смолія. С. 254–262.

13. *Скрипник А. Ю.* Політика кадрової мілітаризації місцевого управлінського апарату губерній Правобережної України в 20-х – 60-х рр. XIX ст. // Часопис української історії / за ред. А. П. Коцура. Київ: ФОП В. М. Гаврищенко, 2015. Вип. 32. С. 38–45.

14. *Скрипник А. Ю.* Офіційна і обігова документація мілітарного змісту та її місце в роботі цивільних установ Київського генерал-губернаторства в 30-х – 50-х рр. XIX ст. // Наукові записки : зб. наук. статей. упор. Л. Л. Макаренко. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. СХХVI (126). С. 229–239.

15. *Скрипник А. Ю.* Шпигунська та диверсійна діяльність наполеонівських агентів у Південно-Західних губерніях Російської імперії (1806–1814 рр.) // Укр. іст. журн. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. Вип. 5 (№ 524). С. 103–112.

16. *Скрипник А. Ю.* Становлення і формування системи управлінської взаємодії адміністрацій південно-західних губерній з військовим командуванням у 1800–1812 рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст: зб. Київ: Ін-т історії України, 2015. Вип. XXIV. С. 99–112.

17. *Скрипник А. Ю.* Боротьба з дезертирством у російських військах на Правобережній Україні в середині XIX ст. // Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка. Історичні студії суспільного прогресу / ред. кол. : Курок О. І. (гол.), Гирич Я. М. (заст. гол. ред.), Крижанівський В. М., Чумаченко О. А. (відп. ред.). Глухів: РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2015. Вип. 3. С. 18–27.

18. *Скрипник А. Ю.* Порядок та особливості звільнення офіцерів збройних сил Російської імперії у 30-х–50-х рр. XIX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8. До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 192–200.

19. *Скрипник А. Ю.* Участь населення Правобережної України у розбудові військової інфраструктури та постачанні продовольчих і матеріальних ресурсів до Криму (1799–1855 рр.) // Наш Крим=Our Crimea=Bizim Qirimimiz: зб. ст. / ред. кол. Г. Папакін (голова); за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка. Київ: 2016. Вип. II. С. 76–83.

20. *Скрипник А. Ю.* Законодавча база та джерела дослідження діяльності військово-судових установ на Правобережній Україні в середині XIX ст. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки / упоряд. Кірсенко М. В. Київ: ТОВ ГЛІФ МЕДІА, 2016. Т. 182. С. 24–27.

**Статті у виданнях іноземних держав або України, які
включені до міжнародних наукометричних баз:**

1. *Скрипник А. Ю.* Участь російських військ у поділах Речі Посполитої на Правобережній Україні (1792–1795 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. (зб. вкл. до міжн. наукометричної бази РИНЦ SCIENCE INDEX). Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 1. С. 8–11.

2. *Скрипник А. Ю.* Репрессивные меры российских органов власти в отношении солдат-дезертиров и населения Правобережной Украины в первой половине XIX в. // Ученые записки УО „ВГУ им. П. М. Машерова”: сб. науч. трудов. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2014. Т. 18. С. 82–91.

3. *Скрипник А. Ю.* Особливості квартирування російських військ на території Правобережної України в першій половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. (зб. вкл. до міжн. наукометричної бази РИНЦ SCIENCE INDEX). Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 30–37.

4. *Скрипник А. Ю.* Причины и опыт подчинения административно-территориальных единиц на Правобережной Украине российскому военному командованию в первой половине XIX в. // Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. (East European Scientific Journal), Część 3. # 3. Warszawa, „Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warszawa: Polska”, 2015. S. 113–118.

5. *Skrypnyk A.* Reasons of the Russian military class formation in the social structure of Right-Bank Ukraine in the first half of the nineteenth century // Evropsky filozoficky a historicky diskurz. Svazek 2; 1. vydání. Praha: Vydavatel Berostav Druzsno, 2016. P. 32–39.

6. *Скрипник А. Ю.* Фактор военного присутствия Российской империи в Бессарабской области во второй половине XVIII – в начале XIX века. // Scientific-Researches. № 1 / гл. ред. Добронравов В.А. (журнал индексирован: Scientific Indexing Services (SIS), The Global Impact Factor (GIF), КиберЛенинка, Open Academic Journals Index (OAJI). Кишинев: Изд. Scientific-Researches, 2016. С. 3–9.

7. *Скрипник А. Ю.* Политические и социальные предпосылки формирования российского военного сословия на Правобережной Украине в конце XVIII – в начале XIX ст. // Наука в современном мире. Иркутск: 2016. Вып. 4. С. 3–9.

Статті в інших виданнях, матеріали конференцій:

1. *Скрипник А. Ю.* Військовий губернатор Кам'янця-Подільського О. А. Беклешов (1743–1808) // Матеріали XII подільської іст.-краєзн. конф. (22–23 лист. 2007 р.) / за ред. О. М. Завальнюка: Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 1. С. 388–393. (очна)

2. *Скрипник А. Ю.* Військовий губернатор Кам'янця-Подільського І. В. Гудович (1741–1820) // Матеріали XIII подільської іст.-краєзн. конф. (18–19 лист. 2010 р.) / 80-річчю І. С. Винокура. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. С. 295–302. (очна)

3. *Скрипник А. Ю.* Кам'янець-Подільський як військово-адміністративний центр наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // IV міжн. наук-практ. конф. „Кам'янець-Подільський в контексті українсько-європейських зв'язків” (17–18 травня 2012 р.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 53–55. (очна)

4. *Скрипник А. Ю.* Виконання військових повинностей селянами Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // IX Всеукр. симпозиум з проблем аграрної історії. (20–21 верес. 2012 р.). Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. С. 137–139. (заочна)

5. *Скрипник А. Ю.* Кам'янецька область як військово-адміністративна одиниця на Поділлі наприкінці XVIII ст. // Всеукр. наук-краєзн. конф. „Хмельниччина в контексті історії України”. (21–22 верес. 2012 р.). Хмельницький: Хмельницька обласна рада, 2012. С. 46–53. (очна)

6. *Скрипник А. Ю.* Матеріали діяльності військово-судових установ Подільської губернії у фондах Державного архіву Хмельницької області // Всеукр. наук.-теор. конф. „Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України”. наук. зб. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 200–204. (очна)

7. *Скрипник А. Ю.* Використання частин російської армії для охорони південно-західного кордону імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Матеріали XIV подільської наук. іст.-краєзн. конф. (14–15 лист. 2014 р.) / Копилов С. А. (співгол.), Реєнт О. П. (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 146–156. (очна)

8. *Скрипник А. Ю.* Шпигунська та диверсійна діяльність наполеонівських агентів у правобережних губерніях Російської імперії на передодні війни 1812 року // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. зб. за підсумками звітн. конф. викл., докторан. і аспір. у 3-х т. (20–21 березня 2014 р.). Вип. 13. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. С. 55–56. (очна)

9. *Скрипник А. Ю.* Становлення і розвиток системи військових торгів і аукціонів на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. // VIII міжн. наук. конф. „Історія торгівлі, податків та мита”. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2014. С. 47–48. (заочна)

10. *Скрипник А. Ю.* Звітна і законодавча документація військового характеру – як складова бюрократичної роботи цивільних установ Київського генерал-губернаторства у 30-х – 50-х рр. XIX ст. // XIII міжн. наук.-практ. конф. „Шевченківська весна – 2015: історія” (1–3 квіт. 2015 р.) / редкол.: проф. І. К. Патриляк (гол.), доц. А. О. Руккас (заст. гол.), О. Р. Магдич (відп. ред.). Київ: Логос, 2015. С. 352–355. (очна)

11. *Скрипник А. Ю.* Репресивні заходи російських повітових органів влади щодо солдат-дезертирів та місцевого населення в першій половині XIX ст. // Каразінські читання (історичні науки). Тези доп. 68-ї міжн. конф. (24 квіт. 2015 р.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. С. 150-151. (очна)

12. *Скрипник А. Ю.* Полки і з'єднання російського війська на теренах Волинської губернії у 20-ті – 30-ті рр. XIX ст. // Міжн. наук.-практ. конф. „Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє” (8 трав. 2015 р.). Київ: ГО „Київська наукова суспільнознавча організація”, 2015. С. 40–43. (заочна)

13. *Скрипник А. Ю.* Адаптація відпускних військовослужбовців російської армії до суспільного простору Правобережної України в 20-х – 30-х рр. XIX ст. // Матеріали міжн. наук.-практ. конф. «Osobowosci, Spoleczenstwo, Polinyka» (OSP – 2015). (20–21 maj 2015 r.) / за ред. С. Терепищого, В. Грасимовича, О. Познія. Lublin: Wydawnictwo Naukowe Wyzsza Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie: 2015. С. 140–144. (заочна)

14. *Скрипник А. Ю.* Кам'янецька фортеця – як центр тимчасового військово-територіального утворення наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // „Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: архітектурна спадщина оборонних споруд Правобережної України від найдавніших часів до сьогодення” (19–20 черв. 2015 р.). Науковий вісник „Меджибіж”, Меджибіж: 2015. С. 26–32. (заочна)

15. *Скрипник А. Ю.* Результати оптимізації царем Александром I системи матеріального снабження регулярних військ на Правобережній Україні в началі XIX века // Международная научная конференция „Александр I. Трагедия реформатора: люди в судьбах реформ, реформы в судьбах людей” (15–16 сентяб. 2015 г.). Санкт-Петербург: Санкт-Петербург. ин-т истории РАН, Ин-т истории Санкт-Петербург. гос. ун-та, Междун. благотвор. фонд им. Д. С. Лихачева, 2015. С. 89–94. (очна)

16. *Скрипник А. Ю.* Квартирні комісії – як підрозділи міського управління у містах і містечках Поділля в першій половині XIX ст. // Наукова конференція „Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.”: матер. наук. конф. 24–25 верес. 2015 р. Обл. краєзн. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 238–242. (очна)

17. *Скрипник А. Ю.* Участь населення Правобережної України у розбудові військової інфраструктури та постачанні продовольчих і матеріальних ресурсів до Криму (1799–1855 рр.) // Друга міжн. наук. конф. „Крим в історії України”,

присвячена 160-й річниці капітуляції Росії у Кримській війні 1853–1856 рр.” (8 жовт. 2015 р.). Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2015. С. 76–83. (очна)

18. *Скрипник А. Ю.* Могилів на Дністрі – як військовий форпост російської армії в першій половині XIX ст. // П'ята Могилів-Под. наук-краезн. конф. (16–17 жовт. 2015 р.). Могилів-Подільський – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. С. 139–147. (заочна)

19. *Скрипник А. Ю.* Російські війська на Південно-Східній Волині наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Міжн. наук.-краезн. конф. „Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення” (19 листоп. 2015 р.) / ред. кол. Баженов Л. В. (гол.), Єсюнін С. М. (співгол., відп. ред.), Сміховський В. В. (відп. секр.) та ін. Шепетівка: ПП Мельник А. А., 2015. С. 98–104. (заочна)

20. *Скрипник А. Ю.* Создание милитарных административно-территориальных единиц на Правобережной Украине в первой половине XIX века // Міжн. наук.-практ. конф. „Теоретичні, методологічні і практичні проблеми соціології, історії та політології”. (20–21 листоп. 2015 р.). Херсон: Вид. дім Гельветика, 2015. С. 72–77. (заочна)

21. *Скрипник А. Ю.* Створення та діяльність мережі наполеонівських агентів на Правобережній Україні (1806–1814 рр.) // Міжн. наук.-практ. конф. „Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах” (27–28 листоп. 2015 р.). Львів: ГО „Львівська фундація суспільних наук”, 2015. С. 86–90. (заочна)

22. *Скрипник А. Ю.* Милитаризация Российской империей Бессарабской области в конце XVIII – первой половине XIX в. // Всеукр. наук. конф. „Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації” (4–5 груд. 2015 р.) / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. Ч. II. С. 158–160. (заочна)

23. *Скрипник А. Ю.* Розробка та втілення законодавчої бази щодо кримінальних покарань в російській армії у першій половині XIX ст. // Міжн. наук.-практ. конф. „Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних досліджень” (4–5 груд. 2015 р.). Одеса: ГО „Причорноморський центр досліджень проблем суспільства”, 2015. С. 36–39. (заочна)

24. *Скрипник А. Ю.* Причини появи російського військового прошарку в соціальній структурі Правобережної України у XIX ст. // X-я науч.-практ. конф. „Развитие науки в XXI веке”. сб. статей. 1 ч. (15 февр. 2016 р.). Харьков: Научн-инф. центр „Знание”, 2016. С. 106–112. (заочна)

25. *Скрипник А. Ю.* Зміни порядку квартирування російських військ у Київському генерал-губернаторстві в 50-х–60-х рр. XIX ст. // Матеріали міжн. наук.-практ. конф. „Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень”. (19–20 лют. 2016 р.). Дніпропетровськ: НО „Відкрите суспільство”, 2016. С. 42–45. (заочна)

26. *Скрипник А. Ю.* Крадіжки військового майна інтендантськими чиновниками в першій половині XIX ст. // Матеріали II міжн. наук. конф. „Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації”. Ч. I. (24–25 берез. 2016 р.) / за ред. В. С. Бугрія. Суми: ФОП Цьома С. П., 2016. С. 61–64. (заочна)

27. *Скрипник А. Ю.* Вплив російської мілітаризації на соціальні реалії Правобережної України у першій третині XIX ст. // *Первый независимый научный вестник.* № 9–10 / отв. ред. А. П. Антипов. Киев: Первый независимый научный вестник, 2016. С. 13–18. (заочна)

28. *Скрипник А. Ю.* Створення законодавчого базису для уніфікації кримінального права в російській армії у XIX ст. // *Наук. конф. викл., докторан. і аспір. за підсумками НДР у 2015 р. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. ім. І. Огієнка,* 2016. Вип. 15. Т. 1. С. 38–39. (очна)

29. *Скрипник А. Ю.* Фортифікаційні укріплення та гарнізон міста Києва у першій половині XIX ст. // *Археологія & Фортифікація України.* зб. мат-лів VI міжн. наук.-практ. конф./редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін. (5 жовт. 2016 р.). Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. С. 280–284. (очна)

30. *Скрипник А. Ю.* Українська жінка у російському мілітарному середовищі Правобережної України в першій половині XIX ст. // *I міжн. наук. форум „Українська жінка у національному та глобальному просторі: історія, сучасність, майбутнє”* (24–25 листоп. 2016 р.) / заг. ред. С. Щудло. Дрогобич: ТРЕК ЛТД. 2016. С. 143–145. (очна)